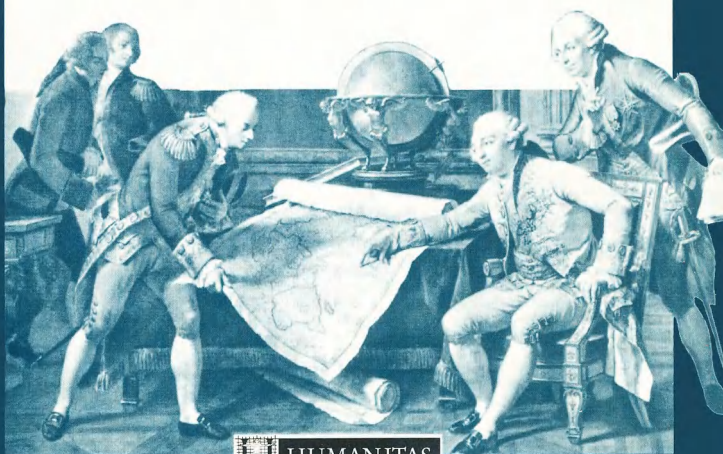

LARRY WOLFF

INVENTAREA
EUROPEI DE EST

HARTA CIVILIZAȚIEI
ÎN EPOCA LUMINILOR

HUMANITAS

LARRY WOLFF s-a născut la New York în 1957. Licență (Harvard College, 1979) și doctorat (Stanford University, 1984) în istorie. Cărți: *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions* (1988); *Postcards from the End of the World: Child Abuse in Freud's Vienna* (1988); *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment* (în curs de apariție). A mai publicat numeroase articole în periodice savante, mai ales pe teme legate de studiul interdisciplinar și poliglot al secolului al XVIII-lea european. Trăiește în Cambridge, Massachusetts, și este profesor de istorie la Boston College.

LARRY WOLFF

Inventarea Europei de Est

HARTA CIVILIZAȚIEI ÎN EPOCA LUMINILOR

Traducere din engleză de
BIANCA RIZZOLI

HUMANITAS

BUCUREȘTI

Coperta

IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale

WOLFF, LARRY

Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în Epoca Luminilor / Larry Wolff; trad. Bianca Rizzoli. – București: Humanitas, 2000

544 p.: 20 cm. – (Seria Istorie).

Tit. orig. (eng): *Inventing Eastern Europe: the Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment.*

Index.

ISBN 973-50-0035-0

1. Europa de Est

I. Rizzoli, Bianca (trad.)

008(4-11)"17"

LARRY WOLFF

INVENTING EASTERN EUROPE

The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment

Stanford University Press

© 1994 by the Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University

© HUMANITAS, 2000, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973-50-0035-0

Părinților mei, Robert și Renee Wolff

*Și în memoria bunicilor mei,
Lucy și Martin Stier
Esther și Joseph Wolff*

Mulțumiri

Pe cînd lucram la această carte și mi-am dat seama cît de intimidant de mare era cîmpul problemei pe care îmi propusesem să o discut, am avut toate motivele să fiu recunoscător pentru îndrumările, ajutorul și încurajările primite mulți ani de la profesorii mei, de la colegii mei, de la prietenii mei și de la familia mea. De asemenea, am o mare datorie față de savanți pe care nu i-am cunoscut niciodată, ale căror lucrări, unele dintre ele scrise cu mult timp înainte ca eu să mă nasc, m-au călăuzit în vreme ce încercam să pun cap la cap bucățile unui puzzle foarte incitant. Notele de sfîrșit nu mi se par suficiente pentru a exprima marea mea recunoștință față de cei ale căror cercetări mi-au dat posibilitatea să încerc să adun la un loc materiale din mai multe domenii ale istoriei și mai ales să încerc să arunc o punte peste prăpastia istoriografică ce desparte Europa de Est de Europa de Vest în interesul unui studiu asupra relației lor complementare în istoria ideilor. Deși mă grăbesc să mulțumesc pentru ajutorul pe care l-am primit, îmi asum întreaga responsabilitate pentru argumentele prezentate în carte, cu atît mai mult cu cît ele le pot părea unora discutabile. Întrebarea cum a ajuns Iluminismul să conceapă Europa ca fiind împărțită în Est și Vest este, cred eu, una presantă din motive atît istorice, cît și politice, și sper că teza mea va provoca noi discuții critice în jurul acestei probleme. Îmi dau seama că prin cuprinderea ei întrebarea mea m-a făcut să încalc domeniul de expertiză al altora și sper că argumentele mele vor fi puse la îndoială, clarificate și revizuite de către cei care cred ca și mine că problema Iluminismului și a Europei de Est este de mare importanță.

Îi sînt cel mai îndatorat științific profesorului care mi-a călăuzit cu atîta înțelepciune studiile la Stanford University, Wayne Vucinich, Unchiul Wayne. El a fost cel care m-a încurajat să studiez Europa de Est împreună cu Europa de Vest, care mi-a îndrumat teza de doctorat despre Polonia și Vatican și care mi-a arătat prin exemplul său subtilitatea științifică, sensibilitatea și integritatea pe care subiectul Europei de Est le merită din partea istoricilor. Am o datorie academică încă și mai mare față de Wiktor Weintraub, cu care am studiat limba, literatura și istoria intelectuală a Poloniei ca student la Harvard. Cărțile pe care mi le-a dat să le citesc, printre care *Znaszli ten kraj?* (*Cunoști tu țara?*) a lui Boy și *Rodzinna Europa* (*Europa natală*) de Miłosz, m-au stimulat să reflectez la problemele Europei de Vest și ale Europei de Est. Am profitat de sfaturile sale cînd mă aflam la începutul cercetărilor mele pentru această carte și, de la moartea sa din 1988, el și îndrumările sale mi-au lipsit mult. Subiectul cărții de față m-a făcut să apelez și la lucrările generației de dinaintea lui, ale profesorilor profesori mei, continuînd cercetările lui Robert Kerner despre Boemia secolului al XVIII-lea și pe cele ale lui Stanisław Kot despre prezentarea Poloniei în literatura politică a Europei de Vest.

Din perioada studiilor mele la Stanford trebuie să amintesc doi profesori, Gordon Wright și Gordon Craig, care m-au ajutat să dobîndesc pregătirea necesară pentru a aborda un subiect ca acesta. Mai ales, Gordon Wright mi-a sugerat să citesc *Storia dell'idea d'Europa* (*Istoria ideii de Europa*) a lui Chałod, iar Gordon Craig m-a făcut să mă gîndesc la cum arăta Europa de Est din perspectiva Vienei, în perioada prințului Eugeniu și a prințului Kaunitz. Ținînd seama de legăturile mele cu Stanford University, sînt deosebit de bucuros că această carte este publicată de Stanford University Press și îi sînt recunoscător lui Norris Pope pentru îndrumările pe care mi le-a dat în calitate de editor. Le sînt de asemenea îndatorat lui William Abrahams și Dorrit Cohn pentru excelentele sfaturi oferite în legătură cu publicarea manuscrisului.

Am primit un sprijin financiar pentru scrierea acestei cărți de la Boston College și de la American Council of Learned Societies. Am prezentat fragmente din lucrarea mea la conferințe în ultimii ani și îi sînt recunoscător în special lui Alex Pettit, care m-a încu-

raja să vorbesc despre Voltaire la conferința Studiilor asupra secolului al XVIII-lea de la Seattle din 1991, și lui Susan Suleiman, care m-a invitat să vorbesc la Center for Literary and Cultural Studies de la Harvard în 1992. Am abordat chestiunile discutate în această carte la conferința de la Cornell University despre Franța și Polonia din 1988, și cu acea ocazie Alain Guery a avut amabilitatea să-mi pună la dispoziție rezultatele cercetărilor sale asupra fiziocraților și a Poloniei; îi mulțumesc de asemenea lui Michael Wilson pentru că m-a ajutat să asimilez roadele intelectuale ale acelei conferințe.

Mulți oameni de știință au răspuns la proiectul meu cu sfaturi prețioase și critici interesante. Îi sînt adînc recunoscător lui Gaetano Platania pentru ajutorul dat în privința lui Boscovich și Marylinei Źoltowska Weintraub pentru sprijinul acordat în legătură cu Marat. Peter Stansky m-a ajutat să o descopăr pe Lady Craven ca soție a margrafului de Ansbach. Dena Goodman m-a prevenit să nu o subestimez pe doamna Geoffrin. Simon Schama m-a încurajat să îl combat pe Gibbon cu îndrăzneală. Robert Darnton a întîmpinat cu bunăvoință cererea mea de ajutor în privința lui Carra în Moldova. Anthony Cross a răspuns strigătului meu de ajutor și și-a făcut timp să mă lămurească în privința lui Joseph Marshall. Stephen Greenblatt și Antoni Mańczak mi-au dat amîndoi sugestii prețioase despre cum să scriu despre călători și literatura de călătorie. Jerzy Jedlicki mi-a permis cu multă amabilitate să citesc manuscrisul său despre Polonia în Europa.

Îi sînt îndatorat în mod deosebit lui Leslie Choquette, nu numai pentru ajutorul dat în privința marchizului de Sade, ci și pentru că a citit și criticat prima versiune a manuscrisului meu. Îi sînt de asemenea recunoscător lui Kathy Ann Miller pentru că a citit introducerea în toiul unui uragan. Maria Tatar m-a ajutat, sfătuit și încurajat la fiecare pas în scrierea acestei cărți și am profitat enorm de pe urma simțului ei al echilibrului fie între istorie și literatură, fie între sănătatea mentală și subtilitatea academică; de asemenea, ea mi-a arătat că poți scrie o a treia carte — și fără să-ți pierzi toți prietenii. Cercetările mele asupra călătorilor datorează mult prieteniei cu Paul Marx, unul dintre profesorii mei de istorie și literatură la Harvard în anii '80; entuziasmul lui intelectual mi-a stîrnit

interesul pentru literatura de călătorii. Mi-a lipsit mult de la moartea lui din 1989.

Colegii mei din catedra de istorie de la Boston College m-au încurajat enorm de la începutul cercetărilor mele pentru această carte. Îi sînt îndatorat în mod deosebit lui Tom Perry pentru discuțiile noastre despre Mozart, lui Robin Fleming pentru sugestiile ei despre sciți și lui Paul Breines pentru sfaturile folositoare în privința lui Herder și a lui Hegel. Doi dintre studenții mei, Hugh Guilderson și Nick Rowe, m-au stimulat de asemenea să aprofundez niște chestiuni importante privitoare la secolul al XVIII-lea din cartea mea. Sînt recunoscător Bibliotecii O'Neill de la Boston College, aflată sub excelența conducere a lui Mary Cronin, pentru că a suportat ploaia mea de cereri și mi-a găsit cărți pe care nu am crezut niciodată că le-aș putea găsi la Boston.

Jim Cronin este un mare om și un mare prieten, iar prietenia lui m-a ajutat nu numai să scriu această carte, ci și să mă bucur scriind-o. Sfaturile sale au fost atît de inteligente, încurajările sale atît de entuziaste, exemplul său m-a inspirat atît de mult, încît am simțit că-mi oferă un nou standard de colegialitate academică. Felul în care el înțelege psihologia cercetării științifice și politicile universitare, precum și aprecierea diferitelor forme de amuzament care sînt o consecință a slujbei de profesor de istorie mi-au schimbat viața.

Perri Klass, încă o dată ca de atît de multe ori pînă acum, nu numai că a suportat frămîntările mele spirituale și îngîndurarea mea nu tocmai plăcută pe cînd mă aflam în chinurile muncii de cercetare, dar mi-a dat exact sfatul potrivit în privința fiecărui aspect al întregului meu proiect, de la prima delimitare a întinderii subiectului pînă la ultimele detalii — și cele mai pretențioase — de formă. Cartea a fost enorm îmbunătățită de sugestiile ei, cînd am fost destul de înțelept să țin seama de ele, și ea este cea care a găsit legătura cu Polonia a Louisei May Alcott. Ea (Perri Klass, nu Louisa May Alcott) trăiește cu mine și cu interesul meu pentru Europa de Est deja de foarte multă vreme și la un moment dat chiar și-a instalat un cort lîngă Cracovia. Ea m-a trimis înapoi în Europa de Est atunci cînd eu am fost prea neghiob ca să văd că era timpul să mă întorc acolo și tot ea mi-a trimis și tovarășul perfect pentru

acea călătorie, profesorul Nicholas Francia, moștenitorul secret al tronului Brazoviei din *Loveswept Romance* # 239, *The Prince and the Patriot* (*Prințul și patriotul*). Oricum, ea (Perri Klass, nu profesorul Nicholas Francia) este cea care reprezintă un model de urmat pentru mine, precum și scriitoarea mea preferată și adevărata mea dragoste. Împreună am reușit să punem pe picioare o casă în care multe lucruri nu apucă să fie făcute, dar cărți ca aceasta sînt totuși scrise și chiar și pachetelele cu mîncare ale copiilor sînt pregătite pînă la urmă. Copiii au fost înțelegători în privința inventării Europei de Est; Orlando a știut de la început de întregul proiect, iar Josephine s-a născut în 1989, *annus mirabilis* al Europei de Est. Mi-au îmbunătățit lucrul cum numai ei știu.

Cea mai mare, mai adîncă și mai veche datorie a mea este cea către părinții mei, iar această carte le este dedicată. Ea e totodată dedicată memoriei bunicilor mei, cei care mi-au transmis sentimentul unei legături personale cu Europa de Est.

Pe lîngă datoriile mele personale, mai am niște datorii științifice care au devenit foarte profunde în timpul lucrului meu la această carte. M-am bazat pe pregătirea științifică a altora pentru a-mi compensa propriile limite pe cînd căutam răspunsuri cuprinzătoare la o întrebare formulată destul de larg. Mai ales, m-am găsit foarte antrenat și implicat în cercetările savanților francezi din generațiile trecute și dependent de ele. Filozofii francezi au fost figurile-cheie în inventarea Europei de Est de către Iluminism, iar savanții francezi, încă de la începutul secolului al XX-lea, au avut rolul principal în studierea semnificației acelor figuri și forțe din secolul al XVIII-lea. Sînt foarte îndatorat lucrărilor lui Abel Mansuy despre slavi și literatura franceză, celor ale Mariettei Martin despre doamna Geoffrin, ale lui Alice Chevalier despre Rulhière, ale lui Ambroise Jobert despre fiziocrați și, mai presus de toate, studiilor strălucite ale lui Albert Lortholary despre Rusia și Iluminism și ale lui Jean Fabre despre Polonia și Iluminism. Recunosc de asemenea că sînt dator cercetărilor mai recente asupra Europei de Est, mai ales lucrărilor istoricului polonez Emanuel Rostworowski și ale istoricului ungar Béla Köpeczi, care sînt autorii unor studii neprețuite despre

legăturile dintre Franța și țările lor în secolul al XVIII-lea. În sfârșit, numai superba muncă științifică desfășurată în Anglia și America în ultima generație mi-a permis să mă încumet să abordez niște teme titanice, precum cea care se află în centrul acestei cărți, relația dintre Voltaire și Ecaterina. Niciodată nu mi-aș fi găsit direcția dacă nu aș fi apelat constant la lucrările despre Voltaire ale lui Theodore Besterman, Peter Gay și Carolyn Wilberger, în timp ce scriind despre Ecaterina deveneam tot mai dependent de lucrările lui Isabel de Madariaga, John Alexander și David Ransel. Recunosc de asemenea că sînt profund îndatorat lucrărilor lui M. S. Anderson despre Anglia și Rusia și celor ale lui P. J. Marshall și Glyndwr Williams despre Anglia și restul lumii în secolul al XVIII-lea. Trebuie să repet aici că nici unul dintre acești oameni de știință nu este responsabil în vreun fel pentru ideile și argumentele mele și că de fapt am folosit uneori minunatele lor lucrări în feluri care contraziceau oarecum propriile lor interpretări.

Am fost foarte norocos să scriu această carte în acești ani cînd problema Europei de Est s-a impus atenției și a atras multe reflecții în toate forurile academice. Mai ales de la revoluțiile din 1989, un șir de scriitori care au înțeles foarte bine Europa de Est au comentat îndelung pe tema locului ei în Europa contemporană, iar eu am urmărit discuțiile lor cu cel mai mare interes — mai ales reflecțiile lui Timothy Garton Ash, Tony Judt, Jacques Rupnik, Daniel Chirot, Gale Stokes, Krishan Kumar, Milan Kundera, Josef Skvorecky, Stanisław Barańczak, Adam Michnik și Czesław Miłosz. Cu toții au luat parte la regîndirea ideii de Europa de Est în ultimii ani și ar fi fost imposibil să studiez problema care mă interesa din secolul al XVIII-lea fără să țin seama de dramaticele evenimente politice și dezbateri contemporane. Deși sper că interesul meu pentru secolul al XVIII-lea va arunca o nouă lumină asupra acestor chestiuni, sînt în același timp foarte conștient că dezvoltarea propriilor mele idei și argumente datorează mult, atunci cînd sînt de acord cu ei și atunci cînd îi contrazic, intuițiilor altora, care au răspuns cu un solemn devotament și cu o profundă erudiție la evenimentele istoriei celei mai recente a Europei de Est.

Simt că datorez o recunoștință mai puțin obișnuită celor care constituie subiectul cărții mele, filozofii iluminiști. Desigur, interesul lor pățimaș pentru Europa de Est a fost cel care mi-a stimulat interesul pentru interesul lor. Dar îmi dau seama că lucrarea mea ar putea să pară că îi critică pentru natura interesului lor, care, chiar și atunci cînd dădea dovadă de cea mai mare înțelegere, era modulat politic de unele aspecte ale orientalismului, de standarde de „civilizație“ și de prezumțiile implicite ale unui discurs hegemonic. Îmi dau seama și că felul în care am aplicat instrumentele critice ale vremii mele la operele marilor minți ale Iluminismului face dovada unei mari prezumții, și într-un anume fel sînt foarte conștient de insignifianța mea intelectuală în perspectiva mai amplă a succesiunii secolelor. Mi se pare cu atît mai important să recunosc acest lucru cu cît filozofii iluminiști au fost și rămîn printre eroii mei în cîmpul intelectului; interesul lor pentru Europa de Est, oricum ar fi fost el modulat, mi se pare atît uimitor cît și admirabil, ca o dovadă a curiozității, îndrăzelii și strălucirii intelectuale cu care au abordat fiecare aspect al lumii lor și au creat, cred eu, în mare măsură, lumea modernă a ideilor în care trăim. Din acest motiv, acele idei au devenit temele și țintele cercetărilor noastre de istorie intelectuală, iar conceptul de Europa de Est reprezintă de cîtiva ani încoace preocuparea mea științifică.

Omul care îmi ocupă cel mai mult gîndurile este Voltaire. El e unul dintre eroii mei, și în istoria ideilor sînt puține figuri ale căror minți să le admir mai mult. Dar, făcînd din el subiectul analizei și centrul discuției într-o mare parte a cărții, sînt conștient că am pus părerile lui într-o lumină critică și uneori ironică. Peter Gay observa plin de tact în *Voltaire's Politics (Politica lui Voltaire)* că „în corespondența lui cu Ecaterina se arată în postura cea mai puțin demnă de admirație“. Am luat acea corespondență și am analizat-o îndelung ca pe documentul esențial pentru perspectiva Iluminismului asupra Europei de Est. Pe scurt, mi-am luat eroul și l-am înfățișat din unghiul din care apare cel mai puțin demn de admirat. Desigur, nu cred în fantome, cum nici Voltaire nu credea, dar îmi este foarte ușor mie, un admirator înfocat al spiritului lui Voltaire, să-mi imaginez ușurința ucigătoare cu care mi-ar lua în rîs și mi-ar

respinge obrăznicile științifice. Găsesc acest lucru deconcertant, mai ales că ultima mea carte despre Viena lui Freud îl analiza aproape tot atât de critic pe un altul dintre eroii mei. Luați-mă atunci ca pe un istoric al ideilor care pare să întrețină o relație nu prea limpede cu spiritele pe care le admiră cel mai mult. Cu umilință recunosc că extraordinara întreprindere intelectuală a Iluminismului, chiar și inventarea Europei de Est, a definit termenii și terenul pe care se desfășoară acum încercările mele mai târzii și mai puțin remarcabile de istorie intelectuală.

L. W.

Introducere

„De la Stettin pe malul Mării Baltice pînă la Trieste pe malul Mării Adriatice o cortină de fier s-a lăsat peste continentul nostru“, anunța în 1946 Winston Churchill aflat la Fulton, Missouri, în inima unui alt continent. În mod neașteptat, aceasta avea să fie metafora sa cu cel mai mare succes: cortina de fier împărțind Europa în două, în Europa de Vest și Europa de Est. Timp de aproape o jumătate de secol a rămas ca o linie de demarcație de o importanță crucială în minte și pe hartă. Mental, harta Europei, cu numeroasele sale țări și culturi, a fost marcată de cortina de fier a lui Churchill, o împărțire ideologică a continentului în timpul Războiului Rece. „S-a lăsat o umbră peste țările luminate de victoria Aliaților cu atît de puțină vreme în urmă“, observa Churchill; aceeași umbră a căzut și peste hartă, întunecînd teritoriile din spatele cortinei de fier. În umbră puteai să-ți imaginezi nelămurit tot ceea ce era trist sau neplăcut, îngrijorător sau alarmant, dar în același timp puteai să nu te uiți prea de aproape, umbra îți îngăduia chiar să privești în altă parte — fiindcă cine ar fi putut să vadă prin cortina de fier și să discearnă formele învăluite în umbră?

Churchill identifica din punct de vedere geografic teritoriile din spatele cortinei de fier ca fiind „aceste state estice ale Europei“. Erau reunite acum „în ceea ce trebuie să numesc sfera sovietică“, toate fiind state în care partidele comuniste încercau să obțină „controlul totalitar“. Totuși, acea linie de la Stettin la Trieste, care delimita sfera de influență sovietică, nu o determina exact din punct de vedere geografic, și Churchill admitea o excepție: „Numai Atena — Grecia cu nemuritoarele-i glorii — e liberă.“ În ceea ce privea restul statelor estice, pe de o parte Churchill recunoștea că „pentru

siguranța internațională e nevoie de o nouă unitate în Europa, de la care nici un popor să nu fie exclus în mod permanent“. Pe de altă parte, existau motive ca împărțirea din ce în ce mai evidentă a Europei să fie acceptată, aprobată și chiar impusă. „În partea din față a cortinei de fier care divizează Europa există alte motive de neliniște“, a spus Churchill, și de la bun început nu a avut nici o îndoială care erau țările „din față“ cortinei de fier — se referea la Italia și la Franța — și care erau lăsate în spate. Churchill era îngrijorat de infiltrarea politică, de contaminarea ideologică, pentru că pînă și în Europa de Vest „partidele comuniste sau coloana a cincea constituie o amenințare crescîndă la adresa civilizației creștine“¹. În toată perioada Războiului Rece, cortina de fier va fi văzută ca o barieră în scop de carantină, despărțind lumina civilizației creștine de tot ceea ce pîndea în umbră, iar o asemenea concepție era o justificare în plus pentru refuzul de a privi mai de aproape țările din spatele cortinei.

Discursul lui Churchill de la Fulton s-a dovedit profetic, iar metafora sa a fost turnată în fier, devenind o realitate geopolitică a relațiilor internaționale. Totuși, în generația următoare, unii istorici ai relațiilor diplomatice din timpul Războiului Rece, ca de pildă Walter LaFeber și Daniel Yergin, aveau să se întrebe dacă nu cumva aceasta a fost una dintre acele profeții a căror simplă rostire duce la împlinirea lor, dacă nu cumva provocarea conținută de discursul de la Fulton a contribuit la cristalizarea sferelor ideologice din Europa, grăbind înghețarea frontierelor. Churchill însuși, cînd și-a publicat memoriile, a arătat că nu a fost nici pe departe un observator nevinovat al evenimentelor din statele Europei de Est, că dorise să joace un rol în trasarea granițelor și crearea cortinei de fier. În 1944, cu mai puțin de doi ani înainte de a merge la Fulton, Missouri, însoțit de Harry Truman ca să pună în gardă Occidentul contra umbrei sovietice, Churchill fusese la Moscova la Iosif Visarionovici Stalin ca să-i propună procente de influență în statele est-europene. Mîzgălind repede pe o bucată de hîrtie, Churchill i-a oferit lui Stalin 90% în România, 75% în Bulgaria, 50% în Ungaria și Iugoslavia, dar numai 10% în Grecia — cu „nemuritoarele-i glorii“. Churchill i-a propus apoi să ardă hîrtia, dar Stalin i-a spus că poate s-o păstreze.

În 1989, o revoluție în Europa de Est, sau mai degrabă o serie de revoluții legate între ele în diferitele state est-europene, a răsturnat și a înlocuit guvernele comuniste care durau din perioada postbelică. Revoluția politică a adus alegerile democratice, o deschidere înspre economia de piață, ridicarea restricțiilor asupra liberei circulații, retragerea trupelor sovietice și în cele din urmă, în 1991, dizolvarea Pactului de la Varșovia. Pactul de la Varșovia a fost cel care, opunându-se organizației similare vest-europene, NATO, a dat începînd cu anii '50 o expresie militară împărțirii Europei, organizînd continentul în două blocuri potrivnice angajate în Războiul Rece. Căderea comunismului în Europa de Est și sfîrșitul Războiului Rece au golit de sens termenii convenționali care descriseseră împărțirea Europei în jumătăți inamice: cortina de fier a lui Churchill, sfera de influență sovietică, umbra amenințătoare. Pe neașteptate, divizarea Europei a părut că a luat sfîrșit, că a fost abolită, ștearsă de pe hartă, jumătățile fiind reunite dintr-o dată într-un singur continent. Acesta a fost efectul de trăsnet al revoluției. În 1988 eram în Polonia, împreună cu alți cîțiva profesori americani, participînd la o întîlnire cu profesori polonezi pentru a discuta semnificația încurcată și nesigură a *glasnost*-ului sovietic pentru Europa de Est. Dezbaterile noastre academice au rezultat într-o mulțime de reflecții, analize, paradoxuri, preziceri și verdicte, dar nimic despre revoluția care urma să lovească Europa în anul următor. Nici eu, nici altcineva nu aveam nici cea mai vagă idee despre ceea ce ne rezerva viitorul foarte apropiat; nimeni nu bănuia că importanța *glasnost*-ului avea să fie atît de mare, încît într-un an însăși ideea de Europa de Est, ca entitate geopolitică distinctă care putea constitui obiectul de studiu al unei discipline academice specializate, avea să devină o noțiune echivocă și suspectă.

Revoluția din 1989 a invalidat în mare măsură concepțiile unei jumătăți de secol, forțîndu-ne să regîndim Europa ca pe un întreg. Hărțile de pe pereți au arătat dintotdeauna un continent multicolor, ca un *puzzle* ale cărui piese sînt statele; linia neagră a cortinei de fier care despărțea lumina din față de umbrele din spate era desenată pe hărțile mentale. Acele hărți trebuie corectate, adaptate, reconceptuate, dar structurile lor sînt adînc înrădăcinate și foarte influente. În anii '90, italienii îi deportează îngrijorați pe refugiații

albanezi: *Albanesi, no grazie!** scrie pe ziduri. Germanii îi întâmpină pe vizitatorii polonezi cu violențe huliganice și demonstrații neonaziste, în timp ce turiști din Europa de Est sînt opriți și percheziționați în mod arbitrar în magazinele pariziene fiind bănuți de furt. Oamenii de stat care odinioară anticipau cu entuziasm reunificarea Europei își întorc privirea de la asediul Sarajevo-ului, dorind poate ca acesta să se îndeplinească pe un alt continent. Izolarea Europei de Est este în parte o chestiune de inegalitate economică, bogăția Europei de Vest contrastînd cu sărăcia Europei de Est, dar o asemenea inegalitate este inevitabil învăluită de prejudecăți culturale. Cortina de fier a dispărut, dar umbra ei rămîne.

Umbra rămîne pentru că ideea de Europa de Est persistă, chiar și fără cortina de fier. Aceasta se îndeplinește nu numai pentru că structurile intelectuale ale unei jumătăți de secol nu dispar ușor, ci în primul rînd pentru că ideea de Europa de Est este mult mai veche decît Războiul Rece. Metafora cortinei de fier a lui Churchill a fost puternică și convingătoare, iar succesul ei s-a datorat în parte aparentei iscusințe cu care descria emergența în acea perioadă a sferei de influență sovietice ca pe cataclismul internațional al momentului istoric respectiv. Dar ingeniozitatea și capacitatea ei de a prezice viitorul ascundeau în același timp o parte din ceea ce făcea figura de stil a lui Churchill atît de puternică: urmele unei istorii intelectuale care inventase ideea de Europa de Est cu multă vreme înainte. Linia de demarcație a lui Churchill de la „Stettin pe malul Mării Baltice pînă la Trieste pe malul Mării Adriatice“ urmărea o linie care fusese desenată și investită cu sens timp de două secole, datînd din vremea celui mai celebru dintre strămoșii săi, războinicul duce de Marlborough. „Cortina de fier“ coincidea cu granița trasată mai demult și fusese uitat aproape complet, scăpat din vedere sau reprimat faptul că o epocă anterioară din istoria ideilor împărțise pentru prima oară continentul, creînd opoziția între Europa de Vest și Europa de Est.

Distincția este mai veche decît Churchill și decît Războiul Rece, dar nu este cîtuși de puțin un lucru imemorial, ale cărui rădăcini

* Albanezi? Nu, mulțumim! (*lb. ital.*)

nu mai pot fi descoperite. Nu a fost o distincție firească, nici măcar una inocentă, căci a reprezentat produsul unui proces de creație culturală, al unui artificiu intelectual, al promovării unei ideologii și al intereselor ei. Churchill putea să se ducă la Fulton în Missouri ca să dea o impresie de obiectivitate, de perspectivă exterioară, observînd de la distanță împărțirea Europei. Cu toate acestea, împărțirea originară s-a petrecut acasă, în Europa. Europa de Vest a fost cea care a inventat Europa de Est ca pe jumătatea ei complementară în secolul al XVIII-lea, în Epoca Luminilor. Și tot Iluminismul, cu centrele sale intelectuale din Europa de Vest, a fost cel care a cultivat și și-a apropiat noțiunea de „civilizație“, un neologism al secolului al XVIII-lea, iar civilizația și-a descoperit complementul pe același continent, în țările învăluite în umbră ale înapoierii și chiar ale barbariei. Așa a fost inventată Europa de Est. Din secolul al XVIII-lea, ideea a prosperat și a avut o influență extraordinară, îmbinîndu-se perfect în vremurile noastre cu retorica și cu realitățile Războiului Rece, și cu siguranță va supraviețui căderii comunismului în cultura maselor și pe hărțile ei mentale. Am putea începe să înțelegem și să combatem ideea de Europa de Est cercetînd complicatul proces istoric prin care a căpătat formă și s-a înrădăcinat în cultura noastră.

În timpul Renașterii, opoziția conceptuală fundamentală era cea dintre Sud și Nord. Orașele-state italiene erau centrele aproape necontestate ale artei și ale cunoașterii, ale picturii și ale sculpturii, ale retoricii și ale filozofiei, ca să nu mai vorbim de finanțe și comerț. Umaniștii italieni nu ezitau să-și facă bine cunoscută atitudinea de condescendență față de celelalte culturi, exprimată în modul cel mai dramatic în faimosul „Îndemn pentru a scoate și a elibera Italia din mâinile barbarilor“ al lui Machiavelli, ultimul capitol din *Principele*. Machiavelli se referea la evenimentul cel mai important pentru generația sa, pentru toți florentinii și pentru cei mai mulți italieni, invadarea Italiei în 1494 de către Carol al VIII-lea, regele Franței, care a inaugurat o perioadă de năvăliri „barbare“ din nord, prevestind sfîrșitul Quattrocento-ului, cea mai glorioasă epocă a Renașterii italiene. Și mai traumatizant a fost marele dezastru al generației următoare, jefuirea Romei în 1527 de către soldații germani ai Sfîntului Împărat Roman, Carol Quintul. Renașterea italiană

s-a văzut victima loviturilor barbarilor din nord, și umaniștii familiarizați cu istoria clasică au putut să găsească o paralelă la jefuirea Romei de către germani în 1527 în jefuirea Romei de către goți în 476, iar în acest fel percepția lor asupra direcției în care se găseau țările barbarilor era confirmată. Ca și vechii romani, italienii Renașterii citeau scrierile lui Tacit despre germani ca să descopere un popor care făcea sacrificii umane, se îmbrăca în piei de animale sălbatice și era lipsit de toate rafinamentele civilizației: „Cînd nu se duc la războaie, își petrec vremea cu vînatul, dar mai mult stau degeaba, dedați somnului și mîncării.”² Tacit cunoștea și alți barbari, situați mai departe către răsărit, de pildă sarmații și dacii, dar era în primul rînd interesat de germanii din nord, iar această perspectivă clasică asupra lumii le convenea perfect italienilor Renașterii. Într-adevăr, Machiavelli s-a folosit de concepțiile vechii Rome cu aceeași splendidă vervă și cu același oportunism retoric cu care Churchill a exploatat perspectiva Iluminismului pentru a crea cortina de fier.

Polarizarea Europei în Italia și barbarii din nord, atît de evidentă pentru vechii romani, atît de convenabilă pentru italienii din Renaștere, a supraviețuit în secolul al XVIII-lea ca o figură de stil. Cînd William Coxe publica în 1785 ale sale *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark* (*Călătorii prin Polonia, Rusia, Suedia și Danemarca*), încă se mai putea referi la ele ca la „călătoriile mele prin regatele nordice ale Europei”³. Dar această perspectivă geografică începuse să pară anacronică și era sarcina intelectuală a Iluminismului să inițieze reorientarea modernă a continentului care a produs Europa de Vest și Europa de Est. De acum înainte, Polonia și Rusia vor fi separate mental de Suedia și Danemarca, fiind asociate în schimb cu Ungaria și Boemia, cu teritoriile balcanice ale Imperiului Otoman și chiar cu peninsula Crimeea, pe malul Mării Negre.

În perioada dintre Renaștere și Epoca Luminilor, Roma, Florența și Veneția, cu toate comorile lor materiale și spirituale, își pierduseră rolul de centre culturale și financiare ale Europei, locul lor fiind luat de Paris, Londra și Amsterdam, orașe mult mai importante în cadrul noii dinamici economice europene. Perspectiva geografică a lui Voltaire, aflat în Parisul secolului al XVIII-lea, asupra

Europei era complet diferită de cea a lui Machiavelli din Florența secolului al XVI-lea. Voltaire a deschis calea filozofilor iluminiști care își formulau și-și elaborau propria perspectivă asupra continentului, privind de la vest spre est și nu de la sud spre nord. Prin aceasta, ei înfăptuiau reorientarea conceptuală a Europei pe care ne-au lăsat-o moștenire, astfel încât noi vedem acum Europa așa cum o vedeau ei; sau, mai degrabă, noi sîntem moștenitorii pasivi ai Europei pe care ei au reconceptuat-o în mod activ. Așa cum noile centre culturale ale Iluminismului au înlocuit vechile centre ale Renașterii, vechile teritorii ale barbariei și înapoierii din nord s-au deplasat în mod corespunzător către est. Iluminismul a trebuit să inventeze Europa de Vest și Europa de Est împreună, ca două concepte complementare, care se defineau reciproc prin opoziție și contiguitate.

Călătorii au fost un element esențial în acest proces de reorientare: călătorii secolului al XVIII-lea din Europa de Vest în Europa de Est. Țările Europei de Est erau relativ puțin cunoscute în secolul al XVIII-lea, reprezentînd încă o destinație atît de puțin obișnuită, încît fiecare călător ducea cu sine o hartă mentală vagă care pe drum urma să fie adnotată, înfrumusețată, îmbunătățită sau reîmpăturită după bunul plac. Operațiile principale ale acestei cartografieri mentale erau asociația și comparația: asociațiile făcute între țările Europei de Est, combinate intelectual într-un întreg coerent, și comparațiile cu țările Europei de Vest, care stabileau diferențele de nivel de dezvoltare dintre cele două zone. Această carte va începe cu un călător, contele de Ségur, unul dintre eroii francezi ai Războiului de Independență al Coloniilor Engleze din America de Nord, care, în drum spre Sankt-Petersburg ca viitor ambasador al Franței la curtea Ecaterinei a II-a, intra în Europa de Est în iarna dintre anii 1784 și 1785. Trecînd din Prusia în Polonia — cam pe acolo pe unde două secole mai tîrziu va trece cortina de fier —, Ségur era foarte conștient de faptul că traversa o graniță extrem de importantă. Simțea că „ieșise complet din Europa“ și, mai mult, că „ajunsese cu zece secole în urmă“. Această carte se va termina cu un alt călător aflat pe drumul de întoarcere în Europa de Vest, un american, John Ledyard, care călătorise în jurul lumii însoțindu-l pe căpitanul Cook și care în 1788 revenea dintr-o expediție

solitară în Siberia, terminată prin arestarea sa din ordinul Ecaterinei. Călătorind spre vest și străbătînd Imperiul Rus, apoi Polonia, nu s-a considerat întors în Europa decît atunci cînd a ajuns la granița cu Prusia. Acolo, între Polonia și Prusia, Ledyard a localizat „marea barieră care separă moravurile asiatice de cele europene“ și a „sărit“ peste această barieră debordînd de entuziasm: „Încă o dată, Europa, primește îmbrățișările mele călduroase de bun găsit.“⁴ Nu este nevoie să consulți un atlas ca să-ți dai seama că Ségur nu era cîtuși de puțin la granița Europei cînd simțea că „ieșise complet din Europa“ și că Ledyard, călătorind în direcția contrară, îmbrățișa Europa de bun găsit în ciuda faptului că pînă acolo făcuse mai bine de o mie de mile tot prin Europa.

Ledyard avea și un nume pentru acest sentiment geografic arbitrar: îl numea „Geografie Filozofică“. Iată cu cîtă naturalețe subordona Iluminismul geografia valorilor sale filozofice, încărcînd harta cu distincții subtile care eludau standardele mai stricte ale cartografiei științifice. Ségur avea un nume pentru spațiul pe care îl descoperise pe cînd i se părea că ieșise din Europa, dar încă se afla în ea; în cele din urmă hotărîse că se afla în „estul Europei“, o sintagmă care în franceză (*l'orient de l'Europe*) îi dădea posibilitatea să evoce un foarte sugestiv „Orient al Europei“. În ajunul Primului Război Mondial, savanții francezi încă mai ezitau între cei doi termeni aparent sinonimi, *l'Europe orientale* (Europa de Est) și *l'Orient européen* (Orientul european).⁵ Studiul lui Edward Said, *Orientalism*, sugerează că Occidentul și-a construit în Orient „imaginea, ideea, personalitatea, experiența opusă“, o imagine a alterității, în timp ce orientalismul a fost „modul vestic de a domina și de a restructura Orientul și de a-și exercita autoritatea asupra lui“.⁶ Ideea de Europa de Est a fost strîns legată de evoluția orientalismului, pentru că, în timp ce Geografia Filozofică excludea Europa de Est din Europa fără să stea prea mult pe gînduri, mutînd-o prin urmare în Asia, cartografia științifică părea să contrazică o asemenea concepție fantezistă. Se puteau naște ușor ambiguități. În secolul al XVIII-lea geografii nu căzuseră de acord asupra graniței dintre Europa și Asia, pe care o plasau uneori pe Don, uneori mai departe către est, pe Volga, și uneori în Munții Urali, așa cum facem noi astăzi.

Această nesiguranță încuraja conceperea Europei de Est, într-un mod paradoxal, ca fiind situată în același timp în Europa și în afara granițelor ei. Europa de Est servea la definirea Europei de Vest prin contrast, așa cum Orientul servea la definirea Occidentului, dar avea și rolul de mediator între Europa și Asia. Inventarea Europei de Est ar putea fi descrisă ca un proiect intelectual de semiorientalizare. Procesul de semiorientalizare putea funcționa și în sensul opus. Martin Bernal avansează în cartea sa *Black Athena (Atena neagră)* ideea că un elenism neînduplecat a purificat reprezentarea pe care o avem despre Grecia antică de toate influențele africane și asiatice. De asemenea, a contribuit la plasarea Greciei moderne în afara Europei de Est, iar în secolul al XX-lea Churchill încă mai sărbătorea faptul că „nemuritoarele-i glorii“ fuseseră salvate de umbra cortinei de fier. Cele două procese intelectuale paralele ale orientalismului și elenismului, care datează amîndouă din secolul al XVIII-lea, au creat puncte de referință și parametri de influență importanți pentru evoluția ideii de Europa de Est. Lucru interesant, ideea de Europa ca întreg a devenit o noțiune culturală însemnată exact atunci cînd continentul a fost conceput ca fiind format din două părți. Istoricul italian Federico Chabod, discutînd posibilitățile de unificare a Europei după Al Doilea Război Mondial, argumenta că ideea de Europa a căpătat un caracter coerent și o semnificație filozofică laică în Epoca Luminilor. Chabod dădea o mare importanță scrierilor lui Montesquieu, opoziției dintre Europa și Orient în *Scrisorile persane* și dintre libertatea europeană și despotismul asiatic în *Spiritul legilor*.⁷ Totuși, aceste opoziții permiteau existența unui spațiu cultural intermediar, în care s-a dezvoltat ideea de Europa de Est.

Geografia Filozofică era un amuzament, un joc fără reguli, așa încît nu era necesar să călătorești prin Europa de Est ca să poți participa la descoperirea ei din punct de vedere intelectual. Cîțiva au întreprins această călătorie, făcînd pregătiri solemne și bucurîndu-se de o publicitate internațională. În 1766, doamna Geoffrin a părăsit compania filozofilor salonului ei din Paris ca să-i facă o vizită regelui Poloniei, iar în 1773 Diderot s-a dus la Sankt-Petersburg ca să-și prezinte omagiile Ecaterinei a II-a. Dar nimeni nu a scris despre Rusia cu mai multă autoritate și cu mai mult entuziasm

decît Voltaire, care nu a călătorit niciodată la est de Berlin, și nimeni nu a dat dovadă de mai multă pasiune și creativitate în numele Poloniei decît Rousseau, care nu a depășit niciodată hotarul estic al Elveției. Mozart a călătorit din Europa de Vest în Europa de Est, trecînd granița printr-un loc în care cele două se întîlneau și se amestecau într-un mod greu de definit, între Viena și Praga. De fapt, Praga se află la nord de Viena și puțin către vest, dar pentru Mozart, ca și pentru noi în secolul al XX-lea, era o călătorie în Europa de Est, în Boemia slavă. Mozart a marcat trecerea frontierei în modul său caracteristic, adoptînd o identitate nouă pentru sine, pentru familia și pentru prietenii săi, exprimată prin numele fanteziste pseudoorientale: „Eu sînt Punkitititi. Soția mea este Schabla Pumfa. Hofer este Rozka Pumpa. Stadler este Notschibikitschibi.”⁸ Cortina dintre Viena și Praga fusese creată prin această operă bufă frivolă cu mult înainte ca ea să coboare peste continent în varianta ei de fier.

Fanteziste sau filozofice, rezultat al imaginației extravagante sau al erudiției răbdătoare, studiile asupra Europei de Est erau, ca și orientalismul, o formă de cucerire intelectuală, împletind cunoașterea cu puterea, instaurînd raporturi de dominare și subordonare. Ca și în cazul Orientului, descoperirea și luarea Europei de Est în stăpînire intelectuală nu puteau fi separate de eventualitatea unei cuceriri reale. Experții francezi în Europa de Est din secolul al XVIII-lea au sfîrșit sub regimul lui Napoleon ca membri ai Academiei sale, iar descoperirea Europei de Est de către Iluminism a deschis curînd calea cuceririi și dominației. Crearea de către Napoleon a Marelui Ducat al Varșoviei în 1807, anexarea părții adriatice a Iliriei în 1809 și în cele din urmă campania din Rusia din 1812 au pus Geografia Filozofică în slujba redefinirii militare a granițelor. Nu era ultima oară cînd armatele Europei de Vest încercau să întemeieze un imperiu în Europa de Est.

Immanuel Wallerstein, în a sa istorie economică a „originilor economiei globale europene”, situează în secolul al XVI-lea apariția unui „centru” capitalist în Europa de Vest care își exercita hegemonia economică asupra „periferiei” reprezentate de Europa de Est (și de America Latină) și care a antrenat o „evoluție divergentă

complementară“ pornind de la o minoră inegalitate economică inițială.⁹ Rolul economic principal al Europei de Est ca „periferie“ a Europei de Vest era să exporte grâne — un produs al muncii forțate în cadrul „celeia de-a doua servituți“ postmedievale. Dar demonstrația lui Wallerstein se bazează aproape exclusiv pe cazul Poloniei, a cărei economie depindea într-adevăr în mare măsură de exportul baltic de grâu de la Gdańsk la Amsterdam. Wallerstein recunoaște clar că unele dintre țările Europei de Est moderne nu făceau parte nici măcar din periferia economiei globale europene în secolul al XVI-lea: „Rusia se afla în afară, dar Polonia înăuntru. Ungaria înăuntru, Imperiul Otoman în afară.“¹⁰ Identificarea Europei de Est ca periferie economică implică într-o anumită măsură preluarea unei unități culturale construite în secolul al XVIII-lea și proiectarea ei în trecut pentru a structura un model economic anterior. De fapt, factorii sociali și economici nu au fost nici pe departe singurii răspunzători de reunirea unor țări sub numele de Europa de Est.

Problematica legată de conceptele istorice de centru și periferie, ridicată de Wallerstein în anii '70, a căpătat o importanță centrală în cadrul studiilor est-europene, și în 1985 la Bellagio a avut loc o conferință academică internațională care a discutat „Originile înapoierii în Europa de Est“. Eric Hobsbawm a făcut o comparație între Elveția și Albania, țări care în aparență au același relief și aceleași resurse, dar care au avut destine economice extrem de diferite. Robert Brenner a argumentat că „problema înapoierii în Europa de Est este prost pusă“, întrucât „din punct de vedere istoric, nedezvoltarea este mai degrabă o regulă decît o excepție“, așa că ceea ce trebuie explicat este dezvoltarea capitalistă excepțională a Europei de Vest. Participanții la conferință au recunoscut că „Europa de Est nu este cîtuși de puțin un întreg unitar“, că diferențele ei părți „s-au subordonat economic“ Europei de Vest la momente diferite și că sînt „înapoiate în multe moduri diferite“. ¹¹ Chestiunile de înapoiere și dezvoltare în Europa de Est au fost abordate și formulate în secolul al XVIII-lea (și nu în primul rînd ca niște chestiuni de ordin economic) și ele continuă să structureze modul în care concepem aceste țări. Localizarea ambiguă a Europei de Est, în Europa, dar fără ca ea să fie întru totul europeană, a făcut necesare

noțiuni precum „înapoiere“ și „dezvoltare“ care să medieze între polul civilizației și cel al barbariei. De fapt, în secolul al XVIII-lea Europa de Est i-a furnizat Europei de Vest primul model de subdezvoltare, un concept pe care acum îl aplicăm în întreaga lume.

Însăși ideea unei conferințe internaționale a savanților care s-au întâlnit la Bellagio sub auspiciile Fundației Rockefeller ca să discute „problema înapoierii în Europa de Est“ este în deplină concordanță cu modul iluminist de abordare a problemei. La Ferney, de cealaltă parte a Alpilor față de Bellagio, Voltaire și-a consacrat geniul timp de douăzeci de ani unui simpozion solitar asupra înapoierii Europei de Est. La Paris, fiziocrații se întâlneau regulat în salonul lui Victor Riqueti, marchiz de Mirabeau, tatăl revoluționarului, ca să discute aspectele specific economice ale problemei. De fapt, în 1774 salonul din Paris a trimis un fiziocrat în Polonia cu multă tevdură, tot așa cum în 1989 catedra de economie de la Harvard a trimis un profesor în Polonia. Revoluția din 1989 a dat, desigur, un sens dramatic chestiunii „înapoierii“ Europei de Est, pe măsură ce noile guverne încearcă să se debaraseze de rămășițele comunismului și să intre în economia globală a capitalismului de piață. Apelarea la sfaturile experților și la asistența economică din afară va fi cu siguranță interpretată ca cea mai bună dovadă a succesului nostru economic și a înapoierii Europei de Est. Pe cînd Comunitatea Europeană se pregătea să se constituie ca o uniune economică, „Europa anului 1992“, o bancă specială, Banca Europeană pentru Reconstrucție și Dezvoltare, a fost creată ca să se ocupe cu problemele speciale ale Europei de Est. În Europa anilor '90, Europa de Est va continua să penduleze între includere și excludere, atît din punctul de vedere al relațiilor economice, cît și din cel al recunoașterii culturale.

Filozofii iluminiști au studiat și exploatat această situație ambiguă a Europei de Est, exprimînd-o în termeni de înapoiere și dezvoltare, transformînd-o într-o caracteristică definitorie care aduna țări diferite sub semnul Europei de Est. Deja în Renaștere era posibil să descrii Polonia în acești termeni, și Erasmi scria în 1523 „ca să felicite un popor care, deși rău privit în trecut ca barbar, acum a progresat atît de mult în ceea ce privește literele, legile, obiceiurile, religia și orice alt domeniu care-l poate feri de acuzația

de lipsă de rafinament, încît se poate lua la întrecere cu cele mai alese și lăudate dintre națiuni¹². Pentru Erasm, depășirea stării de barbarie nu are nimic de a face cu dezvoltarea economică. Montaigne, în secolul al XVI-lea, îi considera pe toți oamenii compatrioții săi și „l-ar fi îmbrățișat pe un polonez ca pe un francez“, deși poate că acest mult lăudat cosmopolitism presupunea tot atîta condescendență ca și laudele lui Erasm. Cînd un prinț francez a devenit regele Poloniei în 1573 numai ca să renunțe la coroană în anul următor pentru a se întoarce în Franța ca Henric al III-lea, Philippe Desportes, poetul francez din anturajul său, a scris un sarcastic „Adio Polonia“. Adio gheață și zăpadă, maniere lipsite de eleganță, adio „popor barbar“.¹³

În prima jumătate a secolului al XVI-lea Rabelais îi enumera împreună pe „moscoviți, indieni, persani și troglodiți“, sugerînd includerea Rusiei în sfera orientală sau chiar mitologică.¹⁴ După ce în al șaselea deceniu al secolului al XVI-lea exploratorul englez Richard Chancellor a descoperit drumul către Rusia prin Marea Arctică și după ce a fost înființată Compania Moscovită de comerț, relatările despre Rusia au devenit o preocupare mai importantă. Au fost incluse în culegerea elizabetană a lui Richard Hakluyt *Principal Navigations, Voyages, and Discoveries of the English Nation* (*Principalele călătorii pe mare, peregrinări și descoperiri ale poporului englez*), împreună cu istorisiri despre Lumea Nouă. În 1600 un mercenar francez, căpitanul Jacques Margeret, a intrat în solda țarului rus Boris Godunov și a sfîrșit prin a publica cea mai serioasă relatare franțuzească despre Rusia din secolul al XVII-lea. Rușii erau identificați drept „cei numiți odinioară sciți“, în linii mari „un popor complet necioplit și barbar“. În plus, Rusia era descrisă ca fiind plină de ciudățenii mitologice ale naturii, incluzînd un animal-plantă înrădăcinat în pămînt: „Oile mănîncă iarba din jurul lor și apoi mor. Sînt de mărimea unui miel și au lîna cîrlionțată. Unele piei sînt complet albe, altele au cîteva pete. Am văzut mai multe asemenea piei.“¹⁵ În timp ce căpitanul Margeret era în Rusia, un alt soldat aventurier, căpitanul John Smith, a traversat continentul, din Anglia pînă în Europa aflată sub stăpînire otomană, în cursul unei expediții care a fost rezumată ca „serviciul său militar și strategemele sale de război în Ungaria, Transilvania, Valahia și Moldova,

contra turcilor și a tătarilor“. A fost făcut prizonier de tătarii din Crimeea în 1603, așa cum în 1607 va fi prins din nou în Virginia, de către amerindienii din Confederația Powhatan, urmînd să fie salvat de indianca de treisprezece ani Pocahontas. A scăpat din sclavia tătarilor ucigîndu-și stăpînul, apoi a călătorit prin Rusia, Ucraina și Polonia, pe care le-a descris lapidar ca pe niște „țări mai degrabă de plîns decît de invidiat“. Ca urmare a experiențelor sale ca prizonier și ca sclav al tătarilor era în măsură să declare că Hoarda era imposibil de descris: „Acum trebuie să înțelegeți că Hoarda și Sciția sînt una și aceeași țară; dar o țară atît de mare și de întinsă încît cu greu s-ar putea găsi cineva care s-o poată descrie cum se cuvine, pe ea și pe toate neamurile de sălbatici fără milă care o populează.“¹⁶ Din vremea lui Herodot, sciții erau cunoscuți ca un neam barbar din punctul de vedere al vechilor greci; cînd europenii au sărit peste germanii lui Tacit ca să-și îndrepte atenția asupra sciților lui Herodot, direcția în care se găseau țările barbarilor s-a schimbat de la nord la est. Numele de sciți a fost extins în secolul al XVIII-lea la toți est-europenii pînă cînd Herder, găsindu-le o asemănare cu un alt neam barbar din istoria antică, le-a dat identitatea lor modernă de slavi.

Cea mai influentă relatare despre Rusia din secolul al XVII-lea a fost cea scrisă de Adam Olearius, care a călătorit în al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea împreună cu o misiune diplomatică germană de la curtea de Holstein, ca să negocieze stabilirea unor rute comerciale cu Persia prin Rusia. O asemenea însărcinare arăta importanța economică a Rusiei, ca și legăturile ei cu Orientul, dar lucrarea lui Olearius, apărută în 1647 în limba germană și republicată de nenumărate ori în cursul secolului al XVII-lea în germană, franceză, olandeză, engleză și italiană, evalua Rusia în general după standarde neeconomice. Olearius povestea despre ruși că „pielea lor are aceeași culoare ca și cea a celorlalți europeni“. O asemenea observație arată cît de puțin se presupunea că știu cititorii săi despre Rusia. „Dacă studiezi spiritul, moravurile și modul de viață al rușilor — scria Olearius într-o vreme cînd foarte puțini avuseseră ocazia s-o facă — nu poți să nu-i consideri barbari.“ În continuare îi condamna pe motive în primul rînd etice pentru că foloseau „cuvinte urîte și dezgustătoare“, pentru lipsa „bunelor

maniere“ („oamenii aceștia trag vânturi și rîgîie în mod zgomotos“), pentru „poftele cărnii și preacurvie“, ca și pentru „acea oribilă desfrînare pe care o numim sodomie“, comisă pînă și cu caii. Exista poate o urmă de judecată economică în aprecierea lui că rușii erau „buni doar să fie sclavi“ și trebuiau să fie „puși la muncă cu ciomagul și cu biciul“.¹⁷ Iluminismul va concepe Rusia într-un spirit meliorist, imaginîndu-și ieșirea Rusiei din starea de barbarie și îndreptarea moravurilor. Posibilitatea unei asemenea „mîntuiri“ a rușilor poate fi întrevăzută în *Brief History of Moscovia* (*Scurtă istorie a Moscoviei*), scrisă de John Milton, probabil în al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea. Viitorul poet al *Paradisului pierdut* și al *Paradisului regăsit* explica interesul său pentru Rusia prin faptul că aceasta „era cea mai nordică regiune a Europei considerată civilizată“¹⁸. Iluminismul va redescoperi Rusia ca regiune estică a continentului, punînd-o, din punct de vedere filozofic și geografic, în rînd cu celelalte țări ale Europei de Est.

La 23 martie 1772 James Boswell l-a găsit pe Samuel Johnson „ocupat cu pregătirea celei de-a patra ediții a Dicționarului său *in folio*“. Au discutat un neologism contemporan pe care Johnson nu-l includea în dicționar, considerîndu-l incorect: „Nu voia să admită cuvîntul «civilizație» (*civilization*), ci doar cuvîntul «civilitate» (*civility*). Cu tot respectul pentru el, părerea mea a fost că «civilizație», de la «a civiliza» (*to civilize*), era un cuvînt mai bun ca antonim al lui «barbarie» (*barbarity*).“ În aceeași zi a avut loc o discuție despre etimologii și despre familiile de limbi, iar Johnson a observat că „limba din Boemia este slavonă pură“. Cînd cineva a remarcat niște asemănări cu germana, Johnson a replicat: „Dar, domnule, sigur că în acele părți ale Boemiei care se învecinează cu Germania se folosesc cuvinte împrumutate din germană, iar în cele care se învecinează cu Hoarda cuvinte tătărești.“¹⁹ Reflectînd la acea zi două secole mai tîrziu, putem vedea două idei care evoluau simultan: ideea de civilizație, concepută ca opusul barbariei, și ideea de Europa de Est, concepută ca „Sclavonia“. Boswell și Johnson le tratau ca pe două probleme distincte, legate doar prin faptul că aveau de-a face cu dicționarul, dar privind retrospectiv ne dăm seama că relația dintre ele era mult mai strînsă. Noua idee

de civilizație a fost punctul de referință crucial și indispensabil care a făcut posibilă articularea și consolidarea ideii incipiente de Europa de Est în secolul al XVIII-lea.

Dicționarul doctorului Johnson insista cu mândrie asupra sensului legal, acum învechit, al cuvîntului *civilization*: transformarea unui proces penal într-unul civil. Dar în deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea alte dicționare din Franța și din Anglia acceptau deja noul sens al cuvîntului: *Dictionnaire de Trevoux* al iezuiților (Paris, 1771), *New and Complete Dictionary of the English Language* (*Dicționar nou și complet al limbii engleze*) de John Ash (Londra, 1775). Se pare că Victor Riqueti, marchiz de Mirabeau, și cercul său de fiziocrați, care, de altfel, erau foarte interesați de Europa de Est, au fost primii care au dat un loc important noului concept. Începînd cu faimosul său *Ami des hommes* (*Prieten al oamenilor*) din 1756, Mirabeau a folosit cuvîntul atît în contexte economice, cît și culturale, asociind civilizația cu sporirea avuției și cu șlefuirea moravurilor. Dar în același timp putea să distingă „falsa civilizație“, mai ales cînd era vorba de reformele ambițioase ale lui Petru cel Mare în Rusia. Un alt fiziocrat, abatele Baudeau, care chiar a călătorit prin Polonia și prin Rusia, a scris despre etape și grade de civilizație, despre „progresele“ civilizației mai ales în Rusia și a adăugat noii noțiuni o inflexiune importantă, specificînd că era vorba de „civilizația europeană“. Revoluția Franceză, așa cum a fost ea interpretată de filozofii francezi, a legat tot mai strîns ideea de civilizație de un model de dezvoltare. Volney imagina progresul civilizației ca pe „imitarea“ unei națiuni înaintate, iar Condorcet se întreba dacă într-o bună zi toate națiunile vor ajunge la „stadiul de civilizație atins de cele mai luminate, mai libere și mai lipsite de prejudecăți popoare, ca de pildă francezii și anglo-americanii“. La începutul secolului al XIX-lea, Auguste Comte era încă tributar Filozofiei Geografice a Iluminismului cînd folosea conceptul de „civilizație“ ca pe o măsură a coerenței „Europei de Vest“.²⁰

Europa de Est nu era localizată la antipodul civilizației, scufundată în ignoranță, ci mai degrabă pe scara progresului undeva între civilizație și barbarie. Către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Ségur vedea Sankt-Petersburgul ca pe un amestec nedefinit între „epoca barbariei și cea a civilizației, între secolul al X-lea și secolul al XVIII-lea,

între moravurile Asiei și cele ale Europei, între sciții neciopliți și europenii rafinați²¹. Esențial era faptul că Europa de Est se afla la mijloc, și în secolul al XIX-lea aceste opoziții polare căpătaseră deja forța unor formule fixe. Balzac, în *Comedia umană*, rezuma superficial tot ceea ce știa Parisul despre Europa de Est într-un scurt pasaj în care folosea exact aceiași termeni: „Locuitorii Rusiei, ai Ucrainei și ai malurilor Dunării, pe scurt popoarele slave, fac legătura între Europa și Asia, între civilizație și barbarie.”²²

Am început să mă gândesc la scrierea acestei cărți pentru prima dată acum zece ani, în vremea când mi-am petrecut un an făcând cercetări în Arhiva Secretă a Vaticanului pentru un studiu asupra relațiilor dintre Polonia și Vatican în secolul al XVIII-lea. Am citit epistolele nunțiilor papali la Varșovia. În 1783, după șapte ani de ședere la Varșovia, nunțul Giovanni Archetti se pregătea pentru o misiune diplomatică delicată și de cea mai mare importanță la curtea Ecaterinei. Unul dintre lucrurile care îl preocupau în acest moment crucial al carierei sale de ambasador al Bisericii era că atunci când va ajunge la Sankt-Petersburg va trebui să sărute mîna Ecaterinei. Era îngrijorat că Papa de la Roma nu va fi deloc de acord cu acest gest, de teamă ca acest sărut să nu compromită independența absolută a romano-catolicismului. Exista o anume ironie în faptul că Roma își făcea griji în legătură cu niște detalii triviale de etichetă în deceniul în care, doar peste cîțiva ani, urma să izbucnească Revoluția Franceză. Era de asemenea o urmă de umor în această preocupare cu simpla sărutare a mîinii țarinei, când excesele ei sexuale erau o legendă încă din timpul vieții ei. Cel mai interesant mi s-a părut a fi modul în care Archetti explica, într-o scrisoare trimisă la Roma înainte să plece în Rusia, de ce se hotărîse să-i sărute mîna. Experiențele sale în Polonia, pretindea el, îi dăduseră posibilitatea să cunoască în mod deosebit „aceste țări nordice” — el asocia astfel Polonia și Rusia. Exista, observa el, o prăpastie între „popoarele mai cultivate” și „acele neamuri care deveneau cultivate mai tîrziu”. Cele din urmă, „țările nordice”, practicau o etichetă excesivă, de pildă sărutau mîinile, într-o încercare de a egala „popoarele mai rafinate”.²³ Condescendența extraordinară a lui Archetti sugera că, din punctul lui de vedere, era puțin probabil ca o asemenea egalitate să fie dobîndită vreodată. Dar scara sa a

cultivării — mai cultivat sau mai puțin cultivat, mai devreme sau mai târziu — indica o concepție modernă și sofisticată asupra înapoierii și a dezvoltării. Singurul lucru care lipsea era cuvîntul „civilizație“ — și în plus reorientarea care va transforma țările nordice în țări estice. Archetti, un italian, adera încă la perspectiva renașcentistă. Ecaterina putea și ea să fie condescendentă; mai târziu l-a descris pe Archetti ca pe un „copil bun“ și i-a dat o haină de blană.

Archetti pretindea că popoarele mai puțin cultivate erau cele mai preocupate de regulile de politețe, dar cu toate acestea el însuși fusese cel care, pornind de la un detaliu de etichetă, îi mărise importanța într-atît încît să creeze o hartă mentală a Europei. Norbert Elias sugerează că ideea de civilizație s-a dezvoltat din cea de civilitate, ca un moment culminant în istoria manierelor. Conceptul de civilizație era un aspect atît de important al identității celor care pretindeau că sînt civilizați, încît își găsea expresia sa modernă cea mai satisfăcătoare ca standard pentru alții — pentru alte clase, pentru alte nații. Atunci cînd l-am citit pe Archetti caracterizînd pe scurt țările nordice ca fiind mai puțin cultivate, mai puțin șlefuite, am început să mă gîndesc la granițele civilizației în Europa. M-am gîndit la modul în care motivele atitudinii lui condescendente aproape că le anticipează pe cele ale timpului nostru — aproape, nu întru totul — și m-am întrebat dacă atunci cînd scria Europa se afla în pragul unei reorientări majore. Am început să mă gîndesc la modurile în care Europa a ajuns să fie concepută ca împărțită în est și vest.

M-am gîndit la Archetti și la mîna Ecaterinei acum cîtiva ani, pe cînd mă aflam undeva în spatele cortinei de fier, în Europa de Est. M-am dus într-un apartament în toiul nopții ca să fac o vizită unui bărbat pe care nu-l cunoșteam prea bine, pentru a lua de la el niște mesaje și niște materiale pe care fusesem de acord să le pun în bagajele mele în tren și să le duc de cealaltă parte a cortinei de fier. Cînd am plecat, m-a sărutat ritual de trei ori, alternativ pe amîndoi obrazii — în stil slav, a zis el. N-am putut să nu mă gîndesc la Archetti și la felul în care gesturi mărunte de politețe pun uneori stăpînire pe imaginație și par să reprezinte lumi de diferențe. Există unele asemenea detalii care au devenit indisolubil legate de întreaga mea experiență privind Europa de Est, întîlnirile cu viața politică

subterană, conversațiile cu jumătate de voce și trecerile de frontieră pline de neliniște.

Acea Europă de Est, împreună cu cortina de fier, a încetat să mai existe din 1989. Fie vom găsi noi asociații care să-i marcheze alteritatea, fie le vom redescoperi pe cele vechi de dinainte de Războiul Rece. Sau poate vom considera extraordinara revoluție din 1989 ca pe un imbold și o șansă de a regândi harta noastră mentală a Europei. În 1990, Academia Americană de Arte și Științe a marcat ocazia cu un număr din *Daedalus* intitulat „Eastern Europe... Central Europe... Europe” („Europa de Est... Europa Centrală... Europa”), ceea ce părea să sugereze deplasarea semnificațiilor pe măsură ce, din punct de vedere semiotic, Europa se schimba și se restructura în mințile noastre. Eseul cel mai important din întregul volum, scris de Timothy Garton Ash, scriitorul englez care în fatidicul deceniu al nouălea devenise cel mai pătrunzător analist vest-european al Europei de Est, avea un titlu interogativ: „Mitteleuropa?” („Europa Centrală?”) Semnul de întrebare amintea un alt eseu de același autor, scris înainte de revoluția din 1989: „Does Central Europe Exist?” („Există Europa Centrală?”) Aceasta era o chestiune delicată și spinoasă de cartografiere mentală, căci ideea de *Mitteleuropa* se făcuse remarcată pentru prima oară în 1915, în timpul Primului Război Mondial, când Friedrich Naumann publicase la Berlin o carte cu acest titlu și fără nici un semn de întrebare. *Mitteleuropa* lui Naumann descria un teritoriu destinat dominației economice și culturale germane și includea țări localizate în mod obișnuit în Europa de Est. Ideea de *Mitteleuropa*, la fel ca și cele de *Osteuropa* și de *Ostraum*, a jucat apoi un rol ideologic însemnat în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, când Hitler a dorit să ducă la îndeplinire un program de vaste cuceriri și cumplită înrobire în Europa de Est, începând cu ocuparea Cehoslovaciei în 1938 și a Poloniei în 1939 și culminând cu invadarea Iugoslaviei și a Rusiei în 1941. Este oarecum ironic faptul că în anii 1980 ideea de Europa Centrală a fost redescoperită de intelectuali din Polonia, Cehoslovacia și Ungaria, precum și din Europa de Vest, și promovată ca un antidot ideologic la cortina de fier. Întrebarea dacă Europa Centrală exista se baza pe distincția dintre un construct intelectual și realitatea geopolitică, iar Europa Centrală era doar o idee: „Nu

există încă. Europa de Est există — e acea parte a Europei controlată militar de Uniunea Sovietică.²⁴ Dar și Europa de Est a început prin a fi numai o idee, iar acum, din 1989, a devenit din nou o idee, nemaifiind sub control militar sovietic. Totuși, Europa de Est rămîne o idee foarte puternică, adînc întipărită în istoria a două secole și atît de influentă prin consecințele sale politice, încît originile sale intelectuale pot fi recunoscute cu greu, ascunse cum sînt de vîlul istoriei.

Rusia poate renunța la dominația ei militară asupra Europei de Est, dar nu poate izgoni ideea de Europa de Est, pentru că nu a inventat-o și nici nu a impus-o. Noțiunea de Europa de Est a fost inventată în Europa de Vest în Epoca Luminilor, iar Rusia a fost inclusă în această idee. Rusia a făcut obiectul aceluiași proces de descoperire, asociere cu alte țări și cucerire intelectuală, al aceleiași atitudini condescendente, și a fost localizată și identificată prin aceleași formule: între Europa și Asia, între civilizație și barbarie. Susținătorii ideii de Europa Centrală de astăzi își consacră toate eforturile desființării în plan intelectual a ideii opresive de Europa de Est, „mîntuirii“ Republicii Cehe și a Ungariei, poate și a Poloniei, sau chiar a Sloveniei. Dar noțiunea de Europa de Est poate fi invocată în continuare pentru a exclude celelalte țări, pentru a păstra distincția de care depinde identitatea noastră. Mihail Gorbaciov, omul care a dărîmat cortina de fier și a pus capăt Războiului Rece, a făcut de asemenea dovada celei mai profunde înțelegeri a divizării Europei. „Sîntem europeni“, a declarat el în *Perestroika* în 1987, imaginîndu-și o „casă comună“ a popoarelor de la Atlantic la Urali, observînd „artificialitatea“ blocurilor, „caracterul perimat“ al cortinei de fier. A dat o replică usturătoare acelor occidentali care doreau să excludă Uniunea Sovietică din Europa și să identifice Europa cu Europa de Vest.²⁵ Această excludere și această identificare au fost de fapt adevărurile axiomatice care au stat la baza a două secole de istorie intelectuală, a istoriei „civilizației“ în Europa, a inventării Europei de Est.

Intrarea în Europa de Est: călători din secolul al XVIII-lea la frontieră

„Aceste figuri pe jumătate sălbatice“

În 1784, contele Louis-Philippe de Ségur pleca din Franța în Rusia, fiind numit ministru plenipotențiar și trimis extraordinar al lui Ludovic al XVI-lea la curtea Ecaterinei a II-a la Sankt-Petersburg. Ségur avea doar treizeci și unu de ani și își datora numirea faptului că tatăl său era ministrul francez de război. În drum spre Rusia, tânărul Ségur a trecut prin Berlin și a obținut o audiență regală la Potsdam, la Frederic al II-lea, deja bătrîn și celebru. Regele a observat cu voce tare că Ségur purta ordinul lui Cincinnatus, semnul serviciului său militar sub comanda lui George Washington în Războiul pentru Independența Coloniilor Engleze din America de Nord. „Cum ați putut să uitați atîta vreme desfătările Parisului — l-a întrebat Frederic sarcastic — într-o țară în care civilizația este abia la început?“ O asemenea condescendență față de America era tipică pentru prezența secolului al XVIII-lea cu privire la aria civilizației, și amîndoi, parizianul și berlinezul, trebuie să fi realizat că acest comentariu avea o dublă semnificație, referindu-se atît la misiunea lui Ségur la Sankt-Petersburg, cît și la serviciul său militar în America. Și în Rusia, iluminiștii erau de acord, civilizația se afla abia la început în secolul al XVIII-lea, iar Ségur urma să aibă multe ocazii să reflecteze asupra acestui lucru în următorii cinci ani. Dar etapele și progresul civilizației în țările înapoiate erau o chestiune care îl interesa și era dispus să renunțe la desfătări și să suporte neplăceri ca să afle mai multe despre niște țări care nu-i inspirau lui Frederic decît remarci sarcastice. „Ce drum ați ales ca să ajungeți la Petersburg, pe cel mai scurt?“, l-a întrebat regele. Calea cea mai scurtă și cea mai convenabilă ar fi fost pe mare. Drumul cel mai direct pe uscat ar fi fost de-a lungul coastelor Mării

Baltice. „Nu, sire“, a răspuns Ségur. „Vreau să trec prin Varșovia ca să văd Polonia.“ La care Frederic a replicat: „Este o țară curioasă.“¹

Atît curiozitatea lui Ségur cu privire la Polonia, cît și impresia lui Frederic că este o țară curioasă erau semnele unui interes crescînd al secolului al XVIII-lea față de Rusia și de Polonia. Pentru Ségur, care mergea pe uscat, ele erau etape ale aceleiași călătorii, ceea ce scoate în evidență faptul că pentru el, ca și pentru alți călători din secolul al XVIII-lea, contiguitatea geografică a celor două țări devenise bine cunoscută. În secolul al XVII-lea, legăturile comerciale pe mare (drumul prin mările arctice din Anglia pînă la Arhanghelsk și cel pe Marea Baltică din Olanda pînă la Gdańsk) ascundeau învecinarea Poloniei cu Rusia. Călătoriile cu trenul din secolul al XIX-lea vor insista asupra ei: se vor construi linii ferate care să ducă de la Varșovia la Sankt-Petersburg, de la Varșovia la Moscova, dar în secolul al XVIII-lea satisfacerea curiozității sale l-a costat pe Ségur mai mult timp și mai mult efort. Frederic se prefăcuse că-l încurajează cu niște reflecții ironice asupra curiozității Poloniei: „O țară liberă al cărei popor este înrobit, o republică stăpînită de un rege, o țară imensă aproape nepopulată.“ Polonezii erau vajnici luptători, dar armata lor se vădea nedisciplinată. Bărbații erau bravi și *chevaleresque*, dar femeile păreau să aibă mai multă tărie de caracter, ba chiar o doză de eroism. Frederic încheia astfel într-o notă batjocoritoare: „Femeile sînt de fapt bărbații lor.“² Contradicția și paradoxul erau figurile retorice pe care le folosea ca să vorbească despre ciudățeniile Poloniei, despre învălmășirea și răsturnarea absurdă a ideilor secolului al XVIII-lea despre societate, politică, demografie și chiar despre cavalerism și gen reprezentată de situația din Polonia. Absurditatea era precursora anarhiei, iar anarhia îi furnizase în 1772 lui Frederic un pretext ca să propună împărțirea Poloniei și să obțină o parte din ea pentru Prusia.

Este demn de notat faptul că Frederic al II-lea, care în mod evident dorea să fie spiritual cînd rezuma disprețuitor situația Poloniei în acest fel, nu putea pretinde că o cunoaștea mai bine și nici nu încerca să definească și să explice presupusele ei disfuncționalități. În mod paradoxal, a înțelege Polonia însemna a arăta că e de neînțeles, a-i înfățișa paradoxurile fără a încerca să le rezolvi. Ségur nu avea nici un fel de intenții politice față de Polonia, ba

chiar pretindea că nu era de acord cu împărțirea ei din 1772, considerînd-o o nedreptate, dar retorica observațiilor pe care curiozitatea lui de călător i le-a inspirat în Polonia a fost foarte asemănătoare cu cea folosită de Frederic, care nici nu părăsise Berlinul. Mai mult, același stil de caracterizare prin contradicții îi va fi de folos lui Ségur și în Rusia. Asemenea formulări, rostite de regele Prusiei sau de un diplomat francez și aplicate Poloniei și Rusiei, au marcat descoperirea Europei de Est de către secolul al XVIII-lea. Ciudățeniile Europei de Est, adică deosebirile ei față de Europa de Vest, înapoierea ei, au fost enunțate ca problema intelectuală a unor contraste nerezolvate.

Pentru un călător din secolul al XX-lea care privește retrospectiv deplasarea lui Ségur din Germania în Polonia este cît se poate de limpede că Ségur părăsea Europa de Vest pentru a intra în Europa de Est. Ségur însă nu putea să formuleze această idee tot atît de clar, pentru că în secolul al XVIII-lea noțiunea de Europa de Est nu era consolidată, era încă în transformare, căpăta formă în mințile și în scrierile unor călători asemenea lui. Ce trebuie remarcat în relatarea lui Ségur despre drumul lui de cinci sute de mile de la Berlin la Varșovia este cît de puternic a fost sentimentul său că trece o graniță plină de semnificație, chiar dacă el nu avea la dispoziție distincția modernă dintre Europa de Vest și Europa de Est pentru a exprima această trecere.

Traversînd partea estică a domeniilor stăpînite de regele Prusiei, ai impresia că părăsești decorul unei naturi înfrumusețate de eforturile artei și ale unei civilizații ajunse la perfecțiune. Ochiul este deja întristat de nisipuri aride, de codri întinși.

Dar cînd intri în Polonia îți vine să crezi că ai ieșit complet din Europa și privirea este surprinsă de un nou spectacol: o țară imensă aproape complet acoperită de păduri de brazi veșnic verzi, dar melancolici, întrerupte la intervale lungi de cîteva cîmpuri cultivate, ca niște insulițe presărate într-un ocean; un popor sărac și înrobît; sate murdare; căsuțe foarte puțin diferite de colibele sălbaticilor; totul te îndeamnă să crezi că ai ajuns cu zece secole în urmă și te găsești printre hoardele de huni, sciți, veneți, slavi și sarmați.³

În mod evident, pentru Ségur aceasta era mult mai mult decît trecerea dintr-un regat într-altul. Ieșise din hotarele lumii perfect

civilizate, lăsase în urmă Europa, ba chiar călătorise în timp și nu se mai găsea în secolul al XVIII-lea. De fapt, deși specificase zece secole, o mie de ani, și spunea că în Polonia „epoca feudală a revenit la viață“, el părea să fi ieșit cu totul din istorie, intrând într-o lume a colibelor preistorice și a hoardelor, a barbarilor care „striviseră sub greutatea lor ultimele rămășițe ale Imperiului Roman“⁴. Își lăsa sentimentele libere să-i domine observațiile, privirea sa de călător atribuind astfel pînă și copacilor un simțămînt de melancolie. Ségur îi spusese lui Frederic că dorea numai „să vadă Polonia“, dar privirea sa scrutătoare era departe de a fi pasivă, transformînd peisajul pe care arta și civilizația nu-l înfrumusețaseră. Lăsa în urmă un „decor“ numai pentru a descoperi „un nou spectacol“. Acest nou spectacol era Europa de Est, dar nu avea încă un nume pentru ea. Unde călătorea? Nu era Europa, credea el, dar nu era nici Asia, Orientul. Era un spațiu geografic intermediar, fără o localizare precisă în timp sau în istorie, unde asemenea răsturnări ale ordinii firii erau posibile, încît pînă și călătoria sa pe uscat se transforma într-un voiaj pe „ocean“. Deși dorise să meargă pe uscat, Ségur se afla în largul mării.

„Totul este un paradox în țara aceasta“, observa Ségur imitînd formularea lui Frederic, „deșerturi și palate, robia țăranilor și libertatea zgomotoasă a nobililor nesupuși“. Polonia era „un amestec inimaginabil între secolele trecute și modernitate, între spiritul monarhic și cel republican, între mîndria feudală și egalitate, între sărăcie și bogăție“. Privirea călătorului alegea elementele contrastante și le combina pentru a obține acel amestec inimaginabil. În castele se găseau „un mare număr de servitori și de cai, dar foarte puține mobile, un lux oriental, dar lipsit de confort“. Bogăția de grîne contrasta cu puținătatea banilor și cu lipsa aproape completă a comerțului, „exceptîndu-l pe cel practicat de o mulțime activă de evrei lacomi“. „Pasiunea pentru război“ a polonezilor contrasta cu o „aversiune față de disciplină“.⁵ Ségur, ca și Frederic, folosea formula contrastelor și a contradicțiilor care făcea din Polonia o țară ciudată a absurdului și a paradoxurilor, o țară a luxului fără mobile.

„Aceasta era Polonia și acestea reflecțiile care mă preocupau“, scrie Ségur referindu-se la călătoria sa, „cînd, ivindu-se deodată

din solitudinea unei păduri întinse de chiparoși și de pini, în care te-ai fi putut crede ajuns la capătul lumii, Varșovia s-a oferit privirii mele“. Ca și Columb, lăsase în urmă Europa, luase drumul mării și se pomenise la capătul lumii. Polonia părea să-i încurajeze o sensibilitate exagerată, care îl făcea să interpreteze greșit însemnătatea descoperirii sale, căci dacă ar fi anunțat, mai modest, că se găsește la „capătul Europei“, ar fi fost mult mai aproape de denumirea pe care o căuta. Apariția Varșoviei a fost o întrerupere aparent neașteptată a reflecțiilor care îl preocupau pe Ségur, realitatea Poloniei tulburând astfel nepermis gândurile sale despre Polonia. Relația dintre realitate și reflecții era sugerată de pasivitatea cu care Varșovia „s-a oferit“ privirii sale și de graba cu care această privire s-a apucat de analizat: „Intrînd, am observat acolo noi contraste ciudate: conace magnifice și case modeste, palate și cocioabe.“ Mai departe, „ca să completeze tabloul“, Ségur și-a descris propria locuință din oraș, „un fel de palat, din care jumătate strălucea cu o nobilă eleganță, în timp ce cealaltă jumătate era doar o grămadă de resturi și ruine, triste rămășițe ale unui incendiu“.⁶

Nu putem să nu devenim bănuitori cînd e vorba de această privire cu care Ségur dorește, inocent, „să vadă Polonia“. Varșovia era sortită să se ofere privirii ca un fel de victimă fără apărare, destinată sacrificiului, a acelor energii analitice ireprimabile care lăsau orașul în ruine, ruinele intelectuale ale contradicțiilor ei interne. Ne vine în minte Michel Foucault, care a trasat genealogia privirii ce a transformat vederea în cunoaștere și cunoașterea în putere, privirea analizei clasice. Ségur, un francez din Epoca Luminilor, avea prin naștere dreptul la ea, dar, cumva, toată această întreprindere analitică părea să dea greș în Europa de Est. În loc să descopere în elementele care compuneau obiectul ei ceva care să ducă la înțelegerea lui, analiza lui Ségur, asemeni celei a lui Frederic, își făcea obiectul și mai greu de înțeles, ba chiar ridicol. Venită din partea lui Frederic și rostită pe un ton nedisimulat sarcastic, o asemenea analiză era ușor de recunoscut ca fiind un act de agresiune intelectuală, care mergea mîna în mîna cu împărțirea teritorială. Scrutarea hărții Poloniei îi inspira lui Frederic dorința dezmembrării, tot așa cum ideea de Polonia îi provoca o analiză retorică. Varșovia avea să se „ofere“ în cele din urmă Prusiei la împărțirea finală din 1795.

Privirea lui Ségur nu anticipa nici cucerirea Poloniei, nici împărțirea ei, dar era privirea de dominare intelectuală, sub masca neputinței de a înțelege, cu care Europa de Vest a descoperit Europa de Est.

O contradicție forma cadrul altei contradicții. Palatul divizat în care stătea Ségur, jumătate elegant și jumătate în ruine, se găsea într-un oraș divizat, jumătate palate și jumătate cocioabe. În același fel, Varșovia în întregul ei evidenția contradicțiile la scară mai mare ale întregii Polonii. Ségur observa „arta, spiritul, grația, literatura, tot farmecul vieții sociale din Varșovia rivalizînd cu sociabilitatea Vienei, a Londrei și a Parisului; dar, în provincie, moravuri încă sarmate”⁷. Polonia conținea între granițele sale conflictul dintre civilizație și hoarda barbară, dar în același timp Ségur marca puncte pe hartă ca să sugereze un contrast la o scară și mai largă, o rivalitate între diferitele părți ale continentului european. Viena, Londra și Parisul erau capitalele Europei pe care Ségur o lăsase în urmă intrînd în Polonia, capitalele Europei de Vest.

În Varșovia, Ségur a fost sfătuit insistent să-și amîne plecarea la Sankt-Petersburg, pentru că zăpezile iernii 1784–1785 începuseră deja să cadă. Nu a vrut să mai aștepte, dar mai tîrziu și-ar fi dorit să o fi făcut. Ségur nu a putut să înainteze prin zăpadă decît într-o sanie ușoară și a trebuit să-și lase bagajele în urmă, undeva între Białystok și Riga. Ceva mai apoi a aflat că s-au pierdut într-un incendiu. Paradox tipic pentru Europa de Est, „zăpada și focul s-au unit ca să mă pedepsească în acest fel”⁸. În timpul ultimei etape a călătoriei de la Riga la Sankt-Petersburg, eliberat de bagaje, Ségur s-a lăsat în voia gîndurilor în sania lui. Medita în sinea lui cît de frig îi era și se gîndea la Petru cel Mare, care triumfase asupra naturii aplicînd „căldura fecundă a civilizației pe aceste ghețuri veșnice”. Aducerea căldurii pe ghețurile veșnice era un alt paradox, ca și alianța dintre foc și zăpadă, dar „triumful lui Petru asupra naturii” era deja un clișeu al Iluminismului pe vremea cînd Voltaire, care aparținea generației precedente, îi aducea lui Petru tributul său biografic. Vederea Sankt-Petersburgului a întrerupt reflecțiile lui Ségur, care avea la îndemîină altă observație convențională cu care să salute orașul „unde odinioară nu vedeai decît mlaștini întinse, fetide și necultivate”. Nici un vizitator din secolul al XVIII-lea nu putea să vadă Petersburgul fără să zărească în același timp (și

fără să miroasă chiar) acele mlaștini fetide, ascunse acum vederii. În Europa de Est privirea era în stare de multiple suprapuneri, realizînd un „amestec“ de secole și peisaje.

Ségur nu era nici pe departe primul francez care ajunsese la Sankt-Petersburg. Își amintea faimoasa vizită a lui Diderot la curtea Ecaterinei, cu zece ani mai devreme. Știa că „destui călători și autori de dicționare au descris în detaliu palatele, locașurile de cult, numeroasele canale, clădirile splendide“ ale orașului pe care îl numea „această capitală a Nordului“. A considerat totuși că merita să-și noteze impresiile mai puțin turistice despre oraș și, o dată cu venirea primăverii și topirea zăpezilor, a descris un oraș ale cărui caracteristici răsăritene erau mult mai importante decît poziția sa nordică. Formularea impresiilor sale este identică cu cea folosită pentru Polonia și Varșovia.

Înfățișarea Petersburgului îi provoacă o dublă uimire; aici se întîlnesc epoca barbariei și cea a civilizației, secolul al X-lea și secolul al XVIII-lea, moravurile Asiei și cele ale Europei, sciții neciopliți și europenii rafinați, o nobilime mîndră și strălucitoare și un popor înrobît.

Pe de o parte, haine elegante, costume magnifice, ospete fastuoase, serbări splendide și teatre cu nimic mai prejos decît cele care sînt mîndria și sufletul înaltei societăți a Parisului sau a Londrei; pe de altă parte, negustori îmbrăcați după moda asiatică, vizitii, servitori, țărani cu haine din piei de oaie, cu bărbi lungi și căciuli de blană, mînuși lungi de piele fără degete și toporiști agățate de brîul lat de piele.

Aceste haine și fișiile groase din lînă înfășurate în jurul piciorului și care formează un fel de coturn grosolan ți-i readuc în fața ochilor pe acei sciți, daci, roxolani și goți care au fost odinioară groaza lumii romane. Toate aceste figuri pe jumătate sălbatice pe care le-ai văzut la Roma în basoreliefurile de pe Columna lui Traian par să fi renăscut și prind viață sub privirile tale.⁹

În mod inevitabil, ochii lui Ségur, privirea lui agresivă, deveneau ochii *tăi*, privirea *ta*, privirea tuturor călătorilor la Sankt-Petersburg, chiar și a celor care călătoreau doar cu gîndul, citind memoriile lui Ségur. Aceste memorii nu au fost publicate decît mult mai tîrziu, în 1824, cînd Ségur era un om bătrîn în secolul al XIX-lea, dar își amintea că sciții reînviaseră pentru el, așa că îi readucea la viață pentru *tine*.

În mod evident, în ochii lui Ségur, Polonia și Rusia aparțineau aceluiași tărîm al îmbinărilor fantastice, unde continentele și secolele, barbaria și civilizația se amestecau în ciuda oricăror probabilități. Confuzia componentelor era ea însăși obstacolul care împiedica acest tărîm să capete un nume. Pînă și sălbaticii erau pe jumătate sălbatici, în contradicție cu ei înșiși. Dar impresiile lui despre Rusia erau din unele puncte de vedere mai vii și mai clare decît cele despre Polonia. Popoarele barbare ale lumii antice pur și simplu reveneau la viață, coborau de pe o columnă sculptată în secolul al II-lea și, ieșind dintr-un basorelief, intrau în lumea tridimensională. Mai mult, deși atunci cînd intrase în Polonia Ségur afimase deja că părăsise Europa, doar o dată ajuns în Rusia a recunoscut explicit că se află în Asia. Unica referire prudentă la „luxul oriental“ din Polonia a făcut loc observațiilor emfatice despre portul și obiceiurile asiatice de la Sankt-Petersburg, „această capitală a Nordului“. De la Varșovia la Sankt-Petersburg Ségur călătorise spre nord-est, o direcție ambiguă, poate mai degrabă înspre nord decît înspre est. Avea impresia că ieșise din Europa, dar știa că, din punct de vedere geografic, nu intrase încă în Asia. Descoperise o zonă intermediară. De fapt, Imperiul Rus se întindea pe ambele continente, iar hărțile din secolul al XVIII-lea aveau grijă să separe „Rusia europeană“ de „Rusia asiatică“. Sankt-Petersburgul aparținea fără îndoială primei Rusii, dar privirea pătrunzătoare a lui Ségur descoperise o anume permeabilitate culturală a graniței dintre cele două continente. Confuzia care rezulta de aici și confuzia analoagă a secolelor vor face posibilă apariția Europei de Est, care va prinde viață sub privirile Europei de Vest în acel curios spațiu dintre civilizație și barbarie.

„Cînd am ajuns la Petersburg — scria Ségur (și aceasta se întîmpla în 10 martie 1785) —, în capitala rusă, sub formele exterioare ale civilizației europene rămîneau încă multe vestigii ale vremurilor trecute.“ Adeverul complex, palimpsestul secolelor, putea fi descoperit de ochiul expert al călătorului, care pătrundea dincolo de formele exterioare. „Numai după o studiere atentă“, își dăduse seama Ségur, „puteai să faci această distincție; pentru un observator superficial această diferență nu era perceptibilă (*sensible*); după o jumătate de secol toți se obișnuiseră să-i copieze pe străini, să se

îmbrăce, să-și construiască locuințe și să le mobileze, să mănânce, să se întâlnească și să se salute, să facă onorurile unui bal sau ale unui dineu exact ca francezii, ca englezii și ca germanii¹⁰. De data aceasta, este evident că Ségur nu vorbea despre sciții îmbrăcați în piei de oaie, ci mai degrabă despre elita elegantă a Sankt-Petersburgului, cei care participau la ospetele fastuoase și la serbările splendide. Criteriile după care Ségur judeca imitarea străinilor erau cele ale „civilității” contemporane, una dintre măsurile „civilizației” în Europa de Vest, adică în Franța, Anglia și Germania. Această problemă a felului în care oamenii mănâncă, se întâlnesc și se salută a fost studiată de Norbert Elias în *Über den Prozess der Zivilisation* (*Despre procesul civilizației*), care a descoperit în ea cheia modului în care elita socială a acestor țări se definea ca elită față de restul societății. Ségur, el însuși un mare aristocrat, dădea o nouă întrebuintare codului civilizației, făcând din el un instrument de detectare a diferențelor dintre diverse popoare din diverse țări. Varșovia putea să rivalizeze cu Viena, Londra și Parisul, în timp ce rușii n-aveau decât să imite elitele Franței, Angliei și Germaniei, dar privirea care îi „studia atent” descoperirea fără greș diferența aparent imperceptibilă dintre formele exterioare și vremurile trecute.

„Singurele semne care te ajută să-l deosebești pe moscovitul din vechime sub masca rusului modern le găsești în conversațiile cu ei și în unele amănunte de caracter.”¹¹ Exact în același fel, un aristocrat francez din secolul al XVIII-lea ar fi putut pretinde că îl recunoștea pe un burghez manierat. Întîlnirile personale ale călătorului, conversațiile — în care Ségur păstra avantajul de a discuta în limba lui maternă, franceza — scoteau la suprafață detaliile psihologice care scăpau privirii. Sub Vechiul Regim, civilitatea putea foarte bine să fie o chestiune de reguli și de aparențe la îndemîna străinilor care voiau să le imite, dar descoperirea Europei de Est insista asupra unei distincții mai noi bazate pe ideea unui caracter fundamental. Rușii erau niște oameni „însemnați”, iar Ségur nu le permitea să-și disimuleze identitatea.

Ségur îl recunoaște chiar și la Petersburg pe „moscovitul din vechime” — referindu-se la vechiul stat moscovit, de dinaintea domniei lui Petru și a Sankt-Petersburgului. Era firesc ca o vizită la Moscova să confirme formulele deja elaborate la Petersburg și,

mai înainte, în Polonia. În iunie 1785 a însoțit-o pe Ecaterina la Moscova — „acest amestec de cocioabe ale oamenilor de rînd, case bogate ale negustorilor și palate magnifice ale nobilimii numeroase și mîndre, această populație zgomotoasă în care sînt reprezentate în același timp obiceiuri contrastante, secole diferite, popoare sălbatice și civilizate, societățile europene și bazarile Asiei”¹². La Moscova, aspectul „oriental” al Rusiei, amplasamentul ei între Europa și Asia, era cu atît mai clar, ștergînd din minte identificarea convențională a Rusiei cu Nordul. Totuși Ségur era conștient de faptul că Moscova pe care o cunoscuse el odinioară nu mai exista, că „flăcările devoraseră cea mai mare parte a ei”¹³. Căci în timpul care se scursese de la călătoria lui Ségur în Rusia pînă în momentul scrierii memoriilor sale, armatele franceze ale lui Napoleon ajunseseră triumfal la Moscova, o lăsaseră în flăcări și se întorseseră învinse în Franța.

Ségur însuși părăsise Rusia în 1789, după izbucnirea revoluției în Franța. O vreme a rămas în serviciul diplomatic ca nobil cetățean, ordinul lui Cincinnatus pe care îl primise și serviciul său în timpul războiului de independență american dovedind că era un prieten al libertății. În cele din urmă, asemeni multor altor nobili, a fost arestat împreună cu tatăl său, și amîndoi au fost pe punctul de a fi duși la ghilotină. Ségur a supraviețuit totuși și a avut o nouă carieră plină de succes în serviciul public sub regimul napoleonian, în calitate de consilier, senator și mare maestru de ceremonii. Numai după bătălia de la Waterloo a fost înlăturat din viața publică și a găsit răgazul să-și scrie memoriile. În cea mai mare parte, ele au prospețimea primelor impresii ale călătorului — fiind probabil scrise pe baza notelor și documentelor sale din acea perioadă —, dar trecuse o generație de cînd fusese el în Rusia. Uneori se referea în mod explicit la acest răstimp, mai ales atunci cînd contempla Moscova:

Nu am să spun multe despre Moscova: acest nume ne trezește amintiri prea triste. În plus, descrierea acestei mărețe și frumoase capitale a fost făcută de sute de ori: puține sînt familiile noastre în care nu se găsește un ostaș acoperit de glorie și de răni, ale cărui povestiri să nu le fi făcut cunoscute palatele, grădinile, locașele de cult, cocioabele, colibele, cîmpurile, Kremlinul, cartierul chinezesc, clopotnițele aurite, care, la Moscova,

aduceau în fața ochilor noștri imaginea bizară a mai multor grupuri de palate sau castele înconjurate ficcare de satele lor.¹⁴

Privirea călătorului întîlnea „ochii noștri“, privirea veteranilor lui Napoleon, a fiecărui ostaș acoperit de glorie cu povestea lui despre amestecul care era Moscova. Exista într-adevăr o legătură între opera de cucerire intelectuală a călătorului curios, privirea sa analitică și puterea reală de cucerire a armelor. De fapt, fiul lui Ségur, Philippe-Paul, a participat la campania din Rusia a lui Napoleon și a scris o relatare sugestivă a ei, folosită de Tolstoi ca sursă pentru *Război și pace*.

Cînd Ségur s-a dus în Rusia ca ministru plenipotențiar, însărcinarea sa principală era negocierea unui tratat comercial care să-i acorde Franței o parte în comerțul cu Rusia, dominat în acea vreme de Anglia. Exista un element de imperialism economic în această misiune pe care însă nici măcar Ségur nu o considera prea importantă. „Rolul meu părea să se limiteze la cel de observator atent la o curte unde noi nu avem nici o influență“¹⁵, mărturisea el. Dar atenția observatorului nu putea fi niciodată inocentă din punct de vedere politic. Rusia și Polonia se oferiseră amîndouă privirii lui Ségur, iar în generația următoare armatele lui Napoleon vor accepta această ofertă. Călătorii din secolul al XVIII-lea care au descoperit Europa de Est, între civilizație și barbarie, între Europa și Asia, au contribuit la fixarea privirii Europei de Vest asupra contradicțiilor Europei de Est.

„Specific Poloniei“

Ca și Ségur, William Coxe avea treizeci și unu de ani cînd a făcut o deplasare similară prin Polonia ca să ajungă în Rusia. Coxe a călătorit în 1778–1779, iar Ségur l-a urmat curînd după aceea, în iarna dintre anii 1784 și 1785, așa încît asemănările între observațiile aproape contemporane ale englezului și ale francezului sugerează dezvoltarea unei perspective comune printre călătorii vest-europeni. Ségur era vlăstarul unei mari familii aparținînd aristocrației franceze, în timp ce Coxe era doar un subordonat, angajatul unei familii engleze la fel de mari. Era fiul unui doctor de

la curte, fusese educat la Eton și la Cambridge, devenind preot anglican și profesorul fiului de șase ani al familiei Churchill la Blenheim. În 1775 i-a fost încredințat un alt elev, nepotul adolescent al ducelui de Marlborough, avînd datoria să-l însoțească și să-l supravegheze în timpul unui tur foarte ambițios și instructiv de cinci ani prin Europa. Coxe trebuia să-i predea limbile străine, geografia, istoria, matematicile, poezia, muzica și desenul; împreună cu ei călătorea și un anume căpitan Floyd, pe care Coxe îl ura și care era responsabil cu pregătirea fizică a băiatului, antrenîndu-l la călărit, mînuirea armelor, înot, tenis, scrimă și dans. Mama băiatului i-a scris lui Coxe despre un alt fel de educație, exprimîndu-și speranța că fiul ei „se va îndrăgosti fără speranță de o femeie de lume inteligentă, care să-l îndrăgească destul ca să-l învețe să se străduiască să-i fie pe plac și care să-l țină totuși la distanța cuvenită”¹⁶. Programul de studii era deci foarte cuprinzător. Coxe însuși era foarte încrezător în rolul pedagogic demodat al turului Europei în formarea unui gentleman englez, dar în același timp era destul de ambițios ca să extindă itinerarul tradițional. Marile sale inovații au fost Polonia și Rusia, ca și Suedia și Danemarca. Columb se afla în căutarea Indiei cînd a descoperit America. Coxe, ca și Ségur, a plecat către sfîrșitul secolului al XVIII-lea ca să vadă țările „nordice”, un concept geografic de mult statornicit, și a sfîrșit prin a descoperi Europa de Est.

În 1738, Thomas Nugent, recunoscînd meritele „acelui vechi și nobil obicei de a călători” și importanța sa în „formarea unui gentleman desăvîrșit”, a publicat *The Grand Tour; Or, A Journey through the Netherlands, Germany, Italy, and France* (*Turul Europei sau O călătorie prin Olanda, Germania, Italia și Franța*), în care delimita regiunea străbătută de obicei de călătorii englezi.¹⁷ Titlul a rămas valabil pentru cea de-a doua ediție din 1756. Coxe și-a dus elevul prin toate aceste state, dar cînd s-a apucat să scrie relatarea călătoriei lor și-a dat seama că cititorii ar fi fost interesați în primul rînd de țările care nu făceau parte din traseul obișnuit. În 1784, în anul în care Ségur pornea la drum spre Polonia și Rusia, Coxe publica *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark* (*Călătorii în Polonia, Rusia, Suedia și Danemarca*), o carte care a avut mai multe ediții pînă la sfîrșitul secolului și a fost tradusă

în franceză. Un aspect important al descoperirii Europei de Est în secolul al XVIII-lea a fost creșterea volumului de informații despre țările care pînă atunci fuseseră puțin cunoscute și rar vizitate.

„Am intrat în Polonia“, povestește Coxe, datînd evenimentul 24 iulie 1778, apoi „ne-am continuat drumul spre Cracovia prin acele ținuturi pe care Casa de Austria le-a obținut la recenta împărțire a Poloniei“¹⁸. Cu alte cuvinte, nu se aflau cu adevărat în granițele statului polonez. Acest teritoriu aparținea Imperiului Habsburgic din 1772, dar pentru Coxe sentimentul că intrase în Polonia era destul de puternic ca să poată fi datat cu precizie, iar impresiile care au marcat această intrare au fost notate cu grija cuvenită. „Drumurile erau proaste, satele puține și nenorocite cît nu se poate spune — scria Coxe —, cocioabele construite din lemn păreau murdare și în stare jalnică și totul dădea impresia celei mai adînci sărăcii.“ A urmat traversarea unei alte frontiere, adevărata graniță din punct de vedere politic, pe Vistula, în imediata vecinătate a Cracoviei. Era acolo un pod: „La unul din capetele lui se afla un soldat austriac, iar la celălalt o santinelă poloneză.“ Cracovia a fost descrisă pe scurt ca „un oraș vechi și ciudat“, prima dintre ciudățeniile ei fiind că, situată „odinioară aproape în centrul Poloniei, este acum un oraș de frontieră“. Această idee a instabilității graniței era însoțită de un sentiment al nestatorniciei istoriei. Cracovia era un oraș ale cărui case, „odată bogat mobilate și locuite de oameni cu vază, erau acum majoritatea fie nelocuite, fie într-o tristă stare de paragină“. Cracovia părea „o mare capitală în ruină“, sugerînd contrastul temporal dintre „splendoarea originară“ și „măreția ruinată“.¹⁹

„Nu am văzut niciodată un drum atît de lipsit de peisaje interesante ca cel de la Cracovia la Varșovia“, scria Coxe. „De-a lungul întregului traseu, nu există nici măcar un singur lucru care să poată atrage atenția fie și a celui mai curios dintre călători.“ Ținutul era lipsit de forme de relief, pe drum nu întâlneai alți călători și existau puține case între satele rare „a căror înfățișare mizeră era pe măsura pămînturilor în stare jalnică din jurul lor“. Aceste sate nu erau mai mult decît „o adunătură de colibe“, iar dintre acestea „singurele locuri în care puteau trage călătorii erau niște cocioabe lipsite de mobilă, aparținînd evreilor“. Colibele și cocioabele, prezența evreilor

și lipsa mobilelor au făcut toate parte din experiența lui Ségur în Polonia. Coxe a intrat în aceste cocioabe, invitându-și cititorii să intre o dată cu el.

Paiele aruncate pe pământ erau singurul nostru pat și ne socoteam fericiți când ne puteam procura unele curate. Chiar și noi, care nu eram deloc prea delicați și ne obișnuiserăm să suportăm tot felul de neajunsuri, ne-am găsit la strîmtoare pe aceste meleaguri ale dezolării. Deși în cele mai multe țări ne făcuserăm o regulă din a nu călători în timpul nopții, ca să nu pierdem nici o priveliște, aici am preferat să ne continuăm drumul fără oprire mai degrabă decît să mai pătimim în acele bîrloguri ale murdăriei și ale sărăciei: și avem motive să credem că întunericul nopții nu ne-a lipsit de nimic altceva decît de vederea unor păduri mohorîte, a unor lanuri de porumb fără interes și a unor pilde ale nefericirii omenești. Locuitorii erau mai săraci, mai umili și mai amărîți decît orice alți oameni pe care îi mai văzusem în călătoriile noastre: oriunde ne opream, se adunau grămadă în jurul nostru și, cerînd de pomană, făceau cele mai infame gesturi.²⁰

Această intrare în Europa de Est era o înaintare printr-un ținut al sărăciei și al mizeriei, al necazurilor și al dezolării, iar impresiile lui Coxe erau fără îndoială influențate de faptul că pentru călătorii ca el nu se găseau camere confortabile.

Povestirea sa a dus în această privință la statornicirea unei opinii preconcepute despre Polonia, care era, de altminteri, puțin cunoscută călătorilor englezi. Când Lady Elizabeth Craven a mers în Polonia în 1785, la un an după publicarea călătoriilor lui Coxe, deja îl cita: „Ca să aflați de ce fel de găzduire m-am bucurat în Polonia vă voi invita să citiți cartea domnului Coxe și mă voi mărgini la descrierea momentelor plăcute.”²¹ Coxe nu a fost tot atît de discret și nu numai că a scris despre „acele bîrloguri ale murdăriei și ale sărăciei”, ci le-a și menționat în conversații. Mai tîrziu, pe cînd era oaspete într-unul dintre cele mai mărețe palate din Polonia, cel al familiei Branicki din Białyostok, „conversația s-a îndreptat asupra modului în care am călătorit printr-o țară atît de săracă și nefericită și atît de lipsită de posibilități de găzduire în condiții confortabile”. Coxe i-a șocat pe nobilii polonezi spunîndu-le că „dormeam pe paie, cînd le puteam găsi” și, plin de emfază, i-a adus la cunoștință contesei Branicka că numai în acest fel „puteam afla cum trăiesc

țărani: locuind în casele lor și bizuindu-ne pe ei pentru satisfacerea nevoilor noastre".²² Neajunsurile suferite erau prețul plătit pentru îndeplinirea scopului pedagogic al turului, pentru ca să studieze deficiențele Poloniei și să țină lecții despre ele elevului său, cititorilor săi din Anglia și chiar polonezilor înșiși.

Ségur a intrat în Polonia stăpînit de un sentiment de tristețe, iar melancolia și-a pus amprenta asupra primelor sale impresii petersburgheze, „o dublă melancolie“ provocată de vederea Golfului Finic și de gîndul la despotismul rusesc. Ajuns la Varșovia, Coxe a fost deja cuprins de melancolie și aceasta a dominat descrierea pe care a făcut-o contrastelor orașului, folosind formula favorită a lui Ségur.

Întregul oraș are o înfățișare melancolică, din cauza contrastului puternic dintre bogăție și sărăcie, dintre lux și mizerie, e vizibil în fiecare colțisor al acestei țări nefericite. Străzile sînt largi, dar prost pavate; bisericile și clădirile publice sînt mari și impresionante; palatele nobililor sînt multe și strălucitoare; dar cea mai mare parte a caselor, mai ales la periferie, rămîn niște umile colibe de lemn prost construite.²³

În timp ce Ségur a mers spre nord-est, de la Varșovia la Sankt-Petersburg, Coxe a făcut călătoria spre est, la Moscova, ceea ce i-a dat ocazia să vadă partea estică a Poloniei, Marele Duțat al Lituaniei. Acolo Grodno a fost descris sumar cu aceeași folositoare formulă a contrastelor: „Un amestec de cocioabe jalnice, case dărăpănate și palate în ruină cu portaluri magnifice, urme ale strălucirii de odinioară.“ În Grodno a vizitat o fabrică de țesături recent înființată și, cum el venea din țara a cărei industrie a țesăturilor era prima în lume, era în măsură să manifeste un interes condescendent: „Aceste manufacturi sînt încă în fașă.“²⁴

În Grodno, Coxe s-a întîlnit cu naturalistul francez Jean-Ernest Gilibert, care se documenta pentru o istorie naturală a Lituaniei, a animalelor, mineralelor și plantelor ei. Coxe a observat că „științele naturale în această țară sînt abia în fașă“ — ca și manufacturile — și i s-a părut de la sine înțeles că cel mai bine era să fie lăsate în seama cuiva din Franța. În Lituania, Coxe a văzut un zimbri, un animal care îl interesa în mod deosebit, și a citat teoria lui Peter Simon Pallas, un naturalist german care studia istoria naturală a Rusiei, conform căreia „această specie de bivol sălbatic,

care odinioară era foarte răspândit în Europa, nu mai există nicăieri pe continent, exceptînd aceste păduri din Lituania, unele zone din Munții Carpați și poate Caucazul²⁵. Cu alte cuvinte, zimbrul sugera o posibilă istorie naturală a Europei de Est, cu specii rare supraviețuind la marginea continentului.

Și mai interesante erau varietățile caracteristice speciei umane în Europa de Est, iar Coxe a descoperit că „în drumul-nostru prin Lituania nu am putut să nu fim uimiți de roiurile de evrei care, deși sînt foarte numeroși pretutindeni în Polonia, par să-și fi fixat cartierul general în acest ducat“. Ségur observase și el în Polonia „o mulțime activă de evrei lacomi“. Ideea evreilor din Europa de Est este foarte familiară secolului al XX-lea, căpătîndu-și cea mai emfatică formulare în exterminarea lor aproape totală, dar în secolul al XVIII-lea evreii din Europa de Est așteptau să fie descoperiți o dată cu întreaga Europă de Est. Coxe, pe cînd intra în Polonia pe la Cracovia, a făcut observații destul de cumpătate despre evrei. La Cracovia a vizitat mormîntul „Esterei, frumoasa evreică“, despre care se credea că fusese amanta lui Cazimir cel Mare în secolul al XIV-lea. Coxe a comentat „hărnicia acestor oameni extraordinari“ și a relatat că evreii din Polonia „au acaparat întregul comerț al țării“. În drum spre Varșovia, Coxe a intrat în „cocioabele“ lor. Pe cînd călătorea spre est, dinspre Białystok, mulțimi de cerșetori îi înconjurau trăsura, în timp ce „evreii își făceau apariția fără încetare“. În Lituania erau „roiuri“, și călătorul avea foarte multe prilejuri să-i întâlnească: „Dacă ceri un tîlmaci, ți se aduce un evreu; dacă ajungi la un han, stăpînul lui este evreu; dacă vrei cai de poștă, un evreu ți-i procură și un evreu îi mîină.“ Mergînd dinspre Minsk spre est, prin Bielorusia de azi, într-o noapte Coxe s-a adăpostit de furtună într-un șopron și a văzut acolo cum „cîteva siluete, cu halate complet negre și cu bărbi lungi, amestecau într-un cazan mare“. Călătorul din Epoca Luminilor a refuzat totuși să creadă „în vrăjitorie sau vreo superstiție“ și „la o cercetare mai atentă i-am recunoscut pe vechii noștri prieteni, evreii, care pregăteau cina lor și pe a noastră“.²⁶ După ce văzuse evrei în roiuri, evrei care apăreau „fără încetare“, Coxe putea să pretindă o familiaritate disprețuitoare cu acești „vechi prieteni“. Descrierile lui deveneau însă din ce în ce mai tulburi, de la mor-

mîntul frumoasei evreice din Cracovia la scena înspăimîntătoare din jurul cazanului din apropiere de Minsk. După ce dovedise că era un om luminat respingînd superstițiile, le sugera cititorilor săi caracterul neluminat și neliniștitor al Europei de Est și al evreilor ei.

Observîndu-i pe locuitorii Poloniei, Coxe, ca și Ségur, ajunge la concluzia că a lăsat Europa în urmă: „Polonezii, prin trăsături, înfățișare, obiceiuri, haine, prin aspectul lor general, seamănă mai degrabă cu asiaticii decît cu europenii; și fără îndoială coboară din strămoși tătari.“ Unul dintre considerentele cele mai importante era modul în care își purtau părul: „Își rad capetele, lăsînd doar un rotocol de păr în creștet.“ Coxe cita o autoritate germană în istoria antică, a cărei părere era că „felul în care polonezii își poartă părul este, poate, unul dintre cele mai vechi semne ale originii lor“, ținînd seama de faptul că „încă din secolul al V-lea unele popoare, reunite sub numele de sciți, aveau același obicei“. ²⁷ Explorînd aspectele asiatice ale Europei de Est, nu era de ajuns să caute originea tătărească; pentru Coxe, ca și pentru Ségur, identificarea crucială era cea cu barbarii antici, cu sciții. În Rusia ei păreau să fi coborît din basoreliefurile de pe Columna lui Traian, îmbrăcați în piei de oaie; în Polonia, puteau fi recunoscuți după coafurile pe care le păstrasera timp de o mie de ani.

Acest interes pentru părul polonezilor reapare în ultimele pagini ale lui Coxe despre călătoria lui prin Polonia, în care identifica o boală despre care credea că își are originea în păr.

Înainte să-mi închei relatarea despre Polonia, voi aminti în treacăt că în drumul nostru prin această țară nu am putut să nu observăm mai multe persoane cu părul încîlcit și năclăit, semnul unei boli numite Plica Polonica: a primit acest nume pentru că este considerată specifică Poloniei, deși nu e rară în Ungaria, în ținuturile Hoardei și în cîteva țări învecinate. ²⁸

Localizînd această boală în Polonia, Ungaria, Hoardă și în țările învecinate, Coxe contura un teritoriu care putea fi recunoscut drept Europa de Est. De fapt era foarte asemănător cu arealul zimbrului din Lituania, Carpați și Caucaz. Expertul în istoria naturală a Lituaniei era francez, savantul care vorbea despre originea antică a polonezilor era german, iar autoritatea în materie de plica polonica

era tot un străin, „un priceput doctor elvețian de mult stabilit în Polonia“. Tratatul său scris în limba franceză vorbea despre „o umoare acră și vîscoasă ce pătrunde în firul de păr, care este tubular“ și apoi „exsudă fie de-a lungul firului, fie pe la capetele lui și îmbîcsește tot părul, în plice separate sau într-o singură claie năclăită“. Simptomele includeau „mîncărimi, tumefacții, erupții, ulceratii, febră intermitentă, dureri de cap, oboseală, depresie, reumatism, gută și uneori chiar convulsii, paralizie și nebunie“. Cînd părul absoarbe patogenul și se îmbîcsește, simptomele scad în intensitate, dar cînd capul este ras, ele se manifestă iar pînă cînd părul proaspăt crescut se năclăiește din nou. „Această afecțiune este considerată ereditară; și s-a dovedit că este contagioasă cînd e în stare virulentă.“²⁹

Presupusa natură ereditară și contagioasă a plicei polonice o făcea ușor interpretabilă ca o boală regională, din punct de vedere geografic și demografic, a unor țări și popoare „învecinate“, o maladie caracteristică Europei de Est. Faptul că putea fi întîlnită atît în Polonia cît și pe cuprinsul Hoardei nu era deloc surprinzător, dacă se presupunea că polonezii „coborau din strămoși tătari“. Părul năclăit tipic plicei polonice, de care nu puteai scăpa nici dacă îl radeai, făcea ca boala să fie imediat sesizată de către privitor, iar pentru un om cu erudiția lui Coxe în privința originilor polonezilor ea trebuia asociată cu stilul scitic al tunsorilor poloneze. Corpul polonezilor purta stigmatul bolii și ale barbariei. De fapt, enumerînd posibilele cauze ale plicei polonice, Coxe făcea în mod clar legătura dintre maladie și înapoiere. Coxe menționa în primul rînd „aerul din Polonia, care este nesănătos din cauza numeroaselor păduri și mlaștini“; în al doilea rînd, apa, căci „deși Polonia nu este lipsită de izvoare cu apă bună, oamenii de rînd beau în general apa care le este cea mai la îndemînă, luînd-o fără deosebire din rîuri, lacuri și bălți stătute“; și în al treilea rînd, „neglijarea crasă a curățeniei de către localnici“. Dintre aceste explicații, prima ținea de determinismul geografic, în timp ce a doua și mai ales a treia dădeau vina pe lipsa de discernămint și pe neglijența polonezilor înșiși. Și într-adevăr, problema curățeniei, ridicată aici la sfîrșitul călătoriei lui Coxe prin Polonia, era o încheiere potrivită pentru relatarea sa care de la bun început menționase „murdăria și mizeria“. Cîteva dintre aceste chestiuni au fost aduse în discuție și de

alți călători și savanți din secolul al XVIII-lea, în legătură cu incidența ciurmei în sud-estul Europei, în Imperiul Otoman. Coxе compara factorii sociali ai plicei polonice cu cei ai leprei, întrucît prima „este încă frecventă printre niște oameni ignoranți în ceea ce privește medicina și care nu au grijă să-i controleze evoluția; dar este rareori întîlnită în țările în care se iau precauțiunile necesare pentru a-i împiedica răspîndirea”³⁰. Delimitată ca teritoriu al plicei polonice, Europa de Est era cartografiată ca un pămînt al ignoranței și al înapoierii.

„Mai aproape de părțile civilizate ale Europei”

Trecerea din Polonia în Rusia era la fel de greu de definit din punct de vedere geografic ca și intrarea în Polonia cu o lună înainte — tot din cauza împărțirii Poloniei. În data de 8 august, scria Coxе, „am trecut rîul Berezina, pe care cîțiva geografi moderni l-au desenat greșit ca pe noua graniță dintre Rusia și Polonia“, dar două zile mai tîrziu „am intrat în Rusia, lîngă micul sat Tolitzin, care în 1772 aparținea Poloniei”³¹. Dacă pe de o parte consecințele politice ale împărțirii Poloniei tindeau să facă neclară granița dintre Polonia și Rusia, călătorului pîrîndu-i-se că aceste țări aparțineau aceleiași zone, pe de altă parte asemănarea limbilor accentua și mai puternic ideea acestei unități zonale. Interpretul lui Coxе nu era nici polonez, nici rus, ci un servitor din Boemia, iar o notă îi explica cititorului că „limba din Boemia și rusă sînt amîndouă dialecte ale limbii slavone”. Încercînd la trecerea frontierei să noteze deosebiriile dintre Polonia și Rusia, Coxе a observat că „cea mai izbitoare diferență se datorează felului în care își poartă părul: rușii, în loc să-și radă capetele, își lasă părul să le atîrne peste sprîncene și peste urechi și îl taie scurt la ceafă”³². Această atenție deosebită acordată părului, în Rusia ca și în Polonia, arăta din nou hotărîrea călătorului să descopere mărci și semne vizibile după care să distingă popoarele străine.

Pe drumul de la Smolensk la Moscova, aceste semne îi spuneau lui Coxе că se îndreaptă spre Orient. Într-o noapte călătorii au stat într-o „colibă suportabilă” unde „gazda noastră era cu adevărat

o asiatică“. Lucru de care și-au dat seama după hainele ei: „Era îmbrăcată cu un veșmînt albastru fără mînece, care-i cobora pînă la glezne și era încins la brîu cu o eșarfă roșie; purta o bucată de pînză albă de in înfășurată în jurul capului ca un turban, cercei și un colier de mărgele de toate culorile; sandalele ei erau legate cu șnururi albastre, strînse și ele în jurul gleznelor ca să țină ridicate învelitorile aspre de in ce-i serveau drept ciorapi.“ Asprimea țeșăturilor era asociată cu asprimea oamenilor înșiși cînd Coxe trăgea concluzia că „țărani ruși par să fie în general o rasă de oameni bine clădiți, aspri, viguroși“. Purtau fie „o haină lungă din dimie“ care le ajungea pînă sub genunchi, fie piei de oaie. Ca și gazda asiatică, purtau „o pînză înfășurată în jurul piciorului în loc de ciorapi“, iar sandalele lor erau făcute din coajă de copac. Și Ségur a observat în Rusia pieile de oaie și toporiștile atîrnate la brîu, semnul după care puteau fi recunoscute aceste „figuri pe jumătate sălbatică“. Pentru Coxe, toporiștile erau mai mult decît un simplu element de vestimentație, marcînd nu numai o înfățișare sălbatică, ci și un nivel primitiv de civilizație. Coxe se mira că țărani ruși își construiau casele, de fapt colibele, „doar cu ajutorul unei toporiști“, pentru că „nu cunoșteau folosirea ferăstrăului“. ³³

Ca și în Polonia, Coxe a avut ocazia să vadă aceste colibe și pe dinăuntru, întrucît ele erau singurul loc unde călătorul putea găsi găzduire. De cîteva ori, pe cînd se afla în aceste colibe, a fost trezit din somn de găini, și o dată „cîțiva porci, la ora patru dimineața, m-au deșteptat grohăindu-mi în ureche“. În aceeași cameră dormeau pe paie cei doi tovarăși de călătorie ai lui Coxe împreună cu servitorii lor; „trei ruși cu bărbi lungi și cămăși și pantaloni din pînză aspră de sac“ erau culcați pe jos, trei femei pe o bancă și „patru copii aproape goi se lăfăiau“ pe cuptor. Mai tîrziu, cu o altă ocazie, Coxe a sugerat imoralitatea acestor rînduieli primitive pentru dormit, care făceau să se amestece „bărbați, femei și copii în mod promiscuu, fără deosebire de sex și de stare, și adesea aproape fără nici un veșmînt“. De asemenea, Coxe se plîngea de „mirosul sufcant“ din colibe. ³⁴

Orașele întîlnite în cale erau trecute în revistă folosind o formulă specifică: „De la o oarecare distanță, marele număr de fleșe și de cupole care se ridică deasupra copacilor, care ascund cocioabele

din vecinătatea acestora, l-ar face pe călătorul nefamiliarizat cu această țară să se aștepte să găsească un oraș mare acolo unde nu va afla decît o îngrămădire de colibe de lemn.³⁵ Această observație avea evident o legătură cu formula contrastelor — între fleșele și cupolele impresionante ale bisericilor, pe de o parte, și umilele colibe și cocioabe, pe de altă parte —, dar printr-o interesantă deplasare juxtapunerea devenise o chestiune de amăgire și iluzie. Ce este frapant la această observație din 1778 e cu cîtă precizie anticipa legenda iluziei rusești legată de călătoria din 1787 a Ecaterinei în Crimeea, legenda „satelor lui Potemkin“. Coxe a aplicat Moscovei înseși formula splendorilor amăgitoare și a așteptărilor înșelate:

De la o distanță de șase mile, mai multe fleșe care se înălțau deasupra unei coline aflate la capătul drumului larg tăiat prin pădure ne-au dat de știre că ne apropiam de Moscova; după încă vreo două sau trei mile am urcat pe o înălțime de unde, deodată, ni s-a înfățișat o superbă priveliște a marelui oraș. Se întindea în formă de semilună pe o suprafață neînchipuit de întinsă; nenumărate biserici, turnuri, fleșe și cupole aurite, clădiri albe, roșii și verzi care scînteiau în soare formau un tablou splendid, contrastînd însă ciudat cu numeroasele colibe de lemn amestecate printre ele.³⁶

Cînd călătorul își ferea ochii orbiți de scînteierea fleșelor aurite ale orașului, se uita în jos la colibe și-și dădea seama că pînă și Moscova, în ciuda întinderii ei, a suprafeței ei prodigioase, era un fel de sat al lui Potemkin, un oraș al iluziei amănunțite. Coxe era „uluit de imensitatea și de diversitatea Moscovei“, căci „un oraș atît de ciudat, de neobișnuit, de ieșit din comun și plin de contraste nu îmi mai trezise vreodată atenția“. Contrastele lui făceau ca uneori să te îndoiești dacă era într-adevăr un oraș, „pentru că unele părți ale acestei mari urbe arată ca un deșert izolat de restul lumii, altele ca niște cartiere ale unui oraș foarte populat; unele au înfățișarea unui sătuc demn de dispreț, altele seamănă cu o mare capitală“³⁷. Iată puterea călătorului: să vadă Moscova, dacă așa voia, ca pe „un sătuc demn de dispreț“.

Coxe identifica o opoziție mai largă care forma cadrul acestor contradicții urbane, explicîndu-le în termenii ideii de Europa de Est: „Moscova poate fi considerată un oraș construit după modelul asiatic, dar care treptat devine din ce în ce mai european, etalînd un amestec pestrît de stiluri arhitecturale discordante.“³⁸ Descoperirea

Europei de Est putea fi văzută ca o revendicare ce acorda tot mai multă atenție unor țări care deveneau din ce în ce mai europene. „Discordant“ și „pestriț“ erau un prețios adaos estetic la vocabularul contrastelor și al contradicțiilor și, ca să se deplaseze prin Moscova, Coxe și tovarășii săi au închiriat o trăsură cu „șase cai de culori diferite“. Vizitiul avea „o barbă mare și o haină lungă din piele de oaie“, în timp ce surugiii „erau îmbrăcați în dimie aspră“. Cărau cu ei fin din plin, astfel încât caii să se poată hrăni ori de câte ori trăsura se oprea, în timp ce „printre ei se amestecau diferite grupuri de vizitii și surugii care își astîmpărau foamea o dată cu caii, cu o mîncare gata pregătită ca și cea a animalelor lor și a cărei servire necesita tot atît de puțină ceremonie“. În vreme ce vizitiul mîncă împreună cu animalele, Coxe vizita palate înălțate „cu adevărat în grandiosul stil asiatic“ și, mai ales, construite cu toporul: „Cea mai mare parte a lemnului folosit la ridicarea acestor imense edificii a fost cioplit cu toporul. Deși adesea am văzut tîmplari la lucru, niciodată nu am observat un ferăstrău în mîinile lor.“³⁹ Oriunde se ducea, Coxe nota consecvent dislocările caracteristice Europei de Est: stilul palatelor amintea de Asia, iar modul în care fuseseră construite trimitea la epocile primitive. Vizitiul lui Coxe cu barba lungă și haine din piele de oaie, la fel ca și tîmplarul cu toporul lui corespundeau prototipului ruso-scit al lui Ségur.

La Moscova, nici măcar nu era nevoie să invoci sciți imaginari — aici puteai descoperi popoare reale, contemporane, din provinciile de la marginile Imperiului Rus, de la cele mai îndepărtate frontiere ale Europei, din Urali sau din Caucaz. Pe cînd cina la contele Aleksei Orlov, comandantul flotei Ecaterinei, Coxe, fascinat, își îndrepta toată atenția asupra alaiului de servitori care se înghețuiau în jurul lui Orlov:

Din suita lui Orlov făcea parte un armean venit de curînd din Caucaz, care, după obiceiul țării sale, trăia într-un cort instalat în grădină și acoperit cu pîslă. Îmbrăcămintea sa era formată dintr-un halat lung și larg încins cu o eșarfă, pantaloni largi, prinși sub genunchi, și cizme; părul îi era tuns rotund, după moda tătarească; avea drept arme un pumnal și un arc din corn de bivol, cu o coardă făcută din tendoanele aceluiași animal. Era foarte legat de stăpînul lui; și cînd i-a fost prezentat acestuia prima

oară, i-a făcut de bunăvoie un jurământ de credință, legîndu-se, în cel mai pur limbaj al hiperbolei orientale, să-i atace pe toți dușmanii contelui și oferindu-se, ca dovadă a sincerității sale, să-și taie urechile; dorea de asemenea ca orice boală care l-ar amenința vreodată pe stăpînul său să-l lovească pe el [...] a dansat un dans calmuc, care consta în încordarea tuturor mușchilor și în contorsionarea corpului în diverse feluri fără să se miște din loc; ne-a chemat să intrăm în grădină, i-a făcut mare plăcere să ne arate cortul și armele lui și a tras cîteva săgeți în aer, la o înălțime extraordinară. Am fost izbiți de felul natural de a fi al acestui armean, care părea un om sălbatic ce abia începuse să fie civilizat.⁴⁰

Aceasta era Europa de Est în versiunea ei extremă, atît din punct de vedere geografic, cît și din punct de vedere antropologic, dar pe care călătorul o putea întîlni în grădina unui palat din Moscova. Artificialitatea situației nu era de ajuns ca să submineze concluzia lui Coxe în privința „felului natural de a fi“ al armeanului. Existau elemente de similaritate cu indienii din America — cortul, arcul făcut din corn și din tendoane de bivoli —, dar dansul calmuc și tunsoarea tătarească îl plasau pe armean fără umbră de îndoială în contextul est-european. De fapt, în viziunea lui Coxe, părul tuns rotund făcea legătura dintre Polonia și Hoarda tătarească. Coxe îi atribuia armeanului un „limbaj al hiperbolei orientale“, dar în același timp este adevărat că el însuși folosea limbajul condescendenței occidentale, rezumînd esența ideii de Europa de Est în figura „omului sălbatic ce abia începuse să fie civilizat“.

Călătorul care descoperea Europa de Est putea într-adevăr să recapituleze în drumul său etapele acestui proces al civilizării, aflat la începuturile lui. Putea să-l observe nu numai într-un individ sălbatic, ci și la cea mai largă scară socială și geografică. Coxe a plecat de la Moscova spre Sankt-Petersburg în septembrie, mergînd în direcția nord-vest. A trecut pe lîngă păstori care „semănau, prin haine și apucături, cu o hoardă vagaboandă de tătari“. A intrat în case unde oamenii se prosternau în fața icoanelor pictate „ale vreunui sfînt grosolan zugrăvit pe lemn, care adesea aduce mai degrabă a idol calmuc decît a chip de om“. Uneori, oamenii se înclinau pînă la pămînt chiar și în fața lui Coxe, care remarcă faptul că „adesea am fost uimiți să primim acest fel de omagiu oriental“⁴¹. Aceste „asemănări“ cu tătarii și calmucii găsite în drumul spre Sankt-Petersburg,

aceleași pe care Coxe le observase la armeanul din Moscova, erau cele care făceau imposibilă orice interpretare geografică precisă a experiențelor călătorului. Tot așa cum similitudinile cu sciții și cu sarmații de odinioară sfidau convențiile istoriei și ale cronologiei, asemănările cu tătarii și calmucii sfidau geografia să creeze o zonă antropologică cu o structură mai șubredă, în care niște popoare primitive să fie clasificate cu mai puțină grijă.

Ținutul pe care îl străbăteau călătorii a fost „pentru o vreme o mlaștină aproape neîntreruptă”, pământul se afunda și făcea „trăsura să meargă tot într-o hurducătură”. Rusia ratase cel mai simplu test de civilizație, folosirea roții: „Pentru că drumurile proaste ne stricaseră roata cea nouă, care fusese îmbinată cu stîngăcie și deja dădea semne de deteriorare prematură, ne-am oprit ca să o reparăm; dar reparațiile au fost la fel de puțin demne de încredere ca și construcția ei inițială; căci înainte de următoarea noastră oprire, roata s-a stricat din nou.” Asemenea defecțiuni „mecanice” au făcut din drumul de la Moscova la Sankt-Petersburg o metaforă „vizibilă” a progresului de la barbarie la civilizație, ilustrînd pentru călător cursul evoluției care îi aștepta pe țăranii ruși cu toporiștile lor și pe sălbaticul armean cu arcul lui din corn de bivol.

Înapoierea țăranilor ruși în domeniul artelor mecanice, cînd îi compari cu cei ai altor nații din Europa, este vizibilă chiar și pentru un observator superficial. Pe măsură ce ne apropiam de Sankt-Petersburg și de părțile civilizate ale Europei, sătenii erau mai bine înzestrați cu diversele obiecte de uz practic și mai buni cunoscători ai artelor și meșteșugurilor necesare. [...] Scîndurile erau mai rar cioplite cu toporul, iar joagărele, pe care le considerasem multă vreme niște curiozități, erau acum frecvente; casele erau mai spațioase și mai confortabile, cu ferestre mari, și aveau de obicei hornuri; erau de asemenea mai bine mobilate. [...] Totuși, înaintarea lor către civilizație este deocamdată neînsemnată și am observat multe lucruri care dovedesc cea mai adîncă barbarie.⁴²

Prezența mobilelor și folosirea toporului erau indicii importante, mai ales în măsura în care făceau stadiul de civilizație direct vizibil pentru călător, fie și pentru „un observator superficial”. Săgur, aflat chiar la Sankt-Petersburg, găsea că „formele exterioare ale civilizației europene” mascau vestigii imperceptibile la o examinare superficială, dar Coxe, încă în drum spre Sankt-Petersburg, pretindea

că recunoaște pînă și formele exterioare ale „cele mai adînci barbarii“. De fapt, observațiile lui construiau implicit un model de dezvoltare, un spectru al nivelurilor relative de civilizație, care, pornind de la cea mai adîncă barbarie și trecînd prin simpla înapoiere, se apropia de civilizația însăși, înainta către aceasta. „Înaintarea către civilizație“ a rușilor era reflectată în propria sa înaintare către Sankt-Petersburg, o călătorie spre nord-vest. Gradul de civilizație al Rusiei era măsurat prin comparație cu cel al „altor nații din Europa“, specificate ca fiind „părțile civilizate ale Europei“. Astfel, harta civilizației europene era imprimată în conștiința Iluminismului.

Pentru un moment, Novgorodul a sporit așteptările călătorului, căci „acest oraș, de la mică distanță, avea cea mai minunată înfățișare“. S-a dovedit a fi un alt sat al lui Potemkin, unde „așteptările noastre nu s-au împlinit cîtuși de puțin“, iar reacția lui Coxe a fost aceeași ca și în cazul Cracoviei și al Varșoviei: „Nici un alt loc nu mi-a inspirat mai multe gânduri de măreție apusă.“ La Novgorod, Coxe a trebuit să renunțe complet la trăsura lui, „stricată de drumurile proaste“, și și-a continuat drumul către Sankt-Petersburg într-o chibitcă, o șaretă rusească, pe care o găsea extrem de inconfortabilă. „Ținutul pe care îl străbăteam nu era deloc în măsură să ne aline suferințele — scria el —, distrăgîndu-ne atenția de la noi înșine și îndreptîndu-ne-o către ceea ce se afla în jurul nostru.“ Era o „întindere mohorîță“, cu păduri de o „dezolantă monotonie“. Apoi, „deodată“, a văzut pămînt cultivat, „ținutul a început să fie însuflețit de locuințe umane“, drumul s-a ameliorat, devenind comparabil cu „cele mai bune drumuri cu taxă din Anglia“, și la capătul unei străzi largi, străjuită de copaci, îi aștepta „o privesc a Petersburgului, obiectul dorințelor și sfîrșitul eforturilor noastre“. ⁴³ Destinația lor, civilizația, li se înfățișa vederii.

Primele reflecții ale lui Coxe asupra Sankt-Petersburgului se refereau la foarte recenta lui creare: „Plimbîndu-mă prin această metropolă eram plin de uimire la gîndul că la începutul acestui secol terenul pe care stă acum Petersburgul era o mlaștină ocupată doar cîteva colibe de pescari.“ Mutarea de către Petru a vechii capitale de la Moscova la Sankt-Petersburg era pentru Coxe analoagă călătoriei pe care el însuși tocmai o încheiase. Țarul dorise „îmbunătățirea situației interne“ din Rusia prin „plasarea capitalei mai

aproape de părțile civilizate ale Europei“, pentru „a duce la îndeplinire planurile de civilizare a supușilor“. ⁴⁴ Experiența călătorului putea recapitula nu numai etapele progresului unui singur „om sălbatic“, ci și al Rusiei în întregime. Riscul, cu civilizația măsurată pe axa unei deveniri direcționale, era că, „în cazul în care curtea s-ar întoarce la Moscova și ar păstra o legătură mai slabă cu puterile europene înainte ca o modificare fundamentală să aibă loc în moravurile populației, Rusia ar recădea curînd în barbaria ei originară“. Civilizația, o dată ce i se atribuisese o direcție geografică, devenea reversibilă pentru Coxe. Sankt-Petersburgul însuși se afla într-o poziție topografică precară, fiind construit de curînd pe o „mlaștină“, „într-o zonă joasă și mocirloasă“, și era „expus la inundații“, existînd chiar posibilitatea „să fie acoperit în întregime de ape“. ⁴⁵

Pentru moment, reședințele nobiliare de la Sankt-Petersburg erau mobilate, după Coxe, „la fel de elegant ca și cele de la Paris sau de la Londra“. A văzut doamne care purtau „peruci înalte după moda iernii lui 1778 la Paris și la Londra“. Aceste orașe erau făcute să servească drept standarde de comparație pentru Sankt-Petersburg, pe cînd Coxe găsea încă o dată semnele exterioare ale civilizației, așa cum le găsisese pe cele ale înapoierii și ale barbariei, în coafuri. La curte totuși Coxe a pretins că distinge „urmele pompei asiatice, amestecată cu rafinamentul european“ ⁴⁶. La urma urmelor, Coxe era în Europa de Est.

Acest fapt a fost și mai clar în momentul în care Coxe și-a coborît privirea de la curteni și nobili la „oamenii de rînd aflați la lucru“. A fost impresionat de felul în care aceștia „păreau să nu fie afectați de ger“, chiar și atunci cînd „bărbile lor erau acoperite cu o pojghiță de gheață zgrunțuroasă“. Hainele lor din piei de oaie păreau foarte adecvate frigului, iar gîturile lor dezgolate erau „bine protejate de barbă“. Coxe a fost uimit să vadă femeii care spălau rufe în Neva, tăind găuri în gheață „cu o toporișcă“. Pieile de oaie, bărbile și toporiștile completau tabloul caracteristic. Coxe i-a privit pe niște vizitii și servitori care-și așteptau afară în frig stăpînii, făcînd focuri ca să nu moară de frig. Scena a fost descrisă ca un tablou: „M-am amuzat foarte tare contemplînd grupurile pitorești

de ruși, cu veșmintele lor asiatice și bărbile lungi, adunați în jurul focului.⁴⁷

Pitorescul era în parte o chestiune de costum, așa cum Coxe a descoperit la balurile mascate de la curte. Acolo „provincialii de rang inferior apăreau în portul lor tradițional“, „etalînd costumele folosite într-adevăr de diferiții locuitori ai Imperiului Rus“. A văzut „mai multe figuri pestrițe decît a născocit vreodată cea mai bogată imaginație pentru balurile mascate din alte țări“. La Moscova, oraș aflat între Asia și Europa, „pestriț“ era amestecul de „stiluri arhitecturale discordante“. La Sankt-Petersburg, „pestrițe“ erau costumele, sugerîndu-i lui Coxe ideea unei Europe de Est ca „născocită de cea mai bogată imaginație pentru balurile mascate din alte țări“ — din Anglia și din Franța, probabil. Europa de Est putea fi ceva fantastic și în același timp comic, dar mai presus de orice era un lucru „născocit“, inventat de Europa de Vest. Dar pitorescul ei mergea dincolo de arhitectură și costume, pînă la problema fundamentală a rasei. Și aici găseai un amestec pestriț: „Călătorul care frecventează casele nobililor ruși este izbit de marea varietate de nuanțe ale pielii și ale fizionomiilor care poate fi observată printre argați și servitori: ruși, finlandezi, laponi, georgieni, cerchezi, polonezi, tătari și calmuci.“⁴⁸ Călătorul descoperea Europa de Est nu numai în detalii antropologice, precum costumul și coafura, ci și în semnele distinctive ale rasei, trăsăturile feței și culoarea pielii. Chiar și la Sankt-Petersburg, nu trebuia decît să-ți muți privirea de la doamnele nobile la servitoarele lor ca să-ți dai seama că Europa de Est era o adunătură pestriță de popoare primitive.

„Locuri complet necunoscute pe la noi“

La 16 ianuarie 1717, Lady Mary Wortley Montagu îi scria plină de teamă surorii ei, în ajunul plecării de la Viena către Constantinopol, unde soțul său urma să fie ambasadorul Angliei. „Sînt nevoită acum, draga mea Soră, să-mi iau rămas bun de la tine pentru multă vreme și să spun adio Vienei pentru totdeauna, fiindcă mîine plănuiesc să-mi încep Călătoria prin Ungaria în ciuda Frigului excesiv și a troienelor înalte, care sînt suficiente ca să înmoaie un

Curaj mai mare decît cel care îmi stă mie în puteri.“ Marea încărcătură emoțională a acestei scrisori de rămas bun — cu ortografia ei neglijentă cu tot — sugera importanța graniței pe care urma s-o treacă, nevoia de „a-și lua rămas bun“ înainte să intre într-o lume în care posibilitatea de a corespunda devenea nesigură. Plecarea lui Lady Mary din Viena și intrarea ei în Ungaria la începutul secolului al XVIII-lea se asemănau, din punctul de vedere al sentimentelor pline de dramatism care le însoțeau, cu plecarea lui Ségur din Berlin și intrarea lui în Polonia la sfîrșitul aceluiași secol. Nici ea nu urma ruta cea mai convenabilă, drumul pe mare din Anglia la Constantinopol, și spunea că își ia rămas bun de la Viena pentru totdeauna pentru că nu intenționa să se întoarcă tot pe uscat, nici măcar la invitația împăratului și a împărătesei din dinastia de Habsburg: „Majestățile lor imperiale m-au invitat să trec prin Viena pe drumul de întoarcere, dar nici nu mă gîndesc să îndur din nou o oboseală atît de mare.“ Aceasta era doar oboseala anticipată, căci încă nu pornise la drum. Să călătorești la est de Viena, ca și să călătorești la est de Berlin, era în secolul al XVIII-lea un lucru de natură să-ți trezească temeri. „Adio, Dragă Soră“, scria ea. „Dacă voi supraviețui Călătoriei mele, vei mai primi vești de la mine.“ Era în mod special îngrijorată cînd se gîndea „la oboseala pe care bietul meu copilăș va trebui s-o îndure“, pentru că urma să fie însoțită de fiul ei, care încă nu împlinise patru ani.⁴⁹

Temerile lui Lady Mary nu pot fi atribuite faptului că Anglia se afla atît de departe, sau vreunei delicateți exagerate specifice aristocrației engleze, pentru că asemenea spaime erau cele mai pronunțate printre vienezii înșiși, a căror apropiere de Ungaria le intensifica sentimentul că Europa de Est reprezintă un abis fără fund. „Doamnele care mă cunosc sînt atît de bune cu mine, plîng de fiecare dată cînd mă văd, pentru că m-am hotărît să fac această Călătorie“, scria ea. „Aproape fiecare persoană pe care o întîlnesc mă sperie cu un nou obstacol.“ Chiar și prințul Eugeniu de Savoia, ale cărui fapte vitejești fuseseră săvîrșite în locuri aflate exact pe ruta ei, a avertizat-o împotriva „cîmpiilor pustii acoperite de Zăpadă, unde frigul este atît de pătrunzător încît mulți au murit din cauza lui“. Lady Mary îi recunoștea competența: „Mărturisesc că aceste Pericole mi-au produs o impresie foarte adîncă, pentru că eu cred

că îmi spune lucrurile chiar așa cum sînt, iar nimeni nu ar putea să fie mai bine informat asupra lor.“ Prințul Eugeniu fusese cel ale cărui victorii militare din ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea aduseseră eliberarea Ungariei habsburgice de sub jugul otoman, iar în 1717 el pregătea o nouă campanie contra turcilor, care avea să culmineze cu cel mai elogiat triumf al său, cucerirea Belgradului. Lady Mary afirma că era profund mișcată de aver-tismentele lui, dar cînd i-a scris de la Viena lui Alexander Pope a luat mai degrabă în glumă „pericolele“ Europei de Est:

Mă gîndesc că ar trebui să spun Adio prietenilor mei cu aceeași Solemnitate cu care m-aș avînta într-o luptă, cel puțin dacă e să cred Informațiile pe care mi le dau unii oameni de pe aici, care îmi aduc la cunoștință tot felul de Pericole. [...] Sînt amenințată în același timp că voi îngheța de frig, îngropată în Zăpadă, și că voi fi luată prizonieră de tătarii care jefuiesc partea Ungariei pe care urmează să o străbat. Este adevărat că vom avea o Escortă considerabilă, așa că poate mă voi amuza cu un Spectacol nou dacă mă voi găsi în mijlocul unei Bătălii. Cum se vor încheia Aventurile mele, numai Providența știe; dacă vor avea un deznodămînt comic, veți afla despre ele negreșit.⁵⁰

Închipuirea unor tătari mutați din patria lor pe drumul către Constantinopol, iar mai tîrziu, pentru Coxe, pe drumul spre Sankt-Petersburg, era o dovadă a unității imaginare a Europei de Est în mintea călătorilor. În secolul al XVIII-lea, numele de Hoardă desemna un spațiu geografic vast și nedefinit—din Crimeea pînă în Siberia—, și unii călători chiar mergeau acolo, dar tătarii erau un popor al cărui nume dădea o notă de barbarie unor voiaje printr-un teritoriu încă și mai vast și mai nedefinit. Tătarii constituiau un element nelipsit din experiența oricărui călător prin Europa de Est.

Pentru Lady Mary intrarea în Europa de Est era ca o plecare la război, o avîntare în luptă, și într-adevăr ținuturile prin care trecea ea făceau parte dintr-o zonă de război în acea vreme. Totuși, nu putea să considere pericolele războiului destul de serioase ca să renunțe la speranța de a se „amuza cu un Spectacol nou“ și mai ales de a găsi „Aventuri“ al căror sfîrșit anticipat pendula între tragedie și comedie. Aceasta urma să fie o cheie pentru modul în care Europa de Est avea să fie concepută de călătorii din secolul al XVIII-lea: un pămînt al aventurilor, un itinerar situat în afara

turului convențional al Europei. Când Lady Mary i-a scris lui Pope în 16 ianuarie 1717, părea deja să prezică un deznodământ comic; înainte ca această serie din „Turkish Embassy Letters“ („Scriori de la Ambasada din Turcia“) să fie publicată în 1763, la un an după moartea ei, suspansul dramatic al ciclului epistolar devenise doar un mijloc stilistic. Lady Mary îi scria surorii sale în 30 ianuarie de la Petrovaradin, locul în care prințul Eugeniu repurtase o mare victorie cu un an în urmă: „În sfârșit (dragă Soră) am ajuns în siguranță împreună cu întreaga familie teafără și nevătămată, la Petrovaradin, fără să fi suferit prea mult din cauza rigorilor Anotimpului (împotriva cărora eram bine apărați de Blănuri) și am găsit pretutindeni o Găzduire atît de satisfăcătoare (pentru că am avut grijă să trimitem oameni înaintea noastră), încît abia pot să mă abțin să nu rîd cînd îmi amintesc toate lucrurile înfricoșătoare care mi-au fost spuse în legătură cu această Călătorie.“⁵¹ Era triumful simțului umorului occidental, care urma rapid victoriei militare a prințului Eugeniu. Aceeași anecdotă va fi trăită și povestită mai bine de un secol mai tîrziu, în 1839, cînd John Paget și-a publicat relatarea călătoriei în Ungaria, îndemnînd la rîs din aceleași motive: „Citi-torul va rîde, desigur, cum apoi am făcut și eu de multe ori, dacă i-aș spune măcar jumătate din basmele neroade pe care bravii vienezi ni le-au povestit despre țara pe care urmam s-o vizităm. Nu există drumuri! Nici hanuri! Nici poliție!“ Paget a pornit la drum foarte alarmat, dar nu a avut „nici un prilej să împuște ceva mai înspăimîntător decît o potîrniche sau un iepure“⁵².

Acesta era umorul celui care cunoaște și domină, nemaigăsind Ungaria înspăimîntătoare. Lady Mary a trecut repede de la rîs la pedagogie, povestindu-i surorii sale itinerarul ei zilnic printr-o „Țară complet necunoscută ție și foarte rar străbătută de ungurii înșiși“. Aceasta era prezumția caracteristică ce a inspirat cunoașterea Europei de Est în secolul al XVIII-lea: că o știau mai bine decît oamenii care locuiau acolo. Lady Mary povestea cum a călătorit prin „cele mai frumoase cîmpii din lume, atît de netede de parcă ar fi pavate, și foarte fertile, dar în cea mai mare parte pustii și necultivate, distruse de lungul război dintre Sultan și Împărat“ — și de asemenea de recenta persecutare a protestanților de către habsburgi. Concepea Ungaria ca fiind victima devastării și de către

habsburgi, și de către otomani; anglicanismul ei o împiedica să ia automat partea cuceritorilor catolici, ceea ce o ajuta să vadă Ungaria ca pe o țară prinsă la mijloc între Europa și Orient. Reacția ei emoțională era identică celei a lui Coxe la Varșovia și celei a lui Ségur la Sankt-Petersburg: „Nimic nu poate fi mai melancolic decât să călătorești prin Ungaria, reflectînd la starea odinioară înfloritoare a acestui Regat și văzînd un colț de lume atît de măreț aproape nelocuit.“⁵³ Descoperise nu numai nota emoțională, ci și viziunea economică a secolului al XVIII-lea asupra Europei de Est: pămînturi frumoase și fertile care erau necultivate și nelocuite.

Lady Mary a găsit orașele „mai degrabă în ruine“, iar provincia „năpădită de păduri și atît de rar străbătută încît este de necrezut cît de multe Păsări sălbatice am văzut“. Aceasta îi vestează că urmau să aibă mîncare „din Belșug“, la păsări adăugîndu-se carnea de porc mistreț și de căprioară. Cît despre mai puțin numeroșii oameni care trăiau în Ungaria, „îmbrăcămîntea lor este foarte primitivă, fiind formată din piei de oaie care nu au fost prelucrate decît prin uscare la Soare, la care se adaugă o căciulă și ghetete din același material“. Haina din piele de oaie era uniforma după care călătorii îi recunoșteau pe țăranii din Europa de Est, iar Lady Mary a observat de asemenea o nobilă doamnă ungără „într-o Rochie de catifea Stacojie, cu căptușeală și cu aplicații de Samur“.⁵⁴

Lui Lady Mary i-a fost arătat cîmpul bătăliei de la Mohács, unde în 1527 biruința lui Soliman Magnificul a făcut din cea mai mare parte a Ungariei o provincie otomană, dar apoi a trecut peste „cîmpul de la Karlowitz, unde ultima mare Victorie a fost obținută de prințul Eugeniu asupra turcilor“. A văzut „urmele acelei zile Glorioase și sîngeroase“, de fapt „Craniile și Cadavrele Bărbaților, Cailor și Cămilelor rămase neîngropate“ și „nu am putut să nu mă uit cu groază la atîtea corpuri omenești schilodite“, fără să simtă „cît de Nedrept este Războiul“.⁵⁵ Călătorul prin Ungaria rămînea mereu conștient de recenta recucerire, chiar și atunci cînd oroarea față de război era mai puternică decît orice bucurie partizană, cum se întîmpla în cazul lui Lady Mary. Să-ți imaginezi granița dintre Imperiul Habsburgic și Imperiul Otoman dîndu-se înapoi era o condiție necesară pentru a putea descoperi și identifica țările Europei

de Est a căror stăpînire era în cauză. Doctorul englez Edward Brown călătorise prin Ungaria în 1669, cu o jumătate de secol înaintea lui Lady Mary, și cînd și-a publicat „scurta relatare a unor Călătorii prin Ungaria, Serbia, Bulgaria (etc.)“ la Londra în 1673, a scris despre Ungaria ca fiind „cea mai avansată cucerire [otomană] în vestul Europei“. Această referire explicită la Europa de Vest făcea ca Europa de Est să rămînă în continuare o noțiune vagă și implicită. Brown știa doar că intrînd în Ungaria „parcă îți iei rămas bun de la Lumea noastră [...] și, pînă să ajungi la Buda, parcă intri pe altă scenă a lumii, foarte diferită de cea a Țărilor Vestice“⁵⁶. Ungaria, înainte de sfîrșitul secolului al XVII-lea, era punctul de acces în Europa de Est unde ideea de cucerire și izbăvire era cel mai vizibil reprezentată, craniile și cadavrele fiindu-i vie mărturie. Din punct de vedere ideologic, ceea ce va aduce nou secolul al XVIII-lea va fi interpretarea dată acestei idei, nu în termenii distincției dintre islamism și creștinism, ci mai degrabă ai celei dintre înapoierea primitivă și civilizația Luminilor.

Lady Mary s-a aflat în Belgrad doar cu șase luni înainte ca acesta să fie cucerit de prințul Eugeniu în 1717, care obținea astfel poate cea mai lăudată victorie a sa, deși una care nu va dura prea mult, căci orașul avea să se închine din nou otomanilor două decenii mai tîrziu. Dar victoria din 1717 și capitularea din 1739 au avut un rol important, făcînd Belgradul cunoscut, împreună cu Serbia, ca o parte distinctă a Europei otomane, aflată în aceeași zonă de frontieră ca și Ungaria, la marginea Europei. Pentru Lady Mary, în 1717, Belgradul era încă, fără umbră de îndoială, un oraș oriental, și cea mai interesantă întîlnire a ei aici, despre care i-a scris cu mult entuziasm lui Pope, a fost cea cu gazda ei Ahmet-Beg, care „mi-a explicat multe poezii arabe“. Lady Mary a admirat poemele pentru modul în care cîntau dragostea: „Îmi plac atît de mult, încît chiar cred că aș învăța limba arabă dacă ar fi să stau aici cîteva luni.“⁵⁷ Belgradul în 1717 încă putea să pară un loc foarte potrivit pentru a învăța limba arabă. Deși Lady Mary întîlnise, de fapt, sîrbi în drumul ei, nu-i asocia în mod deosebit cu Belgradul sau măcar cu Serbia. Îi numea „rasci“, după Rascia, numele regiunii ocîrmuite de marii-jupani care precedase statul medieval sîrb. Această proiecție retrospectivă, aparent fără vreun scop retoric anume, era echi-

valentă totuși cu semnalarea sarmaților și a sciților în alte părți ale Europei de Est. Desigur, cînd Lady Mary i-a observat pe rasci pentru prima oară la Budapesta, aceștia trăiau în „Căsuțe, sau mai degrabă colibe“ care arătau ca niște „Corturi cu o formă ciudată, acoperite cu paie“, formate dintr-o „cocioabă deasupra și una sub pămînt“. Lady Mary avea o idee clară despre Serbia ca țară — „Pădurile pustii ale Serviei sînt adăpostul obișnuit al Hoților“ —, dar nu îi asocia pe „rasci“ cu această țară sau cu acești hoți. Lady Mary îi spunea lui Pope că rascii erau „o rasă de oameni care sînt foarte numeroși peste tot în Ungaria“, care arată ca „niște Țigani Vagabonzi“, sînt credincioși ortodocși și trăiesc într-o „completă Ignoranță“. ⁵⁸

Tot așa cum experiența ei cea mai importantă la Belgrad, studiul poeziei arabe, nu a avut nici o legătură cu sîrbii, oprirea ei la Sofia nu a avut nimic de-a face cu bulgarii. Marea ei aventură la Sofia a fost strict orientală, o vizită la baia turcească, unde a fost întîmpinată cu „o politețe îndatoritoare“ de femei „ca s-o spunem pe șleau, goale-goluțe“. Le-a refuzat îndemnul de a se dezbrăca, dar le-a recomandat subiectul pictorilor englezi — „atît de multe femei frumoase goale în diverse posturi“. Jean Ingres, pictorul francez din secolul al XIX-lea, a copiat de fapt acest pasaj din traducerea franceză la „Scrisori de la Ambasada din Turcia“ pentru tabloul său *Baia turcească*. Cît despre „țărani din Bulgaria“, aceștia erau descriși într-un mod mai puțin atrăgător, așa cum îi văzuse la marginea drumului: „Casele lor nu sînt nimic altceva decît niște Colibe mici făcute din Bălegar uscat la Soare.“ În timp ce femeile de la baia din Sofia erau admirate pentru „pielea lor strălucitor de albă“, țărăncile din Bulgaria purtau „o mare varietate de mărgel colorate de Sticlă“ și „nu erau urîte, dar aveau Pielea arsă de soare“. ⁵⁹ Aici în Bulgaria, Lady Mary ridică aceeași problemă rasială a pielii pe care Coxe avea să o descopere printre servitorii din Sankt-Petersburg. Nu turcii orientali erau cei care aveau pielea mai închisă la culoare, ci mai degrabă popoarele pe care le supuseseră în Europa de Est.

Pe 1 aprilie Lady Mary își anunța sosirea la Adrianopol, cunoscut astăzi sub numele de Edirne, „după ce am parcurs toate teritoriile sub stăpînire turcească din Europa“, găsind că „tot ceea ce vîd este atît de nou pentru mine, încît în fiecare zi pare o altă scenă dintr-o operă“. Cerea știri despre „ce se întîmplă în partea voastră

de glob“. Unui alt corespondent îi scria: „Am intrat acum într-o Lume nouă, unde orice văd mi se pare o schimbare de Decor la teatru.“ Prințesei de Wales i se lăuda că „am făcut, Doamnă, o călătorie care nu a mai fost întreprinsă de nici un creștin din vremea împăraților greci, și nu voi regreta oboseala pe care am îndurat-o, dacă îmi dă ocazia de a o Amuza pe Alteța Voastră Regală cu o Relatare despre niște locuri complet necunoscute pe la noi“⁶⁰. Adrianopol, aflat la 150 de mile la vest de Constantinopol, i se părea Orientul, mai ales că sultanul locuia temporar aici. Totuși, călătoria cu decorurile ei schimbătoare și cu locurile ei necunoscute, cu valențele ei de operetă, cu apropierea de o lume nouă, era est-europeană de la început pînă la sfîrșit.

La Adrianopol, Lady Mary a putut să-și pună costumul ei turcesc ca să viziteze bazarul sau marea moschee, să admire frumusețea specială a femeilor turce și să se declare „ajunsă destul de departe în studierea Orientului“⁶¹. Deci la Belgrad, la Sofia și la Adrianopol, fără măcar să fi ajuns la Constantinopol, ea prețuia Orientul, în timp ce Europa de Est își făcea întîmplător apariția pe drum în colibele din bălegar și în pielea arsă de soare. În cursul secolului al XVIII-lea, interesul se va deplasa: popoarele din Europa de Est vor ajunge în centrul preocupărilor culturale, împreună cu ideea politică a alungării turcilor din Europa. Pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, traseul lui Lady Mary va deveni cel al Orient Express-ului, care va călători nu *prin*, ci *către* Orient, la Constantinopol. De fapt, acolo unde Lady Mary se bucurase în drumul ei de politețea otomană, Agatha Christie va putea să călătorească spre și dinspre Orient fără să fie vreodată lipsită de confortul familiar al vagonului din Calais. Pînă la acea vreme, Europa de Est va fi fost descoperită, explorată, revendicată și chiar eliberată, dar încă va mai putea fi privită de călător de la fereastra lui.

„Un pic de civilizație în plus sau în minus“

Pe drumul către Constantinopol și pe drumul către Sankt-Petersburg au descoperit călătorii din secolul al XVIII-lea Europa de Est. În anii 1770, Jean Louis Carra, care nu era încă un revolu-

ționar, ci doar un călător oarecare al Vechiului Regim, a formulat legătura dintre Constantinopol și Sankt-Petersburg ca fiind două „extremități“ opuse și izolate, aliniate de-a lungul „circumferinței“ neexplorate a Europei: „Ajungând la cele două extremități ale Europei, am găsit numai două orașe pe circumferința continentului, Constantinopol și Petersburg, cu care Franța întreține niște relații politice și economice izolate.“ Acestea erau marile destinații, capitala Orientului și capitala Nordului, dar călătorii observau inevitabil țările și popoarele aflate de-a lungul traseului lor. În 1717, Lady Mary nu-i uita pe prietenii cu care coresponda și nu se îndoia deloc de interesul lor pentru niște locuri „complet necunoscute pe la noi“. Dar pentru a cunoaște întreaga măsură a modului în care secolul al XVIII-lea privea Europa de Est, ne putem uita la oarecum similarul *Voyage à Constantinople (Călătorie la Constantinopol)* al lui Charles-Marie, marchiz de Salaberry, care a călătorit în iarna dintre anii 1790 și 1791 și și-a publicat relatarea la Paris în 1799. Salaberry era un contemporan puțin mai tânăr al lui Ségur, și avea doar douăzeci și patru de ani când a părăsit Parisul revoluționar ca emigrant în 1790, pornind către est. Tatăl său a rămas în Franța și a fost ghilotinat în timpul Terorii, iar mai târziu Charles-Marie s-a întors pentru a lupta contra Revoluției în Vendée. Publicarea acestui *Voyage à Constantinople* în 1799 a coincis, semnificativ, cu campania lui Napoleon împotriva Imperiului Otoman, o nouă dovadă a alianței dintre călătorii și cuceriri. Cu toate acestea, Salaberry nu era bonapartist și nu s-a întors în viața politică pînă la restaurarea Bourbonilor, când a intrat în Camera Deputaților ca unul dintre cei mai înverșunați ultraregaliști, cerînd pedeapsa cu moartea pentru deținerea tricolorului.⁶² În 1784, Ségur călătorea prin Europa de Est ca ambasador al Vechiului Regim, plin de încredere în condescendența sa față de țările și popoarele înapoiate, în timp ce Salaberry călătorea în 1790 ca emigrant al Vechiului Regim în ruine, agățîndu-se cu amărăciune de un sentiment al superiorității civilizației sale.

Prima experiență a lui Salaberry în Ungaria a fost încoronarea împăratului habsburg Leopold al II-lea la Pressburg, care a fost, după gustul său, *magnifique*. Nobilii ungari, călăre pe caii lor, au fost descriși într-un avînt al fanteziei asemeni „centaurilor din poveste“.

Salaberry a fost foarte interesat de natura graniței pe care o traversa, trecînd din Austria în Ungaria, și a interpretat-o în termeni remarcabil de moderni: „Dacă natura i-a adus pe unguri aproape de austrieci prin poziția geografică, i-a separat cu atît mai mult prin caracter.“ Lucrul acesta era imediat evident pentru călător — „cînd ieși din Austria prin partea de est (*du côté de l'orient*)“. Caracterul ungar era considerat copilăros în „dragostea sa pentru libertate“, în timp ce dieta și constituția erau judecate ca fiind „jucăriile (*joujoux*) periculoase ale unor copii supărați“. Ungurii puteau fi astfel recunoscuți după puerilitatea discuțiilor lor politice și după „prejudecata lor exagerată în favoarea țării lor, care este, după părerea lor, prima în lume“. Salaberry își invita cititorii să-i recunoască pe unguri după asemenea vorbe: „Dacă auziți bărbați sau femei vorbind astfel, bătrîni sau tineri, aceștia sînt unguri.“⁶³

În 1790 Salaberry avea în minte împotrivirea ungarilor față de dominația habsburgică. Din perspectiva sa monarhistă, constituționalismul politic în Ungaria era o chestiune de infantilism, de lipsă de maturitate, de dezvoltare întîrziată. Aceasta se potrivea destul de bine cu descoperirea de către Salaberry a „originii tătare a locuitorilor“. Drumul către Buda trecea prin sate unde casele semănau cu „niște colibe de sălbatici“ și prin cîmpii „tot atît de fertile pe cît de puțin cultivate“. ⁶⁴ Acestea erau semnele după care Europa de Est era îndeobște recunoscută.

Ungurii credeau că Buda era „primul oraș din lume“ și aceasta îi reamintea lui Salaberry de castelul Thunder-ten-tronckh al lui Voltaire, atît de admirat de Candid pentru că nu mai văzuse altul. Această referire la lumea fabulei filozofice furniza cadrul pentru Europa de Est a lui Salaberry, un tărîm unde nimic nu era luat prea în serios. La Budapesta, la un secol după recucerirea ei, el încă mai spera să întrezărească Orientul pentru prima oară, dar a fost dezamăgit să vadă doar „biserici care fuseseră odinioară moschei“. A văzut de asemenea un „cabinet“ de istorie naturală, unde se găsea un iepure cu două capete.⁶⁵ Alți călători la Buda și la Pesta din ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea au lăsat relatări mai detaliate despre atracțiile orașelor, și atît naturalistul german Joachim von Hoffmannsegg, cît și geologul englez Robert Townson au fost impresionați de luptele de animale care aveau loc în oraș. Hoffmannsegg

a văzut urși, lupi, mistreți și chiar un tigru în arenă, în timp ce Townson comenta ironic „această distracție elegantă și plină de omenie“. Salaberry afirma că a vizitat băile termale de la Buda, dar Townson a fost cel care a relatat experiența, evidențiindu-i latura comică și necuviința: „Am văzut bărbați tineri și fete, bătrâni și copii, unii așa cum i-a făcut natura, alții cu o frunză de smochin, zbenguindu-se prin apă ca peștii cu icre.“⁶⁶

Un alt război habsburg-otoman se apropia de sfârșit în 1790, așa încât Salaberry, precum Lady Mary în drumul ei făcut prin Ungaria cu șaptezeci și cinci de ani mai devreme, a găsit un „teatru“ al recentului război și a fost martor la „devastarea celor mai înfloritoare ținuturi“. La lumina lunii — „*un superbe clair de lune*“* —, a examinat urmele războiului, liniile tranșeelor. Cîteva sate nu mai erau decît „un spectacol al dezolării“, fiind locuite de cîteva *miserables*** care semănau cu „niște fantome rătăcind printre mor-minte“.⁶⁷

Atenția pe care Salaberry o acorda peisajului uman i-a furnizat ocazii pentru noi observații asupra „caracterelor“ pe cînd trecea din Ungaria în Valahia, în drum spre București. Dacă în Ungaria dedusese caracterul național din conversațiile despre politică avute cu notabilitățile, în Valahia primele sale contacte cu populația au fost de altă natură. Țărani și cai au fost recrutați la împlinire ca să-i tragă trăsura pe drumurile extrem de proaste: „A fost pentru mine o ocazie de a observa caracterul acestor bravi valahi.“ Era uimit de modul în care se îndemnau unul pe altul cu „strigăte groaznice“ și admitea că „niciodată nu mi-au plăcut aceste urlete care par să-l aducă pe om mai aproape de animale“. Se declara plin de milă față de acești „bieți valahi“. A observat contrastul izbitor dintre „atitudinea lor timorată“ și înfățișarea lor: „Această figură sălbatică, această toporișcă atîrnată la cureaua, aceste piei de oaie murdare care aruncate pe umărul stîng și legate la piept amintesc totuși de veșmintele romane!“⁶⁸ În România ca și în Rusia, aceeași figură sălbatică, avînd aceleași haine din piele de oaie și aceeași toporișcă, îl impresiona pe călătorul prin Europa de Est. Townson

* Un superb clar de lună (*lb. fr.*).

** Nefericiți (*lb. fr.*).

și Hoffmannsegg au găsit pieile de oaie și în Ungaria. Primul a descris „o haină largă, făcută din piei de oaie, care este aruncată pe umeri, fără să fie prinsă strâns“ ca fiind îmbrăcăminte obișnuită a țaranului, în timp ce al doilea a observat „un surtuc fără mâneci din piele de oaie“. ⁶⁹

Salaberry știa că Valahia și Moldova formaseră odată provincia romană Dacia și recunoștea că localnicii încă vorbeau o limbă latină, „deși denaturată“. Povestind istoria acestor provincii, Salaberry a pus accentul pe năvălirile slavilor și ale tătarilor. Primii au venit în „hoarde“, ceilalți ca un „torent“. În afară de pieile de oaie murdare și de limba denaturată, Salaberry nu a mai văzut multe lucruri care să-i amintească de civilizația romană. Pe conducătorii contemporani, domnitorii fanarioți subordonați Înaltei Porți, i-a trecut într-un tabel de „greci, valahi sau moldoveni sugrumați sau decapitați în acest secol pentru stăpânirea cele două principate“. Intrigile domnitorilor și dările pe care le cereau făcuseră din țările lor un „pustiu“. ⁷⁰

Într-o noapte, pe când se afla în Valahia, Salaberry s-a adăpostit într-o colibă în pădure, unde a văzut „o femeie numai în zdrențe“ cu „o pătură veche ce se mișca din când în când“, încît părea să adăpostească sub ea niște „pisicuțe“. Femeia privea cu ochi flămânzi cum mînca Salaberry, așa că acesta i-a întins o aripă de găină. Imediat, ea a scos de sub pătură „un copilăș complet despuiat“ și i-a dat-o s-o mănînce. Lui Salaberry i s-a părut remarcabil că o asemenea femeie, în Valahia, s-a dovedit a fi nu doar mamă, ci o mamă devotată care își hrănea copilul înainte ca ea să mănînce ceva. Salaberry și-a amintit o istorioară amuzantă pe care o citise odată despre hotenotoții din Africa, despre un om căruia i se oferise whisky și care insistase ca toți membrii familiei sale să guste din sticlă înainte să bea și el. ⁷¹ Cei mai mulți călători situau Europa de Est între Europa și Asia, dar natura fantezistă a asociațiilor de orice fel, numai strict geografice nu, pe care le făceau însemna că puteau să invoce și Africa dacă simțeau că se îndepărtaseră prea mult de casă.

Salaberry a întâlnit la București un nobil, un boier, „un original pe care mi-am promis să-l țin minte“, pentru că povestea lui situa

mai clar România în Europa de Est și-i stabilea relația cu Europa de Vest.

Fusese la Spa cu un ofițer rus, lucru neobișnuit pentru boieri cărora domnitorii nu le dau voie să părăsească țara. Mi s-a părut mai nefericit decât un om care ar fi fost orb din naștere; pentru că Spa și Bucureștiul sînt fără îndoială precum ziua și noaptea. Mi-a povestit despre iubita pe care o lăsase acolo și, ca să-i aducă un elogiu cum se cuvine, mi-a spus: „Era frumoasă ca luna.“⁷²

Această anecdotă îi convenea lui Salaberry, pentru că evita întrebarea dacă Parisul revoluționar rămînea centrul civilizației, canalizînd atenția către Spa, unde în secolul al XVIII-lea aristocrații se duceau pentru curele de ape minerale și unde nobilii emigrați au găsit un refugiu după 1789. În contrast cu Spa, Europa de Est era țara orbilor, a nopții, a metaforelor lunare copilăresc de simple. Rușii și valahii erau din fericire „orbi din naștere“, pentru că nu văzuseră niciodată Europa de Vest. Acei puțini care văzuseră lumea civilizată și o pierduseră aveau să sufere amintindu-și-o mereu, ca pe o iubită frumoasă. Bucureștiul, ca și Budapesta, era lumea castelului Thunder-ten-tronckh, cel mai frumos din lume pînă cînd vedeai orice alt loc.

La Budapesta, Salaberry simțise deja „o mare dorință să vizitez primele monumente ale religiei, artelor și obiceiurilor turce pe care le-am întîlnit“. În Valahia a afirmat că a găsit „un prim exemplu de moravuri orientale“, în special în privința hainelor femeilor. Presupusa prezență a acestor elemente orientale și „marea dorință“ a călătorului să le descopere îi dădeau Europei de Est caracterul ei răsăritean, de la Sankt-Petersburg la Constantinopol. La Șiștov, pe Dunăre, unde aveau loc chiar atunci tratativele de pace între otomani și habsburgi, Salaberry a văzut pentru prima dată în viața lui o cămilă și a găsit-o „grotescă“. Șaptezeci și cinci de ani mai devreme, Lady Mary vorbea despre primele cămile pe care le văzuse ca despre ceva „extraordinar“, deși i se păreau niște „Creaturi urîte“.⁷³ Cămilele erau vestitoarele Orientului, care astfel putea fi deja văzut în Europa de Est. Salaberry nu avea să devină un orientalist sentimental, asemeni lui Lady Mary cu poezia ei arabă și costumul ei turcesc. Salaberry a traversat Munții Balcani, călărind de

la Şiştov la Constantinopol şi aşteptându-se la ce era mai rău din partea ciumei, a hoţilor şi a armatelor rusă şi otomană. De cealaltă parte a munţilor a găsit un frumos ținut al livezilor, al viței-de-vie şi al trandafirilor, „Ghulistanul Europei“, o fărîmă din Persia.⁷⁴

Aşa cum Lady Mary studia poezia arabă încă de la Belgrad, Salaberry se gîdea la poezia persană după ce abia trecuse Balcanii. Totuşi, grădinile de trandafiri nu l-au putut împiedica să bage de seamă, cu o neplăcere crescîndă, „moravurile turceşti“. Acest sentiment devenea din ce în ce mai intens pe măsură ce se apropia de Constantinopol: „La fiecare pas, întîlneşti în această ţară imaginea celei mai dezgustătoare murdării (*malpropreté*).“ Era o afirmaţie emfatică, foarte potrivită pentru a fi publicată în 1799, cînd Napoleon se războia cu turcii. „Trăiesc printre gunoaie“, scria Salaberry, „respirînd miasmele ciumei, pentru care nu este nevoie să mai căutăm alte cauze decît înspăimîntătoarea lor neglijenţă“⁷⁵. La Adrianopol, Lady Mary s-a dus să vadă marea moschee, una dintre capodoperele din secolul al XVI-lea ale lui Sinan: „Eram îmbrăcată în costumul meu turcesc şi am fost primită fără Scrupule.“ Moscheea, gîdea ea, era „cea mai nobilă construcţie pe care am văzut-o vreodată“. Dar Salaberry a mers s-o viziteze într-o vineri, nu i s-a permis să intre şi a plecat blestemîndu-i pe „imami, drept-credincioşi şi Profet“. Singura lui consolare a fost să afle mai tîrziu la Constantinopol că toate moscheile arată la fel.⁷⁶ Ostilitatea lui faţă de moravurile turceşti la Constantinopol şi-a găsit expresia în repetate referiri la pederastie.

Prejudecăţile lui Salaberry împotriva Orientului păreau să spoarească pe drum, „la fiecare pas“, pe măsură ce călătorea prin Europa de Est. În mod ciudat, Salaberry a cultivat prejudecăţi similare faţă de Rusia, deşi nu făcea parte din itinerarul său. Despre Rusia se discuta totuşi adesea „în ţările pe care le-am străbătut“, iar el a adăugat relatării sale un post-scriptum „Despre ruşi“, în care declara că erau asemeni turcilor în privinţa ferocităţii, a indisciplinei, a ignoranţei, a superstiţiei şi a fanatismului — la care se adăuga şi o menţionare a faimoasei *malpropreté*. Se bucurau doar de o „pretinsă (*prétendue*) civilizaţie“⁷⁷. Călătoriile la Sankt-Petersburg şi la Constantinopol erau intim legate ca drumuri de trecere prin

Europa de Est, atât de legate încât puteau chiar să fie suprapuse și făcute în același timp.

La Constantinopol, Salaberry era foarte conștient că ajunsese la capătul Europei: „Această așezare în Europa, la șase sute de pași de Asia.“⁷⁸ În ziua când a traversat Bosforul și a călcat prima oară pe pământul Asiei, și-a îngăduit să formuleze retoric reflecții pline de greutate, la înălțimea ocaziei: „Cum poate oare un braț de mare, un sfert de leghe, să provoace schimbarea pe care o simt acum în gândurile mele? Sau mai degrabă cum de creează o atât de mare deosebire între două părți ale universului atât de apropiate, dar atât de diferite?“ Săgar își imagina că ieșea din Europa când intra în Polonia, dar Salaberry, plutind pe apele strîmtorii, părasea într-adevăr Europa. „Cînd mă uit la Europa pe care tocmai am lăsat-o în urmă și la Asia care se așterne la picioarele mele, ochii și sufletul mi se umplu de o admirație pe care nu am mai încercat-o pînă acum.“ Și-a înfrînt chiar dezgustul de pînă atunci ca să admire un moment gloria unor mari figuri ale Asiei precum Zoroastru, Moise, Isus și chiar Mahomed. Mai puțin pompoasă, aproape înduioșător de sentimentală, era reflecția sa asupra Europei: „Șase sute de pași de mare au rupt firul pe care nouă sute de leghe de pămînt nu l-au rupt, firul care mă leagă de țara mea, de Europa, de veacul meu.“⁷⁹ Salaberry era un om care renunțase la Franța, la casa lui, și nu știa cînd și cum va putea să se întoarcă, așa că firul era important pentru el. Urmărind acest fir, într-o bună zi avea să găsească drumul de întoarcere. Renunțase la Franța, dar descoperise în schimb Europa, și aflate că Europa se întindea pe o suprafață extraordinar de mare. În al său *Voyage à Constantinople* trecuse prin Ungaria și Valahia, văzuse centauri și hotentoti, dar acolo se mai afla încă în Europa.

La Constantinopol, Salaberry a tras concluzia că Europa avea o unitate morală, fondată pe „asemănarea pasiunilor, gusturilor, moravurilor, defectelor, obiceiurilor sau viciilor“. Pe turci îi excludea din această uniune ca fiind dincolo de „orice posibilitate de comparație“. Disprețul pe care-l manifestau pentru Europa era el însuși o dovadă a inferiorității lor morale, fiindcă nu izbuteau să îl ascundă. Salaberry admitea că toate popoarele (probabil chiar și francezii) se pot simți superioare celorlalte, „dar un pic de civilizație în plus sau în minus ascunde sau lasă să se vadă acest defect

universal“⁸⁰. Adevărat, nimeni nu putea ști mai bine decât Salaberry, după călătoria sa prin Europa de Est, că oricine se poate face vinovat de condescendență. Această călătorie îl învățase că unitatea Europei se baza pe asemănări și comparații, pe care le rezumase atât de tranșant în „un pic de civilizație în plus sau în minus“ — „*le plus ou moins de civilisation*“. Această formulare exprima modul luminat în care secolul al XVIII-lea înțelegea relația dintre Europa de Vest și Europa de Est. Dar în primele sale impresii la Constantinopol, după ce își încheiase călătoria, folosisese un enunț și mai energic: „Acest ținut îi dă Europei aerul acelor obiecte din oțel ale căror margini muncitorul a uitat să le șlefuiască.“⁸¹ Civilizația Europei, mai multă sau mai puțină, era o chestiune de șlefuire, iar Salaberry mersese pe firul ei până la capăt, până la marginea neșlefuită.

Posedarea Europei de Est: sexualitate, sclavie și pedepse corporale

„După bătaie“

Sosirea lui Casanova la Sankt-Petersburg a fost evocată cu mare precizie cronologică în acele faimoase memorii care au fost atât de des suspectate de înflorirea adevărului faptelor. A plecat de la Riga cu trăsura în 15 decembrie 1764 și a călătorit timp de șaiszeci de ore pentru a ajunge la destinație în dimineața zilei de 18 decembrie:

Am ajuns la Sankt-Petersburg exact când primele raze ale soarelui au reau orizontul. Cum eram chiar la solstițiul de iarnă și am văzut soarele apărînd, la marginea unei întinse cîmpii, exact la douăzeci și patru de minute după ora nouă, îl pot asigura pe cititor că cea mai lungă noapte la acea latitudine durează optsprezece ore și trei sferturi.¹

Durata lungilor nopți de iarnă se datora latitudinii nordice a orașului, dar Casanova, care văzuse răsăritul, ajunsese în Rusia mergînd către est. Prima sa experiență la Sankt-Petersburg a fost un bal mascat la curte, care a durat încă șaiszeci de ore și unde a găsit crîmpeie din țările pe care le lăsase în urmă. Conversația se purta în germană, dansurile erau franțuzești, iar Casanova i-a recunoscut în spatele măștilor nu numai pe Ecaterina și pe Grigori Orlov, ci și pe un concetățean din Veneția și pe o fostă dragoste de la Paris.

Histoire de ma vie (Povestea vieții mele) este celebra istorisire a aventurilor amoroase ale lui Casanova, dar peisajele schimbătoare ale călătoriilor sale influențau puternic natura aventurilor, iar lucrul acesta nu a fost niciodată mai adevărat decît în Rusia. Totul a început cu un dineu în afara Petersburgului, la care au luat parte un cîntăreț de operă castrat italian, Luini, și diva care era „iubită“ lui, La Colonna; soția unui negustor francez care i se părea lui Casanova „cea mai frumoasă femeie din Petersburg“; o venețiană

ce avusese o legătură cu Giovanni Casanova cu douăzeci de ani în urmă, pînă cînd fratele ei încercase să îl omoare în Piazza San Marco; și un ofițer rus, înrudit cu Orlovii. După dineu, castratul a plecat la vînătoare, așa că ofițerul rus și Casanova, care nu se simțeau în stare de un asemenea sport bărbătesc, au mers doar la plimbare, ca să vadă ce fel de vînat se putea prinde.

Îi arăt o țărăncuță de o uimitoare frumusețe; o vede, e de acord cu mine, mergem către ea, iar fata aleargă spre o colibă în care intră; intrăm și noi, îi vedem pe tatăl și pe mama ei, întreaga ei familie și pe ea însăși într-un colț al încăperii, ca un iepuraș speriat că va fi devorat de cîinii pe care i-a zărit.²

La urma urmei, Casanova era la vînătoare, iar „coliba“ în care își descoperise prada lega vînătoarea sa de atîtea alte relatări din secolul al XVIII-lea despre Europa de Est.

Timp de cincisprezece minute ofițerul a vorbit cu tatăl ei în rusă, așa încît singurul lucru pe care l-a înțeles Casanova era că discutau despre fată — „pentru că tatăl ei o cheamă și o vād înaintînd ascultătoare și supusă și stînd în picioare în fața lor“. Ofițerul i-a explicat apoi lui Casanova că tatăl se încapățîna să ceară o sută de ruble pe fată, pentru că avea treisprezece ani și era fecioară. Casanova i-a cerut ofițerului să-i explice situația:

— Și dacă sînt dispus să îi dau o sută de ruble?

— Atunci o veți avea în slujba dumneavoastră și veți avea dreptul să vă culcați cu ea.

— Și dacă ea nu vrea?

— Ah, asta nu se întîmplă niciodată. Ați avea dreptul s-o bateți.

— Atunci să presupunem că vrea. Vă întreb dacă, după ce mă bucur de ea și o găsesc pe placul meu, o pot păstra în continuare.

— Dumneavoastră deveniți stăpînul ei, vă spun eu, și puteți chiar să puneți să fie arestată dacă fuge, în afară de cazul în care vă înapoiază cele o sută de ruble pe care le-ați dat pe ea.

— Și dacă o păstrez, cît trebuie să-i dau pe lună?

— Nici măcar o copeică. Numai mîncare și băutură și să o lăsați să se ducă la baia publică în fiecare sîmbătă, ca să poată merge la biserică duminica.

— Și cînd plec de la Petersburg, pot s-o oblig să vină cu mine?

— Numai dacă obțineți permisiunea și dacă dați niște garanții. Deși a devenit sclava dumneavoastră, în primul și în primul rînd ea este încă sclava împărătesei.

— Perfect. Aranjați totul pentru mine. Voi plăti cele o sută de ruble și o voi lua cu mine, și vă asigur că n-o voi trata ca pe o sclavă; dar mă las pe mâinile dumneavoastră, pentru că nu vreau să fiu păcălit.³

Iată-l pe Casanova, legendarul cunoscător al taxonomiei sexuale a Vechiului Regim, învățînd ca un novice cum să procedeze într-un nou domeniu. Cuvîntul-cheie al noului cod era unul care evident îl făcea pe Casanova să se simtă un pic stînjenit. Acest cuvînt era sclavie.

Era folosit adesea de călători pentru a descrie asprimea servituții și a vieții țăranilor din Rusia, Polonia și Europa otomană. Acesta era un aspect unificator în cadrul ideii incipiente de Europa de Est și se întemeia pe anumite asemănări socioeconomice. În manualele din secolul al XX-lea, distincția este considerată ca fiind de la sine înțeleasă: „Din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea, în Europa de Est, spre deosebire de ce se întîmpla în Occident, țăranimea și-a pierdut treptat libertatea.”⁴ Dar în secolul al XVIII-lea întreaga idee de „Europa de Est” ca antiteză a „Occidentului” nu era cadrul dat al analizei, ci mai degrabă ceva ce trebuia montat piesă cu piesă, prin acumularea de perspective și de asemănări.

Casanova nu se ocupa cu studiul structurilor socioeconomice și trata cumpărarea micii rusoaice mai degrabă ca pe o chestiune de cutumă sexuală, decît ca pe una de exploatare feudală, dar pricepea destul ca să dea înapoi în fața cuvîntului esențial, ca să insiste că nu o va trata pe fată ca pe o sclavă. Această nouă formă de „cucerire” sexuală îi apărea lui Casanova ca un aspect oriental al Rusiei, pentru că în dimineața următoare, cînd s-a dus să plătească cele o sută de ruble, prietenul lui, ofițerul, s-a oferit să-i facă rost de „un serai cu oricîte fete aş putea dori”. În colibă, tatăl fetei aştepta vînzarea iminentă, mulțumindu-i Sfîntului Nicolae „pentru norocul pe care i-l trimisese”, iar Casanova a fost apoi invitat să verifice virginitatea fetei. „Educația mea mă făcea prea puțin doritor să o insult controlînd-o”, scria el, din nou stînjenit; totuși: „M-am așezat pe jos și, ținînd-o între coapsele mele, am explorat-o cu mîna și am găsit-o intactă; dar adevărul este că nu aş fi dat-o de gol nici dacă

aș fi descoperit că-și pierduse fecioria.“⁵ Așa spunea el, deși cu o zi mai înainte își făcuse griji că ar fi putut fi înșelat. Ambiguitățile repetate ale textului arătau o oarecare jenă, din cauza ușurinței stînjitoare cu care se desfășura aventura lui în aceste condiții. Cu toate acestea, evident, descrierea clinică a „explorării“ îl ațîța și era oferită cititorilor lui ca o introducere la pornografia posedării. Banii i-au fost plătiți tatălui, care i-a dat fetei, care în cele din urmă i-a înmînat mamei. Tîrgul era încheiat.

Primul gest de posesiune al lui Casanova a fost să-i dea fetei un nume, de parcă nu ar mai fi avut vreunul pînă atunci, iar numele pe care i l-a ales și sub care ea și-a cîștigat o nemurire echivocă în memoriile lui o transforma într-un simbol al Europei de Est, așa cum și-o închipuia Europa de Vest în Epoca Luminilor. I-a dat numele de Zaire. *Zaire* a fost una dintre cele mai aplaudate tragedii ale lui Voltaire, încă de la primele reprezentații la Comedia Franceză în 1732. Eroina, Zaire, era sclava creștină a sultanului de la Ierusalim, scena era seraiul, iar piesa urmărea dragostea lor sortită unui sfîrșit funest; în actul al cincilea, gelos fără motiv, sultanul o ucidea cu un pumnal. Numind-o pe fată Zaire, Casanova își însușea fără ezitare orientalismul Luminilor și astfel, invocînd fantezia romantică a haremului, găsea o formulă care să-i atenueze stînjeneala provocată de descoperirea sclaviei în Europa.

Aluzia la Voltaire îi era cu atît mai la îndemînă lui Casanova cu cît pe vremea aceea, în al șaptelea deceniu al secolului al XVIII-lea, filozoful însuși era foarte interesat de Rusia Ecaterinei, iar Rusia, la rîndul său, se arăta interesată de Voltaire. În 1764 Ecaterina a fondat prima școală pentru fete din Rusia, „Le Couvent des Demoiselles Nobles“ („Mînăstirea pentru Nobile Domnițe“), sau Institutul Smolnîi, și în 1771 aceste *demoiselles* ruse au dat o reprezentație cu piesa *Zaire* de Voltaire.⁶ După Casanova, „în vremea aceea, rușii cu pretenții de literați îl cunoșteau, îl citeau și îl lăudau numai pe Voltaire, și după ce citeau tot ce publicase Voltaire, credeau că sînt la fel de învățați ca și idolul lor“. Relația dintre Iluminism și Europa de Est era de o asemenea natură încît chiar și interesul pentru Voltaire putea fi interpretat ca o spoială de civilizație. De fapt Casanova și-a scris memoriile douăzeci și cinci de ani mai tîrziu, în Boemia, și privind în urmă la Rusia de altădată spunea: „Așa

erau rușii pe vremea aceea; dar mi s-a spus, și eu o cred, că astăzi ei fac lucrurile temeinic.”⁷

Casanova a adus-o acasă pe Zaire, „îmbrăcată cum era în pînză grosolană”, și a „rămas acasă patru zile, fără să o părăsesc deloc pînă cînd am văzut-o îmbrăcată în stil franțuzesc”. Aceasta este, putem presupune, și perioada în care și-a posedat sexual proprietatea, dar, lucru neobișnuit la Casanova, acest amănunt a fost omis și înlocuit de relatarea că o remodela „în stil franțuzesc”. Seducțiile rococo caracteristice amintirilor sale literare își pierduseră orice relevanță în contextul în care fata avea treisprezece ani și era sclava cumpărată de el. Nu mai putea exclama ca la Veneția: „Ah, cît sînt de dulci refuzurile unei amante iubitoare, care amîină clipa fericită numai ca să se poată bucura mai mult de plăcerile ei!” Dacă, încurcat, nu a povestit despre primele servicii sexuale pe care i le-a cerut slavei sale, ceea ce a pus în locul lor constituia un exemplu perfect de fals argument. A îmbrăcat-o, introducînd-o în lumea modei și a civilizației. Dar, după ce a îmbrăcat-o în intimitate, a continuat prin a o dezbrăca în public, ducînd-o la băile rusești „să se scalde cu ea în tovărășia a treizeci sau patruzeci de alți oameni, atît bărbați cît și femei, și toți complet goi”. Aceasta i-a oferit lui Casanova ocazia să le-o înfățișeze pe Zaire goală cititorilor săi: „N-avea sîinii dezvoltati, căci abia intrase în al treisprezecelea an; trupul ei nu trăda semnele neîndoielnice ale pubertății. Albă ca zăpada cum era, părea de o albeață și mai strălucitoare din pricina părului ei negru.”⁸

Casanova o compara pe Zaire cu o statuie a lui Psyche de la Villa Borghese din Roma, dar se gîndea poate în același timp la Galatea lui Pigmalion, pentru că de îndată ce a îmbrăcat-o „în stil franțuzesc” a început s-o învețe italiană, și după trei luni ea vorbea „cu foarte multe greșeli, dar destul de bine ca să-mi spună tot ce voia”. El, desigur, nu a învățat rusa, pentru că „plăcerea pe care o simțeam auzind-o vorbind cu mine în graiul venețian era de neimaginat”⁹. Casanova făcuse din sclavie un experiment de civilizare a Europei de Est. Elementele de limbă și de stil pe care călători precum Coxe și Ségur le vor observa mai tîrziu, considerîndu-le dovezi ale spoielii de civilizație de la Sankt-Petersburg, erau predate în particular unei țărănuțe sclave: patru zile de sfaturi despre

moda franceză, urmate de trei luni de lecții de limba italiană. Casanova nu mai trebuia decât să-i dea să citească din Voltaire ca să adauge tușul final spoielii ei de civilizație, dar nu putea face aceasta, pentru că ea însăși era deja un personaj din Voltaire, își primise identitatea de la el și de la Casanova.

„A început să mă iubească — povestea Casanova, plin de sine —, apoi să fie geloasă; o dată a fost cît pe ce să mă omoare.“ Insista că „de n-ar fi fost blestemata ei gelozie, care mă chinuia zi de zi, și credința oarbă pe care o avea în ceea ce-i spuneau cărțile de joc pe care le consulta în fiecare zi, nu aș fi părăsit-o niciodată“¹⁰. Violență, superstiție, pasiuni iraționale și necontrolabile: acestea erau semnele caracterului ei primitiv, prea puțin ascuns de hainele franțuzești și de dialectul venețian. Asemenea atribute, treptat și într-un mod cît se poate de convenabil, au estompat pentru Casanova fundamentul relației lor, cele o sută de ruble, sclavia ei. Avea tot dreptul să fie geloasă, dacă o sclavă poate fi considerată ca avînd acest drept. Mai mult, povestea infidelităților lui Casanova și a reacțiilor ei pline de gelozie sugerează ceva aparte în modularea sexualității lui în Rusia.

Cea mai dramatică întîmplare a început cu plecarea lui într-o vizită, fără s-o ia pe Zaire cu el, „fiind sigur că voi găsi acolo cîțiva tineri ofițeri care m-ar fi supărat prea mult flirtînd cu Zaire în limba lor“. A întîlnit într-adevăr doi ofițeri ruși, doi frați, amîndoi locotenenți. Cel mai tînăr era „blond și drăgălaș ca o fată“ și „a făcut o asemenea risipă de atenții delicate pentru mine în timpul cînei încît chiar am crezut că era o fată în haine bărbătești“. Numele ofițerului era Lunin și după cină Casanova a întrebato dacă nu cumva era de fapt o fată, „dar Lunin, ținînd la superioritatea sexului său, mi l-a arătat de îndată pe al lui și, vrînd să vadă dacă voi rămîne indiferent la frumusețea sa, m-a înșfăcat și, convins că îl plăceam, a adoptat o poziție care să ne facă fericiți și pe el, și pe mine“. În acel moment, o franțuzoaică geloasă a intervenit, sfîrșind prin a le arunca insulte amîndurora.

Înfruntarea m-a făcut să rîd; dar cum nu fusesem indiferent la spusele ei, nu am văzut nici un motiv pentru care să pretind că eram. I-am spus femeii că nu avea nici un drept să se amestece în trebușoara noastră, lucru pe care Lunin l-a luat drept o declarație în favoarea lui. Lunin și-a scos

la vedere toate comorile, chiar și pe cele ale pieptului său alb. [...] Eu și tînărul rus ne-am dat dovezi de cea mai adîncă prietenie și am jurat că va dura în veci.¹¹

Nimic nu era veșnic la Casanova, dar acest interludiu homosexual întîmplător era cel puțin neobișnuit în cariera sa de libertinaj notoriu heterosexual.

Dovezile și jurămintele de prietenie de la bărbat la bărbat formau un puternic contrast cu relația sclavă–stăpîn dintre Zaire și Casanova. Dar Lunin și Zaire erau remarcabil de asemănători prin ceea ce îl atrăgea pe Casanova la ei ca obiecte sexuale: Zaire avea corpul unui băiat, fără sîni, fără semnele feminine ale pubertății, în timp ce Lunin putea fi confundat cu o fată. La Veneția, în schimb, Casanova alegea o fată pentru „pieptul ei minunat” și imediat simțea „focul arzător al dorinței amoroase”.¹² În Rusia, Casanova intra într-o lume nouă, funcționînd după coduri noi, și putea să improvizeze în privința sexualității lui, să se dedea la confuzii și inversiuni ale propriei legende sexuale. Era adevărat că, o generație mai tîrziu, Orientul însemna pederastie și pentru Salaberry (deși el a părut incapabil să se bucure de aceasta așa cum o făcuse Casanova), și poate că identificarea lui Zaire cu Orientul se datora nu numai condiției ei de sclavă, ci și sexualității sale ambigue prepubere.

După ce Casanova și Lunin și-au dat unul altuia dovezi de prietenie, s-au alăturat celorlalți pentru o orgie aproape generală, deși „doar eu și noul meu prieten păream să ne păstrăm cumpătul, uitîndu-ne liniștiți la partidele care își urmau una altele cu rapiditate”. Cei doi amanți s-au despărțit în zori, iar Casanova s-a întors acasă la Zaire, care era trează și îl aștepta.

Ajung la locuința mea, intru la mine în cameră și doar printr-un mare noroc evit o sticlă pe care Zaire mi-o aruncase în cap și care m-ar fi ucis dacă m-ar fi izbit în tîmplă. M-a zgîriat pe față. O văd aruncîndu-se pe jos și lovindu-se cu capul de podele; alerg la ea, o înșfac, o întreb ce s-a întîmplat și, convins că și-a pierdut mințile, mă gîndesc să chem ajutoare. [...] Îmi arată un pătrat format din douăzeci și cinci de cărți, în ale căror simboluri mă face să citesc întregul dezmăț care mă ținuse departe de casă toată noaptea. Îmi arată femeia, patul, partidele și chiar și păcatele mele contra naturii. Eu n-am văzut nimic; dar ea își imagina că vedea totul.¹³

Casanova susținea că era gata s-o alunge, dar în cele din urmă, după ce ea a îngenunchat și l-a rugat s-o ierte pentru izbucnirea sa, el a luat-o în brațe și i-a „dat dovezi neîndoielnice ale revenirii afecțiunii mele“. A făcut-o să promită că renunță la datul în cărți.

Casanova dezaproba superstițiile Zairei, dar acest lucru era atenuat de aparenta lui dorință de a recunoaște, măcar în fața cititorilor lui, că Zaire și cărțile ei spuneau adevărul, pînă și în privința păcatelor lui contra naturii. În general, referindu-se la religie mai degrabă decît la datul în cărți, declara că rușii sînt „cei mai superstițioși dintre creștini“, mai ales în privința evlaviei lor pentru Sfîntul Nicolae, a cărui icoană se afla în fiecare casă. „Cel care intră se înclină mai întîi în fața chipului Sfîntului Nicolae, apoi în fața stăpînului casei; dacă din întîmplare chipul nu se află acolo, rusul, după ce se uită în toate părțile prin cameră în căutarea lui, este descumpănit, nu mai știe ce să spună și-și pierde capul.“¹⁴ În cazul lui Zaire, superstiția era o ațîtare la gelozie și la violență, dar Casanova pretindea că avea la îndemîină un remediu eficace pentru furiile fetei:

Era pură gelozie și mă temeam de urmările ei — proastă dispoziție, lacrimi și crize de disperare —, care de mai multe ori mă făcuseră s-o bat; era cel mai bun mod de a o convinge că o iubeam. După bătaie devenea încetul cu încetul mai afectuoasă și ne împăcam îndeplinind ritualurile iubirii.¹⁵

Aceste bătăi aveau o clară legătură cu impulsurile lui sexuale și cu sclavia ei. Cînd se gîndise prima dată s-o cumpere, i se spusese că va avea „dreptul s-o bată“ dacă va refuza să se culce cu el. Casanova prefera să-și imagineze acest drept al stăpînului ca pe o dovadă de dragoste și un stimulent sexual, motivate nu de condițiile sclaviei în Rusia, ci mai degrabă de izbucnirile violente tipice pentru caracterul rus. O bătea pe Zaire ca să o civilizeze; tot așa, o îmbrăca în haine franțuzești și o învăța să vorbească italienește.

Casanova trecea fără ezitare de la tratamentul pe care i-l aplicase lui Zaire la indicații despre cum trebuie să te porți cu servitorii ruși în general, dat fiind caracterul lor.

Trei lucruri mai ales o făcuseră pe fată să mă iubească. Primul era că o duceam adesea la Ekaterinhof să-și vadă familia, căreia întotdeauna îi lăsam o rublă; al doilea, că o puneam să mănânce cu mine la masă când aveam musafiri la cină; al treilea, că o bătusem de două sau de trei ori când încercase să mă împiedice să ies din casă.

Ciudat lucru este obligat stăpînul să facă în Rusia: cînd se ivește nevoia, el trebuie să-și bată servitorul! Cuvintele nu au nici un efect; doar curelele de la scările de la șa au unul. Servitorul, care nu are decît un suflet de sclav, se gîndește după bătaie și-și spune: „Stăpînul meu nu m-a alungat, nu m-ar fi bătut dacă nu m-ar fi iubit, așa că trebuie să-i fiu credincios.”¹⁶

Cînd Casanova a ajuns la Sankt-Petersburg pentru prima oară, a declarat că nu intenționează să facă așa ceva: „Îndrăgindu-l pe cazacul meu, care vorbea franceza, am vrut să mi-l apropiu prin bunătațe, muștrîndu-l doar cu vorba cînd se îmbăta cu spirt pînă la uitarea de sine.” Dar un prieten a rîs de indulgența lui Casanova, avertizîndu-l că doar cu bătaia putea rezolva problema. Casanova a recunoscut curînd că prietenul său avea dreptate.¹⁷ Servitorii erau sclavi în Rusia nu din cauza unor condiții socioeconomice, ci mai degrabă pentru că aveau suflete de sclavi, iar Casanova își imagina fără să șovăie punctul de vedere al sclavului, modul în care el aprecia o bătaie bună, formulîndu-l în fraze care puteau servi și fanteziilor sale erotice.

Sexualitatea lui Casanova, cu accentul pe care îl punea pe dăruirea plăcerii, era de obicei foarte diferită de cea a lui Sade, în generația următoare. Dar în Rusia libertinul venețian s-a trezit explorîndu-și înclinații erotice ascunse, mai puțin obișnuite. Sade însuși, scriind *Juliette sau deliciile viciului* în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, introducea figura fictivă a lui Minski Moscovitul, un monstru sadic și canibal care maltrata un întreg harem de sclavi. Mai tîrziu, Ecaterina apărea și ea în roman, prezidînd la Sankt-Petersburg asupra unor orgii sadice complicate, pregătite cu grijă. Francezul care se delecta cu aceste scene împreună cu Ecaterina a fost apoi surghiunit în Siberia, unde a descoperit, în tovărășia unui ungur și a unui polonez, noi culmi ale plăcerii în sodomie și flagelare. Au scăpat din Siberia împreună (după ce violaseră și devoraseră un băiat de cincisprezece ani): „De la Astrahan am mers la

Tbilisi, ucigînd, futînd, prădînd tot ce ni se ivea în cale.“¹⁸ Aceasta era Europa de Est a lui Sade și, dacă și alte regiuni ale lumii erau supuse aceluiași tratament, aici ritmul și intensitatea violențelor sexuale erau de o deosebită sălbăticie.

„Ingenuncheată în fața mea“

Cînd Casanova a ajuns la Sankt-Petersburg era iarnă, iar nopțile durau nouăsprezece ore, dar spre sfîrșitul lui mai era mereu zi — nopțile albe ale verii nordice. „Se spune că sînt frumoase“, scria Casanova, „dar pe mine mă deranjau.“ Așa că a plecat împreună cu Zaire să viziteze Moscova. Cînd s-au oprit pe drum la Novgorod, unul dintre cai nu a mai vrut să mănînce, iar Casanova a descris scena ce a urmat:

Stăpînul lui a început a-l dăscăli cu cea mai mare blîndețe, privindu-l cu dragoste și cu respect, lucru menit să-i inspire simțăminte care să-l înduplece să mănînce. După ce l-a dăscălit astfel, l-a sărutat, i-a luat capul în mîini și i l-a băgat în iesle; dar fără folos. Omul a început atunci să plîngă, dar într-un asemenea fel că eu abia îmi mai puteam ține rîsul, văzînd cum spera să înmoaie inima calului cu lacrimile lui. După ce a plîns pe săturate, din nou a sărutat dobitocul și i-a băgat capul în iesle; dar din nou fără rezultat. La care rusul, furios la culme pe încăpățînatul lui dobitoc, jură să se răzbune. Îl trage afară din grajd, leagă bietul animal de un par, ia un ciomag și îl lovește din toate puterile pentru un bun sfert de ceas. Cînd nu mai poate să continue, îl duce înapoi în grajd, îi bagă capul în troacă și calul începe să mănînce cu mare poftă, iar vizitiul rîde, sare în loc și face o mie de giumbușlucuri de fericire. Eram în culmea uimirii. Mă gîndeam că așa ceva nu se putea întîmpla decît în Rusia, unde ciomagul are o asemenea putere încît face minuni.¹⁹

Interesul lui Casanova pentru această întîmplare, amuzamentul și uimirea lui reflectau faptul că ceea ce vedea el era o paralelă și o parodie a relației sale cu Zaire, a formulei contrapunctice a sărutărilor și a bătăilor. Nici aceasta nu se putea întîmpla decît în Rusia. Casanova auzise că sub domnia lui Petru țarul îi ciomăgea pe generali, generalii îi băteau pe colonei, coloneii pe maiori și așa mai departe, fără a-i uita pe căpitani și pe locotenenți. Casanova, de-

sigur, avea ceva experiență în privința locotenenților ruși. Ca unul care își bătea propria roabă rusă, Casanova lăuda și el „minunile“ făcute de ciomag și, scriindu-și memoriile, se gîndea cu nostalgie la Rusia anului 1765: „Mi s-a spus că astăzi bătaia nu mai este la modă atît pe cît era în vremea aceea. Rușii, din nefericire, încep să devină francezi.“²⁰ Regretul implicit sugera că, oricît de mult îi plăcea s-o îmbrace pe Zaire după moda franțuzească, nu ar fi vrut ca morala și obiceiurile franceze să-l împiedice s-o bată.

Ierarhia bătaii care făcea legătura între tron și grajd era etichetată fără ezitare de Casanova drept „despotism“, forma de guvernare asociată cu o societate care admitea sclavia și pedepsele corporale. Fusesse avertizat de cînd sosise la Sankt-Petersburg că, dacă nu-și bătea servitorii, va sfîrși prin a fi bătut de ei și a aflat în prezența Ecaterinei înseși ce se întîmplă sub un regim despotic la cea mai mică răzvrătire, cînd fie și un cal lovește cu copita.

Într-o dimineață am văzut-o pe împărăteasă îmbrăcată în haine bărbătești, ducîndu-se să călărească. Marele ei Grăjdar, prințul Repnin, ținea frîul calului pe care ea urma să încalece, cînd deodată calul i-a dat Marelui Grăjdar o asemenea lovitură încît i-a rupt glezna. Împărăteasa, părădindu-se, a poruncit să dispară calul și a anunțat că oricine va îndrăzni în viitor să aducă în fața ochilor ei animalul vinovat va fi pedepsit cu moartea.²¹

Ecaterina își exercita puterea despotică printr-un sistem ierarhic atît de strict, încît chiar și străinilor li se atribuiau grade militare, lucru pe care Casanova l-a găsit amuzant. Pretindea că el era recunoscut ca general, în timp ce compatriotul său, cîntărețul de operă Luini, era doar locotenent-colonel, iar pictorul Torelli un simplu căpitan. Pentru acești artiști și aventurieri asumarea rolurilor de supuși într-o ierarhie militară era doar o glumă, pentru că oricînd puteau să pună capăt jocului și să plece din țară. Rușii însă erau complet la discreția țarinei, iar Casanova fusesse avertizat din prima zi cînd o văzuse pe Zaire că ea îi aparținea cu o singură rezervă — rămînea „în primul rînd sclava împărătesei“. Nu avea să poată pleca din Rusia împreună cu ea și aventura lui ca stăpîn al unui obiect sexual n-a fost mai mult decît un interludiu rus.

Dar Casanova putea s-o ducă pe Zaire la Moscova, decretînd pompos că „cei care nu au văzut Moscova nu pot spune că au văzut

Rusia, iar cei care nu-i cunosc pe ruși decît de la Sankt-Petersburg nu-îl cunosc pe ruși“. Aceasta era se pare o idee preconcepută, care îi permitea călătorului înfumurat să pretindă că „îi cunoaște pe ruși“. Mai caracteristic pentru Casanova era un alt fel de comparație avizată: „Femeile mi s-au părut mai drăguțe la Moscova decît la Petersburg.“ Lucrul care-l interesa cel mai tare la Moscova era să meargă la ospete însoțit de Zaire. Avea la el scrisori de recomandare care i-au adus neîntîrziat invitații: „Toți mă invitau la cină împreună cu draga mea Zaire.“ Aceasta era o ocazie pentru Pigmalion să-și arate opera:

Zaire, care își învățase bine rolul, era încîntată să-mi arate că merita cinstea pe care i-o făceam. Frumoasă ca un îngerăș, oriunde o duceam făcea deliciul celor din jur, care nu se oboseau să întrebe dacă era fiica, amanta sau servitoarea mea.²²

Dar care era de fapt rolul ei, dacă putea fi luată drept fiică, amantă sau servitoare? Pentru Casanova ca și pentru Zaire, fiorul de plăcere dat de Moscova se datora faptului că nimeni nu știa sigur ce era ea, în timp ce la Sankt-Petersburg prea multă lume avea cunoștință că era un bun cumpărat. Cinstea pe care el i-o făcea era să-i dea posibilitatea de a pretinde că nu e o roabă, în timp ce el pretindea că nu e un proprietar de sclavi.

Povestea lor de dragoste cu greu ar fi putut supraviețui întoarcerii la realitate care a însemnat înapoierea lor la Sankt-Petersburg, iar Casanova a început imediat să se gîndească la cum ar putea-o părăsi.

Zaire ar fi vrut să nu plece niciodată de la Moscova. Stînd în compania mea ceas de ceas, zi și noapte, se îndrăgostise de mine atît de tare, încît eram mîhnit cînd mă gîndeam la clipa cînd va trebui s-o părăsesc. A doua zi după ce ne-am înapoiat, am dus-o la Ekaterinhof, unde i-a arătat tatălui ei toate micile cadouri pe care i le dăruisem, povestindu-i cu multe amănunte despre toate onorurile pe care le primise ca fiică a mea, ceea ce l-a făcut pe bunul om să rîdă din toată inima.²³

Rîsul tatălui ei destrăma jocul, amintindu-le că aici toată lumea cunoștea adevărul. La urma urmei, el era cel care se tîrguise pentru o sută de ruble și le primise. El știa a cui fiică era ea și a cui nu era.

Prin toamna lui 1765, Casanova era gata de plecare. Sperase să obțină un post la curtea Rusiei, dar Ecaterina, deși se plimbase cu el în Grădina de Vară și îi ascultase opiniile cu privire la introducerea calendarului gregorian în Rusia, nu-i făcuse nici o ofertă.²⁴ Casanova se lăuda cu relația lui perfectă cu Zaire, cu „cît de puțin mă costau fericirea mea și a ei“, cu avantajele economice ale sclaviei sexuale. Dar pe lângă scenele pe care i le făcea între patru ochi și care le înrăutățeau relația, mai avea și un alt motiv de nemulțumire la Sankt-Petersburg.

Toți mă credeau fericit, îmi plăcea să par astfel, dar nu eram fericit. Din vremea înmărmurării mele [la Veneția] sufeream de hemoroizi interni care mă supărau de trei sau de patru ori pe an, dar la Sankt-Petersburg problema a devenit serioasă. O durere insuportabilă în rect, care se întorcea în fiecare zi, mă făcea melancolic și nefericit.²⁵

Un chirurg a examinat meticolos anusul lui Casanova, într-o scenă care forma o ciudată paralelă cu cea în care Casanova controlase virginitatea Zairei. Chirurgul a declarat cazul inoperabil, dar l-a asigurat pe Casanova că maladia lui era foarte frecventă la Sankt-Petersburg, de fapt „în toată provincia în care se bea excelenta apă a Nevei“²⁶. Hemoroizii lui erau astfel ceva specific rusesc și, prin urmare, un motiv să părăsească Rusia cît mai curînd posibil.

Era în sfîrșit timpul să își ia rămas bun de la Zaire. Își făcea griji în privința „durerii pe care lacrimile ei mi-o vor provoca“, dar pe ea o interesau chestiuni mai puțin sentimentale legate de despărțirea lor.

Știind că trebuie să plec și că, nefiind rus, nu o puteam lua cu mine, se întreba ce o să se întîmple cu ea. Urma să aparțină bărbatului căruia eu îi dădeam pașaportul ei și era foarte curioasă să știe cine va fi acela. Am petrecut toată ziua și toată noaptea cu ea, dîndu-i dovezi ale afecțiunii mele și ale durerii pe care o simțeam pentru că trebuia să ne despărțim.²⁷

Încă o dată, aproape pentru ultima oară, ceea ce îl ațîța era o discuție despre condițiile sclaviei ei. Aceste condiții le confereau memoriilor lui un efect pornografic, fiindcă îi țineau pe cititori într-un suspans erotic: cine va deveni următorul ei stăpîn? Casanova se gîndea la cineva, un arhitect italian pe nume Rinaldi, atunci în vîrstă de șaptezeci de ani, foarte dornic să o capete pe

fată chiar dacă ar fi trebuit să plătească două sute de ruble. Casanova i-a spus că nu o va vinde cu de-a sila și i-a făcut pe Rinaldi să vină și să-i declare fetei că o iubește, de parcă nu ar fi fost o sclavă. Bătrînul arhitect, după patruzeci de ani petrecuți în Rusia, putea să-i vorbească în limba rusă, dar ea a insistat să-i răspundă în italiană, afirmînd că nu avea nici o preferință, că totul depindea de Casanova.

Mai tîrziu Zaire a deschis subiectul cu stăpînul ei. „Mi se pare — a spus ea — că valorez mult mai mult, pentru că îmi lași tot ceea ce mi-ai dat și pentru că mă pot face înțeleasă în italiană.” Casanova a replicat: „Nu vreau să se spună că am cîștigat ceva vînzîndu-te, cu atît mai mult cu cît am hotărît deja să-ți fac cadou cele o sută de ruble pe care le voi primi cînd îi voi da pașaportul tău.” Ea s-a încăpățînat să vorbească asemeni unei slave, calculîndu-și valoarea; el a refuzat să admită cîștit că îi aparținea, negînd că ar fi fost interesat să profite de pe urma ei. Ea i-a propus apoi să o înapoieze pur și simplu tatălui ei: „Dacă Signor Rinaldi mă iubește, nu va trebui decît să-i spui să vină să mă vadă acasă la tatăl meu. Pe deasupra, Signor Rinaldi vorbește rusește, se vor înțelege asupra prețului, iar eu nu o să zic nimic.”²⁸ Casanova a fost de acord, s-a culcat cu ea, iar a doua zi de dimineață a adus-o înapoi la tatăl ei, acolo unde o găsise. Nu mai era fecioară, dar valoarea ei crescuse din alte motive, așa cum sugerase ea însăși.

Casanova a fost mulțumit cu această rezolvare a problemei și mai ales cu primirea care i-a fost făcută la Zaire acasă: „Am văzut întreaga ei familie îngenunchată în fața mea, adresîndu-mi-se cu vorbe care nu i se cuvin decît Celui de Sus.” Situația Zairei era mai puțin divină, căci în acea „colibă” a putut să vadă că „ceea ce ei numeau pat era doar o saltea mare de paie pe care toți membrii familiei dormeau împreună”²⁹. Aceasta era lumea țăranilor ruși, pe care Coxe urma să o descopere mai tîrziu în drumul lui, iar Coxe avea să aibă și el satisfacția de a îi vedea pe țăranii ruși înclinîndu-se pînă la pămînt în fața lui ca în fața idolilor lor calmuci. Casanova a acceptat plecăciunile familiei și s-a dus în drumul său, ușurat că a scăpat de comerțul cu sclavi — și de Zaire. Așa cum le explica cititorilor săi, ar fi putut de fapt să o scoată din Rusia plătind o simplă garanție. Dar nu a vrut să o facă, tocmai pentru că o iubea: „O iubeam și eu aș fi fost cel care ar fi devenit sclavul ei.”³⁰ Astfel

reinterpreta relația lor, folosind limbajul sentimental al sclaviei amoroase care încurca, inversa și submina semnificația socioeconomică a cuvîntului. În orice caz, el începuse o legătură cu o actriță franceză și a plecat împreună cu ea de la Sankt-Petersburg la Varșovia.

Casanova a stat în Polonia din toamna anului 1765 pînă în vara lui 1766 și a fost destul de interesat de situația politică pe care imixtiunea Rusiei o crease în Polonia ca să scrie mai tîrziu o carte despre aceasta, *Istoria delle Turbolenze della Polonia (Istoria frămîntărilor din Polonia)*. A fost o perioadă frămîntată și pentru el, pentru că mai întîi a fost amestecat în rivalitatea dintre două dansatoare italiene de la Varșovia, apoi, din cauza dansatoarelor, s-a bătut în duel cu pistolul cu un puternic nobil polonez din familia Branicki. Deși amîndoi adversarii au supraviețuit, Casanova a devenit *persona non grata* la Varșovia și a trebuit să renunțe la speranța de a deveni secretarul personal al regelui. Stanisław August ajunsese pe tron în 1764 ca protejat al Ecaterinei și era la fel de puțin interesat ca și ea să-i acorde lui Casanova un post permanent la curte. Chiar în clipa în care doamna Geoffrin își făcea intrarea triumfală la Varșovia ca muza Parisului Luminilor, fiind „maman” pentru Stanisław August, Casanova a trebuit să fugă de la Varșovia și din Polonia, temîndu-se întru cîtva pentru viața lui. Lucru deloc surprinzător, nu a fost impresionat de nivelul de civilizație al Poloniei și s-a exprimat în aceiași termeni ca și Ségur: „Polonezii, deși sînt acum destul de șlefuiți în general, încă mai păstrează multe din trăsăturile lor de caracter de odinioară; încă mai sînt sarmați sau daci.”³¹ Referirile lui la barbarii din vechime nu erau făcute cu prea multă grijă, așa că, fără să se sinchisească, îi asocia și îi confunda pe polonezii de pe Vistula cu românii de pe Dunăre. Astfel a apărut ideea de Europa de Est din epitetele pe care secolul al XVIII-lea le împrumuta din istoria antică.

Dar pentru Casanova, legătura esențială dintre Rusia și Polonia era, inevitabil, o chestiune de cutume sexuale. În Polonia a stat o săptămînă la Pulawy, palatul de la moșie al familiei Czartoryski. Acolo a descris o scenă care trebuie că le inspira lui și cititorilor lui un puternic sentiment de *déjà vu**.

* Deja văzut (*lb. fr.*).

La Pulawy mi-a plăcut o țărăncuță care a intrat în camera mea și a fugit țipînd într-o dimineață cînd am încercat să fac ceva cu ea; intendentul a venit în goană și m-a întrebat cu răceală de ce nu am procedat așa cum era cîstit.

— Dar cum e cîstit?

— Vorbiți cu tatăl ei, care este aici, și întrebați-l prietenește dacă vrea să vă vîndă fecioria ei.

— Eu nu știu poloneza, fă dumneata tîrgul.

— Bucuros. Sînteți dispus să-i dați cincizeci de florini?

— Glumești. Dacă este fecioară și blîndă ca un mieluşel îi voi da o sută.³²

Fata înspăimîntată, libertinul încurcat, discuția explicativă, localnicul mijlocitor, pînă și suma rotundă de o sută, toate făceau ca aventura să fie similară cu descoperirea Zairei de către Casanova în Rusia. De fapt, starea de servitute putea fi la fel de aspră în Polonia ca și în Rusia, iar călătorii făceau adesea observații asupra „sclaviei” țăranilor. Casanova ar fi putut să o ia de la început în Polonia cu o nouă Zaire, noi lecții de italiană și o nouă serie de băți.

Dar de data aceasta a fost înșelat: a plătit banii și fata a dispărut, „a fugit ca o hoată”³³. Bunul pe care i-l fura era ea însăși. Lui Casanova i-au fost oferite alte fete în locul ei, dar el a insistat indignat că o dorea pe cea pe care o pierduse. Poate că de data aceasta îi lipsea tragerea de inimă, spiritul său nu mai putea să înfrunte ambivalența stîngenitoare care era o consecință a deținerii de sclavi. Călătorii occidentali prin Europa de Est din secolul al XVIII-lea înfăptuiau un fel de cucerire pe măsură ce înaintau. Casanova, cel mai celebru general al secolului în privința cuceririlor amoroase, gustase deja din puterea afrodisiacă a dominației și a fanteziei care conferea pînă și sexului un caracter aparte în Europa de Est.

„Uneori crude, alteori bizare”

Printre primele sale impresii în Polonia, Ségur a remarcat „un popor sărac, înrobît”. Era unul dintre semnele că ieșea din Europa. La Sankt-Petersburg „melancolia” sa a fost provocată de spectacolul „unui despotism fără margini”, de faptul că nu vedea decît

„un stăpîn și sclavi“.³⁴ Pentru el, pentru Casanova, pentru mulți alți observatori ai Europei de Est, „sclavia“ socială a țăranilor era în același timp explicată și umbrită de referirile la „sclavia“ politică a tuturor rușilor sub regimul „despotic“ al Ecaterinei.

Sclavia reprezenta, mai presus de orice, o măsură a civilizației în Rusia, a relativei ei absențe, iar Ségur îi analiza consecințele cu un ochi comparativ. Văzuse „poporul rus vegetînd în sclavie“, dar ferit într-un anume fel de foamete, ceea ce îi făcea pe ruși să se simtă mai în siguranță decît unele „popoare civilizate (*policés*)“, deși recunoștea că acestea din urmă erau „de o mie de ori mai fericite pentru că sînt libere“. Ségur dezaproba sclavia, dar nu era sigur că ea era un lucru rău pentru Rusia, pentru popoarele mai puțin civilizate: „Stăpînii, în Rusia, au asupra servilor lor o autoritate și drepturi aproape nelimitate, dar este drept să spunem că în realitate aproape toți își folosesc această putere cu multă moderație; prin îmblînzirea (*adoucisement*) treptată a moravurilor, sclavia rusului poate deveni din ce în ce mai asemănătoare cu ceea ce era altădată (*autrefois*) în Europa servitutea țăranului legat de pămînt.“³⁵ Nici o revoluție, nici o eliberare nu era necesară dacă sclavia rusească se dovedea suficient de apropiată de servitutea europeană pentru ca o îmblînzire a moravurilor să poată în cele din urmă să astupe prăpastia dintre ele. Aici avem de-a face cu o recunoaștere a faptului că Rusia era într-adevăr o parte a Europei, un model de relativă civilizație pe continent, de dezvoltare treptată a popoarelor mai puțin civilizate. Rusia nu era condamnată să vegeteze veșnic; i se dădea speranța că putea să devină mai asemănătoare cu restul Europei — nu Europa contemporană, desigur, ci Europa feudală *d'autrefois*.

Era ceva circular în logica dezvoltării adoptată de Ségur, pentru că, dacă îmblînzirea moravurilor putea schimba natura sclaviei, aceste moravuri reprezentau în sine o măsură a civilizației, iar progresul civilizației era împiedicat de existența sclaviei.

Adevărata cauză a încetinelii cu care avansează civilizația este sclavia poporului. Servul, pe care nici o mîndrie nu-l susține, nici un amor propriu nu-l îmboldește, coborît aproape pînă la nivelul animalelor, cunoaște doar nevoi fizice, limitate; nu-și înalță dorințele dincolo de ceea ce îi este absolut necesar ca să-și ducă trista lui viață și ca să-i plătească stăpînului tributul pe care i-l cere.³⁶

Mai întâi vegetale, apoi animale, țăranii din Rusia nu aveau nici un stimulent ca să devină civilizați, așa că lui Ségur nu-i mai rămânea decât să-și pună toate speranțele în stăpîni, în lăudabila lor „moderație”. Adevărat, țăranii erau sclavi, dar „sînt tratați cu blîndețe”. În timpul celor cinci ani pe care îi petrecuse în Rusia, nu auzise niciodată de vreun exemplu de „tiranie și cruzime”³⁷. Acest tribut adus nobililor feudali ruși era doar un ecou al Iluminismului generos care justifica despotismul Ecaterinei în ochii Europei de Vest.

Dacă Ségur folosea Europa feudală ca pe un standard pentru a măsura înapoierea pe care o reprezenta sclavia în Rusia, el putea de asemenea să invoce despotismul rus pentru a condamna Europa contemporană. „Toți străinii, în povestirile lor — scria Ségur în povestirea lui —, au descris în culori vii ocîrmuirea despotică a rușilor, dar este drept să recunoaștem că în această epocă a noastră nu avem pe deplin dreptul să facem astfel de discursuri împotriva puterii absolute.” Nu aveau oare, *chez nous**, Bastilia? Ségur îl îndemna pe călător să ia seama:

Morala este că un călător, înainte să critice cu prea multă asprime abuzurile care îl izbesc în țările prin care trece, trebuie, prudent, să se întoarcă și să se uite în urmă, ca să vadă dacă nu cumva a lăsat în propria sa țară abuzuri tot atît de demne de plîns sau de ridicele ca cele care îl șochează în altă parte. Cînd îi batjocoriți pe alții, gîndiți-vă, prusacilor, la Spandau; voi, austriecilor, la Mongatsch (în Ungaria) și la Olmütz; romani, gîndiți-vă la Castelul Sant' Angelo; spanioli, la Inchiziție; olandezi, la Batavia; francezi, la Cayenne și la Bastilia; pînă și voi, englezii, gîndiți-vă la înrolarea cu forța a marinarilor; în sfîrșit, cu toții gîndiți-vă la comerțul acesta cu negri pe care, după atîtea revoluții, spre rușinea umanității, încă ne este atît de greu să-l desființăm definitiv.³⁸

În această perorație, Ségur apărea ca un apărător al libertății, purtînd cu mîndrie decorația lui Cincinnatus. Cuvîntarea sa se adresa „popoarelor mai civilizate” din Europa de Vest: prusaci, austrieci, italieni, spanioli, olandezi, francezi, englezi. Monatsch în Ungaria și Olmütz în Moravia erau locuri ale rușinii pentru austrieci, la fel ca Batavia (în insula Java) și Cayenne (în Guyana) pentru olandezi și pentru francezi. Rusia era cea care îl făcea pe călător

* La noi acasă (*lb. fr.*).

„să se întoarcă și să se uite în urmă“, să descopere Europa de Vest și defectele ei.

Dar aceste defecte nu puneau Rusia pe picior de egalitate cu celelalte țări, ci mai degrabă, în ciuda liberalismului indignat al lui Ségur, afirmau diferențele de civilizație. Europa de Vest putea să servească drept standard de civilizație după care să fie măsurată înapoierea Rusiei, dar tot așa Rusia putea și ea să servească drept standard de înapoiere pentru evaluarea „popoarelor mai civilizate“. Asemănările lor cu Rusia le făceau să pară mai puțin civilizate: faimoasele temnițe ale tiraniei precum Bastilia și, mai presus decât orice alt fel de înrobire, comerțul cu sclavi negri. Aici Ségur puneă implicit sclavia din Rusia într-un context internațional. Aceasta va fi fost poate în măsură să se apropie treptat de standardul servituii europene, dar era totodată legată foarte emfatic prin nume de acea sclavie care constituia „rușinea umanității“. Țăranii ruși puteau fi vânduți și cumpărați ca și negrii din Africa. Casanova a fost fascinat să descopere că în Rusia putea să cumpere o fată ca pe o sclavă și i-a făcut plăcere să-și imagineze stăpânirea ei ca pe o experiență exotică, orientală, dar în secolul al XVIII-lea albi își cumpărau sclavi peste tot în lume. Lucru interesant, mama lui Ségur era din Haiti, provenind dintr-o bogată familie creolă franceză de proprietari de pământuri și, putem presupune, de sclavi.

Ségur pretindea că-i consideră pe nobilii ruși niște stăpîni buni, însă, ca reprezentant diplomatic al Franței, s-a întîlnit cu problema pedepselor corporale — în rarele ocazii cînd acestea erau aplicate unor francezi. O dată, un bucătar francez a venit la Ségur, furios și în suferință, „cu ochii roșii și plini de lacrimi“. Fără vreun motiv pe care să-l poată înțelege, bucătarul tocmai primise o sută de lovituri de bici din porunca unui puternic nobil rus. Ségur era hotărît să obțină „o reparație“, pentru că „nu voi accepta ca niște compatrioți ai mei, pe care am datoria să-i apăr, să fie tratați astfel“. A urmat „deznodămîntul ridicol“, descoperindu-se că francezul fusese bătut din greșală, pentru că fusese confundat cu un bucătar rus care fugise și poate furase ceva. Astfel s-a întîmplat că au căzut „pe spinarea unui biet bucătar francez loviturile destinate unui bucătar rus fugar“³⁹. Desigur, Ségur nu avea nici o obiecție cînd era vorba de „destinul“ rusului, și cînd medita la efectele „uneori crude, alteori bizare“ ale puterii senioriale în Rusia se gîndea mai ales la cazurile

excepționale când ea se exercita din greșeală asupra străinilor. Ségur povestea o altă întâmplare, nu doar ridicolă, ci și „un pic nebunească“, despre un străin, un bancher căruia i se adusese la cunoștință că Ecaterina poruncise să fie împăiat de un taxidermist. Din ferire, a ieșit la iveală la timp că țarina se referea de fapt la un câine favorit care tocmai murise și care se întâmplase să aibă același nume ca bancherul. Ecaterina însăși a găsit scena „burlescă“ și a fost încântată să rezolve o asemenea „enigmă ridicolă“. Ségur a fost de acord că situația era „fără îndoială amuzantă (*plaisante*)“, dar că în același timp arăta „soarta oamenilor care se pot crede obligați să asculte de o voință tiranică, oricât de absurde ar fi cererile ei“. ⁴⁰ Astfel, consecințele sociale și politice ale despotismului deveneau o comedie, o piesă burlescă, o absurditate, când erau implicați vizitatori din Europa de Vest.

În 1787 la Kiev, Ségur spera să aibă ocazia să i-l prezinte Ecaterinei pe marchizul de Lafayette, camaradul său în lupta contra tiraniei în Războiul American de Independență. Dar Lafayette era reținut la Paris, așteptând adunarea notabililor, un murmur care anunța apropiata Revoluție Franceză. În locul lui Lafayette, Ségur s-a trezit la Kiev foarte ocupat cu un alt francez, care îi cerea protecție după ce fugise din slujba unui general rus. Intrase în serviciul generalului la Sankt-Petersburg și îl însoțise când se dusesse la moșiile lui. Acolo, „departe de capitală, rusul modern a dispărut, iar moscovitul s-a arătat pe deplin; își tratează oamenii ca pe sclavi“. Îi bătea pentru orice motiv și îl urmărea acum pe francez la Kiev ca să-i aplice fugarului o „pedeapsă exemplară“. La Sankt-Petersburg, Ségur fusese fascinat să distingă „amănuntele de caracter“ care îl dădeau de gol pe „moscovitul din vechime“ ascuns sub masca „rusului modern“. Acum, la Kiev, avea ocazia unei confruntări față în față, fără măști, cu moscovitul. I-a spus generalului că, în calitatea sa de ministru francez, „nu voi accepta ca un francez să fie asuprit astfel“. Fără vreo părere de rău, Ségur relatează că, ani mai târziu, generalul rus a fost ucis de unul dintre țărani pe care îi împilase, care i-a despicat țeasta cu o toporișcă. ⁴¹ Desigur, toporișca era în ochii călătorilor din secolul al XVIII-lea un simbol al primitivismului țăranilor ruși.

Ségur era indignat când francezii erau tratați ca niște țărani ruși; în Rusia existau și franțuzoaice tratate precum Zaire a lui Casanova.

Ségur relate povestea lui Marie-Félicité Le Riche, care, în ciuda numelui, nu era nici fericită și nici bogată, ci doar „drăguță și sensibilă“, și al cărei tată venise în Rusia ca să conducă o fabrică. Fabrica a dat faliment, iar ea a devenit servitoare la Sankt-Petersburg, calitate în care a trăit povestea Pamelei, eroina contemporană a lui Richardson, respingînd avansurile din ce în ce mai insistente ale unui ofițer rus, „netrebnicul seducător“. În cele din urmă acesta a violat-o, iar ea și-a pierdut mințile. Ségur a văzut-o doi ani mai târziu, încă nebună, într-un azil. „Un asemenea dureros spectacol nu se va șterge niciodată din amintirea mea“, a declarat el și a păstrat cu sine, pentru tot restul vieții, o schiță de portret a fetei, „care adesea îmi amintește de înduioșătoarea Marie și de nenorocirile ei“. Simțul spectacolului de care dădea dovadă, cumpărarea unui suvenir artistic și chiar și modul lubric în care nara povestea „înduioșătoarei Marie“ și a „netrebnicului seducător“ arătau că era conștient de caracterul ei romanesc. Intriga, după părerea lui Ségur, pornise de la o confuzie absurdă: o franțuzoaică fusese tratată ca o țarancă rusă. Ségur înfățișa „pericolul în care se găsesc, într-un stat în care servitutea este înrădăcinată, chiar și oameni născuți liberi în alte țări, dar de origine umilă, care se trezesc reduși de împrejurări nefericite la starea de servitori și care, pe neașteptate, pot fi confundați cu cei mai asupriți sclavi“⁴². Într-o țară a sclaviei, puteai fi luat drept sclav — mai ales într-o țară ca Rusia, unde sclavia era o chestiune de clasă mai degrabă decît de rasă, iar inegalitățile de clasă nu erau tot atît de evidente ca diferența dintre alb și negru.

La Kaffa, în Crimeea, Ségur a avut experiența cea mai asemănătoare cu aventura lui Casanova cu Zaire. Aflată sub suzeranitate otomană din secolul al XV-lea, anexată de Rusia doar cu patru ani în urmă, în 1783, Crimeea era partea cea mai orientală a Europei de Est. Ca să „vă dau doar o idee despre moravurile unei țări unde există servitutea“, Ségur povestea ce i se întîmplase la Kaffa:

Deodată o tînăra femeie s-a înfățișat privirilor mele, îmbrăcată à l'asiatique*; statura ei, mersul, ochii, fruntea, gura, toate aceste trăsături îmi arătau, asemenea, mănarea fiind de neînchipuit, portretul perfect al soției mele.

* În stil asiatic (*lb. fr.*).

Rămîn înmărmurit de uimire; mă întreb dacă sînt treaz; pentru o clipă cred că doamna de Ségur a venit după mine din Franța și că cineva s-a amuzat să-mi ascundă acest lucru și să pună la cale această întîlnire neașteptată: imaginația lucrează repede, iar eu eram într-o lume a iluziei.⁴³

Ségur se afla departe de casă și îi era probabil foarte dor de soția lui. Aceste sentimente conjugale făcuseră iluzia binevenită și poate chiar o înlesniseră. Dar „asemănarea de neînchipuit“ îi reamintea că, oricît de departe de casă ar fi fost, deși se afla într-adevăr la frontiera cea mai îndepărtată a Europei, era încă în Europa. Amestecul exotic de neamuri al Europei de Est putea totuși să-i aducă în fața ochilor „portretul perfect“ al doamnei de Ségur.

Potemkin, marele iluzionist, îl privea pe Ségur, care se uita la portretul perfect. Cînd femeia a plecat, Ségur i s-a destăinuit lui Potemkin și a avut loc următorul dialog:

— Asemănarea este atît de izbitoare? m-a întreat el.

— Deplină și de necrezut, i-am replicat eu.

— *Eh bien, batiuşka (mon petit père)**, a reluat el, rîzînd, această tînră cercheză aparține unui om care mă va lăsa să fac ce vreau cu ea; și, cînd vă veți întoarce la Sankt-Petersburg, vreau să v-o dăruiesc.

— Vă mulțumesc, am spus la rîndul meu. Nu primesc și cred că o asemenea dovadă de iubire i s-ar părea foarte ciudată doamnei de Ségur.⁴⁴

Discuția aceasta semăna în mod straniu cu cea care avusese loc, cu douăzeci de ani în urmă, între Casanova și prietenul său, ofițerul rus, după ce o zăriseră prima oară pe Zaire, deși de data aceasta fata era un dar, nu o achiziție, iar rolul ofițerului rus era jucat de cel mai puternic bărbat din Rusia. Asemănarea sugerează că astfel de dialoguri corespundeau unui fel de fantezie a secolului al XVIII-lea despre Europa de Est, pe care atît Casanova cît și Ségur au transmis-o secolului al XIX-lea prin memoriile lor.

Cerchezii veneau din Munții Caucaz, de la frontiera dintre Europa și Asia. Sclavia era importantă în societatea cercheză chiar și în epoca modernă, iar cercheza lui Ségur era pe cît se pare sclavă, dacă putea fi promisă în dar. Tragedia lui Marie-Félicité era că fusese „confundată cu cei mai asupriți sclavi“, dar acum, din cauza

* Ei bine, tătucule (*lb. fr.*).

asemănării de neînchipuit și de necrezut dintre o femeie din Europa de Vest și una din Europa de Est, Ségur își confundase propria soție cu o sclavă. Refuzînd darul, pe motivul delicat ironic că soția lui l-ar fi găsit „foarte ciudat“, Ségur afirma superioritatea civilizației Europei de Vest într-un mod și mai emfatic decît Casanova, care acceptase o propunere similară. De fapt, aventura reprezentată de călătoriile prin Europa de Est și stimularea erotică resimțită de cei care citeau asemenea relatări stăteau în parte în simpla posibilitate a unei asemenea posesii. Cititorii își puteau imagina că acceptau propunerea alături de Casanova sau că o refuzau împreună cu Ségur, dar cele două fantezii erau strîns legate.

Ségur și-a dat curînd seama că Potemkin fusese ofensat (într-un mod cît se poate de oriental) de faptul că-i refuzase darul. Potemkin l-a acuzat pe francez de „falsă delicatețe“, iar Ségur a trebuit să-i promită că va accepta orice alt cadou pe care i-l va oferi.

Mi-a dat un copilaș calmuc pe nume Nagun: avea cea mai curioasă fețișoară chinezească pe care ți-o puteai închipui. Am avut grijă de el o vreme; l-am pus să învețe să citească; dar cînd m-am întors în Franța, contesa de Cobenzl [soția ambasadorului austriac la Sankt-Petersburg], pe care o amuza foarte tare, m-a rugat atît de insistent să i-l cedez, încît am consimțit. Încă mai am acasă portretul micului tătar.⁴⁵

Deci Ségur a căpătat un sclav pînă la urmă, un băiețel, care era poate de vîrsta propriului său fiu din Franța. Băiatul avea deja un nume exotic și o origine etnică distinctă, pe care Ségur o putea interpreta fără să-și facă prea multe griji după bunul lui plac ca fiind tătară sau chineză. Calmucii erau un popor mongol nomad care migrase în Europa de Est în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, oprindu-se într-o zonă situată la vest de Volga și la nord de Marea Caspică. În secolul al XX-lea au ajuns să constituie una dintre republicile Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste, deși în 1944 Stalin încercase să-i ducă pe toți înapoi în Asia Centrală, ca pedeapsă pentru presupusele lor acțiuni antisovietice.

Nagun, băiatul lui Ségur, a fost adus la Sankt-Petersburg și dat soției ambasadorului austriac, tot așa cum Zaire a lui Casanova a fost dată unui arhitect italian. Ambilor sclavi le crescuse valoarea, pentru că, așa cum Casanova o învățase pe Zaire să vorbească

italiana, Ségur îl învățase pe Nagun să citească. Memoriile nu ne spun în ce limbă, dar asta numai pentru că nu putea exista nici o îndoială: trebuia să fie limba franceză. Ségur a dus cu el în Franța numai un portret al băiatului și l-a păstrat ca pe un suvenir, așa cum făcuse cu cel al lui Marie-Félicité. Ea era o fată franceză care venise la Petersburg și fusese siluită acolo, ca și cum ar fi fost „confundată” cu o sclavă rusă; băiatul era un sclav, adus la Petersburg de Potemkin pentru Ségur și căruia i se permisesese să capete niște deprinderi și niște maniere care imitau, într-o formă amuzantă dar năucitoare, civilizația franceză.

În 1789, când Ségur se afla din nou la Sankt-Petersburg împreună cu sclavul său, un alt străin ilustru din capitala Rusiei s-a trezit în mijlocul unui senzațional scandal. John Paul Jones, marele erou, conducător naval din Războiul de Independență al coloniilor Engleze din America de Nord, venise în Rusia cu un an în urmă, fiind invitat să preia comanda flotei Mării Negre a Ecaterinei ca să lupte contra otomanilor. Ceea ce a și făcut, ieșind victorios în 1788, dar în anul următor a fost acuzat la Sankt-Petersburg de violarea unei tinere lăptărese. S-a spus despre ea că ar fi avut paisprezece, doisprezece sau chiar zece ani. Cum Ecaterina și-a arătat dezaprobarea, societatea petersburgheză a început să-l ocolească pe amiral, și aproape singurul prieten care i-a mai rămas a fost nimeni altul decât Ségur, care deținea ca și el ordinul lui Cincinnatus. Jones i-a spus lui Ségur că fata îi făcuse avansuri indecente la el acasă, că o refuzase și că ea alergase apoi în stradă țipînd că fusese violată.⁴⁶ Ségur a avut grijă ca versiunea lui Jones să ajungă la cunoștința Ecaterinei, care a oprit derularea procesului la curtea marțială. Dar cariera lui Jones în marina rusă se încheiase, iar el a părăsit țara curînd după aceea.

Versiunea lui Ségur i-a spălat lui Jones reputația postumă în Europa și în America în secolul al XIX-lea, dar în secolul al XX-lea, istoricul Samuel Eliot Morison a revizuit verdictul de nevinovăție. Morison a citat mărturia dată de Jones poliției ruse, în care recunoștea că se „jucase” de multe ori cu fata, că ea se arătase dispusă „să facă tot ceea ce i-ar cere un bărbat” și că îi dăduse bani de fiecare dată. I-a asigurat că nu o penetrase niciodată și că o crezuse mai mare decât se dovedise a fi.⁴⁷ John Paul Jones, ca și Casanova,

era bine cunoscut ca iubitor de femei, de femei adulte și, ca și Casanova, în Rusia își descoperise interesul pentru relațiile sexuale cu o fată impuberă. Și pentru el, Europa de Est devenise cadrul unde își putea explora fanteziile erotice, deși în loc să-și cumpere o sclavă își îndeplinise fanteziile apelînd la prostituția infantilă. Lucru interesant, Jones își începuse cariera navală în al șaptelea deceniu al secolului al XVIII-lea pe un vas care transporta sclavi din Africa în Jamaica și apoi a renunțat pentru totdeauna la acel „abominabil negoț”⁴⁸. Ar fi putut să aibă o sclavă la Sankt-Petersburg în 1789, ca Ségur și Casanova, dar cunoscuse realitățile sclaviei și nu mai părea înclinat să fantasmeze pe marginea ei.

Jones a murit la Paris în 1792, în toiul Revoluției Franceze. Ca erou al Războiului American de Independență, i s-au făcut funeralii de stat în Franța, o recunoaștere publică ce contrasta cu deplina izolare și excludere de care avusese parte la Sankt-Petersburg în 1789, cînd căzuse în disgrația Ecaterinei. Ségur, contemplînd după obiceiul său contradicțiile paradoxale ale Rusiei, se gîndea la Jones și se minuna de transformarea prin care „o mare capitală devenise pentru el un deșert”⁴⁹. Ségur a plecat din Rusia în 1789, la puțină vreme după ce a primit vestea căderii Bastiliei, care a produs ceva entuziasm la Sankt-Petersburg: „Francezi, ruși, danezi, germani, englezi, olandezi, toți se felicitau și se îmbrățișau unii pe alții pe stradă, de parcă ar fi fost eliberați de prea marea povară a unor lanțuri care-i apăsaseră pînă atunci.” Era ca și cum Sankt-Petersburg ar fi făcut parte din Europa la urma urmelor. Cînd Ségur a venit să-și ia rămas bun de la ea, Ecaterina nu avea asemenea iluzii și nici nu dădea semne că ar fi prea entuziasmată: „Ați face mai bine să rămîneți cu mine, i-a spus ea, și să nu mergeți în căutarea unor furtuni a căror întregă furie probabil n-o puteți prezice.” L-a avertizat împotriva propriei sale „înclinații pentru noua filozofie și pentru libertate”⁵⁰. Ségur, oricare ar fi fost devotamentul său pentru libertate și pentru filozofia iluministă, pregătindu-se să plece l-a dat în dar pe sclavul său personal și a adus cu el în Franța ca amintire un portret al băiatului calmuc. Nu avea un desen care să i-o aducă aminte pe tînăra cercheză, dar nici nu era nevoie de așa ceva, pentru că putea să-i contemple oricînd

„portretul perfect“. Avea să o vadă de fiecare dată cînd se uita la soția lui.

„Să-i cunoașteți pe moldoveni“

Prin pacea de la Karlowitz din 1699, Ungaria devenea o parte a Imperiului Habsburgic — nu avea să mai aparțină niciodată otomanilor. În primul deceniu al secolului al XVIII-lea, principele Transilvaniei Francisc Rákóczi a condus o mare răscoală maghiară antihabsburgică; a fost învins definitiv și alungat din Ungaria în 1711. Baronul François de Tott era fiul unuia dintre partizanii săi, născut în exil din părinți unguri și crescut în Franța ca un francez al Epocii Luminilor. Tott a fost un militar, ofițer de artilerie, și în cele din urmă a ajuns consilier neoficial în probleme militare din partea Franței pe lângă sultanul otoman, a cărui armată avea mare nevoie de reforme. În anii 1770 Tott pregătea ingineri la Constantinopol, dădea sfaturi cu privire la artilerie și predă trigonometria la noua școală navală de matematici.⁵¹ Ca om al Iluminismului, se pare că-i învăța pe turci să construiască tunuri făcînd trimeri la *Enciclopedia* lui Diderot.

În memoriile sale, scrise în franceză și publicate la Amsterdam în 1785, Tott se lăuda că trăise douăzeci și trei de ani în Imperiul Otoman. Condamna „falsele idei“ răspîndite de relatările anterioare și, dintre toate, o indica pe cea a lui Lady Mary Wortley Montagu, cea mai cunoscută, ca fiind cea mai vinovată în această privință. „Scrisorile de la ambasada din Turcia“ erau un „talmeș-balmeș de reverii“ și de „contradicții absurde“. Tott propunea să le ofere propria sa relatare nu „celor cărora le place să viseze“, ci „celor care vor să fie instruiți“. Își începea memoriile printr-un „discurs filozofic preliminar“, în care studia problema, mult discutată în secolul al XVIII-lea și atît de importantă pentru Montesquieu și chiar Rousseau, a formei de guvernămînt și a climei. Tott respingea ideea unei legături între ele, împreună cu ordonarea implicită a civilizației pe axa nord-sud, și propunea în schimb o geografie mai puțin previzibilă a „despotismului, uneori în regiunile toride, alteori către cercul polar“, care a influențat „acea diversitate a moravurilor ce

deosebesc astăzi națiunile unele de altele într-atît încît a modificat într-un mod extrem de vizibil asemănarea originară și naturală care exista între toate societățile umane”.⁵² El definea astfel spațiul aflat între polarul Petersburg și torida Turcie, și se pregătea să analizeze „diversitatea moravurilor” care caracteriza țările aflate între aceste două extreme.

Tott a vorbit despre călătoria pe care a făcut-o prin Europa de Est pe cînd mergea la Constantinopol spre a-și îndeplini importanta misiune militară. A plecat din Paris în 1767 și s-a dus mai întîi la Viena, apoi la Varșovia, ca să vadă Polonia, după care a călătorit înspre sud prin Ucraina. A traversat rîul Nistru, ce marca granița dintre Uniunea Polono-Lituaniană și Imperiul Otoman, continuîndu-și drumul prin Moldova și Basarabia către Crimeea, punctul cel mai estic al călătoriei sale. Tott era conștient de unitatea acestei treceri prin Europa de Est încă de cînd intrase în Polonia: „Toate greutățile pe care proviziile neîndestulătoare, lipsa de cai și reaua-voință a oamenilor mi le-au pricinuit în Polonia m-au pregătit să le suport răbdător pe cele pe care le mai aveam de învins ca să ajung la capătul drumului meu.”⁵³ Din Polonia și Ucraina, trecînd prin Moldova și Basarabia, pînă în Crimeea, acesta era un drum cu propriile lui „greutăți” caracteristice.

Aceste greutăți au făcut ca Tott, ca și alții care călătoreau ca trimiși oficiali sau neoficiali către sultan, să fie întâmpinat de un „mehmendar” sau „cihodar” cînd a trecut granița în Moldova otomană. Mehmendarul, numit în acest caz Ali-Aga, s-a angajat să facă rost de cai, provizii și un adăpost pentru noapte. Sarcina lui era să constrîngă populația locală să trudească în folosul călătorului.

În acest scop ne-a instalat într-un sat destul de bun, ai cărui bieți locuitori au fost de îndată obligați să ne aducă provizii. O familie alungată din casă ne-a dat un loc unde să stăm, iar două oi tăiate, fripte și mîncate fără să plătim nimic, împreună cu mai multe lovituri împărțite fără nici un rost m-au stîmuit împotriva călăuzei mele.⁵⁴

Aceasta era o experiență tipică pentru călătorul din secolul al XVIII-lea prin Imperiul Otoman și probabil, prin urmare, o experiență neplăcută și mereu repetată pentru sătenii din secolul al XVIII-lea care

erau siliți să-i găzduiască pe acești călători. Pentru trecerea Prutului, Ali-Aga a adunat cu gîrbaciul trei sute de țărani moldoveni ca să construiască o plută și apoi, învîrtindu-și biciul, l-a asigurat pe Tott că toți țăranii aveau să fie spînzurați dacă la traversare s-ar fi pierdut măcar un ac din bagajele sale.⁵⁵ Cam în aceeași perioadă, în al șaptelea deceniu al secolului al XVIII-lea, Casanova afla că servitorii ruși trebuiau bătuiți. Douăzeci de ani mai tîrziu în Valahia, stat învecinat cu Moldova, Salaberry va auzi urletele animalice ale țăranilor îmbrăcați în piei de oaie, recrutați ca să-i tragă trăsura. Peste tot în Europa de Est, călătorii observau cum țăranii erau supuși la muncă forțată și bătuiți cu brutalitate. Era semnul sclaviei lor.

Tott a transcris în memoriile lui un întreg dialog între el și mehmendarul Ali-Aga despre cum erau tratați moldovenii. Dialogul filozofic era o specie literară foarte îndrăgită de iluminiști, folosită în mod strălucit de giganți precum Voltaire sau Diderot. Casanova a folosit un stil conversațional familiar în dialogurile în care își relata inițierea didactică în condițiile sclaviei din Rusia și Polonia, dar Tott, tratînd o temă similară, a utilizat o structură mai literară și a adăugat o morală mai filozofică.

Le Baron: Îndemînarea voastră la trecerea Prutului și mîncarea bună pe care ne-o dați nu mi-ar mai lăsa nimic de dorit, dragul meu Ali-Aga, dacă i-ați bate mai puțin pe acești nefericiți moldoveni, sau dacă i-ați bate doar cînd vă nesocotesc poruncile.

Ali-Aga: Ce le pasă lor, dacă sînt bătuiți înainte sau după, dacă tot trebuie bătuiți? Nu e mai bine să isprăvești mai devreme, decît să irosești timpul?

Le Baron: Să irosești timpul? Este atunci o bună folosire a timpului să-i bați fără motiv pe acești nefericiți care prin bunăvoința, puterea și supunerea lor realizează imposibilul?

Ali-Aga: *Monsieur*, cum se face că vorbiți turcește, ați trăit la Constantinopol, îi cunoașteți pe greci și încă nu știți că moldovenii nu vor să facă nimic pînă cînd nu sînt omorîți în bătaie (*assommés*)?⁵⁶

Tott i s-a plîns că „îmbucăturile pe care mi le procurați cu lovituri de ciomag mi se opresc în gît“ și a cerut permisiunea să plătească pentru ce mîncă.

Dorința lui era foarte asemănătoare cu cea a lui Lady Mary cînd în urmă cu cincizeci de ani se aflase în aceeași situație, chiar dacă

Tott îi disprețuia atât de mult scrisorile. Călătorind prin Serbia, Lady Mary și-a dat îngrozită seama că garda de ieniceri otomani, conduși de aga lor, exploatau cu cruzime populația locală în folosul ei. I-a scris despre mîhnirea sa prințesei de Wales:

Am văzut un nou Motiv de milă: nefericiții care ne închiriaseră de la Belgrad pînă aici douăzeci de Căruțe pentru Bagajele noastre au fost trimiși toți înapoi fără nici un ban, iar unii dintre Caii lor au fost schilodiți sau uciși fără să primească vreo despăgubire pentru ei. Bieții oameni au venit la mine Acasă plîngînd și smulgîndu-și Părul și bărbile în cel mai jalnic mod fără să primească nimic altceva decît lovituri de la Soldați obraznici. Nu am cuvinte să-i spun Alteței Voastre cît de tare m-a mișcat această Scenă. I-aș fi plătit din buzunarul meu, din toată Inima, dar ar fi însemnat doar să dau toți acești bani agăi, care i-ar fi luat de la ei fără nici o remușcare.⁵⁷

Tott ar fi vrut și el să plătească, pentru că îl muștra conștiința sa de om civilizat, iar îmbucăturile i se opreau în gît. I-a spus lui Ali-Aga: „Fii liniștit, voi plăti atît de bine încît voi obține tot ce e mai bun și mai sigur decît ați putea să-l procurați domnia voastră.“ Ali-Aga i-a răspuns că nu va izbuti: „Nu o să aveți nici pîine, v-o spun eu; îi cunosc pe moldoveni, vor să fie bătuți.“

Tott a insistat că nu va mai accepta ca sultanul să-i plătească cheltuielile și că la rîndul lor țărani „nu vor mai aștepta să fie bătuți, dacă cineva îi va plăti“. Așa că Ali-Aga a fost de acord să facă un experiment.

Ali-Aga: Dacă asta doriți, sînt de acord; mi se pare că e nevoie să faceți această încercare ca să-i cunoașteți pe moldoveni; dar după ce veți fi aflat cum sînt, amintiți-vă că nu este drept ca eu să mă duc la culcare fără să mănînc; și cînd banii sau argumentele voastre nu vă vor fi folosit la nimic, veți găsi fără îndoială de cuvîntă ca eu să întrebuițez mijloacele mele.

Le Baron: Așa să fie și, pentru că ne-am înțeles, mai e nevoie doar, cînd vom ajunge în satul în care trebuie să înnoptăm, să-l găsesc pe bătrînul care conduce satul, ca să pot să mă tocmesc cu el prietenește pentru mîncarea noastră.⁵⁸

Călătorul din Epoca Luminilor stăpînea Europa de Est învățînd s-o cunoască, iar întregul scop al experimentului și al acestui dialog era ca Tott să învețe „să-i cunoască pe moldoveni“. La fel, Casanova

insista că o vizită la Moscova era necesară ca să-i „cunoști pe ruși“. Această cunoaștere, desigur, nu era numai pentru călător, ci și pentru cititorii săi din Europa de Vest, nu „cei cărora le place să vi-seze“, ci acei „care vor să fie instruiți“.

În cele din urmă, Tott s-a găsit față în față cu bătrînul satului și i s-a adresat în limba turcă. Tott era pe bună dreptate mîndru de cunoștințele sale lingvistice și credea că Lady Mary și alți călători de dinaintea lui scriseseră atîtea absurdități pentru că nu învățaseră niciodată limba. Acum el și-a folosit întreaga elocvență: „Uite, ia niște bani, prietene, ca să cumperi mîncarea de care avem nevoie; întotdeauna mi-au fost dragi moldovenii și nu voi suferi ca ei să fie chinuiți, așa că mă bizui pe tine să-mi aduci repede un miel și niște pîine; păstrează restul banilor ca să bei în sănătatea mea.“ Trebuie să fi fost foarte frumos spus, dar din păcate bătrînul moldovean i-a făcut semn că nu înțelegea limba turcă. Așa că Tott a încercat să-i țină același discurs în greacă. Moldoveanul nu înțelegea nici greaca. Baronul avusese ocazia să-și arate talentele lingvistice, dar nu erau cu nimic mai aproape de cina mult dorită. Apoi moldoveanul a comunicat cu el prin semne, „făcînd gesturi care însemnau că nu se găsea nimic în sat, că oamenii mureau de foame“. Tott s-a întors către Ali-Aga, certîndu-și călăuza că-l dusesese într-un sat atît de sărac, unde nu se găsea nimic de mîncare, dar Ali-Aga a rămas netulburat: „Ca să vă arăt că-i cunosc pe moldoveni mai bine decît domnia voastră, lăsați-mă să vorbesc cu el.“ În plus, îi promitea că „dacă într-un sfert de oră nu veți primi cea mai gustoasă cină, îmi puteți da mie toate loviturile pe care i le voi da eu lui“⁵⁹.

Cu biciul ascuns pe sub haine, Ali-Aga s-a apropiat „nepăsător“ de bătrînul moldovean și l-a bătut amical pe umăr: „Bine te-am găsit, prietene, cum o duci? Daa, spune atunci; nu-l recunoști pe Ali-Aga, prietenul tău? Hai, vorbește.“ Moldoveanul tot nu înțelegea. Ali-Aga a continuat: „Cum, prietene, chiar nu înțelegi turcește?“ Apoi l-a doborît pe moldovean la pămînt și l-a lovit de cîteva ori cu piciorul: „Na, ticălosule, ca să înveți să vorbești turcește.“ Într-adevăr, moldoveanul a început să vorbească turcește: „De ce mă bați? Nu știi că sîntem oameni săraci și că domnii noștri abia ne lasă aerul pe care îl respirăm?“ Ali-Aga nu i-a luat în seamă

rugămințile și s-a întors către Tott: „*Eh bien, Monsieur*, vedeți că sînt un bun profesor de limbi — deja vorbește o turcă desăvîrșită. Măcar acum putem să stăm de vorbă, tot e ceva.“ Apoi Ali-Aga și-a scos biciul și a început să-l bată: „Ah, necredincios netrebnic, nu aveți nici de unele? Ei bine, am să vă fac eu bogați, așa cum te-am învățat pe tine să vorbești turcește.“ Au primit mîncarea în mai puțin de un sfert de oră. Tott s-a declarat învins: „După această dovadă, cum să nu recunosc că metoda lui Ali era mai bună decît a mea, cum să nu fiu vindecat de omenia mea încăpățînată?“⁶⁰

Tott pariașe pentru sufletul Europei de Est și pierduse. Optimismul Iluminismului, încrederea lui în natura umană nu rezistaseră la testul Europei de Est, iar Tott își îngăduia să renunțe la „omenia [lui] încăpățînată“. În același fel, în Rusia, Casanova și Ségur uitaseră de orice scrupule cu privire la sclavie, fie că aceasta însemna deținerea cîtorva robi sau subjugarea brutală a întregii clase a țărănilor. Tott, ca și Casanova, învățase că existau oameni care trebuiau să fie bătuți, care voiau chiar să fie bătuți. În Europa de Est, călătorul din Europa de Vest trebuia să învețe să-și stăpînească pornirile omenoase, după „diversitatea moravurilor care astăzi deosebesc națiunile unele de altele“. Morala părea plină de greutate, dar forma în care fusese prezentată, dialogul dintre „*Le Baron*“ și „Ali-Aga“ transformîndu-se într-o scenetă prin adăugarea celui de-al treilea personaj, „*Le Moldave*“*, sugera o piesă literară scrisă pentru amuzamentul cititorilor. Era chiar, lucru de netăgăduit, o comedie.

Ali-Aga era caricatura comică a unui erou negativ, cu glumele sale despre „învățarea limbii turce“ și cu a sa convingere, plină de înfumurare, că îi cunoștea pe moldoveni mai bine decît Tott. Are o oarecare legătură cu alte personaje comice de sclerați orientali din secolul al XVIII-lea, poate cu Osmin din *Răpirea din se-rai* de Mozart. „Mehmendarul“ sau „cihodarul“, de care călătorii aveau atîta nevoie, nu era o figură simpatică în literatura de călătorie de la Lady Mary Wortley Montagu pînă la Lady Elizabeth Craven. Lady Craven, întorcîndu-se de la Constantinopol la Viena în 1786, era furioasă pe „groaznicul meu Cihodar“, dînd vina pe

* Moldoveanul (*lb. fr.*).

el pentru întârzieri și supărându-se pe el mai rău ca niciodată cînd a folosit apa fierbinte destinată ciocolatei ei de dimineață ca să-și facă el cafeaua turcească.⁶¹ Turcul lui Tott era totuși reabilitat prin cîștigarea pariului — el era cel care îi „cunoștea“ într-adevăr pe moldoveni. Cît despre moldovean, el depunea mărturie despre sărăcia poporului său, exploatat fără milă de domnitorii vasali sultanului. Dar și el apărea ca o figură comică, pretinzînd că nu știa turcește și gesticulînd caraghios într-o pantomimă bufă. Tott juca și el un rol comic, devenind victima propriei glume din cauza încrederei lui naive în natura umană, învățîndu-și lecția despre moldoveni. Dar chiar atunci cînd renunța, cu atîta ușurare, la „omenia [sa] încăpățînată“, consfințea superioritatea civilizației Europei de Vest, pentru că Ali-Aga, spre deosebire de el, nu avea la ce omenie să renunțe. Cele trei personaje ale piesei reprezentau Europa de Vest, Europa de Est și Orientul. Europa de Vest sfîrșea prin a încuviința, ba chiar prin a aplauda, violențele impuse Europei de Est, iar această lecție de cruzime inumană era atît de brutală, încît pesemne nu putea fi prezentată decît sub forma unei comedii.

„Năravurile localnicilor“

Fără vina lui, călătorul ce străbătea Europa de Est se găsea implicat în oprimarea brutală a țăranilor înrobiți prin înseși condițiile de călătorie, prin modul în care i se asigurau hrana, găzduirea, transportul și paza. Acest lucru era la fel de adevărat în Imperiul Rus ca și în Imperiul Otoman. În 1778, Coxe și tovarășii săi, aflați la Moscova, au plănuisit să facă o excursie de o zi ca să viziteze mînaștirea Sfînta Treime, dar „în țările străine apar tot timpul piedici pe care cei ce nu cunosc îndeajuns năravurile localnicilor nu le pot prevedea“, așa că excursia lor a durat trei zile în loc de una. Problema era că, deși li se dăduse o autorizație oficială să folosească pentru plimbarea lor caii de poștă plătind doar o sumă simbolică, au aflat curînd că „un străin, dacă nu este însoțit de un soldat rus care să-i iuțească pe oamenii de la poștă, se va lovi de tăragănări fără sfîrșit“⁶². Nimeni nu se grăbea să le dea caii, în ciuda ordinului oficial pe care îl fluturau. Și-au început călătoria la ora cinci

dimineata, dar plecarea le-a fost întîrziată cu nouă ore, iar apoi au reușit să facă doar patru din cele patruzeci de mile pînă la mînăstire, după care vizitiii au refuzat să-i ducă mai departe.

Degeaba le-am arătat noi ordinul pentru cai; au pretins că ne autoriza doar să mergem cu ei de la un sat la altul și, încredințați că au dreptate, ne-am întors fără vreo altă ceremonie la Moscova. Încă două ore și multe argumente rostite într-o rusă stricată de tălmaciul nostru boem au fost necesare pînă cînd am izbutit să-i înduplecăm pe locuitorii satului să ne dea niște cai, după care am fost din nou lăsați într-un sat, aflat la o distanță de vreo trei mile, unde am luat de la capăt tot șirul de certuri, amenințări și promisiuni. În felul acesta, tot ciorovăindu-ne, am mers pînă aproape de miezul nopții din sat în sat — iar satele erau dese în această parte a țării.⁶³

Era tot o comedie, urmînd tipicul celei trăite de Tott în Moldova cu zece ani în urmă, dar legată nu de provizii, ci de mijloacele de transport. Se repeta pînă și farsa cu limba pe care se prefăceau că nu o înțeleg, tălmaciul străduindu-se în van să comunice porînd de la presupusa asemănare dintre cehă și rusă. Dovada că avem într-adevăr de-a face cu o comedie era însă sfîrșitul fericit, iar aceasta se termina exact așa cum se terminase cea a lui Tott în Moldova.

A doua zi, pe cînd se aflau la jumătatea drumului către mînăstire, s-au întîlnit cu un sergent rus trimis de unul dintre prinții ruși ca să-i salveze, după care nu au mai fost probleme cu găsirea cailor.

Aveam într-adevăr un ajutor de nădejde în prietenul nostru, sergentul; căci țaranii, care erau gata să se ia la ceartă cu noi și să facă zarva lor obișnuită, au fost de îndată risipiți de bîta lui, a cărei elocvență era mai convingătoare decît cele mai aprinse argumente. Mujicii erau fără îndoială obișnuiți cu acest tip de retorică, pentru că o suportau răbdători și cu deplină voie bună; iar în clipa cînd s-au așezat pe capră, au început să fluiera și să-și fredoneze cîntecele naționale ca de obicei.⁶⁴

Sergentul juca același rol ca mehmendarul în Imperiul Otoman, iar Coxe recunoștea că „experiența zilei trecute ne învățase cît de prețios era acest însoțitor militar”⁶⁵. Coxe învățase aceeași lecție ca și Tott și putea privi ciomăgirea vizitiilor cu aceeași seninătate, vorbind ironic despre „elocvența” bîtei, observînd veselia și „voia bună”

cu care aproape că mulțumeau pentru bătaie. Într-adevăr, aceasta îi făcea să fluiera și să cînte.

Cînd Coxe a plecat în cele din urmă de la Moscova, începîndu-și lungul drum către Sankt-Petersburg, și-a amintit lecția pe care o învățase despre mijloacele de transport din Rusia — și le-a readus-o în minte și cititorilor săi.

Într-adevăr, după cum am mai observat, pentru un străin care dorește să călătorească repede prin Rusia este absolut necesar nu numai să-și facă rost de un pașaport, ci și de un soldat rus, care, în loc să stea să asculte argumentele țăranilor sau să aștepte mijlocirea înceată a șefului poștei, rezolvă scurt problema prin puternica intervenție a bîtei sale.⁶⁶

Lecția nu era numai o chestiune de transport, ci și, după cum Coxe însuși sugerase prima oară, de informare a „celor care nu cunosc îndeajuns năravurile localnicilor“. Cititorilor lui Coxe li se oferea prilejul să profite de pe urma cunoștințelor pe care el le dobîndise despre ruși, așa cum cei ai lui Tott beneficiau de informațiile despre moldoveni, și mai ales despre preferința acestor popoare pentru pedepsele corporale. A doua referire la ciomăgire din relatarea lui Coxe era urmată imediat de o nouă menționare a „înclinației pentru cîntat a localnicilor“, căci „chiar și țăranii care făceau pe vizitiii și pe surugiii, de îndată ce se urcau ca să plece, începeau să cînte o melodie“.⁶⁷ S-ar fi putut crede că erau bătuți ca să cînte, nu ca să mîne caii.

Coxe știa de ce nu putea să obțină cai fără ajutorul unui soldat: „Prețul pentru închirierea cailor fiind neînsemnat, proprietarii îi pot folosi la alte treburi cu mai mult profit.“⁶⁸ Tott însă făcuse un efort literar considerabil ca să-și încredințeze cititorii că dorise să plătească, în așa fel încît folosirea biciului să nu poată fi interpretată ca o chestiune de zgîrcenie. Alți călători au recunoscut foarte sincer că se bucuraseră de avantajele financiare oferite de folosirea unui sistem socioeconomic care nu garanta cîtuși de puțin proprietatea țăranilor. Călătorind prin Ungaria în 1794, Hoffmannsegg a fost încîntat că a reușit să facă economii: „Fiecare sat era obligat să pună la dispoziția călătorilor cai dacă aceștia puteau arăta o procură emisă de autorități. Așa că cine cunoaște un funcționar cu autoritate și izbutește să obțină o procură de la el poate călători foarte ieftin.“⁶⁹

Dacă violența era folosită în avantajul călătorilor, aceasta era mai ușor de acceptat cînd venea din partea altora, ca de pildă mehmendarul turc sau sergentul rus. Călătorul se putea atunci liniști, spunîndu-și că violența era o componentă naturală a relațiilor sociale din aceste țări și reflecta pur și simplu „năravurile localnicilor”. Salaberry, călătorind din Ungaria spre Valahia în 1791, se pregătea să petreacă o noapte la Lugoj, lîngă Timișoara.

La Lugoj am trimis ordinul nostru de călătorie comitelui, care l-a trimis judeiului ținutului. Acesta era la un bal și a sosit doar peste vreo două ore. Comitele a pus să i se dea cîteva lovituri de băț, judele a făcut același lucru cu pandurul, pandurul cu țărani, care au dat tot atîtea lovituri cailor. *Voilà**, făcînd socoteala, cel puțin cincizeci de lovituri de băț au fost împărțite la Lugoj cu ocazia venirii noastre (*à notre occasion*).⁷⁰

Aici călătorii s-au simțit prea puțin compromiși de bătaii, fiind doar „ocazia” lor, așa încît s-au putut amuza cu ele de parcă ar fi asistat la reprezentarea unei farse violente. Numărul de lovituri pe care Salaberry l-a calculat — *voilà* — părea să fie luat drept un tribut imaginar adus importanței călătorilor. După ce a mai făcut o bucată de drum, Salaberry a văzut un boier valah bătîndu-și servitorul care trebuia să pregătească încăperile călătorilor, să le facă focul și să le aducă paie pentru pat. Marchizul francez relata fără vreo urmă de indignare urmările bătaii: „Sclavul n-a fost nici mai nefericit și nici mai iute, pentru că acesta este aici doar un mod de a cere cuiva ceva.”⁷¹ Valahii lui Salaberry erau ca moldovenii lui Tott, iar bătaia nu mai avea nevoie aproape de nici o explicație, o dată ce Salaberry știa destul despre Europa de Est ca să-l numească sclav pe servitor.

Aplicarea pedepselor corporale, de către călătorii înșiși, ca în cazul lui Casanova cu a lui Zaire, de către însoțitorii lor oficiali, ca de pildă mehmendarul lui Tott și sergentul lui Coxe, și de către stăpînii locului, ca de exemplu boierul valah, era interpretată ca o atestare dramatică a sclaviei în Europa de Est. Coxe manifesta însă un interes special și pentru închisori și sistemele penale, și prin urmare acorda o mare atenție pedepselor corporale ca un instrument

* Iată (*lb. fr.*).

de păstrare a legii și a ordinii publice. Predecesora Ecaterinei, împărăteasa Elisabeta, desființase pedeapsa cu moartea în Rusia, în timp ce Ecaterina însăși abolise tortura, iar acestea au fost salutate ca semne ale progresului legislativ de către figuri precum Voltaire în Franța și William Blackstone în Anglia. Coxie însă nu era singurul care nu se grăbea să-i acorde Rusiei această recunoaștere și a fost unul dintre cei care au inițiat un discurs ce a dăinuit peste timp despre condamnarea la muncă silnică și deportarea în Siberia: „Nici cel mai binevoitor om nu va avea probabil o prețuire deosebită pentru această mult lăudată abolire a pedepsei cu moartea, când se va gândi că, deși în Rusia litera legii penale nu îl condamnă pe răufăcător la moarte, mulți sînt sortiți acestui sfîrșit de pedepsele care în unele cazuri sînt aproape sigur fatale, chiar dacă acest lucru nu este recunoscut, și care îl amăgesc pe osîndit cu speranța că va trăi, dar în realitate prelungesc ororile morții.”⁷² Asemenea reflecții au avut nevoie de foarte puține schimbări ca să poată fi repetate în secolele al XIX-lea și al XX-lea.

Mai puțin modernă era însă descrierea scrupuloasă a punerii în aplicare a unei asemenea sentințe în piața publică la Sankt-Petersburg, care făcea din cnut un simbol al barbariei rusești. Povestea începea ca o întîmplare oarecare dintr-o zi din viața unui turist:

Într-o dimineață, pe cînd mă plimbam pe străzile Petersburgului în apropierea pieței, am observat o mulțime mare de oameni și întrebînd de ce se strînseseră acolo am aflat că gloata se adunase ca să-l vadă bătut cu cnutul pe un răufăcător care fusese găsit vinovat de omor. Deși, firește, mă înfioram la gîndul de a privi chinurile unei alte ființe umane, curiozitatea mea a învins aceste sentimente. M-am strecurat prin mulțime și m-am urcat pe acoperișul unei case de lemn, de unde am văzut foarte bine îngrozitoarea operație.⁷³

Suprimarea fiorului lui firesc de groază era o formă de adaptare, asemănătoare cu gestul prin care alți călători lăsau deoparte scrupulele lor de „omenie încăpățînată” într-o societate a sclaviei și o cultură a pedepselor corporale. Cititorul curios era de asemenea poftit să aprecieze calitatea imaginii bine focalizate, cele mai mici detalii fiind vizibile, iar calibrarea ei micrometrică.

Călăul ținea în mână cnutul: acest instrument este format dintr-o curea de piele tare, cam de grosimea unei coroane și lată de trei sferturi de inch*, înnodată cu un bici împletit din multe fire, care este atașat cu ajutorul unui inel de fier de o bucată mică de piele legată de o coadă scurtă de lemn.

Călăul [...] a plesnit cu latul curelei spatele gol al criminalului, lăsând o urmă perpendiculară care măsura șase sau șapte inch de la gât spre mijloc. A început cu umărul drept și a continuat să-i aplice lovituri paralele pînă a ajuns la umărul stîng; și nu s-a oprit pînă cînd nu i-a dat trei sute treizeci și trei de lovituri, numărul cerut de sentință.⁷⁴

Coxe a adăugat că la urmă nările criminalului au fost sfîșiate cu cleștii, iar fața lui însemnată cu fierul roșu; în sfîrșit, era gata pentru a fi trimis la minele din Siberia.

„Ororile“ mai greu de imaginat ale Siberiei nu făceau parte din scena văzută de pe acoperiș și nu puteau fi vreodată măsurate și relateate cu aceeași științifică exactitate ca și supliciul cnutului. Foucault a descris reforma pedepselor în secolul al XVIII-lea, de la execuția spectaculoasă a lui Damiens, autorul unei tentative de regicid, în 1757, în care cleștii jucaseră un rol important, pînă la disciplina penitenciară mai „luminată“ și mai „modernă“ a celulelor supravegheate și a orarelor meticuloase. Ce văzuse Coxe la Sankt-Petersburg era spectacolul pedepselor publice ale Vechiului Regim, dar modul luminat în care îl descria, privirea sa de călător analizau bătaia în mod științific, în conformitate cu ceea ce Foucault a numit „microfizica“ puterii: grosimea curelei, perpendicularitatea vergilor, numărarea lor pînă la trei sute treizeci și trei. Civilizația Europei de Vest, privind de pe acoperiș, anunța victoria ei cognitivă asupra barbariei Europei de Est, tot atît de sigură ca și cea asupra corpului bătut al unui sclav.

Dîndu-și seama că relatarea cu care își întreținea cititorii era cam prea detaliată și precisă, Coxe era puțin stînjinit și le oferea o justificare jenață: „Întrucît mai mulți autori au descris greșit supliciul cnutului, am acordat atîta atenție amănuntelor povestind ce am avut ocazia să observ.“ Totuși, este greu să nu-i atribui lui Coxe o anume

* Unitate de măsură pentru lungime, egală cu 2, 54 cm, folosită în Anglia și în Statele Unite ale Americii. (N. t.)

înclinație pornografică atunci cînd le oferea cititorilor săi spatele gol al criminalului cu tot atîta brutalitate ca și Casanova care își invita cititorii să verifice o dată cu el virginitatea sclavei tocmai cumpărate. Dar Zaire fusese examinată între coapsele lui Casanova, în timp ce Coxe și-a făcut observațiile asupra cnutului de pe aco-periș. Cum putea să știe că acea curea era „de grosimea unei coroane și lată de trei sferturi de inch”? O notă din cartea sa îl asigură pe cititor că acestea erau într-adevăr „dimensiunile exacte” ale cnutului, pentru că „își procurase” unul în Rusia, „care se află acum în posesia mea”. Trebuie să ni-l închipuim pe Coxe scriindu-și povestirea și punînd pana jos ca să ia cnutul într-o mîină și o bandă de măsurat în cealaltă:

Lungimea curelei 2 picioare; lățimea la vîrf 1 inch; în partea de jos $\frac{1}{2}$. — Grosimea $\frac{1}{8}$. — Lungimea biciului împletit 2 picioare. — Circumferința aceluiași 2 și $\frac{1}{2}$ inch. — Diametrul inelului 1 inch și $\frac{3}{8}$. — Lungimea resortului din piele 1 inch și $\frac{1}{2}$. — Lungimea mînerului 1 picior, 2 și $\frac{1}{2}$ inch. — Lungimea totală 5 picioare 5 inch și $\frac{3}{8}$. — Cîntărește 11 uncii.⁷⁵

Cnutul era măsurat cu meticulozitate. Aceste informații au fost surghiunite într-o notă de subsol, dar Coxe a insistat ca ele să fie incluse în carte, gîndindu-se că poate vreun cititor avea să le găsească tot atît de interesante pe cît i se păreau lui.

Cartea a fost publicată în 1784, în același an în care Marchizul de Sade a fost transferat din temnița de la Vincennes într-o celulă a Bastiliei. În *Juliette sau deliciile viciului* Sade arăta cum eroul său căpătase obiceiul flagelării în Siberia, relatînd că „acest obicei dă o asemenea dependență încît adepții lui nu mai pot să trăiască fără biciuire”. Sade o prezenta chiar pe Ecaterina însăși cu biciul în mîină și descria instrumentul într-o sadică notă de subsol care părea aproape s-o parodieze pe aceea a lui Coxe:

Biciul este făcut din vînă de bou; are atașate de el trei curele din piele de elan. O singură lovitură ajunge ca să faci să curgă sînge: aceste instrumente sînt fără pereche pentru cei care îndrăgesc, fie activ, fie pasiv, plăcerile flagelării. Ca să le mărești eficiența, vîrfuri de oțel pot fi adăugate curelelor; poți atunci să smulgi carnea aproape fără nici un efort; o sută de lovituri aplicate de un braț vigurosucid pe oricine. Un

asemenea bici, cu mai multe sau mai puține ținte, se află în posesia oricărui ruș care iubește voluptatea.⁷⁶

Și un asemenea bici a rămas în posesia preotului englez William Coxe. Ségur a adus cu el la Paris portretul tinerei franțuzoaice care fusese violată în Rusia și pe cel al băiatului calmuc ce-i fusese sclav. Coxe și-a adus din Europa de Est un suvenir mai puțin sentimental.

„Bieți sclavi ticăloși“

„Serviciul personal în care sînt ținuți oamenii din clasele inferioare din Polonia este sclavie pură — scria Joseph Marshall într-o carte de călătorie din 1772 —, o tiranie ca aceea pe care plantatorii din Indiile de Vest o exercită asupra sclavilor lor africani. Comparată cu ea, starea țăranilor oprimați din Rusia este libertate deplină.“ Dar Marshall credea în același timp că țăranii din Rusia erau „aproape pe aceeași treaptă cu negrii din coloniile noastre unde se cultivă trestia de zahăr“. Într-adevăr, Marshall presupunea că înainte de domnia luminată a împărătesei Ecaterina „erau mai înrobiți chiar decît cei din Polonia“⁷⁷. Era o problemă greu de rezolvat — unde anume, în Europa de Est, condițiile sclaviei se dovedeau mai aspre —, dar Marshall afirma răspicat ceea ce alții doar lăsau să se înțeleagă: că sclavia țăranilor în Europa de Est era același lucru cu sclavia negrilor în emisfera vestică.

Relatarea lui Marshall despre călătoriile lui prin Europa, care includeau Rusia, Ucraina și Polonia, constituie un caz neobișnuit, deși nu unic, în literatura de călătorie a secolului al XVIII-lea, întrucît despre el s-a știut foarte puțin și s-a sugerat că nu s-a dus niciodată nicăieri. John Parkinson, care a călătorit prin Rusia în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, a auzit la Stockholm „niște povești interesante“ despre Marshall, care „a publicat călătorii prin diverse părți ale Europei, fără să fi traversat vreodată Canalul Mîneicii“.⁷⁸ Dacă într-adevăr călătoriile lui Marshall au fost o înșelăciune și o ficțiune, cazul său arată limpede că Europa de Est oferea un teren fertil unei imaginații bogate. Terenurile, de fapt, erau preocuparea lui principală, căci se prezenta ca un englez proprietar de

pămînt interesat de progresul științific în agricultură și care străbătea Europa ca să facă observații comparative. Din acest motiv, se ocupa de starea țăranilor în Rusia, deși comentariile lui erau destul de convenționale ca să poată fi extrase din relatările altor călători. Detaliu neobișnuit, pretindea că adusese la înapoierea acasă în Northamptonshire ca amintire nu un cnut, ci un cartof foarte mare din Ucraina, cam de mărimea unei sticle de un litru, în speranța că avea să facă sămînță și să prospere în pămînt englezesc.

Marshall povestea că a călătorit prin Rusia rechiziționînd cai; avea „un ordin militar care îi obliga pe țărani să-mi furnizeze cai” și era însoțit de cinci soldați, „fiecare înarmat cu o sabie lată, o pereche de pistoale și o carabină”. Aceștia îi asigurau paza și caii, dar Marshall a observat tulburat că soldații lui se grăbeau să-i bată pe țăranii pe care îi întîlneau: „Le-am înfrînat această pornire nestăpînită, care îmi dădea o idee clară despre cîrmuirea Rusiei.” O considera „cea mai tiranică din Europa” și găsea că „oamenii de toate condițiile sînt în egală măsură sclavii împărătesei și nu supușii ei”. O dovadă a acestui fapt putea fi găsită în sistemul penal, căci pînă și „cei mai mari nobili sînt pasibili de supliciul cnutului, adică de a fi biciuiți pînă la moarte”, în timp ce alte pedepse includeau „tăierea limbilor, agățarea în furci de coaste și multe alte cazne barbare care arată cruzimea despotismului”.⁷⁹ Marshall crea astfel un lanț de asociații între sclavie și pedepsele corporale, pe de o parte, și barbarie și despotism, pe de altă parte. Legătura dintre sclavie și despotism primise cea mai faimoasă formulare în Epoca Luminilor de la Montesquieu în 1748 în *Spiritul legilor*: „În țările despotice, în care oamenii se află deja în stare de sclavie politică, sclavia civilă este mai tolerabilă decît în altă parte”, căci „condiția sclavului nu este aproape deloc mai grea decît condiția supusului”. Marshall accepta această asociație între sclavie și despotism și, complăcîndu-se să folosească aceeași taxonomie politică pe care o întrebuițase și Montesquieu, a început să enumere „țările despotismului absolut, ca de pildă Rusia, Turcia, Persia etc.”.⁸⁰ În această schemă atît sclavia cît și despotismul rus căpătau acel caracter oriental atît de des invocat în Europa de Est.

Marshall făcea speculații asupra semnificației socioeconomice a sclaviei pentru dezvoltarea demografică a Rusiei, făcînd compa-

rații cu „cele mai vestice țări ale Europei“. Rusia era „mai bine populată decît mă așteptam“, respingînd „obișnuita idee că această țară este pustie“ — totuși era „foarte puțin populată“. O asemenea preocupare, împreună cu interesul lui arzător pentru agricultură, îl identificau pe Marshall ca pe un fiziocrat al secolului al XVIII-lea. Populația era elementul-cheie în cultivarea pămîntului, sursa singurului fel de putere și prosperitate reală. Marshall scria despre suprafața imensă a Rusiei, o întindere care, se gîdea el, i-ar „uimi“ pe oamenii din „partea vestică a Europei“, și vedea un singur mod de a popula acest cuprins: „Libertatea trebuie răspîndită, lanțurile robiei claselor de jos sfărîmate, iar fiecărui om să i se dea voie să devină un bun fermier.“⁸¹ Nu era visul unui filantrop, ci o prioritate economică.

Marshall credea că țăranii ruși erau „atît de obișnuiți cu sclavia“, încît o eliberare a maselor nu avea să fie posibilă. În schimb, preconiza un viitor caracterizat de migrații demografice aproape mecanice în interiorul Europei de Est. În legătură cu Polonia, unde societatea era atunci tulburată de criza care curînd avea să ducă la împărțirea statului, Marshall observa că, „deoarece nobilii polonezi îi tratează pe toți țăranii ca pe niște sclavi în toată puterea cuvîntului, cînd vor veni niște vremuri tulburi și zbuciumate, țăranii vor profita cu siguranță de prima ocazie ca să fugă“⁸². Marshall afirma că era uimit de marele număr de polonezi care se găseau în Silezia prusacă, unde veniseră „ca să scape de nenorocirile vieții din Polonia“. Își închipuia că Polonia trebuia să fie „uimitor de puțin populată“, făcînd calcule fanteziste conform cărora „cîteva milioane de oameni“ părăsiseră deja țara și gîndindu-se că aceasta va rămîne „doar un deșert“. Lucru interesant, cînd a scris despre Boemia, pe care, întrucît făcea parte din Sfîntul Imperiu Romano-German, o prezenta în capitolul dedicat „Călătoriilor prin Germania“, afirma că țăranii erau „tratați într-o manieră îngrozitoare“ și „în toate privințele seamănă îndeaproape cu cei din Polonia, nefiind mai fericiți decît aceștia“. Boemia, Polonia și Rusia formau astfel o regiune a unei îngrozitoare oprîmări sociale, a unei sclavii asemeni celei din Indiile de Vest. Sclavii aceștia din urmă nu puteau fugi de pe insulele lor, dar țăranii din Europa de Est, credea Marshall, aveau să se îndrepte atrași ca de un magnet înspre orice parte a Europei care le-ar fi

oferit o îmbunătățire oarecare a condiției lor. Dacă Ecaterina îi putea ademeni să fugă și de „frământările din Polonia, și de asupririle turcilor“, putea să spere în înfăptuirea unui imperiu fiziocratic de fermieri productivi, toate celelalte țări rămânând „doar un deșert“. ⁸³

William Richardson a stat în Rusia o perioadă de patru ani, din 1768 pînă în 1772, care cuprindea și anii cînd Marshall a pretins că a fost acolo. Richardson îl însoțea pe Charles, Lord Cathcart, ambasadorul extraordinar al Angliei la curtea Ecaterinei, fiind atît secretarul lui Cathcart, cît și preceptorul fiilor lui la Sankt-Petersburg. ⁸⁴ Și-a petrecut restul vieții ca profesor de limbi clasice la Universitatea din Glasgow, iar ale sale *Anecdotes of the Russian Empire* (*Anecdote despre Imperiul Rus*), publicate la Londra în 1784, sînt împodobite cu citate erudite din clasici. Îl amintea pe Virgiliu ca să evoce friguroasa iarnă rusească, asociindu-i pe ruși cu vechii sciți, și cita considerațiile lui Tacit cu privire la germani ca fiind „perfect aplicabile rușilor“, arătînd barbaria țăranilor cu pieile de animale, cu bărbile și toporiștile lor. ⁸⁵ Navigînd pe Marea Baltică spre Sankt-Petersburg în 1768, la intrarea în Golful Finic Richardson a văzut „o insulă sălbatică, neagră și neplăcută ochiului; primul exemplu de stăpînire rusească“. În 1772, din clipa cînd, în portul Kronstadt, a pus piciorul pe puntea unui vas englezesc de război care se întorcea în patrie, și-a simțit „inima bătînd cu putere“ și „ochii lăcrimînd“, a trăit „o fericire nespusă“ stînd „aplecăt peste balustrada vasului, gîndindu-se la Anglia“. ⁸⁶ Trecerea din Europa de Vest în Europa de Est și invers era astfel foarte abruptă pentru cel care naviga pe Marea Baltică, iar călătorul pierdea tranziția reprezentată de intrarea în Polonia și ieșirea din Europa, pierdea ocazia să se întrebe dacă sclavia era mai adîncă în Polonia decît în Rusia sau în Rusia decît în Polonia. Dar Richardson, cu gîndul la clasici și cu inima la Anglia, semăna cu Marshall în privința atenției pe care o acorda condițiilor sclaviei în Rusia și a grabei de a face speculații asupra semnificațiilor ei.

În iunie 1769, Richardson a avut plăcerea să poată vedea trecerea lui Venus prin fața Soarelui, dar și-a îndreptat privirile și spre pămînt, ca să ia în considerare „Starea agriculturii în Rusia“. Nu era la fel de obsedat de subiect ca Marshall, dar se simțea în măsură să judece plugul rusesc după mărime ca fiind „într-adevăr un obiect

ridicol“. De asemenea, și-a permis generalizarea conform căreia „agricultura în Rusia se află încă în fașă, din cauza sclaviei țăranilor“. „Copilărie“ era un mod de a spune înapoiere, iar Richardson îi va descrie în general pe ruși drept niște „copii cu barbă“. Țăranii — „mujici bărboși“ — „erau copilăroși în distracțiile lor“.⁸⁷ Asociația dintre înapoiere și sclavie era importantă pentru stabilirea distincției relative de civilizație între Europa de Vest și Europa de Est; aducea o completare asociației dintre sclavie și despotism care se referea la un teritoriu larg, cuprinzând atât Europa de Est, cât și Orientul. Din punct de vedere politic, și Richardson clasifica Rusia drept „un mare imperiu oriental“, pe care Petru încercase să-l facă „să semene întru cîțva cu alte state europene“, dar care era încă în pericol să „recadă în starea sa anterioară orientală“. Totuși, comparînd structurile sociale, Richardson nu opunea Orientul Europei, ci mai degrabă sclavia din Rusia „sistemului feudal, așa cum s-a ridicat el în vestul Europei“⁸⁸.

Richardson avea mult mai multe de spus despre „Sclavia țăranilor ruși“, prefațîndu-și analiza cu o prezentare a unghiului său de vedere:

Nu este cu puțință pentru un fiu al Angliei, care descrie această țară unui englez, să nu dea glas sentimentelor și gîndurilor pe care o comparație între cîrmuirea britanică și cea a altor state i le inspiră în chip firesc.

Țăranii din Rusia, adică cea mai mare parte a supușilor împărătesei, se află într-o stare de ticăloasă sclavie; și sînt socotiți proprietatea nobililor cărora le aparțin, la fel ca și caii și cîinii lor.⁸⁹

Ticăloșia sclaviei în Europa de Est era astfel definită printr-o comparație directă cu Europa de Vest. Richardson arăta că în Rusia un țăran nu putea avea vreo proprietate, întrucît totul „îi poate fi luat de către stăpînul său“. Putea fi cumpărat și vîndut, sau chiar dat „în schimbul unui cîine sau al unui cal“. Acestea erau dovezi ale sclaviei — și mai era una: „Stăpînul le poate aplica sclavilor orice pedepse dorește.“ Richardson povestea despre o femeie din Moscova despre care se spunea că își omorîse mai mult de șaptezeci de sclavi „biciuindu-i“ sau supunîndu-i la „alte pedepse barbare“, pentru ea fiind „un amuzament să scornească pedepse năstrușnice și neobișnuite“. O altă femeie își folosea sclavii calmuci la „slujbe

năstrușnice“, deși mai puțin crude, învățându-i să citească așa cum procedase și Ségur cu robul său calmuc și punându-i să „îi citească la capul patului pînă cînd adoarme; și să continue să citească sau să vorbească, fără oprire, tot timpul cît doarme ea“⁹⁰. Dacă „amuzamentele“ rușilor erau astfel fie barbare, fie năstrușnice sau copilărești, trebuie observat că Richardson avea și el un amuzament: să vorbească despre moravurile rușilor. De pildă, într-o scrisoare, se aștepta ca pedagogia rusească să îi „ofere ceva amuzament“ unui fost elev la Eton, în timp ce în alta îi promitea unui preot englez „niște aluzii la moravurile țării care vă vor face să zîmbiți“⁹¹.

Ca și Coxe, Richardson fusese martor la o biciuire publică în mijlocul unei mulțimi atît de dese încît nu a putut să vadă victima: „Un bici se ridica periodic deasupra capetelor oamenilor; periodic se auzeau loviturile repetate; și fiecare lovitură era urmată de geamătul slab, înăbușit, al omului vlăguit de durere.“⁹² Ar fi greu de spus dacă aceste efecte sonore sugestive erau sau nu mai obscene decît graba lui Coxe de a pune spatele gol al criminalului sub ochii cititorilor. Pentru Richardson, observațiile asupra brutalității rușilor erau un bun prilej ca să reflecteze asupra relației dintre sclavie și caracterul național al rușilor.

Supuși la pedepse corporale și puși pe picior de egalitate cu animalele lipsite de judecată, cum pot ei să aibă acel spirit și acea noblețe a sentimentelor care îi deosebesc pe locuitorii unui stat liber? Tratați cu atîta lipsă de omenie, cum pot ei fi oameni? Sînt sigur că cele mai multe dintre defectele caracterului lor național reprezintă consecința guvernării despotice a Rusiei.⁹³

Astfel, în Rusia sclavia și despotismul nu întîrziiau doar dezvoltarea agriculturii, ci și pe cea a sentimentelor. Apelul lui William Richardson la „noblețea sentimentelor“ sugera un fel de înrudire spirituală cu Samuel Richardson, ale cărui *Pamela* și *Clarissa* creaseră o revoluție sentimentală în Anglia și chiar în Franța secolului al XVIII-lea. Spre deosebire de alți călători și comentatori, Richardson dădea o mare importanță faptului că țăranii ruși puteau fi forțați să se căsătorească de către stăpîinii lor:

Căsătoriile de acest fel trebuie să fie prea puțin fericite; nici soțul și nici soția nu pun mare preț pe fidelitatea conjugală: prin urnare, oamenii din

clasele inferioare sînt tot atît de desfrînați pe cît ne putem închipui; și, în asemenea condiții, nu putem să ne așteptăm că vor avea prea mare grijă de copiii lor.⁹⁴

Pentru Richardson, și sentimentele erau o măsură a civilizației.

A dezvoltat această temă în „Reflections on the Effects of Despotism“ („Reflecții asupra efectelor despotismului“), începînd cu o aluzie la Lucrețiu și cu formularea punctului de vedere britanic:

Găsim o oarecare satisfacție în a ne reaminti că, în timp ce alte națiuni gem sub jugul robiei, locuitorii insulelor noastre fericite se bucură de mai multă libertate reală decît orice altă nație care există acum sau a existat vreodată. Altminteri, nu este un lucru prea plăcut să observi nefericirea și suferințele rasei omenești; să privești la necazurile și năravurile sclavilor! Bieți sclavi ticăloși!⁹⁵

Orice călător din Europa de Vest putea să găsească „o oarecare satisfacție“ de acest tip în contemplarea Europei de Est, al cărei rol era să definească prin contrast civilizația superioară a vizitatorului. Richardson își continua analiza sentimentală a sclaviei în Rusia:

Bieți sclavi ticăloși! cărora nu li se îngăduie drepturile oamenilor — abia dacă le au pe cele ale ființelor lipsite de judecată! Care trebuie să trudească, să îndure grele încercări și să suporte cele mai cumplite suferințe. [...] Din clipa nașterii, se află în puterea unui stăpîn hrăpăreț, care îi poate vinde, biciui sau folosi la orice muncă vrea. Nu au nimic al lor — nici o casă —, nimic ce mîndrul lor stăpîn să nu le poată lua și numi al său. Calul și taurul își pot alege dragostele, după înclinațiile lor; e un privilegiu care nu le este îngăduit rușilor. De îndată ce ajung la vîrsta pubertății, sînt adesea obligați să se însoare cu orice femeie le alege proprietarul lor pentru ca, printr-o neîntrepută înmulțire a sclavilor, venitul lui să rămîna același sau să crească. În asemenea familii, nu poate exista vreodată nici un fel de fericire conjugală — nici dragostea părintească sau filială. Acolo unde soțul și soția se urăsc sau se privesc cu indiferență, fidelitatea este rară; tatăl are prea puțină grijă de fiu; mama nu îl iubește totdeauna; bietul copilaș nevinovat este astfel neglijat. [...] Aceia dintre copii care trăiesc devin doar cu puțin mai buni decît sălbaticii. În primii lor ani, nici un fel de tandră afecțiune nu le-a înmuiat sau umanizat inimile.⁹⁶

Accentul final pus pe „bietul copilaș nevinovat“ căruia îi lipsea „tandra afecțiune“ în „primii ani“ rezuma într-un mod ingenios relele sclaviei prin invocarea misticii sentimentale a copilăriei, stimulată

cu doar foarte puțină vreme în urmă de scrierile lui Rousseau. Lipsa de afecțiune devenea o problemă de civilizație când lăsa copilul „sălbatic“, fără să fie nici măcar „umanizat“.

Dacă Marshall îi asemena pe țăranii ruși cu „negrii care lucrează în coloniile noastre unde se cultivă trestia de zahăr“, Richardson îi propunea spre comparație pe incașii din Peru. Inspirat de „scenele de oprimare pe care prea adesea le-am văzut“, Richardson a scris un poem despre sclavie: „Astfel iberul a *umanizat* poporul făr' de vină cutreierînd pădurile din Peru.“⁹⁷ Cuvîntul era scris cu italice pentru a sublinia ironia. Richardson credea într-adevăr că sclavii deveneau inumani: „Acești bieți nefericiți, care sînt cumpărați și vînduți, care sînt bătuti, împovărați de lanțuri și prețuiți tot atît cît un cîine, tratați cu nepotolită asprime, devin inumani.“⁹⁸ Acești părinți și soți ne iubitori nu simțeau neapărat efectele lipsei lor de dragoste. Starea lor era astfel descrisă pentru a stoarce lacrimi din ochii cititorilor englezi ai lui Richardson, care știau să aprecieze mai bine importanța afecțiunii conjugale și filiale. Cînd în secolul al XIX-lea Harriet Beecher Stowe a scris despre relele sclaviei în *Coliba unchiului Tom*, ea a trezit conștiințele epocii sale cu variațiuni pe aceleași teme: separarea soților de soții, a părinților de copii.

După „Reflecții asupra efectelor despotismului“, Richardson a trecut mai departe la „Caracterul național al rușilor“. Defectul lor nu era lipsa totală a unei vieți emoționale, pentru că Richardson recunoștea că „au sentimente foarte vii“. Problema era că nu puteau să folosească „rațiunea“ pentru a elabora „reguli generale de comportament“ — ca de pildă devotamentul conjugal sau filial — și astfel să-și disciplineze „emoțiile capricioase și schimbătoare“. Era vorba de o „sensibilitate extremă, neînfrînată și necontrolată de rațiune“ și care se manifesta prin excesele pasiunii și ale minciunii, ale violenței și ale disperării. Rușii „rareori privesc în urmă la trecut sau anticipează viitorul“, și acesta era lucrul care făcea din ei niște „copii cu barbă; oameni care trăiesc doar în clipa prezentă“. Nici odată nu va putea avea loc în Rusia o „mare revoluție“ fără ajutorul unui „străin hotărît“ care să „profite de emoțiile lor trecătoare“,

iar „sensibilitatea dezordonată“ ar fi putut fi „îndreptată“ în cel mai bun mod în armată prin „cea mai strictă disciplină“. ⁹⁹

Dar orice transformare reală a caracterului lor național nu va putea avea loc decît atunci cînd rușilor li se va garanta „deplina siguranță pentru persoana și bunurile lor“ — adică atunci cînd sclavia va fi desființată. „Nemuritoare va fi gloria acelui suveran care va reda la mai mult de douăzeci de milioane de oameni drepturile ce se cuvin ființelor înzestrate cu inteligență și rațiune“, scria Richardson, fără să o sfătuiască însă pe Ecaterina să încerce să dobîndească astfel nemurirea. Eliberarea ar trebui să fie un proces lung și lent, de teamă să nu „dezlănțuie asupra umanității atîția tîlhari și jefuitori“. Richardson insista că, „înainte ca sclavilor să le fie dată o deplină libertate, ei trebuie învățați să cunoască, să folosească și să se bucure de binefacerile ei“. Iluminismul avea în general o atitudine ambivalentă în privința sclaviei, oriunde ar fi existat ea, așa că ezitățile lui Richardson privind emanciparea erau tipice pentru epoca sa. „Mă opresc aici cu asemenea speculații Utopice — conchidea el — și îmi voi exprima doar dorința ca acea mică parte a omenirii care se bucură de o libertate reală să o păstreze în continuare și să o folosească așa cum se cuvine.“ Din nou, călătorul care descoperea sclavia în Europa de Est învăța din aceasta să recunoască superioritatea propriei sale civilizații. Richardson a părăsit Rusia în 1772, convins că dacă ar fi posibil „să-i înveți să se poarte în conformitate cu niște principii neschimbate“ rușii ar deveni poate într-o bună zi „un popor respectabil“. ¹⁰⁰

Cartea de călătorii a lui Coxe a fost publicată în 1784, în același an ca și cea a lui Richardson. Cînd Coxe a ajuns la evaluarea „prezentei stări de civilizație în Imperiul Rus“, s-a declarat foarte dezamăgit în așteptările pe care i le stîmiseră reformele lui Petru:

Pentru că, deși o națiune comparată cu ea însăși așa cum era într-o perioadă anterioară poate să fi făcut un progres rapid spre mai bine, cum relatările exagerate pe care le citisem și le auzisem despre înalta civilizație răspîndită în tot cuprinsul imperiului mă făcuseră să mă aștept la niște moravuri mai șlefuite, trebuie să mărturisesc că am fost uimit de barbaria în care mai trăiește încă cea mai mare parte a poporului. ¹⁰¹

Standardul reprezentat de „moravuri“ făcea posibilă imaginarea unei scări variabile a civilizației, o scară a „progresului spre mai bine“ cu ajutorul căreia o națiune putea fi comparată cu propriul ei trecut și cu alte națiuni. „Civilizarea unui popor numeros și risipit pe o suprafață atât de întinsă — scria Coxe — nu este un lucru de o clipă și poate fi obținută numai printr-un progres treptat și aproape nesimțit.“¹⁰²

Civilizația era o calitate pe care călătorul trebuia să fie în stare să o descopere dintr-o privire, și unul dintre cele mai faimoase amănunte ale legendei lui Petru era campania sa împotriva bărbii rusești. Coxe a fost unul dintre mulții călători care s-au lansat în observații asupra bărbilor rușilor — ceea ce le făcea atât de remarcabile era presupunerea că Petru, cu multă vreme în urmă, îi obligase pe ruși să renunțe la ele: „În ciuda edictelor aspre ale lui Petru I, bărbații care poartă barbă sînt de departe cei mai numeroși, ținînd aproape tot atât de mult ca și strămoșii lor la acest obicei patriarhal.“ Concluzia trasă era că „țărani, care formează cea mai mare parte a națiunii, sînt încă tot atât de puțin pricepuți la meșteșuguri ca și pe vremea lui Petru“. În societatea rusă se puteau întîlni moravuri mai mult sau mai puțin șlefuite, dar țărani erau cei care îi revelau în mod fundamental lipsa de civilizație, scoțînd în evidență deficiențele tehnologice, lipsa de pricepere în privința „meșteșugurilor“ — toporișca scitică, plugul ridicol de mic. Într-adevăr, țărani erau echivalați cu ustensilele lor primitive cînd Coxe îi descria ca pe „averea privată a proprietarilor de pămînt, la fel ca uneltele agricole sau turmele de vite“¹⁰³.

Asemeni lui Richardson cînd socotea sclavia un obstacol în calea oricărei îndreptări a caracterului național al rușilor, Coxe era foarte categoric cînd considera sclavia drept cel mai important factor care întîrzia înaintarea civilizației.

Se poate observa că, deși se îndreaptă către civilizație, sînt încă foarte departe de această stare; că o îmbunătățire generală a condiției lor nu va putea avea loc atât timp cît cei mai mulți continuă să trăiască în servitute; nici nu va putea fi introdusă vreo schimbare adevărată în moravurile nației pînă cînd oamenii din popor nu vor dispune în deplină siguranță de persoana și de bunurile lor.¹⁰⁴

Fraza finală era atît de asemănătoare cu formularea lui Richardson, încît sugera consensul la care se ajunsese prin 1784 în chestiunea sclaviei și a civilizației în Europa de Est. Se simțea întotdeauna o urmă de satisfacție cînd călătorul punea retoric întrebarea esențială, împreună cu William Coxe: „Cum poate fi considerată civilizată o țară în care mai există încă sclavia?”¹⁰⁵

Imaginarea Europei de Est: ficțiune, fantezie și călătorii imagine

„Aceste hotare ale Europei“

Ca și în cazul atât de multor altor mari idei ale Epocii Luminilor, se poate spune despre noțiunea de Europa de Est că a început cu Voltaire. Bine cunoscuta sa fascinație pentru Rusia și-a găsit o exprimare formală într-o prea puțin critică *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand* (*Istoria Rusiei sub domnia lui Petru cel Mare*), publicată în două volume în 1759 și 1763. Apoi, în deceniile al șaptelea și al optulea ale secolului al XVIII-lea, corespondența de măgulire reciprocă dintre Voltaire și Ecaterina I-a făcut pe filozof să și-o închipuie pe țarină ca pe cea mai mare protectoare a Iluminismului. Voltaire însă își desenase harta Europei de Est mult mai devreme în lunga sa carieră. În 1731, foarte populara sa *Histoire de Charles XII* (*Istoria lui Carol al XII-lea*) îl urmărea pe regele suedez într-o campanie de cuceriri și descria țări care abia de foarte puțină vreme erau recunoscute ca fiind înrudite conceptual: Polonia și Rusia, Ucraina și Crimeea. Cartea a fost tradusă de câteva ori și a avut multe ediții în secolul al XVIII-lea. Voltaire, îndemnându-și cititorii să-l însoțească pe îndrăznețul conducător de oaste prin țări puțin cunoscute, a devenit primul călător iluminist prin Europa de Est.

Era o călătorie istorică, pentru că regele Carol al XII-lea pornise în expediție în 1700, când Voltaire avea șase ani, și murise în 1718, anul când Voltaire își alesese pseudonimul și începuse să-l facă faimos. Voiajul, considerat relatarea unui călător, era de asemenea complet imaginar, o născocire foarte ingenioasă. Voltaire, în ciuda interesului său pentru Rusia și, mai târziu, a venerației lui pentru Ecaterina, nu a călătorit niciodată la est de Berlin, unde l-a vizitat pe Frederic. Totuși, *Istoria lui Carol al XII-lea* a influențat

foarte mult apariția Europei de Est pe harta cognitivă a Iluminismului și a arătat că filozofii puteau să exploreze acel teritoriu fără să aibă nevoie de alte bagaje decât imaginația și curiozitatea. În același fel, călătorii adevărați prin Europa de Est aduceau cu ei închipuiri și idei filozofice preconceptuate cărora le dădeau frîu liber, astfel încît imaginea care reieșea din relatările lor conținea adesea un element de fantezie. Europa de Est a fost construită combinînd ideile călătorilor imaginari cu cele ale călătorilor imaginativi.

Carol a plecat din Suedia și a traversat Marea Baltică în 1700, învingîndu-l apoi pe Petru cel Mare în bătălia de la Narva. Voltaire și-a început, prin urmare, descrierea Europei de Est cu „amănunte foarte curioase despre Rusia“. A început prin a o localiza geografic pentru cititorii lui, apoi i-a estimat nivelul de civilizație:

Moscovia, sau Rusia, cuprinde nordul Asiei și pe cel al Europei, și de la fruntariile Chinei se întinde pe o distanță de o mie cinci sute de leghe pînă la granițele Poloniei și ale Suediei. Dar această țară imensă a fost foarte puțin cunoscută în Europa înainte de domnia țarului Petru. Moscoviții erau mai puțin civilizați decît locuitorii Mexicului cînd au fost descoperiți de Cortés; toți născuți sclavii unor stăpîni la fel de barbari ca și ei, lîncezind în ignoranță, necunoscînd meșteșugurile, dar fără să-și dea seama că au nevoie de ele, ceea ce înăbușea orice industrie.¹

Voltaire pune accentul pe situarea Rusiei pe două continente, Europa și Asia. Partea ei europeană o plasa întotdeauna în nordul continentului, după cum se obișnuia, deși înainte de sfîrșitul secolului al XVII-lea cuceririle sale îl duseseră pe Petru pînă aproape de Marea Neagră. În aceeași lucrare Voltaire putea să definească limitele geografice ale Rusiei și în alt fel, „de la țărmurile Mării Caspice la cele ale Mării Baltice“, remarcînd că „această mare parte a continentului mai are încă întinse deșerturi“.² Dar această mare parte a continentului, dacă se întindea de la Marea Caspică la Marea Baltică, nu putea fi decît partea estică. În 1731 Voltaire cocheta deja cu alternative la împărțirea convențională a Europei în nord și sud.

Evident, Voltaire știa că o parte din Rusia se afla în Europa, totuși putea afirma paradoxal că Rusia era „foarte puțin cunoscută în Europa“. Astfel sugera existența a două Europe, una care „cunoștea“ diverse lucruri, așa cum Tott a învățat să-i „cunoască“ pe moldoveni, și o altă Europă care aștepta să devină „cunoscută“. Cealaltă

Europă era Europa de Est, iar Voltaire punea semnul egalității între a fi „foarte puțin cunoscută“ și a fi „mai puțin civilizată“. Analogia lui cu Hernán Cortés și cu locuitorii Mexicului, asemeni celei a lui Richardson cu peruvienii care așteptau să fie descoperiți de iberi pentru a fi „umanizați“, sugera partea întunecată a „descoperirii“ Europei de Est. Voltaire însuși, însoțindu-l cu gândul pe Carol al XII-lea, va deveni un Cortés filozof al Europei de Est, descoperind-o și făcând-o cunoscută publicului său de cititori luminați.

După bătălia de la Narva, Voltaire l-a urmat pe Carol în Polonia, a cărei coroană a fost dată lui Stanisław Leszczyński, un client al regelui suedez. Acesta din urmă, când a fost mai târziu alungat din Polonia, s-a stabilit în Europa de Vest ca duce de Lorena, i-a dat-o pe fiica sa de soție lui Ludovic al XV-lea ca regină a Franței, iar el a devenit un protector al Iluminismului și uneori al lui Voltaire. Avem aici de-a face cu un lanț al slăbiciunilor, începînd cu regele Carol, patronul lui Leszczyński, care a devenit protectorul lui Voltaire; aceasta era legătura personală dintre Voltaire și regele suedez, ambii dornici să stăpînească Europa de Est. Pentru Voltaire, Polonia nici măcar nu era plasată pe hărțile contemporane, fiind în schimb identificată ca o „parte din vechea Sarmatie“. Îi descria pe polonezii din Seim (parlament) „cu sabia în mînă, ca vechii sarmați“. Se făcea că îi „vede“ el însuși și că îi arată cititorilor săi: „Încă mai vezi la soldații polonezi caracterul vechilor sarmați, strămoșii lor, tot atît de puțină disciplină, aceeași dorință furioasă să sară la atac.“³ De fapt, nobilii polonezi se proclamau adesea sarmați ca o expresie a mîndriei lor pentru casta și civilizația lor, dar acest lucru era foarte diferit de spiritul în care Voltaire folosea calificativul respectiv. Proiectarea polonezilor în istoria antică, identificarea lor completă cu „strămoșii“ lor serveau ca procedeu literar prin care Polonia era plasată din punct de vedere antropologic la un nivel inferior de civilizație.

După Rusia și Polonia, Carol a continuat prin „a se afunda (*s'enfoncer*) în Ucraina“. Pentru Carol a fost o manevră militară funestă, căci avea să fie înfrînt la Poltava, dar pentru Voltaire a reprezentat, din punct de vedere intelectual, un important pas înainte. Această afundare în Ucraina l-a dus într-o țară și mai puțin cunoscută decît Polonia și Rusia, considerată din acest motiv mai

puțin civilizată, dar mai presus de toate o țară care se „afunda” către sud pe harta Europei. Când Voltaire a coborât împreună cu regele Carol în Ucraina, nu a mai putut pretinde că scria o carte despre „nordul” Europei. Ucraina era prezentată de Voltaire ca fiind „țara cazacilor, situată între Mica Hoardă, Polonia și Moscovia”, iar această grupare a țărilor nu putea fi înțeleasă decât ca Europa de Est. De multe ori situația Ucrainei era explicată prin referiri la vecinii ei: Ucraina era vulnerabilă din punct de vedere politic pentru că era „înconjurată de Moscovia, statele de sub stăpânirea Înaltei Porți, Polonia”, iar agricultura ei se afla într-o stare de înapoiere pentru că Ucraina era „pustiită” de tătari și de moldoveni, „toți niște popoare de tîlhari”.⁴

După Voltaire, Ucraina era o „țară necunoscută”, în același sens paradoxal ca și Rusia de dinaintea domniei lui Petru, făcând parte din același discurs al celor două Europe, o țară a Europei necunoscută Europei. Voltaire încerca să o facă mai cunoscută plasînd-o între vecinii ei: Polonia, Rusia, Moldova, Hoarda, Turcia. Încercînd să definească unul dintre termeni, Voltaire a sfîrșit prin a delimita „această mare parte a continentului”. Metoda pe care o folosea era cea a contemporanului său elvețian Carl von Linné, marele naturalist al Epocii Luminilor, care în lucrarea sa din 1735, *Systema Naturae*, identifica speciile prezentîndu-le în tabele de specii înrudite. Foucault a sugerat că această metodă constituia esența epistemologiei secolului al XVIII-lea, că „orice denumire trebuia făcută prin stabilirea unei anume relații cu toate celelalte denumiri posibile”.⁵ O asemenea metodă, cînd era vorba de denumirea spațiilor geografice, îi cerea lui Voltaire să restructureze mental harta Europei, să creeze un sistem de relații care să înlocuiască axa nord-sud cu axa est-vest. Voltaire a pus împreună țările în care Carol al XII-lea își urmărea visurile de cucerire, țări care ispитеau armatele străine și pe tîlharii băștinași, țări care așteptau să fie descoperite de călători aventuroși și de filozofi ce rămîneau departe de ele. Această grupare a țărilor era explicabilă din punctul de vedere al unui francez, pentru că ele păreau înrudite prin înapoierea lor.

Carol și-a condus armatele pînă la „capătul estic al Ucrainei”, pînă la capătul estic al Europei înseși, unde Voltaire i-a descoperit pe cazacii zaporojeni, „cel mai ciudat popor care există pe pămînt”.

Zaporojenii erau identificați ca „o haită de vechi ruși, polonezi și tătari“. Religia lor era „un fel de creștinism“, economia lor era bazată, desigur, pe „tîlhărit“, iar sistemul lor politic presupunea alegerea unui șef căruia i se tăia apoi beregata. Dar cea mai ciudată era metoda lor de a-și spori numărul: „Nu acceptă vreo femeie printre ei, ci se duc și răpesc toți copiii de pe o distanță de douăzeci sau de treizeci de leghe împrejur, ca să-i crească după obiceiurile lor (*mœurs*).“⁶ Acest bizar mod de a se înmulți era de asemenea profund linnean în implicațiile lui, pentru că Linné privea reproducerea sexuală ca pe unul dintre criteriile pentru diferențierea speciilor. Voltaire și-i imagina pe zaporojeni ca pe un popor care nu se reproducea sexual, un amestec ciudat și nefiresc de popoare antice. Totuși ei aveau ceva ce putea fi transmis copiilor pe care îi răpeau: *mœurs*, adică moravuri sau obiceiuri. Voltaire accepta că pînă și despre tîlharii ucigași se putea spune că aveau niște moravuri, fie ele cît de ciudate, de primitive. Acesta era conceptul în funcție de care va evalua toată istoria lumii în *Essai sur les mœurs* (*Eseu despre moravuri*) din 1756, iar cînd a scris în 1731 *Istoria lui Carol al XII-lea* moravurile apăreau deja ca un standard pentru măsurarea diferitelor niveluri de civilizație.

Carol a trecut prin Ucraina în „iarna de neuitat a lui 1709, care a fost și mai crîncenă la aceste hotare ale Europei decît am simțit-o noi în Franța“. Voltaire era conștient de faptul că istoria lui prezenta pentru prima oară „hotarele Europei“, granițele ei estice, și la fel de conștient că Ucraina, deși atît de ciudată, era destul de legată de Europa ca să aibă parte de aceeași iarnă de neuitat pe care „noi“ o trăisem în Franța. O experiență continentală comună îi lega pe zaporojeni de Voltaire însuși, care își amintea de iarna lui 1709, cînd avea cincisprezece ani. Pentru Carol, Ucraina era o „țară necunoscută“, așa cum era desigur și pentru tînărul Voltaire, dar în 1709 Carol se afla într-adevăr acolo și, pentru că nu o cunoștea, nu-și putea găsi drumul. „Carol înainta în aceste ținuturi pierdute (*pays perdus*), nesigur dacă mergea pe drumul cel bun“⁷, scria Voltaire făcînd un uimitor joc de cuvinte. Evident, Carol era cel care se pierduse, dar Voltaire, printr-o ingenioasă răsturnare metaforică, a făcut ca Ucraina să fie pierdută — *pays perdus*. Acestea erau țările pierdute ale Europei de Est, care așteptau să

fie descoperite de cuceritorul Carol și de filozoful Voltaire. Voltaire putea să declare aceste țări pierdute și apoi să-și ofere satisfacția de a le descoperi, analiza, clasifica și pune pe hartă indicând relația lor corectă cu Europa de Vest.

Carol a fost înfrînt de Petru la Poltava și a fugit și mai departe către sud, încheind traversarea Europei de Est care îl dusesese de la Marea Baltică pînă aproape de Marea Neagră. A găsit azil ca oaspetele — de fapt prizonierul — sultanului la Bender, pe fluviul Nistru, la granița dintre Hoardă și Moldova. Voltaire a descris Crimeea: odinioară un centru comercial al vechilor greci, apoi al genovezilor din Evul Mediu, acum doar ruine în mijlocul „pustietății și barbariei“. Tătarii erau țîlhari, dar s-au dovedit niște gazde primitoare pentru Carol: „Sciții, strămoșii lor, le lăsaseră moștenire acest respect pentru sfintele legi ale ospitalității.“⁸ Ca și polonezii sarmați ai lui Voltaire, tătarii lui sciți rămîneau niște barbari ai lumii antice. Acest mod de a-i descrie se va bucura de un asemenea succes, încît cincizeci de ani mai tîrziu călători precum Coxe și Ségur aveau să descopere sciți pretutindeni în Europa de Est.

Sultanul l-a mutat pe Carol de la Bender la Demotica, în Tracia, aproape de Adrianopol. Era încă în Europa, și Carol nu avea să ajungă niciodată în Orient; urma să se întoarcă în Suedia în 1714. Înainte de înfrîngerea de la Poltava, lui Voltaire i se păruse că regele Carol ar fi putut să răstoarne imperiile Turciei și Persiei; dacă ar fi făcut aceasta, istoria lui Voltaire ar fi devenit o lucrare de orientalistă pentru a-și urma eroul.⁹ Dar ultimul popas al lui Voltaire a fost cu regele Carol „în orașul Demotica, apatic și îngropat în uitare (*oubli*)“. Cititorul nu putea să-și dea seama dacă regele Carol era cel îngropat în uitare sau dacă se vorbea doar despre orașul Demotica, iar Voltaire continua această propoziție ambiguă cu un paradox: „Era crezut mort în întreaga Europă.“ Acest lucru nu putea fi adevărat, pentru că regele Carol al XII-lea era la Demotica, iar Demotica era în Europa. Uitarea părea să-l fi cuprins și pe Voltaire cînd nu-și mai amintea acest fapt geografic. Europa de Est a rămas pierdută chiar și după ce a fost descoperită, dar Demotica, după Carol și Voltaire, nu mai putea fi uitată cu totul. În 1791, cînd Salaberry făcea ultima parte a drumului său, de la Adrianopol la

Constantinopol, a trecut prin Demotica și și-a adus aminte că regele Carol al XII-lea locuise acolo.¹⁰

Carol a putut să cucerească Europa de Est cu trupele sale — insufându-le o „disciplină care să le facă de neînvins“. Petru a putut să oprească înaintarea lui Carol la Poltava fiindcă țarul cunoștea aceeași metodă de succes — „disciplina a fost instaurată printre ostașii săi“. Foucault a sugerat că „disciplina“ a reprezentat secretul întunecat al civilizației Luminilor în secolul al XVIII-lea, „un întreg arsenal de instrumente, tehnici, procedee“ pentru exercitarea cât mai eficientă a puterii. Voltaire a invocat de multe ori disciplina pentru a explica succesele lui Carol și ale lui Petru în Europa de Est. La soldații polonezi găseai „tot atît de puțină disciplină“ ca la sarmații din vechime. Petru își propunea „să-i disciplineze pe cazacii“ din Ucraina.¹¹ Popoarele din Europa de Est așteptau nu numai să fie descoperite, ci și disciplinate, iar Carol și Petru erau maeștrii disciplinei care încercau să le strunească energia irosită în tîlhării. Carol încercase și dăduse greș, dar Petru și urmașii lui, de la Ecaterina la Stalin, aveau să domine Europa de Est cu ceva mai mult succes. *Istoria lui Carol al XII-lea* a lui Voltaire descria țările și popoarele din Europa de Est și formula relația lor de înăpoiere față de Europa de Vest, relația de asemănare dintre ele și relația lor de identitate cu strămoașele lor din vechime. Aceste relații au constituit fundamentul filozofic pe care a fost construită Europa de Est în secolul al XVIII-lea. „Am arătat aici o descriere generală a corpurilor naturale — scria Linné în *Systema Naturae* — astfel încît, cu ajutorul acestei hărți geografice, ca să-i spunem așa, cititorul curios să știe încotro să-și îndrepte pașii prin aceste întinse regnuri.“¹² Voltaire le oferea posibilitatea să facă un lucru asemănător cititorilor și călătorilor care ar fi vrut să cutreiere nu regnurile animal, vegetal și mineral, ci niște regate de altă natură. Formulările puse în circulație de voiajul său plin de imaginație urmau să fie repetate de-a lungul secolului al XVIII-lea în relatările călătorilor care au ajuns într-adevăr în Europa de Est, chiar și atunci cînd aceștia voiau să respingă sau să revizuiască sentințele lui Voltaire. În același timp, cititorii curioși și călătorii bine instalați în fotoliul lor ai Vechiului Regim din Europa de Vest defineau prin contrast

cu multă siguranță nivelul la care ajunsese civilizația lor luminată când își închipuiau Europa de Est avîndu-l pe Voltaire drept ghid.

„*Națiile mai puțin subțiri și manierate*“

În 1751, Gotthold Ephraim Lessing, pe atunci un tînăr și puțin cunoscut ziarist, a făcut la Berlin recenzia unei cărți de curînd publicate la Breslau, *Polonia litterata*, scrisă de un polonez în latină despre literatura poloneză contemporană. Lessing își informa cititorii că Stanisław Poniatowski (tatăl viitorului rege al Poloniei) dăduse spre publicare comentariile sale pe marginea *Istoriei lui Carol al XII-lea* a lui Voltaire. De asemenea, Lessing menționa în mod special o traducere în limba poloneză a tragediei lui Voltaire *Zaire*, care urma să apară în curînd. Pe lîngă comentarea unor asemenea reacții la Iluminismul francez, Lessing remarcă în *Polonia* o literatură contemporană în limba latină (căreia îi aparținea și cartea pe care o prezenta) și o tendință printre scriitorii polonezi „de a emula (*nacheifern*) viguros cu alte țări în privința repunerii în drepturi a propriei lor limbi“. Mai presus de orice, publicarea lucrării *Polonia litterata* va „atrage atenția curioșilor cu atît mai mult cu cît ne face să cunoaștem mai bine starea actuală a culturii într-un regat pe care mult prea mulți îl cred scufundat într-o adîncă barbarie“¹³. Lessing, care va fi în cele din urmă omagiat ca una dintre cele mai mari figuri ale Iluminismului german, făcea astfel dovada unui interes timpuriu și liberal față de Polonia, a unei disponibilități intelectuale de a o vedea altfel decît barbară, dar cea mai demnă de laudă atunci cînd emula cu alte țări. Aceasta era concepția clasică despre Europa de Est în Epoca Luminilor, situată undeva între barbarie și civilizație, apreciată după niște standarde stabilite în Europa de Vest.

În 1758 Lessing a schițat proiectul unei piese pe care nu a terminat-o niciodată, *Der Horoskop* (*Horoscopul*), a cărei acțiune se petrecea în Podolia, o provincie a Ucrainei care făcea parte din Uniunea Polono-Lituaniană.¹⁴ La acea vreme, Lessing era deja un dramaturg faimos, cunoscut din 1755 ca autorul piesei *Miss Sara Sampson*, o dramă burgheză deschizătoare de drumuri, concepută

fără nobilul convențional și eroii mitologici ai tragediei neoclase. *Horoscopul* nu era o dramă burgheză, Lessing accentuând faptul că eroii ei aparțineau nobilimii. Totul se petrecea în Podolia secolului al XV-lea, departe de Anglia care forma cadrul în *Miss Sara Sampson*, iar nobilii protagoniști erau polonezi și tătari. Dorind să scrie o dramă mai puțin modernă, după propriul său standard de modernitate, Lessing a căutat un loc potrivit pentru desfășurarea acțiunii și l-a găsit în Ucraina. În același fel, pentru horoscopul care dădea numele piesei, o prevestire oedipiană conform căreia Lukas Opalinski îl va uide într-o zi pe tatăl său Petrus Opalinski, palatinul Podoliei, era nevoie de o țară unde credința superstițioasă în profeții și horoscoape să poată constitui motorul dramei. Ucraina era expresia geografică chintesențială a Europei de Est pentru că, așa cum Voltaire descoperise mergînd pe urmele lui Carol al XII-lea, era atît de limpede că ea nu aparținea nici Nordului și nici Orientului. Nu putea fi vorba decît de Europa de Est.

Intriga se desfășura în jurul Annei Massalska din Lvov, care fusese răpită (*weggeschleppt*) de tătari și apoi se îndrăgostise de unul dintre ei, pe nume Zuzi. Cînd Anna a fost salvată de cei doi Opalinski, tatăl și fiul, amîndoi s-au înamorat imediat de ea, îndreptîndu-se astfel către funestul lor sfîrșit oedipian. În acest timp Zuzi a urmat-o, pretinzînd că este polonez, nefiind recunoscut ca tătar decît de către compatriotul său Amru. Singurul personaj din Europa de Vest era doctorul de la palatul Opalinski, un englez pe nume Connor, care reprezenta știința într-o țară a superstiției. Deși în recenzia sa din 1751 Lessing se distanța de cei care considerau Polonia țara unei „adînci barbarii“, fragmentele existente din *Horoscopul* sugerează mai degrabă contrariul. Luptele la frontieră dintre polonezi și tătari, în care ambele părți luau prizonieri și încercau să-și elibereze compatrioții prinși de adversar, păreau să-i așeze pe aceeași treaptă. Polonezii aveau măcar niște nume de familie plauzibile, ca Opalinski și Massalska, în timp ce tătarii primiseră niște apelative năstrușnice, ca de pildă „Zuzi“ și „Amru“. Iubindu-l pe Zuzi, Anna Massalska nu părea să se coboare în vreun fel, iar idila lor nu era împiedicată decît de războiul care se ducea între popoarele lor și nu de vreo diferență culturală majoră. Ca dovadă, Zuzi putea trece drept polonez la palatul Opalinski. Atît polo-

nezii, cât și tătarii aparțineau Europei de Est, se aflau acolo unde îi descoperise și îi lăsase Voltaire în generația precedentă, etichetându-i drept sarmați și, respectiv, sciți. Ca două specii învecinate dintr-o schemă a lui Linné, polonezii și tătarii din drama lui Lessing erau înrudiți din punct de vedere zoologic, dar nu trebuiau să se împerecheze între ei.

În 1732, *Zaire* de Voltaire înfățișa tragica iubire dintre o creștină și un sultan musulman în Ierusalimul medieval, în timp ce în 1779, în *Nathan der Weise* (*Nathan înțeleptul*), Lessing însuși va dramatiza cu succes dragostea dintre o evreică și un cruciat, acțiunea petrecându-se tot în Ierusalim. Dar în *Horoscopul*, fără să facă o distincție clară între diferitele religii, un scriitor al Epocii Luminilor ca Lessing nu a putut să-și găsească drumul prin labirintul tensiunilor dramatice dintre amanții, părinții și copiii cărora stelele le preziceau un sumbru sfârșit. *Horoscopul* din 1758 a rămas doar proiectul fragmentar al unei tragedii neoclasece despre superstiție și violență la fruntariile Europei, Oedip în Ucraina. Herder părea în 1769 să dea glas unui impuls similar când, reflectând asupra „popoarelor sălbatice“ din Europa de Est, profetea că „Ucraina va deveni o nouă Grece“¹⁵. Această pendulare între sălbăticie și barbarie, pe de o parte, și emulație și civilizație, pe de alta, era ceea ce făcea ca Europa de Est, cu asociațiile ei ambivalente, să fie pentru Lessing un loc al acțiunii mai greu de mînuit decît Ierusalimul oriental.

În 1760 Voltaire a scris un scurt dialog în versuri, care de asemenea sublinia importanța virtuală a Europei de Est pentru literatura de ficțiune a Epocii Luminilor. Era intitulat „Le Russe à Paris“ („Rusul la Paris“) și era prezentat ca un „mic poem în alexandrini, compus la Paris, în luna mai a anului 1760 de domnul Ivan Alethof, secretar la ambasada Rusiei“. Acest personaj fictiv era descris într-un paragraf introductiv: „Toată lumea știe că domnul Alethof, învățînd limba franceză la Arhanghelsk unde s-a născut, a cultivat apoi literele cu o ardoare de necrezut și a făcut progrese încă și mai incredibile.“ Cronologic, micul poem a apărut exact între cele două mari volume ale cărții lui Voltaire despre Petru cel Mare. Aceste volume erau prezentate de la bun început ca lucrarea unui francez despre Rusia, în timp ce în poem pentru prima oară un autor

francez folosea masca și unghiul de vedere ale unui personaj rus inventat. Dialogul avea loc între două persoane, „*Le Parisien*“ („Parizianul“) și „*Le Russe*“ („Rusul“), iar primul începea prin a-i ura bun venit vizitatorului, aducându-i un tribut poetic lui Petru cel Mare, care „făcuse ca artele, manierele și legile să se nască“ în Rusia, iar rusul îi răspundea că venise la Paris „să mă luminez, să învăț de la voi“. Modul în care se prezenta rusul conținea formulele favorite ale Iluminismului, lucru deloc surprinzător, dat fiind că Voltaire contribuise la inventarea acestor formule pentru definierea Rusiei și a rușilor:

Vin ca să mă cultiv pe malurile Senei;
Un scit necioplit, călător prin Atena,
E cel ce vă imploră, timid și curios,
Să izgoniți noaptea ce-i învelește ochii.

*(Je viens pour me former sur les bords de la Seine;
C'est un Scythe grossier voyageant dans Athènes
Qui vous conjure ici, timide et curieux,
De dissiper la nuit qui couvre encor ses yeux.)*¹⁶

La o asemenea umilă rugămintă venind din partea scitului (după cum se definea el însuși), parizianul-atenian răspundea întrebându-se „ce poți să înveți pe țarmurile Occidentului?“ Căci Franța nu mai era țara lui Molière și decăzuse într-atât încât ajunsese să-l admire pe Rousseau; rusul, dacă dorea să se lumineze la Paris, trebuia să mai aștepte pînă cînd avea motive să se întoarcă acolo. Procedul literar care folosea perspectiva imaginară a rusului devenea astfel un instrument al satirei culturale biciuindu-i pe francezi.

Opera literară de cea mai mare amploare care a folosit acest procedeu ce alătura Europa de Est și Europa de Vest a fost *Lettres polonaises* (*Scrisori poloneze*), un roman de Jean-Paul Marat, scris probabil în al optulea deceniu al secolului al XVIII-lea. Modelul principal al lui Marat era, evident, *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu din 1721. Tot așa cum Lessing alesese drept loc de desfășurare a acțiunii Europa de Est ca o alternativă la Orient, Marat a încercat în romanul lui să înlocuiască persanul cu un polonez. Inventarea de către Montesquieu a lui Usbec, călătorul persan în Franța care analiza critic societatea, religia și civilizația franceză

din perspectiva unui oriental, a marcat efectiv începutul Epocii Luminilor. A fost o capodoperă cu o influență covârșitoare, a cărei formulă l-a atras în mod firesc pe tânărul Marat, care ura Vechiul Regim mult mai mult decât Montesquieu ar fi putut vreodată s-o facă. A preferat să inventeze un călător polonez prin Europa de Vest, prin Franța, Anglia, Olanda și Elveția, purtându-l prin două groase și plicticoase volume de reflecții lipsite de originalitate, care nu aveau să fie publicate decât în secolul al XX-lea — și atunci doar ca o curiozitate. Viitorul revoluționar și „Prieten al poporului“, sortit să moară în baia lui în 1793, aspira să devină un mare filozof și om de știință al Iluminismului. În 1773 a publicat *Philosophical Essay on Man* (*Eseu filozofic despre om*) în două volume, iar în 1774 *Les chaînes de l'esclavage* (*Lanțurile sclaviei*), înainte să înceapă să scrie lucrări științifice despre optică și electricitate, inventînd de asemenea un suspect leac miraculos pentru tuberculoză. Interesul său pentru Polonia și-a găsit expresia nu numai în *Scrisorile poloneze*, ci și într-un roman epistolar romantic a cărui acțiune se desfășura în Polonia, *Les Aventures du jeune comte Potowski* (*Aventurile tânărului conte Potowski*); nici acesta nu a fost publicat în timpul vieții lui Marat, deși anticipa succesul pe care poveștile de dragoste poloneze îl vor avea în deceniul al nouălea al secolului, cu *Les Amours du chevalier de Faublas* (*Iubirile cavalerului de Faublas*) de Jean-Baptiste Louvet du Coudray.

În *Scrisorile poloneze*, Marat adopta identitatea și perspectiva unui nobil polonez pentru a-și formula criticile la adresa Vechiului Regim. Scrisorile îi erau atribuite lui „Kamia“, care îi scria prietenului său „Shava“ din Cracovia. Corecturile din manuscris arată că Marat s-a gîndit mult la numele eroului său polonez, hotărîndu-se în cele din urmă la „Kamia“ în loc de „Puski“, după ce mai întîi îi spusese „Sobieski“. Astfel de nume cu o rezonanță vag orientală nu erau departe de spiritul în care Lessing își poreclise tătarii „Zuzi“ și „Amru“. *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu nu conțineau numai relatări din Franța, ci și scrisori de senzație din Persia, care spuneau povestea haremului din Ispahan al eroului, a soțiilor și a sclavilor săi eunuci. Montesquieu se dedicase cu entuziasm creării unei perspective persane musulmane. Marat însă nu a inclus decât foarte puține scrisori din Polonia; nu existau epistole cu vești de

acasă sau relatări în care să fie descrisă lumea din care venea eroul, și erau foarte puține detalii care să deosebească perspectiva sa poloneză de cea a unui filozof francez nemulțumit și lipsit de originalitate ca Marat însuși. Marat era conștient de lipsurile operei sale în această privință și ca să le ascundă oferea o justificare: „Vei fi probabil uimit că nu am comparat țara noastră cu altele; dar am evitat în mod voit paralela. Un om cu greu poate fi un judecător dezinteresat atunci când este vorba de propria lui țară“, îi spunea Kamia lui Shava.¹⁷ Adevăratele motive erau probabil mai multe: că Marat nu era un bun scriitor, că știa foarte puțin despre Polonia și, în sfârșit, că perspectiva unui est-european era mai greu de deosebit de cea a unui vest-european și cerea mai multă subtilitate pentru a putea face acest lucru decît perspectiva orientală pe care o folosisese Montesquieu.

Eroul polonez al lui Marat adera la modul în care Europa de Vest se concepea pe sine, anunțîndu-și din prima scrisoare intenția de a „călători prin țările civilizate ale Europei“. Cît despre Europa de Est, critica sa la adresa ipocriziei politeții franceze era formulată din perspectiva „națiilor mai puțin subțiri și manierate“. Uneori, comentariile lui Kamia despre francezi păreau să le parodieze pe cele ale călătorilor prin Europa de Est, când regreta că „un popor atît de privilegiat în toate privințele de Natură“ era atît de frivol și de depravat, că atît de mulți oameni erau săraci în ciuda rodniciei pămîntului și a climei bune.¹⁸ Ceva mai devreme, Kamia renunțase la straiile sale poloneze și își găsise un croitor francez, deși afirma că moda franțuzească i se părea „ridicolă“, mai ales pentru că hainele erau atît de strîmte, „un fel de cătușe“. Kamia exclama: „Ce diferență între ele și nobilele și confortabilele veșminte ale polonezilor!“ Astfel îmbrăcat, Kamia, ca și în scrisorile lui, nu putea fi recunoscut ca polonez.

Cînd Kamia a părăsit Franța pentru a merge în Anglia și în Olanda, perspectiva sa a devenit și mai apropiată de cea a unui francez al Epocii Luminilor. Pe englezi i-a găsit „reci, neinteresanți, sobri“, admirînd doar sistemul lor de guvernare, bazat pe o „putere mărginită cu înțelepciune“. A observat imediat că englezul „crede că națiunea lui e superioară oricărei alteia din lume“, dar, după ce i-a studiat bine, a condamnat „această nebunie de a-i privi ca

pe niște oameni perfecți!“¹⁹ În Olanda, Kamia a descoperit că „olandezul are niște obiceiuri dezagreabile“ și „nu știe nimic despre politețurile sau conveniențele vieții în societate“. Aceasta era perspectiva civilizației franceze, la fel ca și criticile lui Kamia la adresa comercianților olandezi: „Oamenii aceștia nu se gîndesc decît la bani, vorbesc doar despre bani, iubesc numai banii.“²⁰

Astfel, Marat îl folosea pe polonezul lui ca să scoată în evidență prin contrast falsele valori ale Europei de Vest și, cu toate că *Scrisorile poloneze* nu aveau să fie publicate, procedeul pe care Marat îl mînuise cu atîta stîngăcie urma să devină o convenție de mare succes a literaturii secolului al XIX-lea. După răscoala lui Kościuszko din 1794, după revoltele contra Rusiei din 1830 și 1863, emigrantul polonez avea să devină un erou cu aură romantică, cel puțin în literatura de ficțiune. De la începutul secolului, o dată cu publicarea în 1803 a primei ediții a cărții *Thaddeus of Warsaw* (*Thaddeus din Varșovia*) de Miss Jane Porter, tipul eroului polonez a fost consacrat în Europa de Vest. Conteul Thaddeus Sobieski, purtînd numele de familie la care renunțase Marat și un prenume care îl asocia inevitabil cu Kościuszko, apărea ca singurul nobil adevărat din societatea aristocratică engleză și cîștiga inimile fermecate ale autoarei, eroinei și cititorilor. În 1847 Balzac îl introducea în *Comedia umană* pe contele Wenceslas Steinbock, salvat de la sinucidere de răuvoitoarea verișoară Bette. Scrisoarea sinucigașului era o mărturie a disperării poporului polonez și îl cita pe Kościuszko cu *Finis Poloniae!** În 1872, George Eliot în *Middlemarch* îl introducea pe Will Ladislaw, nepotul unui emigrant polonez, poate chiar al lui Thaddeus din Varșovia al lui Miss Porter. Eliot l-a considerat pe Will singurul bărbat demn să se însoare cu eroina ei cea mai nobilă la suflet, Dorothea, care într-adevăr devine la sfîrșitul romanului „doamna Ladislaw“. În anul precedent, 1871, Louisa May Alcott publicase o carte de memorii și confesiuni literare. Ea își amintea cum, cu șase ani în urmă la Paris, se împrietenise cu un tînăr polonez care luptase împotriva Rusiei în 1863: „Cel mai bun și cel mai drag mie din stolul meu de băieți era feciorul

* „Este sfîrșitul Poloniei!“ — cuvintele atribuite lui Kościuszko după înfrîngerea suferită în 1794 din partea Rusiei și a Prusiei. (N. t.)

meu polonez, Ladislav Wisniewski — două sughițuri și un strănut vă vor da o idee perfectă de cum se pronunță numele lui.²¹ Dar ea îl chema doar „Laddie“, și în 1868 în *Little Women (Fiicele doctorului March)* i-a schimbat din nou numele în Laurie, făcînd din el un personaj de ficțiune, prietenul lui Jo.

Eroul polonez al lui Marat nu a ajuns niciodată în America, ci a sîrșit prin a petrece cea mai mare parte din al doilea volum în munții Elveției, primind lecții de la un pustnic ce l-a inițiat în filozofia sceptică. Kamia a învățat că morala era relativă, variînd din China pînă la Roma, din Franța pînă în Grecia antică, de la Constantinopol pînă în India. Nici măcar interzicerea incestului, sugera Marat subversiv o dată cu Sade, nu are „vreun fundament în Natură“. Fiecare om vede același obiect din alt punct de vedere — „chinezul, tătarul, africanul, europeanul“. Dacă morala era variabilă într-un mod alarmant, societățile și felul lor de guvernare erau întristător de asemănătoare în întreaga lume. Scepticul nu făcea nici o deosebire între Europa de Vest și Europa de Est cînd observa că „în Grecia, Italia, Polonia, Anglia și Franța vei vedea milioane de oameni sclavi, fie că se numesc iloți, servi sau iobagi“. Chiar și diferența dintre Europa și Orient dispărea cînd „popoare întregi din Asia, Africa și Europa sînt sclavele lăcomiei unui singur om!“ Aceste învățăături l-au mîhnit adînc pe Kamia, care se întreba: „De ce am vrut să plec de acasă?“ Apoi s-a întîlnit cu un filozof mai înțelept, care l-a liniștit spunîndu-i că orice morală poate fi rezumată într-o simplă maximă: „Supune-te legilor țării tale.“²² Aflînd că era un prinț polonez deghizat, acest filozof nesubversiv l-a trimis acasă ca să pună în aplicare ceea ce învățase în călătoriile sale.

Constituția țării voastre este plină de defecte; e o rămășiță a vremurilor barbare — o rușine pentru omenire. Cînd un popor geme sub un jug atît de greu, cît de norocos este să capete un prinț bun și luminat! [...] Prin blîndețea cîrmuirii tale fă-i pe supușii tăi să se simtă liberi, îngrozitoarele lanțuri ale sclaviei lor fiind rupte.²³

Călătorul polonez al lui Marat prin Europa de Vest învăța să recunoască barbaria țării sale și să îndrepte situația exercitîndu-și autoritatea ca un despot luminat.

Neîndoielnic, condamnarea „îngrozitoarelor lanțuri ale sclaviei“ din Polonia ascundea în același timp o denunțare a societății franceze, căci, așa cum observase Rousseau în *Contractul social*, oamenii erau „pretutindeni în lanțuri“. La sfârșitul *Scrisorilor poloneze*, Marat își avertiza chiar cititorii cu privire la apropiata „furtună“ ce avea să distrugă guvernele tiranice, aducînd „violența asupra capetelor miniștrilor fideli“²⁴. Dar revoluționarul Marat, care într-o bună zi va sărbători adunarea capetelor la piciorul ghilotinei, putea să recomande fără mustrări de conștiință pentru Europa de Est blînda cîrmuire a unui prinț luminat. Voltaire își imagina că Europa de Est avea nevoie să fie disciplinată sau dominată de Carol sau de Petru, iar Marat se gîndea că Polonia era potrivită pentru a fi condusă de prinți. Înapoierea Europei de Est justifica fanteziile autoritare în Europa de Vest, chiar și din partea celor care erau foarte revoluționari la ei acasă.

„Față în față cu un lup“

Europa de Est a fost revelată pe deplin ca un tărîm al fanteziei în *The Travels and Surprising Adventures of Baron Munchausen* (Călătoriile și uimitoarele peripeții ale baronului Münchhausen) de Rudolf Erich Raspe. Aceste „călătorii“ imagine au fost publicate în Anglia în 1785, anul care a urmat publicării de către Coxe și Richardson a relatărilor lor, iar traducerea lor în germană din 1786 s-a bucurat de asemenea de un mare succes. Raspe, ca și eroul pe care îl inventase, era german, dar, născut la Hanovra, a profitat de faptul că dinastia de Hanovra domnea și în Anglia ca să-și continue suspecta carieră în această țară. Fusese educat la Göttingen și se presupunea că acolo făcuse cunoștință cu extraordinarul Münchhausen și îi ascultase poveștile. Fiind din 1767 custodele colecției de pietre prețioase de la Kassel, Raspe a avut ocazii atît de bune să fure, încît a fost nevoit să fugă în Anglia în 1775. Este locul în care baronul Münchhausen a văzut lumina zilei și a fost trimis în prima sa călătorie plină de peripeții: „Am plecat de la Roma în Rusia, în toiu iernii, crezînd pe bună dreptate că gerul și zăpada vor îmbunătăți drumurile din nordul Germaniei, Polonia, Kurlanda și Livonia, pe care toți călătorii le-au descris ca fiind neobișnuit

de rele.²⁵ De la bun început, Münchhausen și Raspe se dovedeau familiarizați cu literatura de călătorie despre Europa de Est, pe baza căreia își țeseau poveștile fantastice. Cartea a fost publicată pentru prima oară tocmai când Ségur își încheia voiajul prin exact aceleași țări.

Intrarea baronului Münchhausen în Europa de Est a fost marcată de vederea unui „bătrîn sărman” care zăcea „pe un câmp comunal pustiu și mohorât din Polonia, culcat în mijlocul drumului, neajutorat, tremurând și abia avînd cu ce să-și acopere goliciunea”. Aceasta era ultima înfîlnire convențională cu Europa de Est în drum spre Sankt-Petersburg, precum și una dintre ultimele în care apărea o ființă umană. Pentru Münchhausen, Europa de Est era un tărîm al aventurilor fantastice cu animale sălbatice feroase pe care le îmblînzea triumfător, într-o parabolă a cuceririi și a civilizării acestor țări. Pe cînd își conducea sania trasă de un cal „prin părțile din interior ale Rusiei”, i-a apărut deodată în față „un lup groaznic, care s-a luat după mine cu toată iuțea foamei iernatice”. Felul în care baronul a scăpat de lupul ce aproape sărise pe el arăta dibăcia mereu victorioasă a călătorului prin Europa de Est:

M-am întins mecanic în sanie, lăsîndu-mi calul să alerge cît putea ca să scăpăm de pericol. Ceea ce doream, dar nu aș fi îndrăznit să sper sau să aștept, s-a întîmplat imediat după aceea. Lupul nu m-a băgat în seamă cîtuși de puțin, ci a sărit peste mine și, aruncîndu-se furios asupra calului, a început de îndată să sfîșie și să devoreze partea din spate a animalului, care alerga mai repede de durere și de spaimă. Astfel neobservat și în siguranță, mi-am ridicat capul cu sfială și am văzut cu groază că, tot mîncînd, lupul își făcuse drum în burta calului; nu a durat mult și a intrat adînc în el, cînd am profitat de ocazie și m-am năpustit asupra lui cu codiriștea biciului meu. Acest atac neașteptat pe la spate l-a speriat atît de tare că s-a aruncat înainte cu toată puterea: cadavrul calului a căzut la pămînt, dar în locul lui a rămas în ham lupul, eu unul biciuindu-l fără încetare: am sosit amîndoi nevătămați și în mare goană la Sankt-Petersburg, altfel de cum ne așteptasem și spre marea uimire a spectatorilor.²⁶

Fără îndoială, acesta era hamul disciplinei, îmblînzirea sălbăticiiei de către călătorul din Europa de Vest, aplaudată în cele din urmă ca un spectacol. Dar spectatorii de la Sankt-Petersburg nu vedeau

decît lupul înhămat, rezultatul acestui tur de forță, fără să asiste la siluirea brutală în care consta domesticirea. Cititorii englezi, care ajungeau la această scenă după ce cu un an în urmă îl citiseră pe Coxe, vor fi găsit biciuirea lupului dureros de familiară, amintindu-și că bătaia era marca distinctivă a unei societăți ruse care permitea sclavia. Dar folosirea codiriștii biciului pentru „un atac neașteptat pe la spate” făcea din îmblînzirea lupului un viol anal. Era o victorie de natură sexuală asupra sălbăticiei, consumată cu un bici, înfăptuită cu o comică brutalitate. Și pentru Sade, în *Juliette sau deliciile viciului*, Europa de Est era mai presus de orice teatrul unor repetate violuri anale, deși eroii și eroinele lui Sade aveau parte de ele și prin alte locuri.

La Sankt-Petersburg, baronul Münchhausen s-a învîrtit prin „cercurile mai distinse”, făcînd aluzii la cuceriri mai nobile decît violul lupului. Aștepta în capitală să primească un grad de ofițer în armata rusă și-și petrecea timpul cu isprăvi vînătorești nemaipomenite. Cînd a dat peste „un vulpoi negru minunat, a cărui blană prețioasă ar fi fost păcat să o găurești cu gloanțe sau alicé”, l-a bătut în cuie pe un copac, și-a luat biciul în mînă și „l-am gîrbăcit bine pînă cînd i-am scos minunata blană”.²⁷ O nouă întîlnire cu un lup rusesc a împins penetrarea și mai departe:

Un lup înspăimîntător s-a năpustit asupra mea atît de brusc și atît de aproape, încît n-am putut să fac altceva decît să urmez un instinct mecanic și să-mi înfig pumnul în gura lui deschisă. Ca să mă apăr, am împins și am tot împins, pînă cînd brațul meu a intrat în întregime pînă la umăr. Cum să-l mai scot? Nu eram prea încîntat de situația ciudată în care mă aflu — față în față cu un lup; ocheadele pe care ni le aruncam nu erau dintre cele mai plăcute. Dacă mi-aș fi tras brațul înapoi, animalul ar fi sărit și mai furios pe mine; am văzut-o în ochii lui care aruncau flăcări. Pe scurt, i-am înșfăcat coada, l-am întors pe partea cealaltă ca pe o mînușă și l-am aruncat la pămînt, unde l-am și lăsat.²⁸

Din nou limbajul folosit descria un viol scabros, de la primul instinct mecanic la înfigerea pumnului și la împingerea lui pînă cînd nu se mai puteau despărți. Baronul a gustat însă plăceri și mai explozive cu un urs, de această dată în Polonia.

Dar ce spuneți, de pildă, despre aceasta? Într-o zi la asfințit, într-o pădure din Polonia, îmi terminasem praful de pușcă. Pe cînd mă întorceam acasă,

un urs groaznic s-a năpustit spre mine cu botul căscat, gata să se arunce asupra mea; am căutat în zadar pulbere și gloanțe în buzunarc; nu am găsit decât două bucăți de cremene nefolosite: pe una i-am aruncat-o monstrului cu toată puterea printre fălcile căscate drept în gât. I-a produs durere și l-a făcut să se întoarcă, așa că am putut să o ținesc pe a doua la ușa lui din dos, ceea ce am și făcut cu un minunat succes; căci a zburat înăuntru, a întâlnit prima cremene în stomac, a scos scînteii și l-a aruncat pe urs în aer cu o groaznică explozie.²⁹

Violat „în gît” și pe „ușa lui din dos”, ursul a fost agresat oral și anal, dar de această dată baronul a stricat cu siguranță blana.

Mai tîrziu, Münchhausen urma să aibă ocazia să-i trimită mii de piei de urs împărătesei Rusiei, iar ea trebuie că va fi înțeles semnificația erotică a unui asemenea dar, pentru că i-a răspuns cu mulțumiri și o invitație „să împartă cu ea onorurile patului și ale coroanei sale”. Baronul a refuzat „în cei mai politicoși termeni”. În *Juliette sau deliciile viciului* de Sade, „politețea” cerea să faci contrariul: „Ecaterina dorea toate felurile de voluptate, și veți înțelege desigur că nu i-am refuzat nici unul; fundul ei mai ales, cel mai alb pe care-l văzusem vreodată, a fost pentru mine o ocazie de nesfîrșite delicii și bucurie.”³⁰ Împreună cu Ecaterina, eroul lui Sade s-a dat apoi celor mai sălbatice și sadice orgii, nu foarte diferite de isprăvile lui Münchhausen cu animalele din Europa de Est. Fanteziile lui Sade cereau însă victime umane.

Nu toate întîlnirile baronului cu animalele sălbatice se terminau în mod fatal pentru ele. Pe cînd vizita o moșie în Lituania, a văzut un cal pe care nimeni nu îndrăznea să încalece.

Dintr-un salt am fost în spatele lui, l-am luat prin surprindere și l-am alergat pînă a devenit blînd și ascultător, făcînd dovada celei mai mari măiestrii la călărit de care eram în stare. Ca să arăt aceasta pe deplin doamnelor și ca să le scutesc de o trudă inutilă, l-am forțat să sară înăuntru pe una din ferestrele deschise ale salonului de ceai, m-am plimbat cu el în jurul încăperii de mai multe ori, la pas, la trap și la galop și în cele din urmă l-am făcut să se urce pe măsuta de ceai, ca să arate din nou ce învățase, dar cu o gingășie potrivită locului strîmt, lucru care le-a plăcut deosebit de mult doamnelor, pentru că și-a făcut numărul uimitor de bine și nu a spart nici o ceașcă și nici o farfurioară.³¹

Prin îndemînarea lui la călărit, baronul Münchhausen reconcilia contrastele Europei de Est, sălbăticia și civilitatea, calul focos pe măsuta de ceai. Calul i-a fost, firește, dăruit și astfel baronul a călărit un cal lituanian în bătlie, luptînd de partea armatei ruse împotriva turcilor. Primul volum al călătoriilor și uimitoarelor peripeții, care i-a creat baronului reputația bine cunoscută, i-a stabilit talentul cu adevărat incredibil de soldat, precum și de vînător și de călăreț prin țările Europei de Est.

Motivul călărețului desăvîrșit, care sugera civilizarea prin îmblînzire și înhămăre, a fost de asemenea esențial în reprezentările artistice ale Europei de Est din deceniul al nouălea al secolului al XVIII-lea. La Salonul de la Paris din 1781, Jacques-Louis David și-a expus tabloul *Contele Potocki*, portretul unui nobil polonez călare pe un cal aflat într-un echilibru perfect, foarte musculos, al cărui cap împodobit de o coamă dramatică e înclinat în semn de supunere. Ține unul dintre picioarele din față ridicat atît de neclintit și este evident că a fost disciplinat atît de bine, încît nu avem de ce să ne temem pentru vreo ceașcă sau farfurioară. În 1782, Ecaterina, cu ocazia împlinirii unui secol de la urcarea pe tron a lui Petru, a dezvelit la Sankt-Petersburg statuia ecvestră de bronz a lui Petru executată de sculptorul francez Étienne-Maurice Falconet. În Franța, Falconet fusese unul dintre protejații doamnei de Pompadour, iar după moartea ei s-a dus în Rusia pentru a se bucura de protecția Ecaterinei. Falconet lucra deja la statuia lui Petru în 1770 cînd Richardson i-a văzut schițele și le-a considerat „alegorice“. Petru pe calul său, pe un pedestal de stîncă, reprezenta „greutățile învinse de Petru în marea sa strădanie de a-i schimba pe ruși“³². În secolul al XIX-lea, poemul lui Pușkin „Călărețul de aramă“ îi va face statuii un loc în cultura rusă, dar în secolul al XVIII-lea ea era neîndoielnic opera unui francez, o reprezentare a Rusiei din punctul de vedere al Iluminismului. Călărețul polonez al lui David și călărețul rus al lui Falconet consolidau o convenție artistică și alegorică ce a căpătat apoi o adaptare literară complet absurdă cînd baronul Münchhausen și-a arătat atît de spectaculos talentul de călăreț pe măsuta de ceai în Lituania.

Baronul Münchhausen s-a umplut de glorie luptînd contra turcilor, după cum adeverea el însuși. Cînd dușmanii au luat-o la fugă,

„iuteala calului meu lituanian m-a ajutat să fiu în fruntea celor care îi urmăreau“. Totuși, în cele din urmă, a fost luat prizonier și vândut ca sclav în Turcia. Ideea acestei aventuri poate să fi fost chiar împrumutată din literatura de călătorie, întrucât cartea lui Coxe, care fusese publicată cu un an înainte, conținea o relatare a întâlnirii acestuia cu George Brown, un irlandez imigrat în Rusia, care luptase în realitate în campania la care participa imaginarul Münchhausen și care fusese într-adevăr luat prizonier și vândut ca sclav. Brown a fost răscumpărat de ambasadorul francez la Constantinopol și s-a întors în Rusia, unde a devenit în cele din urmă guvernatorul general al Ecaterinei la Riga. Münchhausen, desigur, a fost în stare să scape din sclavie într-un mod mai pitoresc. În timp ce se îngrijea de stupina sultanului a pierdut o albină, care a fost atacată de doi urși. Baronul a aruncat în urși cu o toporișcă de argint, dar „printr-o nefericită rotire a brațului meu a zburat în sus și a continuat să se ridice pînă cînd a ajuns pe lună“. S-a urcat pe un vrej de fasole pînă la lună ca să-și ia toporișca înapoi.³³ Din Rusia, Münchhausen a ajuns în Turcia, din Turcia pe lună, stabilind astfel o ierarhie a depărtării. În Europa de Est se puteau petrece aventuri uluitoare, mai ales pentru că era atît de aproape de Orient și nu mult mai departe de spațiul extraterestru.

Mai tîrziu, baronul Münchhausen urma să se întoarcă la Constantinopol ca favorit al sultanului, moment în care Raspe și-a introdus în mod explicit eroul în contextul literaturii de călătorie contemporane, instituind o competiție burlescă între el și baronul de Tott. Memoriile lui Tott au fost de fapt publicate în același timp cu peripețiile lui Münchhausen. Despre Tott, care era inginerul artilerist al sultanului, se spunea că reușise să tragă cu cel mai mare tun din lume, dar Münchhausen „era hotărît să nu se lase întrecut de un francez“ și se fălea cu isprăvile lui din Turcia cu același tun imens, un ridicol simbol falic. Raspe nu s-a sfiit să-i inventeze niște părinți „lăudărosului și zgomotosului Tott“, făcîndu-l fiul nelegitim al Papei Clement al XIV-lea și al unei vînzătoare de stridii care avea o tarabă la Roma.³⁴ Raspe și-l apropria astfel pe Tott ca pe un personaj semifictiv pus în rînd cu Münchhausen și îi încurca pe amîndoi în ițele unei literaturi de călătorie care, rod al imaginației sau al unor experiențe reale, era întotdeauna înclinată spre fantezie.

Celălalt model pe care Raspe îl propunea pentru Münchhausen și călătoriile sale era Gulliver al lui Swift, iar cea de-a șaptea ediție englezească din 1793 a fost chiar publicată sub titlul *Gulliver Revived* (*Gulliver renăscut*).

Dacă primul volum din 1785 se axa pe aventuri în Europa de Est, atracția principală din al doilea volum era o călătorie în Africa. Publicarea lui în 1792, în timpul Revoluției Franceze, îi dădea lui Raspe posibilitatea să conceapă un final grandios în care Münchhausen se lupta cu Voltaire, Rousseau și Belzebut, „trei spectre îngrozitoare“, ca s-o salveze pe Maria Antoaneta după ce îl citise pe Edmund Burke. Ceva mai devreme, în inima Africii, unde Münchhausen „introducea artele și științele Europei“, descoperise niște inscripții antice care arătau că africanii erau „coborîți din niște locuitori ai lunii“. Raspe includea și un fragment din inscripție, împreună cu o trimitere doctă pentru specialiști („Vide Otrckocsus de Orig. Hung.“) și o scurtă explicație:

Am supus aceste caractere spre examinare unui faimos colecționar de antichități și în următoarea lui carte se va dovedi, spre mulțumirea tuturor, ce strînse legături trebuie să fi existat între locuitorii lunii și vechii sciți, care sciți nu populează cîtuși de puțin o parte a Rusiei, ci Africa Centrală, după cum îi pot dovedi din plin preainvățatului și harnicului meu prieten. Cuvintele de mai sus, scrise cu literele noastre, sînt *Sregnah dna skoohtop*; adică: „Sciții sînt de origine cerească.“³⁵

Această mică absurditate ludică părea să parodieze impulsul contemporanilor săi de a-i găsi pe sciți la originea tuturor popoarelor înapoiate, sciții fiind mutați aici, dintr-un capriciu, din Hoarda lui Voltaire și Rusia lui Ségur. De asemenea, trimiterea criptică la „Orig. Hung.“ îi lega aluziv pe sciți de Ungaria. Münchhausen făcea între Africa și Europa de Est o asociație care le mai trecuse prin gînd și altor călători și scotea în evidență distanța care îl separa de amîndouă printr-o altă legătură cu locuitorii lunii.

Münchhausen și-a găsit drumul de întoarcere în Europa de Est și prin pustietățile Americii de Nord. Acolo baronul a suferit ocară de a fi scalpat de „sălbaticii“ americani, dar după ce a călătorit prin „această extraordinară pustietate“ s-a trezit la granița cu Rusia, la castelul „nareskinului Roskimowmowsky“. Numele însuși era evident folosit cu intenții comice, iar rusul Roskimowmowsky se

lupta cu ajutorul foarte nimerit al unui urs sălbatic. Münchhausen a trebuit să-i învingă în luptă pe amîndoi și într-un mod care scotea în evidență asociația dintre barbar și animalul sălbatic:

Un urs uriaș m-a atacat în același timp, dar mi-am înfipt în gîtul lui mîna care încă mai ținea mînerul sabiei mele rupte și i-am smuls limba de la rădăcină. I-am apucat apoi cadavrul de picioarele din spate și, rotindu-l pe deasupra capului, i-am dat nareskinului o asemenea lovitură cu propriul său urs, încît l-am amețit vizibil. Am continuat cu loviturile, izbindu-l pe nareskin în cap cu țeasta ursului său, pînă cînd, printr-o lovitură fericită, i-am băgat capul în gura ursului și, cum animalul încă mai avea ceva viață în el și era în convulsii, dinții lui s-au închis peste capul stăpînului ca un spărgător de nuci.³⁶

Astfel, călătorul triumfător a întors sălbăticia Europei de Est împotriva ei înseși.

Înainte de a-și continua drumul ca să o salveze pe Maria Antoineta, Münchhausen a făcut o ultimă vizită la Sankt-Petersburg, unde s-a căsătorit cu țarina, a făcut pace între Rusia și Turcia și a trimis o echipă de muncitori ruși și turci să construiască un important canal.

M-am îndreptat acum către istmul Suez, în fruntea unui milion de pionieri ruși, unde mi-am unit forțele cu un milion de turci, înarmați cu lopeți și tîrnăcoape. Nu veniseră ca să se spintece unii pe alții, ci ca, în interesul ambelor părți, să înlesnească pătrunderea comerțului și a civilizației și să reverse toate bogățiile Indiei printr-un nou canal în Europa.³⁷

Astfel, cauza civilizației și legătura dintre Asia și Europa, amîndouă atît de importante pentru conceptul de Europa de Est, au fost promovate corespunzător de Münchhausen, care a pus la muncă milioane de sclavi.

„Eu sînt Punkitititi“

Folosirea elementelor de absurd în descrierea Europei de Est, inventarea de nume tătărești sau de inscripții scitice se datorau faptului că limbile slave (ca să nu mai vorbim de maghiară) erau de obicei de neînțeles pentru scriitorii sau călătorii din Europa de Vest. Cea mai ambiguă graniță dintre Europa de Vest și Europa de Est a fost marcată de Wolfgang Amadeus Mozart, geniul

secolului al XVIII-lea care putea face pînă și dintr-o absurditate ceva sublim, aflat în drumul său de la Viena la Praga. Una dintre cele mai evidente ironii ale împărțirii Europei în secolul al XX-lea este faptul că Praga, după cum ne arată orice hartă a Europei, se află la nord-vest de Viena, dar este privită ca una dintre capitalele Europei de Est. Motivele acestei desemnări aparent greșite au fost în secolul al XX-lea de factură geopolitică, de la dispozițiile de la Versailles la cele de la Ialta, întărite de puternica distincție naționalistă pe care secolul al XIX-lea o făcuse între germani și slavi. În secolul al XVIII-lea, Boemia era privită ca un principat al Germaniei, adică al Sfintului Imperiu Roman de Națiune Germană, deși se recunoștea de asemenea că habsburgii purtau coroana Sfintului Venceslav la fel ca pe cea a Sfintului Ștefan în Ungaria. Boemia ca provincie și Praga ca oraș aveau o populație mixtă de germani și de cehi, și chiar și atunci cînd Boemia era considerată ca o parte a Germaniei tot mai numeroși erau cei care considerau în secolul al XVIII-lea că boemii nu sînt neapărat germani. Coxe realiza că boemii erau slavi atunci cînd îl folosea pe unul dintre ei ca tălmăci în Rusia. Mozart, care iubea Praga și era iubit acolo poate mai mult decît la Viena, înțelegea la rîndul lui că trecînd prin nord-vest în Boemia ajungea într-o lume slavă și, din acest punct de vedere, străină.

În ianuarie 1787 Mozart a făcut prima călătorie la Praga, ca să dirijeze acolo *Nunta lui Figaro*, a cărei premieră vieneză din 1786 nu fusese primită cu prea multă căldură. În 15 ianuarie îi scria de la Praga unui prieten de la Viena, Gottfried von Jaquin: „Trebuie să-ți mărturisesc deschis că (deși mă bucur aici de toate amabilitățile și onorurile posibile) tot îmi este foarte dor de Viena.“ După ce-și exprimase astfel, poate doar de dragul convenției, dorul de casă, Mozart a făcut o relatare extraordinară a călătoriei sale la Praga, adresîndu-i-se lui Jaquin cu următoarele cuvinte:

Rămas bun acum, scumpul meu prieten, scumpul meu Hikkiti Horky! Acesta este numele tău, să știi; toți care sîntem în călătoria aceasta avem nume inventate (*auf unserer Reise Namen erfunden*); iată-le. Eu sînt Punkitititi. — Soția mea este Schabla Pumfa. Hofer este Rozka Pumpa. Stadler este Notschibikitschibi. Joseph, servitorul meu, este Sagadarata. Goukerl, cîinele meu, este Schomanntzky — Madame Quallenberg este Runzifunzi. — Mademoiselle Crux Ps: Ramlo este Schurimuri. Freistädler este Goulimauli. Fii bun și transmite-i ultimului numele său.³⁸

Era exact genul de clovnerie care va contribui în cele din urmă la legenda lui Mozart, fiind în același timp expresia comică a alienării resimțite de călătorul imaginativ prin Europa de Est în secolul al XVIII-lea. Mozart, născut la Salzburg, locuind la Viena, german după limba maternă, nu se simțea ca acasă în Boemia slavă, unde limba pe care o auzea vorbindu-se în jurul lui suna ca o aiureală. De fapt, Mozart era un european cosmopolit care înțelegea limba aproape oriunde îl ducea cariera sa muzicală: în Italia, în Franța, pretutindeni în Germania. Nu înțelegea ceha. Necunoașterea limbii era un inconvenient pentru călători, dar le dădea posibilitatea să lase frâu liber fanteziei, iar Mozart a profitat de ocazie ca să creeze noi identități pentru toți tovarășii lui de călătorie și chiar pentru prietenii de acasă. A folosit în toată libertatea elementele sonore pseudoslave și pseudoorientale la care apelasera și alții, deși amalgamele caraghioase ale lui Mozart erau mai extravagante: Punkitititi însuși, Hikkiti Horky, Runzifunzi, Goulimauli, Notschibikitschibi. Aceste nume erau demne să stea alături de cel al narekinului Roskimowmowsky al lui Raspe (și erau aproape contemporane cu el). Eroul lui Marat corespundea cu „Shava“ din Cracovia, dar Mozart folosea același procedeu cu mai multă măiestrie când o boteza pe iubita sa Constanze „Schabla Pumfa“.

În timpul vizitei la Praga, Mozart a dirijat nu numai *Figaro*, ci și simfonia în re major care va deveni cunoscută sub numele de simfonia „Praga“. A dat un recital de pian care mai târziu, la începutul secolului al XIX-lea, avea să fie amintit ca ocazia unor aplauze frenetice:

La sfârșit Mozart a improvizat fantezii la pian timp de o bună jumătate de oră, aducând astfel la culme entuziasmul boemilor încântați, așa că după aplauzele furtunoase pe care le-a primit s-a simțit, desigur, obligat să se așeze la pian încă o dată. Acest șuvoi de noi improvizatii a avut un efect și mai violent, cu rezultatul că a primit pentru a treia oară o furtună de aplauze de la publicul înfierbîntat. [...] O voce puternică s-a ridicat de la parter, spunînd „Din *Figaro*!“, la care Mozart a introdus motivul îndrăgitei arii „Non più andrai farfallone“* și a interpretat o duzină de improvizatii dintre cele mai interesante și mai iscusite, așa că această remar-

* „Fluturaș, nu mai ai aripioare.“ (N. t.)

cabilă reprezentare artistică s-a terminat cu o beție de aclamații care pentru el au fost cu siguranță momentul cel mai glorios din viața lui — și cel mai frumos pentru boemii îmbătați de plăcere.³⁹

Aceasta era o amintire din perspectiva unei epoci romantice mai târzii și care își aducea contribuția la legenda care deja se țesea în jurul lui Mozart, dar unele trăsături ale acestei relatări sînt foarte sugestive pentru experiența trăită de compozitorul din secolul al XVIII-lea în Europa de Est. Mozart se complăcea el însuși într-o „fantezie“, o eliberare din constrîngerile formelor clasice, și se bucura de libertatea înrudită a improvizației. Mai presus de toate, boemii înșiși, în această povestire, apăreau nu numai ca un model pentru iubitorii de muzică, ci și înfierbîntați, îmbătați, încîntați, sensibilitatea lor fiind la discreția măiestrului (*masterful*)* interpret care manipula publicul o dată cu clapele pianului. „Triumful“ lui Mozart la Praga era tot atît de mult o parte din legendă cît devoțiunea praghezilor față de Mozart.

Reputația muzicală a Boemiei data de dinaintea sosirii lui Mozart. Charles Burney, organistul englez și autorul unei *General History of Music (Istorie generală a muzicii)*, a numit Boemia în 1771 „conservatorul Europei“, datorită mulțimii muzicienilor ei. Filozoful Friedrich Melchior von Grimm — protectorul lui Mozart, prietenul lui Diderot și corespondentul Ecaterinei — a fondat în 1753 revista *Correspondance littéraire (Corespondența literară)*, pe care o dorea un buletin de știri internațional despre cultura franceză; a publicat în același an un pamflet despre „Micul profet din Broda boemă“. Micul profet al lui Grimm era un scripcar transportat miraculos de-a lungul Europei din Boemia la Paris ca să pledeze în favoarea adevăratului spirit al muzicii, împotriva falsului gust al operei franceze. Era profetul decadenței și al sfîrșitului, al declinului civilizației în Franța:

Iar neamuri depărtate vor vedea capodoperele părinților voștri; și le vor vedea în teatrele lor și le vor admira fără să vă pomenească pe voi; căci gloria voastră va fi trecut, iar voi veți fi față de părinții voștri ceea ce

* Joc de cuvinte intraductibil: adjectivul *masterful* derivă din substantivul *master*, care are două sensuri: „maestru“ și „stăpîn“. (N. t.)

sînt grecii de azi față de cei din vechime, adică un popor barbar și neștiutor. [...]

Iar eu, Gabriel Joannes Nepomucenus Franciscus de Paula Waldstorch, numit Waldstoerchel, student la filozofie și teologie morală la Colegiul Superior al Reverenzilor Părinți Iezuiți, născut la Boehmisch-Broda în Boemia, am plîns gîndindu-mă la soarta acelui popor, pentru că sînt milos de felul meu.⁴⁰

Grimm concepute acest discurs ca pe o răsturnare ironică, Boemiei îi era milă de Franța. Scripcarul inventat din Boemia putea să prezică alunecarea Franței în barbarie, dar Hester Lynch Piozzi, aflat în 1786 la Praga, doar cu cîteva luni înainte de venirea lui Mozart, găsea că „aici totul pare rămas cu cel puțin cinci secole în urmă”⁴¹. Aceasta era în concordanță cu modul în care alți călători vorbeau despre alte părți ale Europei de Est.

Însuși tînărul Mozart a fost prieten cu un compozitor boem mai vîrstnic, Joseph Myslivetschek, cunoscut în lumea muzicală italiană pur și simplu ca „il Boemo”, deși desigur Mozart, viitorul inventator al lui Notschibikitschibi, nu era intimidat de un nume ceh nefamiliar. Mozart poate să fi fost influențat muzical de Myslivetschek și, posibil, de cîntecele populare cehe, ca Haydn cu temele sale ungare.⁴² Dar legenda primei vizite a lui Mozart la Praga a inversat influența, povestind cum compozitorul a îmbogățit muzica populară din Boemia, în persoana unui sărman cîntăreț ambulant care a primit cadou o melodie de-a lui Mozart doar pentru el. Acesta nu avea să fie însă cel mai mare dar muzical pe care Mozart l-a făcut Pragăi, nici măcar simfonia în re major, pentru că Mozart a promis să se întoarcă și să răsplătească prețuirea praghezilor pentru *Figaro* cu o operă în premieră. Aceasta avea să fie *Don Giovanni*.

Întoarcerea la Praga în acea toamnă, cu noua operă neterminată nici măcar în ultimul moment, și-a căpătat locul în legenda lui Mozart, fiind dramatizată de poetul romantic german Eduard Mörike într-un scurt roman din 1855, *Mozart auf der Reise nach Prag* (*Mozart în drum spre Praga*). Mozart al lui Mörike era un personaj de o sensibilitate înduioșătoare, de un farmec copilăros, care se oprea la marginea drumului ca să exclame către Constanze, contemplînd frumusețea pădurii: „Vezi tu, cînd eram mai tînăr am călătorit de-a lungul și de-a latul unei jumătăți a Europei, am văzut

Alpii și oceanul, tot ce este mai măreț și mai frumos în lumea creată de Dumnezeu: iar acum, ca un prost ce sînt, mă aflu întîmplător într-o pădure oarecare de brazi de la hotarul Boemiei, pierdut în extaz și uimire că un asemenea lucru poate să existe cu adevărat.“ Trebuie că lucrurile s-au întîmplat de fapt destul de diferit, pentru că scrisoarea din ianuarie arăta că la hotarul Boemiei „prostia“ lui Mozart nu se manifesta ca extaz în mijlocul brazilor. Dimpotrivă, a adoptat identitatea lui Punkitititi și a transformat-o pe Constanze în Schabla Purnfa. Lucru interesant, cel puțin o ediție din secolul al XX-lea a corespondenței lui Mozart a scos pasajul cel caraghios cu noile lor nume din scrisoarea cu pricina, prezentînd astfel imaginea unui Mozart mai serios în drum spre Praga.⁴³

În 1787 Casanova se afla și el în Boemia, instalat ca oaspete la castelul contelui Waldstein. Bătrînul aventurier s-a dus la Praga ca să facă aranjamente pentru publicarea *Icosameron*-ului său, o poveste fantastică despre doi frați căsătorii între ei care călătoresc spre centrul pămîntului, spre țara megamicrilor. Aceștia erau niște creaturi înotătoare, înalte de două picioare, „de orice culoare vă puteți închipui în afară de negru și alb“, care comunicau într-o limbă muzicală de „cîntări armonioase“. ⁴⁴ Casanova poate că a fost prezent la premiera lui *Don Giovanni*; ar fi recunoscut cu siguranță reflectarea propriei sale cariere de cuceriri amoroase. Oricum, cu această ocazie, eroul cuceritor a fost Mozart, care triumfa la Praga pentru a doua oară în același an. Se spune că primirea extaziată pe care Praga i-a rezervat-o lui *Don Giovanni* l-ar fi făcut pe Mozart să exclame „Meine Prager verstehen mich“ („Praghezii mei mă înțeleg“), iar acesta a devenit sloganul în jurul căruia continuă legenda legăturii speciale a lui Mozart cu acest oraș. ⁴⁵ Însemna că îi apreciau muzica, dar desigur Mozart, cu dragostea lui pentru jocurile de cuvinte, gusta ironia faptului că ei îl înțelegeau, în timp ce el, din clipa cînd era printre cehi, nu-i înțelegea. Ei îl aplaudau pe Wolfgang Amadeus, fără să știe că îl aplaudă în același timp și pe Punkitititi.

Mozart urma să aibă motive să-și aducă aminte că îl înțeleseseră la Praga, pentru că, atunci cînd a fost pus în scenă la Viena în 1788, *Don Giovanni* a fost mult mai puțin bine primit. Libretistul Lorenzo Da Ponte își amintea uimirea lui:

Iar *Don Giovanni* nu a plăcut! Și ce a spus împăratul despre aceasta? „Opera este divină, poate chiar mai bună decât *Figaro*, dar nu e hrana potrivită pentru vienezii mei.“⁴⁶

Modul imperial și nonșalant în care Iosif se referea la „vienzii mei“ — al căror gust se presupunea, evident, că îl cunoaște — nu era departe de aluzia lui Mozart la „praghezii mei“. Era, la urma urmelor, ceva imperial și sugestiv, chiar prezumțios, în acea faimoasă frază, care făcea din oamenii din Praga supușii credincioși și iubitori ai lui Mozart.

Potemkin spera să-l aducă pe Mozart la Sankt-Petersburg, iar Mozart însuși a cumpărat o carte intitulată *Geographical and Topographical Travel Book through All the States of the Austrian Monarchy, with the Travel Route to St. Petersburg through Poland* (*Carte de călătorie geografică și topografică prin toate statele aparținând monarhiei austriece, cu drumul spre Sankt-Petersburg prin Polonia*). O asemenea călătorie i-ar fi adus noi cuceriri și poate și noi nume amuzante.⁴⁷ În Boemia, în ciuda asumării identității lui Punkitititi, Mozart rămânea un vizitator de la Viena, de fapt această nouă identitate scotea în evidență distanțarea lui comică ușor condescendentă. Mozart poate că se vedea ca Punkitititi, dar un volum de poezie în limba germană publicat la Praga în 1787 îl saluta cu multă seriozitate ca pe un „Apollo german“ și i se adresa astfel compozitorului: „Germania, patria ta, îți întinde mîna.“⁴⁸ Invitația din poem își găsea un ecou în seducerea țărănuței Zerlina de către Don Giovanni: „Là ci darem la mano“ („acolo ne vom da mîna“).

Aspectul imperial al relației lui Mozart cu praghezii săi a reieșit și mai explicit la a treia și ultima vizită pe care a făcut-o în acest oraș la sfîrșitul verii lui 1791, cu numai cîteva luni înainte să moară. A venit pentru premiera operei *La Clemenza di Tito* (*Clemența lui Titus*), despre îndurarea împăratului roman Titus, pe care a scris-o pentru încoronarea împăratului habsburg Leopold al II-lea ca rege al Boemiei. Un alt vizitator german la Praga, Alexander von Kleist, a ținut un jurnal al călătoriei sale la încoronare, publicat la Dresda anul următor ca *Fantasien auf einer Reise nach Prag* (*Fantezii în drumul spre Praga*). Fanteziile lui Kleist, ca și ale lui Mozart, presupuneau asumarea unei noi identități. „Fie că era o visare cu ochii deschiși (*Schwärmerei*) sau un sentiment omenesc firesc — scria

Kleist, care văzuse *Clemența lui Titus* —, în acel moment am dorit să fiu mai degrabă Mozart decât Leopold.⁴⁹ Împăratul și compozitorul erau identificați unul cu celălalt, amîndoi fiind stăpîinii Pragăi, sosind în triumf de la Viena, stimulînd fanteziile altor vizitatori germani. Kleist făcea din devoțiunea lui pentru Mozart o chestiune de mîndrie națională, menționînd entuziasmul deosebit al „ascultătorilor noștri germani”. Leopold însuși nu a fost impresionat în mod deosebit de *Clemența lui Titus*, în timp ce soția sa, împărăteasa Maria Luiza de Spania, după mulți ani petrecuți în Toscana cu Leopold, a arătat în felul ei că recunoscuse caracterul german al operei italiene a lui Mozart cînd, după cum se spune, a respins-o cu vulgaritatea unei regine ca fiind *una porcheria tedesca* („o porcărie nemțească”)⁵⁰.

Primul biograf al lui Mozart în 1798 a fost boemul Franz Xaver Niemetschek, care a descris o melancolică plecare din Praga în 1791, Mozart avînd „un presentiment al apropiatei lui morți”. La Viena erau unii care atribuiau maladia sa fatală nesănătosului „aer boem” și chiar berii boeme, dar Niemetschek insista că, atunci cînd Mozart a murit în decembrie, la Praga au curs mai multe lacrimi decât la Viena. În 1792, anul următor, un ziar din Praga formula deja mitologic „înțelegerea” specială a orașului pentru Mozart: „Mozart pare că a compus pentru Boemia; nu există vreun alt loc în care muzica lui să fie înțeleasă și executată mai bine decât la Praga.”⁵¹ Libretistul lui, Lorenzo Da Ponte, s-a întors la Praga în 1792 și a asistat aici la reprezentații cu operele la care lucraseră împreună: *Figaro*, *Don Giovanni* și *Così fan tutte*. În memoriile lui, Da Ponte își amintea „entuziasmul boemilor” pentru Mozart, aprecierea pe care o arătau chiar și „pieselor celor mai puțin admirate în alte țări” și capacitatea lor de a-l înțelege „perfect” pe un geniu pe care alte popoare l-au recunoscut numai „după multe, foarte multe spectacole”.⁵² Tributul adus de Da Ponte gustului boemilor nu era lipsit de un element de inversare ironică, în același spirit care îi permitea micului scripcar imaginar din Boemia al lui Grimm să facă profeții la Paris și să denunțe falsitatea operei franceze. Înainte să părăsească Boemia, Da Ponte l-a căutat pe concetățeanul său venețian, Casanova, care îi datora niște bani, dar Casanova nu a putut să-i plătească. Mozart murise, iar Da Ponte, care nu mai era în grații la Viena, nu știa încotro

să-și caute norocul. În 1792 Casanova l-a sfătuit insistent pe Da Ponte să meargă la Londra, ceea ce acesta a și făcut, încheindu-și lunga sa carieră la New York, unde a predat limba italiană la Columbia University. Dar în 1791, Da Ponte se gîndea să se ducă la Sankt-Petersburg.⁵³

În 1794, elevul lui Mozart, Franz Xaver Süssmayr, a venit la Praga. Îl însoțise pe Mozart la Praga în 1791 pentru *Clementa lui Titus* și se zvonea că scrisese recitativele pentru operă în timp ce Mozart se grăbea să termine restul partiturii. Süssmayr este cel care a completat recviemul pe care Mozart l-a lăsat neterminat la moartea lui, iar vizita sa la Praga în 1794 a devenit o ocazie pentru a celebra legenda lui Mozart în Boemia. Süssmayr compusese cantata „Lied der Böhmen“ (*Cîntecul boemilor*) cu ocazia zilei de naștere a împăratului. Leopold murise, fiind urmat la tron de fiul său Franz, dar rectorul universității din Praga părea încă să se mai gîndească la dilema încoronării din 1791 — pe cine să încoroneze, pe Mozart sau pe Leopold? —, cînd încerca să împace dragostea Boemiei pentru Mozart cu loialitatea față de Habsburgi. Astfel l-a întîmpinat rectorul pe Süssmayr:

Prin frumoasa și cuceritoarea voastră muzică ne înflăcărați inimile cu o și mai mare dragoste pentru mult iubiții noștri monarhi. [...] Folosiți-vă în continuare marele vostru talent pentru lăudarea lui Dumnezeu și pentru slăvirea împăratului nostru Franz, și dacă într-o zi veți avea norocul să-l ajungeți pe nemuritorul Mozart [...] nu uitați că boemii, acest vrednic popor, datorită credinței lor față de monarhi, datorită diferitelor acte frumoase exprimate în diverse împrejurări și, mai presus de toate, datorită geniului lor înnăscut pentru muzică, un popor atît de faimos, așadar, boemii au fost cei care au știut cel mai bine să vă prețuiască talentul.⁵⁴

Nu era nici un pericol ca neinspiratul Süssmayr să-și ajungă maestrul, iar Praga în 1794 încă îl mai sărbătorea pe Mozart în persoana elevului său. Insistența rectorului de a împleni loialitatea politică față de Viena și prețuirea pentru muzică a poporului, precum și afirmația sa că muzica inspira devotament politic scoteau în evidență aspectul încă semnificativ de măiestrie „cuceritoare“ al triumfului muzical al lui Mozart la Praga.

În 1937, la a o sută cincizecea aniversare a lui *Don Giovanni* la Praga, Paul Nettl își termina cartea *Mozart in Böhmen* (*Mozart*

în Boemia) sperînd pios să reînvie spiritul vremurilor trecute cînd „germanii și cehii îl sărbătoreau împreună pe Mozart ca pe «maestrul lor» [...] acel spirit al armoniei și al reconcilierii”⁵⁵. Cartea era scrisă în germană și a fost publicată la Praga în 1938, anul Acordului de la München și al abandonării internaționale a Boemiei în mîinile Germaniei. De fapt, sărbătorirea lui Mozart, acest Apollo german, de către „germani și cehi împreună” a fost întotdeauna asimetrică din punctul de vedere al balanței implicite a puterilor, iar această asimetrie reflecta inegalitatea construită cultural dintre Europa de Vest și Europa de Est.

În 1794, la Praga, Süßmayr a fost prezent la reprezentația cu opera sa italiană *Turco in Italia* (*Turcul în Italia*). Europa de Est, ocupînd un spațiu conceptual între Asia și Europa, era foarte potrivită pentru punerea în scenă a unei lucrări despre întîlnirea dintre Orient și Occident. Opera germană a lui Mozart *Răpirea din serai* — drama europenilor în Turcia în loc de cea a turcilor în Europa — a fost prima sa operă de mare succes la Viena în 1782 și a fost primită cu un entuziasm egal la Praga în 1783. În deceniul al nouălea al secolului al XVIII-lea, un francez aflat la Varșovia, Fraissinet de Larroque, a scris o comedie intitulată *Deux Français en Ukraine* (*Doi francezi în Ucraina*).⁵⁶ Lessing încercase deja — și renunțase — să scrie o tragedie care se desfășura în Ucraina; comedia apărea poate ca fiind o formă mai potrivită.

Răpirea din serai oferea o concepție comică despre Orient, dar pentru a găsi Europa de Est a lui Mozart în lucrările lui, pentru a descoperi spiritul lui Punkitititi în operele sale, trebuie să ne îndreptăm atenția către *Così fan tutte*. Reprezentată în premieră la Viena în 1790, a fost rezultatul ultimei colaborări între Mozart și Da Ponte, povestea a doi bărbați din Neapole care pun la încercare fidelitatea a două femei din Ferrara, făcîndu-le curte deghizați. Eroii se costumează în albanezi, iar iubitele lor nu îi recunosc. Cînd apar pentru prima dată deghizați astfel, Despina, servitoarea doamnelor, care știe despre ce e vorba, exprimă amuzamentul lui Mozart și Da Ponte. Fără să mai fie nevoie, libretul notează că Despina cîntă *ridendo*, rîzînd.

Che sembianze! Che vestiti!
Che figure! Che mustacchi!

*Io non so se son valacchi,
O se turchi son costor.*

(Vai ce mutre și ce haine!
Și ce fețe, ce mustăți au!
Nu știu zău ce pot să fie,
valahi sau turci.)⁵⁷

Nu sînt nici turci și nici valahi, ci albanezi, iar vesela nesiguranță a Despinei era în perfectă concordanță cu nepăsătoarea confuzie făcută între diversele popoare ale Europei de Est și ale Orientului. Rima lui Da Ponte *mustacchi/valacchi* sugera cît de ușor era să reprezinți asemenea popoare ciudate pe scenă. Intriga operei depinde de premisa puțin probabilă că doamnele nu-și recunosc iubiții deghizați, lăsînd în același timp loc pentru posibilitatea ca, în adîncul inimii, ele să îi recunoască de fapt, pentru că se îndrăgostesc din nou, fiecare de amantul celeilalte. Poziția intermediară a Europei de Est, între Europa și Asia, între civilizație și barbarie, teritoriul fanteziei și al aventurii, oferea posibilitatea unei puneri în scenă ambiguë între identitate și deghizare, între comedie și o poveste romantică.

În actul al doilea, Despina apare deghizată ca notar ca să încheie o falsă căsătorie pentru cuplurile nou formate:

*Quelle, dame ferraresi;
Questi, nobili albanesi.*

(Doamnele sînt din Ferrara;
Cavalerii din Albania.)⁵⁸

Să pronunți solemn o asemenea unire între *ferraresi* și *albanesi* era în sine o comedie. Rimarea celor doi termeni sugera raportul dintre relațiile de distanță și de identitate dintre popoarele Europei de Vest și Europei de Est, ultimele fiind suficient de legate de primele ca să le servească drept rimă comică. Ca să se pregătească pentru final, era destul ca eroii să apară, după cum indica libretul, „fără pălărie, fără pelerină, fără mustăți“, dar purtînd încă restul costumului lor albanez — acum doamnele îi puteau recunoaște.⁵⁹

Ca să înțelegem însă de ce *Così fan tutte* aduce pe scenă albanezi și nu, de pildă, boemi, trebuie să ținem minte că libretul a fost

scris în italiană de Da Ponte, un venețian. Albania se află pe malul estic al Mării Adriatice, iar Adriatica a fost domeniul stăpînit odinioară de venețieni. Venețienii sînt cei care s-au luptat cu otomanii pentru controlul asupra Albaniei în secolul al XV-lea și italienii vor fi cei care vor invada și cucerii Albania în 1939, făcînd din ea o provincie a imperiului lui Mussolini. În secolul al XVIII-lea, Albania se afla încă sub dominație otomană, dar din punct de vedere istoric exista un interes imperial care făcea ca Veneția lui Da Ponte să privească Albania în același fel în care Viena lui Mozart privea Boemia. De fapt, Habsburgii dezvoltaseră intenționat Triestul, portul lor la Adriatica, în cursul secolului al XVIII-lea, iar în 1790, anul în care a fost pentru prima oară reprezentată *Così fan tutte*, armatele vieneze luptau în sud-estul Europei împotriva otomanilor. Era destul de ușor pentru Mozart să facă apel la același sentiment de încîntare amuzată pe care îl trăise în drum spre Praga și să îl aplice falșilor albanezi fantasmagorici din libretul lui Da Ponte. La urma urmei, Mozart însuși cunoștea plăcerea de a-și asuma o nouă identitate comică în Boemia. Deghizarea în albanezi din *Così fan tutte* era menită să le atragă pe eroinele impresionabile din Ferrara și în același timp să atragă un public muzical a cărui imaginație era receptivă la comedia și la fantezia Europei de Est.

Publicul vienez era perfect pregătit să aprecieze o asemenea comedie, pentru că diversele popoare ale Imperiului Habsburgic erau reprezentate foarte vizibil în capitala acestuia. Johann Pezzl, în *Skizze von Wien (Schiță a Vienei)* din 1786, descria populația orașului, trecînd în revistă costumele exotice, ca de teatru:

Aici îl puteți întîlni adesea pe ungur, mergînd țeapăn și cu pași mari, cu dolmanul său căptușit cu blană, cu pantalonii strînși pe picior care-i ajung aproape de glezne și cu lungă lui codiță; sau pe polonezul cu fața rotundă, cu tunsoare călugărească și cu mîneci largi: amîndoi mor în cizmele lor. — Armenii, valahii și moldovenii, cu hainele lor pe jumătate orientale, nu sînt rari. — Sîrbii cu mustăți răsucite ocupă o stradă întreagă. [...] Evreii polonezi, înfășurați în negru din cap pînă-n picioare, cu bărbi și cu tot părul învîrtit în noduri, seamănă cu niște sperietori de ciori: o satiră vie a Poporului Ales. — Țăranii boemi cu cizme înalte; căruțașii unguri și transilvăneni cu mantale din piei de oaie; croații

cu poloboace negre ținute în echilibru pe cap — toți aduc câte o notă amuzantă în furnicarul vienez.⁶⁰

Aceasta era Europa de Est jucată ca o piesă de teatru pe străzile Vienei, cu fiecare identitate străină rezumată prin costumul ei „pe jumătate oriental”: de la valahi la moldoveni, de la hainele din piei de oaie la mustățile răsucite. La Viena, Da Ponte și Mozart vor fi întâlnit și apreciat și ei aceste „note amuzante” în mulțime, pentru că, la urma urmelor, ca libretist și, respectiv, compozitor, meseria lor era să amuze publicul.

„Într-o țară necunoscută, dezorientat”

Călătoriile imaginare în Europa de Est, de pildă cele ale baronului Münchhausen, erau publicate împreună cu voiajele adevărate pe care le parodiau, de pildă cele ale lui Tott și Coxe. În același timp, călători adevărați ca Mozart și chiar Casanova adăugau relatărilor lor accente ireale, nume exotice care ștergeau din celălalt sens granița dintre fantezie și realitate. Călătoria imaginară a lui Voltaire prin Europa de Est alături de Carol al XII-lea a servit ca un important model literar pentru călătorii de mai târziu, care au scris despre Europa de Est încercând să se descurce printr-un labirint de fantezii culturale și de efecte de stil. Clișeul voltairian al aventurierului care își găsea drumul prin „țări necunoscute” a dominat prima însemnare din jurnalul lui Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, conte d'Hauterive, când acesta a părăsit în 1785 ambasada franceză de la Constantinopol ca să ia în primire un post la curtea Moldovei.

Cînd un secretar al domnului Moldovei pleacă de la Pera crezînd că poate merge prin Europa la fel ca prin Franța trece prin prima aventură a călătoriei sale. Seara se trezește singur într-o țară necunoscută, dezorientat (*désorienté*).⁶¹

Hauterive descoperea o țară necunoscută chiar în Europa, exact în momentul intrării în Europa. Căci călătoria sa se desfășura în sens invers celei a lui Salaberry spre Constantinopol, dovedind că Europa de Est putea fi descoperită în drum spre Europa la fel de bine ca în drum spre Orient. Constantinopolul, în ciuda exotismului

său, era cel puțin „cunoscut“, în timp ce în acest caz ieșirea din Orient avea ca rezultat, făcînd un joc de cuvinte, „dezorientarea“. O asemenea dezorientare era intensificată de neașteptata descoperire a unor popoare mutate din Europa de Est. La opt zile după ce plecase de la Constantinopol, pe cînd se apropia de Bulgaria, Hauterive s-a întîlnit cu o colonie de evrei, „transplantați din Polonia la porunca lui Mohamed al IV-lea care a cucerit Podolia“. În a unsprezecea zi, a dat de tătari din Crimeea, stabiliți în Bulgaria de cînd țara lor fusese anexată de Rusia, cu doi ani în urmă.⁶²

Din prima săptămînă a călătoriei sale Hauterive a declarat că Europa de Est era dezorientantă și din punct de vedere filozofic, fiind o provocare pentru gîndirea iluministă. Cînd a văzut hoți trași în țepă la marginea drumului, a refuzat să judece după standardele Europei de Vest:

Îi aud de aici pe filozofii noștri țipînd indignați! Deh, să-și părăsească și ei o dată casa! Dacă domnul de Beccaria i-ar fi văzut pe toți ucigașii din această țară, ar fi fost mai puțin înclinat să se înduioșeze (*s'attendrir*).⁶³

Era aceeași lecție pe care Tott o învățase în Moldova cînd fusese „vindecă“ de „omenia [sa] încăpățînată“. Cartea lui Cesare Beccaria, *Dei delitti e delle pene* (*Despre crime și pedepse*), a făcut senzație printre iluminiști în 1764 cînd a fost publicată, dar argumentele lui contra torturii, a brutalității aparatului penal și a pedepsei cu moartea au fost respinse de Hauterive ca fiind irelevante într-o „țară necunoscută“, necunoscută milanezului Beccaria. Hauterive nu s-a înmuiat nici măcar cînd a aflat că cei trași în țepă nu erau neapărat hoți, că atunci cînd aveau loc furturi autoritățile otomane nu-și dădeau prea multă osteneală să afle dacă cel pe care îl executau era vinovat. În Munții Rodopi sau Balcani obișnuiau să „caute cîte un cioban pe jumătate sălbatic, care abia arată a ființă omească și care nu poate să vorbească rațional despre nimic“. Era numai bun: „Bulgarul este spînzurat.“⁶⁴ Deși Hauterive recunoștea că ciobanul era „un biet amărît“, sălbăticia lui, înfățișarea lui neomească, neputința lui de a raționa făceau ca standardele iluminiștilor atît de ușor de înduioșat să devină irelevante.

Hauterive însuși, după un an petrecut la Constantinopol, se pregătea să servească timp de doi ani în Moldova ca reprezentant al

regelui Franței și ca sfătuitor luminat al domnitorului. În 1785 avea treizeci și unu de ani. Deși fusese educat de oratorieni și uneori era numit abate, legăturile religioase ale lui Hauterive erau destul de slabe ca să le poată rupe ușor când a izbucnit Revoluția Franceză. A fost consulul francez la New York și mai târziu s-a ridicat în funcția de director al Arhivelor Naționale de la Paris sub regimul lui Napoleon.

„Această Bulgaria, al cărei nume trezește frica, este una dintre cele mai frumoase țări din Europa“, scria Hauterive. „Nu vezi nicăieri câmpii mai frumoase, dealuri mai domoale, mai line, și niște peisaje mai potrivite să fie înfrumusețate prin cultivare (*culture*).“ Această Bulgaria era în foarte mare măsură o descoperire literară, de la ecoul înfricoșător al numelui ei, pînă la frumusețea peisajului artistic descris. Chiar și esența Europei de Est, faptul că se dovedea prielnică pentru *culture* — ceea ce putea să însemne cultivare, dar putea să sugereze și civilizare — era transformată într-o chestiune de înfrumusețare artistică. Hauterive observase deja că, deși bivoli, caii, vacile, oile și caprele locuiau „amestecate talmeș-balmeș“ în sate, când pășteau pe povîrnișuri „animalele din fiecare specie se strîngeau la un loc și formau grupuri pitorești“. ⁶⁵ Această atenție acordată aspectelor „pitorești“ va prevala adesea asupra impresiilor lui mai puțin plăcute din Bulgaria.

Primul sat bulgar de pe traseul lui Hauterive, întîlnit la nouă zile după ce plecase de la Constantinopol, era Codgea-Torla, un nume ce i-ar fi plăcut lui Mozart, dar o localitate deloc prosperă: „Nu-ți poți închipui nimic mai jalnic decît înfățișarea acestui cătun, proprietatea mizeră a întîiului călăraș al sultanului, care în fiecare an îi chinuie și-i canonește într-o mie de feluri pe nefericiții săi supuși.“ Cu un an în urmă încercaseră să fugă, dar fuseseră urmăriți și prinși de stăpînul lor, căpătînd „mii de lovituri de băț“. Acesta era sindromul pedepselor corporale și al oprimării feudale observate pretutindeni în Europa de Est, dar Hauterive nu a zăbovit asupra lui. A trecut imediat la casele „ciudate“ ale satului cu hornurile lor ca niște stupi, la femei cu broderiile lor în toate culorile, la fetițele dornice de cîțiva bănuți pe care să-i poarte ca pe niște bijuterii și să-i păstreze ca zestre. În general, se gîndea Hauterive, „au un aer mai puțin nefericit decît țărani noștri“, pîrînd „mai blînzi și

mai sociabili“. A aflat că trăiau împreună cu vacile, bivolii, oile, gîștele și caprele lor și se gîndea că sprinteneala sătenilor, ochii și fizionomia lor le dădeau „un pic aerul caprelor“, mai ales cînd purtau căciulile lor miștoase. În ziua următoare a părăsit Codgea-Torla și a avut ocazia să privească plin de superioritate un alt sat aflat în drumul său: „De sus de pe munte vezi la poale bărbați, femei și copii ieșind din case, ca un mușuroi de furnici, adunîndu-se în cete, cei mai curioși și mai lacomi urcînd după călători, dansînd și cîntînd în jurul trăsurilor.“⁶⁶ Hauterive le-a aruncat niște monede și avea toate motivele s-o facă, pentru că perspectiva mușuroiului de furnici făcuse din viața mizeră a unui sat bulgar un triumf al pitorescului.

Ziua următoare, plecînd de la Karabunari, Hauterive a apreciat noi „priveliști mărețe“, care de data aceasta includeau și o scenă de vînătoare:

Treizeci de cîini frumoși, albi ca zăpada, iuți ca vînturile care bat la cîmpie, o sută de vînători pe cai la fel de sprinteni. [...] *Voilà*, scena pe care am savurat-o de sus de pe dealurile întinse care unesc Rodopii cu Balcanii. În mai puțin de două minute, au luat urma a șase iepuri care alergaseră ca săgeata, în lătrăturile haitei și strigătele vînătorilor.⁶⁷

Vînătorii s-au dovedit a fi tătarii din Crimeea, dar semnificația acestei vînători de iepuri în jurnalul lui Hauterive era că această „scenă“, pe care o „savurase“ atît, servea din punct de vedere literar la corectarea impresiei făcute de povestea pe care o auzise cu două zile înainte despre vînătoarea brutală de oameni ale cărei victime fuseseră sătenii din Codgea-Torla.

Priveliștile frumoase ascundeau experiențele neplăcute, dar rămîneau împletite cu acestea într-un mod tulburător. După ce a lăsat în urmă vînătoarea, Hauterive a poposit în „cel mai îngrozitor cătun din Bulgaria și din lume“, care făcea totuși „parte din priveliștea acelei frumoase cîmpii pe care tocmai am lăudat-o“. Problema cu acest cătun era, într-un cuvînt, noroiul: „Era noroios ca fundul unei mlaștini; străzile, cîmpurile, casele sînt de noroi; locuitorii sînt urîți, murdari și, cred, bolnavi, acoperiți cu blănuri aspre, zdrențăroși și plini de păduchi.“ Dar de îndată ce a trecut de satul cel noroios, i-au apărut în față Munții Balcani cu „priveliștea unor păduri negre, întinse și dese“ și a început să sperie că va găsi „ceva nou de observat

la caracterul fizic și moral al muntenilor“. ⁶⁸ A întâlnit un bătrîn de nouăzeci și patru de ani care își socotea vîrsta după cele trei războaie ruso-turce pe care și le mai amintea, primul datînd de la începutul secolului: „Dar soarta celor două imperii înseamnă foarte puțin pentru el, cu condiția să poată trăi mai mult decît un turc de aceeași vîrstă din același sat.“ Această parabolă comică a bătrînilor rivali sugera o viață comună a diferitelor etnii care locuiau în munții Europei de Est, separată de dinamica politicii internaționale, ba chiar fără nici o legătură cu aceasta. Munții erau „nici prea înalți, nici prea greu de urcat“, deși erau foarte „potriviiți pentru a-i inspira pe poeți și pe pictori“, întru totul pitorești. „Călătorii care străbat Bulgaria nu trebuie să se teamă decît de frig, de iarnă, de hoți și de lupi“, trăgea el concluzia. ⁶⁹ După ce îi liniștea astfel cu ironie, continua prin a-și invita cititorii prezumtivi să călătorească împreună cu el prin Bulgaria:

Drumuri groaznice te duc la Schiali-Kavak; te odihnești, ca să te tîrăști timp de încă trei ore prin noroiul unei păduri foarte mari, foarte frumoase, în care nu auzi alt zgomot decît cel al puștii cu care tragi din cînd în cînd, ca să-i avertizezi pe cei care nu se grăbesc destul și pe cei care se grăbesc prea tare [...] și *voilà*, așa treci vestiții Munți Balcani. ⁷⁰

Hauterive ținea să te aducă și pe *tine* cu el în Europa de Est, prin noroaie, punîndu-ți o pușcă în mînă și încurajîndu-te să tragi cu ea ca să-ți disciplinezi călăuzele și cărăușii, să meargă într-un ritm constant. Oricum, în timp ce *tu* traversai Balcanii, Hauterive zăcea în trăsura lui, „osîndit la dureri de stomac, martirizat de grețuri“.

La două săptămîni după ce plecase de la Constantinopol, jurnalul de călătorie al lui Hauterive devenea tot mai mult o culegere de parabole literare. Încă îndurîndu-și martiriul medical, descria o utopie religioasă în Bulgaria:

Am trecut astfel fără nici un interes și în tăcere pe lîngă Chinguali, Kaiali, Erubialar, Kouchouflar, Charvi, sate cu locuitori jumătate turci, jumătate bulgari, în care mahomedanii și creștinii trăiesc fără ură, ba chiar în armonie, și beau vin prost împreună, încălcînd Ramadanul și Postul Mare [...] și nu sînt cu nimic niște oameni mai puțin cinstiți. ⁷¹

Elementul de fantezie era aici și mai pronunțat, judecînd după faptul că Hauterive tocmai afirmase că grețurile îl obligau să rămîna

în trăsură, încît cu greu ar fi putut să studieze atent cele cinci sate întîlnite în drum. Formularea era evident influențată de Voltaire, mai ales cînd sătenii „beau vin prost împreună, încălcînd Ramadanul și Postul Mare“, iar asemenea ecouri din *Candid*, *Zadig* sau chiar din *Dicționarul filozofic* îi dădeau așa-zisului jurnal de călătorie un covîrșitor aer literar.

Hauterive putea să fi trecut uneori drept un abate oratorian, dar era evident un abate al Iluminismului, prea puțin cucernic, care privea cu îngăduință coexistența pașnică și chiar amestecarea celor două religii.

Imamii și preoții au totdeauna aceeași indulgență pentru căsătoriile între credincioșii de cele două religii. Adeseori vezi turbane și icoane sub același acoperiș și Coranul și Evanghelia puse una peste alta.⁷²

Tot așa cum războiul dintre imperii, dintre Rusia și Turcia, nu avea nici o legătură cu rivalitatea dintre cei doi bătrîni, Hauterive descoperea că războiul religios nu avea nici o importanță pentru comunitățile etnice eterogene din Bugaria. Dar cu cît Hauterive încerca mai tare să se concentreze asupra popoarelor din Europa de Est, cu atît aceste popoare apăreau mai mult ca un construct literar convențional al Iluminismului, imaginate mai degrabă decît observate. Hauterive atribuia această pace religioasă „ignoranței și primitivismului unui popor fără educație și neluminat“ și, adoptînd rolul abatelui luminat, îi absolvea din punct de vedere filozofic de păcate: „Acest scepticism religios, atît de pașnic și de docil, mi se părea pe deplin scuzabil.“ Oamenii din Bulgaria nu erau, de fapt, „întotdeauna niște sălbatici care nu puteau să vorbească rațional despre nimic“. Aceasta era exact formularea, cuvînt cu cuvînt, pe care Hauterive o folosisa cu o săptămînă în urmă ca să-l descrie pe bulgarul din Munții Balcani executat ca țap ispășitor pentru furt. O dată ce traversase și el Balcanii, Hauterive ajunsese să înțeleagă civilizația ca pe o condiție ambiguă din punct de vedere filozofic și conchidea, cu o ironie voltairiană: „Acești nefericiți sînt astfel foarte departe de civilizație, neavînd nici una dintre patimile pe care în alte părți prejudecățile le fac atît de obișnuite și de greu de vindecat.“⁷³

Ajuns la Dunăre, granița dintre Bulgaria și Valahia, Hauterive a făcut câteva reflecții asupra ciumei, după care a izgonit asemenea gânduri:

În vecinătatea Silistrei este plin de cimitire cu morminte nou săpate; împrejurimile par pustii, iar imaginația, mărintrind tristețea pe care o inspiră înfățișarea lor, vede pretutindeni moartea înconjurată de cadavre și de muribunzi și vărsînd din gura ei puturoasă otrava contagiunii. Printre ororile acestei scene, nu știu cum să exprim efectul pe care mi l-a produs vederea unui zmeu care s-a înălțat în aer și a plutit pe deasupra orașului cît se poate de vesel. Ideea unei cete de copii alergînd și zburdînd în jurul sferei mi-a venit în gînd imediat; rîsul lor, pe care mi se părea că îl aud, a alungat trista viziune care mă urmărea, și cele două mii de bulgari, turci, armeni, creștini care veniseră să ne vadă steagurile, să ne audă tobele și să mănînce din mîinile noastre timp de mai mult de o oră nu m-au mai înspăimîntat, mulțumită zmeului.⁷⁴

„Imaginația“ lui Hauterive prelua ațîțată elemente din observațiile sale, aducîndu-i o viziune a morții și apoi o viziune concurentă a copiilor fericiți, care imediat a devenit dominantă. În noaptea următoare, după ce trecuse Dunărea în Valahia, Hauterive a fost supus noului „supliciu“ de a fi „devorat de purici“ și a biruit atacurile lor cu o nouă viziune plină de imaginație.

M-am văzut într-o clipă plin de ciupituri, acoperit de puncte roșii și de pete rotunde, atît de multe încît se atingeau între ele și semănau oarecum cu acei mici solzi care formau armura vechilor daci, în a căror țară aveam nenorocul să mă duc la culcare pentru prima oară.⁷⁵

Aceste puncte și pete vor fi fost poate un supliciu, dar cel puțin nu erau semnele ciumei. Hauterive a transformat fără întîrziere dovezile vulnerabilității sale într-o armură imaginară și, după modelul atîtor altor călători prin Europa de Est, și-a închipuit că era nu un valah contemporan, ci un dac din vechime. A continuat să se bucure uitîndu-se la copiii care se jucau „în noroi, sprinteni și goi, ca niște maimuțele“⁷⁶.

Hauterive recunoștea asemănarea dintre Valahia și Moldova, deși călătorul din secolul al XVIII-lea nu putea încă să exprime această legătură folosind numele de România: „Punctele în care cele două state se învecinează seamănă perfect; aceleași încercări,

aceleași nenorociri, aceeași istorie i-au redus pe valahi și pe moldoveni la cea mai deplină uniformitate fizică și morală. „Această „reducere“ prin „nenorociri“ era menită să exprime același nivel de înapoiere al amîndurora, cu toate că Hauterive nu îi disprețuia îndeajuns ca să nu fie bucuros în Moldova de „extraordinara politete [arătată de oamenii de rînd] la vederea unui bărbat care pare să fie unul dintre apropiații domnitorului“. Cu două zile înainte să ajungă la destinația lui, Iași, s-a bucurat de ceva mai mult decît politețe din partea poporului. A fost găzduit într-o casă unde o fată de optsprezece ani care broda i-a atras atenția: „Ducesele noastre nu brodează cu o mîină mai frumoasă.“ Hauterive a mîncat și s-a dus la culcare, simțind „alte dorințe“, dar hotărît să respecte virtutea fetei. Însemnările din jurnal din acea zi se încheiau acolo, iar cele din ziua următoare începeau fără să mai spună dacă își păstrase hotărîrea.

Adio, încîntătoare brodeză; moldoveanul care te face fericită trebuie să fie foarte fericit el însuși dacă te găsește tot atît de frumoasă ca și mine. [...] La plecare îi dau o monedă: o ia, își lasă ochii în jos, îmi sărută mîna; cît despre mine, o admir ca pe o madonă de Correggio.⁷⁸

Imaginația lui Hauterive, pe rînd galantă și pioasă, făcea din fată o ducesă seara și o madonă dimineța, dar omisiunea sugestivă, chiar înainte ca moneda să treacă din mîna lui în a ei, lăsa neclar ceea ce se întîmplase în cursul nopții. Imaginativul Hauterive găsisese în Europa de Est atît de multe lucruri care să-i exerseze simțul fan-teziei și al formelor literare, încît putea, desigur, să lase ceva și pentru imaginația altora.

„Cea mai înfierbîntată imaginație“

Lady Elizabeth Craven a făcut aceeași călătorie ca și Hauterive în anul următor, 1786. Plecînd de la Constantinopol, a refuzat ruta belgrădeană pentru că era prea bîntuită de tîlhari: „Am consultat hărți și pe cei mai bine informați călători de pe aici și sînt sigură că pot ajunge la Viena prin Bulgaria, Valahia și Transilvania cu multă ușurință și repeziciune.“ Dar apoi a fost avertizată că existau „riscuri mult mai mari dacă o iau pe acest nou drum, pentru că voi

găsi capete înfipite în pari la fiecare milă, în aceste țări fiind mult mai mulți tâlhari și ucigași decît în celelalte⁷⁹. S-a hotărît să nu le dea crezare, ceea ce nu a împiedicat-o să meargă cu „două mici pistoale englezești foarte bune pe care le port la cingătoare“. Recunoștea că „celor mai multe femei le-ar fi teamă de călătoria pe care o fac eu; dar, acum că mă aflu în această țară a lui Mahomed, trebuie să ies din ea, așa că am să merg înainte veselă și plină de voie bună“. Faptul că era femeie făcea călătoria ei să pară și mai aventuroasă, mai greu de întreprins și de povestit. A exploatat acest lucru în relatarea ei, de pildă în Bulgaria:

Bulgaria este foarte puțin cultivată, și unde vedeam un turc la muncă pe cîmp, era înarmat cu o pușcă. [...] O asemenea priveliște și o pădure prin care am trecut, atît de puțin umblată de călători încît copacii și tufișurile mi-au smuls ușa de la trăsură, erau lucruri care ar fi putut s-o facă să tremure pe orice doamnă distinsă.⁸⁰

Astfel, cititoarea — orice doamnă distinsă — era invitată să tremure împreună cu ea. De fapt, ea avea o tovarășă de călătorie, „Made-moiselle“, o franțuzoaică însoțită de un cățeluș alb, și amîndouă aceste doamne distinse erau îndrumate de o călăuză, un slujbaș turc, „groaznicul meu Cihodar“, care să facă toate aranjamentele.

Domnitorul Valahiei și doamna lui au rugat-o stăruitor pe Lady Craven să rămînă un an, gîndindu-se poate că era o achiziție și mai prețioasă decît Hauterive, care stătea în Moldova vecină — „dar i-am asigurat că nu voi sta douăzeci și patru de ore în București“. Oricum, a notat cu uimire că Valahia nu era tocmai Orientul: „Cina a fost servită într-un mod mai european decît mi-aș fi imaginat; o masă cu picioare și scaune pe care să șezi erau lucruri la care nu mă așteptam.“ A luat cu ea „niște batiste foarte frumos brodate“ ca amintire.⁸¹ A admirat munții și pădurile Valahiei: „Nu-ți poți închipui nimic mai sălbatic sau mai romantic [...], dar astfel de peisaje cu greu pot compensa drumul îngrozitor.“ Ca dovadă, deși douăzeci de țărani îi cărau trăsura peste munți, aceasta s-a răsturnat, iar ea s-a trezit pe pămînt, cu Mademoiselle lîngă ea strigînd de nenumărate ori: „Je suis morte.“* Cu atenția pe care englezii o

*Am murit (*lb. fr.*).

acordau în general agriculturii, Lady Craven cerceta și admira solul Valahiei, „un pământ negru, bogat“, și trăgea concluzia: „Această țară poate fi numită o piatră prețioasă rău montată; ce ar putea ea fi dacă ar fi cîrmuită de oameni înțelepți și harnici.“ Metafora „pietrei prețioase rău montate“ exprima limpede modul în care Lady Craven vedea Europa de Est, pentru că sugera lipsa de șlefuire și de finisare care făcea ca aceste țări să fie aproape, dar nu tocmai, o bijuterie pentru doamne. Alpii transilvăneni sau Carpații Meridionali se găseau la granița dintre Valahia otomană și Imperiul Habsburgic, „acei munți încîntători meniți desigur să fie altceva decît adăpostul supușilor oprimați sau al ucigașilor fugari“. A răsuflat ușurată cînd a văzut pajura habsburgică, atunci cînd a intrat în Transilvania și „m-am simțit sub protecția împăratului“, iar bătrînul vameș i-a spus că era „prima doamnă pe care o văzuse sau despre care auzise că trecuse granița pe acolo“. De la început pînă la sfîrșit, Lady Craven și-a povestit călătoria ca pe aventura unei doamne care descoperea țări unde vizitatorii ce se aventuraseră fuseseră majoritatea bărbați. Împăratul Iosif al II-lea își trecea în revistă regimentele din Transilvania tocmai pe cînd Lady Craven trecea granița și „mi-a trimis vorbă că va fi la dispoziția mea, ceea ce a și făcut“. Era mai ales interesat de hărțile pe care ea le adunase pe drum, care „păreau să-i facă foarte mare plăcere“⁸². De fapt, peste un an, în 1787, Iosif urma să se lupte cu otomanii — ultima lui mare aventură în politica externă. Spera să cucerească Moldova și Valahia, așa că hărțile și experiențele lui Lady Craven îl interesau în mod deosebit în 1786. Piatra prețioasă, chiar dacă era rău montată, i se părea ademenitoare împăratului. Dacă Habsburgii ar fi ajuns la București, ar fi stat mai mult de o zi.

Pentru Lady Craven, călătoria de la Constantinopol la Viena era doar ultima etapă a unui voiaj mult mai lung făcut prin Europa de Est în 1786. Se despărțise de soțul ei în 1783 și pe cînd se afla în Italia în 1785 se hotărîse să se îndrepte spre nord: „Acum am pornit la drum, voi vedea curți și popoare pe care puține femei le-au văzut.“ Itinerarul ei a dus-o de la Viena la Cracovia și la Varșovia, apoi la Sankt-Petersburg, a urmat lungul drum către sud spre Crimeea, de unde a ajuns, navigînd pe Marea Neagră, la Constantinopol, întorcîndu-se în cele din urmă prin Bulgaria și Valahia la Viena.

Itinerarul ei cuprindea toate cele trei rute care, pentru călătorul din secolul al XVIII-lea, defineau Europa de Est: mai întâi drumul la Sankt-Petersburg prin Polonia, la urmă călătoria la Constantinopol prin Europa de Sud-Est (făcută aici în sens invers) și, între ele, traseul care lega Sankt-Petersburgul de Constantinopol și definea Europa de Est pe axa nord-sud, călătoria în Crimeea. Acesta urma să devină cel mai celebru parcurs al deceniului când Ecaterina s-a dus în Crimeea în anul următor, în 1787. Împăratul Iosif al II-lea a însoțit-o, pregătit poate de hărțile lui Lady Craven. Aceasta putea deci să conteze pe faptul că faima călătoriei celor două capete încoronate avea să facă și mai interesante relatările ei publicate la Dublin în 1789: *A Journey through the Crimea to Constantinople* (*O călătorie prin Crimeea spre Constantinopol*). Prin această carte era hotărâtă să arate „pe unde a fost adevărata Lady Craven“, pentru că o impoartăre își asumase identitatea ei „prin cele mai multe hanuri din Franța, Elveția și Anglia“, dîndu-se drept „nevasta soțului meu“.⁸³ Relatarea călătoriilor sale urma să îi spele numele de orice scandal pricinuit de această „înșelătorie neobrăzată“, stabilind că adevărata Lady Craven călătorea prin Europa de Est, în timp ce impoartărea (împreună cu Lord Craven, pesemne) făcea un tur mai convențional al Europei de Vest. Acest scenariu al celor două doamne, ambele revendicînd același nume, fiecare în partea ei de continent, făcea din Europa de Est teritoriul aventurii și al autenticității, în timp ce Europa de Vest devenea cel al minciunii și al necuviinței. Ideea de civilizație era din nou ambiguă; o piatră prețioasă era rău montată, dar cealaltă era un fals. Cartea lui Lady Craven era formată din scrisori compuse pe drum, adresate de autoare margrafului de Brandenburg, Anspach și Bayreuth. Îi spunea „dragă frate“ și semna „sora ta iubitoare“, dar în 1791, după ce Lord Craven murise, iar ea străbătuse Europa de Est, margraful a încetat să-i mai fie frate și a devenit cel de-al doilea soț al ei.

Lady Craven a anticipat gustul aventurii prin Europa de Est în 1785, cînd a admirat uniforme de ofițerilor unguri și polonezi din armata habsburgică, exprimîndu-și opinia că „fiecare popor ar trebui să-și păstreze portul național și că nu este deloc nevoie ca oamenii să-și maimuțărească unii altora costumele“. A călătorit de la Viena la Cracovia și a descoperit „tristele mărturii“ ale eșecului

politic al Poloniei. „Dacă aş fi fost prin naştere un nobil polonez“, reflecta ea, adoptînd pentru moment o altă identitate, ar fi renunţat la privilegiile sale ca să-şi salveze ţara de la împărţire. În ianuarie 1786 la Varşovia a aflat că piticii şi servitorii erau „proprietatea absolută a stăpînului“. Regele Stanisław August i-a spus cuvinte măgulitoare despre Anglia, cuvinte care „m-ar fi făcut să fiu părtinitoare în favoarea ţării mele, dacă aş fi putut să o iubesc mai mult decît o iubesc; dar cuvîntul confort, care numai acolo este înţeles, de mult mi-a săpat în minte cît de mult preţuieşte“⁸⁴. Idealurile nedespărţite de confort şi civilizaţie condiţionau întotdeauna superioritatea plină de infatuare a călătorului prin Europa de Est.

În februarie la Sankt-Petersburg a simţit şi mai tare că „eleganţa produsă de curăţenia şi ordinea de la noi nu se găseşte nicăieri în afara Angliei“. Era deranjată de contrastele observate în genere în capitala rusă şi-i invita pe margraf şi pe cititorii ei să le cercezeze: „Intri într-un salon în care podeaua este făcută din cele mai preţioase feluri de lemn cu intarsii, după ce ai urcat o scară făcută din lemnul cel mai prost şi în cel mai grosolan mod şi miro-sind a murdărie — Surugiii poartă haine din piei de oaie.“⁸⁵ Privea cu tot atîta dezaprobare rafinamentele nobililor ruşi: „Moda zilei este cea mai ridicolă şi mai puţin potrivită pentru această climă; voalurile franţuzeşti şi florile nu au fost făcute pentru frumoasele rusoaice.“ Vederea Ecaterinei înseşi într-o rochie rusească — „una foarte frumoasă“ — i-a confirmat lui Lady Craven convingerea că fiecare popor trebuia să-şi păstreze portul specific. A fost de asemenea impresionată de un „foarte superb“ bal mascat dat de Ségur la Sankt-Petersburg.⁸⁶

Lucrul care o nemulţumea cel mai tare la Sankt-Petersburg trăda adevăratul motiv al călătoriilor ei. Era vorba de frigul iernii, care „trebuie că îngheaţă cea mai înfierbîntată imaginaţie“. Nu era un loc potrivit pentru poeţi şi pictori: „Florile imaginaţiei se usucă şi mor negreşit acolo unde nu există primăvară.“ Lady Craven călătorea prin Europa de Est ca să-şi hrănească imaginaţia şi fantezia şi, dacă ele nu puteau înflori la Sankt-Petersburg, trebuia să plece mai departe. Stînd alături de Potemkin la un dineu, şi-a adus aminte că peninsula Crimeea, cu a cărei guvernare el era însărcinat personal, făcea parte din Imperiul Rus încă din 1783. Acest lucru a făcut-o să

se întrebe dacă într-o bună zi „un imperiu care se întinde de la sud la nord va prefera să se încălzească la razele soarelui“, dacă vreodată capitala va putea fi transferată în Crimeea, iar Sankt-Petersburgul „transformat în antrepozite“.⁸⁷ Aceasta era axa nord-sud care făcea ca Europa de Est să poată fi văzută ca partea estică a continentului. Carol al XII-lea și Voltaire o descoperiseră aproape din întâmplare pe când cădeau din victorie și cucerire în înfrângere și captivitate, din Rusia și Polonia în Ucraina și Crimeea. Nimic nu avea să fie lăsat la întâmplare în timpul călătoriei Ecaterinei în Crimeea din 1787, fiecare loc de popas fiind strălucitor aranjat ca să primească suita imperială. De fapt, în 1786 pregătirile începuseră deja de multă vreme, așa că Lady Craven a putut să se bucure de câteva din clădirile amenajate pentru împărăteasă.

Lady Craven, atunci când „imaginația“ o împingea spre sud, transferînd acolo, plină de fantezie, și capitala imperiului, se afla în pas cu istoria intelectuală a deceniului. Anul 1786 a fost și cel în care Goethe a plecat de la Weimar în Italia, hrănindu-și imaginația artistică prin descoperirea sudului Europei de Vest. Se descria ca fiind atras de „o necesitate irezistibilă“, îndemnat să facă „un drum lung și singuratic, căutînd punctul central“, Roma, unde „toate visurile tinereții mele mi-apar acum aievea însuflețite de viață“.⁸⁸ Lady Craven a urmat un impuls asemănător ca să descopere sudul Europei de Est de-a lungul unei axe paralele cu cea a călătoriei lui Goethe prin Italia. Consolidarea intelectuală a Europei în două jumătăți, Europa de Vest și Europa de Est, depindea de cît de clare erau aceste axe, pe de o parte cea care lega Germania de Italia, iar pe de altă parte cea care lega Marea Baltică de Marea Neagră. Dar aventura lui Lady Craven era diferită de cea a lui Goethe, ducînd-o nu în centrul, ci mai degrabă la capătul lumii, într-o țară necunoscută, în Crimeea. Că impulsurile care îi mînau la drum erau de același fel era sugerat de faptul că în Italia Goethe a putut în sfîrșit să termine drama sa *Ifigenia în Taurida*. Ce era Taurida, dacă nu Crimeea antică? Salvată de Artemis în momentul în care Agamemnon voia să o sacrifice, Ifigenia lîncezea în Crimeea, „într-o sclavie demnă și sfințită“, proclamîndu-și înstrăinarea: „Sufletu-mi nu poate în veci/ Cu-aceste locuri să se obișnuiască“.⁸⁹

Probabil că nici Lady Craven nu avea să se obișnuiască în Crimeea, dar imaginația o chema într-acolo. Nu a luat în seamă avertismentele pe care le-a primit la Sankt-Petersburg în privința Crimeii, că „aerul este nesănătos, apele otrăvite și că voi muri cu siguranță dacă mă duc acolo“. Ea știa că „o țară nou anexată, ca și o frumusețe nouă, își găsește ponegritori“ și auzise cel puțin o relatare laudativă care o făcuse să se gândească: „Nu mi-ar părea rău dacă aş cumpăra o moșie tătară.“ În martie, se afla în drumul ei spre sud, deja la Moscova, și mai nerăbdătoare să vadă „acea peninsulă numită Taurida, pe care, după climă și poziție, o văd ca pe o țară încântătoare și o achiziție la care Rusia nu ar trebui să renunțe niciodată“⁹⁰. Lady Craven era sigură că Taurida „trebuie în mod firesc să devină o comoară pentru posteritate“. Astfel, Crimeea devenea o comoară, așa cum Valahia era o piatră prețioasă, amîndouă fiind descrise cu ajutorul unui limbaj care făcea cu ușurință din țările necunoscute niște premii imperiale.

S-a oprit la Poltava în Ucraina, ca să vadă cîmpul de bătălie unde Petru a înfrînt „spiritul neîmblînzit al lui Carol al XII-lea“, dar propriul ei spirit nedomolit o îmboldea să mergă mai departe, spre Crimeea. Pe drum, se gîndea la reputația Crimeii, la faima comerțului ei cu sclavi din perioada dominației otomane — „marea piață de robi cerchezi“ —, la prezența în vechime pe aceste meleaguri a sciților, apoi a sarmaților. Măcar o dată, aproape din întîmplare, acest lucru era corect din punct de vedere istoric. Sciții, al căror nume încărcat de semnificații era asociat în secolul al XVIII-lea, în voia fanteziei, cu fiecare ungher al Europei de Est, s-au stabilit probabil în jurul Crimeii pînă în secolul al IV-lea î. Cr., cînd au fost înfrînți de sarmați. Lady Craven a traversat stepa — „numită Step, eu o voi numi deșert“ — și a intrat în țara tătarilor. A trimis înainte într-un sat tătar un servitor „a cărui teamă caraghioasă în timpul întregii călătorii m-a amuzat mult“ și care i-a relatat înspăimîntat că tătarii erau „oameni foarte răi, negri la înfățișare“. Lady Craven nu a spus nimic despre culoarea lor, dar „acest sat nu mi-a făcut o impresie prea bună despre curățenia tătarilor, nu am văzut niciodată un loc mai murdar și mai jalnic“. Era doar un cerc de colibe și, în contextul „peisajului maiestuos“, i-a dat o idee nu întru totul neplăcută despre „starea primitivă a lumii“. Lady Craven

aducea civilizația cu ea: „M-am oprit acolo și am făcut ceai.“ Ca o englezoaică perfectă ce era, călătorea întotdeauna cu „serviciul meu de ceai“⁹¹.

Acesta era teritoriul tătarilor, dar impresiile ei despre componența etnică a populației erau destul de inconsecvente, mai ales în privința militarilor prezenți aici. A întâlnit un general rus, un șef de cazaci și chiar o trupă de albanezi. Cazacul i-a admirat măiestria la călărit: „Cînd am sărit de pe cal la întoarcerea acasă, mi-a sărutat marginea juponului și mi-a spus în limba lui ceva ce n-am înțeles, dar generalul mi-a zis că îmi făcuse cel mai mare compliment care se putea imagina, anume că eram demnă să fiu o cazacă.“⁹² Aceste împrejurări tipice pentru Europa de Est, o limbă de neînțeles împreună cu un gest de supunere ieșit din comun, i-au înflăcărat imediat imaginația. Mai tîrziu, a luat parte la un ospăț al cazacilor, urmat de un „spectacol“ pe care l-a descris:

După cină am văzut de la fereastră o frumoasă luptă simulată între cazaci; și am văzut trei calmuci, bărbații cu cea mai respingătoare și mai fioroasă înfățișare pe care v-o puteți imagina, cu ochii afundați în orbite, la rădăcina nasului, și cu fălcile neobișnuit de pătrate. Acești calmuci sînt atît de iscusiți la mînuirea arcurilor și a săgeților, încît unul a ucis o gîscă de la o sută de pași, iar altul a spart un ou de la cincizeci.⁹³

Această țară era pentru Lady Craven în același timp un laborator etnologic și o scenă de teatru; examina maxilare, după cum privea popoare fioroase arătîndu-și ferocitatea pentru amuzamentul ei. La cincizeci de ani după ce Voltaire povestise bătăliile lui Carol al XII-lea, făcîndu-și cititorii să înțeleagă înfricoșătoarea straniețate a cazacilor și a tătarilor, Lady Craven se putea delecta cu o luptă simulată pe același teren. Ca și Voltaire, care vorbea fără să o fi încercat, a lăudat mult „ospitalitatea“ tătarească.⁹⁴ De fapt, sentimentul de dominație pe care îl savura cînd cazacii îi sărutau plini de ospitalitate juponul îl datora cuceririi Crimeii pe calea armelor de către o altă femeie. Anul următor, Ecaterina va veni în persoană să vadă Crimeea.

În sfîrșit, Lady Craven a ajuns la capătul peninsulei, la noul port rusesc, baza navală de la Sevastopol de unde urma să se îmbarce ca să plece la Constantinopol. A privit portul, ațintindu-și ochii

asupra unui vas gigantic numit *Slava Ecaterinei*, și s-a gândit că „toate flotele din Europa vor fi apărate de furtuni și de dușmani în aceste golfuri sau rade“⁹⁵. Această fantezie ciudată și evident imperialistă a devenit mai puțin neplauzibilă o dată cu trecerea anilor, căci, în mod neașteptat, în secolul al XIX-lea vapoarele și trupele europene aveau într-adevăr să vină în Crimeea, iar asediul de un an al Sevastopolului din Războiul Crimeii urma să devină o legendă militară. Ca atâtea alte fantezii de cucerire care îi urmăreau pe călătorii din secolul al XVIII-lea prin Europa de Est, și aceasta avea să se realizeze într-o zi printr-o confruntare armată.

Sevastopolul stimula imaginația lui Lady Craven să creeze o viziune și mai explicită a viitorului Crimeii, pe care i-a împărtășit-o margrafului de la Anspach:

Deși nu am fost peste tot în această peninsulă, cred că o cunosc perfect și, deși doar de puțină vreme, doresc sincer să fie populată de oameni muncitori. [...] Poate oare vreo ființă rațională, dragul meu domn, să vadă natura, fără cel mai mic ajutor din partea priceperii omului, în toată noblețea și frumusețea ei, întinzînd mîna ei darnică hărniciei, și să nu vrea să îi răspundă pe măsură? Da, mărturisesc, aș vrea să văd aici o colonie de cinstite familii engleze care să fondeze manufacturi precum cele din Anglia și să trimită ceea ce produce această țară la noi în patrie.⁹⁶

Era într-adevăr un exemplu de imperialism. Lady Craven avea îndrăzneala ca, bazîndu-se pe recenta ei cunoaștere a Crimeii, pe care o înțelegea „perfect“ după numai o lună, să țeasă o fantezie iluministă care nu putea decît să seducă orice „ființă rațională“, bărbat sau femeie. Noblețea și frumusețea naturii trebuiau să fie asistate de priceperea manufacturierilor și de exploatarea economică. „Aceasta nu este o himeră sau o figură de stil“, insista Lady Craven. „Este dorința sinceră a unei persoane care vede întreaga omenire ca pe o singură familie.“⁹⁷ Sigur că era o himeră, iar ea știa că margraful și toți cititorii ei o vor considera așa, dar poate că reprezenta o viziune pe care și ei să o poată împărtăși. Ținînd seama de toate implicațiile economice ale fantasmiei sale, Lady Craven dădea dovadă de cel mai pur imperialism al imaginației. Plecase în Crimeea ca să își hrănească imaginația, la fel ca Goethe care pornea spre Italia pe o rută paralelă, iar fanteziile ei despre Europa de Est erau roadele acestei călătorii.

„Imaginea civilizației“

În ianuarie 1787 Ecaterina cea Mare, salută ca o Cleopatră a Nordului, a părăsit Sankt-Petersburgul ca să călătorească prin imperiul ei și să viziteze recent anexata Crimee, traversînd Europa de la Marea Baltică la Marea Neagră. „Din toate părțile oamenii m-au asigurat că marșul meu va fi presărat cu obstacole și neplăceri“, comenta ea după ce se întorsese. „Lumea voia să mă înspăimînte cu oboseala călătoriei, uscăciunea deșerturilor, clima nesănătoasă.“ Exact ca Lady Craven, țarina însăși a fost avertizată să nu se încumete în Crimeea, dar imperiul îi aparținea și, exact ca Lady Craven, Ecaterina a devenit și mai dornică de aventură: „Împotrivirea mă întărește.“⁹⁸ I-a luat cu ea, ca martori oficiali ai marșului său triumfal, pe reprezentanții Europei de Vest care se aflau la curtea ei, pe ambasadorii Angliei, Austriei și Franței. Cel din urmă era contele de Ségur.

„Această mare călătorie, anunțată și anticipată într-un fel care ne stîmîse puternic curiozitatea — scria Ségur —, părea să ne apese în clipa cînd eram gata să o începem; s-ar fi putut spune că era o presimțire a lungilor furtuni și a cumplitelor revoluții care nu aveau să întîrzie.“ Călătoria în Crimeea îi distrăgea poate atenția de la criza politică ce lua amploare în Franța, apropierea Revoluției Franceze. Desigur, unul dintre motivele sale de neliniște în legătură cu această plecare era că Sankt-Petersburgul părea mult mai aproape de casă decît Crimeea și se temea de o întrerupere a corespondenței care l-ar fi lăsat fără „vești despre soția mea, copiii mei, tatăl meu, guvernul meu“. Oricum, era datoria lui să o urmeze pe Ecaterina, iar „melancolia noastră era doar un norișor“ care a „dispărut ca visul unei nopți“.⁹⁹ Călătoria avea să-i pricinuiască în curînd alte vise, iar ele urmau să reziste la lumina zilei.

Ségur și-a avertizat cititorii că relatarea lui n-avea să fie una tipic iluministă, că el însuși nu se aștepta „să vadă locurile și oamenii în starea lor firească“, tot așa cum nimeni nu s-ar fi putut aștepta să înțeleagă „obiceiurile din satele noastre, dacă le-ar fi observat doar la operă“. De fapt, puteai asista la reprezentația unei opere despre viața unui sat francez chiar la Moscova, pentru că

în 1778 William Coxe a văzut un spectacol cu opera pastorală *Le Devin du village* (*Ghicitorul satului*) de Jean-Jacques Rousseau, tradusă în rusă și jucată la Azilul de Orfani din Moscova. Călătoria în Crimeea din 1787 avea să fie un spectacol epic în aer liber, o reprezentație de operă.

Iluzia este aproape totdeauna mai atrăgătoare decât realitatea și desigur tabloul magic ce-i era oferit la fiecare pas Ecaterinei a II-a și pe care voi încerca să-l schițez va părea multor minți mai interesant prin noutatea lui decât relatările mai folositoare în alte privințe ale unor savanți care au străbătut și au observat cu ochi de filozof această vastă Rusie, atât de recent ieșită din întuneric (*ténèbres*) ca să devină dintr-o dată atât de puternică și de mare de la primul ei avânt (*essor*) către civilizație.¹⁰⁰

„Iluzie“ avea să fie cuvântul de ordine pentru Ségur atunci când încerca să schițeze tabloul magic al Rusiei văzut împreună cu Ecaterina. El știa că nu era o relatare de călătorie „filozofică“, asemeni celor în care secolul său filozofic încerca să descopere Rusia, dar insinua totodată că o relatare fantastică ar fi putut fi mai potrivită pentru progresul fantastic al Rusiei de la întuneric la civilizație.

Această călătorie era diferită de celelalte și pentru că, deși oficial curtea Ecaterinei mergea să vadă Rusia, de fapt curtea însăși devenea „obiectul curiozității generale“, chiar „adevăratul spectacol“. „Reflecțiile“ atât de importante pentru călătorul secolului al XVIII-lea erau aici înecate de „zgomotul continuu al aclamațiilor silite sau nu“ ale mulțimilor adunate de-a lungul drumului. „Curiozitatea generală“ a acestora era secondată de mai largă fascinație a întregii Europe care urmărea reportajele din presă despre înaintarea Ecaterinei. Ambasadorii trimiteau rapoarte curților lor, iar memoriile lui Ségur ofereau relatarea lui ca fiind încă „interesantă prin noutatea“ ei pentru cititorii din generația următoare. Ségur se mîndrea că era „martor“ la „această călătorie extraordinară care acapara atenția Europei“. Nimeni nu era mai conștient de asta decât Ecaterina, iar Ségur își amintea că „am vorbit despre toate presupunerile care se făceau în Europa despre această călătorie“. Ca și în *Istoria lui Carol al XII-lea* a lui Voltaire, Europa care observa și făcea presupuneri era implicit Europa de Vest. Călătorii înșiși se simțeau aproape ca și cum ar fi lăsat Europa în urmă, complăcîndu-se în

fantezii despre Orient și fiind siguri că voiajul lor li se părea cu totul oriental celor care îl urmăreau de departe. O dată ce Iosif i s-a alăturat Ecaterinei la Herson, „ne prefăceam că pretutindeni lumea își imagina că ea și împăratul doreau să cucerească Turcia, Persia, poate chiar India și Japonia”¹⁰¹. Era o situație foarte complexă, în care călătorii înșiși își imaginau ce își imagina Europa de Vest despre călătoriile lor prin Europa de Est. Lucru obișnuit, aceste călătorii erau imediat traduse în fantezii de cucerire și mai ales în fantezii orientale.

Plecînd de la Sankt-Petersburg în ianuarie, călătorii erau înfășurați în blănuri de urs care să-i apere de frig. Lungile nopți de iarnă nordice erau iluminate artificial, spectaculos:

Ca să împrăstie întunericul (*ténèbres*), luxul oriental nu ne-a lăsat să tînjim după lumină: la distanțe foarte scurte, de ambele părți ale drumului, erau ridicate ruguri uriașe de brazi, chiparoși, mesteceni, pini, care fuseseră aprinse; așa că noi călătoream pe un drum străjuit de focuri mai strălucitoare decît lumina zilei. Astfel, mîndra autocrată (*autocratice*) a Nordului, în toiul celor mai negre nopți, voia și porunceă: *Să fie lumină*.¹⁰²

Era primul dintre efectele magice, „orientale” ale călătoriei, co-pacii în flăcări, triumful zilei asupra nopții, exprimînd metaforic ieșirea Rusiei din *ténèbres* la lumina civilizației. Magia nu era mai puțin prezentă în timpul zilei naturale, cînd cîmpiile acoperite de zăpadă scînteiau cu „splendoarea cristalului și a diamantului”. Deși croaziera nu urma să înceapă decît cînd ajungeau la Kiev și la Nipru, imaginația lui Ségur transforma prematur cîmpia înzăpezită într-o „mare înghețată” și săniile în „flote de bărci ușoare”. Țărani cu ace de gheață în bărbi se adunau să-i vadă pe călători cum trăgeau la niște mici palate pregătite special de-a lungul drumului, ridicate „ca printr-un fel de vrajă a zînelor (*féerie*)”. Acolo, printre pernele de pe divane, ei nu mai puteau fi atinși de „asprimile climei și sărăcia ținutului”, bucurîndu-se de „vinuri fine” și de „fructe rare”, precum și de plăcerea pe care prezența unei femei fermecătoare o aduce în orice companie, „*chiar și atunci cînd ea este o regină despotică*”.¹⁰³

În asemenea împrejurări, Ecaterina putea să-l tachineze sigură de sine pe Ségur în privința imaginii Rusiei în Franța: „Pariez,

domnule conte, că în această clipă frumoasele voastre doamne, lumea elegantă și savanții voștri din Paris vă compătimesc din inimă pentru că străbateți un ținut al urșilor, țara barbarilor, împreună cu o țarină plicticoasă.¹⁰⁴ Ségur i-a reamintit plin de tact de admirația pe care Voltaire o avusese pentru ea, deși Voltaire era mort de aproape zece ani. Dar Ségur știa că Ecaterina avea cunoștință de faptul că „mulți oameni, mai ales în Franța și la Paris, încă mai văd Rusia ca pe o țară asiatică, săracă, afundată în ignoranță, *ténèbres* și barbarie“, confundând „noua Rusie europeană cu Moscovia rustică și asiatică“.¹⁰⁵ Cum ar fi putut să nu știe acest lucru, când tocmai asta era imaginea Rusiei pe care avea să descrie și el în memoriile lui pentru generația următoare? Dar Ecaterina și ambasadorul ei francez puteau să glumească despre aceasta în drum spre Crimeea, deoarece călătoria cu pricina reprezenta nu o contrazicere, ci o dramatizare îndrăzneată a părerii francezilor despre Europa de Est. Desigur, Ecaterina era de origine germană și se dovedea și ea sensibilă la ideea barbariei orientale a Rusiei, prin care își justifica despotismul luminat. Acum împărăteasa urma să îmbrățișeze Crimeea și, o dată cu ea, ideea unei Europe de Est „orientale“. De la bun început, călătoria sa fusese înfrumusețată de efecte orientale și era menită să-i exprime autoritatea, arătându-i puterea asupra urșilor și a barbarilor. Dacă imaginația Europei de Vest era gata să devoreze Crimeea, ea le-o oferea frumoaselor doamne de la Paris chiar în timp ce o revendica pentru sine.

La Smolensk ajunseseră deja la Nipru și începeau să se gîndească la drumul fluviului — și al lor — spre Marea Neagră. A fost organizat un mare bal la Smolensk pentru Ecaterina, la care Ségur a putut observa, ca și la Sankt-Petersburg, că „suprafața (*superficie*) îți oferă imaginea civilizației, dar sub această pojghiță subțire observatorul atent încă mai poate ușor descoperi vechea Moscovie“¹⁰⁶. Aparent, civilizația nu era unul dintre acele „fructe rare“ pe care să le cojești de pojghiță și să le măninci în Rusia. Ségur a găsit Smolenskul „foarte pitoresc“, dar unul dintre tablourile care i-au venit în minte atunci când, ani mai târziu, își scria memoriile a fost cel al orașului în flăcări predîndu-i-se lui Napoleon, fructul amar al victoriei. În februarie Ecaterina a sosit la Kiev, unde cu toții au trebuit să aștepte trei luni pînă la venirea primăverii așa încît

ghețurile să se topească și să-și poată continua călătoria pe Nipru. Ségur relata că numele orașului era de origine sarmată, că fusese cucerit de tătarii din Crimeea și că aparținuse odată Poloniei. Kievul era astfel în mod clar un oraș al Europei de Est, fiind asociat cu numeroase elemente ale acesteia, antice și moderne. Din punct de vedere arhitectural, apărea ca un „amestec ciudat de ruine maiestruoase și cocioabe sărăcăcioase”¹⁰⁷.

Din punct de vedere etnic, Kievul nu era mai puțin un amestec, pentru că între cei care veniseră s-o slujească pe Ecaterina se găseau „acei faimoși cazaci de pe Don, în straie bogate à l'asiatique” — faimoși pentru „indisciplina” lor, între altele —, și tătarii, „odinioară stăpînii Rusiei și acum purtînd cu umilință jugul unei femei”. Mai erau și triburile nomade de kirghizi și acei „calmuci sălbatici, avînd adevărata înfățișare a hunilor a căror slutenie a inspirat odinioară atîta groază în Europa”. Groaza Europei de Est era acum un lucru din trecut, kirghizii erau reduși la starea de umili supuși, un spectacol plin de culoare pentru călător. Formula familiară a contrastelor și a amestecurilor, care îi fusese lui Ségur de atît de mult folos la Sankt-Petersburg și la Moscova, căpăta aici o notă mai amețitoare de fantastic: „Era ca un teatru magic unde păreau să se amestece antichitatea și timpurile moderne, civilizația și barbaria, în sfîrșit cel mai piperat contrast al celor mai diferite și contradictorii moravuri, figuri și costume.”¹⁰⁸ Această latură „picantă” îi stimula imaginația, așa că Ségur trăia la Kiev „ca un boier rus” sau, ca să-i dea fanteziei culoare locală, „ca unul dintre urmașii lui Ruric și Vladimir”¹⁰⁹. Își amintea că odinioară, în drum spre Rusia, avusese norocul să joace rolul unui palatin polonez și era de prevăzut că, o dată ajuns în Crimeea, avea să adopte cu ușurință rolul unui pașă tolănit pe divanul său.

La Kiev, călătorilor li s-a alăturat cel care avea să devină cel mai entuziast membru al grupului, faimosul și încîntătorul Charles-Joseph, prinț de Ligne, ale cărui conversații pline de vervă aveau să păstreze vie legenda acestui voiaj pretutindeni în Europa în anii următori. Originar din Bruxelles, afiliațiile sale politice și culturale erau uneori cu Franța, alteori cu Habsburgii. A petrecut o vreme în Polonia și, pentru o scurtă perioadă, a fost chiar luat în considerare ca un posibil rege al țării, dar acum Ecaterina îi ațîța fantezia

nu numai invitându-l în Crimeea, ci și dăruindu-i un domeniu în peninsula, chiar acolo unde se presupunea că Ifigenia o slujise pe Artemis ca preoteasă. Săgur a fost încântat să îl aibă ca tovarăș de călătorie, fiind sigur că „prin vioiciunea imaginației sale va însufleți pînă și cea mai rece societate“. De fapt, cînd prințul și-a făcut apariția la Kiev, „căldura“ prezenței sale a fost uimitor de eficientă: „Din acea clipă am crezut că am simțit cum asprimea iernii se îmblînzea și că vesela primăvară nu va mai aștepta mult pînă cînd va reînvia.“¹¹⁰ Gheața se topea și în ziua de 1 mai bărcile au pornit pe fluviu.

Marele absent din grupul de călători care se opriseră la Kiev fusese Potemkin, despre care se spunea că pregătea un „strălucitor spectacol“ pe malurile fluviului. Acum, plutind cu vasele lor, puteau în sfîrșit să vadă ce făcuse — și fenomenul Potemkin a fost imediat evident.

Orașe, sate, case de țară și uneori colibe rustice erau atît de împodobite, ascunse de arcuiri de triumf, ghirlande de flori, decorațiuni arhitecturale elegante, încît înfățișarea lor completa iluzia ajungînd să le transforme în ochii noștri în orașe splendide, în palate ridicate într-o clipă, în grădini create ca printr-o vrajă.¹¹¹

De la început, aceasta era o călătorie a iluziei, cuvînt care se repeta constant în toate relatările. Perspectiva călătorilor, care priveau Rusia din vasele lor, peste apă, fără să aibă ocazia să vadă ceva dincolo de fațadele rococo ale spectacolului, era ideală pentru crearea iluziei. Prințul de Ligne observa „voalurile, dantelele, volanele, ghirlandele“, presupunînd cu cinism că poate „ieșiseră din magazinele la modă de pe rue Saint-Honoré“.¹¹² Era o ornamentație rococo, în stilul care făcuse din Parisul doamnei de Pompadour autoritatea supremă în materie de gust și eleganță, de civilizație, iar acum reconcilia „contrastele“ stridente ale Europei de Est, transformînd colibe rustice în palate, satele lui Potemkin în orașe. Aceste transformări amăgitoare atrăgeau atenția asupra iluziei fundamentale care le domina pe toate celelalte ale călătoriei Ecaterinei în Crimeea: iluzia civilizației.

Înainte de a se îmbarca la Kiev, Săgur primise vești despre adunarea notabililor din Franța, a căror întîlnire dădea naștere la speranțe

de reforme politice și financiare. Ca ambasador al Franței, Ségur a acceptat felicitările tuturor: „Fericite zile, care nu s-au mai întors niciodată! Câte iluzii virtuozose ne înconjurau!”¹¹³ În memoriile sale, privind retrospectiv, avînd experiența Revoluției și a Terorii, Ségur putea să facă o legătură între iluziile din 1787 care le permisesea unor oameni ca el să creadă în reformarea civilizată a Europei de Vest și transformarea civilizatoare a Europei de Est.

Spectacolul decorativ de pe malurile Niprului nu era numai arhitectural, ci și uman, prezentînd popoarele asupra cărora civilizația trebuia să-și desăvîrșească opera de transformare magică. „Văzduhul răsună de sunetele muzicilor armonioase din bărcile noastre“, scria Ségur. „Varietatea costume ale spectatorilor de pe mal schimbau mereu tabloul bogat și emoționant.“ Era într-adevăr o reprezentație de operă, pînă la muzică și costume. Acestea din urmă în special „ne înfierbîntau imaginația“. Toți o felicitau pe Ecaterina pentru că „îmblînzise moravurile supușilor ei, pînă de curînd atît de primitive și de grosolane“, și își exprimau mari speranțe în privința „triburilor sălbatice care încă mai populau colțurile îndepărtate ale imperiului ei“. Ecaterina și le imagina în corturile lor, cu turmele lor, tulburate doar de puține nevoi și dorințe, și se întreba: „Nu știu dacă, civilizîndu-le așa cum vreau, nu le voi strica.“ Acesta nu era decît un sentimentalism rousseauist afectat, pentru că atunci cînd călătorii au trecut prin ținutul zaporojenilor, salutați de Voltaire cu cincizeci de ani în urmă pentru marea lor ciudățenie și tîlhăriile lor criminale, Ségur a înțeles perfect în ce fel sentimentală țarina le aducea sălbaticilor civilizația: „Ecaterina a II-a, distrugînd în cele din urmă această republică ciudată, a stabilit pe teritoriul ei cîteva regimente regulate de cazaci.“¹¹⁴ Exact așa cum își închipuise Voltaire, disciplina militară era cea care antrena binefacerea civilizației — sau poate era invers? Diferitele costume care înfierbîntau imaginația erau uniforme concepute artistic, uniforme unei civilizații iluzorii, o parte din spectacol.

Ségur și-a imaginat o hartă pe care „anticele hoarde de huni, kirghizi și tătari“ erau încolțite de civilizație, tîlhăriile lor fiind limitate la un teritoriu din ce în ce mai mic: „Multă vreme au fost, cu viața lor hoinară, cu invaziile și cu jafurile lor, spaima lumii; dar această lume, acum civilizată, populată, înarmată, luminată le-a luat

orice posibilitate de a o mai cuceri. "Această lume era Europa, iar călătoria Ecaterinei în Crimeea punea în lumină ultimul colțișor al Europei unde fuseseră odinioară stăpîne „anticele hoarde“ pe care civilizația și luminile ei erau acum gata să le scoată complet din Europa, să le „strice“ și să le înroleze în regimente. La Kremenciug călătorilor li s-a oferit „spectacolul“ manevrelor militare executate de „cazaci cu lănci în mîini scoțînd strigăte puternice“. Kremenciug — „numele nu este poetic“, scria prințul de Ligne, deși lui Mozart poate că i-ar fi plăcut, iar Potemkin, jucînd rolul impresarului, a fost în stare să-l înzestreze cu poezia strigătelor cazacilor. Ségur aducea un tribut „imaginației“ lui Potemkin pe măsură ce călătorii se îndreptau spre sud: „Știa, ca printr-o minune, să se lupte cu greutatea, să învingă natura, să micșoreze distanțele, să înfrumusețeze sărăcia, să înșele ochiul (*tromper l'œil*) în privința monotoniei cîmpiilor nisipoase.“ Flota se oprea numai în „locuri pitorești“. Turme și țărani „însufleteau“ și „înviorau“ malurile, în timp ce diverse bărcuțe se apropiau de flota imperială, pline de băieți și de fete care cîntau „arii rustice“. ¹¹⁵ Triumful strălucitor al lui Potemkin asupra naturii era o parodie a operei de civilizare transformate într-o chestiune de *trompe l'œil*. Dar nimeni nu era păcălit. Ségur știa că strigătele cazacilor și ariile rustice nu erau decît efecte sonore, că satele lui Potemkin erau doar niște fațade. Ideea pe care această călătorie avea să o lase posterității era o legendă a Europei de Est ca o lume a iluziei, dar o iluzie pe care oricine din Europa de Vest o putea pătrunde.

Contele de Ségur și prințul de Ligne împărțeau aceeași barcă și trăiau ca doi colegi de cameră, paturile lor fiind separate doar de un perete subțire. Prințul îl uimea mereu pe conte cu „vioiciunea imaginației sale“ și îl trezea din somn ca să-i recite poeme și cîntece improvizate. Cei doi bărbați s-au amuzat cu o corespondență hazlie, peste peretele despărțitor, pe cînd navigau „prin ținutul cazacilor, mergînd să îl viziteze pe cel al tătarilor“ ¹¹⁶. Există desigur o oarecare asemănare spirituală între ei și Mozart aflat în drum spre Praga exact în același an, întrucît cei doi reprezentanți ai civilizației franceze pe Nipru își lăsau imaginația să brodeze pe marginea numelor nepoetice și a unor popoare faimoase prin ferocitatea lor. Prințul de Ligne, cel puțin, era cunoscut pentru neghiobia

vorbelor sale de duh; Ségur găsea că „frivolitatea“ prințului era delicios de „picantă“. Condescendența amîndurora era stimulată de faptul că se aflau în tovărășia amețitoare a unor capete încoronate. Erau încîntați de invitația de a o tutui (*tutoyer*) pe țarină, iar prințul era măgulit în special de expresia paradoxală și neceremonioasă *ta majesté* („majestatea ta“). L-au compătimit cu multă plăcere pe sărmanul rege al Poloniei, Stanisław August, care a venit să o întâlnească pe Ecaterina pe Nipru și s-a bucurat de prea puțină atenție politică din partea femeii care odinioară îi fusese amantă. Prințul de Ligne, care visase odată să devină el însuși regele Poloniei, nu a întîrziat să răspîndească un *bon mot** plin de dispreț despre Stanisław August: „A cheltuit trei luni și trei milioane ca să o vadă pe împărăteasă trei ore.“¹¹⁷ În sfîrșit, cînd împăratul Iosif al II-lea i s-a alăturat țarinei la Herson, a insistat asupra incognito-ului său obișnuit: „A ținut cu orice preț să fie tratat ca un călător și nu ca un monarh.“ Voiajul crea o egalitate-iluzorie, de carnaval, între călători, împărat și împărăteasă, conte și prinț; toți puteau să pretindă că erau doar niște călători prin Europa de Est, în parte pentru că puteau pretinde cu toții că erau împărați în fantezmele lor de dominare. Incognito-ul lui Iosif favoriza fantezmele orientale ale tuturor, fiindcă se transforma în califul Harun al-Rașid din *O mie și una de nopți*. Se plimba seara cu Ségur, minunîndu-se că „hoi-năreau prin deșertul tătarilor“. Primind știri despre o rebeliune în Olanda habsburgică, prințul de Ligne l-a tachinat pe împărat, sugerînd că tătarii ar fi putut fi niște supuși mai credincioși decît flamanzii.¹¹⁸ Paradoxul unei comparații între Europa de Vest și Europa de Est îi dădea acestei reflecții un aer spiritual.

Călătorii au traversat stepa, un deșert verde, deșertul specific Orientului în opinia Ségur, care știa că se întindea din Europa pînă la granițele Chinei. Pentru Ségur, stepa era mai presus de toate un peisaj care aștepta venirea civilizației.

Partea stepei unde ne găseam noi, peste care civilizația încearcă să-și întindă cuceririle și lucrarea, seamănă cu o pînză goală din care un pictor a început să facă un mare tablou, punînd pe ea cîteva cătune, cîteva crîn-

* Vorbă de duh (*lb. fr.*).

guri, cîteva cîmpuri cultivate; dar această muncă, înaintînd încet, îi va lăsa mai mult de un secol întreaga înfățișare a unui deșert.¹¹⁹

Ideea civilizației ca forță cuceritoare în Europa de Est era acceptată implicit de orice călător din secolul al XVIII-lea, dar voiajul în Crimeea a scos în evidență ideea înrudită a civilizației ca forță artistică, a acumulării încete de detalii pitorești. Deși Potemkin putea să facă doar niște eforturi de formă ca să împodobească imensitatea stepei, călătorii au fost încîntați să-i vadă pe nomazii tătari, cu corturile și cămilele lor, care dădeau „puțină viață acestui peisaj monoton“. Au apreciat și mai mult spectacolul atunci cînd Potemkin a „făcut să apară“ cincizeci de escadroane de cazaci: „Costumele lor asiatice și pitorești, rapiditatea manevrelor, sprinteneala cailor, alergările, strigătele, lăncile lor te făceau să uiți pentru o clipă de stepă.“¹²⁰ Aceasta era sălbăticia pusă în scenă cu o coregrafie atentă, marea operă a înapoierii, un prim pas decorativ către civilizație.

„Din iluzie în iluzie“

„Peninsula Crimeea — scria Ségur, gîndindu-se la mult așteptata sosire — este înconjurată la est de Marea Azov, la sud și la vest de Marea Neagră și este mărginită la nord de cîmpiile pustii ale vechii Sciții.“ Pentru călătorul prin Europa de Est din secolul al XVIII-lea ideea sugestivă a „vechii Sciții“ putea să reprezinte un fapt geografic tot atît de bine ca și Marea Neagră, iar aceasta era într-adevăr localizarea corectă a Sciției, la nord de Crimeea, cu mai mult de două mii de ani în urmă. Stepă se găsea în urma lor, iar în jur erau pretutindeni flori și fructe, lauri și viță de vie, nu doar ca niște ornamente rococo, ci și ca floră naturală. Clima nordică rece lăsase brusc locul climei Italiei, căldurii tipice pentru Veneția și Neapole după părerea lui Ségur. Goethe, pe traseul lui paralel prin Europa de Vest, se afla într-adevăr la Neapole tocmai pe cînd Ségur ajungea în Crimeea, iar imaginația lui poetică era ocupată de asemenea cu plăcerile Neapolelui: „Frumoasele flori multicolore cu care se împodobește natura par să-l invite pe om să se gătească pe sine însuși și toate lucrurile lui în cele mai vii

culori posibile.¹²¹ Călătorii prin Crimeea s-au delectat, prin bunăvoința lui Potemkin, cu o „reprezentare a Vezuviului“ care a luminat peisajul și a făcut din noapte zi cam pe cînd Goethe privea la Neapole adevăratul munte Vezuviu erupînd, cu lava lui topită strălucind în noapte.¹²² Europa de Est devenea copia fantastică, iluzorie a Europei de Vest.

Crimeea i-a apărut lui Ségur toată numai flori și fructe, pentru că întreaga călătorie, de la primele ghirlande, îl făcuse să privească Europa de Est din punctul de vedere al pitorescului. De fapt, înainte să pornească la drum, se dovedise perfect capabil să evalueze într-un mod mai realist resursele naturale ale Crimeii. Cînd a stăruit pe lîngă Potemkin să favorizeze comerțul cu Franța contra preponderenței britanice în Rusia, Ségur a pus accentul mai ales pe „comerțul sudic“ al Rusiei. În discuția cu Potemkin, Ségur a insistat că „numai noi putem furniza piețe de desfacere pentru produsele aceluia teritoriu imens, dar aproape pustiu, pe care suverana sa l-a însărcinat să-l populeze, să-l civilizeze, să-l îmbogățească și să-l administreze“. Au fost cît pe ce să încheie o înțelegere comercială neobișnuită între provinciile din sudul Rusiei și cele din sudul Franței, Europa de Est găsindu-și din nou o replică geografică în Europa de Vest, cele două sectoare sudice fiind legate într-un proiect de exploatare economică.¹²³ Ca Lady Craven, care se uita la portul Sevastopol și își imagina prezența coloniștilor și a negustorilor englezi, la Sankt-Petersburg Ségur se uita înspre sud, spre Crimeea, și își imagina comerțul francez ca pe factorul civilizator.

Dar în 1787, pe cînd se afla într-adevăr în Crimeea, fantezmele lui erau mult mai capricioase. Îl avea alături pe prințul de Ligne, care se întreba ce ar zice „Europa“ dacă toți călătorii, inclusiv Iosif și Ecaterina, ar fi răpiți de tătari și predați ca prizonieri sultanului de la Constantinopol. Orientul era foarte aproape, doar de cealaltă parte a Mării Negre, iar prințul își imagina o expediție care „să iasă din Europa, dacă este adevărat că putem numi astfel ceea ce am văzut pînă acum, cînd îi seamănă atît de puțin“¹²⁴. Crimeea era locul din Europa de Est care semăna cel mai puțin cu „Europa“, deși din punct de vedere geografic avea dreptul la acest nume. Ségur a dat uitării acest fapt la Bahcisarai, fosta capitală a Hanatului Crimeii

înainte de anexarea ei de către Rusia, unde călătorii au stat în palatul fostului han. La Bahcisarai „ne-am putut crede într-adevăr purtați într-un oraș din Turcia sau din Persia, cu singura diferență că am avut răgazul să examinăm totul fără să avem a ne teme de vreuna dintre acele umilinte la care sînt obligați să se supună creștinii în Orient“. În Crimeea, Europa de Est devenea un Orient iluzoriu unde europenii dețineau puterea, mai ales puterea de a observa și de a examina. Au intrat pînă și în haremurile palatului și nu s-au oprit aici: „Musulmanii subjugați nu ne puteau refuza nimic: așa că am intrat în moschee în timpul rugăciunilor.“ După o asemenea dovadă de curtenie, vizitatorii din lumea civilizată a Epocii Luminilor s-au simțit, firește, ofensați la vederea dervișilor rotitori, „unul dintre acele spectacole care întristează rațiunea umană“¹²⁵.

Séгур și-a creat o fantasmă orientală mai pe gustul său și și-a amintit-o în detaliu cînd și-a scris memoriile.

Îmi amintesc că stînd tolănit pe divanul meu, copleșit de căldura foarte puternică, dar savurînd cu încîntare în același timp murmurul apei, răcoarea umbrei și parfumul florilor, m-am lăsat în voia unei lenevii orientale, visînd și vegetînd ca un adevărat pașă; deodată am văzut înaintea mea un bătrînel cu un halat lung, cu barbă albă, care purta o tichie roșie pe creștetul său chel.

Înfățișarea lui, ținuta lui umilă, salutul lui asiatic mi-au făcut iluzia deplină și preț de cîteva clipe am putut să cred că eram un adevărat prinț musulman, a cărui agă sau bostangiu venise să-i primească sfintele porunci.

Cum acest sclav vorbea puțin limba frîncilor, adică o italiană stîlciată, am aflat de la el că fusese odinioară grădinarul hanului Șahin Ghirai. L-am făcut călăuza mea.¹²⁶

Apariția aproape ca prin magie, „deodată“, a unui sclav încununa celelalte detalii ale luxului oriental și făcea din Séгур, care era un simplu conte, un prinț. Faptul că sclavul vorbea italiana — ca Zaire a lui Casanova după ce primise lecții — îl transforma și pe el într-o reflectare a sectorului opus, a sudului Europei de Vest. O călătorie desfășurată în întregime sub semnul iluziei culmina astfel cu iluzia supremă a Europei de Est: ca și Mozart în drumul spre Praga, Séгур adopta o nouă identitate.

În timp ce contele pretindea că era un pașă în palatul hanului tătar, prințul de Ligne își informa corespondenții, cu o ironie răutăcioasă, că Ségur locuia în realitate în camera eunucului negru al hanului. Dacă prințul se amuza subminând fantasmеle prietenului său, nu era însă mai puțin dornic să se lase în voia propriilor sale vise. Imaginația lui era „proaspătă, trandafirie și bucălată ca obrajii lui *madame la marquise*“, îi scria prințul din Crimeea unei marchize franceze, cu dorința de a o măguli probabil. Locuind într-un palat — „palatul nostru“ — care era vag „maur, arab, chinezesc și turcesc“, nu pretindea că era ceva anume, ca de pildă un pașă. „Nu mai știu unde mă aflu — nota el — sau în ce secol mă găsesc.“ Imaginația prințului era atât de proaspătă, de trandafirie, de sensibilă, încât pentru el Crimeea ridica problema identității în forma ei cea mai radicală. Situată undeva între Europa și Orient, între civilizație și barbarie, între adevăr și amăgire, Europa de Est prezenta această dilemă într-o anumită măsură pentru toți vizitatorii ei din secolul al XVIII-lea. Prințul de Ligne a văzut munți care se mișcau și care s-au dovedit a fi cocoșele dromaderilor zăriți de departe și s-a întrebat dacă nu cumva era împreună cu magii pe drumul spre Betleem. A văzut tineri prinți din Caucaz pe cai albi, acoperiți cu argint, înarmați cu arcuri și cu săgeți și s-a gândit că trebuie să fi ajuns în Persia antică a lui Cyrus cel Mare.¹²⁷ Într-un secol faimos prin cosmopolitismul său, prințul de Ligne a fost unul dintre cei mai autentici cosmopoliți, nerecunoscându-și apartenența la vreun stat, o condiție pe care a apreciat-o și mai mult când a călătorit prin Rusia: „Oriunde m-aș afla țin foarte mult la condiția mea de străin, fiind francez în Austria, austriac în Franța și amîndouă în Rusia; acesta este modul în care poți fi mulțumit pretutindeni, fără să depinzi de vreun loc.“¹²⁸ Această independență era mai mult decît o chestiune de cetățenie; în Europa de Est prințul a cultivat cu succes o libertate a imaginației și a identității.

La Sevastopol, Ségur a admirat fortăreața și flota și, chiar la marginea orașului, călătorii au mers să viziteze niște ruine antice, unde Ifigenia și Oreste „păreau să apară în fața ochilor noștri“. Exista bănuiala că aici se ridicase odinioară templul Ifigeniei din Taurida: „Chiar prin preajma acestui loc, atât de bogat în amintiri și iluzii, îi dăduse împărăteasa pămînt prințului de Ligne; nu ar fi putut

alege nimic mai potrivit cu gusturile prințului.¹²⁹ Ségur avea dreptate să presupună că prințul de Ligne era mai bucuros decât oricine să posede pământ într-o țară atât de bogată în iluzii.

Prințul și-a vizitat noua proprietate, acolo unde se înălțase templul Ifigeniei; s-a așezat pe un covor turcesc și i-a scris marchizei. Se înfățișa „înconjurat de tătari care se uită cum scriu și își ridică ochii admirativ, de parcă aș fi al doilea Mahomed“. În jurul lui erau palmieri și măslini, cireși, caiși și piersici, podoabele „celui mai frumos și mai interesant loc din lume“. În Italia, Goethe gusta smochinele și perele, admirînd lămîii și recunoscînd că la Roma „toate visurile tinereții mele mi-apar acum aieva însuflețite de viață“. Era convins că „cel căruia îi place să privească serios în jurul lui și are ochi să vadă își va găsi cu siguranță echilibrul interior“. Cu totul altfel stăteau lucrurile în Crimeea: prințul de Ligne s-a declarat „un alt om“, dar, spre deosebire de Goethe, nu a găsit nici o legătură cu tinerețea lui, nici o întărire a caracterului său. „Mă întreb cine sînt și prin ce întîmplare mă aflu aici“, scria el, pe cînd tătarii continuau să-l privească, întrebîndu-se poate același lucru ca și el. „Trec în revistă toate inconsecvențele vieții mele.“ A găsit printre tătari un albanez care vorbea ceva italiană — ca „albanezii“ lui Mozart — și cu ajutorul acestui interpret a încercat să-i întrebe pe tătari dacă erau fericiți și dacă știau că acum îi aparțineau lui. „Îi binecuvîntez pe leneși (*les paresseux*)“, a notat el în repetate rînduri, avînd sentimentul plăcut că își exercită autoritatea cu multă generozitate nu numai ca prințul, ci și ca profetul lor.¹³⁰

Era și el un leneș, stînd pe covorul lui turcesc, dar imaginația sa era activă: „Atunci ce fac eu aici? Sînt prizonierul turcilor? Am fost aruncat pe țărmul acesta de un naufragiu?“ Asemenea fantasme nu i se păreau mai puțin probabile decât faptul că primise o invitație de la Ecaterina: „Îmi propune să o urmez în această țară încîntătoare, căreia i-a dat numele de Taurida și, recunoscîndu-mi gustul pentru Ifigenii, îmi oferă locul templului în care fiica lui Agamemnon a fost preoteasă.“¹³¹ „Gustul lui pentru Ifigenii“ era evident asemănător cu „gustul“ lui Casanova pentru Zaire. Ifigenia în Taurida era și ea ținută „într-o sclavie demnă și sfințită“, iar prințul de Ligne putea să spere că va descoperi în Taurida printre tătarii de pe moșia lui pe cineva care să fie pe gustul lui; putea să o numească oricum

dorea. Când prințul visa la Ifigenia în Taurida, el se gîdea probabil la drama lui Euripide, dar poate și la opera contemporană, de curînd aplaudată, a lui Christoph Gluck. *Iphigénie en Tauride* de Gluck a fost reprezentată în premieră la Paris în 1779 și apoi la Viena în 1781, cînd Iosif al II-lea l-a primit în capitala Imperiului Habsburgic pe Pavel, fiul Ecaterinei. Publicarea în 1787 a piesei *Ifigenia în Taurida* de Goethe poate să fi influențat și mai mult primirea pe care publicul vest-european a făcut-o călătoriei Ecaterinei în Crimeea, devenită imediat o legendă.

Prințul de Ligne a cochetat neconvîngător cu ideea de a rămîne și de a trăi pe moșia sa din Taurida: „Blazat în privința aproape tuturor lucrurilor cunoscute, de ce nu m-aș stabili aici?” Și-ar fi construit un palat, ar fi plantat vii și i-ar fi „convertit pe tătarii musulmani obligîndu-i să bea vin“. Aceasta era fantasma sa frivolă de civilizare a Crimeii, dar a uitat-o imediat după ce a așternut-o pe hîrtie, cu urechile străpunse de chemarea la rugăciune venită dinspre minaretele din apropiere: „Întind mîna după barba pe care nu o am; îmi țin mîna dreaptă la piept; îi binecuvîntez pe leneși și îmi iau rămas bun de la ei.“ Barba lui imaginară îl făcea să se simtă acasă în Europa de Est, iar cînd își pipăia bărbia bine rasă își aducea aminte că la urma urmei casa lui nu era aici. Așa că își lua rămas bun:

Îmi adun mințile, care au fost atît de împrăștiate; îmi strîng la întîmplare gîndurile dezlîinate. Mă uit în jur plin de compătimire la aceste locuri minunate, pe care nu am să le mai văd niciodată și care mi-au dat puțința să petrec cea mai plăcută zi din viața mea.¹³²

Depart de a-l ajuta pe prinț să atingă echilibrul interior, presupunînd că așa ceva era posibil, Crimeea îi împrăștia mințile, îi destrăma coerența gîndurilor și-i anula identitatea. Această indolență era determinată de conceperea Europei de Est ca pe un tărîm al fan-teziei și al iluziei.

În Crimeea, să privești în spatele vîlului de iluzii era dezamăgitor și periculos. Înainte să plece, prințul de Ligne și contele de Ségur au intrat într-o încurcătură cînd prințul a devenit prea curios și i-a făcut contelui următoarea propunere:

La ce bun, mi-a spus el, să trecem prin această mare grădină dacă nu ne permitem să-i cercetăm de aproape florile? Înainte de a părăsi ținutul tătarilor trebuie măcar să zăresc o tătăroaică fără vâl și sînt foarte hotărît să merg pînă la capăt. Mă veți însoți în această întreprindere?¹³³

S-au dus la vînătoare și au găsit trei femei care se îmbăiau într-un pîrîu la marginea pădurii: „Dar vai! Ce dezamăgire! Nici una dintre ele nu era tînără sau frumoasă.“ Femeile și-au dat seama că erau privite și au început să țipe, așa că îndrăzneții aventurieri s-au trezit urmăriți prin pădure de tătari care fluturau pumnale și aruncau cu pietre. Ecaterina i-a dojenit ca pe niște copii pentru purtarea lor neascultătoare, dar i-a lăsat să se ascundă și să privească din spatele unui paravan cînd a primit-o în audiență pe o prințesă tătară.¹³⁴ Tot așa cum Potemkin crease cu meticulozitate peisaje pentru călători, pînă și un spectacol de voyeurism trebuia pus în scenă pentru plăcerea lor.

Dar punerea în scenă și măiestria iluzionistului erau menite să fie recunoscute și apreciate. „Știu foarte bine ce este scamatorie (*escamotage*)“, scria prințul de Ligne. Se mîndrea că văzuse dincolo de fațade și pretindea că Ecaterina era cea care trebuia să fie păcălită de satele lui Potemkin, „de orașe fără străzi, străzi fără case și case fără acoperișuri, uși sau ferestre“¹³⁵. Spectacolul amăgitor era menit să înfierbînte imaginația călătorilor, să îi măgulească în credința lor că aparțin unei civilizații superioare și, în sfîrșit, să îi determine să inventeze și să răspîndească ei înșiși fantastica legendă a imperiului Ecaterinei. „Sîntem conduși din iluzie în iluzie“, spunea împăratul Iosif al II-lea, rezumînd călătoria lor.¹³⁶

Pentru Ségur, sfîrșitul călătoriei a însemnat să „părăsească acțiunea rapidă și variată a romanului (*roman*) și să se întoarcă la pasul încet și serios al istoriei“. Dacă să călătorești prin Europa de Est însemna să trăiești ca un personaj dintr-un roman, atunci nu era deloc de mirare că unii călători făceau relatări pline de imaginație, sau că fictivul baron Münchhausen putea fi pus în rînd cu ei. Cît despre istorie, era desigur adevărat că cei care străbătuseră Crimeea, ca atîția alți călători prin Europa de Est din secolul al XVIII-lea, fuseseră extraordinar de aroganți în indiferența lor plină de imaginație față de secolele și circumstanțele istorice. Prințul de Ligne

a rătăcit din Taurida mitologică în Persia antică și s-a văzut în drum spre biblicul Betleem. Ségur privea cu regret în urmă:

Ieșind din cercul tărîmului fermecat, nu voi mai vedea niciodată, ca în timpul marșului nostru triumfal și romanesc (*romanesque*), în fiecare clipă alte lucruri surprinzătoare: flote create subit, escadroane de cazaci și de tătari venind în goană din străfundul Asiei, drumuri iluminate, munți în flăcări, palate fermecate, grădini făcute într-o noapte, peșteri sălbatice, temple ale Dianei, haremuri delicioase, triburi nomade, cămile și dromaderi pribegind prin deșert, hospodari ai Valahiei, prinți din Caucaz, regi persecutați ai Georgiei, toți prezentându-și omagiile și adresându-și rugămințile reginei Nordului.

Trebuia să mă întorc la aridele calcule politice.¹³⁷

Politica, la fel ca istoria, nu putea să fie decît o dezamăgire după tărîmul vrăjit. Desigur, Ségur înțelesese perfect mesajul fermecat cînd și-a subordonat amintirile minunate figurii dominatoare a Ecaterinei, regina Nordului. Dar, în drum spre Crimeea, ea era într-adevăr o regină venită din nord, iar imperiul fermecat pe care îl vizita, adus ca printr-o vrajă din „străfundurile Asiei“, era foarte oriental, deși se afla pe de-a întregul în Europa. În istoria secolului al XVIII-lea, acesta a fost momentul care a înfățișat în modul cel mai dramatic drama și dilema Europei de Est.

Ségur s-a văzut părăsind „Orientul“ tocmai la timp ca să primească din „Occident“ primele zvonuri despre o „revoluție totală“. Revoluția Franceză îi apărea ca „un obiect de reflecții, speranțe și temeri foarte diferite, mai serios și mai profund decît sentimentele inspirate de acel scurt și strălucitor vis al Tauridei, de acel capitol din *O mie și una de nopți*, ale cărui iluzii tocmai dispăruseră“¹³⁸. Aproximarea Revoluției Franceze era o problemă reală de politică și de istorie, în timp ce Europa de Est apărea prin comparație ca un imperiu imaterial al visurilor și al iluziilor. Prințul de Ligne i-a trimis din Crimeea marchizei sale o scrisoare în 1787, în care construia aceeași opoziție: „Supușilor acestui imperiu, pe care adesea avem bunătatea să-i compătimim, nu le pasă de Statele voastre Generale; ei îi imploră pe filozofi să nu-i lumineze.“¹³⁹ Frivolul prinț aflat în Europa de Est înțelegea pe deplin că aceasta putea servi ca un loc de refugiu din calea tăvălugului istoriei.

Mai rămînea un singur spectacol, rezervat pentru ultima oprire pe drumul de întoarcere din Crimeea la Sankt-Petersburg. Călătorii

au poposit la Poltava în Ucraina, unde Petru îl învinsese pe Carol al XII-lea în 1709 și unde în 1731 Voltaire plantase un jalon literar care să marcheze descoperirea Europei de Est în a sa *Istorie a lui Carol al XII-lea*. Ségur înțelegea importanța locului, prezentînd Poltava ca pe un fel de sat al lui Potemkin inversat a cărui înfățișare umilă îi ascundea semnificația istorică:

Poltava, un oraș mic, rău fortificat, foarte puțin populat, care nu oferă privirii nici o clădire, nici un monument demn de a reține atenția, ar fi fost cunoscut doar învățaților; dar în 1709 o victorie strălucită și un mare dezastru care au îndreptat asupra lui atenția Europei l-au făcut nemuritor.¹⁴⁰

Această frază era demnă de Voltaire însuși, ideea unei duble Europe, una care acorda atenție cui merita și cealaltă asupra căreia acea atenție putea să se oprească sau nu. Ségur venea acum la Poltava să vadă ce avea de „oferit“ „privirii“ sale. De această dată a fost ceva spectaculos, pentru că Potemkin, într-un ultim gest măreț ca impresar, a pus în scenă bătălia de la Poltava pentru edificarea Ecaterinei și a oaspeților ei. Ségur a descris-o ca „un tablou însuflețit, mișcîndu-se, trăind, în cele din urmă aproape real“. Ecaterina a apreciat pe deplin acest omagiu adus lui Petru și astfel „spectacolul măreț și grandios, tot atît de românesc pe cît era de adevărat din punct de vedere istoric, a încununat călătoria ei așa cum merita“¹⁴¹.

Ségur a explicat semnificația istorică a bătăliei pentru Rusia în conformitate cu ideea Iluminismului despre începuturile civilizației în Europa de Est: „Dacă Petru ar fi fost înfrînt, acest întins imperiu s-ar fi întors poate pentru totdeauna în întuneric și barbarie.“ A fost o luptă care „a schimbat soarta nordului și a estului (*l'orient*) Europei“¹⁴². Cu această expresie simplă, nepretențioasă — „estul Europei“ sau „Orientul Europei“ — Ségur a desăvîrșit descoperirea Europei de Est de către secolul al XVIII-lea dîndu-i un nume. Voltaire în 1731, deși îl urmase pe Carol al XII-lea la sud de Poltava, nu a putut să se rupă de tradiția care făcea din Rusia o țară a „Nordului“. În 1787, Ségur, care călătorise pînă în Crimeea și se întorcea acum la Sankt-Petersburg, nu putea să nu realizeze că Rusia nu mai era în „Nord“, că era de fapt un „Orient al Europei“ — avînd pînă și cămile și haremurii —, o Europă estică. În Franța se pregătea o revoluție care avea să zguduie lumea, dar în Crimeea și

în Ucraina, printre iluzii și spectacole, o revoluție culturală de o importanță covârșitoare avusese deja loc, o revoluție care avea să schimbe harta Europei sub „privirea“ atotputernică a observatorului. Europa de Vest își fixase atenția civilizată asupra Europei de Est, definindu-se astfel pe ea însăși.

Coda: „Șarja Cavaleriei Ușoare“

În deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, Lord Byron l-a trimis pe Don Juan, eroul poemului său epic cu același nume, în Rusia secolului al XVIII-lea ca să o cucerească pe Ecaterina. Byron însuși era încântat de comedia numelor rusești și a celebrat vesel rimele și ritmurile îngrozitoare care erau o adevărată sfidare la adresa poetului englez ce își urma muza în Europa de Est.

Ci rușii erau gata de atac,
Dar, zee ale gloriei, eu cum
Pot să-l numesc pe fiecă cazac
Nemuritor prin fier și foc și scrum?
(Cîntul VII, strofa XIV)

Byron era foarte ironic cînd își dedica poemul la „aste mii care, acum, / (Neam proaspăt șlefuit) dădeau asaltul! / Ah, numele să le pronunțe-un altul!“ Descrierea rușilor ca un „neam proaspăt șlefuit“ își trăgea ironia din formulările lui Voltaire, dar comedia numelor era mai aproape de spiritul lui Mozart și al baronului Münchhausen:

Sfîrșească-n „ișkin“, „ușkin“, „iffski“, „usski“,
Din care eu rețin pe Rusamusski,
Kurakin, Muskin, Pușkin, Koklobskoi,
Koklotski, Șerematoff și-alții care
Rostindu-i numai simți că-s mari eroi
Ce-n două taie-un om, cu nepăsare [...]
(Cîntul VII, strofele XVI–XVII)*

* Byron, *Don Juan*, trad. rom. Aurel Covaci, Editura Univers, București, 1987, pp. 277–278. (N. t.)

Simțul umorului care rima „Koklobskoi“ cu „mari eroi“ îi fusese transmis lui Byron de Iluminism și de concepția lui despre Europa de Est.

În al șaselea deceniu al secolului al XIX-lea armate engleze, franceze și italiene au venit să lupte împotriva Rusiei în Războiul Crimeii pentru o Europă de Est împărțită egal între Sankt-Petersburg și Constantinopol. În 1786 Lady Craven insistă că viziunea ei imperialistă asupra Crimeii nu era „o figură de stil“, dar în 1855 Lord Tennyson a edificat monumentul liric care a marcat Crimeea ca teatrul cel mai important al războiului Europei de Vest împotriva Europei de Est:

Învăluți de fumul artileriei
Au străpuns liniile dușmane;
Cazaci și ruși
S-au clătinat sub lovitura de sabie
Zdrobiți și împrăștiați.
Apoi s-au retras pe cai, dar nu,
Nu și cei șase sute. [...]
Cînd ar putea apune gloria lor?
În ce sălbatică șarjă s-au avîntat!
Întreaga lume s-a minunat.
Slăviți șarja în care s-au avîntat!
Slăviți Cavaleria Ușoară,
Pe nobilii șase sute!

„Figurile de stil“ ale lui Tennyson, imaginea rusului clătinîndu-se, puneau, în perspectiva victorienilor, Europa la locul ei, dar Crimeea nu era o destinație nouă pentru imaginația publicului Europei de Vest. Încă de la faimoasa călătorie a Ecaterinei, peninsula era înconjurată de o aură care a supraviețuit secolului al XVIII-lea, iar tărîmul iluziei a devenit o arenă a războiului și a relațiilor internaționale în secolele al XIX-lea și al XX-lea.

În secolul al XX-lea, Crimeea a jucat din nou un rol funest în istoria Europei de Est, pentru că în 1945 Roosevelt și Churchill au venit la Ialta, în Crimeea, să-l întâlnească pe Stalin ca să negocieze echilibrul puterilor după război. Acolo, în Crimeea, s-au luptat pe viitorul Poloniei și din impasul lor s-a născut împărțirea Europei din timpul Războiului Rece care a impus cu forța în plan

geopolitic subtilele distincții culturale din secolul al XVIII-lea. Ceva mai târziu în același an, Truman, Attlee și Stalin se vor întâlni la Potsdam și vor fi din nou incapabili să evite pe cale diplomatică împărțirea Europei. Potsdam fusese de asemenea un loc important pentru descoperirea Europei de Est în secolul al XVIII-lea, pentru că de acolo, de la curtea lui Frederic, călători precum Ségur își luau rămas bun de la Europa, plecând în Polonia. Potsdam era cel mai potrivit punct de plecare, tot așa cum Crimeea fusese destinația ultimă pentru călătorii prin Europa de Est din secolul al XVIII-lea și, într-un mod foarte nimerit, Potsdam și Ialta vor rămîne legate pentru totdeauna de soarta Europei de Est în secolul al XX-lea. Vălul iluziei a devenit o cortină de fier, dar Europa de Est a putut fi cedată numai pentru că fusese imaginată, descoperită, revendicată și separată de Europa de Vest cu multă vreme înainte.

Cartografierea Europei de Est: geografie politică și cartografie culturală

„Să încheiem geografia europeană“

În *Istoria lui Carol al XII-lea* Voltaire descria o întrevedere diplomatică din 1707 între regele Suediei și ducele de Marlborough, doi dintre cei mai mari comandanți militari ai epocii. Voltaire a auzit povestea douăzeci de ani mai târziu, în Anglia, de la Sarah Churchill, bătrîna ducesă de Marlborough, și a relatat cum ducele a observat din întâmplare că regele Carol avea „pe o masă o hartă a Moscoviei“. Harta era un indiciu esențial cu privire la intențiile strategice ale lui Carol, destăinuindu-i lui John Churchill că „adevăratul scop al regelui Suediei și singura sa ambiție era să îl detronizeze pe țar după regele Poloniei“¹. Harta de pe masă reprezenta o țară care urma să fie cucerită; de fapt, harta însăși părea să funcționeze ca un stimulent și o invitație la cucerire. Dar pe cînd Carol se îndrepta spre dezastrul de la Poltava străbătînd Ucraina, o „țară necunoscută“, „aceste ținuturi pierdute“, el era, în opinia lui Voltaire, „nesigur dacă se afla pe drumul cel bun“. Neputința lui de a cuceri Rusia ca și intenția lui inițială erau astfel în parte o chestiune de cartografie.

Relatarea lui Voltaire era plauzibilă din punct de vedere istoric, pentru că la începutul secolului al XVIII-lea țările din Europa de Est erau încă incomplet cartografiate în comparație cu standardul după care erau făcute hărțile Europei de Vest, iar cartografierea Europei de Est întreprinsă în cursul secolului, adesea de către experți străini, a fost o parte fundamentală a descoperirii generale ce a produs și organizat cunoștințele despre „aceste ținuturi pierdute“. Într-adevăr, istoria lui Voltaire reprezenta ea însăși o formă de cartografiere filozofică, o enciclopedie a Europei de Est în care informațiile erau dispuse secvențial, în ordinea țărilor incluse în

itinerarul lui Carol; acesta, trasat pe o hartă contemporană, delimita teritoriul Europei de Est. Hărțile furnizau un prim cadru geografic cu ajutorul căruia alte feluri de cunoștințe puteau fi organizate, de la istoria naturală la istoria națională și, mai mult, făceau evidentă și vizibilă distincția care se înfiripa între est și vest. Hărțile Europei de Est din secolul al XVIII-lea publicate în atlasele Europei de Vest au făcut ca Napoleon să aibă hărți ale Rusiei mai bune decât Carol al XII-lea, deși expediția sa nu a fost încununată pînă la urmă de mai mult succes. În 1787, după ce străbătuseră în triumf împreună cu Ecaterina Ucraina și Crimeea, Ségur și toți ceilalți călători au primit ca amintire un medalion avînd pe o față profilul Ecaterinei, iar pe cealaltă o hartă a traseului lor. Harta de pe masă slujise ca o invitație la cucerire la începutul secolului al XVIII-lea; harta de pe medalion, la sfîrșitul aceluiași secol, putea fi dusă acasă la Paris, la Londra și la Viena de trei ambasadori care fuseseră acolo. Era dovada faptului că ținuturile pierdute ale Europei de Est fuseseră descoperite, cartografiate, străbătute, studiate și gravate în conformitate cu standardele luminate ale Europei de Vest.

În 1695 Nicolas Sanson, geograful regal al lui Ludovic al XIV-lea, a publicat la Paris o *Nouvelle Introduction à la Géographie pour l'usage de Monseigneur le Dauphin: Par laquelle on peut apprendre en peu de temps et avec facilité la Géographie et la Division de toutes les parties du Monde* (Nouă introducere în geografie, pentru folosul Delfinului, din care se pot învăța în puțină vreme și cu ușurință geografia și împărțirea tuturor ținuturilor lumii). Sanson includea o hartă a „Stăpînirilor țărilor“, împodobită cu multe desene de copăcei și pe care se găseau tot mai puține nume geografice înspre marginea estică a hărții, care era identificată drept hotarul dintre Europa și Asia.² Mulțimea copăceilor făcea ca această hartă să poată fi reținută cu și mai multă „ușurință“ și reflecta cartografierea încă rudimentară a Rusiei la sfîrșitul secolului al XVII-lea. La începutul secolului al XVIII-lea, cel care a finanțat expediții topografice care să întocmească hărți mai bune ale Rusiei a fost Petru. Acestea erau colaborări între cartografi ruși și străini, iar Petru a fost atent ca hărțile rezultate să fie publicate atît în străinătate, cît și în Rusia. Relația dintre Europa de Est și Europa de Vest impunea ca „punerea

Rusiei pe hartă“ să însemne introducerea acestei hărți în atlasele care apăreau în centre cartografice ca Parisul sau Amsterdamul.³

Proiectele de cartografiere ale lui Petru erau legate firesc de politica lui externă, iar expediția sa militară la Marea Azov din 1696 a fost urmată în mod caracteristic în 1701 de o nouă hartă a Azovului, gravată după cele mai înalte standarde profesionale ale cartografilor olandezi de Adriaen Schoonebeck. În 1719, Petru a înființat propriul său Birou Cartografic, inaugurînd o tumultuoasă colaborare franco-rusă între Ivan Kirilov și Joseph-Nicolas Delisle, al cărui frate Guillaume era Prim Geograf la Academia Regală de Științe din Paris. Delisle insista asupra efectuării unor măsurători științifice pe baze astronomice în Rusia, pe cînd Kirilov prefera rîurile în locul punctelor astronomice de referință, pentru a-și putea atinge mai repede scopul, întocmirea unui atlas complet al Rusiei. Atlasul a apărut în cele din urmă în 1745, dar, ca de obicei, Robert în al său *Atlas universel* (*Atlas universal*), publicat la Paris în 1757, deja pretindea că harta Rusiei europene pe care o oferea el era mai bună, avertizînd publicul că atlasul rus putea fi folosit doar cu „precauție“, din cauza lipsei de grijă cu care fuseseră trasate frontierele.⁴ Mai presus de toate, expansiunea teritorială neîncetată a Rusiei era cea care le dădea mereu de lucru cartografilor străini și făcea geografia atît de importantă pentru orice dare de seamă asupra situației politice internaționale contemporane. În 1772, la Paris, Jean-Baptiste d'Anville, autor de atlase, secretarul ducelui de Orléans și membru corespondent al Academiei de Științe de la Sankt-Petersburg, a fost cel care a publicat *L'Empire de Russie, son origine et ses accroissements* (*Imperiul Rus, originea și creșterea lui*).⁵ Era anul primei împărțiri a Poloniei și Imperiul Rus se mărise din nou.

Academia de Științe de la Sankt-Petersburg a finanțat mai mulți savanți germani în expediții care au extins cunoștințele geografice despre Rusia, cărora le-au adăugat studii cuprinzătoare de geologie și istorie naturală. În timpul domniei Ecaterinei, naturalistul Peter Simon Pallas, născut la Berlin, educat la Halle, Göttingen, Leyda și Londra și care era interesat în special de tenii, a plecat în 1768 de la Sankt-Petersburg ca să studieze Rusia de la un capăt la altul. Începînd cu geografia, a trecut cu ușurință la geologia Uralilor și la etnografia Siberiei, catalogînd fosilele, florile și insectele Rusiei.

Coxe a adus un omagiu potrivirii perfecte dintre Ecaterina, care „și-a dat seama de lipsurile rapoartelor topografice și a prevăzut avantajul de a trimite savanți ca să viziteze provinciile îndepărtate ale întinselor ei stăpîniri“, și Pallas, ale cărui excepționale energii științifice erau puse în mișcare de „o dorință neînfrîntă de a vizita ținuturi atît de puțin cunoscute“.⁶ Ecaterina a călătorit către sud, spre Crimeea, în 1787 cu fantastică măreție, iar Pallas a mers spre sud în 1793–1794 ca să facă și să noteze observațiile geografice și etnografice care au împrăștiat norii iluziilor create de Potemkin și au instaurat o absolută dominație intelectuală prin știință. Cercetările lui Pallas au eliminat de pe harta mitologică a Rusiei asemenea minuni ale istoriei naturale precum „boronețul“ sau „mielul scit“ care creștea dintr-o tulpină, pomenit de Mandeville în călătoriile sale din Evul Mediu, preluat de Margeret în secolul al XVII-lea și căutat încă pe Volga inferioară de un călător englez în al patrulea deceniu al secolului al XVIII-lea.⁷

În Polonia, Stanisław August l-a finanțat pe naturalistul francez Jean-Emmanuel Gilibert, care a plecat din Lyon în Lituania în al optulea deceniu al secolului al XVIII-lea, ca să facă acolo cercetări după modelul lui Linné, asemeni celor pe care le făcea Pallas pentru Ecaterina în Rusia. Coxe l-a găsit pe Gilibert la Grodno lucrînd intens la a sa *Flora Lituanica*, aproape contemporană cu *Flora Russica* a lui Pallas. Ca și Pallas, Gilibert găsea o satisfacție științifică specială în a cartografia un teritoriu necunoscut, „o țară la fel de puțin explorată ca și Canada“ — care fusese recent cedată de Franța, în 1763. Dar istoria naturală era în Polonia subordonată geografiei, întrucît, după Jean Fabre, întocmirea de hărți și alcătuirea unui atlas au devenit pentru Stanisław August „una dintre principalele sarcini ale domniei sale“⁸. Pierderile teritoriale pe care Polonia le-a suferit la prima împărțire au devenit un imbold pentru păstrarea unei imagini a Uniunii întregi sub forma unui atlas. Iezuiții, aflați pe punctul de a fi desființați de Papă în 1773, au furnizat amănuntele locale, dar proiectul s-a aflat în cele din urmă în mîinile unor francezi, cartograful Charles de Perthées și gravorul Jacques-Nicolas Tardieu. Hotărîți să execute proiectul după cele mai înalte standarde științifice ale topografiei pe baze astronomice, au lucrat încet, începînd să tipărească primele hărți

ale palatinatelor separate în 1783. În 1792, în toiul revoluțiilor din Franța și din Polonia, Stanisław August era îngrijorat că „lucrarea noastră geografică ar putea fi pusă în pericol“. În 1794 nu îi va încredința schițele hărților în lucru lui Kościuszko ca să le folosească în scopuri strategice în timpul războaielor împotriva Rusiei, exclamînd, pare-se: „Mai degrabă aș dărui cuiva diamantele decît hărțile mele.“ Chiar și după ultima împărțire a Poloniei, după eliminarea ei de pe harta geopolitică a Europei, regele fără țară tot mai corespundea cu Perthées și încerca să îi furnizeze din memorie date pentru atlas.⁹ În timp ce cartografia franceză se străduia să țină pasul cu expansiunea politică a Rusiei, ea putea totodată să păstreze imaginea Poloniei în ciuda dispariției acesteia ca stat.

Regiunile Ucrainei, cele care aparțineau Uniunii Polono-Lituaniene ca și cele din Imperiul Rus, erau printre cele mai rău cartografiate și mai puțin cunoscute de public. Carol al XII-lea fusese poate „nesigur dacă se afla pe drumul cel bun“ în 1709, dar Joseph Marshall pretindea că fusese tot atît de nesigur în 1769: „Țara este atît de departe de rutele tuturor călătorilor, încît nu e vizitată nici măcar de un om pe secol care să-și noteze observațiile cu intenția de a le așterne în fața lumii.“ Deși Marshall însuși poate că nu a vizitat-o, luîndu-și probabil relatarea din cărțile altora, el părea să regrete că „autorii noștri de tratate de geografie, care publică neîncetat, se copiază unul pe altul cu atîta slugărnicie, încît un fapt din 1578 ne este transmis ca fiind singura informație pe care o putem obține în 1769; o situație care predomină în toate cărțile de geografie generală pe care le-am văzut“. Deși călătorii englezi consultau poate ghidurile elizabetane, francezii puteau să recurgă la *Description d'Ukraine* (*Descrierea Ucrainei*), publicată de Guillaume Le Vasseur de Beauplan la Rouen în 1660. În 1772, Marshall scria plin de siguranță despre geografia Ucrainei:

S-a presupus că inul și cînepa, care ne vin dintr-un ținut atît de nordic precum Petersburgul, cresc printre gerurile veșnice și zăpezi; dar deși le aducem de la latitudinea de 60°, amîndouă cresc în Ucraina, care se află între latitudinile de 47° și 52° și se bucură de o climă la fel de frumoasă și de blîndă ca oricare altă țară din Europa: aceasta este latitudinea sudului Franței.¹⁰

Astfel, Marshall recunoștea implicit natura estică a Europei de Est, relatînd că Rusia nu era toată geruri și zăpezi nordice. Era o chestiune de asemănări între țări aflate la aceeași latitudine: Franța și Ucraina, Italia și Crimeea. Dar esența Europei de Est în secolul al XVIII-lea era încă rezistența ei la orice localizare geografică și descriere precisă. În 1769, de pildă, războiul dintre armata rusă și Confederația Poloneză de la Bar mutase deja granițele politice, cu trei ani înaintea împărțirii oficiale, iar Marshall era derutat în privința „unei provincii odinioară poloneze și pe care toate hărțile pe care le am o consideră o parte a Poloniei“, dar care părea să se afle acum sub stăpînire rusă. A tras concluzia că „cele mai mari schimbări se petrec în asemenea colțuri îndepărtate ale lumii, fără să se știe ceva despre ele“¹¹.

În cazul Ucrainei, ținuturile care fuseseră transferate de sub suzeranitatea Poloniei sub cea a Rusiei s-au mutat din domeniul geografic și științific al lui Perthées și Gilibert în cel al lui d'Anville și Pallas. Cît despre Crimeea, anexată de Rusia în 1783, așteptînd sosirea Ecaterinei și apoi a lui Pallas, Lady Craven ajunsese deja acolo în 1786 și exclama într-o scrisoare trimisă la Anspach: „Mă aflu în posesia mai multor hărți ale acestei țări, desenate și colorate foarte bine, pe care voi avea onoarea să vi le arăt cînd vă voi vedea.“ Mai tîrziu, în Ungaria, i le-a arătat lui Iosif al II-lea, care „a stat vreo două ore și jumătate cercetînd hărțile și darurile pe care le-am primit“, iar Lady Craven s-a gîndit că „hărțile păreau să-i facă foarte mare plăcere“.¹²

Amibiția cartografică a Europei de Vest de a stăpîni Europa de Est în secolul al XVIII-lea a întîlnit cea mai puternică rezistență în Imperiul Otoman. Aici nu existau nici o Ecaterină și nici un Stanisław Aúgust care să-i primească pe învățații ambasadori ai științei și ai Luminilor cu brațele deschise. Fără vreun ajutor care să vină de la Constantinopol, cartografii din Europa de Vest simțeau o doctă frustrare sincer exprimată de Robert în al său *Atlas universal* din 1757.

Dacă în privința detaliilor diverselor părți ale Europei care au fost străbătute pînă acum am avut plăcerea să primim ajutor de la savanții ce și-au studiat țările, nu putem spune că ne-am bucurat de aceeași înlesnire cînd a trebuit să descriem statele de sub stăpînirea otomană. Am fi dorit

să putem încheia (*terminer*) geografia europeană cu mai mult succes; dar este greu pentru oamenii luminați (*gens éclairés*) să se apropie de aceste state, lucru care nu ne îngăduie să sperăm vreodată că vom putea aduce destulă lumină (*lumières*) în această chestiune pentru a face ceva mulțumitor în geografie; fiindcă informațiile date de călători nu ne sînt îndeajuns ca să confirmăm detaliile topografice ale ținuturilor prin care au călătorit. Ar trebui ca acești călători să fie instruiți în matematici.¹³

Aici era scoasă în evidență strînsa legătură dintre cartografi și călători; desigur, călătorul era dependent de hartă, dar și cartograful depindea de observațiile călătorului. Cartografia era clar identificată cu Iluminismul, cu munca „oamenilor luminați” care încercau să arunce o lumină asupra colțurilor celor mai întunecate ale continentului. Mai mult, lumina cartografiei era implicit legată de lumina civilizației, căci Europa de Est era adesea descrisă în secolul al XVIII-lea ca ieșind din întuneric, *ténèbres*. Lucru interesant, dorința exprimată de a cartografia Europa otomană în această perioadă a coincis cu apariția „problemei orientale” și a agendei ei politice distincte de a-i alunga pe turci din Europa.

Globul pămîntesc era departe de a fi cartografiat în întregime în 1757, anul în care a apărut *Atlasul universal* — fascinantă descoperire a insulelor Tahiti, de pildă, nu va avea loc decît în 1767 —, dar ambiția mai mică de a cartografia Europa părea pe cale de a se împlini. Atlasul comenta asupra mereu crescîndei cunoașteri a geografiei „Asiei, Africii și chiar Europei”¹⁴. În jumătatea estică a continentului rămîneau multe de făcut, iar cartografia a fost unul dintre domeniile în care Europa de Vest și-a ațintit luminile și privirile pline de dorință asupra Europei de Est.

„Ștearsă de pe harta lumii”

În timp ce cartografii afirmau insistent că lucrările lor se bazează pe calcule matematice și astronomice, forțele care conlucrau la întocmirea hărților erau, de fapt, departe de a fi obiective. Desigur, armatele și tratatele au restructurat harta Europei, în special a Europei de Est, în cursul întregului secol al XVIII-lea, dar hărțile

și atlasele puteau prezenta mai mult decît presupusele adevăruri geografice. Lady Craven se lăuda că avea hărți „desenate și colorate foarte bine“, dar nici desenarea și nici colorarea lor nu erau niște științe exacte. Deși tipărirea putea să standardizeze într-o anumită măsură orice desen, colorarea hărților publicate în secolul al XVIII-lea, făcută adeseori manual, nu neapărat de cartografi profesioniști, adăuga un element arbitrar de licență artistică reprezentărilor celor mai proeminente de pe hărți. Coloristul era cel care, pe o hartă a lumii, lua hotărîrea — departe de a întruni o aprobare unanimă — unde să traseze granița care să împartă Eurasia în Europa și Asia. Pe o hartă a continentului, coloristul hotăra ce țări urmau să fie reprezentate ca entități politice independente și, chiar și atunci cînd pastelul încerca să urmărească plin de conștiințiozitate schimbările negociate prin tratate din relațiile internaționale, acestea din urmă puteau și ele să fie ambiguu supuse unor interpretări alternative. De fapt, elementele tipărite ale hărții, localizarea precisă a orașelor față de alte orașe, față de râuri și coaste, de latitudini și longitudini, era foarte variabilă în Europa de Est, unde în cursul secolului al XVIII-lea cartografia încă mai încerca să ajungă la o descriere definitivă. *Atlasul universal* al lui Robert era în plus nemulțumit de absența unui consens în cazul îndeobște problematic al Turciei: „Este destul să compari diferitele hărți ale acestui imperiu care au fost publicate ca să te convingi, judecînd după prea puținele asemănări dintre ele, cîtă încredere merită.“¹⁵

Expansiunea Rusiei și restrîngerea Turciei cereau mare atenție la trasarea granițelor mereu în schimbare, dar alte două situații din Europa de Est le puneau cartografilor probleme și mai delicate: cea a Ungariei la începutul secolului al XVIII-lea și cea a Poloniei la sfîrșitul aceluiași secol. Tratatul de la Karlowitz din 1699 recunoștea că Ungaria fusese eliberată de sub suzeranitatea otomană (deși Buda intrase în stăpînirea Habsburgilor încă din 1686), iar cartografilor ar fi trebuit să renunțe să mai reprezinte teritoriul Ungariei ca aparținînd aceluiași bloc monocolor ca și restul Europei otomane. Faptul că au întîrziat să ia în seamă această schimbare era cauzat nu numai de o inerție profesională, ci și de problema, devenită acum presantă, a modului în care noua Ungarie trebuia să fie desenată pe hartă. Aceasta pentru că Ungaria fusese eliberată de

sub jugul otoman ca să fie revendicată și guvernată de Habsburgi, iar din 1703 pînă în 1711 o răscoală condusă de Francisc Rákóczi încercase fără succes să proclame independența Ungariei. Cartografi parizieni din secolul al XVIII-lea erau dispuși să recunoască această independență neobținută atunci cînd își colorau hărțile în parte în virtutea sentimentelor antihabsburgice ale francezilor și în parte datorită incongruenței de a colora Ungaria ca pe o parte a Sfîntului Imperiu Romano-German. *Atlasul universal* din 1757 încă se mai apăra și oferea justificări cu privire la o hartă influentă din 1700 care nu separase Ungaria de Europa otomană.

Nimeni nu s-ar fi gîndit să-i caute pricină răposatului Guillaume Delisle pentru că în 1700 a lăsat ca Ungaria să fie așezată printre stăpînirile sultanului din Europa, fiindcă acel învățat geograf știa prea bine că ea nu făcea parte din imperiu. Trebuie să punem aceste greșeli, sau mai degrabă aceste mici neatenții, care sînt adeseori scoase în evidență de spiritele batjocoritoare și fără vreo îndeletnicire, pe seama marilor preocupări pe care le avem și care nu ne îngăduie întotdeauna să verificăm aceste hărți și felul în care sînt colorate.¹⁶

Această neatenție era destul de importantă ca să necesite comentarii o jumătate de secol mai tîrziu. Observațiile batjocoritoare ale spiritelor fără vreo îndeletnicire aparținînd unei oculte opoziții filozofice și cartografice — oameni care aveau poate ocazia să coloreze hărți, chiar dacă nu făceau parte dintre savanții care se ocupau cu întocmirea lor — subliniau și mai mult puterea cartografilor de a reprezenta lumea pentru publicul larg. Impulsul de a colora Ungaria ca și cum ar fi fost un stat independent, nici otoman, nici habsburgic, deși contrazicea realitatea politică, a devenit plauzibil din punct de vedere cultural datorită ideii secolului al XVIII-lea despre un spațiu aflat între Europa și Orient, ideea de Europa de Est.

Împărțirile Poloniei din 1772, 1793 și 1795 s-au dovedit la fel de problematice pentru cartografi ca și eliberarea Ungariei la începutul secolului. Marshall susținea că în 1769 evenimentele militare făcuseră hărțile inexacte, pentru că îl informau că se afla în Polonia (chiar dacă el se afla în realitate în Anglia) cînd orașul cu pricina avea „o garnizoană rusească, cîrmuitori ruși și, într-un cuvînt, aproape nimic polonez în el“. Împărțirea Poloniei din 1772 a fost văzută în general ca o intervenție directă și nefirească a monarhilor pe hartă, reprezentată într-o faimoasă caricatură franceză,

„Tortul regal“, în care Ecăterina, Frederic și Iosif arătau cu degetul părțile pe care le revendicau pe o uriașă hartă a Poloniei despărțită în fața lor.¹⁷ Arta guvernării iluministe presupunea calcularea matematică a echilibrului puterilor în contextul unor extinderi negociate reciproc, în așa fel încât monarhii și oamenii de stat erau nevoiți să devină geografi silitori.

Problema pe care trebuiau s-o soluționeze cartografiile era cât de repede și în ce măsură să țină seama de hotărârile monarhilor, iar ea a devenit și mai delicată după 1795, când cea de-a treia împărțire a desființat complet Polonia. Puterile care participaseră la împărțire puteau prea bine să hotărască de comun acord, așa cum au făcut printr-un tratat secret în 1797, ca însuși numele de Polonia „să fie suprimat de acum înainte și pentru totdeauna“, dar o astfel de înțelegere avea prea puțină putere de constrângere asupra cartografilor de la Paris sau Amsterdam.¹⁸ De fapt, numele Poloniei putea fi tipărit în continuare, chiar și atunci când împărțirea era consemnată prin modul de a colora harta. În mod paradoxal, cartografia, care identifica Polonia ca pe un teritoriu de cucerit pentru a fi împărțit, făcea în același timp ca părțile ei să reziste din punct de vedere cultural asimilării și eliminării, înscriindu-le în spirite și pe hărți. Thomas Jefferson a scris despre „o țară ștearsă de pe harta lumii din cauza gîlcevilor dintre cetățenii ei“, dar ideea de „ștergere“ nu descria corect procedurile de tipărire și colorare ale cartografiei secolului al XVIII-lea. Așa cum sperase Stanisław August pe când trudea la proiectul său de atlas împreună cu Perthées și Tardieu, progresul științific al geografiei era o forță culturală de conservare eficientă împotriva depozitărilor diplomatice. Presa americană recunoștea acest lucru în 1797, când regreta că Polonia „va fi în curînd amintită doar de Istoric, de Geograf sau de Colpoportorul de Știri“¹⁹.

În timp ce geografii întâlneau dificultăți politice și culturale în cazul reprezentării părților componente ale Europei de Est, dorința de „a încheia geografia europeană“ făcea ca atenția lor să se concentreze de asemenea asupra hotarului dintre Europa și Asia. La Constantinopol acesta era perfect clar, dar continuitatea teritoriului eurasiatic permitea trasarea mai multor granițe — nu neapărat cea pe care o recunoaștem noi astăzi și care merge spre sud de-a lungul

Munților Urali pînă la malul nordic al Mării Caspice. În *Nouă introducere în geografie* a lui Sanson din 1695, harta preliminară arăta Moscovia ca fiind diferită de Europa și, prin urmare, probabil asiatică. Dar „Tabla geografică” ce îi succeda pe pagina următoare și enumera „Părțile globului pămîntesc” preciza clar că Moscovia era inclusă în Europa. Această contradicție între imagine și informație devenea curînd și mai greu de rezolvat, pentru că urma o hartă a Europei care includea Moscovia la hotarul estic, iar apoi o hartă a Asiei care cuprindea de asemenea Moscovia, la hotarul vestic. Delfinul putea să hotărască singur.²⁰ În 1716 *Almanahul regal* de la Paris enumera Polonia, dar nu și Moscovia, printre regatele Europei; în 1717 Moscovia a fost adăugată pe listă.²¹ De fapt, aici era vorba de o prerogativă pe care Europa de Vest avea să o exercite asupra întregii Europe de Est în secolul al XVIII-lea, rezervîndu-și dreptul de a judeca dacă aceasta se afla în Asia sau în Europa din punct de vedere geografic și cultural.

Nesiguranța cu privire la locul Moscoviei în Europa sau în Asia depindea evident de nesigura linie de demarcație dintre cele două continente. Această graniță a suscitat tot mai mult interes pe măsură ce Europa de Est a intrat în centrul atenției, întemeindu-se în mod paradoxal pe o confuzie fundamentală. Vechea geografie a lui Ptolemeu găsea hotarul dintre Europa și Asia pe fluviul Don, cunoscut lumii antice sub numele de Tanais, care se varsă în Marea Azov, la rîndul ei legată de Marea Neagră prin strîmtoarea Kerçi. Era o concepție a Europei mult mai restrînsă decît a noastră, bazată pe faptul că lumea cunoscută geografilor avea în general dimensiuni mai mici. În Italia Renașterii, deja în epoca marilor călătorii, o hartă din 1459 („Mappamundi” a lui Fra Mauro) propunea ca alternativă la această frontieră Volga, extinzînd astfel Europa în mod semnificativ de la Marea Neagră la Marea Caspică, mai aproape de hotarul din secolul al XX-lea.²² Aceste două variante, destul de clare pe cursul fluviilor care se vărsau în Marea Neagră și, respectiv, în Marea Caspică, lăsau granița încă nedefinită la nord. Sigmund von Herberstein a vizitat Rusia în calitate de trimis al Habsburgilor și a publicat la Viena în 1549 cea mai bine informată și mai des citită prezentare a Rusiei din secolul al XVI-lea. „Dacă tragem o linie dreaptă de la gurile Tanaisului la izvorul lui — specula

Herberstein — rezultatul este că Moscova se află în Asia, nu în Europa.²³ Principala sursă geografică a lui Herberstein, care venea în completarea experiențelor sale personale, era *Tractatus de duabus Sarmatiis* (*Tratatul despre cele două Sarmatii, cea asiatică și cea europeană*), publicat la Cracovia în 1517 în latină și apoi în multe traduceri și ediții în cursul întregului secol al XVI-lea. Autorul polonez Miechowita delimita „Sarmatia europeană” ca fiind teritoriul situat între Vistula și Don, iar „Sarmatia asiatică” cel situat între Don și Marea Caspică. Sarmatia era un nume care aparținea istoriei antice, nu geografiei contemporane, și, mai mult, rîurile și mările erau niște granițe nesigure atît timp cît geografia nu le cunoștea poziția exactă. Miechowita credea că Volga se vărsa în Marea Neagră, nu în Marea Caspică; Herberstein a corectat greșeala.²⁴

Pentru Petru, la începutul secolului al XVIII-lea, a devenit o problemă de politică de stat și de identitate națională să deosebească între cele două Rusii simetrice, cea europeană și cea asiatică, aceasta din urmă fiind redusă la o condiție semicolonială. Expertul geograf al lui Petru în această chestiune a fost Vasili Tatișcev, cel care a propus Munții Urali ca hotar între cele două continente. Aceeași frontieră a fost sugerată cam în aceeași perioadă de suedezul Philipp Johann von Strahlenberg, iar Tatișcev și Strahlenberg, rusul și suedezul, și-au disputat înfrîietatea.²⁵ Strahlenberg privea granița între cele două continente ca pe o problemă presantă a geografiei contemporane și era sigur că găsisese soluția: „Trebuie să spun aceasta în privința Hotarelor dintre Europa și Asia: că, în timp ce pe mai multe Hărți noi, neștiindu-se cu siguranță unde să fie așezate, nu au mai fost puse deloc, eu le-am arătat atît de limpede pe a mea, încît vor rămîne statornicite pentru totdeauna.”²⁶ Însă de-a lungul secolului al XVIII-lea Uralii au rămas doar una dintre cele cîteva frontiere geografice plauzibile și acceptate dintre Europa și Asia. Geograful german Johann Georg Gmelin a mers mult dincolo de Urali, în Siberia, plasînd granița continentală pe fluviul Enisei în 1747.²⁷

În cursul secolului al XVIII-lea, hărțile Europei au făcut posibilă o extindere tot mai mare spre est, care corespundea de asemenea progreselor făcute de geografie. Prezența Mării Negre în colțul din dreapta jos al hărții sugera demarcarea unui teritoriu mai

restrîns, limitat de Don, pe cînd apariția Mării Caspice în acest colț implica o Europă mai mare. O hartă din 1720 (întocmită de Homann, publicată la Nürnberg) arăta Europa colorată numai pînă la Don și la Marea Azov. Marea Caspică nu apărea pe hartă, dar mai sus, spre nord, Imperiul Rus se întindea generos pînă la marginea hărții, lăsînd granița dintre Europa și Asia neprecizată. O hartă din 1772 (făcută de Desnos, publicată la Paris) lăsa să apară la margine malul nord-estic al Mării Caspice și, tot fără să indice clar frontiera continentală, sugera că Europa s-ar fi putut întinde pînă la Urali.²⁸

Pe hărțile pe care hotarul dintre continente era marcat într-un mod explicit, acesta era în general o chestiune de colorare, nu era gravat, fiind deschis interpretărilor. O hartă din 1700 (aparținînd lui Guillaume Delisle, publicată la Paris) separa „Moscovie Europe“ („Moscovia europeană“) de „Moscovie Asiatique“ („Moscovia asiatică“) printr-o graniță colorată care mergea spre nord de la Don la Marea Albă, fiind situată aproximativ pe meridianul de 40° longitudine estică și delimitînd o Europă foarte restrînsă. O hartă din 1743 (întocmită de Haas, publicată la Nürnberg) mărea continentul, colorîndu-l pînă la Don în sud, dar pînă la Novaia Zemlea în nord, ajungînd la o longitudine de aproximativ 60°, creînd astfel o diagonală nu foarte dreaptă care tăia meridianele.²⁹ *Atlasul universal* din 1757 conținea o hartă a lumii pe care era reprezentată întreaga Eurasie, granițele Europei fiind colorate în verde, iar cele ale Asiei cu roșu, separate de o diagonală care mergea de la sud-vest la nord-est.³⁰

Frontiera diagonală era un compromis între posibilele granițe de-a lungul meridianelor, la nord de Marea Azov sau de Marea Caspică. În același timp, diagonala convenea din punct de vedere cultural, sugerînd o împărțire mai puțin strict determinată între est și vest, încurajînd o viziune ambiguă a Europei de Est. În secolul al XVIII-lea s-a descoperit că Europa avea niște nebănuite străfunduri estice, care așteptau să fie explorate și însușite de geografi, dar Asia rămînea în continuare în imediata ei vecinătate, intim legată de ea, frontiera dintre ele fiind atît variabilă, cît și permeabilă. În 1759, Voltaire trecea în revistă în *Petru cel Mare* provinciile imperiului și își avertiza cititorii că „acolo granițele Europei și ale Asiei încă se mai confundă“, că „nu mai știi unde se sfîrșește Europa și unde începe Asia“. ³¹ În 1787 în Crimeea, prințul de Ligne

s-a bucurat de ideea că Asia era foarte aproape, iar o tradiție geografică perfect ambiguă i-a sprijinit fanteziile orientale.

„Germani și huni“

Reorientarea geografică era antrenată de schimbările geopolitice, dar cartografiile puteau interpreta în continuare relațiile internaționale în termenii unor considerații culturale. În 1696, Petru, pe atunci în vîrstă de douăzeci și patru de ani, a coborît pe fluviul Don cu prima flotă a Rusiei, creată de el însuși; abia în anul următor avea să viziteze șantierul naval din Olanda și din Anglia, gîndindu-se la construirea unei flote de război. Dar în 1696 a avut destule vase ca să cucerească Azovul, aflat la gurile Donului, acțiune urmată curînd de cartografierea regiunii după standardele olandeze. Donul era una dintre frontierele convenționale dintre Europa și Asia, iar Petru a devenit stăpînul acestei zone de contact. Mai mult, luînd în posesie o deschidere sudică spre mare, a contestat în mod dramatic ideea unei Rusii percepute ca țară nordică, sugerînd astfel dimensiunea ei estică; Ecaterina urma să desăvîrșească această reorientare anexînd și străbătînd Crimeea. De fapt, în 1713 Petru a cedat Azovul după un război pierdut cu Turcia, iar acesta va fi recîștigat doar de către succesorii lui în 1739, în urma unui alt război. Dar cucerirea lui Petru din 1696 și harta lui Schoonebeck din 1701 au pus Azovul pe hartă, la vărsarea Donului, indicîndu-l ca obiect demn de atenția Europei, ocupat sau de ocupat. Jumătatea de secol în care Azovul a fost alternativ sub suzeranitate otomană și rusească, cedat și apoi retrocedat, nu a făcut decît să intensifice elementul de nesiguranță inerent în ideea de Europa de Est. Axele posibile ale Europei de Est puteau să includă capetele lor, ca de pildă la Sankt-Petersbug, sau să nu le includă, ca la Constantinopol. Azovul, care era poate punctul unde Europa și Asia se întîlneau, sau poate nu, putea să aparțină Orientului, fortificat contra atacurilor rușilor de pe fluviu, sau putea deveni un avanpost al Europei de Est, o bază navală a rușilor la marea otomană.

În 1699 tratatul de la Karlowitz recunoștea cucerirea Ungariei de către Habsburgi după un război de șaisprezece ani cu otomanii,

care începuse cu asediul nereușit al Vienei din 1683. Călătorul englez Edward Brown se afla în Ungaria otomană în 1669, iar călăuzele lui turce au râs de el când a încercat să se orienteze cu ajutorul hărților lui; pînă și Dunărea era desenată greșit.³² După 1699 cucerirea Ungariei urma să deschidă drumul cartografiei, punînd-o totodată în fața problemei reprezentării apartenenței politice a Ungariei pe harta Europei. Cucerirea Ungariei, ca și cea a Azovului, au marcat o răsturnare a echilibrului geopolitic al Europei, pentru că Imperiul Otoman pierdea acum teritorii. În 1684, Papa Inocențiu al XI-lea putea încă să mai fie pentru Habsburgi părintele spiritual al unei „Ligi Sfinte” care să pornească în cruciadă împotriva turcilor, dar în secolul al XVIII-lea asemenea războaie apăreau din ce în ce mai mult ca niște chestiuni politice și de putere laice. Mai mult, din perspectiva indiferență față de religie a Iluminismului, retragerea islamismului părea mai puțin importantă decît retragerea Orientului otoman, cu prea puținele sale *lumières** și cu atitudinea sa necooperantă față de geografie.

În 1676, doamna de Sévigné a citit despre „războaiele din Ungaria”, fiind interesată de Orient în general; i-a recomandat fiicei sale cartea, „o mică istorie a vizirilor și a intrigilor sultanilor și ale seraiului, care poate fi citită cu destulă plăcere”. În 1685, pe cînd războiul Ligii Sfinte era în plină desfășurare, Jean de Vanel a publicat la Paris o carte despre Ungaria care avea să fie retipărită în repetate rînduri în secolul al XVIII-lea. Vanel insera în ea o descriere geografică, precum și observații rudimentare asupra caracterului național: „Oamenilor acestui regat, fiind mai aplecați spre război decît spre comerț sau spre meșteșuguri, nu le pasă deloc de curățenia locuințelor lor.” După recucerirea Budei în 1686, un călător german, Jacob Tollius, a venit în 1687 pentru a găsi orașul „ras la pămînt în timpul asediului”³³. Ungaria, după tratatul de la Karlowitz din 1699, aștepta să fie reconstruită din punct de vedere material în mîinile Habsburgilor și din punct de vedere cultural în ochii Iluminismului.

În 1700 Carol al XII-lea a traversat Marea Baltică și l-a învins pe Petru la Narva, un început promițător pentru Suedia în „Marele

* Lumini (*lb. fr.*).

Război al Nordului“. Războiul avea să dureze douăzeci de ani, încheindu-se cu tratatul de la Nystad din 1721 prin care Suedia îi ceda Rusiei Livonia, Estonia și Ingria, malul sud-estic al Mării Baltice de la Riga la Sankt-Petersburg. Acest rezultat al Războiului Nordului, retragerea Suediei în Scandinavia și Finlanda, a contribuit la disoluția ideii de „Nord“, separînd pentru prima oară în mod clar Suedia de Rusia și Polonia. Dar traseul geografic al războiului în cele două decenii ale sale, teritoriul pe care erau plasate cîmpurile de bătălie subminau într-un mod și mai insistent denumirea de război al „Nordului“, încurajînd restructurarea conceptuală a Europei. O hartă a lui Sanson, publicată la Amsterdam în 1702, prezenta „Teatrul războiului dintre regatele nordului“. Numele de „Ucraina“ era publicat pe margine, indicînd că aceasta se afla exact în afara hărții, în afara teatrului războiului. Dar în Ucraina, la Poltava, urma să se dea în 1709 cea mai faimoasă și importantă bătălie. Cînd otomanii au intrat în război împotriva lui Petru în anul următor, acesta i-a atacat în Moldova, a fost învins pe rîul Prut și a sfîrșit prin a le ceda deloc nordicul Azov în 1713. În 1702 puteai plănuși să urmărești cursul acestui război pe o hartă a „Nordului“, dar cu mult înainte de încheierea lui ai fi avut nevoie de hărți pe care să fie reprezentate latitudini mai joase. La Londra în 1708 a fost publicată o hartă adecvată, întocmită de Hermann Moll: „A Map of Muscovy, Poland, Little Tartary, and the Black Sea“ („O hartă a Moscoviei, a Poloniei, a Miciei Hoarde și a Mării Negre“).³⁴ Nu era o asociație convențională de țări, dar ambițiile lui Petru și Carol și desfășurarea Războiului Nordului făcuseră o asemenea hartă atît necesară, cît și plauzibilă, o hartă a Europei de Est.

Aceasta era harta pe care Voltaire a reprezentat-o în proză cînd a scris *Istoria lui Carol al XII-lea* în 1731. Asumarea unei perspective suedeze, neîndoios cea a unui nordic, făcea și mai vizibile contradicțiile geografice ale „Nordului“ convențional și ale „Războiului Nordului“. De fapt, în 1730 la Stockholm, Strahlenberg și-a publicat în limba germană cartea *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia* (*Părțile de nord și de est ale Europei și Asiei*), care conținea noi informații despre Siberia. Aici axa Europei era înclinată, fiind identificată cu stîngăcie o „parte nordică și estică“. Strahlenberg avusese ocazia să-și studieze subiectul servind în

armata lui Carol al XII-lea și apoi ca prizonier de război la ruși. Admiră „căile minunate ale Providenței, faptul că deși majoritatea artelor au decăzut din pricina războiului, știința geografiei este adesea îmbogățită și îmbunătățită prin aceasta“. Mai mult, Strahlenberg lega explicit progresul providențial al geografiei de un elogiu adus civilizației, inspirat de descoperirea țărilor și a popoarelor necivilizate.

Poate că nu toți cititorii vor găsi aceeași plăcere în descrierea pe care o fac acestor reci și în parte pustii ținuturi, unde moravurile neșlefuite și ignoranța, în chestiunile religioase ca și în cele lumești, domnesc și îi împiedică pe localnici să folosească așa cum se cuvine darurile pe care natura, cu atîta mărinimie și într-un chip atît de uimitor, le-a revărsat asupra unora dintre aceste țări. Prin urmare, atunci cînd comparăm condiția josnică și nefericită a acestor oameni cu starea de civilizație a Europei, unde moravuri mai bune și mai înțelepte sînt cultivate, unde artele și științele înfloresc, unde avem din belșug mijloace de a ajunge la adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu și a slăvirii sale, avem cele mai mari motive să lăudăm Bunătatea Domnului, să ne bucurăm de fericita noastră stare și să deplîngem nenorocirea și orbirea acestor oameni.³⁵

Opoziția între un teritoriu al artelor și al științelor înfloritoare și un altul al moravurilor neșlefuite și al ignoranței oarbe arăta că pentru Strahlenberg în 1730, ca și pentru Voltaire în 1731, descoperirea geografică a Europei de Est era inseparabilă ideologic de axiomele civilizației și ale Iluminismului din Europa de Vest.

Cartea lui Strahlenberg a fost tradusă în limba engleză și publicată la Londra în 1736 sub titlul de *An Historico-Geographical Description of the North and Eastern Parts of Europe and Asia* (*O descriere istorico-geografică a părților nordice și estice ale Europei și Asiei*). Traducerea franceză s-a opus însă noii orientări conceptuale și a apărut sub titlul de *Description historique de l'empire russe* (*Descriere istorică a Imperiului Rus*) la Amsterdam în 1757, la timp pentru ca Voltaire s-o poată consulta pe cînd scria *Petru cel Mare*.³⁶ În cele din urmă, chiar și un francez, Ségur, avea să fie nevoit să recunoască noua formulare — atunci cînd a stat pe cîmpul de luptă de la Poltava în 1787 și a meditat la „soarta nordului și a estului Europei“. La urma urmei, Ucraina se afla la aceeași latitudine ca și Franța, iar calea de la Paris la Poltava era în direcția est.

În 1703, încă din primii ani ai războiului, Petru a început să construiască o fortăreață în delta mlăștinoasă a fluviului Neva, în Ingria, pe care tocmai o smulsese din mâinile suedezilor. Urma să existe un șantier naval la gurile Nevei, în Golful Finic, deschizându-se către Marea Baltică; și mai târziu a apărut un oraș, care a devenit noua capitală a lui Petru, Sankt-Petersburg. Construirea unui oraș acolo unde fusese doar o mlaștină a devenit o parte din legenda lui Petru, ajungând în cele din urmă o metaforă pentru construirea civilizației în Rusia. Voltaire, scriind *Petru cel Mare*, insistă că în Rusia secolului al XVII-lea „aproape totul era încă de făcut“, ca să scoată mai bine în evidență opera de „creație“ a lui Petru.³⁷ Buda trebuia să fie reconstruită din temelii, dar Sankt-Petersburgul fusese creat din nimic. Astfel, Petru înscrisese cu de la sine putere un nou nume pe harta Europei, propriul său nume de fapt, iar geografii de pe tot cuprinsul Europei trebuiau să pună acest punct pe hărțile lor.

Sankt-Petersburg și Azov, amândouă cu șantierelor lor navale care priveau către mare, reflectau preocuparea lui Petru în legătură cu ieșirile la mare și dezvoltarea puterii navale a Rusiei. Dar Sankt-Petersburg și Azov erau de asemenea strâns legate prin aceea că reprezentau capetele opuse ale unei noi axe geografice. Rusia lui Petru, care nu mai era vechea Moscovie a cărei expansiune începea dinspre Moscova, capitala aflată în centrul ei, se întindea de la Marea Baltică la Marea Neagră, axă ce scotea în evidență caracterul estic al Rusiei europene. Ecaterina urma doar să fixeze mai bine capetele axei făcând din Sevastopol portul ei la Marea Neagră în al nouălea deceniu al secolului al XVIII-lea și aducându-și acolo oaspeții de la Sankt-Petersburg ca să admire *Slava Ecaterinei*. Noua axă dădea încă naștere la confuzii culturale în secolul al XVIII-lea, iar Coxe, aflat pe ruta nordică de la Moscova la Sankt-Petersburg, simțea că era „mai aproape de părțile civilizate ale Europei“, în timp ce Ségur, călătorind înspre sud pe Nipru către Crimeea, simțea evident că naviga spre Orient. Acest talmeș-balmeș al punctelor cardinale, nord și sud, est și vest, însemna că în secolul al XVIII-lea Europa de Est era inevitabil plasată între Europa și Orient, indiferent de direcția pe care o arăta acul busolei.

În 1703, exact în anul în care Petru a luat primele măsuri pentru a pune pe hartă Sankt-Petersburgul, Francisc Rákóczi a început

răscoala împotriva Habsburgilor care avea să aducă Ungaria în atenția Europei de Vest, în special a Franței, și să statornicească o imagine a Ungariei pentru secolul al XVIII-lea. Răscoala maghiară dintre 1703 și 1711 a coincis nu numai cu Războiul Nordului, ceea ce l-a încurajat pe Rákóczi să-i ceară ajutorul lui Petru, ci și cu Războiul de Succesiune la Tronul Spaniei, care i-a opus Habsburgilor pe Bourboni și i-a făcut pe francezi și pe unguri foarte interesați unii de alții. Manifestul răscoalei lui Rákóczi din 1703 a fost trimis imediat la Paris ca să fie tradus și publicat. În 1703 s-a publicat și o hartă a Ungariei, întocmită de Guillaume Delisle, iar o alta, de Gerard Valck, a apărut la Amsterdam.³⁸ Olandezii urmăreau evenimentele din Ungaria mult mai puțin favorabil, pentru că prin Marea Alianță din 1701 Olanda și Anglia erau de partea Habsburgilor împotriva Franței. Războiul pentru coroana Spaniei a făcut astfel ca ochii Europei să fie ațintiți pe harta Ungariei.

Istoricul maghiar Bela Köpeczi a studiat felul în care Franța și-a revărsat atenția asupra Ungariei în acești ani, în pamflete și în presă, observînd ironia politică principală care consta în faptul că Ludovic al XIV-lea, acest monarh absolut exemplar, a sprijinit oficial independența și monarhia electivă cerute de unguri. În *Gazette de Paris*, soldații lui Rákóczi nu au fost niciodată numiți „răsculați”, ci „nemulțumiți” la început, iar după 1708, la indicațiile lui Ludovic al XIV-lea, doar „confederați”.³⁹ Eustache Le Noble a scris o serie de pamflete sub formă de fabule, în stilul lui La Fontaine, ca să promoveze cauza maghiară. În 1705 el a versificat *L'Aigle, roy des grues* (*Pajura, regina cocorilor*), despre o pajură habsburgică și cocorii ungari, iar în 1706 a scris *Fable de la caverne du lion* (*Fabula peșterii leului*), în care Rákóczi era vulpea înțeleaptă ce se opunea leului habsburgic.⁴⁰ Principalul intelectual care i s-a opus lui Le Noble a fost Nicolas Gueudeville, care scria în numele hughenoților francezi exilați în Olanda aliată oricum cu Habsburgii. Gueudeville nu compunea fabule, dar folosea metafore împrumutate din regnul animal care au făcut disputa și mai apropiată de istoria naturală. Scriind în 1705 de la Haga, i-a calificat pe unguri drept „monștri inumani”, mai răi decît lapiții sau irochezii. A sugerat astfel o similitudine între „monștrii” metaforici și popoarele primitive, foarte relevantă în privința ideilor contemporane despre Europa de Est.

Limbaul istoriei naturale a reapărut în 1706, când Gueudeville regreta că „germanii nu au obținut încă nici un avantaj serios asupra ungurilor“. Problema era că „această răscoală seamănă cu trupul unui animal: când îi tai vreun membru, puterile lui se concentrează și el nu este decît și mai viguros“. În mod ciudat, clasificările lui Le Noble și Gueudeville cînd polemizau în 1707 asupra Ungariei se asemănau. Cel din urmă denunța „o fiară respingătoare“ de-un „zel barbar“, iar primul recunoștea cu respect „o fiară ciudată“, adică „un popor răzvrătindu-se pentru libertatea lui“. ⁴¹

Marchizul de Bonnac, trimisul francez în Polonia, îi ajuta pe soldații francezi să ajungă în Ungaria și susținea că el cunoștea foarte bine fiara care lupta pentru libertate. „Trebuie să-i fi cunoscut pe unguri sau mai ales pe polonezi — scria Bonnac — pentru a-ți da seama cît de înrădăcinată e libertatea în inimile lor.“ Era mai puțin o chestiune de bestialitate cît de biologie: „Copiii o poartă în inimile lor la naștere și o sug o dată cu laptele mamei.“ Această invocare a sînului matern făcea ca imaginea Poloniei prezentată de Bonnac să o anticipeze pe cea a lui Rousseau din 1772. Bonnac însuși a văzut Polonia răsculătă împotriva regelui ei saxon, August cel Puternic, aliatul lui Petru cel Mare, și trecînd de partea lui Stanisław Leszczyński, protejatul lui Carol al XII-lea. Asocierea pe care o făceau francezii între Ungaria și Polonia transforma două conflicte separate reprezentate pe aceeași hartă într-o chestiune de relații interregionale. Dacă idealul libertății lega Ungaria de Polonia, tacticile militare păreau să-i apropie pe unguri, într-un mod și mai provocator, de tătari. Locotenentul general Pierre Des Alleur, reprezentantul lui Ludovic al XIV-lea în tabăra lui Rákóczi, era tachinat într-o scrisoare de mareșalul Claude de Villars, care se întreba „cum se adaptează un om instruit în conducerea infanteriei la acest mic război al tătarilor“. Referindu-se la tacticile militare neobișnuite ale răsculaților, mareșalul francez făcea de asemenea o distincție etnică scriind despre „conflictul dintre germani și huni“. Nu putea să știe că într-un alt război, două sute de ani mai târziu, germanii înșiși vor fi huni. Villars îi asocia pe unguri cu hunii din vechime și cu tătarii contemporani, văzînd Europa de Est ca pe un amestec confuz și nefericit de popoare înapoiate. În 1707 Le Noble a publicat la Paris *Histoire du prince Rakoczi ou La guerre des*

mécontents (Istoria principiului Rákóczi sau Războiul nemulțumirilor), explicînd că au avut loc puține bătălii în sensul obișnuit al cuvîntului, „pentru că ungurii se războiesc în fuga calului în felul tătarilor“. Charles Ferriol, ambasadorul francez la Constantinopol, i-a observat de acolo pe unguri, trăgînd concluzia în 1711, cînd răscoala a fost înăbușită, că nimeni nu putea „să îi reducă la o disciplină de care ei nu erau capabili“⁴². Voltaire, alături de Carol al XII-lea, va descoperi aceeași inaptitudine pentru disciplină pretutindeni în Europa de Est.

O descriere geografică franceză din 1708 admitea că Ungaria era „una dintre cele mai frumoase țări din lume“. Ungurii înșiși erau însă prezentați din punctul de vedere al originii lor neeuropene: „Poporul care stăpînește această frumoasă țară a venit aici din ținuturile tătărești, unde făcea parte dintre neamurile de huni, atît de vestiți pentru jafurile și cruzimile lor.“ În 1711, la Paris, cînd Rákóczi se afla pe punctul de a fi definitiv înfrînt, „neînvinsa Ungarie“ era celebrată pentru gloria ei apusă exprimată în termeni geografici: odinioară, Ungaria era mărginită de „Marea Adriatică de o parte și de Marea Neagră de cealaltă“⁴³. Aceste repere sugerau un nou set de parametri pentru Europa de Est, asemănător cu Sankt-Petersburgul și Azovul, care defineau o axă de la Marea Baltică la Marea Neagră. Ungaria nu mai putea fi confundată cu o parte a Orientului otoman, dar imaginea ei putea rezista și forței armelor Habsburgilor prin definirea și revendicarea spațiului Europei de Est.

„O specie neobișnuită și unică“

În 1704, la un an după izbucnirea răscoalei din Ungaria, John Churchill, duce de Marlborough, și-a unit forțele cu prințul Eugeniu de Savoia, eroul habsburgic, ca să-i învingă pe francezi în bătălia de la Blenheim pe Dunăre. A fost o lovitură și pentru unguri, fiindcă o victorie a Habsburgilor nu putea crește șansele de reușită ale recentei rebeliuni. În Anglia lui Churchill logica alianțelor nu înclina balanța simpatiei către cauza ungară. Daniel Defoe credea că ungurii ar fi trebuit să le fie recunoscători Habsburgilor pentru că-i eliberaseră de sub stăpînirea turcească, deși Jonathan Swift, în

The Conduct of the Allies (Conduita Alianților) din 1711, era de părere că Habsburgii ar fi trebuit să facă pace cu Ungaria și să lupte cu mai multe forțe împotriva francezilor. După Swift, împăratul habsburg „a preferat să sacrifice interesele întregii alianțe unei patimi personale, subjugând și înrobind un popor nefericit”⁴⁴. În 1712, la un an după înfrângerea definitivă a ungurilor, Hermann Moll a întocmit o hartă englezească, dedicând-o „Înălțimii Sale John, duce de Marlborough, prinț de Mindelheim”, pentru că Churchill era acum, datorită victoriilor sale, principe al Sfântului Imperiu Romano-German. Harta îi arăta acest imperiu, reprezentând „Teritoriile stăpânite de Casa de Austria”, adică „A New Map of Germany, Hungary, Transylvania, and the Suisse” („O nouă hartă a Germaniei, Ungariei, Transilvaniei și Elveției”). Nu era doar o hartă nouă, ci și un nou mod de a grupa țările, o asociere cartografică între Germania și Ungaria, celebrarea trimfului Habsburgilor asupra lui Rákóczi, care deținuse el însuși titlul de principe al Transilvaniei.

Dar această asociere nu va avea niciodată câștig de cauză pe hărțile Europei din secolul al XVIII-lea. O hartă olandeză a lui Zümer din 1712, făcută pentru August, principe elector al Saxoniei și regele Poloniei, nu făcea dovadă de mai multă simpatie pentru cauza Ungariei, dar afirma că Europa de Est era o entitate separată, colorînd pur și simplu Ungaria ca pe o parte din „Turcia-Europaea”, Europa otomană. Ungaria făcea parte dintr-un bloc galben distinct, separarea ei de Sfîntul Imperiu Romano-German roz fiind dramatic scoasă în evidență, și era alăturată Croației, Bosniei, Dalmației, Transilvaniei, Valahiei, Moldovei, Basarabiei, Bulgariei și Serbiei. O hartă a lui Guillaume Delisle, publicată la Paris în 1724, folosea granițe însoțite de hașuri ca să sugereze că Ungaria făcea parte din „Turquie d'Europe” („Turcia Europei”). O hartă olandeză a lui De Witt, publicată la Amsterdam în 1730, care pretindea că este *accuratissima**, includea Ungaria, Valahia, Moldova și Bulgaria în Europa otomană.⁴⁵ Să reprezinti Ungaria ca pe o parte a Imperiului Otoman nu era deloc *accuratissima*, de fapt nu era nici măcar adevărat, dacă adevărul putea fi socotit drept o chestiune de suzeranitate

* Foarte precisă (*lb. ital.*).

politică. Cartografiile Europei recunoșteau un alt adevăr al imaginilor și al asociațiilor, care uneori era mai puternic decât presupusele adevăruri ale sistemului statal.

Dar convenția de compromis, în cursul întregului secol al XVIII-lea, va fi reprezentarea unei Ungarii independente, sau mai degrabă colorarea Ungariei ca o entitate distinctă care nu aparținea nici Habsburgilor, nici Imperiului Otoman. Această eludare a circumstanțelor politice reale își avea cauzele în perioada răscoalei lui Rákóczi de la începutul secolului, când într-adevăr soarta politică a Ungariei fusese nesigură, iar ungurii se luptau pentru independență. Pe hartă, nesiguranța din această perioadă a supraviețuit cu mult tratatului rămas aproape necontestat de la Satu Mare din 1711, când principiul dominației ereditare a Habsburgilor a triumfat o dată cu armata habsburgică. În plus, o întâmplare cu mare ecou în geografia contemporană a făcut ca această perioadă să devină și mai importantă pentru hărțile generației următoare. În 1706, pe când răscoala se afla în plină desfășurare, a avut loc o eclipsă de soare de mare interes pentru geografia științifică ce se baza pe calcule astronomice pentru întocmirea hărților terestre. Momentul eclipsei a devenit atunci un punct cartografic de referință, încât hărțile aveau să reprezinte lumea așa cum era ea în 1706. Nu exista nici un motiv științific pentru ca aceasta să afecteze colorarea hărților politice, dar colorarea nu era o știință, iar situația politică neclară a Ungariei din 1706 a fost perpetuată pe hărți prin reprezentarea independenței. În 1720, la Nürnberg, Johann Homann a publicat o hartă cu „Europa Eclipsată”, adică Europa anului 1706, pe care Ungaria și Transilvania erau separate prin culoarea lor verde de celelalte țări. În 1743, Johann Hass a întocmit o hartă a Europei, publicată de urmașii lui Homann, care încă mai insista asupra unei „Ungarii” separate, care în acest caz includea și Moldova, Valahia și Bulgaria; această hartă a fost retipărită în 1777.⁴⁶ Astfel, independența Ungariei, o convingere culturală generală care își trăgea forța din ambiguități politice, a fost stabilită și reținută de hărți în cursul unui întreg secol de guvernare habsburgică. Plauzibilitatea politică a hărții făcute de Moll pentru Marlborough nu a putut învinge puternicele asociații și impresii care au creat Europa de Est.

În timp ce Ungaria, Moldova, Valahia și Bulgaria puteau fi colorate la fel pe harta Europei, fiind țări învecinate, o altă asociație, cea dintre Ungaria și Boemia, era mai puțin evidentă din punct de vedere cultural și cartografic. În 1720, Henri Abraham Châtelain a publicat la Amsterdam un *Atlas historique (Atlas istoric)* ce promitea nu numai hărți noi, ci și „disertații asupra istoriei fiecărui stat făcute de domnul Gueudeville“. Acesta din urmă era același emigrant francez care susținuse în Olanda punctul de vedere al Habsburgilor în timpul războaielor lui Rákóczi. Firește, Gueudeville scria o istorie conformă cu propria sa perspectivă politică: „Ungurii au fost sciți, niște popoare crude despre care se spune că trăiau numai din vărsare de sânge.“ Erau niște „barbari“ care au primit din partea Sfântului Imperiu Romano-German medieval „pedeapsa cuvenită pentru tâlhăriile și sălbăticia lor“.⁴⁷ Dar Châtelain și Gueudeville au făcut cea mai energică declarație politică a lor prin modul de organizare a atlasului. Prima parte a celui de-al doilea volum acoperea „Germania, Prusia, Ungaria și Boemia“, asociere asemănătoare cu cea pe care Moll o făcuse pe harta pentru Marlborough din 1712. Discuția istorică și geografică introducea încă o împărțire a acestor țări, așa încât Ungaria și Boemia erau tratate împreună.

Mai întâi venea o hartă a Ungariei, apoi una a Boemiei; nu puteau forma o singură hartă, pentru că nu erau învecinate. Este ceea ce făcea această asociere geografică neobișnuită. Apoi urma o hartă a „diferitelor state și țări situate de-a lungul Dunării“, și aici cele două state discutate puteau apărea împreună. Această hartă era deosebită, întrucât reprezenta în același timp lumea „antică și modernă“, avînd înscrise împreună numele de Ungaria și Panonia, Ucraina și Sarmatia, Bulgaria și Moesia, Valahia și Dacia, Boemia și Boiohemum. Aceasta era o metodă perfectă pentru construirea unei hărți a Europei de Est, aflată între antic și modern, iar Boemia trebuia să aibă și ea un echivalent antic, fie și într-o latină stîngace. Cele două hărți diferite ale Ungariei și Boemiei conțineau câte o „cronologie a regilor“, care sugera corespondența între cele două țări. Harta Dunării, care le unea, oferea o „remarcă“ explicativă: „Cum regatele Ungariei și Boemiei și statele Silezia și Moravia sînt privite ca posesiuni ereditare ale împăratului, ca să nu ne întoarcem la acesta mai tîrziu, am considerat potrivit să le adăugăm

acum la istoria Imperiului și, dacă putem, să facem totodată o scurtă descriere a popoarelor antice ale acestor state.⁴⁸

Legătura dintre Ungaria și Boemia era întărită de planșa care urma — „Tabla genealogică a regilor Ungariei și Boemiei și rezumat al cîrmuirii acestor două regate“. Una lîngă alta, cele două cronologii ale regilor mergeau pînă la 1526, cînd Ludovic Jagiello, regele Ungariei și al Boemiei, a murit în lupta cu turcii de la Mohács; cea mai mare parte a Ungariei a intrat în componența Imperiului Otoman, dar Habsburgii au moștenit ambele coroane. Din acest moment, cele două cronologii regale coincideau, referindu-se la dinastia de Habsburg. Deși atlasul a fost publicat în 1720, această tablă conținea o notă care făcea o referire anacronică la perioada răscoalei ungare: „Întregul regat fiind acum tulburat, majoritatea provinciilor îl urmează pe principele Rákóczi, iar celelalte i-au rămas credincioase împăratului, fapt care reduce acest regat la o tristă și foarte nefericită stare.“⁴⁹ Se remarcă apoi că „Boemia, ca și Ungaria, a avut vremurile ei de tulburare și dezordine“, referindu-se la „rebelii“ care fuseseră în cele din urmă zdrobiți de Habsburgi în Războiul de Treizeci de Ani. Ungaria și Boemia au fost așezate alături în atlas ca fiind coroane habsburgice, cea a Sfîntului Ștefan și cea a Sfîntului Venceslav, ca țări unde tulburările și dezordinea puneau la încercare autoritatea imperială. Situîndu-le pe aceeași hartă și pe aceeași tablă, Châtelain și Gueudeville făceau prin analogie din soarta Boemiei învinse în bătălia de la Muntele Alb din 1620 o prescripție pentru Ungaria din 1720.

Dar instituirea acestei paralele în scopul reducerii Ungariei la statutul Boemiei a avut totodată efectul reciproc de a dramatiza diferența dintre Boemia și celelalte țări ale Sfîntului Imperiu Romano-German. Gueudeville a recunoscut explicit aceasta ca pe un paradox al cartografiei:

Această țară, deși este inclusă pe harta Germaniei, deși face parte din Imperiu, nu încetează să fie un stat separat. Legile și obiceiurile ei nu sînt aceleași cu cele ale teritoriilor germane; chiar și limba ei este deosebită; iată motivele pentru care acest stat aparține unei specii neobișnuite și unice în această întinsă regiune.⁵⁰

Atlasul istoric, insistînd asupra analogiei cu Ungaria, sfîrșea prin a scoate în evidență faptul că Boemia nu era un teritoriu german. Se făcea „remarca“, pe harta Boemiei, că „odinioară Boemia depinsese de Imperiu, dar încetul cu încetul s-a desprins de el“⁵¹. Deși susținea energic reapropierea politică a Boemiei, ca și a Ungariei, de monarhia habsburgică, atlasul de la Amsterdam sfîrșea prin a formula un nou fel de „desprindere“ a Boemiei — „o specie neobișnuită și unică“ — bazată pe obiceiuri și limbă. Opoziția dintre caracterul slav și cel german nu era invocată în mod explicit, ci doar sugerată, pentru că, deși ar fi putut să asocieze Boemia cu alte țări ale Europei de Est, nu ar fi susținut comparația cu Ungaria.

Geografia secolului al XVIII-lea servea drept vehicul oricărui fel de observații și note, iar harta Ungariei din atlas conținea de asemenea „remarci“ asupra istoriei, moravurilor și limbii. „Limba lor este aproape complet deosebită de oricare alta“, spunea harta despre unguri, amintind remarca de pe harta precedentă a Boemiei. Cît despre moravurile lor (*moeurs*), acestea erau „nu foarte diferite de cele ale turcilor“. Ungurii erau un popor „nestatornic“ și „războinic“, care „iubește cu pasiune caii, vînătoarea și viața îndestulată, dar nu îi iubește pe germani“.⁵² Pînă și această afirmație era mai nuanțată decît niște „observații“ geografice mai vechi, precum cele din *Introduction à la géographie* (*Introducere în geografie*) publicată la Paris în 1708 care relata despre unguri că „iubesc caii și războiul“⁵³.

În plus, Gueudeville recunoștea că Ungaria, în ciuda moravurilor ei presupus turcești, nu mai făcea parte din Imperiul Otoman. Ungaria fusese revendicată de Europa, iar el îi aprecia calitățile în termeni care păreau să anticipeze vizitatori, sau chiar coloniști: pămînt bun pentru agricultură și pășunat, dar, pe de altă parte, aer și apă nesănătoase, ba chiar o „prăpastie“ a cărei „duhoare“ era fatală pentru păsările care zburau pe deasupra ei, ca o poartă a iadului. Însă cea mai interesantă observație geografică privea belșugul de pește din rîurile Ungariei. Gueudeville cita o opinie contemporană conform căreia peștele era mai hrănitor decît carnea pentru oamenii contemplativi, fiindcă subția sîngele, făcînd spiritul mai receptiv la freamătul ideilor. Dacă era adevărat, atunci „Ungaria este locul unde cei din Republica Literelor își pot căuta sănătatea (*Lieu*

de Santé de la République des Lettres): noi, toți acești mărunți autori care, poate din cauza singelui îngroșat, corupem publicul cu scrierile noastre ticăloase și dezgustătoare, am face bine să ne retragem acolo⁵⁴. Desigur, fraza era scrisă cu o intenție ironică, era o glumă, iar umorul ei se baza în parte pe eventualitatea extrem de neverosimilă ca Ungaria, o țară a sciților, a tătarilor și a hunilor, să devină un refugiu pentru intelectualii Europei. În același timp, o asemenea glumă ilustra ușurința cu care își apropiiau Ungaria acei intelectuali ce își reclamau partea lor din țara cucerită de Habsburgi. Puteau, dacă voiau, să se retragă în Ungaria, care era astfel anexată Republicii Literelor ca un fel de stațiune balneară. Încrederea grosolană de care dădeau dovadă „toți acești mărunți autori” era caracteristică celei dintâi generații a Iluminismului, mândră de sîngele ei îngroșat și neintimidată de cei care-i denunțau „scrierile ticăloase și dezgustătoare”, un Iluminism care a înflorit în Olanda lui Bayle chiar înainte de a ajunge în Franța. Iluminismul a avut nevoie de la început de o altă Europă față de care să-și definească prin contrast sentimentul superiorității proprii civilizații. Nimeni din Republica Literelor nu intenționa de fapt să se retragă în Ungaria și să mănînce pește.

Recucerirea politică, luarea în stăpînire de către geografi și apropierea intelectuală a Ungariei încurajau o privire imperialistă asupra restului Europei otomane. Istoricul Karl Roeder în *Austria's Eastern Question 1700–1790 (Problema orientală a Austriei 1700–1790)* a arătat că o chestiune asociată în mod tradițional cu sfîrșitul secolului al XVIII-lea datează chiar de la începutul lui. În 1715, la numai patru ani de la înfrîngerea lui Rákóczi, un cetățean al Imperiului Habsburgic locuitor al Constantinopolului saluta deja o nouă ocazie „de a-i învinge pe turci” — „dar, cu voia lui Dumnezeu, și de a-i alunga complet din Europa”.⁵⁵ În cursul întregului secol al XVIII-lea, aceasta urma să fie o preocupare și o problemă de politică la Viena, atrăgînd de asemenea atenția tuturor celorlalte curți și capitale asupra acelorași țări ale Europei otomane care ar fi putut sau nu să fie revendicate și recîștigate de sub stăpînirea Orientului. Ungaria, cînd nu era discutată în același cadru cu Boemia habsburgică, era cartografiată și colorată încă împreună cu Valahia și cu Moldova otomane. Paradoxul teritoriului cunoscut

sub numele de „Turquie d'Europe“, aflat în Europa, dar aparținând Orientului, era esențial pentru ideea în formare de Europa de Est, iar ambițiile Habsburgilor, indiferent în ce măsură și-au găsit realizarea politică și militară, au contribuit la elaborarea acestei idei.

În 1717, prințul Eugeniu a cucerit Belgradul pe ceață, triumf anunțat cu mândrie în întreaga Europă. Aceasta însemna mîntuirea unei fortărețe a Orientului, un oraș unde cu șase luni înainte Lady Mary Wortley Montagu studiase poezia arabă. Conta foarte puțin că Austria avea să fie nevoită să predea Belgradul din nou în 1739, întrucît, ca și în cazul Azovului, aflat cînd sub stăpînire otomană, cînd sub stăpînire rusă, ideea de Europa de Est se hrănea chiar din această nesiguranță. După căderea Belgradului, împăratul habsburg s-a gîndit să cucerească Moldova și Valahia, în timp ce experții militari ai Hofkriegsrat-ului de la Viena plănuiau să trimită soldați la Sofia.⁵⁶ Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei, care se desfășura în acea perioadă, făcea imposibilă pentru moment o asemenea înaintare, iar Habsburgii și otomanii au făcut pace la Passarowitz în 1718. Dar luarea Belgradului, care urma recuceririi și subjugării Ungariei, făceau din întreaga Europă otomană un obiect al ambiției și al imaginației — și nu numai pentru oamenii de stat de la Viena. Cartografii se simțeau liberi să asocieze Ungaria, Valahia, Moldova și Bulgaria, în ciuda configurației granițelor politice contemporane, în timp ce Republica Literelor era probabil gata să coboare pe Dunăre pînă la Marea Neagră, în căutarea unor locuri de pescuit tot mai bune. Prințul Eugeniu însuși, pentru care cuceririle reprezentau o chestiune militară, iar imperiul una administrativă, șovăia de fapt în 1718 în privința extinderii Imperiului Habsburgic pînă în sud-estul Serbiei. I-a scris împăratului: „Nu mi se pare că Majestatea Voastră va fi bine servită de stăpînirea acestor ținuturi îndepărtate, pentru că distanța și comunicarea dificilă ar crea mai multe probleme decît avantaje.“⁵⁷ Dar stăpînirea Europei de Est nu era doar o chestiune militară și administrativă, ci și o provocare pentru filozofi și geografi. Oamenii de stat puteau să contemple posesiunile turcești și să își propună să îi „alunge [pe turci] complet din Europa“, dar geografi erau tot atît de dornici să stăpînească Europa otomană și astfel „să încheie geografia europeană“.

„Progresul Geografiei“

Conflictul internațional din primele două decenii ale secolului al XVIII-lea a adus harta Europei de Est în atenția Europei de Vest cu anumite centre de interes și sub forme care au rămas foarte influente pînă la sfîrșitul acestui secol. Tratatul de la Karlowitz din 1699, bătălia de la Poltava din 1709, pacea de la Szatmar (Satu Mare) din 1711, căderea Belgradului din 1717 și Tratatul de la Nystad din 1721, toate au dezvoltat problemele geopolitice ale expansiunii Rusiei și restrîngerii Imperiului Otoman și au scos în evidență cît de nesigură era stăpînirea Poloniei și a Ungariei. Stanisław Leszczyński, susținut pe tronul Poloniei de Carol al XII-lea între 1704 și 1709, nu a putut supraviețui din punct de vedere politic înfrîngerii protectorului său la Poltava. August al II-lea, care era de asemenea principe elector al Saxoniei, a recîștigat coroana Poloniei în 1709, cu doi ani înainte ca Habsburgii să-și restabilească posesiunea asupra coroanei Ungariei în 1711. Rákóczi s-a refugiat în Imperiul Otoman, instalîndu-se la Marea Neagră, deși memoriile sale au fost publicate postum la Paris. Leszczyński, după ce a pierdut tronul Poloniei, a găsit azil în Franța. În 1725, fiica sa a devenit regina Franței, fiind sortită să devină soția mult răbdătoare a infidelului Ludovic al XV-lea, în timp ce Leszczyński însuși a rămas un rege fără regat, care trebuia să-și caute un loc pe hartă. Găsirea unei țări pentru regele Stanisław, socrul regelui Franței, a devenit un subiect de conflict internațional și de tratat în al patrulea deceniu al secolului al XVIII-lea în Războiul pentru Succesiunea la Tronul Poloniei.

În 1731, *Istoria lui Carol al XII-lea* de Voltaire a făcut bine cunoscută scurta domnie a lui Leszczyński în Polonia, douăzeci de ani mai devreme. De fapt, Voltaire îl folosisese ca sursă directă: „Regele Stanisław mi-a făcut onoarea de a-mi povesti ce i-a spus în latină regelui Suediei.“ Leszczyński i-a făcut de asemenea lui Voltaire onoarea de a-i confirma relatarea despre Polonia: „A vorbit despre Polonia și despre toate lucrurile care s-au întîmplat acolo de parcă ar fi fost martor ocular.“⁵⁸ În 1733, August al II-lea a murit, iar adunarea nobililor polonezi l-a ales pe Leszczyński să-i urmeze la tron, pentru o scurtă perioadă de domnie (doar șase luni).

În Războiul pentru Succesiunea la Tronul Poloniei, o armată ru-sească l-a alungat pe regele Stanisław ca să-l întronizeze pe August al III-lea, fiul legitim al lui August al II-lea (dintre mai mult de trei sute de surori și frați nelegitimi). Ajutorul militar francez a ajuns în Polonia prea târziu pentru a-i păstra tronul lui Leszczyński, dar pacea de la Viena din 1738 i-a hotărât în cele din urmă soarta teritorială, făcându-l duce de Lorena și de Bar, el păstrându-și doar titlul de rege. Bar-ul din titlul ducal se referea la Bar-le-Duc în Lorena, dar exista un Bar și în Podolia, Ucraina poloneză, care în următoarea generație va deveni faimos, fiind asociat cu rezistența antirusă. Această posibilă ambiguitate a referinței sublinia nefirescul situației unui rege al Poloniei din umbră care domnea în Lorena, parodiindu-l pe adevăratul rege a cărui curte se afla în Saxonia. Harta Europei de Est era obiectul apropierei și al reapropriei, într-un spirit din ce în ce mai ambiguu care ținea de prefăcătorie și de fan- tezie, ca și de politică și de putere.

Stanisław Leszczyński, regele Poloniei, și-a făcut o curte la Lunéville și o Academie la Nancy pe care toți filozofii Iluminismului au venit să o viziteze. La Lunéville a pierdut-o Voltaire pe iubirea vieții sale, marchiza de Châtelet, mai întâi în 1748 în favoarea unui alt bărbat, apoi în 1749, când a murit în chinurile facerii. În 1749, Leszczyński a publicat în Franța o carte, *La voix libre* (*Glasul liber*), despre libertate și despre constituția Poloniei. În 1751 a scris pentru a apăra artele și științele împotriva îndoielilor din *Discursul* lui Rousseau. În 1761, abatele Gabriel-François Coyer, influențat de *Glasul liber*, și-a publicat foarte populara *Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne* (*Istoria lui Jan Sobieski, regele Poloniei*), iar în 1763 a fost primit în Academia de la Nancy.⁵⁹ Această carte a fost sursa principală a lui Louis Jaucourt când și-a scris articolul despre Polonia pentru marea *Encyclopedie* a Iluminismului. Jaucourt a completat lanțul filiațiilor intelectuale cu o aluzie în *Encyclopedie* la cineva „care ne arată într-o provincie a Franței ce ar fi putut să înfăptuiască într-un regat”⁶⁰. Lorena lui Leszczyński era astfel prezentată ca un model în miniatură al Poloniei, situat pe harta Europei de Vest și ilustrând faptul că un progres luminat era posibil în ciuda prezumției de înapoiere în Europa de Est.

Academia de la Nancy își avea geograful ei. *Atlasul universal*, publicat la Paris în 1757, era opera lui Robert, geograful lui Ludovic al XV-lea, dar și a fiului său, Robert de Vaugondy, care se intitula geograful regelui Poloniei, duce de Lorena și de Bar, și care făcea parte din Academia de la Nancy. Aflat în lucru încă din deceniul al cincilea al secolului, atlasul se dorea o operă a Iluminismului, fiind rezultatul principiului că „științele cultivate universal în secolul nostru au favorizat atât de mult progresul geografiei”⁶¹. Harta Poloniei din acest atlas, întocmită de un geograf francez aflat în slujba unui rege polonez care domnea peste o provincie franceză, era — după cum se și cuvenea — bazată pe modele franțuzești. Cea mai importantă dintre ele era harta Poloniei de Nicolas Sanson, datînd de la sfîrșitul secolului al al XVII-lea, care includea harta Ucrainei de Beauplan. Harta din atlas aducea totuși o îmbunătățire celei a lui Sanson, luînd în considerare o hartă a Lituaniei, publicată la Nürnberg în 1749, opera unui iezuit polonez. Întregul atlas întocmit de tată și fiu, unul ca geograf al lui Ludovic al XV-lea, celălalt ca geograf al lui Leszczyński, fusese finanțat, printre alții, de amanta regelui, doamna de Pompadour, de ministrul de externe Choiseul, de secretarul ambasadei Franței la Varșovia și de vreo șase persoane aflate în slujba lui August al III-lea, principele elector al Saxoniei, celălalt rege al Poloniei, adevăratul rege. Geografia franceză mijlocea astfel între cei doi regi ai Poloniei, Academia de la Nancy furnizînd guvernului de la Varșovia harta Poloniei. Robert de Vaugondy a făcut de asemenea o hartă a Europei (publicată la Londra în 1770) care oferea următoarea notă politică despre Polonia: „Polonezii trăiesc sub ocîrmuirea unui singur Cap încoronat care poartă Titlul și trăiește în Măreția potrivită rangului de Rege, dar Puterea lui e atât de Limitată încît, în Fapt, el nu este mai mult decît Primul sau Principalul Regent al unei Uniuni.”⁶² Aceasta era o observație convențională, tipică secolului al XVIII-lea, asupra constituției Poloniei, dar nimeni nu știa mai bine decît Robert de Vaugondy, „Membru al Academiei de la Nancy”, că, din 1738 pînă la moartea lui Stanisław Leszczyński în 1766, cînd Lorena a revenit în cele din urmă sub stăpînirea franceză, au existat de fapt două „capete încoronate” ale Poloniei, unul fiind chiar mai îndreptățit să poarte coroana decît celălalt.

Alianța dintre Habsburgi și ruși împotriva lui Leszczyński din Războiul pentru Succesiunea la Tronul Poloniei din 1733 a continuat din 1736 printr-un război purtat de cei doi aliați contra Imperiului Otoman. O legătură ce se forma în relațiile internaționale între Imperiul Otoman și Uniunea Polono-Lituaniană ca obiecte ale agresiunii, anexării și dominării avea să contribuie la consolidarea, prin asociere, a ideii de Europa de Est. În 1732, la Haga, Luigi Ferdinando Marsigli a publicat în italiană o lucrare asupra slăbiciunii militare a Imperiului Otoman, sugerînd că islamul putea fi alungat „pînă la marginile Arabiei“. Dar prințul Eugeniu a murit în 1736, iar în 1739 Habsburgii au fost nevoiți de fapt să cedeze Belgradul. Deși rușii au recîștigat Azovul, războiul a fost mai interesant prin marile ambiții pe care le-a hrănit decît prin schimbările pe care le-a realizat. În 1737 departamentul de război habsburgic își putea închipui că va cîștiga aproape toată Europa otomană, și chiar enumera țările care urmau să fie incluse în această cucerire: „O astfel de graniță ar pune regatul Serbiei, cea mai mare parte din regatul Bulgariei, regatul Macedoniei, Dalmația turcească, întregul regat al Bosniei, provinciile Albania, Epir, Tesalia, Ahaia etc. sub stăpînirea împăratului.“ În același timp, Rusia a dat la iveală că Valahia, Moldova și Crimeea se aflau printre teritoriile pe care dorea să le cucerească.⁶³ Atenția militară și diplomatică acordată acestor țări de pe harta Europei scoteau în evidență deficiențele cartografiei contemporane, iar la Londra, de exemplu, nu era cu putință să obții hărți pe care să urmărești desfășurarea războiului ruso-turc. Douăzeci de ani mai tîrziu, *Atlasul universal* încă mai regreta lipsa detaliilor geografice pentru harta zonei cunoscute sub numele de „Turquie d'Europe“: „Moldova, Bulgaria și restul Turciei nu au putut să ne furnizeze nici unul.“⁶⁴ Țările pe care le rîvneau oamenii de stat habsburgi și ruși erau exact cele pe care geografii doreau să le studieze; aceste două ambiții erau inevitabil înrudite și vădit interdependente.

Dacă Polonia și Europa otomană s-au aflat în centrul preocupărilor internaționale în al patrulea deceniu al secolului al XVIII-lea, Războiul pentru Succesiunea la Tronul Austriei din 1740 pînă în 1749 și Războiul de Șapte Ani din 1756 pînă în 1763 au dominat mijlocul secolului și au reorientat atenția internațională. Lupta dintre Frederic cel Mare și Maria Tereza, care s-a desfășurat prin aceste

războaie, a început cu anexarea de către Frederic a Sileziei în 1740 și a continuat cu eforturile Mariei Tereza de a o recîștiga. Silezia era de fapt o posesiune a regelui Boemiei și le-a revenit Habsburgilor o dată cu Boemia în 1526; anexînd-o cu succes Prusiei, Frederic a scos-o de sub stăpînirea Vienei, de sub cea a Boemiei și a detașat-o de ideea de Europa de Est. De fapt, mai tîrziu, Silezia va fi realipită la Europa de Est, fiind atribuită Poloniei după înfrîngerea Germaniei în 1945. Silezia a fost identificată drept principala cauză a acestor războaie din momentul atacului lui Frederic din 1740, dar aproape tot atît de importantă a fost atenția internațională de care s-a bucurat Boemia ca principalul teatru de război. „Praga era atunci orașul asupra căruia întreaga Europă își aținea ochii“, scria nimeni altul decît Voltaire; relatarea lui a fost publicată în 1752 în *Histoire de la guerre de 1741 (Istoria războiului din 1741)*, elaborată în calitatea lui de cronicar de curte al lui Ludovic al XV-lea.⁶⁵ Ochii lui Voltaire erau ochii Iluminismului, dar curtea și regele erau de asemenea interesați de o astfel de istorie, pentru că o armată franceză fusese cea care invadase și ocupase Boemia după ce Frederic luase Silezia; unul dintre comandanții francezi fusese tatăl lui Ségur. Voltaire, cînd scria despre Boemia, ca și atunci cînd scria despre Polonia în *Istoria lui Carol al XII-lea*, putea să fie un „martor ocular“ de la distanță.

În 1741 Praga a căzut în mîinile francezilor și ale bavarezilor, iar în 1742 Maria Tereza — recunoscută doar ca „regină a Ungariei“ de Voltaire, ca în scrierile lui Frederic — și-a trimis armatele să recucerească Praga. Voltaire sugera existența unui element de barbarie la regina Ungariei cu trupele ei maghiare, relatînd că Maria Tereza își comandase „un costum de amazoană ca să intre triumfal în Praga călare“. Maria Tereza nu era desigur o amazoană, dar compasiunea lui Voltaire se îndrepta către trupele franceze din orașul asediat, pe care aveau să fie nevoite să-l predea înainte de sfîrșitul lui 1742: „... găsindu-se astfel departe de patrie, printre niște oameni a căror limbă nu o înțelegeau și de care erau urîți.“⁶⁶ Urechea lui Voltaire pentru această limbă de neînțeles, pe cînd aținea ochii Europei asupra Pragăi, făcea ca Boemia să pară încă și mai străină. Ocupația franceză și cedarea Pragăi din 1742, care îi atrăseseră atenția lui Voltaire și-l făcuseră să citească despre Jan Hus și despre istoria religioasă a Boemiei, marcaseră începutul unei

serii de atacuri intens mediatizate asupra oraşului în anii următori.⁶⁷ Frederic însuşi a cucerit Praga şi a cedat-o din nou în 1744; în 1757, la începutul Războiului de Şapte Ani, a câştigat bătălia de la Praga, dar a trebuit apoi să renunţe la asediul cetăţii. Aceste pendulări şi ocupaţii succesive au făcut ca Praga să apară în aceste decenii ca obiectivul militar ultim, asemeni Belgradului şi Azovului în prima jumătate a secolului. Dacă Azovul de pe Don era situat pe o frontieră estică ambiguă, iar Belgradul de pe Dunăre era cetatea de graniţă a unui Imperiu Otoman ce se retrăgea, Praga avea să devină şi să rămână punctul cel mai vestic al Europei de Est.

Publicarea postumă a memoriilor lui Rákóczi în Franţa în 1739 a fost legată de sentimentele antihabsburgice care au urmat sfârşitului Războiului pentru Succesiunea la Tronul Poloniei din 1738 şi au precedat izbucnirea în 1740 a Războiului pentru Succesiunea la Tronul Austriei.⁶⁸ Dar în timpul Războiului de Şapte Ani asemenea sentimente nu îşi mai aveau locul, pentru că prin inversarea alianţelor din 1756 francezii şi Habsburgii au devenit dintr-o dată parteneri împotriva Prusiei şi a Angliei. Franţa conta acum pe loialitatea soldaţilor unguri ai Mariei Tereza, iar numele lui Rákóczi era un amănunt stînjenitor din trecut. Numele lui Petru cel Mare a căpătat însă o nouă strălucire în Franţa, pentru că Ludovic al XV-lea lupta acum alături de Elisabeta, ţarina Rusiei, fiica lui Petru. Era deci cît se poate de potrivit ca primul volum al lui Voltaire despre Petru să apară în 1759, în toiul Războiului de Şapte Ani.

Petru însuşi sperase odinioară s-o căsătorească pe fiica sa Elisabeta cu Ludovic al XV-lea şi s-o facă regina Franţei. În schimb, un ambasador al regelui Franţei la Sankt-Petersburg a fost printre cei care au participat la complotul care a făcut-o ţarină pe Elisabeta în 1741. În timpul domniei ei au pătruns în Rusia cultura franceză, moda şi manierele franţuzeşti, limba franceză. Se găseau în Rusia actori şi artiştii din Franţa, un doctor francez trimis de Ludovic al XV-lea ca s-o slujească pe ţarină şi chiar şi geograful Joseph-Nicolas Delisle, care a terminat în cele din urmă mult aşteptatul atlas al Rusiei, apărut în 1745. Rusia s-a alăturat Franţei şi Austriei în Războiul de Şapte Ani, atacînd Prusia Orientală în 1757. *Petru cel Mare* al lui Voltaire din 1759 conţinea o relatare despre cazacii din armata rusă, care căpătaseră importanţă în ochii

contemporanilor pentru că luptau în alianță cu francezii: „Servesc în armată ca trupe neregulate și vai de cei care le cad în mâini.”⁶⁹ În 1760, Berlinul era în mâinile cazacilor; armata rusă ajunsese la granița Europei de Vest. Frederic i-a scris lui Voltaire, fără să fie deloc entuziasmat de publicarea lui *Petru cel Mare*:

Spuneți-mi, vă rog, ce v-a făcut să vă gândiți să scrieți istoria lupilor și a urșilor din Siberia? Și ce lucruri ați putea relata despre țar care să nu se găsească în *Istoria lui Carol al XII-lea*? Nu vreau să citesc despre istoria acestor barbari; aș dori chiar să pot uita că trăiesc în emisfera noastră.⁷⁰

Rușii nu se aflau doar în emisfera lui Frederic, ei se aflau la Berlin. Frederic, în a sa *Histoire de mon temps* (*Istoria timpului meu*), scrisă mai întâi în 1746, dar revăzută pentru publicare în 1775, atribuia puterea rușilor „numărului de tătari, cazaci și calmuci pe care îi au în armatele lor”. „Vecinii” Rusiei aveau toate motivele să se teamă de „hoardele rătăcitoare de jefuitori și incendiatori”.⁷¹ Aceștia erau lupii și urșii.

Războiul de Șapte Ani a sugerat că Europa de Vest și Europa de Est se învecinau geografic. La Londra în 1760 și 1761, Oliver Goldsmith a publicat în *The Public Ledger* (*Registrul public*) ale sale „Chinese Letters” („Scrisori chinezești”), care aveau să fie strânse în 1762 sub titlul de *The Citizen of the World* (*Cetățeanul lumii*). Fum Hoam îi scria lui Lien Chi Altangi: „Nu pot să nu privesc Imperiul Rus ca pe dușmanul firesc al părților mai vestice ale Europei.” Corespondenții chinezi ai lui Goldsmith declarau că Rusia se afla „în acea perioadă dintre rafinement și barbarie care pare foarte favorabilă succeselor militare”, amenințând să „potopească întreaga lume cu o revărsare de barbari”.⁷² Țarina a murit în 1762, iar succesorul ei, Petru al III-lea, s-a retras din războiul împotriva Prusiei, dar nu înainte ca Londra să fi învățat o lecție despre polarizarea geografică a Europei în părțile vestice și părțile estice.

„Acele ținuturi barbare”

În 1762 James Porter, ambasador englez la Constantinopol din 1746, a renunțat la postul său și s-a întors în Anglia. În secolul al XIX-lea, nepotul său a explicat de ce Porter nu a folosit ruta

obișnuită pe Marea Mediterană: „Cum drumul pe mare îi inspira o mare aversiune, a refuzat să se întoarcă în țară cu fregata care îl adusese pe succesorul lui și a întreprins călătoria pe uscat — o treabă despre care noi, cei din această generație, răsfățați de înlesnirile oferite de drumurile bune și de căile ferate, cu greu ne putem forma o imagine corectă.”⁷³ Tot așa cum traseul pe uscat spre Rusia prin Polonia reprezenta pentru călător o ocazie rară, drumul pe uscat către și de la Constantinopol era pe cât de interesant, pe atât de neplăcut. În 1762, itinerarul lui Porter a fost complicat și mai mult de războiul aflat atunci în plină desfășurare, pentru că, prin inversarea alianțelor, Austria și Anglia nu mai luptau de aceeași parte ca în zilele prințului Eugeniu și ale ducelui de Marlborough, ci erau adversare, iar Porter nu putea să urmeze ruta obișnuită de la Constantinopol la Viena prin Ungaria habsburgică. În schimb, a călătorit împreună cu soția sa, cu cei doi copii mici (o fetiță de patru ani și un băiețel de doi ani) și cu un mic grup de însoțitori prin Bulgaria și prin Moldova spre Polonia. De acolo au intrat în Prusia aliată — în drum spre Berlin au văzut „sate arse și în ruine, distruse de ruși” — și au mers mai departe spre Olanda, de unde au ajuns în sfârșit acasă în Anglia.⁷⁴

Neplăcerile călătoriei puteau fi privite cu umor și, când ciuma care se abătuse asupra unui sat otoman i-a obligat pe călători să doarmă în corturi, soția lui Porter s-a amuzat să-l observe pe unul dintre membrii grupului de călători. „Părintele Boscowitz — nota ea — ne-a oferit un minunat spectacol comic prin agitația sa și prin eforturile pe care le-a făcut ca să-și așeze patul și toate cele necesare confortului în cea mai bună ordine pe care situația noastră o putea permite.” Mai mult, când bagajele lui au întârziat, „neastîmpărul și mîhnirea lui ne-au înveselit mult”⁷⁵. Era vorba de Ruggiero Giuseppe Boscovich, care, pe lângă darul lui de a stîrni rîsul, mai avea și calitățile de preot iezuit, astronom copernican, fizician newtonian de renume internațională și, în plus, de eminent geograf. Se născuse în 1711 la Dubrovnik, numit apoi Ragusa, dintr-un tată sîrb și o mamă italiană, primind un nume de familie slav, dar a fost asimilat definitiv de cultura italiană cînd, la vîrsta de paisprezece ani, a fost trimis la un colegiu iezuit la Roma. A devenit profesor de matematică la Collegio Romano în 1740 și a îmbrăcat

haina sacerdotală în 1744. După prima sa lucrare despre petele din Soare din 1736, a publicat un șir de tratate științifice asupra aurorei boreale, a gravitației, a telescoapelor, a sfericității pământului, a orbitelor planetelor, a împărțirii fracțiilor. În 1742, Papa i-a cerut părerea ca matematician în legătură cu posibila prăbușire a domului catedralei Sfintul Petru. În 1750 a refuzat o invitație din partea regelui Portugaliei să participe la cartografierea Braziliei și s-a apucat de un proiect geografic mai aproape de casă, cartografierea pe baze științifice a statului papal. Țăranii îl credeau vrăjitor, din pricina instrumentelor geodezice. Relatarea sa despre munca la acest proiect a fost publicată la Roma în 1755 în latină, iar în 1770 în franceză sub un titlu care scotea în evidență importanta legătură dintre cele două discipline implicate: *Voyage astronomique et géographique* (*Călătorie astronomică și geografică*). În 1760 se afla la Londra, unde l-a întâlnit pe Benjamin Franklin, a fost ales membru al Societății Regale și a publicat un poem epic în latină despre eclipsa de soare. A plecat de la Londra la Constantinopol, sperînd să poată vedea trecerea lui Venus prin fața Soarelui în 1761. În drum, s-a oprit la Nancy ca să fie primit cu onoruri de Stanisław Leszczyński, protectorul iluminiștilor.⁷⁶

Cînd Boscovich a plecat de la Constantinopol împreună cu familia Porter, destinația sa finală era Sankt-Petersburg, pentru că fusese ales de curînd membru al Academiei de Științe din Rusia. Boala și o rană căpătată pe drum l-au împiedicat să ajungă la Sankt-Petersburg, dar a călătorit prin Bulgaria și Moldova pînă în Polonia, exact prin acele țări ale Europei otomane a căror cartografiere defectuoasă era deplînsă de geografi. Cu cinci ani în urmă, *Atlasul universal* regreta că „este greu pentru oamenii luminați să se apropie de aceste state”, remarcînd că relatările călătorilor nu erau oricum de nici un folos, pentru că „ar trebui ca acești călători să fie instruiți în matematici”. Boscovich se întîmpla să fie unul dintre cei mai importanți matematicieni și astronomi din Europa. Soția ambasadorului englez putea să-l găsească prea mofturos și agitat, dar cartografia nu aștepta nimic de la ea.

Boscovich a ținut un jurnal de călătorie în 1762, care a fost publicat în traducere franceză la Lausanne în 1772 și apoi în versiunea originală italiană în 1784, cu o prefață scrisă de autor. Prefața arăta

că atunci cînd ținuse un jurnal al călătoriei sale prin aceste țări puțin cunoscute fusese preocupat de la început de problemele geografice.

Am scris relatarea acestei mici părți a călătoriei mele prin țări mult mai puțin cunoscute (*paesi tanto meno conosciuti*) și într-un mod foarte special, notînd [...] locurile prin care sau prin vecinătatea cărora treceam și orele de plecare și de sosire la fiecare dintre ele, ceea ce a slujit la corectarea hărții acelei părți a Imperiului Otoman pe care, din ordinul contelui de Vergennes, Zannoni a conceput-o la Versailles, după cum el însuși mi-a adevărit. [...] Am fost foarte nemulțumit că nu am avut la mine nici unul dintre instrumentele portabile care ar fi putut să-mi indice corect localizarea geografică exactă a acestor locuri.⁷⁷

De fapt, Boscovich ducea cu el cîteva aparate astronomice care l-au impresionat profund pe domnitorul Moldovei de la Iași, inclusiv „un mic instrument ce conține o oglinjoară mobilă din metal, pe care l-am făcut la Londra și pe care îl foloseam într-o cameră întunecată ca să proiectez unde voiam pe perete imaginea soarelui pentru a-i arăta petele și eclipsele“. În ciuda regretelor exprimate mai tîrziu în legătură cu instrumentele portabile și calculele precise, jurnalul său îl arăta foarte preocupat de determinarea latitudinii și longitudinii Galațiului, oraș de pe Dunăre. Observînd reflectarea orizontului pe apele Dunării la ora douăsprezece ziua, a obținut o latitudine de $45^{\circ} 23'$, „ceea ce este oarecum mai puțin decît indică numeroase hărți“. A avut mai puțin succes cu longitudinea, fiindcă ar fi trebuit să știe „locul lunii bine determinat în acea zi în vreo țară cunoscută (*paese cognito*)“⁷⁸. Astfel, cartografierea Europei de Est nu depindea numai de astronomul din Europa de Vest care se întîmpla să o viziteze, ci și de informații astronomice demne de încredere care nu puteau fi obținute în acel moment decît din Europa de Vest.

Distincția științifică și geografică dintre „țările cunoscute“ și „țările mai puțin cunoscute“ corespundea unei diferențieri culturale între părțile Europei și exprima perfect motivele de interes pe care călătorul luminat le găsea în Europa de Est.

Am fost ademenit de ocazia de a vedea Bulgaria și Moldova, ținuturi prea diferite de cele pe care le observasem în partea mai cultivată a Europei (*nella piu colta parte d'Europa*), prin care un călător nu poate trece fără cele mai serioase neplăceri și pericole, în afară de cazul în care are un

prilej ca acesta de a se alătura suitei unui ambasador ajutat de autoritățile publice.⁷⁹

Astfel, „țările mai puțin cunoscute“ erau puse în opoziție cu „partea mai cultivată a Europei“, ceea ce implica evident o opoziție reciprocă între țările cunoscute și o parte mai puțin cultivată a Europei. Boscovich a mers pînă la a vorbi despre barbarie, într-un context în care regreta că nu putuse să aducă o relatare mai completă:

Lipsa de instrumente potrivite, necunoașterea limbii țării prin care treceam, deși remediată în parte de interpreți, și ritmul rapid al călătoriei care nu ne-a permis să ne oprim decît pentru cîteva zile la cele două capete ale drumului și în mijlocul Moldovei au împiedicat observarea la fața locului și examinarea unui număr de obiecte care ar fi fost esențiale pentru o operă mai completă (*un'opera piu compita*) și mai folositoare pentru toată lumea: dar această scurtă relatare nu va fi inutilă sau plictisitoare, fie doar și pentru că aduce noutăți despre modul în care se călătorește în compania ambasadorului unui rege prin aceste ținuturi barbare.⁸⁰

Europa de Vest, ignorantă în privința Europei de Est, postula înapoierea culturală a acesteia din urmă, iar Boscovich recunoștea ca pe una dintre ambițiile Iluminismului compunerea unei „opere mai complete“ de cunoaștere a acestor ținuturi barbare. Dacă relatarea sa nu era o astfel de *opera*, era cel puțin, după cum afirma Boscovich în prefață, o *operetta*.⁸¹

O hartă a „Drumurilor de poștă din Europa“ („Carte générale des Postes de l'Europe“) din 1758, întocmită de John Rocque, topograful prințului de Wales, împodobită cu un desen cu trăsuri pline de saci cu scrisori, arăta două rute principale către est. Una mergea de la Viena spre sud-est, de-a lungul Dunării pînă la Buda și Belgrad, ajungînd de acolo în Imperiul Otoman; cealaltă ducea către nord-est, de la Viena la Varșovia.⁸² Boscovich, care a mers de la Constantinopol la Varșovia, a intersectat ambele trasee și a descoperit axa Europei de Est. Puțini călători își puteau da seama pe deplin de felul în care se învecinau țările din Europa de Est ca Boscovich cînd a traversat fluviul Nistru, aflat la granița dintre Moldova otomană și Ucraina poloneză. Un ambasador englez și soția lui olandeză, călătorind împreună cu un astronom italian,

reprezentau axa paralelă a Europei de Vest, de la Rotterdam la Roma, care definea perspectiva lor culturală.

Deși Boscovich dorea să fi avut instrumente mai bune și mai mult timp ca să facă observații geografice, în absența echipamentului necesar priceperea sa de cartograf l-a ajutat să descopere alte moduri de a reprezenta Europa de Est. Afirmă că nu cunoștea „limba țării“, dar de fapt, ca italian de origine dalmată, era familiarizat atât cu limbile slave, cât și cu cele latine, ceea ce i-a permis să încerce în jurnalul său o clasare etnografică rudimentară a Bulgariei și a Moldovei în contextul Europei de Est. Mai mult, faptul că era un preot iezuit l-a făcut conștient de diferențele religioase existente în aceste țări, nu doar cele dintre musulmani și creștini, dintre catolici și ortodocși, dar și cele dintre diversele niveluri de cunoaștere și ignoranță religioasă. Astfel, problematica limbii și cea a religiei l-au ajutat pe Boscovich să schițeze în jurnalul său o hartă de un alt tip, mai modernă, cu o legendă neconvențională. Aceasta a devenit de multă vreme esențială pentru cartografierea Europei de Est, unde granițele politice erau deja foarte instabile în secolul al XVIII-lea, iar constelațiile etnografice complexe puteau fi reprezentate cu ajutorul noilor convenții cartografice.

Călătorii au plecat de la Constantinopol în 24 mai 1762. Două zile mai târziu, Boscovich a văzut herghelii de cai conduse de tătari — „aveau arcuri și săgeți“ — și curînd după aceea o caravană de cămile mergînd către Constantinopol.⁸³ În 30 mai călătorii au ajuns într-un oraș unde Boscovich a observat că locuitorii erau „în cea mai mare parte turci“, dar se găseau printre ei și cîțiva greci. Găzduit într-o casă pe care a găsit-o soioasă și întunecoasă, a fost uimit că proprietarul ei era de fapt mîndru de ea: „Atît de mult se datorează educației și lipsei de idei și atît de adevărat este că totul e relativ printre oameni.“ Mai târziu s-a dus să vadă casa preotului ortodox al locului și i s-a părut „incomparabil mai murdară“⁸⁴. Nu era de mirare că doamna Porter îl considera prea mofturos în privința aranjamentelor pentru noapte, cînd el a descoperit imediat un standard diferit, „relativ“ de civilizație pentru călătoria care îi stătea înaintea.

În ziua de 1 iunie, o săptămînă după ce plecaseră de la Constantinopol, călătorii au mai trecut în drumul lor pe lîngă tătari și cai

și au ajuns în primul sat bulgar, Canara, unde trebuiau să stea peste noapte. Boscovich a găsit casele sărăcăcioase, dar curate. Poate și mai surprinzătoare a fost descoperirea lui că îi putea înțelege pe oamenii din sat: „Limba țării este un dialect al slavei, iar aceasta fiind limba mea maternă de la Ragusa, m-am putut face înțeles de către ei și am putut să pricep unele dintre lucrurile pe care le spuneau.”⁸⁵ A fost o ocazie rară — poate singura — în care un om de știință și un savant din Europa de Vest, un reprezentant al civilizației luminate, a putut, datorită coincidenței proprii sale origini slave, să-i recunoască pe cei pe care îi întâlnește ca slavi și să exploreze acea identitate într-o conversație simplă. Întâmplarea făcuse ca Boscovich să aibă cu sine un instrument pentru cartografierea etnică și lingvistică a Europei de Est care funcționa cu ajutorul presupunerii că exista o singură limbă slavă cu multe dialecte, iar acel instrument, foarte ușor de purtat, nu era altceva decât limba copiării sale.

Părintele Boscovich l-a căutat pe preotul satului bulgar, „un bărbat tânăr de douăzeci și cinci de ani, însurat, care avea deja copii”. Unui preot greco-ortodox nu i se cerea să rămână necăsătorit, lucru pe care Boscovich l-a confirmat în acest caz, stabilind o diferență clară de perspectivă ecleziastică între el și tânărul bărbat. „S-a născut în acest oraș — scria Boscovich — și a fost hirotonisit, după câte mi se pare că am putut să înțeleg eu, la Constantinopol.” Boscovich nu era sigur că se înțelegeau perfect unul pe celălalt, dar pricepea destul ca să tragă concluzia că preotul și sătenii erau complet neinstruiți:

Ignoranța lui și a tuturor acestor sărmani oameni este de necrezut. Nu știu nimic din religia lor în afară de posturi și sărbători, semnul crucii, cultul vreunei icoane — unele îngrozitor de urâte — și numele de creștin. Din câte am putut eu să aflu în seara aceea, vorbind limba mea și punând de asemenea pe cineva să îi descoce în limba turcă, înțelegeau în mod obișnuit de ei, nu știu nici Tatăl Nostru, nici Crezul, nici principalele taine ale religiei.⁸⁶

Boscovich și-a folosit vocabularul slav ca să stabilească diferența absolută dintre el și bulgari. Convenționala critică a Bisericii romano-catolice la adresa ortodoxismului grec era legată aici în mod neconvențional de identificarea etnică a slavilor, realizată printr-o

comunicare defectuoasă în propria lor limbă. Tot în acea seară Boscovich s-a împiedicat pe niște scări — „din lemnul cel mai grosolan și pe jumătate distruse“ — și s-a rănit la picior, ceea ce i-a provocat o inflamație care l-a chinuit tot restul călătoriei și l-a făcut în cele din urmă să se oprească în Polonia și să renunțe să mai meargă la Sankt-Petersburg.

„O atît de mare întindere de barbarie necultivată“

În 2 iunie Boscovich a ajuns într-un sat numit Faki „de optzeci și opt de case, toate de creștini bulgari“. În 4 iunie a sosit la Karabunari, „un sat foarte mare de cinci pînă la șase sute de case de turci și de bulgari“. În 5 iunie a trecut printr-un sat tătar, Harmanli, pe care sultanul i-l atribuisese în Bulgaria unui prinț din Crimeea. Tot în acea zi Boscovich a notat cu mult interes faptul că văzuse „o turmă de capre și oi amestecate“. În 6 iunie a dat peste un tîrg la Carnabat, unde forfotea o mulțime pestriță de „turci, greci, evrei, cărînd o grămadă de mărfuri obișnuite“. Un evreu din Constantinopol vindea oglinzi, care poate l-au interesat pe Boscovich ca reflectoare pentru observații astronomice sau geografice. Intrările din jurnalul său compuneau deja o complexă imagine etnografică a Bulgariei, o configurație a popoarelor chiar și mai interesantă decît turma de oi și capre amestecate. În 10 iunie, la Scialikavak, Boscovich a semnalat două sute de case de bulgari și cincizeci de turci: „Bulgarii ne-au spus că trăiesc în cea mai bună înțelegere cu turcii; se fac și căsătorii mixte.“ A întîlnit chiar și țigani, care „cîntau la niște instrumente și i-au pus pe un băiețel și pe o fetiță să danseze“⁸⁷.

În 13 iunie, la Jenibazar, „un oraș cu o populație mixtă de turci și de creștini“, Boscovich a numărat cincizeci de case (din trei sute) de bulgari creștini, dar el era găzduit de o familie valahă. Ignoranța religioasă continua să predomină: „Examinîndu-i pe cîțiva creștini din partea locului, am văzut clar că nu aveau nimic creștin în afara numelui și a botezului, neștiind nimic altceva decît semnul crucii, nici măcar Tatăl Nostru, lucru extrem de răspîndit în aceste nefericite ținuturi.“ Pregătit să-și extindă generalizarea, în 15 iunie se găsea la Coslige, „un sat mare de două sute de case de creștini și

trei sute de turci“. Călătorii au tras la case de creștini, care erau destul de bune ținînd seama de „obiceiul bulgarilor și de sărăcia acestor ținuturi“. Boscovich citea o carte cînd un preot ortodox s-a apropiat de el: „Îl țineam în mîină pe Suetoniu, pe care îl citeam ca să-mi mai abat gîndurile.“ Comunicarea a fost posibilă „cu ajutorul limbii mele slave“, iar Boscovich s-a folosit de carte pentru a constata ignoranța interlocutorului său:

Despre Roma nu știa nimic, nici despre Papă sau despre vreo controversă religioasă, și m-a întrebat dacă la Roma existau preoți. M-am asigurat că era atît de ignorant folosind mai mulți interpreți, ca să nu mă bizui pe ceea ce înțelegeam eu însumi.⁸⁸

Din nou, cunoașterea aproximativă a limbii devenea un instrument de stabilire a ignoranței acelora pe care Boscovich îi înțelegea doar pe jumătate. Preotul ortodox i-a arătat iarăși cît de departe trăia de civilizație, mirîndu-se de ce nici Boscovich și nici Porter nu aveau barbă. „M-a întrebat — povestea iezuitul — dacă mi se poruncise s-o rad ca penitență și a fost uimit cînd a aflat că acesta era obiceiul în țările noastre.“⁸⁹ Astfel, Boscovich unea Italia și Anglia într-o perspectivă comună, construind o opoziție între „obiceiul bulgarilor“ și „obiceiul din țările noastre“.

În 19 iunie călătorii au sosit la Baltagikioi, „un sat format din două grupuri de case“, turcești și bulgărești. Au vorbit cu niște bulgari și au aflat că „în partea lor oamenii erau destul de sănătoși și fuseseră așa de o bună bucată de vreme; în partea turcilor fuseseră ceva morți și se bănuia că era ciumă“⁹⁰. Călătorii și-au continuat drumul cu oarecare teamă, iar în 21 iunie au ajuns la Dunăre, care separa Bulgaria de Moldova. Această graniță ridica noi probleme de limbă, de etnografie și de geografie.

Boscovich întîlnea acum oameni care „vorbeau limba valahă, foarte diferită de bulgară“. Dacă o copilărie petrecută în Dalmația îi dădea posibilitatea să înțeleagă bulgara, ar fi trebuit să fie în stare să priceapă tot atît de bine limba română vorbită în Valahia și în Moldova pentru că, după cum observa el, valaha era un „amestec (*miscuglio*) de diverse limbi, în special italiană și latină“. Boscovich trăise în Italia de la vîrsta de paisprezece ani (avea acum cincizeci și unu), iar ălatina lui trebuie să fi fost și ea desăvîrșită, pentru că

își scria tratatele științifice în latină, fără să mai punem la socoteală poemul său epic despre eclipsa de soare. Se pare totuși că Boscovich a avut mai puțin succes cu româna decît cu bulgara. Sosind la Pucheni („Pucen“) în 29 iunie, a observat cum casele erau „doar cu puțin mai bune decît cele din Bulgaria“ și pentru a obține mai multe informații i-a căutat pe preoții ortodocși ai locului: „Moldoveni ca nație, nu vorbesc decît limba moldovenească, așa că nu am putut să-i înțeleg sau să mă fac înțeles de ei.“ N-a putut decît să analizeze elementele acelui *miscuglio*, descoperind în el nu numai latina și italiana, ci și „ceva din limba slavă și din cea turcă“. Același cuvînt a dominat prima sa impresie asupra populației din Moldova la traversarea Dunării, „un amestec (*miscuglio*) de oameni din atîtea țări diferite“, iar Boscovich a renunțat la impulsul matematic ce îl făcuse să analizeze componența etnică a satelor în Bulgaria. A observat aceeași confuzie pe cele mai înalte trepte ale ierarhiei, derutat de faptul că Moldova se afla sub suzeranitate turcească, dar avea un domnitor grec, biserica ei ortodoxă era subordonată patriarhului de la Constantinopol, iar o minoritate catolică se afla sub protecția Poloniei. Cu toate acestea, Boscovich a găsit în camerele în care au fost găzduiți motive să creadă că în Moldova se afla ceva mai aproape de civilizație. În drum spre Iași, călătorii au petrecut o noapte într-o mînaștere care, deși părea „sărăcăcioasă în comparație cu locuințele din țările cultivate ale Europei“, era „magnifică după casele, sau mai degrabă colibe, din satele bulgare“.⁹¹ Boscovich credea că țările necultivate ale Europei puteau fi ordonate pe o scară ce măsoara lipsa relativă de civilizație.

Rădăcinile sale slave l-au ajutat pe Boscovich să facă aceste evaluări, iar la Dunăre a efectuat observații etimologice care, sărind peste Moldova, legau Bulgaria de Polonia. Aflînd că în Bulgaria guvernatorul otoman se numea „Ali-Aga Voivoda“, a explicat că „*Voivoda* este un cuvînt slav“, iar „în Polonia palatinii se numesc *Voivoda*“. Pe o insuliță de pe Dunăre a găsit un sat numit Mocrova și a observat că „în limba slavă *mocro* înseamnă «umed»“. În Moldova a notat folosirea cuvîntului slav *miasto*, însemnînd „oraș“, „acesta este numele dat orașelor acolo, ca și în Polonia“. Orașul despre care vorbea era Bîrlad, pe care Boscovich l-a considerat de fapt doar un sat, dar și-a reafirmat impresia unei legături cu Polonia

observînd prezența evreilor: „Umblă îmbrăcați ca în Polonia cu anumite haine lungi și negre.“ A aflat de asemenea că orașul fusese jefuit și distrus de tătari în urmă cu cîțiva ani.⁹² Astfel, urechea lui pentru limba slavă l-a ajutat să-și organizeze impresiile și să dea călătoriei o senzație de continuitate pe cînd trecea din Bulgaria în Polonia prin Moldova.

Moldova i s-a părut „extrem de frumoasă“ lui Boscovich, dar părăsită și necultivată, „ca un pustiu“. O dată călătorii au văzut în depărtare un om călare, dar acesta a fugit la vederea lor, de teamă ca escorta lor otomană să nu îi ia calul (exact asta s-ar fi întîmplat). Boscovich a aflat că domnitorii fanarioți ai Moldovei plăteau la Constantinopol pentru acest post și încercau să-și recupereze cheltuiala „prin orice mijloace, furîndu-i, storcîndu-i de bani, prădîndu-i“ pe supușii lor. Boscovich împărtășea îndeajuns valorile Iluminismului ca să protesteze împotriva „unui despotism cumplit“ într-o „țară oprimată“. Dar nu a putut să nu se simtă măgulit cînd domnitorul Grigore Callimachi a trimis după el: „Mi-a spus că mă cunoștea deja din auzite și că îi făcuse mare plăcere să afle că voi trece prin Iași.“ Domnitorul și-a onorat faimosul vizitator oferindu-i cafea și zaharicale. „Am fost foarte surprins — scria Boscovich — pentru că nu mă așteptam nicidecum la un asemenea rafinament într-o astfel de țară“, pentru că nu bănuia că un „om de litere“ ca el se va bucura de o „primire distinsă într-o țară a ignoranței și a barbariei“.⁹³ Era desigur o surpriză plăcută, care sugera că Moldova avea legături cu Republica Literelor și că îi recunoștea luminile călăuzitoare.

Această condiție de țară de mîna a doua care adera la valørile civilizației era și mai evidentă în Polonia — așa cum i s-a înfățișat ea lui Boscovich. A fost oaspete de onoare în Ucraina poloneză a lui Stanisław Poniatowski, ale cărui domenii se învecinau cu Moldova otomană, aflîndu-se de cealaltă parte a fluviului Nistru. Fiul său Stanisław August avea să fie următorul rege al Poloniei, dar Boscovich i-a adus un omagiu tatălui, „al cărui mare geniu este bine cunoscut întregii Europe“. Sursa acestei reputații era *Istoria lui Carol al XII-lea* de Voltaire, acea Biblie a faimei cînd era vorba de Europa de Est, care descria cariera militară și diplomatică a lui Poniatowski în slujba regelui Suediei la începutul secolului. Acum

Boscovich admira orașul-model al lui Poniatowski, Zaleszczyk, locuind într-un palat neterminat care adăpostea un „apartament perfect, mobilat după obiceiul țărilor cultivate din Europa, în care am intrat și am respirat din nou în voie, după o atît de mare întindere de barbarie necultivată“. Europa otomană era „necultivată“, dar Polonia nu se număra încă printre „țările cultivate ale Europei“. Boscovich a observat prezența coloniștilor germani meniți „să stimuleze multe arte și meșteșuguri care sînt incredibil de neglijate în Polonia“. Evident, pentru Boscovich, Zaleszczyk reprezenta doar posibilitatea unui progres în Polonia, iar această posibilitate, chiar mai mult decît verdictul precis de barbarie, era esențială pentru ideea de Europa de Est în secolul al XVIII-lea. Dar cînd Boscovich spunea că la cină în palat le găsea „pe toate persoanele cultivate din țară“ era limpede că nu se simțea impresionat.⁹⁴

După ce căzuse pe scările grosolane din Bulgaria, Boscovich șchiopătase prin Europa de Est și, ajuns în Polonia, era din ce în ce mai îngrijorat: „Pe rana de la piciorul meu, care se tot înrăutățea, începuse să se formeze o substanță neagră, care mă făcea să bănuiesc o cangrenă.“ Apoi, la Zaleszczyk, profesorul distrat a căzut într-un „fel de puț mare“, care ținea de manufacturile model ale orașului. Aceasta i-a cauzat o contuzie la coapsă, care s-a adăugat la vechea lui rană, încît aproape că nu mai putea merge. A fost dus în grabă la colegiul iezuit de la Camenița, unde se aștepta să găsească o îngrijire medicală corespunzătoare printre frații săi.

Iezuiții mei, dintre care pe unul îl cunoscusem la Roma, m-au tratat cu toată grija, dar cum nu se afla acolo nici un doctor bun, acesta fiind plecat, și nici un chirurg, am căzut, spre marea mea nenorocire, în mîinile unui om foarte ignorant, care mi-a ruinat complet sănătatea, provocîndu-mi o tulburare internă prin inflamarea sîngelui și cauzîndu-mi febre violente.⁹⁵

Astfel a fost Boscovich nevoit să renunțe la Sankt-Petersburg și să petreacă un timp recuperîndu-și forțele la Varșovia. Dezamăgirea lui cînd nu a găsit un doctor bun la Camenița a fost singura concluzie a unei călătorii în care propria lui suferință, adăugată la veșnicele zvonuri de ciumă, făcuse ca Europa de Est să apară ca un tărîm al bolii și al dezastrelor, lipsit de orice ajutor din partea medicinei. „Dar și aici — scria Boscovich în Bulgaria, încercînd să-și păstreze

atitudinea filozofică — bolnavii pot să se însănătoșească sau să moară, iar oamenii ajung la toate vîrstele, ca și în altă parte.”⁹⁶

Ultimul cuvînt în privința bolilor din Europa de Est i-a aparținut doamnei Porter, care l-a lăsat „cu indiferență” pe bietul Boscovich suferind de cangrenă la Zaleszczyk (numit în relatarea ei „Salichick”) și care, părăsind domeniile familiei Poniatowski, a mers să viziteze moșiile familiei Czartoryski.

De obicei, cînd coboram din trăsură, găseam holul de la intrare plin de nobili mărunți, servitori sau vasali ai prințului — toți bine îmbrăcați în frumosul costum polonez. Cînd veneau spre mine, se lăsau într-un genunchi, duceau veșmîntul meu la buze sau la frunte, îl sărutau și-mi făceau urări de belșug. Printre ei am descoperit din cînd în cînd pe unii cu plică, o boală a locului. Unul dintre simptome este cred sîngele care se scurge de la rădăcina părului.⁹⁷

Această scenă reprezenta o viziune sugestivă a relației dintre Europa de Vest și Europa de Est. Femeia din Olanda stătea în picioare, în timp ce polonezii îngenuncheau ca să-i sărute poalele rochiei, un gest de politețe care putea fi ușor de interpretat drept unul de supunere. În timp ce oamenii îngenuncheau în fața sa, ea folosea prilejul ca să caute în părul lor simptomele stigmatizante ale plicei polonice, care îi identifica drept polonezi într-un mod mai intim decît „frumosul lor costum polonez”, dîndu-i posibilitatea să le diagnosticheze înapoierea pornind de la semnele ei medicale; înapoierea lor era scrisă cu sînge. Aceasta era privirea Europei de Vest, în momentul ei de maximă pătrundere și putere, convergența dintre civilizație și clinică. În cele din urmă, doamna Porter a ajuns în Olanda: „M-am crezut în rai, atît de fericită eram că mă aflu din nou în Olanda — curățenia tuturor lucrurilor din jurul meu mă umplea de încîntare și eram și mai uimită de acest aspect pentru că atît de multe luni trecusem prin starea complet opusă.”⁹⁸

La Varșovia, Boscovich a fost oaspetele tînărului Poniatowski, viitorul rege, și a fost destul de interesat de politica poloneză ca să scrie un *Essai politique sur la Pologne* (*Eseu politic asupra Poloniei*), publicat la Paris în 1764, anul alegerii regelui în Polonia. La acea vreme, Boscovich se întorsese la Roma, publicînd în același an și un tratat de inginerie despre asanarea Mlaștinilor Pontine. În același an s-a mutat la Milano, ca să fondeze și să conducă un nou

observator astronomic, înzestrat cu cele mai moderne instrumente. Colegi invidioși au uneltit împotriva lui și, insinuând că făcuse cheltuieli prea mari, l-au forțat să-și dea demisia în 1773. A fost un an nefericit pentru Boscovich, pentru că tot atunci Papa i-a desființat pe iezuiți, lipsindu-l astfel de ordinul și de identitatea sa ecleziastică, lăsându-l, după cum spunea el însuși, „aproape orfan”⁹⁹. A petrecut un deceniu la Paris, punându-și munca științifică în slujba marinei franceze, publicînd traducerea în limba franceză a poemului său (*Les Éclipses*) cu o dedicație pentru noul său protector, Ludovic al XVI-lea. S-a întors în Italia în 1782 ca să supervizeze publicarea operelor sale complete, care au inclus în 1784 *Giornale di un Viaggio da Constantinopoli in Polonia* (*Jurnalul unei călătorii de la Constantinopol în Polonia*).

Această descriere a Europei de Sud-Est a reprezentat un progres științific semnificativ față de concepțiile contemporane de la mijlocul secolului. Harta lui Hass din 1743, republicată încă în 1777, arăta Bulgaria și Moldova, precum și Valahia și Serbia, ca aparținînd unei uriașe „Hungaria”. Harta personală a unui călător din 1744, „Le Voyage d’un Danois” („Călătoria unui danez”), arăta un itinerar european care spre est nu mergea mai departe de Viena, în timp ce colțul dinspre sud-est, necartografiat, era împodobit cu imagini de munți și corturi.¹⁰⁰ Relatarea lui Boscovich, cu accentul pus pe structurile lingvistice și religioase ale etnicității, deschidea drumul spre o cartografiere mai sofisticată a Europei de Est.

Se poate ca nici Boscovich să nu fi rămas neafectat de șederea sa în Europa de Est. În 1768, pe cînd se afla la Milano, i-a scris, conștient de elementul slav al identității sale, guvernatorului habsburgic al Lombardiei, ca să protesteze împotriva stîlcirii (*stroppiatura*) numelui său ca „Boscovik” în catalogul Universității de la Pavia. Cît despre interesul său față de popoarele neobișnuite, în 1785 a scris despre posibilitatea vieții pe alte planete:

Spațiul imens dintre noi și stele este mai locuit decît s-ar fi putut crede. Dumnezeu știe cît de multe lucruri — și din ce specii, aparținînd poate unui fel de cîrțițe care nu au nevoie de lumină — există în acele spații ce ne par imense nouă, care le considerăm astfel din punctul de vedere al

imensei noastre micimi, dar care sînt foarte încăpătoare pentru atîtea ființe de mărimea noastră și mult mai mari decît noi.¹⁰¹

Dacă în *Atlasul universal* Europa otomană era văzută ca o țară întunecată, lipsită de „luminile“ geografiei iluministe, atunci locuitorii săi erau și ei „un fel de cîrțițe“. În 1785 Boscovich suferea deja de tulburări psihice, de la melancolie pînă la obsesii, deliruri și încercări de sinucidere. A murit în 1787. Numele său a devenit parte din monumentul său ca geograf și astronom, fiind dat nu unui sat din Bulgaria, ci unui crater de pe Lună.

„În Asia și în Europa“

Boscovich însuși a recunoscut că nu făcuse decît o „scurtă rela-tare“ a unui itinerar limitat și a vorbit despre importanța realizării „unei opere mai complete și mai folositoare pentru toată lumea“. Această dorință a secolului al XVIII-lea de cunoaștere deplină și-a găsit cea mai faimoasă expresie în *Enciclopedia* lui Diderot și d'Alembert, ale cărei ultime volume erau pregătite spre a fi publicate în perioada în care Boscovich călătorea prin Europa de Est. Pre-misa *Enciclopediei* era că acum, în secolul al XVIII-lea, cunoștin-țele despre toate subiectele de la A la Z puteau fi reformulate în lumina rațiunii. Țările Europei de Est, considerate în general ches-tiuni de geografie, erau risipite alfabetic prin cele șaptesprezece volume, dar luate împreună aceste articole reprezentau starea cu-noștințelor luminate despre Europa de Est la mijlocul secolului.

Primul volum, apărut în 1751, includea printre subiectele de la litera A „Agnus Scythicus“, mielul scit, parte animal, parte plantă, una dintre minunile naturale ale Rusiei, pe care *Enciclopedia* îl trata critic, folosindu-se de el ca să ia în derîdere miracolele re-ligioase.¹⁰² Țările din Europa de Est erau prezentate foarte suc-cint în volumul al doilea din 1752: două subiecte la litera B, Boemia și Bulgaria. Fiecare termen era urmat de o abreviere în paranteze care specifica natura subiectului tratat, care în acest caz era de geo-grafie: „BOHEME, (Géog.) royaume de l'Europe“, regat al Europei. Un scurt paragraf arăta apoi că Praga era capitala ei și recunoștea

fertilitatea solului, bogăția minelor și succesul manufacturilor de sticlă. Concluzia rezuma caracterul național, apartenența etnică și situația politică: „Acest regat aparține Casei de Austria. Boemii sînt foarte harnici; limba lor este un dialect al slavonei (*l'Esclavon*).“¹⁰³ Explicația pentru Bulgaria era tot atît de scurtă, dar interesantă prin aceea că subiectul era împărțit în două articole, ambele identificate ca geografice. Exista pe de o parte „BULGARIE, (la grande)*“, specificîndu-se că era o „provincie a Asiei, aflată în Rusia tătarească“, iar pe de altă parte „BULGARIE, (la petite**)“, care era o „țară a turcilor în Europa“.¹⁰⁴ Trătînd Bulgaria strict ca pe o chestiune de geografie, *Enciclopedia* o plasa atît în Asia, cît și în Europa, deși în mod paradoxal partea asiatică era guvernată din Europa, făcînd parte din Imperiul Rus, iar partea europeană era guvernată din Orient, făcînd parte din Imperiul Otoman. Bulgaria, o țară a Europei de Est, era situată geografic între Europa și Asia.

Această strategie de localizare geografică a primit atenția cuvenită în articolul mult mai lung despre Ungaria — „întinsă țară din Asia și din Europa“ — care a apărut în al optulea volum al *Enciclopediei*. Volumele de la VIII la XVII au apărut toate în 1765, sub numele fals al unui editor elvețian, într-o încercare de a eluda și de a dejuca decretul regal din 1759 care interzicea publicarea lor în Franța. Concepția lungilor articole despre Ungaria, Polonia, Rusia și Hoardă din volumele VIII, XII, XIV și, respectiv, XV era destul de unitară, pentru că toate ieșiseră de sub aceeași pană, cea a veșnicului enciclopedist Louis, cavalier de Jaucourt. Voltaire, uitîndu-se prin setul de volume apărute în 1765, a comentat că „trei sferturi dintre ele fuseseră scrise de cavalerul de Jaucourt“. Partea lui a fost estimată mai modest la un sfert din întreaga *Enciclopedie*, fapt care rămîne destul de impresionant. Jaucourt, un francez educat la Geneva, Leyda și Cambridge, cunoscuse ceea ce constituia perspectiva luminată a Europei de Vest. Interesul lui special pentru știință și medicină nu l-a împiedicat să scrie pentru *Enciclopedie* articole pe orice temă, disponibilitate răsplătită cu un respect nu lipsit de echivoc de către colegii săi filozofi. Diderot,

* Mare (*lb. fr.*).

** Mică (*lb. fr.*).

care îi datora un sfert din *Enciclopedie*, spunea: „Cavalerul de Jaucourt? — Nu vă temeți că se va plictisi să ticluiască articole; pentru asta l-a făcut Dumnezeu.“ Grimm scria în același spirit: „Un mare număr de articole de orice fel și dintre cele mai importante au fost lăsate în sarcina cavalerului de Jaucourt, un om de mare zel și de o neobosită hărnicie, dar un compilator fără milă, care nu a făcut nimic altceva decât să adune idei din cărțile cele mai bine cunoscute și adesea cele mai slabe.“¹⁰⁵ O astfel de metodă de compilare garanta că articolele sale reflectau opiniile luminate convenționale din secolul al XVIII-lea, că nu exprima o simplă prejudecată personală atunci când situa Ungaria „în Asia și în Europa“.

De fapt, această tratare a Ungariei era perfect analoagă capitolului dedicat Bulgariei în *Enciclopedie*, dar mai detaliată. În ambele cazuri, acolo unde geografia modernă arăta o țară pe harta Europei, fie și a Europei de Est, *Enciclopedia* făcea apel la geografia antică pentru a lega acea țară de una din Asia.

Ungaria asiatică, sau Ungaria mare, a fost patria antică a hunilor sau ungarilor, care au trecut în Europa în perioada de declin a imperiului: domnul Delisle o așază la est de Bulgaria în Asia. [...] Valahia se afla în sudul Ungariei; astfel, aceste trei popoare, bulgarii, ungurii și valahii, au fost vecine în Asia așa cum sînt în Europa.¹⁰⁶

Chestiunea învecinării, care făcea ca țările alăturate din Europa de Est să fie asociate, era aici dramatizată pentru a sugera un fel de destin geografic. Dacă Ungaria, Bulgaria și Valahia erau uneori colorate la fel pe harta Europei, aceasta nu se întâmpla numai din cauza recentei lor asocieri cu Orientul (ele fiind unite prin faptul că se aflau toate sub suzeranitate otomană), ci și din cauza unei legături mai îndepărtate, ancestrale, între aceste țări în Asia. Țările antice din Asia erau transpuse cu dibăcie pe harta modernă a Europei, mergînd pe urmele popoarelor care „trecuseră în Europa“, iar vechile lor configurații geografice erau reconstituite.

Ungaria medievală era descrisă din punctul de vedere al părților ei componente, stabilindu-se noi legături între țările din Europa de Est.

Monarhia ungară cuprindea la începutul secolului al XIV-lea Ungaria propriu-zisă, Transilvania, Moldova, Valahia, Croația, Bosnia, Dalmația și Serbia; dar creșterea ei în acele vremuri a fost asemeni mării, care uneori se umflă și-și părăsește albia numai pentru a se întoarce în ea curînd după aceea. Succesul armatelor otomane a micșorat extraordinar această monarhie, și provincii întregi i-au fost smulse, deși, prin tratatul de pace de la Passarowitz, împăratul a recîștigat unele părți din Valahia, Bulgaria, Sîrbia, Bosnia și Croația.¹⁰⁷

Europa de Est apărea ca o mare ale cărei țărături schimbătoare se mutau o dată cu fluxul și refluxul. Erau niște țări care scăpau în cele din urmă atît de asocierea cu Europa, cît și cu Orientul rival, țări pe care nici enciclopediștii și nici geografilor nu le puteau localiza cu certitudine.

Se întîmpla ca Jaucourt să facă greșeli grave cînd accepta asocierile convenționale. „Limba Ungariei este un dialect al slavei — explica el complet eronat — și prin urmare are o oarecare legătură cu limbile vorbite în Boemia, Polonia și Rusia.”¹⁰⁸ Ungara, făcînd parte din grupul de limbi fino-ugrice, nu are nici o legătură cu ceha, poloneza și rusa, iar această greșeală arată nu numai că *Enciclopedia* nu era infailibilă, ci mai ales cît de atrăgătoare era ideea de Europa de Est ce se contura în acea perioadă. O țară era de ajuns pentru a evoca întreaga regiune. Ungaria din *Enciclopedia* nu putea fi separată geografic de Bulgaria și de Valahia, și în plus era asociată prin limbă cu Boemia, Polonia și Rusia.

Legătura cu Polonia era dezvoltată mai departe în observații despre politică și societate: „Ungaria însăși a fost cîrmuită odinioară la fel ca Polonia din zilele noastre; regii erau aleși de dietele sale.” Mai mult, „nobilii aveau aceleași drepturi ca în Polonia”, îndeosebi asupra țăranilor, pentru că „gloata se afla în sclavie și încă mai este așa”.¹⁰⁹ Ungaria și Polonia erau din nou asociate în descrierea domniei din secolul al XIV-lea a lui Ludovic cel Mare, care a sfîrșit prin a conduce ambele regate: „Popoarele sale i-au dat numele de «cel Mare», de care era vrednic; a fost însă aproape necunoscut în Europa; nu a domnit peste niște oameni care să se priceapă cum să-i ducă faima în rîndul altor nații.” Această opoziție dintre Ungaria și Polonia, pe de o parte, și Europa, pe de altă parte, se baza pe dinamica țărilor cunoscute și necunoscute susținută de Iluminism

în decursul întregului secol. Jaucourt adopta perspectiva iluministă deja consacrată când îl cita pe Voltaire cu privire la neputința Ungariei de a-și exploata singură resursele.

În zadar, spune domnul de Voltaire, a pus natura în această țară mine de aur și de argint și adevăratele comori, grânele și vinurile; în zadar a creat aici oameni puternici, bine făcuți, ageri la minte! Nimeni nu a văzut vreodată altceva decât un întins pustiu.¹¹⁰

Era foarte potrivit ca Jaucourt, care probabil nu a văzut niciodată Ungaria, să-l citeze pe Voltaire, care de asemenea nu a văzut niciodată Ungaria, spunând că nimeni nu a văzut vreodată altceva decât un pustiu. Iată privirea Iluminismului într-unul din momentele ei de miraculoasă pătrundere. Menționarea resurselor irosite și a comorilor neatinse ridică problema unei exploatari mai eficiente, iar Jaucourt încheia cu un omagiu entuziast adus suveranei habsburgice Maria Tereza, „regina tuturor inimilor“ și regina Ungariei. În spiritul inversării alianțelor din 1756, *Enciclopedia* franceză, fără să pomenească numele stînjenitor al lui Rákóczi, saluta alipirea Ungariei la Imperiul Habsburgic.¹¹¹

Descrierea Poloniei în *Enciclopedia* începea cu un scurt articol despre „geografie“, plasînd pe hartă un „întins regat al Europei“, urmat de un lung articol despre „istorie și guvernare“. Jaucourt promitea că „tabloul general“ al Poloniei — „a cărui schiță o voi crea“ — va fi „de folos“ pentru a stimula reflecții politice și filozofice și îl trimitea pe cititor la sursa sa principală, *Istoria lui Jan Sobieski* de Coyer.¹¹² Aceasta era o lucrare controversată, pentru că prezentarea aprobativă a instituțiilor republicane ale Poloniei, bazată pe manifestul de reformă al lui Leszczyński, părea oarecum subversivă în Franța monarhică a lui Ludovic al XV-lea. Dar Jaucourt, în timp ce împrumuta nenumărate elemente de la Coyer și îi aducea un omagiu lui Leszczyński, făcea niște reflecții politice mai critice. Admiră „măreția spectacolului“ dietei parlamentare poloneze, pe care probabil nu l-a văzut niciodată, dar, lucru firesc, nu era de acord cu dreptul de veto, care, „dacă face bine uneori, pricinuiește totuși mai mult rău“. În general, concluziona el, „acest regat din nordul Europei își folosește atît de rău libertatea și dreptul de a-și alege regii, încît pare să vrea să le consoleze astfel pe

popoarele din jur care au pierdut aceste două avantaje“. Jaucourt era și mai caustic în privința servituții din Polonia, comparînd-o cu sclavia din Asia. Evoca o imagine a „copiilor goi suferind asprimile unui clime înghețate, stînd împreună cu animalele domestice“ și deplîngea starea sclavului care nu putea să spună niciodată „cîmpul meu, copiii mei, soția mea“. Jaucourt se întreba ce anume va distruge Polonia mai întîi: „asprimea sclaviei“ sau „excesul de libertate“.¹¹³

Polonezii, „pe cînd erau încă sarmați“, aveau un imperiu care se întindea de la Don la Vistula și de la Marea Neagră pînă la Marea Baltică, cuprinzînd într-un cuvînt întreaga Europă de Est, chiar și Boemia. Jaucourt atribuia acest lucru „instinctului sălbatic“ al unui „popor barbar“. Polonezii însă nu au putut păstra întreagă „moștenirea“ lăsată de strămoșii lor sarmați și imperiul lor s-a restrîns, în decursul secolelor, la Polonia contemporană. Această reprezentare a Poloniei ca un teritoriu care se micșora mereu, a istoriei Poloniei ca un proces de restrîngere, sugera consecințele geografice ale „istoriei și guvernării“ și trimitea către generația următoare, cînd Polonia avea să fie eliminată complet de pe hartă în urma împărțirilor. Ne putem întreba dacă nu cumva geografia și guvernarea erau tratate în articole diferite pentru că era deja posibil să concepi Polonia ca pe un exemplu politic negativ fără o bază geografică. Tot așa cum polonezii pierduseră imperiul sarmaților, ei nu-și păstrasera în întregime vechiul caracter barbar: „Polonezii seamănă mai puțin cu strămoșii lor sarmați decît tătarii cu ai lor.“ Dar deosebirea dintre polonezi și sarmați era interpretată de Jaucourt, în maniera lui Rousseau, ca o schimbare în rău: „Au uitat simplitatea și frugalitatea strămoșilor lor sarmați.“ Jaucourt nu putea să aprobe obiceiul polonezilor de a adopta moda franceză pentru a o „amesteca apoi cu splendoarea orientală“. Într-o notă separată despre încoronările regilor în Polonia, Jaucourt le descria așa cum pasămite le văzuse el: „Vezi acolo splendoarea asiatică amestecată cu gustul Europei.“¹¹⁴ Tocmai posibilitatea acestor combinații și confuzii între Europa și Orient, între barbarie și civilizație situa Polonia în Europa de Est.

În spiritul anticlerical al *Enciclopediei*, convertirea la creștinism a Poloniei în secolul al X-lea nu era reprezentată ca o îmblînzire a barbariei. Jaucourt evoca o epocă a convertirilor prin tortură, cînd

cei care mâncau carne în timpul Postului Mare erau pedepsiți să li se scoată dinții, iar un bărbat vinovat de preacurvie putea fi spânzurat într-un cui bătut în „instrumentul fărădelegii sale“. Dacă mai târziu Polonia a fost mai tolerantă în privința religiei decât alte țări din Europa, devenind chiar „paradisul evreilor“, acesta era un avantaj minor datorat faptului că era mai înapoiată: „Polonia a fost însă barbară mai multă vreme decât Spania, Franța, Anglia și Germania, ceea ce arată că mai multe furtuni aduce cunoașterea parțială decât simpla ignoranță.“ Această enumerare de țări crea un contrast între barbaria Poloniei și îndoielnica civilizare parțială a Europei de Vest. Catolicismul fervent al polonezilor era o nouă dovadă de înapoiere, pentru că „pioșenia exagerată față de decretele Romei“, adică „supunerea oarbă a polonezilor“, era atribuită „fricii superstițioase“. ¹¹⁵

Ca și Ungariei, Poloniei i se reproșa irosirea resurselor naturale: „Natura a pus în acest stat toate cele trebuincioase vieții, grâne, miere, ceară, pește, vînat; și toate cele necesare pentru a deveni bogat, grîne, pășuni, vite, lînă, piei, mine de sare, metale, minerale; totuși, nu există popor mai sărac în Europa.“ Această îmbinare între o țară bogată și un popor sărac reprezenta un eșec paradoxal în relația dintre geografie și societate. Jaucourt exprima lipsa dezvoltării economice în termenii unei geografii fără sens, în care țările nu valorau mai mult decât hărțile pe care apăreau ca niște reprezentări abstracte:

Pămîntul și apa, totul e prielnic acolo unui mare comerț înfloritor, dar comerțul nu-și face apariția. Atît de multe râuri și fluvii, Duna, Bugul, Nistrul, Vistula, Nemanul, Niprul, nu sînt bune decît să apară pe hărțile geografice. S-a observat de mult că ar fi ușor să se lege prin canale oceanul nordic și Marea Neagră, ca să se unească drumurile comerciale ale Orientului și Occidentului; dar, departe de a construi niște vase comerciale, Polonia, care a fost de mai multe ori umilită de flotele străine, nu s-a gîndit nici măcar la o mică marină militară. ¹¹⁶

Fluviile Poloniei nu erau decît niște linii pe hartă, nefolositoare polonezilor înșiși, dar înfierbîntînd imaginația geografilor din Europa de Vest care își închipuiau o întîlnire inevitabilă a Orientului cu Occidentul în Europa de Est. Tipică și descumpănitoare era perspectiva unirii estului cu vestul prin niște fluvii care curgeau în principal înspre nord sau înspre sud. Tipică și derutantă era

greșeala elementară prin care *Enciclopedia* îi dădea Poloniei acces la „oceanul nordic“, cînd de fapt la nord Polonia avea ieșire la Marea Baltică. Oricît s-ar fi insistat că Polonia era o țară nordică, ea nu era cu siguranță o țară arctică.

Jaucourt confunda poate Polonia și Rusia, pentru că numai Rusia ar fi putut lega Marea Neagră de Oceanul Arctic, iar construirea canalelor în Rusia era de asemenea de mare interes pentru observatorii din Europa de Vest din secolul al XVIII-lea. *Travels in Russia* (*Călătorii în Rusia*) ale lui Coxe includeau un „Plan al canalului Vișnei Voloșok ce unește Marea Baltică și Marea Caspică“ și de asemenea un „Plan al canalului Ladoga“, aflat în lucru, care trebuia să lege Marea Albă de Marea Baltică.¹¹⁷ Mai exista un vechi proiect pentru un canal care să unească fluviile Don și Volga, preconizînd în final legături între Marea Neagră, Marea Caspică și Marea Baltică. Proiectul Don–Volga îi fusese încredințat de către Petru lui John Perry, un inginer englez. Pe parcursul întregului secol, asemenea planuri de canale atît pentru Polonia, cît și pentru Rusia au dat un sens comercial ideii de Europa de Est, reprezentîndu-i teritoriul evident estic din perspectiva căilor fluviale care să lege mările din nord de cele din sud.

„Acest stat, mai întins decît Franța, numără doar cinci milioane de locuitori“, spunea *Enciclopedia* despre Polonia, dar demografia luminată, ca și geografia luminată, mai și greșea. De fapt, populația era mai degrabă de douăsprezece milioane. *Enciclopedia* insista asupra unui tablou cuprinzător al unei țări cu resurse necultivate și cu o economie nedezvoltată, pentru a cultiva mai bine ideea de cultivare, pentru a dezvolta mai bine ideea de dezvoltare. Jaucourt enumera trăsăturile culturale negative ale Poloniei: „Nu are o școală de pictură și nici teatru; arhitectura se află la începuturile ei; Istoria este tratată acolo fără gust; Matematicile sînt puțin cultivate; Filozofia serioasă este aproape necunoscută.“ Rămînea totuși speranța unei dezvoltări după modele străine: „Timpul le aduce pe toate la maturitate; poate că într-o bună zi Polonia va dobîndi ceea ce a ajuns la perfecțiune în alte locuri.“ Conceptele de imaturitate și de imperfecțiune contribuiau la definirea subdezvoltării Europei de Est în raport cu Europa de Vest. Jaucourt lăsa Ungaria în seama Mariei Tereza și își încheia articolul despre Polonia cu speranța că

pe tronul ei avea să se instaleze un „mare rege“. Îl cita pe Coyer în privința felului de rege de care avea nevoie Polonia: un bărbat care, „văzînd în jurul lui un pămînt roditor, rîuri frumoase, Marea Baltică și Marea Neagră, ar înzestra acest regat cu vase, manufacturi, comerț, finanțe și oameni“, cineva care, abolind servitutea, i-ar putea aduce Poloniei „emulație, hărnicie, arte, științe, onoare și prosperitate“. ¹¹⁸ Un astfel de rege ar fi acționat conform unei viziuni a poziției geografice a Poloniei și ar fi inițiat un curs de dezvoltare care, pornind de la faptele geografice, să realizeze fațetele corespunzătoare ale civilizației.

„Carnea de cal și laptele de iapă“

Articolul despre Rusia din volumul al XIV-lea al *Enciclopediei* era considerat unul de „geografie modernă“ și începea prin a localiza Rusia pe două continente: „O vastă întindere de pămînt care constituie un mare imperiu, situat atît în Europa, cît și în Asia.“ Deși această caracterizare implica o separare clară a Rusiei europene de cea asiatică, Jaucourt a continuat prin a sugera că Rusia întreagă era în același timp europeană și asiatică și, cu toate că își propusese să trateze o chestiune de geografie „modernă“, aproape imediat a ridicat problema vechilor slavi. Trimițînd cititorul la descrierea Rusiei din primul volum al lui Voltaire despre Petru, publicat cu puțin timp în urmă, Jaucourt a trecut rapid în revistă provinciile rusești, identificînd Novgorodul ca fiind prima așezare a vechilor slavi. „Dar de unde veneau — se întreba el, plagîndu-l pe Voltaire — acești slavi a căror limbă s-a răspîndit în nord-estul Europei?“ ¹¹⁹ Jaucourt și Voltaire nu cunoșteau răspunsul, dar era semnificativ faptul că îi plasau pe slavii contemporani „în nord-estul Europei“, ceea ce reprezenta un pas înainte față de localizarea lor convențională în „nord“, un pas către conceptul modern de Europa de Est.

Insistența asupra componentei estice era evidentă și în explicațiile lui Jaucourt asupra importanței lui Petru, punct în care, din nou, îl urma îndeaproape pe Voltaire: „Înainte de țarul Petru, obiceiurile, îmbrăcămintea și moravurile rusești semănau mai mult cu cele asiatice decît cu cele ale Europei creștine.“ Jaucourt găsea o asemănare

între vechile forme de guvernămînt din Rusia și Turcia, comparîndu-i pe strelîți cu ienicerii, și credea că titlul de țar „vine mai degrabă de la șahii Persiei decît de la cezarii Romei”¹²⁰. În ceea ce privea comerțul, „poporul rus este singurul care face comerț cu China pe uscat”; cît despre băile publice, „ele sînt tot atît de des întîlnite la ruși ca și la turci”. Cel care a dat Rusiei o orientare definitivă spre Europa a fost totuși Petru cel Mare:

În timpul domniei lui Petru, poporul rus, care prețuia Europa (*qui tient à l'Europe*) și care locuia în orașe mari a devenit civilizat, interesat de comerț, de arte și de științe, iubitor de spectacole și de invenții ingenioase. Marele bărbat care a înfăptuit aceste schimbări s-a născut, din fericire, la timpul potrivit pentru a le face. A introdus în țara sa artele care fuseseră aduse la perfecțiune de popoarele vecine; și s-a întîmplat că aceste arte au progresat printre supușii săi, deja pregătiți să le aprecieze, în cincizeci de ani mai mult decît în orice altă parte a lumii în trei sau patru sute de ani; totuși, ele nu au căpătat încă rădăcini destul de adînci pentru ca o perioadă de barbarie să nu mai poată distruge acest frumos edificiu, ridicat într-un imperiu depopulat și despotic, unde natura nu-și împarte niciodată cu dărnicie binefacerile.¹²¹

Pentru ruși a deveni civilizat însemna a alege Europa, însemna că nu numai Petru, ci întregul popor rus trebuia să declare credință și supunere Europei. Artele și științele civilizației îi așteptau, aduse la perfecțiune de vecinii lor. Europa de Est, avînd pe de o parte asemenea vecini, dar suferind pe de altă parte influențele Asiei, era liberă să aleagă progresul și civilizația sau să riște o recădere în barbarie.

Cea mai puternică influență estică asupra Rusiei, văzută fără echivoc ca un factor de înapoiere, era cea a tătarilor. În Epoca Luminilor, li se putea concede Persiei, Chinei și Turciei existența propriilor civilizații orientale; nu însă și tătarilor. Dacă Rusia aparținea Hoardei de Aur în epoca lui Batu Han, Hoarda aparținea Imperiului Rus în epoca lui Petru, dar relația, fie ea și inversată, dintre Rusia și Hoardă, atîrna încă greu în balanța dintre Europa și Asia, dintre civilizație și barbarie. Articolul lui Jaucourt despre permanenta înapoiere a tătarilor din volumul al XV-lea al *Enciclopediei* era completarea necesară la articolul său despre dezvoltarea civilizației ruse din volumul al XIV-lea. De data aceasta poporului i se acorda

mai multă atenție decât teritoriului pe care îl ocupa: un lung articol despre tătari și o notă scurtă despre hanat, amîndouă concepute ca subiecte ale geografiei moderne. Hoarda era divizată în trei părți, după afiliațiile politice: hoarda rusă, cea chineză și cea independentă. Note subordonate identificau Hanatul Crimeii și Mica Hoardă, între care uneori nu se făcea nici o distincție, ambele nume referindu-se la Peninsula Crimeea și la teritoriile nordice din imediata vecinătate a Mării Negre, care nu trebuiau confundate cu Marea Hoardă, plasată în Asia precum vechile regate vag definite ale Bulgariei Mari și Ungariei Mari.¹²²

Marea Hoardă încă mai putea fi găsită pe hărți la sfîrșitul secolului al XVII-lea. În *Nouvelle introduction à la géographie* (Nouă introducere în geografie) a lui Sanson din 1695, pe harta lumii se vedea „Moscovie“ („Moscovia“), un teritoriu distinct, situat între „Europe“ la vest și „Grande Tartarie“ („Marea Hoardă“) la est. Dar „Petite Tartarie“ („Mica Hoardă“) apărea pe harta Europei ca parte din „Turquie en Europe“ („Turcia europeană“).¹²³ O hartă a Europei făcută de Guillaume Delisle, publicată la Paris în 1700, prefera deja să facă doar o distincție între „Moscovie Europe“ („Moscovia europeană“) și „Moscovie Asiatique“ („Moscovia asiatică“), stabilind o paralelă perfectă cu „Turquie Europe“ („Turcia europeană“) și „Turquie Asiatique“ („Turcia asiatică“). În 1712, o hartă olandeză făcută de Zürner înscrisa în marginea continentului numele de „Siberia“, care în secolul al XVIII-lea a înlocuit încetul cu încetul „Marea Hoardă“ pe harta Asiei de Nord.¹²⁴ În 1730 la Stockholm, lucrarea lui Strahlenberg *Das nord- und ostliche Theil von Europa und Asia* (Părțile nordice și estice ale Europei și Asiei) promitea o descriere mai detaliată a „Rusiei, a Siberiei și a Marii Hoarde“. La Paris în 1768 Siberia era un subiect de sine stătător cînd abatele Jean-Chappe d'Auteroche publica al său *Voyage en Sibirie* (Călătorie în Siberia). Dacă „Marea Hoardă“ devenea un concept geografic mai puțin important în secolul al XVIII-lea, „Mica Hoardă“ sau „Tartaria Minor“, incluzînd Crimeea, și-a păstrat locul pe hartă — pe harta Europei. Deși formal se afla sub suzeranitatea Constantinopolului, era adesea colorată diferit, ca pe harta lui Zürner din 1712. În cele din urmă, așa cum „Marea

Hoardă“ va fi transmisă geografiei moderne sub numele de „Siberia“, „Mica Hoardă“ va deveni „Crimeea“.

Cînd Jaucourt scria pentru *Encyclopedie*, Hoarda ca noțiune geografică îl interesa mult mai puțin decît tătarii ca etnie. I-a descris sumar ca „popoare care locuiesc aproape în tot nordul Asiei“, neglijînd pentru moment prezența lor în sudul Europei. A trecut apoi cu o pasiune de naturalist la o clasificare de tip Linné a tătarilor în cincisprezece neamuri principale, pe care le-a discutat în ordine alfabetică. Tătarii „barabinskoi“, de pildă, făceau parte din Marea Hoardă, dar tătarii din Bugeac erau fără îndoială locuitori ai Europei, populînd țărmul vestic al Mării Negre, aproape de gurile Dunării. Calmucii nu aveau „așezări stabile, locuind în corturi de pîslă pe care le instalează și le strîng într-o clipă“ și cutreierau Asia din Mongolia pînă la Volga.¹²⁵

După Jaucourt, tătarii din Crimeea semănau cu calmucii, „fără a fi totuși atît de urîți“. Erau mici de statură și îndesați, „cu pielea arsă de soare (*teint brûlé*), ochi înguști ca de porc (*yeux de porc*), nasul turtit, gura mică, dinții albi ca fildeșul și barba foarte rară“. Era o încercare de a caracteriza o altă rasă — și nu într-un mod măgulitor. Pentru a completa acest portret exotic al tătarilor din Crimeea, lui Jaucourt nu-i mai rămînea decît să adauge că „delicatesele lor sînt carnea de cal și laptele de iapă“¹²⁶. Cînd în 1762 Robert de Vaugondy și-a publicat *Nouvel atlas portatif* (*Noul atlas portabil*) (aproape contemporan cu *Encyclopedie*), una dintre hărți, folosind drept criteriu de cartografiere culoarea pielii, arăta că toți europenii erau albi, în timp ce o altă hartă, utilizînd tipul de fizionomie, arăta că locuitorii Miciei Hoarde, cu „nasurile lor turtite și ochii înguști“, aparțineau unei alte rase.¹²⁷ Jaucourt, care împrumuta liber ideile lui Buffon despre „Varietățile speciei umane“ din *Histoire naturelle* (*Istoria naturală*), rămînea credincios modului de a gîndi iluminist, folosind caracteristici rasiale pentru a sugera că tătarii din Crimeea, în ciuda faptului că locuiau în Europa, erau un popor complet diferit din Asia.

Tătarii cerchezi locuiau pe țărmurile Mării Caspice, la gurile fluviului Volga, dar, desigur, Jaucourt nu a mai făcut observația că din acest motiv și ei puteau fi considerați europeni. Puteau fi recunoscuți ca tătari după „limbă, obiceiuri, apucături și chiar după

înfățișare“. Cît despre aceasta din urmă, erau „foarte urîți“, deși se concede că femeile lor erau foarte frumoase, după cum Ségur avea să descopere într-o bună zi. Bărbații erau de asemenea circumciși „și respectă și alte datini musulmane“. Tătarii din Daghestan trăiau în jurul Mării Caspice și se distingeau de ceilalți prin faptul că erau „cei mai urîți dintre tătarii musulmani“. Pielea lor era „foarte arsă de soare“ (*fort basané*). Teritoriul tătarilor mongoli, care „constituie partea cea mai importantă a Marii Hoarde“, era situat la est de cel al calmucilor și se întindea pînă la „Marea Orientală“. Tătarii din Hoarda lui Nogai, care trăiau pe fluviul Volga și în jurul Mării Caspice, semănau cu tătarii din Daghestan, „cu deosebirea că, fiind și mai respingători, au fața zbîrcită a unei femei bătrîne“. Tătarii uzbeki, ultimii în ordine alfabetică, erau plasați în Buhara Mare, „o provincie întinsă a Marii Hoarde“¹²⁸.

Comentînd asupra istoriei tătarilor, Jaucourt îi compara cu alți barbari, observînd că în timp ce goții, care au cucerit Imperiul Roman, au adus aici monarhia și libertatea, tătarii au adus numai sclavia și despotismul în țările pe care le-au cucerit. Cu toate acestea, întinderea cuceririlor lor „ne depășește imaginația“. Era „umilitor pentru natura umană că aceste neamuri barbare au subjugat emisfera noastră aproape în întregime“, că „acest popor atît de urît la înfățișare (*vilain de figure*)“ a fost „stăpînul lumii“. Jaucourt se referea la epoca lui Genghis-Han, la curtea căruia „se vedea un amestec de barbarie tătarească și de lux asiatic“, precum și „anticele care scitice folosite încă pînă și de tătarii din Crimeea“. Deși tătarii, cu obiceiurile lor primitive de diverse origini (așa cum le „vedea“ Jaucourt), reprezentau un amestec confuz pentru Europa de Vest, Jaucourt putea totuși să-i clasifice și să-i analizeze în ordine alfabetică, de la bașkiri la uzbeki, arătînd cum erau înrudiți prin limbă, obiceiuri, apucături și înfățișare (respingătoare). Dilema pe care Jaucourt nu o putea rezolva era că atît de multe dintre aceste popoare trăiau în Europa, adică în Europa de Est. „Acest mare rezervor de oameni ignoranți, puternici și războinici s-a revărsat adesea, inundînd aproape toată emisfera noastră“, scria Jaucourt. Își liniștea cititorii, explicîndu-le că tătarii încă luptau cu arcuri și săgeți, că lumea civilizată era în siguranță: „Marile emigrații ale acestor popoare nu mai sînt de temut; popoarele șlefuite sînt apărute de

năvălirile acestor neamuri barbare.“¹²⁹ De fapt, problema nu erau doar emigrațiile, inundațiile și năvălirile din afară: tătarii se aflau deja în Europa, de-a lungul țărmurilor Mării Negre și ale Mării Caspice, la gurile Dunării și ale Volgăi. În 1944, Stalin i-a deportat pe toți tătarii din Crimeea, 250 000 de oameni, în Siberia și în Asia Centrală; astăzi ei se întorc în sfârșit acasă, în Crimeea, în Europa.

Jaucourt a fost cel care a scris articolul din *Enciclopedie* despre Europa, publicat în volumul al VI-lea, înainte să descrie Ungaria, Polonia, Rusia sau Hoarda. Granița estică a continentului nu era definită geografic. Europa, deși „cea mai mică dintre cele patru părți ale lumii“, era cea mai importantă „prin comerțul ei, prin navigație, prin fertilitatea ei, prin popoarele ei luminate și harnice, stăpânirea Artelor, a Științelor și a Profesiunilor și, în primul rînd, prin Creștinism“¹³⁰. În articolele sale ulterioare, Jaucourt a scris despre țări și popoare din Europa care nu se puteau lăuda cu tot atîtea progrese la aceste capitole, criteriile lui pentru civilizație, și pentru care dobîndirea a tot ceea ce făcea fala Europei trebuia să devină un scop. Deși lui Jaucourt i se repartizaseră toate aceste articole de geografie care extindeau inevitabil Europa *Enciclopediei*, nu el a fost autorul articolului despre Geografie din volumul al VII-lea. Acesta a fost scris de Robert de Vaugondy, autor, împreună cu tatăl său, al *Atlasului universal* și membru al Academiei lui Stanisław Leszczyński de la Nancy. Articolul îl menționa pe Boscovich și făcea referință la cartografierea științifică a statelor papale. Îi amintea pe Petru cel Mare, care adusese în Rusia „Științele“, printre care cartografia, și pe Joseph Delisle, care venise în Rusia ca să lucreze la atlas. „Începutul secolului nostru — declara Robert, întru totul în spiritul *Enciclopediei* — trebuie privit ca epoca unei înnoiri generale a Geografiei în Franța și în toate celelalte țări ale Europei, căroră, ca să spunem așa, regatul nostru pare să le fi dat cheia cunoașterii.“¹³¹ În secolul al XVIII-lea, geografia ca disciplină era una dintre uneltele dominației culturale, stabilind relațiile dintre Franța și celelalte țări ale Europei, dintre Europa și celelalte părți ale lumii. De la atlas la enciclopedie, geografia era esențială pentru localizarea țărilor din Europa de Est, pentru plasarea lor pe harta cognitivă a Iluminismului.

Sfătuirea Europei de Est

Partea I: Rusia lui Voltaire

„Marele galop către Adrianopol“

„Majestatea Voastră este obligată să conducă armate — îi scria Voltaire Ecaterinei în 1770 — în Valahia, în Polonia, în Basarabia, în Georgia și găsește totuși timp să-mi scrie mie.“ Dar mesajele schimbate de ei în timp de război nu au fost o excepție de la regula corespondenței lor pentru că, dimpotrivă, tocmai în anii primului război de durată al Ecaterinei împotriva Turciei și a Poloniei, din 1768 pînă în 1774, această extraordinară corespondență a atins punctul culminant, o intensitate a schimburilor epistolare care nu a fost niciodată egalată în timp de pace. Ambițioasa politică externă a Ecaterinei, de dominație și de cucerire atît în Polonia cît și în Turcia, făcea din nord-estul și sud-estul Europei un singur teritoriu coerent, Europa de Est, evident pe hărțile militare ale generalilor și ale oamenilor de stat și pe hărțile mentale ale unui public luminat. Scrisorile lui Voltaire din timpul războiului îi ofereau Ecaterinei reflectarea filozofică a campaniilor ei militare, în care Valahia, Polonia, Basarabia și Georgia erau cărămizile cu ajutorul cărora trebuia construită o nouă geografie europeană. „Gîndurile domnului d’Alembert și ale mele — îi scria Voltaire Ecaterinei tot în 1770, evocînd astfel o mentalitate colectivă a Iluminismului — zboară către Dardanele, către Dunăre, către Marea Neagră, către Bender, către Crimeea și mai ales către Sankt-Petersburg.“¹ Această hartă mentală a Europei de Est era opera imaginației stimulate și intensificate de forma epistolară, care îi permitea lui Voltaire să stea acasă la Ferney în Elveția, în timp ce cuvintele lui căpătau aripi și traversau Europa ca să ajungă la Sankt-Petersburg. În timp ce mișcările de trupe delimitau teritoriul coerent al Europei de Est de la Sankt-Petersburg la Dardanele, drumurile de poștă stabileau în același

timp depărtarea geografică și accesibilitatea intelectuală a acestuia, reprezentate de adresa unei scrisori trimise în Est. Când în 1758 a apărut harta „Poștelor din Europa“, Rusia lipsea încă de pe ea, iar ruta care pornea de la Viena părea să se termine undeva la est de Varșovia.² În 1770 Voltaire putea deja să corespundă cu ușurință cu Ecaterina, dar această legătură poștală, ca oricare alta, îi apropiă și în același timp scotea în evidență distanța care îi separa.

Nu era prima dată când Voltaire călătorea cu gândul prin Europa de Est, pentru că mai fusese acolo alături de Carol al XII-lea, care poposisse într-adevăr la Bender pe când era oaspetele tătarilor. Scrisorile lui Voltaire către Ecaterina căpătau o intensitate în plus datorită sentimentului lui de *déjà vu* pe măsură ce redescoperea urmele și locurile pe care le explorase pentru prima oară atunci când, cu vreo patruzeci de ani în urmă, scria despre Carol. În timp ce *Istoria lui Carol al XII-lea* îl obligase pe istoric să se ascundă în spatele eroului, pentru a da un aer de autenticitate mai convingător narațiunii despre țări și popoare, forma epistolară a scrisorilor personale lăsa frâu liber imaginației geografice a scriitorului. Atît Ecaterina, cît și Voltaire au făcut cunoscută existența acestei corespondențe private, iar după moartea lui Voltaire în 1778, cîteva dintre scrisori au fost pregătite pentru tipar de Beaumarchais, contribuind la edificarea conceptului iluminist de Europa de Est.

Criticii care, încă din secolul al XVIII-lea, s-au întrebat dezaprobat de ce a ales Voltaire să scrie istoria unui cuceritor precum Carol au scăpat din vedere semnificația descoperirii imaginare de către Voltaire a țărilor și a popoarelor din Europa de Est. Glorificarea armatelor Ecaterinei de către Voltaire a pricinuit și mai multe critici, ascunzînd semnificația emoției epistolare pe care o resimțea întorcîndu-se în aceleași locuri alături de un alt cuceritor. „Este destul — exulta el, deși în realitate nu era destul pentru el — că în atît de puțină vreme ați ajuns să fiți stăpîna absolută a Moldovei, a Valahiei, aproape a întregii Basarabii, a celor două maluri ale Mării Negre, unul dinspre Azov, iar celălalt dinspre Caucaz.“ Ecaterina i-a citit scrisorile și i-a răspuns în 1771 la preocupările geografice și la enumerările de nume.

Nu-i așa că există aici o mulțime de materiale pentru a corecta și a mări hărțile geografice? În acest război am auzit numele unor locuri pe care

nu le-am mai auzit pomenite pînă acum și despre care geografii spuneau că erau pustii.³

Astfel exprima ea relația intimă dintre cucerirea geopolitică și cunoașterea geografică a Europei de Est în secolul al XVIII-lea. Răspunsul lui Voltaire avea ca premisă aceeași relație; cum armatele Ecaterinei tocmai intraseră în Crimeea, el aștepta cu nerăbdare o hartă a ținutului. „Pînă acum nu am avut hărți acceptabile“, observa el și îi critica pe turci pentru ignoranța lor în materie de geografie: „Aveți o țară frumoasă, dar nu o cunoașteți. Împărăteasa mea vă va face s-o cunoașteți.“⁴

Dar însemnătatea acestui război din punct de vedere geografic nu stătea doar în faptul că atrăgea atenția asupra unor locuri și nume izolate, ci mai ales în asocierea și combinarea lor. Războiul Rusiei împotriva Turciei și a Poloniei din 1768 pînă în 1774 a pus pe aceeași hartă militară aproape toată Europa de Est, concepută ca un vast teatru de război. Ecaterina va lupta din nou împotriva Turciei și a Poloniei, spre sfîrșitul domniei sale, din 1787 pînă în 1795, conflictul încheindu-se cu împărțirea finală a Poloniei și întărind mesajele politice și geografice ale celui alt război. În calitatea sa de lider incontestabil al Iluminismului, Voltaire a formulat în scrisorile sale un concept al Europei de Est care să acopere teritoriul pe care se desfășurau campaniile Ecaterinei. „Aștept cu umilință de la destin și de la geniul vostru — scria el în 1773 — limpezirea (*débrouillement*) acestui haos în care este cufundat pămîntul, de la Danzig pînă la gurile Dunării“, triumful „luminii“ (*lumières*) asupra „întunericii“ (*ténèbres*).⁵ Voltaire făcea din stăpînirea Europei de Est un punct al programului Iluminismului, limpezirea situației unor țări care era neclară numai pentru că așa spunea el că era. Europa de Est era declarată de aceeași autoritate intelectuală o parte a pămîntului cufundată în haos și întuneric. Dar ceea ce era aici într-adevăr original și poate de neconceput înaintea acestui război era asociația mentală între fluvii prin care Gdańskul, aflat la gurile Vistulei, la Marea Baltică, era legat de gurile Dunării la Marea Neagră.

În această corespondență Voltaire a dezvoltat idei luminate despre putere și imperiu, slăvind-o pe Ecaterina ca pe „stăpîna absolută“ a unor țări aproape necunoscute, iar formula sa pentru absolutism în Europa de Est îmbina elemente de teorie politică și de

fantezie personală. Rousseau, scriind despre Polonia, a dat o expresie celebră unui discurs complementar care, sfidându-i pe Ecaterina și pe Voltaire, imagina eliberarea Europei de Est pornind de la identitatea națională. Dar aceasta era tot o rețetă iluministă prescrisă din Europa de Vest, și, lucru semnificativ, Rousseau le-a dat recomandărilor sale forma narativă a unei scrisori deschise către polonezi. Scrisorile către Europa de Est îi permiteau filozofului, Voltaire sau Rousseau, să participe personal la o călătorie de explorare politică prin țări necunoscute. „Mi se pare că eu sînt cel care a trecut Dunărea“, scria Voltaire în 1773. „În visul meu mă urc pe cal și mă avînt în marele galop către Adrianopol.“⁶

„Sînt mai bătrîn decît imperiul vostru“

Ecaterina i-a scris prima oară lui Voltaire în 1763, ca să-i mulțumească pentru cel de-al doilea volum din *Petru cel Mare*. Terminarea acestei opere, împreună cu încheierea în același an a Războiului de Șapte Ani, a marcat sfîrșitul primei etape a descoperirii Europei de Est de către Iluminism și începutul unei noi faze în relațiile internaționale și în crearea de concepte culturale caracterizate printr-un interes și mai puternic, îndreptat în primul rînd asupra figurii fascinante a Ecaterinei înseși. Ecaterina era o prințesă germană venită în Rusia în 1744, la vîrsta de paisprezece ani, pentru a se căsători cu moștenitorul imperiului, nepotul lui Petru cel Mare. Acesta i-a urmat la tron Elisabetei în 1762 și a fost curînd înlăturat de Ecaterina printr-o lovitură de stat încununată de un deplin succes; țarul rămas fără tron a fost, în mod oportun, ucis. Așa că atunci cînd, un an mai tîrziu, Ecaterina îi scria lui Voltaire ea avea treizeci și patru de ani, era țarină doar de un an și încă își consolida poziția politică în Rusia și în străinătate. Știa că Voltaire fusese o figură de oarecare însemnătate în timpul domniei anterioare, scriind istoria lui Petru pentru Elisabeta, fiica lui Petru, primind informații printr-o corespondență cu Ivan Șuvalov, favoritul Elisabetei. Ecaterina i-a mulțumit lui Voltaire pentru volumul despre Petru cel Mare printr-o frază de complezență, menită poate

să i se aplice atît autorului, cît şi eroului: „Este adevărat că nu poţi fi uimit îndeajuns de geniul acestui mare om.“⁷

Scrisoarea Ecaterinei din 1763 încerca să stabilească o legătură personală între ea şi Voltaire. Ecaterina ştia că Voltaire spusese cuvinte măgulitoare despre ea; de fapt, el era faimos pentru modul lui de a linguşi capetele încoronate, iar ea avea să fie curînd copleşită de complimentele lui, mai mult decît oricare alt suveran. Acum, după numai un an de domnie, îl sfătuia plină de modestie să nu o laude înainte ca ea să se arate demnă de aceasta, de teamă ca nu cumva nişte elogii premature să le compromită amîndurora „reputaţia“. Acesta era cuvîntul care surprindea cel mai bine natura viitoarelor relaţii, care a însemnat mai presus de toate asocierea a două reputaţii extraordinare la cel mai înalt nivel al culturii, politicii şi relaţiilor internaţionale. În 1763 reputaţia lui Voltaire era chiar mai mare decît a Ecaterinei, pentru că, deşi ea pusese în scenă o lovitură de stat spectaculoasă, el fusese regele neîncoronat al Iluminismului european pentru o întreagă generaţie. Anul 1746, scria Ecaterina, fusese un an de răscruce în evoluţia ei intelectuală, pentru că atunci, „din întîmplare, scrierile dumneavoastră mi-au căzut în mînă“ şi „de atunci nu am încetat să le citesc“. Ar fi dorit să citească şi alte cărţi la fel de bune: „Dar unde să le găseşti?“⁸

Ecaterina, privind retrospectiv în 1763, stabilea data precisă cînd l-a descoperit pe Voltaire, strîns legată de sosirea ei în Rusia şi de adoptarea unei identităţi ruse. Venise în 1744 şi în acelaşi an avusese loc ceremonia convertirii ei la religia ortodoxă, cînd îşi lepădase chiar şi numele, Sophia, pentru a deveni pentru totdeauna Ecaterina. În anul următor, 1745, şi-a completat noua identitate rusă cu mariajul său probabil neconsumat. Apoi în 1746 l-a descoperit pe Voltaire şi şi-a subminat această identitate adoptînd rolul unei susţinătoare discrete a Iluminismului francez — sau cel puţin aşa îşi reprezenta ea în 1763 convingerile. Anul 1746 a fost important şi pentru relaţia lui Voltaire cu Rusia, fiindcă atunci a fost ales membru corespondent al Academiei de Ştiinţe de la Sankt-Petersburg. Dar Academia i-a acordat cu destule rezerve misiunea de a scrie viaţa lui Petru, iar academicieni de renume, precum germanul Gerhard Müller şi rusul Mihail Lomonosov, au criticat aspru manuscrisul lui.⁹ Cînd Ecaterina i-a atras atenţia lui Voltaire asupra

anului 1746, i-a adus aminte că și el „venise“ în Rusia, ca străin, curînd după ce ajunsese și ea acolo. Ca mare ducesă, ea făcuse față unor frustrări în viața personală și în cea politică, în timp ce el, în calitate de membru corespondent, avusese parte de conflicte intelectuale cu Academia. Lovitura de stat din 1762 i-a adus Ecaterinei puterea politică, în ciuda succesiunii dinastice legitime, în timp ce corespondența ei cu Voltaire începută în 1763 i-a adus acestuia, în pofida Academiei, triumful în Rusia ca sfătuitor și confident al țarinei.

În acea primă scrisoare din 1763, Ecaterina îl pomenea cu dispreț pe Rousseau ca să scoată în evidență loialitatea ei față de Voltaire. 1762, anul loviturii de stat a Ecaterinei, a fost și anul marii lovături intelectuale a lui Rousseau, al publicării *Contractului social* și a lui *Emil sau Despre educație*, care anunțau afirmarea unei noi generații de iluminiști, trîmbițînd o filozofie pe care nici măcar bătrînul Voltaire nu putea să nu o vadă ca pe o sfidare. Printre multe idei originale și radicale ale lui Rousseau, *Contractul social* adopta o poziție diferită de cea a lui Voltaire în chestiunea Rusiei.

Petru cel Mare avea un geniu imitativ; nu avea adevăratul geniu, acela care creează și face totul din nimic. Unele dintre lucrurile pe care le-a făcut au fost bine făcute, dar majoritatea au fost nepotrivite. El a văzut că poporul său era barbar, dar n-a văzut că nu era copt încă pentru viața civică; a vrut să-l civilizeze cînd ar fi trebuit abia să-l oțelească. Mai întîi a vrut să facă din supușii săi niște germani, niște englezi, cînd ar fi trebuit să înceapă prin a-i face ruși; i-a împiedicat pe supușii săi să devină ceea ce ar fi putut fi, convingîndu-i că erau ceea ce nu erau. Așa procedează unii profesori francezi care își formează elevii ca să strălucească în vremea copilăriei, pentru ca apoi să nu mai fie niciodată nimic. Imperiul Rusiei va voi să subjuge Europa și va fi subjugat el însuși. Tătarii — supușii sau vecinii lui — vor ajunge să fie stăpîinii lui și ai noștri.¹⁰

Imaginea lui Rousseau despre Rusia (pe care nu a vizitat-o niciodată) coincidea în unele privințe cu imaginea Europei de Est din *Istoria lui Carol al XII-lea* a lui Voltaire: popoare necivilizate, nedisciplinate, fundamental diferite de francezi, de englezi și de germani.

Primul volum al lui Voltaire despre Petru din 1759 își decretase eroul, în spiritul unei autoreclame fără sfială, „poate dintre toți prin-

cipii cel ale cărui fapte merită cel mai mult să fie transmise posterității“. Voltaire declama pe un ton aproape biblic despre realizările țarului, despre opera lui de creație: „Petru s-a născut și Rusia s-a format.“¹¹ Evident, Rousseau intenționa să-l contrazică atunci când strecura în *Contractul social* acele observații critice la adresa lui Petru, negînd că ar fi avut „adevăratul geniu“, chiar atunci cînd cel de-al doilea volum al lui Voltaire era pe cale să apară. Cînd Ecaterina i-a adus un omagiu lui Petru („nu poți fi uimit îndeajuns“), ea s-a aliat cu Voltaire împotriva lui Rousseau și a promis că va dovedi că „profeția“ lui Rousseau era greșită. Această profeție se referea la triumful tătarilor, și vrajba dintre cei doi filozofi a determinat fără îndoială entuziasmul manifestat de Voltaire în scrisori față de războaiele Ecaterinei, cînd aceasta a luptat, după 1768, împotriva polonezilor, a turcilor și a tătarilor. În mod inevitabil, în timpul acestor campanii, Rousseau a devenit apărătorul Poloniei. În 1783 Ecaterina a anexat Crimeea, iar în 1772, 1793 și 1795 a participat la împărțirile Poloniei. Dar dacă țarina a ieșit singură învingătoare, mărindu-și imperiul pe hartă, viziunile rivale ale celor doi filozofi, Voltaire și Rousseau, au supraviețuit amîndouă devenind polii ideologici în funcție de care s-a definit conceptul politic modern de Europa de Est.

Scrisorile lui Voltaire (cîte ne-au parvenit) nu au devenit frecvente decît după 1765, cînd i-a dedicat Ecaterinei *La philosophie de l'histoire* (*Filozofia istoriei*), scrisă sub pseudonimul „abatele Bazin“ și „editată“ chipurile de nepotul acestui cleric îngrijorător de anticlerical. Cartea abatelui Bazin nu fusese încă arsă în Franța, îi spunea Voltaire Ecaterinei; de fapt „se crede că a scris-o în țara voastră, pentru că adevărul vine din nord“¹². Nimeni nu ținea mai mult la conceptul de „nord“ decît Voltaire, care îl golise de sens descoperind Europa de Est. Voltaire eluda subtil distanța dintre Europa de Est și Europa de Vest prin inventarea unui *alter ego* care scria în țara Ecaterinei, în timp ce Voltaire rămînea la moșia sa de la Ferney. Lucru interesant, în 1758 Voltaire se gîndise mai întîi să se stabilească în Lorena, ca supus al lui Leszczyński, regele titular al Poloniei.¹³ Fantasma lui Voltaire de a se stabili în Europa de Est nu s-a realizat, în schimb el și-a găsit refugiul, aproape în afara

oricărei jurisdicții, la Ferney, la granița dintre Franța și Elveția, la adăpost de dușmanii Iluminismului din ambele țări.

„Nepotul lui Bazin mi-a spus — îi scria Voltaire Ecaterinei — că a ținut foarte mult la Prințesa de Zerbst, mama Majestății Voastre, și mi-a zis că era de asemenea foarte frumoasă și plină de spirit.“ Voltaire o cunoscuse într-adevăr pe mama Ecaterinei, deși afecțiunea „nepotului“ era desigur o exagerare politicoasă a sentimentelor pe care Voltaire le va fi avut întâlnind-o. De fapt, omagiul adus frumuseții și spiritului ei, împreună cu sugestivele cuvinte „a ținut foarte mult“ evocau chiar o poveste de dragoste între *alter ego*-ul lui Voltaire și mama Ecaterinei, ceea ce făcea din Ecaterina un fel de copil imaginar al Iluminismului francez. Ea a părut să înțeleagă și să continue această idee, replicându-i: „Afecțiunea nepotului Bazin pentru mama mea îl face pe acesta să se bucure de mai multă trecere la mine (*chez moi*).“ Voia ea să sugereze că nepotul Bazin se afla la urma urmelor la ea în Rusia? În următoarea scrisoare, Voltaire o avea pe Ecaterina cu el la Ferney, sau cel puțin un medalion care o „reprezenta“: „Foarte prețioase sînt pentru mine medalioanele care vă reprezintă. Trăsăturile Majestății Voastre mi le amintesc pe cele ale prințesei, mama voastră.“¹⁴ Schimbul epistolar făcea posibile deplasările ludice în timp și spațiu la o vreme în care doar scrisorile străbăteau Europa. Voltaire și Ecaterina au folosit aceste scrisori pentru a explora posibilele corespondențe între Europa de Vest și Europa de Est și mai întîi și-au inventat o relație, bazată pe întâlnirea ei la Sankt-Petersburg cu lucrările lui și întâlnirea lui la Paris cu mama ei.

Semnificația specială a mamei Ecaterinei în corespondența lor stătea în aceea că scotea în evidență faptul că Ecaterina însăși era o străină în Rusia. În 1770 Voltaire, după întâlnirea cu un prinț rus, i-a scris Ecaterinei pentru a se declara „încîntat de marea politețe a supușilor voștri“. Meritul era al ei, dar și al mamei ei: „Ați adus (*apporté*) în imperiul vostru toată eleganța prințesei, mama voastră, căreia i-ați dat și mai multă strălucire.“ Voltaire ținea astfel să afirme că ceea ce Ecaterina adusese în Rusia adusese din străinătate. „Constat mereu cu multă plăcere — i-a răspuns Ecaterina — amintirile pe care le aveți despre mama mea.“¹⁵ Aceste

amintiri slujeau, în corespondența cu Voltaire, ca un memento al originii și al identității ei.

Identitatea rusă adoptată de Ecaterina era deja un subiect de discuție în primele scrisori ale lui Voltaire din 1765: „Să îndrăznesc să spun, doamnă, că sînt puțin supărat că vă numiți Ecaterina?” Pentru că Ecaterina era un nume de sfîntă, iar el, din motive poetice, ar fi preferat să i se adreseze cu numele de Iuno, Minerva sau Venus. Voltaire părea să împărtășească acea convingere a Iluminismului potrivit căreia orice bărbat sau femeie, de la Ecaterina la Casanova, putea să vină în Rusia și să își improvizeze orice identitate ca o prerogativă a puterii. Ecaterina putea să devină o zeiță, iar Voltaire însuși și-a luat un aer de senectute mitologică, estimîndu-și vîrsta în termenii istoriei Rusiei.

Sînt mai bătrîn, doamnă, decît orașul în care domniți și a cărui podoabă sînteți. Mă încumet chiar să adaug că sînt mai bătrîn decît imperiul vostru, datînd noua sa fondare de la creatorul său Petru cel Mare, a cărui lucrare voi o desăvîrșiți.¹⁶

Dacă Rusia era un spațiu al creativității, unde Ecaterina putea să desăvîrșească lucrarea lui Petru tot așa cum dădea mai multă strălucire manierelor elegante ale mamei sale, Voltaire putea și el să își pună la încercare și să-și rafineze propriul program intelectual, aplicîndu-i principiile la formele nefinisate ale Europei de Est. Voltaire o saluta pe Ecaterina ca pe o zeiță a Iluminismului în Rusia, iar apoi o folosea ca muză, ca inspirație pentru a încheia traiectoria simfonică a întreprinderii sale filozofice de o viață. *Istoria lui Carol al XII-lea* anunța descoperirea fascinantă a Europei de Est, iar *Istoria Rusiei sub domnia lui Petru cel Mare*, cu cele două volume ale ei din 1759 și din 1763, constituia partea mediană lentă a simfoniei; venea apoi fantastica mișcare finală din corespondența filozofului cu Ecaterina din 1763 pînă la moartea sa, în 1778.

„Limpezirea haosului“

Istoricul Albert Lortholary a descris un „miraj rus în Franța“ în secolul al XVIII-lea, o imagine iluzorie creată și admirată de

filozofi, de la „mitul lui Petru“ la „legenda Ecaterinei“. ¹⁷ Primul mit data din 1717, de la vizita lui Petru în Franța, care fusese curînd urmată de elogiul lui Bernard de Fontenelle, scris pentru Academia Franceză de Științe, cu ocazia morții lui Petru în 1725. Acest mit a suferit apoi noi transformări, în primul rînd în operele lui Voltaire, a cărui proeminență și influență au făcut din Petru un mare erou politic al Iluminismului, deși în *Contractul social* Rousseau încă mai considera plauzibilă o perspectivă disidentă. În 1759, anul primului volum despre Petru, mitul a trecut într-o altă etapă și și-a găsit exprimarea într-un nou gen literar, cînd Antoine Thomas, inspirat de Voltaire, a început să scrie un poem epic despre Petru, o *Petreidă* după modelul *Eneidei* lui Virgiliu. Încurajat de Voltaire, Thomas și-a consacrat tot restul vieții acestui proiect, citind în public fragmente din poemul în lucru, dar lăsînd la moartea sa, în 1785, manuscrisul neterminat și nepublicat. Primele cînturi puneau accentul pe lecțiile de civilizație învățate de Petru în călătoriile sale prin Anglia, Franța și Olanda, iar Thomas relua în versuri uneori îngrozitoare platitudinile deja bine cunoscute ale mitului lui Petru:

*Je vois le despotisme en tes heureuses mains,
Etonné de servir au bonheur des humains. [...]*

(Văd despotismul în mîinile tale fericite,
Surprins să slujească fericirii oamenilor. [...])

*Et, du trop lent destin changeant l'ordre commun,
Que dix siècles pressés viennent s'unir en un.*

(Și, schimbînd rînduiala destinului prea lent,
Să se unească-ntr-unul, grăbite, zece veacuri.) ¹⁸

Despotismul luminat și progresul accelerat erau părți interdependente ale mitului lui Petru, contribuind la conceperea Europei de Est ca un teritoriu al înapoierii.

Voltaire pretindea că îl văzuse pe Petru cînd țarul venise la Paris în 1717, dar a început să facă această afirmație abia în 1759, cînd primul său volum despre Petru era gata să apară. „Cînd l-am văzut acum patruzeci de ani, vizitînd magazinele din Paris — își amintea Voltaire —, nici el și nici eu nu bănuiam că într-o bună zi voi fi cronicarul lui.“ ¹⁹ Se prea poate ca tînărul Voltaire să-l fi văzut pe

țar în 1717, dar această amintire era evocată, asemeni celei despre mama Ecaterinei, pentru a stabili o legătură personală în contextul unei întreprinderi literare menite să creeze un mit și o legendă. Alți oameni care și-au notat impresiile despre Petru la Paris au încercat să înțeleagă relația lui cu „barbaria” din Rusia, ca Marshal Villeroi, care se gîndea că „acest prinț despre care se spune că este barbar nu e așa deloc”. Admirația lui Saint-Simon pentru Petru a scăzut însă cînd a observat „semnul clar al barbariei antice a țării sale” și l-a salutat condescendent pe „acest monarh care dorea să se ridice și să-și ridice țara din barbarie”.²⁰ Progresul unei țări barbare părea astfel să depindă de reformele civilizatoare ale unui prinț barbar. Recomandarea despotismului luminat pentru Europa de Est a fost în cele din urmă soluția care a evitat această dilemă și care a întrunit cele mai multe sufragii cînd pe tronul Imperiului Rus a venit Ecaterina, care nu avea deloc sînge rusesc.

În 1717, Petru a vizitat Academia Franceză de Științe și a devenit membru corespondent onorific, furnizînd cîteva hărți foarte apreciate ale Rusiei. La moartea lui Petru în 1725, Fontenelle, în calitatea sa de secretar al Academiei, a prezentat un elogiu funebru, tot așa cum, doi ani mai tîrziu, avea să facă unul pentru Sir Isaac Newton. Orațiile funebre i se potriveau lui Fontenelle, faimos pentru ale sale *Dialogues des morts* (*Dialoguri ale morților*), în timp ce descoperirea retorică a Rusiei era de asemenea la îndemîna autorului reflecțiilor despre „pluralitatea lumilor”. Admirația sa pentru Petru a stabilit în linii mari mitul din secolul al XVIII-lea, descriînd un proces de dezvoltare în care Rusia însăși era pînza albă pe care desena Petru, gradul zero al civilizației: „Totul era de făcut (*tout était à faire*) în Moscovia și nimic de terminat.” Petru a trebuit să „creeze o nouă nație”. Această teză presupunea existența mai multor niveluri de civilizație, astfel încît Rusia putea să învețe de la „popoarele mai înțelepte și mai șlefuite”, ca să poată ajunge curînd la „nivelul lor (*niveau*)”, într-un ritm accelerat, grăbind „progresul încet pe care îl suportaseră ele”.²¹ Puterea programatică a acestor cuvinte era destul de clară cînd, în anii 1750, Voltaire, plănuindu-și propria operă despre Petru cel Mare, nu a făcut decît să modifice formula lui Fontenelle ca să exprime mai clar locul

Rusiei pe scara dezvoltării înainte de Petru — „aproape totul era încă de făcut“²².

Petru, ca personaj și ca dilemă istorică, a apărut pentru prima oară în scrierile lui Voltaire ca învingătorul lui Carol al XII-lea, rivalul său în cotropirea Europei de Est. În cursul anilor 1730, pe măsură ce se succedau edițiile acestei populare istorii, Voltaire a devenit puțin stîmjenit de entuziasmul său pentru spiritul de cucerire personificat de Carol. Într-o ediție din 1739 a adăugat cîteva pasaje menite să facă din personajul lui Petru un erou alternativ: „Un singur om a schimbat cel mai mare imperiu din lume.“ Dar țarului îi lipsea „omenia“, după părerea lui Voltaire, care la acea vreme încă își mai păstra un oarecare simț critic în privința lui Petru: „Brutalitatea sa în plăceri, ferocitatea în moravuri și barbaria în răzbunări se amestecau cu atîtea virtuți. Își civiliza (*poliçait*) popoarele, dar el însuși era un sălbatic.“ Petru executase personal criminali, iar Voltaire a observat că „în Africa există monarhi care varsă sîngele supușilor cu mîinile lor, dar aceștia trec drept barbari“. Voltaire a făcut chiar aluzie la condamnarea și la moartea propriului fiu al lui Petru ca o filă neagră în istoria domniei sale, o faptă care trebuia pusă în balanță cu „binele pe care l-a făcut supușilor săi“²³. Mutîndu-și interesul de la Carol la Petru, Voltaire a dezvoltat o concepție subtilă a dominației în Europa de Est, dominația ca proces de civilizare mai degrabă decît ca simplă subjugație. Petru reprezenta totodată cazul unui protagonist est-european — un rus, care putea trece drept un african, care putea trece drept barbar — spre deosebire de cel al unui aventurier străin din Suedia sau al unei prințese străine din Germania.

În 1748 Montesquieu a inclus cîteva observații asupra lui Petru în *Spiritul legilor*, iar Voltaire a adus ceva mai multe informații în *Anecdotes sur le czar Pierre le Grand* (*Anecdote despre țarul Petru cel Mare*), care anunțau tratarea pe larg a subiectului ce avea să urmeze. Montesquieu a făcut din Petru subiectul principal al secțiunii despre „mijloacele firești de schimbare a moravurilor și a manierelor unui popor“. Legiferarea în domeniul obiceiurilor era criticată ca fiind nefirească, iar raderea bărbilor și scurtarea veșmintelor ordonate de Petru erau citate de Montesquieu ca „pilde de tiranie“, fiind în plus inutile în Rusia:

Ușurința și iuteala cu care această națiune s-a civilizat au dovedit fără doar și poate că acest principe avea despre ea o părere prea proastă și că acei oameni nu erau niște dobitoace, cum spunea el. Mijloacele violente pe care le-a întrebuințat erau inutile; el tot și-ar fi atins scopul și cu blîndețea.²⁴

Montesquieu era un susținător al „domniei climei” asupra obiceiurilor și a moravurilor, care crea o diferență esențială între Europa și Asia, precum și între nordul și sudul Europei. Din punct de vedere politic, această importanță acordată climei în secolul al XVIII-lea a făcut mai dificilă apariția ideii de Europa de Est, dar Montesquieu, foarte devotat noțiunii de „Nord”, includea fără rezerve Rusia în Europa. Înainte de venirea lui Petru, în Rusia existau moravuri „străine de clima țării”, introduse de cuceririle tătare; barbaria era doar o anomalie. Prin urmare Petru, șlefuiindu-i pe ruși, „impunînd unui popor din Europa moravurile și manierele Europei”, nu lupta împotriva firii.²⁵ Montesquieu, concepînd existența unor țări europene fără moravuri europene, anticipa o nouă și importantă abordare a împărțirii filozofice a continentului.

Montesquieu scria despre ruși de departe, trăgînd concluzii pe baza unei clime ale cărei asprimi nu le suferise niciodată. În 1728 se afla la Viena, întrebîndu-se dacă să dea curs unei invitații la Sankt-Petersburg; în timp ce încă mai ezita, a scris în Franța ca să ceară o copie a discursului lui Fontenelle despre Petru. În cele din urmă Montesquieu a părăsit Viena pentru a merge doar pînă în Ungaria, de unde s-a întors la Veneția. „Voiam să văd Ungaria — scria el — pentru că toate statele Europei au fost odinioară așa cum este Ungaria acum și voiam să văd moravurile strămoșilor noștri.”²⁶ În Ungaria, unde a ajuns personal, ca și în Rusia, pe care doar și-a imaginat-o, a recunoscut Europa, dar insista asupra existenței unor mari diferențe în privința moravurilor care nu puteau fi depășite decît cu ajutorul unei teorii a înapoierii și a progresului.

Anecdotele lui Voltaire din 1748 au fost scrise ca urmare a refuzului rușilor de a-i pune la dispoziție materialele necesare unei istorii complete a domniei lui Petru. Voltaire îi scrisese Elisabetei în 1745, propunîndu-i să facă o cronică a tatălui ei, „să ridice un monument în cinstea lui într-o limbă care este vorbită acum la aproape toate curțile din Europa”²⁷. Dar Academia Rusă ezita încă

să încredințeze viața lui Petru unui străin. Voltaire, refuzat astfel de ruși, a fost poate și mai dispus să îl contrazică pe Montesquieu, afirmînd că ei îi datorau totul lui Petru. „Înainte de venirea lui, poporul său — scria Voltaire la începutul *Anecdotelor* sale — se mărgea doar la acele prime meșteșuguri născute din necesitate.“ În concluzie, această premisă a primitivismului poporului era completată emfatic de un calcul matematic frivol al probabilității infine ca un om ca Petru să apară printre barbari ca să-i civilizeze, „acest geniu atît de diferit de poporul său“. Voltaire îl compara pe Petru cu Prometeu, în timp ce Montesquieu considera realizările lui Petru mai puțin titanice, întrucît țarul nu făcea decît să impună moravurile Europei unui popor din Europa. Pentru Voltaire, civilizarea Rusiei era în mod mult mai explicit o chestiune de importare a artelor și a meșteșugurilor din vestul continentului: „Acum se află la Petersburg actori francezi și opere italienești. Măreția și chiar bunul-gust au înlocuit în toate barbaria.“ Pînă și folosirea limbii franceze la curtea Elisabetei (ca „la aproape toate curțile din Europa“) era tot mai frecventă „pe măsură (*à mesure*) ce această țară devenea civilizată“. Aici Voltaire măsura progresul Rusiei pe o scară a dezvoltării și după un model de dezvoltare pe care el le considera general valabile: „Încă mai există în Africa întinse ținuturi unde este nevoie de un țar Petru.“²⁸ Europa de Est devenise teritoriul unde despotismul luminat se dovedise viabil ca teorie politică și ca formulă de progres și civilizație.

În 1757, cînd Franța și Rusia erau aliate în Războiul de Șapte Ani, Sankt-Petersburgul a acceptat în sfîrșit vechea ofertă a lui Voltaire de a scrie o istorie completă a lui Petru. „Îmi propuneți — a răspuns Voltaire — să fac ceea ce doresc de treizeci de ani; nu mi-aș putea încheia mai bine cariera decît consacrîndu-mi ultimele eforturi și ultimele zile unei asemenea lucrări.“ Astfel, interesul lui Voltaire pentru acest subiect data de decenii, iar cînd doi ani mai tîrziu a apărut în sfîrșit primul volum, numele lui Voltaire nu a fost trecut pe el, acesta fiind atribuit simplu „autorului *Istoriei lui Carol al XII-lea*“²⁹. Voltaire mai avea de trăit încă douăzeci de ani, în ciuda retoricii sale despre „ultimele eforturi“ și „ultimele zile“. Exagerarea vîrstei sale (Voltaire avea șaizeci și trei de ani în 1757) avea o legătură cu intenția lui de a refuza, din pricina bolii,

invitația Elisabetei de a veni la Sankt-Petersburg pentru a întreprinde cercetări.

Acest refuz făcea ca scrierea istoriei să se desfășoare în contextul unei corespondențe complexe cu Rusia, în special cu Ivan Șuvalov, favoritul Elisabetei, care mijlocise și acordarea patronajului țarinei lui Voltaire, și conflictul acestuia cu Academia Rusă încă ostilă. Mai presus de toate, Șuvalov a aranjat expedierea materialelor necesare către Voltaire, așa încât Petru, faimosul oaspete al Europei de Vest, a fost trimis din nou acolo, pentru a i se face portretul filozofic.³⁰ De la bun început, cartea despre Petru era menită să transforme subiectul ei într-unul de interes european, fiind scrisă în franceză pentru curțile Europei. Voltaire îi scria lui Șuvalov ca să-i amintească de acest public, respingînd o perspectivă îngustă: „Vorbim despre întreaga Europă, așa că nici eu, nici dumneavoastră nu trebuie să ne limităm vederile la clopotnițele din Sankt-Petersburg.”³¹ Voltaire nu văzuse niciodată clopotnițele din Sankt-Petersburg și cu atît mai puțin nu urcase în ele ca să descopere vederea, dar în scrisorile lui putea să pretindă că împărtășea perspectiva corespondentului său rus — „nici eu, nici dumneavoastră” — ca să poată depăși mai bine limitările pe care aceasta le impunea amîndurora.

Ceea ce făcea din cartea despre Petru un eveniment european era în primul rînd numele lui Voltaire, lucru de care era foarte conștient: „Voi apărea în fața întregii Europe cu această istorie.” Iată motivul pentru care a rezistat presiunilor venite din Rusia de a face opera și mai măgulitoare. „Majoritatea oamenilor de litere din Europa îmi reproșează deja că voi face un panegiric și voi juca rolul unui lingușitor”, îi scria el lui Șuvalov în 1758, cu un an înainte de publicarea cărții.³² La vremea cînd ambele volume fuseseră publicate în 1763, d'Alembert nota în însemnările sale personale că lucrarea „te face să vomîți prin josnicia și platitudinea elogiilor ei”, iar prințul de Ligne a afirmat mai tîrziu că Voltaire a recunoscut că fusese corupt cu daruri constînd în blănuri scumpe. Verdictul secolului al XX-lea nu a ridicat statutul cărții; Peter Gay a numit-o „o colecție de complimente exagerate sub pretextul unei istorii”³³.

Este adevărat că Voltaire a fost supus unor presiuni de curtea de la Sankt-Petersburg în anii pe care i-a dedicat acestei cărți, din

1757 pînă în 1763, iar ceea ce l-a obligat să continue totuși această corespondență a fost nu o slăbiciune pentru blănurile de vulpe, ci mai degrabă nevoia sa de materiale documentare despre Petru. Relatarea lui Voltaire, făcută din străinătate, se baza pe alte relatări străine, în special pe lucrarea de geografie a lui Strahlenberg (publicată în germană la Stockholm în 1730 și în franceză la Amsterdam în 1757, anul în care Voltaire și-a început cartea) și memoriile lui John Perry despre anii petrecuți în slujba lui Petru ca inginer de nave (publicate în engleză la Londra în 1716 și în franceză la Paris în 1717, anul vizitei lui Petru în Franța). Dar Voltaire conta pe primirea unor materiale din Rusia pentru a-și completa informațiile despre Petru, iar acestea au sosit într-adevăr, începînd cu niște hărți în 1757, urmate de traducerile din limba rusă ale unor memorii cu prea multe detalii militare. Munca sa științifică era „limpezirea (*débrouillant*) haosului arhivelor de la Sankt-Petersburg“, așa cum misiunea imperială a Ecaterinei avea să fie, după cum o vedea Voltaire, „limpezirea acestui haos“ din Europa de Est, de la Gdańsk la gurile Dunării.³⁴

Forma și conținutul lucrării erau influențate în mod inevitabil de documentele de arhivă alese și trimise de ruși, dar corespondența cu Rusia îi oferea totodată lui Voltaire indicații explicite și critici detaliate care îl îndreptățeau să se teamă că i se rezerva „rolul de lingușitor“. În 1758 a primit de la Lomonosov trei lucrări despre Petru, una o „Apoteoză a lui Petru cel Mare“, a doua o „Paralelă cu Alexandru cel Mare și cu Licurg“ și a treia o „Critică a anumitor autori“ care nu îi dădeau cinstirea cuvenită lui Petru, în special Voltaire însuși în *Istoria lui Carol al XII-lea*. Astfel de indicații preliminare de la Lomonosov erau o mărturie a ostilității continue a Academiei de la Petersburg, care a fost confirmată dincolo de orice îndoială de Müller, cînd a răspuns la manuscrisul încheiat al lui Voltaire cu sute de corecturi, dînd în special o atenție nejustificat de mare transliterării numelor rusești în franceză. Voltaire a făcut imposibilă adoptarea corecturilor propuse trimițîndu-și în grabă manuscrisul la tipografie la Geneva în 1759, chipurile pentru a o lua înaintea versiunilor pirat de la Hamburg și de la Haga. Astfel, entuziasmul nestăvilit al Europei de Vest pentru Voltaire și Petru a părut să strivească ultimele eforturi ale Academiei petersburgheze de a juca un rol în reprezentarea țarului. În prefața la cel de-al doilea

volum din 1763, Voltaire a luat în rîs criticile pe care le primise în legătură cu primul volum. Pomenise, de pildă, în descrierea popoarelor primitive ale Imperiului Rus venerarea religioasă a unei piei de oaie, iar acum era corectat: era o piele de urs. „O piele de urs este și mai demnă de adorație decît una de oaie — remarca Voltaire sarcastic —, și trebuie să ai o piele de măgar ca să te încurci cu asemenea fleacuri.”³⁵ Așadar, îi numea măgari pe academicieni, dar de fapt „fleacul” era mai mult decît o inexactitate antropologică. Haina din piele de oaie, care apărea atît de des în literatura secolului al XVIII-lea despre Europa de Est, era recunoscută drept un simbol al înapoierii, și nu era poate o coincidență că Voltaire făcea din pielea de oaie obiectul unui cult totemic.

Dilema cea mai importantă apărută în corespondența legată de scrierea vieții lui Petru privea soarta țareviciului Aleksei, fiul lui Petru. „Tristul sfîrșit al țareviciului mă încurcă oarecum”, îi scria Voltaire lui Șuvalov în 1759, gîndindu-se deja la volumul al doilea, iar Müller a avut de făcut multe corecturi la versiunea lui Voltaire. Fără îndoială, Voltaire era gata să-i găsească o justificare lui Petru pentru că își condamnase fiul la moarte, iar această justificare decurgea direct din concepția lui despre Petru și despre Rusia, din convingerea lui că „un singur om a schimbat cel mai mare imperiu din lume”. Aleksei voia să aducă Rusia la starea ei de dinainte, „s-o cufunde din nou în întuneric, („la replonger dans les ténèbres”) — astfel Petru nu a avut altă soluție decît să „își sacrifice propriul fiu pentru siguranța imperiului”.³⁶ Pînă aici, această versiune coincidea cu cea a lui Lomonosov, dar Voltaire a schimbat niște scrisori pline de iritare cu Sankt-Petersburgul asupra morții oportune a țareviciului în închisoare. Lui Voltaire i s-a cerut să accepte că fusese vorba de o moarte naturală, în urma șocului pricinuit de aflarea condamnării sale la moarte, și nicidecum de un asasinat poruncit de Petru. Voltaire a sfîrșit prin a scrie, cu o urmă de ironie, că se întîmpla „foarte rar” ca un bărbat tînăr să moară doar ascultînd o condamnare la moarte, dar a adăugat că „doctorii recunosc că lucrul este posibil”.³⁷ Chestiuni precum moartea țareviciului îl „încurcau” pe Voltaire, amintindu-i teza despre Petru pe care el însuși o propusese: „Își civiliza popoarele, dar el însuși era un sălbatic.” Astfel, tocmai pentru a evita întoarcerea la caracterizarea sa anterioară, Voltaire a

declarat într-o scrisoare către Șuvalov că nu era interesat să facă o lucrare despre viața privată a lui Petru; cartea sa avea să fie nu o viață a lui Petru, ci mai degrabă *Istoria Rusiei sub domnia lui Petru cel Mare*.³⁸

Încă din 1745 Voltaire a conceput o astfel de operă ca pe un „monument” dedicat lui Petru, iar mai târziu a comparat-o cu o „statuie” al cărei „efect frumos” depindea de ștergerea detaliilor triviale și a defectelor personale. Ca în sculptura clasică a lui Fidias, acestea aveau să fie „eclipsate și anihilate înaintea marilor virtuți pe care Petru nu și le-a datorat decât sieși și înaintea operelor eroice pe care virtuțile sale le-au înfăptuit”³⁹. Lucrarea lui Voltaire era menită să fie un fel de statuie a unei statui, pentru că Petru însuși era creatorul unor opere eroice; Rusia era capodopera lui Petru, așa cum Petru urma să fie cea a lui Voltaire. Monumentul a fost terminat cu al doilea volum în 1763, iar în 1766 Falconet a venit la Sankt-Petersburg ca să înceapă lucrul la adevărata statuie. Lucrarea în bronz a lui Falconet, care îl înfățișa pe Petru cel Mare călare, era așezată pe o bucată uriașă de stâncă naturală ce sugera, ca și monumentul lui Voltaire, relația dintre viteazul țar și materia brută a Rusiei asupra căreia acționaseră virtuțile sale creatoare.

În cartea lui Voltaire, pedestalul de stâncă era reprezentat de lunga „Descriere a Rusiei” care servea drept introducere primului volum, cu popoarele ei primitive și pieile lor totemice de oaie (sau de ce vor fi fost ele), și care fusese publicată tocmai la timp pentru a deveni sursa principală a articolului lui Jaucourt despre Rusia din volumul al XIV-lea al *Enciclopediei*. Voltaire descria un teritoriu unde „granițele Europei și ale Asiei încă se mai confundă”, unde „sciții, hunii, masageții, slavii, cimbrii, geții și sarmații sînt astăzi supuși țarului”.⁴⁰ Primul volum se încheia cu victoria lui Petru asupra lui Carol al XII-lea la Poltava și, cu toate că Voltaire mai fusese acolo o dată, în tabăra lui Carol, acum știa mai multe și înțelegea că se decidea însăși soarta civilizației. Dacă Petru pierdea lupta, Rusia „recădea în haos”, dar dacă el câștiga, putea să „civilizeze (*policer*) o mare parte a lumii”.⁴¹

Carolyn Wilberger, scriind despre „Rusia lui Voltaire”, trăgea concluzia că „optimismul lui Voltaire în cazul Rusiei era nemărginit deoarece constituia un aspect al optimismului său general în privința

civilizației⁴². Acesta era evident în prezentarea apoteotică a bătăliei de la Poltava ca un triumf al civilizației, dar 1759, anul primului volum, a fost și anul lui *Candid*, în care optimismul era satirizat fără milă, iar Providența apărea ca o amăgire absurdă. În acest moment critic al evoluției sale intelectuale, cauzat de violențele contemporane ale Războiului de Șapte Ani, Voltaire ridiculiza optimismul filozofic al doctorului Pangloss, dar adopta el însuși rolul lui Pangloss când aducea un sincer tribut, plin de optimism, progresului civilizației în Rusia lui Petru. În *Candid*, Europa devenea câmpul de bătălie al popoarelor primitive și prădalnice din Europa de Est, bulgarii și avarii, în timp ce în *Petru cel Mare* Europa le oferea speranța civilizației sciților, hunilor, slavilor și sarmaților. În anul următor, 1760, când Voltaire și-a scris poemul „Le Russe à Paris” („Rusul la Paris”), părea mai puțin sigur de aceasta: „Ce poți să înveți pe țărmurile Occidentului?”⁴³

Istoria lui Voltaire îl arăta pe Petru privind înspre „partea noastră a Europei”; Petru „nu voia să introducă în țara sa nici moravurile turcești și nici pe cele persane, ci pe ale noastre”. Pronumele la persoana întâi plural identifica perspectiva Europei de Vest, „partea noastră a Europei”. Petru dorea să introducă „veșmintele popoarelor noastre”, iar Voltaire a delimitat teritoriul complementar al celorlalte popoare observând asemănarea dintre hainele rusului și cele ale „polonezului, ale tătarului și ale ungurului din vechime”⁴⁴. Nici Orientul reprezentat de Turcia și de Persia, nici „partea noastră a Europei”, teritoriul cu pricina era în mod clar Europa de Est, adică țările și popoarele aflate la mijloc. *Petru cel Mare* al lui Voltaire reprezenta rezultatul negocierilor între Voltaire și corespondenții săi din Rusia și servea ca o oglindă (nu ca o cortină de fier) în care cititorii își puteau vedea reflectată imaginea, admirându-l pe Petru tot așa cum Petru admira veșmintele noastre, moravurile noastre, partea noastră a Europei. Raportul puterilor era evident din aceea că Voltaire descria călătoriile lui Petru prin Europa de Vest (afirma chiar că îl văzuse la Paris în 1717), dar refuza să facă drumul invers la Sankt-Petersburg pentru a se informa. Creată prin corespondență, această lucrare a inițiat o nouă corespondență, mai importantă, între cele două părți ale continentului, când în 1763 Voltaire i-a trimis Ecaterinei cel de-al doilea volum.

„Să supăm la Sofia“

„Cred — îi scria Voltaire Ecaterinei în 1766 — că dacă celălalt mare om, Petru I, s-ar fi stabilit într-un ținut cu o climă mai blândă decât cea a lacului Ladoga, dacă ar fi ales Kievul sau vreun alt teritoriu mai sudic, aş fi acum la picioarele voastre, în ciuda vârstei mele.“ Tot restul vieţii Voltaire se va complăce în asemenea fan-tezii epistolare, visînd că merge să o viziteze pe Ecaterina. Pie-dica despre care vorbea Voltaire, clima nordică rece a Sankt-Peters-burgului, îi dădea posibilitatea să-şi imagineze prezenţa Ecaterinei pretutindeni în Europa de Est. „Către steaua nordului trebuie să se îndrepte acum toate privirile“, decreta Voltaire în următoarea sa scrisoare, şi cu toate acestea nimeni nu era mai hotărît decât el să submineze definirea tradiţională a Imperiului Rus ca un stat nor-dic. Privirile lui, ca şi ambiţiile Ecaterinei, rătăceau de la nord la sud, descoperind inevitabil un teritoriu care era neîndoielnic estic. „Dacă vrei să înfăptuiţi un miracol — scria el în 1767 —, încercaţi doar să faceţi clima voastră puţin mai caldă.“ Acesta nu trebuia să fie un miracol meteorologic, ci mai degrabă o strămutare a Rusiei înseşi: „Cînd veţi aduce Rusia la latitudinea de treizeci de grade, în loc de vreo şaizeci, am să vă cer permisiunea de a veni acolo ca să îmi sfîrşesc zilele.“⁴⁵ Pînă şi măsurătorile ştiinţifice ale geogra-filor în Europa de Est erau întru totul la dispoziţia despotismului luminat şi a capriciilor filozofilor. Dacă o trecere de la 60° la 30° latitudine ar fi însemnat mutarea Sankt-Petersburgului pe aceeaşi paralelă cu oraşul Cairo, latitudinea de compromis de 45° ar fi fost cea a Crimeii, unde, douăzeci de ani mai tîrziu, în 1787, Eca-terina va fi într-adevăr însoţită de reprezentanţi ai Europei de Vest precum Ségur şi prinţul de Ligne. Cu mult înainte de aceasta, în 1773, Diderot va fi arătat că nici drumul pînă la Sankt-Petersburg nu era prea dificil pentru un filozof în vîrstă.

Ecaterina a încurajat fantasmele despre Europa de Est ale lui Voltaire, povestindu-i despre propriile ei călătorii. Regreta că nu putea schimba clima Rusiei printr-o minune, dar îi promitea că va încerca să purifice aerul de la Sankt-Petersburg asanînd mlaştinile din împrejurimi. În cele din urmă, l-a anunţat că se afla pe punctul de a face un tur al Rusiei, de-a lungul fluviului Volga: „Şi poate în

momentul în care vă așteptați cel mai puțin veți primi o scrisoare datată din vreo cocioabă (*bicoque*) din Asia. “Ecaterina făcea apel la ideea lui Voltaire despre un imperiu unde „granițele Europei și ale Asiei încă se mai confundă” ca să-i sugereze că s-ar putea pomeni pe neașteptate în corespondență cu Asia. Țarina și-a ținut cuvântul și două luni mai târziu i-a scris de la Kazan: „Iată-mă în Asia; voiam s-o văd cu ochii mei.”⁴⁶ De fapt Kazanul, situat pe malul estic al Volgăi, se afla în Asia numai conform unei elastice geografii a secolului al XVIII-lea, care deja ceda în fața geografiei moderne ce plasa fără urmă de echivoc Kazanul în Europa. Dacă Ecaterina însăși, aflată la fața locului, putea să se complacă într-o anumită confuzie în privința graniței dintre Europa și Asia, corespondentul ei francez de departe putea să aibă un sentiment și mai intens de suspendare a limitelor geografice. La urma urmei, „Descrierea Rusiei” din *Petru cel Mare* admitea că dincolo de Azov „nu mai știi unde se sfârșește Europa și unde începe Asia”⁴⁷.

În această epistolă, Ecaterina se adresa în mod explicit imaginației lui Voltaire, scriindu-i de la Kazan despre posibilitatea de a da întregii Rusii aceleași legi: „Imaginați-vă, vă rog, că ele trebuie să fie bune și pentru Europa, și pentru Asia: și ce deosebiri de climă, de oameni, de obiceiuri, chiar și de idei!” Voltaire i-a răspuns referindu-se și el la prefața lui *Petru cel Mare*, care începea cu întrebarea retorică: „Cine ar fi spus în 1700 că o curte măreață și elegantă va fi așezată la capătul Golfului Finic?” Acum, scriindu-i Ecaterinei despre sarcina ei legislativă, dezvoltă această idee. „Nu aș fi ghicit în 1700 că într-o bună zi Rațiunea — scria Voltaire, care în 1700 avea doar șase ani — va ajunge la Moscova, la chemarea unei prințese născute în Germania, și va strânge sub același mare acoperiș idolatri, musulmani, greci ortodocși, catolici, luterani, care vor deveni cu toții copiii ei.” Voltaire scotea în evidență originea germană a Ecaterinei și declara că „în inima lui” și el era supusul ei. Își imagina chiar un *alter ego* de-al său la gurile Volgăi, la granița dintre Europa și Asia: „Răposatul abate Bazin spunea adesea că îi era îngrozitor de teamă de frig, dar dacă nu ar fi fost atât de bătrîn, s-ar fi dus să se stabilească la sud de Astrahan, ca să aibă plăcerea de a trăi sub legile voastre.”⁴⁸ Entuziasmul lui Voltaire față de legile formulate de Ecaterina decurgea firesc din mitul lui Petru pe care

îl construisese el însuși; puterea absolută devenea o forță de netăgăduit în slujba civilizației și a luminării maselor când era exercitată asupra țărilor și a popoarelor înapoiate din Europa de Est. Peter Gay, în *Voltaire's Politics (Politica lui Voltaire)*, sugerează că Voltaire a propovăduit într-un mod foarte explicit despotismul luminat prin portretul pe care i l-a făcut Ecaterinei, în baza principiului că „un despotism binevoitor poate să nu fie potrivit pentru țările occidentale, dar este potrivit pentru o țară a cărei populație se găsește încă într-o stare aproape primitivă”⁴⁹.

Din 1768, Ecaterina s-a aflat în război cu Polonia și cu Turcia, iar Voltaire a putut să-și închipuie, agresiv, expansiunea Rusiei, consolidarea Europei de Est sub sceptrul Rațiunii personificate de o prințesă născută în Germania.

Pe de o parte, ea îi obligă pe polonezi să fie toleranți și fericiți, în ciuda nunțiului papal; pe de alta, pare să încheie socotelile cu musulmanii, în ciuda lui Mohamed. Dacă luptă cu voi, doamnă, s-ar putea să se îndeplinească ceea ce a avut odinioară în gând Petru cel Mare, adică să facă din Constantinopol capitala Imperiului Rus. Acești barbari merită să fie pedepsiți de o eroină, pentru lipsa de respect pe care au arătat-o pînă acum doamnelor. Este limpede că un popor care nu dă atenție artelor frumoase și care închide femeile în case merită să fie nimicit. [...] Îi cer Majestății Voastre permisiunea să vin și să mă așez la picioarele ei și să petrec o vreme la curtea ei, de îndată ce aceasta va fi instalată la Constantinopol; pentru că eu cred foarte serios că, dacă turcii vor fi vreodată alungați din Europa, aceasta va fi opera rușilor.⁵⁰

Avem aici o formulare modernă a problemei orientale făcută de cel mai important filozof al Iluminismului. Turcii trebuiau să fie alungați din Europa din pricina obiceiurilor lor barbare și a neglijării artelor; meritau să fie pedepsiți, ba chiar exterminați, pentru că Europa să poată fi redată civilizației. Ecaterina tocmai făcuse o convingătoare dovadă publică a încrederii ei în știință și civilizație atunci când promise să fie vaccinată împotriva variolei și recomanda citirea lui *Candid* ca pe remediu perfect împotriva durerilor. Sfârșitul fericit al poveștii lui Voltaire îi reunea pe toți la Constantinopol, iar Ecaterina a răspuns cu entuziasm la fantasma lui Voltaire de a o vizita acolo. I-a promis — „pentru intrarea dumneavoastră în Constantinopol” — un costum grecesc tivit cu „cele mai scumpe blănuri

din Siberia“.⁵¹ Această afirmație sugera că Grecia era încă implicată în descoperirea și recuștigarea Europei de Est, că făcea parte din aceeași problemă orientală, deși elenismul avea să îi separe curînd pe urmașii vechii civilizații de urmașii barbariei antice.

În 1769, Voltaire era mai convins ca niciodată că turcii trebuiau să fie „surghiuniți pe veci în Asia“. Pe cînd Ecaterina citea *Candid*, el îi citea *Instrucțiunea* pentru comisia legislativă și o declara superioară lui Solon și lui Licurg. La Ferney, Voltaire a dat citire în public *Instrucțiunii* Ecaterinei, iar un băiat elvețian înalt de șase picioare, în vîrstă de șaisprezece ani, a exclamat: „Doamne, ce mult aș vrea să fiu rus!“ Voltaire i-a replicat: „Depinde doar de tine“ și i-a dat exemplul secretarului elvețian al Ecaterinei, François Pictet. Ar fi putut la fel de bine s-o pomenească pe Ecaterina însăși. Adoptarea unei identități ruse era o chestiune de voință, ba chiar de capriciu, tot așa cum traversarea Europei de Est constituia experiența imaginară ultimă. În acest caz, Voltaire era gata să trimită în locul lui un băiat de șaisprezece ani, așa cum mai înainte îl trimisese pe abatele Bazin. Băiatul elvețian era destul de tînăr ca să suporte asprimile climei de la Riga pentru a studia acolo germana și rusa, înainte de a pleca să o slujească pe Ecaterina la Sankt-Petersburg. Călătoria imaginară a lui Voltaire nu se oprea aici: „Dacă Majestatea Voastră se duce să se stabilească la Constantinopol, așa cum sper eu, el va învăța foarte repede greaca; pentru că este absolut necesar să alungăm din Europa limba turcă, la fel ca pe cei care o vorbesc.“⁵² Aici Voltaire sugera un concept mai radical și mai modern al Europei, definită lingvistic în opoziție cu un teritoriu asiatic al limbilor orientale, la vremea cînd Herder deja se pregătea să dea o mai mare importanță relației dintre limbă și cultură.

În 1769 Voltaire a urmărit înaintarea armatelor Ecaterinei, imaginația sa precedîndu-le în fiecare colțișor al Europei de Est. În mai întrebă dacă „Azovul este în mîinile voastre“, dacă „sînteți stăpîna Taganrogului“. Apoi, mutîndu-și atenția către un alt teatru militar, și-o închipuia „pe drumul către Adrianopol“ — un obiectiv pe care îl considera demn de „legislatoarea nordului“, deși Adrianopolul nu era cîtuși de puțin un oraș nordic. Voltaire însuși adopta rolul împăratului Iosif al II-lea, imaginîndu-și că „dacă aș fi un tînăr împărat romano-german, Bosnia și Serbia m-ar vedea curînd și apoi v-aș

invita să supăm la Sofia sau la Philippopolis“. Evident, Voltaire avea și el fantasme de cucerire când se închipuia stăpînul Bosniei și al Serbiei și se pregătea să o întîmpine pe Ecaterina în Bulgaria — „după care am împărți (*nous partagerions*) prietenește“. Verbul *partager* ieșea aici în evidență, cu trei ani înainte de împărțirea Poloniei, care pasămite a uimit întreaga Europă, inclusiv pe Voltaire. Nu era nevoie ca țările de împărțit să fie precizate, pentru că atunci când Europa de Est ar fi fost întinsă pe masă, de la Azov la Adrianopol, din Bulgaria pînă în Bosnia, împărțirea și-ar fi găsit fără îndoială obiectul potrivit. Scrisoarea se încheia cu Voltaire care grava medalii imagine în cinstea Ecaterinei ca „Triomphatrice de l'empire ottoman, et pacificatrice de la Pologne“ („Învingătoare a Imperiului Otoman și pacificatoare a Poloniei“) ⁵³.

În septembrie, victoriile Ecaterinei la Azov și la Taganrog erau laudate de Voltaire ca niște „giuvaieruri“ în coroana ei — „și îmi închipui că Mustafa nu vă va deranja niciodată podoaba“. Sultanul era întotdeauna un obiect de deriziune în această corespondență, și faptul că Turcia musulmană se aliase cu Polonia catolică împotriva Ecaterinei era, după părerea lui Voltaire, „demn de o farsă italiană“. De fapt, tocmai cei doi corespondenți făceau din mult rîvnitul teritoriu al Europei de Est o scenă a farsei, atunci când își dădeau întîlnire la un supeu la Sofia. Popoarele Europei de Est puteau să figureze în această comedie ca trofee pe care și le disputau sultanul, țarina și chiar și bătrînul filozof: „Deși sînt bătrîn, mă interesează acele frumoase cercheze care i-au făcut Majestății Voastre un jurămint de credință și care fac fără îndoială același jurămint iubiților lor. Slavă Domnului că Mustafa nu se va atinge de ele.“ ⁵⁴ Aceasta era într-adevăr o farsă.

Dar Voltaire putea să fie aproape sincer când anunța, tot în această scrisoare din septembrie, că era în sfîrșit gata să călătorească la Sankt-Petersburg:

Voi împlini într-adevăr șaptezeci și șapte de ani și nu am vigoarea unui turc; dar nu văd cine m-ar putea împiedica să vin, pe vreme bună, s-o salut pe steaua nordului și să blestem semiluna. Doamna Geoffrin a noastră a făcut călătoria la Varșovia foarte bine, de ce nu aș putea să o întreprind pe cea la Sankt-Petersburg în luna aprilie? Voi sosi în iunie, mă voi întoarce în septembrie; și dacă se va întîmpla să mor pe drum, voi

pune pe micul meu mormînt: Aici zace admiratorul augustei Ecaterina, care a avut onoarea de a muri în timp ce se ducea să-i prezinte profundele sale omagii.⁵⁵

Madame Geoffrin se dusesese la Varșovia în 1766, iar Voltaire își amintea poate de călătoria făcută cu mult mai multă vreme în urmă de Descartes la Stockholm, unde a murit în 1650 pe cînd era oaspetele reginei Christina. Ecaterina nu avea nevoie de un musafir atît de firav și, dacă era dispusă să-i răspundă pe un ton ludic la proiectul lui de a intra în Constantinopol și de a supa la Sofia, a respins imediat planul lui de a veni la Sankt-Petersburg. Nu dorea să-l expună la „o călătorie atît de lungă și de grea“, pentru că ar rămîne „neconsolată“ dacă sănătatea lui ar trebui să sufere de pe urma ei: „Nici eu și nici întreaga Europă nu m-ar ierta.“⁵⁶

Relația epistolară a lui Voltaire cu Europa de Est se avînta acum pe noi culmi ale fanteziei. „Doamnă — declara el în octombrie —, Majestatea Voastră imperială îmi dă viață ucigîndu-i pe turci.“ Era gata să sară din pat „strigînd Allah, Catharina!“ și chiar „Te Catharinam Laudamus, te dominam confitemur“*. El era profetul ei: „Îngerul Gavriil mi-a spus despre fuga în completă dezordine a armatei otomane, despre luarea Hotinului, și mi-a arătat cu degetul lui drumul către Iași.“ Astfel „răzbuna Europa“ țarina. Dacă Ecaterina trebuia să fie recunoscută ca *domina*, domeniul ei în Europa era clar arătat de degetul îngerului, îndreptat spre Ucraina și Moldova, spre inima Europei de Est. În martie 1770, cînd primăvara era foarte aproape, Voltaire nu își făcea bagajele pentru a pleca la Sankt-Petersburg. Ba într-un nou exces de imaginație se aștepta să se întâlnească nu cu Ecaterina, ci cu Petru, „căruia am să-i prezint curînd omagiile mele pe lumea cealaltă“. Sultanul putea de asemenea să fie întîlnit într-o altă lume, în lumea ficțiunilor lui Voltaire: „Nu ar putea el să petreacă la Veneția, în compania lui Candid, carnavalul din 1771?“⁵⁷ La Veneția a întîlnit Candid nu mai puțin de șase monarhi detronați, printre care un sultan, doi regi ai Poloniei și un țar, Ivan al VI-lea. Ultimul domnise o scurtă perioadă de timp, între 1740 și 1741, pe cînd era copil, și fusese ucis în mod oportun în închisoare, curînd după urcarea pe tron a Ecaterinei. Pe măsură ce

* Pe tine, Ecaterina, te laudăm, pe tine, doamnă, te mărturisim (*lb. lat.*).

Ecaterina culegea bucățelele Europei de Est, Voltaire își propunea să primească și alți suverani la acest carnaval al detronațiilor și al depozităților de putere.

În 1770 Voltaire a urmat cursul Dunării, în avangarda armatelor Ecaterinei, ca să descopere de-a lungul malurilor ei țările Europei de Est.

Încă aș vrea ca Dunărea și navigația pe acest fluviu să vă aparțină, întreaga Valahie, Moldova și chiar Basarabia. Nu știu dacă cer prea mult sau prea puțin: voi veți fi cea care va hotărî.⁵⁸

Oricum, Voltaire nu se sfia să facă această propunere, chiar dacă îi lăsa Ecaterinei decizia finală în privința statelor dunărene. „M-am temut că Dunărea va fi foarte greu de trecut“, scria el, prins în această campanie în septembrie. „Desigur, nu știu destule despre ea ca să îndrăznesc să judec dacă armata voastră poate trece Dunărea sau nu“, scria el în octombrie. „Eu nu pot decît să-mi exprim dorințele.“ Dar dorințele lui o luau înaintea victoriilor ei militare, lăsându-l trist că „neamul turcilor nu a fost încă gonit din Europa“. În aceeași scrisoare o felicita pe Ecaterina pentru că lupta ca să realizeze „Imperiul Orientului“, dar care era imperiul oriental pe care și-l închipuia el pe Dunăre? Dacă turcii erau goniți din Europa, țările pe care ei le părăseau erau în mod clar europene. Următoarea scrisoare celebra capturarea Benderului de către Ecaterina și se întreba de ce nu ajunsese încă la Adrianopol — alte două orașe care se aflau fără îndoială în Europa, în Europa de Est. El zăcea bolnav în pat la Ferney și nu putea fi înzdrăvenit decît de veștile despre victoriile ei. În decembrie, recunoscînd că Ecaterina îi inspira o pasiune romanesă (*un peu romanesque*), credea că va muri de durere dacă ea nu va lua Constantinopolul. La începutul anului 1771, imaginația lui (*mon imagination*) era preocupată doar de Dunăre, Marea Neagră, Adrianopol și arhipelagul grecesc, iar el era pregătit „să fiu dus într-o litieră“ în Constantinopolul cucerit de Ecaterina.⁵⁹ Fără să-și părăsească patul, Voltaire lua în stăpînire propriul său imperiu în Europa de Est.

„*Un nou univers creat*“

Voltaire susținea financiar niște ateliere de ceasornicari din Ferney și în 1771, în loc de arme, i-a trimis Ecaterinei mai multe transporturi de ceasuri elvețiene. I-a scris că ar fi vrut să poată instala o colonie de ceasornicari la Astrahan, pe Volga, acolo unde mai demult îl pusese să se stabilească pe imaginarul abate Bazin. Ecaterina a intrat în jocul fanteziei, oferindu-se să-l viziteze pe Voltaire la Astrahan, dar sugerându-i să se gîndească mai bine la Taganrog, pe malul Mării Azov, unde clima era și mai plăcută și mai sănătoasă. Petru, îl asigura ea, se gîndise odată să-și așeze capitala la Taganrog, înainte să aleagă Petersburgul.⁶⁰ Voltaire i-a răspuns: „Atunci am să pun să fiu dus în litieră la Taganrog.“ Voia să moară acolo, nici *à la grecque**, nici *à la romaine***, adică fără ceremonii religioase: „Majestatea Voastră îi permite fiecăruia să plece la drum spre cealaltă lume după voia lui.“ Cînd Voltaire a murit în 1778 la Paris, riturile sale funerare au devenit o chestiune de mare interes public; în 1771 el vedea Europa de Est ca pe un tărîm al fanteziei, care-i oferea o scăpare din această dilemă.

Cînd Voltaire a aflat de cucerirea Crimeii, imaginația sa a găsit un nou obiect în țara „frumoasei Ifigenia“. Își amintea că Apollo îi dăduse tătarului Abaris o săgeată magică ce putea să-l ducă de la un capăt al lumii la celălalt. Acum Voltaire și-o însușea ca prada lui de război mitologică din trofee cucerite de Ecaterina: „Dacă aș avea săgeata aceea, aș fi astăzi la Petersburg, în loc să-mi exprim ca un neghiob de la picioarele Alpilor profundul respect și neclintitul atașament față de suverana Azovului, a Kaffei și a inimii mele.“ Ecaterina i-a oferit să-l trimită pe hanul Crimeii să danseze la Comedia Franceză, deși Voltaire l-ar fi putut primi și la carnavalul de la Veneția al lui Candid.⁶¹ În prima zi a anului 1772, Voltaire își putea imagina un teritoriu coerent care se întindea din Crimeea pînă în Polonia, format din țările cucerite de Ecaterina, unite prin înapoierea și superstițiile lor. Crimeea era „țara unde Ifigenia, ca preoteasă, tăia gîturile tuturor străinilor în cinstea unei statui urîte de

* În stil grecesc (*lb. fr.*).** În stil roman (*lb. fr.*).

lemn, foarte asemănătoare cu Sfînta Fecioară făcătoare de minuni de la Czeŝtochowa“. Două săptămîni mai tîrziu, Voltaire saluta prezența Ecaterinei în întreaga Europă de Est, văzută ca o reuniune de țări: „Spiritul vostru în Crimeea, Moldova, Valahia, Polonia, Bulgaria.“⁶²

În 1769, Voltaire era gata să supeze la Sofia cu Ecaterina și să împartă Europa otomană, iar acum, în 1772, cînd Rusia, Prusia și Austria se pregăteau să ia bucăți din Polonia, lăuda împărțirea ca pe o lucrare „nobilă“ și „folositoare“, remediul potrivit pentru anarhie. Încă mai insista asupra înaintării complementare în Europa otomană, pentru că acum, cînd Ecaterina realizase „acest mare proiect“ în Polonia, putea să se apuce de „celălalt“ și să domnească într-o bună zi în „trei capitale, Petersburg, Moscova și Bizanț“.⁶³ Voltaire vedea campania împotriva otomanilor ca pe o cruciadă de operetă, cu elemente de farsă italiană, desigur, și îi trimitea scenariul la Sankt-Petersburg la sfîrșitul lui 1772:

De patru ani predic această cruciadă mică. Cîteva spirite fără de lucru asemeni mie insistă că se apropie ceasul cînd Sfînta Maria Tereza, împreună cu Sfînta Ecaterina, îmi vor îndeplini cele mai înfocate rugăciuni; spun că nimic nu ar fi mai ușor decît să luați, într-o campanie, Bosnia și Serbia și să căpătați supremația la Adrianopol. Ar fi un minunat spectacol să vezi două împărătese trăgîndu-l de urechi pe Mustafa și trimițîndu-l înapoi în Asia.

Sigur, spun aceste spirite, dacă aceste două bune doamne s-au înțeles atît de bine ca să schimbe fața Poloniei, se vor înțelege încă și mai bine ca să o schimbe pe cea a Turciei.

Iată vremea marilor revoluții, iată un nou univers creat de la Arhanghelsk la Boristene.⁶⁴

De fapt, Ecaterina va sărbători crearea unui nou imperiu în 1787 navigînd împreună cu Ségur pe Boristene, adică pe Nipru. Discursul despre noi creații și mari revoluții era foarte asemănător cu cel din *Petru cel Mare*, dar în 1772 Voltaire își imagina mai mult decît un Imperiu Rus (chiar dacă mai puțin decît un nou univers), o parte imensă a Europei, de la Arhanghelsk la Adrianopol. Rolul „spiritelor fără de lucru asemeni mie“, al filozofilor iluminiști din Europa de Vest era evident de la bun început: ei erau sfătuitoarii împărătesei, predicatorii cruciadei, publicul spectacolului. Voltaire

a conceput în 1773 scenariul conform căruia Ecaterina trebuia să-i scrie Mariei Tereza — „draga mea Marie“ — și să-i aducă aminte că turcii asediaseră Viena de două ori și că acesta era momentul să-i distrugă. Să continue campania ar fi fost pentru cele două împărătese „un amuzament de cel mult trei sau patru luni, după care ați aranja lucrurile împreună, cum ați făcut în Polonia“. Voltaire era foarte supărat că pacea avea să vină prea curînd, cînd otomanii încă se mai aflau în Europa, și se agăța de fantasma lui în care el însuși (*c'est moi*) traversa Dunărea, urcînd în visele sale pe cal pentru „marele galop către Adrianopol“⁶⁵.

Așa cum bănuia Voltaire, Maria Tereza nu era de fapt prea dornică să participe la împărțirea Europei otomane. Ea vedea împărțirea Poloniei catolice ca pe o faptă dezonorantă, poate chiar un păcat de moarte pe care îl comisese din rațiuni de stat, și privea cu tot atîta neplăcere pînă și dezmembrarea unui imperiu musulman. Mai mult, ea considera țările din Europa otomană, precum Bosnia și Serbia, ca „nesănătoase“ și „depopulate“, mai în măsură să slăbească decît să întărească imperiul ei. Kaunitz, care era mai dispus să ia în seamă împărțirile care i se propuneau, a ajuns la aceeași concluzie în 1771 în privința ocupării Valahiei și a Moldovei, care ar fi adus în Imperiul Habsburgic „cel mai sălbatic popor“⁶⁶. Voltaire însuși, cu toată marea sa dorință de a galopa către Adrianopol în Tracia, vorbise cu dispreț despre această țară în *Eseu despre moravuri* din 1756. „Partea noastră a Europei — scria Voltaire — trebuie să fi avut în moravurile și în geniul ei un caracter ce lipsea în Tracia, unde turcii și-au stabilit capitala imperiului, sau în hanatul tătar, de unde au plecat ei odinioară.“⁶⁷ Dar din punctul de vedere al lui Voltaire înapoierea Europei nu era un obstacol în calea anexării ei, ci mai degrabă justificarea mîntuirii ei de către un mare imperiu în numele civilizației.

Unul dintre avertismentele pe care Voltaire i le transmitea „dragii sale Marie“ în 1773 era că, dacă otomanii nu erau izgoniți din Europa atunci, baronul de Tott — „care are un mare geniu“ — le va construi fortificații pentru viitor. Numele lui Tott apărea cu regularitate în corespondența lui Voltaire cu Ecaterina din 1770: „Sînt puțin îndurerat, ca francez, să aud spunîndu-se că există un anume cavalier de Tott care fortifică Dardanelele.“⁶⁸ Voltaire îl privea pe

Tott ca pe un reprezentant al Franței la Constantinopol și prin urmare nu numai ca pe un dușman al Ecaterinei, ci și ca pe un rival personal în chestiunea stăpînirii Europei de Est cu ajutorul înțelepciunii Europei de Vest. Rousseau era un rival mai potrivit pentru Voltaire, un alt filozof, cu vederi diferite asupra Poloniei și Rusiei, dar Tott era un personaj îngrijorător tocmai pentru că putea participa la lupta pentru Europa de Est în feluri care lui Voltaire nu-i erau la îndemînă: ca ofițer, inginer și chiar călător. Lucru firesc, mai tîrziu, în 1785, cînd Tott și-a publicat memoriile, el a fost imediat atacat ca rival de fictivul baron Münchhausen. Prezența lui Tott la Constantinopol i-a sugerat lui Voltaire un fel de concepție homerică a războaielor din acea perioadă, în care francezii erau angajați ca zeii Olimpului de ambele părți. În 1771 Tott era salutat cu ironie ca „apărătorul lui Mustafa și al Coranului“, în timp ce se spunea că alți francezi luptau împotriva Ecaterinei în Polonia, de partea Confederației de la Bar. Unul dintre aceștia era un om de litere, Stanislas-Jean de Boufflers, din Lorena, fiul amantei lui Stanisław Leszczyński. „O implor pe Majestatea Voastră să-l ia prizonier de război“, îi scria Voltaire ironic Ecaterinei. „O să vă amuze foarte mult.“ În plus, „o să vă scrie cîntece; o să vă schițeze portretul; o să vă picteze, dar nu tot la fel de bine cum vă pictează pe ceasuri coloniștii mei de la Ferney“. Voltaire nu putea să nu-i vadă pe francezi ca pe ambasadorii artelor și științelor în Europa de Est, nici măcar atunci cînd erau partizanii cauzei adverse. Cu Boufflers și cu de Tott printre dușmanii Ecaterinei, Voltaire se declara și mai emfatic de partea ei. Ecaterina era „prima persoană din univers“, iar Voltaire era sigur că ea va „îngenunchea mîndria otomanilor cu o mînă și va aduce pacea în Polonia cu cealaltă“. Deși nu putea să construiască fortificații în strîmtoarea Dardanele sau să lupte împotriva fanatismului în Polonia, Voltaire spera că el și ceasornicarii săi de la Ferney vor „lucra într-o bună zi pentru marele imperiu al Rusiei“⁶⁹.

Cînd Voltaire a reflectat asupra faptului că francezii luptau împotriva Ecaterinei în timp ce unii tătari se raliau de partea ei, a declarat că „tătarii sînt cei civilizați și francezii cei care au devenit sciți“. Cît despre el însuși: „Dacă aș fi mai tînăr, m-aș face rus.“⁷⁰ Această răsturnare retorică a ordinii civilizației între Europa de Vest și Europa de Est avea un efect numai în măsura în care cititorul

gusta ironia implicită neașteptată: cum puteau francezii să fie sciți! Iar Voltaire rus!

Voltaire recunoștea limitele propriului său rol în favoarea Ecaterinei. „Doamnă — îi scria el la începutul anului 1772 —, mă tem ca Majestatea Voastră imperială să nu se fi plictisit de scrisorile unui bătrîn filozof din Elveția care nu vă poate sluji în nimic, ce nu are pentru voi decît o rîvnă fără folos, care îl urăște din suflet pe Mustafa, care nu-i iubește deloc pe confederații polonezi și care se mărginește să strige în pustiul lui către păstrăvii din Lacul Geneva: S-o cîntăm pe Ecaterina a II-a.“ Deși Voltaire nu putea decît să aplaude victoriile Ecaterinei în scrisori trimise de departe, această corespondență reprezenta și terenul unui schimb cultural de simboluri cîteodată triviale ale civilizației. În 1772, Voltaire s-a oferit să îl editeze pe Molière, să facă piesele potrivite pentru a fi jucate de fetele de la Institutul Smolnîi din Sankt-Petersburg. „Această mică lucrare va fi o distracție pentru mine — scria el — și nu-mi va dăuna sănătății.“ Credea de asemenea că știa o nouă piesă potrivită despre „două feluri (*espèces*) de tătari“ și promitea că o va trimite de îndată ce va fi publicată. Ecaterina i-a răspuns că fetele puneau în scenă *Zaire*. A acceptat cu recunoștință oferta lui de a-i expurga pe clasicii francezi și, cu o urmă de licențiozitate, l-a asigurat pe bătrîn că tinerele fete erau un spectacol plăcut ochiului: „Dacă le-ați putea vedea, sînt convinsă că ar atrage laudele dumneavoastră.“ Ecaterina îl avea atunci la curte ca oaspete pe un tînăr prinț tătar din Crimeea, a cărui țară tocmai o cucerise. Acesta o însoțea duminicile să vadă spectacolele fetelor de la Institut. Ca nu cumva Voltaire să se teamă că ea lăsa „lupul în țarcul cu oi“, Ecaterina l-a asigurat că prințul din public era despărțit de fetele de pe scenă de o balustradă dublă.⁷¹ Faptul că Voltaire expedia la Petersburg o dramă franceză despre tătari, în timp ce Ecaterina le prezenta acolo tătarilor piese franțuzești jucate de tinere rusoaice, era expresia reciprocă perfectă a dorinței lor de a civiliza această parte a lumii.

În primăvara anului 1772 Ecaterina îi trimitea semințe lui Voltaire, ca să poată să planteze cedri din Siberia la Ferney. În mai el le-a sădit în pămînt, făcînd o remarcă asupra transplantării lor din Europa de Est: „Cedrii aceia vor da poate într-o bună zi umbră

unor genevezi; dar cel puțin nu vor adăposti la umbra lor vreo întâlnire a confederațiilor sarmați.“ Ecaterina a fost încântată să afle că îi planta și a reflectat asupra preocupărilor lor comune în țările lor atât de diferite.

Dumneavoastră semănați la Ferney; eu fac același lucru primăvara aceasta la Țarskoie Selo. Numele acesta vi se va părea poate puțin cam greu de pronunțat; totuși este un loc pe care eu îl găsesc minunat, pentru că plantez și semăn acolo. Baroneasa de Thunder-ten-tronckh își considera castelul cel mai frumos dintre toate castelele posibile. Cedrii mei sînt deja de mărimea degetului mic; cît de mari sînt ai dumneavoastră? Îmi plac acum la nebunie grădinile englezești.⁷²

Ecaterina și Voltaire găseau o lume care transcendea diferențele esențiale dintre Ferney și Țarskoie Selo, dintre Europa de Vest și Europa de Est, cea mai bună dintre toate lumile posibile, aceea pe care Voltaire o inventase pentru Candid care își cultiva grădina. Singurul lucru care le amintea corespondenților ceea ce îi despărțea era un nume „poate puțin cam greu de pronunțat“⁷³. Voltaire i-a răspuns la această remarcă ceva mai tîrziu în același an, cu o observație sarcastică despre „Sfînta Fecioară de la Czeŝtochowa, un nume foarte greu de pronunțat“. Jocul era complet gratuit, pentru că, desigur, în scrisori nu era necesar ca numele să fie pronunțate. Dar această afirmație a unei delicateti reciproce sluzea la delimitarea unei sfere a pronunțiilor slave imposibile, de la castelul Ecaterinei din Rusia la mînăstirea-fortăreață a dușmanilor ei din Polonia.

„I-am cerut Majestății Voastre cedrii din Siberia“, scria Voltaire. „Îndrăznesc acum să vă cer o comedie de la Petersburg.“ Îi cerea probabil o lucrare de amatoare de-a ei. Dar în orice caz trebuia să fie trimisă într-o traducere franceză, pentru că el se declara prea bătrîn ca să învețe rusa. La sfîrșitul anului 1772, Voltaire i-a trimis un alt călător în locul lui, care să viziteze Rusia și să învețe limba, un tînar „care este o treime german, o treime flamand și o treime spaniol, și care dorea să înlocuiască toate aceste treimi cu un întreg rus“. Era o ecuație ce scotea încă o dată în evidență diferențele dintre Rusia și Europa de Vest chiar atunci cînd oferea posibilitățile transformării și transplantării. Dar în 1773 cel mai important călător la Sankt-Petersburg nu a fost un tînar protejat sau un *alter ego* fictiv al lui Voltaire, ci egalul său, filozoful Denis Diderot. Voltaire

i-a scris Ecaterinei că Diderot era „cel mai fericit dintre oameni, pentru că se duce la curtea voastră“. Dar călătoria lui era foarte îngrijorătoare pentru Voltaire, fiindcă amenința întreaga plăsmuire pe care se baza corespondența lui cu Ecaterina, și anume că dincolo de cortina geografică și filozofică dintre Europa de Vest și Europa de Est nu puteau trece decît săgețile fermecate și scrisorile trimise prin poștă. Acum Diderot se pregătea să întâlnească realitățile Rusiei, iar lui Voltaire nu-i mai rămînea decît să-și formuleze pozele epistolare și fantasmelor: „Mă voi mărgini să-mi ridic mîinile către steaua nordului.“⁷⁴ La urma urmelor, pentru el nu avea să existe nici un mare galop către Adrianopol.

„Reveria mea“

În 1762, Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre a sosit la Sankt-Petersburg la numai cîteva luni de la lovitura de stat a Ecaterinei. Pe vasul care îl purta pe Marea Baltică se aflau englezi, francezi, germani, dornici să-și caute norocul în Rusia ca dansatori sau cîntăreți sau chiar coafori; ei aduceau artele civilizației într-o țară unde se spunea că era mare nevoie de ele. Această companie poate părea ciudată pentru Bernardin de Saint-Pierre, care mulți ani mai tîrziu, în 1788, va deveni faimos cîntînd idila insulară, departe de civilizație, din *Paul și Virginia*, dar în 1762 era și el un aventurier care încerca să facă avere investind în progresul civilizației în Rusia. De fapt, am putea-o vedea pe însăși Ecaterina ca pe o străină aventurieră care dăduse marea lovitură în Rusia în același an. Bernardin de Saint-Pierre dorea să stabilească „o mică republică de europeni“ în imperiul ei pe Lacul Aral — alți străini aventurieri — care să intermedieze schimburile comerciale între Europa și Asia. Descurajat de primirea rece pe care guvernul a făcut-o planului său, s-a mutat în Polonia în 1764 și a sfîrșit prin a fi unul dintre francezii care îl puneau pe Voltaire în încurcătură luptînd pentru Polonia împotriva Ecaterinei.⁷⁵

Anul în care Bernardin de Saint-Pierre a părăsit Rusia, 1764, a fost anul sosirii lui Casanova, un aventurier mult mai frivol. La Sankt-Petersburg acesta din urmă s-a pomenit înconjurat de cîntăreți

și dansatori francezi și italieni, printre care se găseau și câteva foste iubite — erau aceiași oameni care veniseră cu vasul ce-l adusese acolo și pe Bernardin de Saint-Pierre. Casanova spera și el să-i facă o impresie favorabilă Ecaterinei. În memoriile sale pretindea că se plimbaseră cu țarina în Grădina de Vară și că discutase cu ea despre calendare, îndemnînd-o să adopte calendarul gregorian în Rusia. Dorea un post în serviciul public — „deși nici eu nu știam pentru ce slujbă aș fi putut fi potrivit într-o țară care, în plus, nu-mi plăcea” — și cînd a fost dezamăgit s-a dus și el în Polonia în 1765.⁷⁶ Povestea despre plimbarea cu Ecaterina și sfaturile lui de a adopta reforme luminate era o parabolă perfectă a fantasmei care îi atrăgea cu strălucirea ei amăgitoare atît pe filozofii, cît și pe aventurierii iluminați în Europa de Est. Era o fantasmă de influență, de consiliere și de putere ușor de adaptat unei legături prin corespondență; Voltaire și Ecaterina plantau aceiași cedri în grădinile lor situate la o depărtare atît de mare, deși nu aveau să se plimbe vreodată împreună într-una din aceste grădini. Vizita lui Diderot la curtea Ecaterinei a fost cea mai convingătoare consumare a acestor fantasme. Baronul Münchhausen va broda pe marginea ei, împingînd-o pînă la absurd, și-l va întrece și pe Casanova lăudîndu-se cu cinstea făcută de Ecaterina: nici mai mult, nici mai puțin decît o invitație „să împartă cu ea onorurile patului și ale coroanei sale”, pe care baronul a refuzat-o politicos.⁷⁷

Nu numai un personaj de ficțiune își permitea să o refuze filozofic pe Ecaterina; exista cel puțin un caz foarte faimos al unei invitații (mai puțin extravagante decît cea de a-i împărți patul și coroana) refuzate public. Jean d'Alembert, colaboratorul lui Diderot la crearea *Enciclopediei*, a fost cel pe care Ecaterina l-a invitat în 1762 să vină pentru a fi preceptorul fiului și moștenitorului ei. Scrisoarea ei de invitație a fost publicată de Academia Franceză ca un omagiu adus Iluminismului, iar Thomas, care lucra pe atunci la poemul său despre Petru, a lăudat stilul epistolar al Ecaterinei ca pe ceva extraordinar „pentru țara vechilor tătari și sarmați”. Refuzul lui d'Alembert a fost și el foarte mult admirat ca un act de independență, deși el a invocat alte motive într-o scrisoare către Voltaire: „Sînt prea predispus la hemoroizi.”⁷⁸ Ecaterina atribuisese moartea soțului ei asasinat unei „colici hemoroidale”, așa că obiecția lui d'Alembert

era oarecum sarcastică. Dar era adevărat și că în 1765 Casanova avusese probleme cu hemoroizii la Sankt-Petersburg. Când în 1772 d'Alembert i-a scris Ecaterinei în favoarea francezilor luați prizonieri în Polonia, pledînd pentru eliberarea lor în numele filozofiei, ea i-a răspuns cu răceală și dezinteres. După zece ani, refuzul lui d'Alembert nu ar mai fi trebuit să o doară și, oricum, Ecaterina avea în față perspectiva întîlnirii cu Diderot în 1773.

Diderot a început să se gîndească la o călătorie în Rusia în 1765. Era anul cînd Casanova se plimba împreună cu Ecaterina prin Grădina de Vară și cînd aceasta primea primele scrisori de la Voltaire. Acesta a fost și anul în care Diderot, strîmtorat, s-a gîndit să-și vîndă biblioteca, iar Ecaterina, aflînd despre acest lucru, nu numai că i-a cumpărat-o, ci i-a și lăsat-o pentru tot restul vieții sale, ba chiar i-a plătit un salariu anual pentru că avea grijă de cărțile care acum îi aparțineau ei. Voltaire era încîntat de modul în care Ecaterina inversase ordinea dintre civilizații: „Ar fi bănuie că cineva acum cincizeci de ani că sciții vor răsplăti cu atîta noblețe la Paris virtutea, știința și filozofia atît de nedrept tratate printre noi?” Dar o asemenea generozitate nu putea fi îndeajuns apreciată în scrisorile de recunoștință: „Dacă nu fac această călătorie — agoniza Diderot — mă voi disprețui și voi fi disprețuit de ea.”⁷⁹ Biblioteca avea să meargă la Sankt-Petersburg după moartea lui; el trebuia să facă această călătorie cît era încă în viață. Mai ezita însă, slăvind-o de departe, raliindu-i pe filozofi pentru cauza ei, cumpărînd în numele ei cărți și tablouri pe care să i le expedieze la Sankt-Petersburg, trimițîndu-și protejații înaintea lui.

Falconet s-a dus în Rusia în 1766 pentru a crea monumentul dedicat lui Petru de Ecaterina; în 1773 s-a aflat la Petersburg ca să-l întîmpine pe Diderot și a rămas după plecarea lui pînă în 1778. Ecaterina, scriindu-i doamnei Geoffrin la Paris, a arătat limpede că ea contractase serviciile sculptorului prin intermediul filozofului: „Domnul Diderot m-a ajutat să fac achiziția unui om despre care cred că nu are egal; este vorba de Falconet, care va începe curînd statuia lui Petru cel Mare.”⁸⁰ În 1767, Diderot i-a trimis un vizitator de care a fost mai puțin mulțumită, pe fiziocratul Lemercier de la Rivière. Și aceasta a fost o sosire aranjată în mod explicit de Diderot, care îi scria acum la Sankt-Petersburg lui Falconet,

cerîndu-i să-l recomande pe Lemerrier Ecaterinei: „Cînd împărăteasa îl va avea alături pe acest om, ce nevoie va mai avea de un Quesnay, de un Mirabeau, de un Voltaire, de un d'Alembert, de un Diderot?“ Lemerrier urma chiar „să o consoleze de moartea lui Montesquieu“ (survenită în 1755). Astfel, un economist filozof, autorul unei cărți celebre abia publicate în 1767, putea să țină locul întregului Iluminism din Europa de Vest și mai ales pe cel lui Diderot însuși, care încă nu călătorise în Rusia. Dar cazul lui Lemerrier a arătat într-un mod dramatic neînțelegerile care se puteau ivi cînd puneai față în față un monarh absolut și un filozof iluminist, mai ales în Europa de Est, unde fantasmеle de putere și programele civilizatoare constituiau prerogativa oricui. Era anul înființării comisiei legislative, al *Instrucțiunii* Ecaterinei, dar ea l-a găsit pe defunctul Montesquieu un sfătuitoare mai puțin infatuat decît contemporanul ei Lemerrier. Acesta din urmă se întorsese de puțină vreme din Martinica, unde fusese intendentul regelui, iar acum își asuma rolul de intendent al Iluminismului în Rusia. El a corectat expresia cea mai faimoasă din elogiul lui Fontenelle — „tout était à faire“* — scriindu-i abatelui Raynal, un alt expert în Indiile de Vest, și pronunțînd următorul verdict laconic în privința Rusiei: „Totul rămîne de făcut în țara aceea; sau, mai bine spus, totul rămîne de desfăcut și de refăcut.“⁸¹

Ecaterina l-a urît pe Lemerrier și, cu toate că în 1768 el s-a întors în Franța, nu l-a uitat. În 1774 Ecaterina i-a scris lui Voltaire despre Lemerrier „care credea, acum șase ani, că noi mergem în patru labe și care, foarte îndatoritor, și-a dat osteneala să vină din Martinica pentru a ne învăța să stăm pe picioarele din spate“. În 1787, în drum spre Crimeea, i-a spus lui Ségur că Lemerrier „și-a băgat în cap că îl chemasem ca să mă ajute să guvernez imperiul, ca să ne smulgă din întunericul barbariei cu marile lui lumini“. În 1788, povestea a fost reprezentată ca o comedie pe scena Ermitajului de la Sankt-Petersburg; piesa se numea *Regimania*, iar atracția ei principală era caricatura lui Lemerrier. „Mă voi duce cu siguranță în Rusia — îi scria Diderot lui Falconet în 1768, după eșecul

* Totul rămînea de făcut (*lb. fr.*).

lui Lemerrier —, dar nu voi mai trimite pe nimeni acolo.”⁸² Și totuși a mai așteptat încă cinci ani.

Primul volum al *Enciclopediei* lui Diderot a apărut în 1751, iar ultimul abia în 1772. Munca lui de o viață în Europa de Vest fiind în sfârșit terminată, Diderot a plecat în cele din urmă în Rusia, ajungând la Sankt-Petersburg în octombrie 1773. Din perspectiva Europei de Vest, Diderot îi făcea o mare onoare Ecaterinei, iar Thomas, în ciuda lungului său poem despre Petru, credea că era ceva extraordinar „să-i prezinți un filozof unei împărătese”. După Thomas, opinia generală nu era de acord cu călătoria lui Diderot, privindu-l ca pe un „zeu” care ar trebui „să nu-și părăsească niciodată sanctuarul”. Diderot însuși era îngrijorat de lungimea drumului pe care îl avea de străbătut și care urma să pună între el și prietenii lui „o jumătate din diametrul terestru”. Se temea că o să moară ca Descartes, departe de casă.⁸³ De fapt, Diderot a stat acolo șase luni, în timpul iernii dintre anii 1773 și 1774; a fost uneori bolnav, dar a supraviețuit. La Sankt-Petersburg s-a întâlnit regulat cu Ecaterina, avînd lungi conversații cu ea. Departe de prezentarea ceremonioasă pe care și-o închipuia Thomas, Diderot, după cum relatează Grimm, care era și el oaspetele împărătesei în aceeași perioadă, „o ia de mîină, o apucă de braț, bate cu degetele în masă, toate de parcă s-ar afla în mijlocul sinagogii de pe rue Royale”. Atît de brutale erau gesturile lui Diderot, încît se pare că Ecaterina s-a văzut nevoită să pună o măsută între ei ca să-l împiedice pe filozof să o mai rănească. Dar ea lăuda „imaginația neistovită” a lui Diderot și îl considera unul „dintre cei mai uimitori oameni care au existat vreodată”⁸⁴. Ceea ce hrănea imaginația lui Diderot era Ecaterina însăși, puterea ei suverană asupra Rusiei și rolul acelei puteri în aplicarea principiilor filozofice în opera ei de civilizare — în Europa de Est, la o distanță de o jumătate de diametru terestru.

Erau aceleași stimulente ce parfumau paginile scrisorilor schimbate între Voltaire și Ecaterina, pe marginea lor sau printre rîndurile de complimente reciproce. În ce măsură a putut Diderot să abordeze aceste probleme în conversațiile sale cu Ecaterina, pe cînd o lua de mîină și bătea cu degetele în masă, putem afla din remarcabilul său carnet cu note adresate Ecaterinei, scrise în timpul șederii sale la Sankt-Petersburg. Diderot a compus niște eseuri lungi

sub formă epistolară, menite să fie trimise Ecaterinei, deși, fiind atât de des împreună, nu aveau nevoie de poștă. Nu erau o transcriere a ceea ce Diderot îi spunea Ecaterinei — deși mai târziu au fost publicate ca *entretiens* („conversații“) —, ci mai degrabă a ceea ce el ar fi vrut să-i spună sau nu-i putea spune direct. Ecaterina le-a ținut pentru ea, iar carnetul lui Diderot, îmbrăcat în marochin roșu, păstrat în Rusia în secolul al XIX-lea, i-a fost dăruit lui Maurice Tourneux în 1882 și publicat la Paris în 1899.⁸⁵

„Conversația“ care arăta cel mai limpede natura neobișnuită a acestei forme literare era intitulată semnificativ *Ma rêverie à moi* (*Reveria mea*). Avea forma narativă a unei scrisori, era adresată „Majestății Voastre Imperiale“, uneori mai direct lui „Madame“, dar păstra cu toate acestea în ochii lui Diderot aerul reflexiv al unei reverii adresate lui însuși. Asemeni lui Voltaire aflat departe la Ferney, Diderot, nici măcar la Sankt-Petersburg, nici atunci când o lua pe Ecaterina de braț, nu putea să se elibereze de constrîngerile unei imaginații neistovite, care îi descătușa fantezia chiar atunci când îi interzicea accesul direct. Bariera care separa filozofia de putere, alături de cortina care despărțea Europa de Vest de Europa de Est, făcea ca Diderot să fi călătorit jumătate din diametrul globului terestru ca să se adreseze lui însuși. Reveria personală și forma epistolară erau combinate cu stîngăcie încă de la început: „Îmi iau libertatea de a adresa aceste reverii Majestății Sale Imperiale.“ Carnetul se încheia cu o pledoarie pentru indulgența Ecaterinei față de aceste „reverii“, care îi ofereau „spectacolul eforturilor, pe atât de puerile pe cît sînt de neobișnuite, ale unui gînditor speculativ care și-a pus în mintea lui slabă să cîrmuiască un mare imperiu“⁸⁶. Dacă Diderot își descria depreciativ notele ca pe niște simple reverii și le schimba destinatarul, adresîndu-și-le lui însuși, aceasta se întîmpla tocmai pentru că pretențiile lui Diderot erau enorme. Diderot visînd cu ochii deschiși era doar cu puțin mai prejos decît baronul Münchhausen.

Vizita lui Diderot era un pelerinaj de mulțumire, dar el avea și sarcina, primită de la guvernul francez, de a acționa pentru îmbunătățirea relațiilor cu Rusia. În *Reveria mea* Diderot exprima legăturile culturale dintre Franța și Rusia, începînd cu Ecaterina și cultul ei:

Nu există nici un om de bună-credință, nici un om la Paris care să aibă o scînteie de spirit și carc să nu fie un admirator al Majestății Voastre. Majestatea Voastră are de partea ei toate academiile, toți filozofii, toți gînditorii, toți oamenii de litere, care nu fac un secret din asta. Sînt celebrate măreția, virtuțile, geniul și bunătatea Majestății Voastre, eforturile pe care le face pentru a introduce științele și artele în țara sa.⁸⁷

Dar în ciuda acestui lucru, Diderot considera că francezii tot nu o apreciau pe Ecaterina așa cum s-ar fi cuvenit. Renunțînd să mai folosească ceremoniosul ei titlu imperial, i se adresa direct la persoana a doua: „Ei cred că vă cunosc (*vous connais*tre), bravii mei compatrioți!“ Diderot promitea că îi va învăța să o cunoască și mai bine. Dar pe măsură ce se apropia de finalul însuflețitului său discurs, înceta brusc să i se mai adreseze Ecaterinei și le vorbea compatrioților săi. Îi chema să împărtășească o fantasmă privitoare la Ecaterina: „Ah, prieteni! închipuiți-vi-o pe această femeie pe tronul Franței!“ Dar imediat după ce îi transforma în supușii ei francezi, îi invita pe toți în Rusia: „Veniți să petreceți doar o lună la Petersburg. Veniți să vă eliberați de îndelungatele constrîngerii care vă înjosesc; abia atunci veți simți ceea ce sînteți cu adevărat!“⁸⁸ La sfîrșitul secolului reveria lui Diderot — care evident nu-i excludea din ea pe compatrioții săi — devenise subiectul spectacolelor de vodevil, ca de pildă *Allons en Russie* (*Să mergem în Rusia*), pus în scenă la Paris în 1802. Se spunea că astfel de vizite nu erau doar „la modă“, ci o adevărată „manie“. Printre personaje se găseau un artist, o actriță, un dansator, un coafor și un autor, care sperau cu toții să-și găsească norocul în Rusia.⁸⁹ Zece ani mai tîrziu, în 1812, Napoleon va prelua refrenul „Allons en Russie!“

În reveria sa, Diderot pretindea că la Riga, la granița cu Rusia, căpătase un nou suflet și le declara prietenilor săi: „Nu m-am știut niciodată mai liber decît atunci cînd am locuit în țara pe care voi o numiți a sclavilor și nu m-am simțit niciodată mai înrobit decît atunci cînd am trăit în țara pe care voi o numiți a oamenilor liberi.“ A repetat această formulare aproape cuvînt cu cuvînt într-o scrisoare trimisă Ecaterinei în 1774 de la Haga, unde tocmai ajunsese plecînd din Rusia, spunîndu-i că, într-adevăr, la Riga își reluasese din păcate „sufletul meschin și temător pe care îl lăsasem acolo“. Nu este deloc surprinzător că Diderot nu se simțise ca un sclav în Rusia,

pentru că nu făcuse o muncă de sclav, ci își petrecuse timpul în conversații cu țarina. Noul suflet de om liber, pe care susținea că îl găsisese înlăuntrul lui, era în același timp sentimentul de detașare intelectuală care îi permitea să se închidă într-o reverie cu el însuși. Când încerca să i se adreseze Ecaterinei, se pomenea vorbindu-le în schimb prietenilor săi din Franța, pentru că de fapt experiențele sale din Rusia erau relevante doar pentru aceștia. Ei erau cei care făceau deosebirea între țări libere și țări înrobite; el doar inversa termenii, redesenând aceeași hartă a libertății și a sclaviei. În oarecare măsură, se simțea atât de liber într-o țară care ar fi trebuit să fie una a robilor pentru că vedea această țară ca pe un teritoriu unde vizitatorii din Europa de Vest își puteau exercita dominația.

Metamorfoza spirituală a lui Diderot la Riga fusese începutul unei reverii ruse neîntrerupte, care și-a găsit expresia literară în *Reveria mea către mine însumi*. Această conversație se încheia într-o notă de exuberantă fantezie internațională:

Și atunci recunosc: aș fi transportat (*transporté*) de bucurie să îmi văd poporul unit cu Rusia, o mulțime de ruși la Paris și o mulțime de francezi la Petersburg. Nici o țară din Europa nu devine franceză (*se francise*) mai repede decât Rusia, atât în privința limbii, cât și a obiceiurilor.⁹⁰

Sensul dublu al cuvântului „transportat” sublinia faptul că pentru Diderot călătoria în Rusia se reflecta într-un transport spiritual auto-provocat, într-o călătorie interioară, aceeași experiență care îi permitea lui Voltaire să călătorească în Europa de Est fără să părăsească vreodată Ferney-ul. Fantasma acestor schimburi culturale, care îl umplea de bucurie pe Diderot, avea ceva din spiritul refrenului de vodevil — „Allons en Russie” — și, cu toate că oamenii mergeau în ambele direcții, de la vest la est și de la est la vest, săgeata influenței culturale era ațintită fără echivoc spre est. La Sankt-Petersburg, Diderot lăuda o Rusie care devenea franceză; dacă Diderot își închipuia o Europă unită, aceasta era o Europă franceză. În același timp, supraveghind niște studenți ruși la Paris, ca o favoare făcută Ecaterinei, s-a convins că și rușii puteau fi corupți de viciile franțuzești, dacă nu erau „supuși unei discipline riguroase”⁹¹. A deveni francez, a deveni civilizat era o chestiune de disciplină; a

deveni rus, pentru Diderot ca și pentru Voltaire, era o chestiune de fantezie și de reverie.

„Să ducă la îndeplinire un plan de civilizare“

Diderot putea să aibă conversații cu Ecaterina, să o ia de mână, să o apuce de braț, dar când trebuia să discute despre Rusia sfârșea prin a discuta cu el însuși. Prezența lui avea rolul pasiv „de a-i prezenta un filozof unei împărătese“, dar el ezita să revendice un rol mai activ pentru filozofie. Într-una dintre conversații și-a luat libertatea de a face o recomandare precisă, însoțită de nenumărate scuze pentru aroganța sa, și tocmai precizia ei sublinia imposibilitatea de a filozofa cu mai multă încredere. Casanova îi recomandase Ecaterinei să schimbe calendarul; Diderot a sfătuit-o să-și schimbe capitala. Nota sa era intitulată „Despre capitală și despre adevăratul centru al imperiului, de un orb care judecă în privința culorilor“. Metafora epistemologică a orbului, care fusese întotdeauna de mare interes pentru Diderot și pentru Iluminism în general, marca aici barierele dintre filozofie și putere, precum și dintre Europa de Vest și Europa de Est. Diderot începea prin a-l satiriza pe Lemercier și a se micșora pe sine:

Nu am scris de la Riga la Petersburg, așa cum a scris de la Berlin la Moscova un francez, un om cinstit și destoinic, dar care, într-un mod puțin ridicol, s-a crezut îndreptățit de luminile lui și de posturile pe care le ocupase să-și dea importanță: „Doamnă, așteptați: nu veți face nimic bun înainte să mă ascultați pe mine; cel care știe cum trebuie administrat un imperiu sînt eu! (*c'est moi!*)“ Chiar dacă ar fi fost adevărat, tonul lui ar fi fost în măsură să stîrnească rîsul.⁹²

Cu cincisprezece ani înainte ca *Regimania* să apară pe scena Ermitajului, Diderot îl pune pe Lemercier să joace într-o parodie privată pentru amuzamentul Ecaterinei. Dar Diderot fusese cel care în 1767 i-l recomandase Ecaterinei pe Lemercier, și ecoul acelor recomandări încă se mai simțea în portretul batjocoritor pe care i-l făcea în „conversații“: la urma urmelor, Lemercier era „un om cinstit și destoinic“. În trufia lui, Diderot, prea conștient de marea lui

îndrăzneală și încercînd s-o atenueze prin nenumărate dezavuări, știa că putea și el să-i apară ca un „gînditor speculativ care și-a pus în mintea lui slabă să cîrmuiască un mare imperiu“. Cerîndu-și scuze, Diderot recunoștea că Ecaterina îi arăta o mare îngăduință, „așa cum i-ar da voie unuia dintre copiii ei să spună toate prostioarele nevinovate care-i trec prin cap“⁹³. Apoi o sfătuia să-și mute curtea de la Petersburg la Moscova.

Acesta era exact tipul de manipulare speculativă a hărții pe care Europa de Vest l-a practicat în cazul Europei de Est în secolul al XVIII-lea; de fapt, vreme de cîțiva ani, unul dintre amuzamentele favorite ale lui Voltaire fusese să își închipuie că Ecaterina și-ar fi putut muta capitala la Kiev, la Azov sau la Constantinopol. Secolul al XX-lea a arătat că Diderot a fost mai bine inspirat, dar în secolul al XVIII-lea ambii filozofi dădeau dovadă de o mare îndrăzneală pe care Ecaterina o îngăduia pentru că era într-un mod atît de evident doar un joc al imaginației. Diderot se arăta îngrijorat de moravurile (*moeurs*) de la Petersburg, un „amestec confuz al tuturor popoarelor din lume“, conferind orașului „moravurile lui Arlechin“. Se referea, desigur, la trupa pestriță de artiști, actori și coafori care veniseră pe mare o dată cu Bernardin de Saint-Pierre; erau poate și actori italieni de *commedia dell'arte*, printre care Arlechin însuși. Sigur, din cînd în cînd mai venea și cîte un filozof francez, ca Diderot. Dar prezența acestor străini putea fi interpretată ca un nedorit efect secundar al civilizației, iar ostilitatea lui Diderot față de ei indica o umbră de rezervă în privința optimistului program iluminist pentru Europa de Est. Oare el însuși nu era decît un Arlechin la curtea Ecaterinei? Își alunga îndoielile și își imagina că totul avea să fie bine la Moscova: „Dorește Majestatea Voastră să lumineze (*éclairer*) un mare apartament doar cu o singură făclie? Unde ar trebui să pună această făclie pentru ca întreg locul din jurul ei să fie luminat în cel mai bun chip?“⁹⁴ În centru, desigur, adică la Moscova — deși nu a precizat cine ținea în mînă făclia aducătoare de lumină, țarina sau filozoful. Și nici nu s-a gîndit că dansatorii și coaforii ar fi urmat inevitabil curtea la Moscova, atrași de făclie ca fluturii de lampă.

Încrederea pe care Diderot și-o punea în Moscova ținea tot de reverie, pentru că el nu fusese niciodată acolo. „Am pierdut ocazia

de a merge la Moscova și o regret un pic“, scria el mai târziu. „Petersburg este doar curtea, un amestec confuz de palate și cocioabe.“ Printr-o figură de stil tipică pentru secolul al XVIII-lea, Diderot proiecta asupra orașului propria sa confuzie. „Nu am văzut-o decît pe suverană, aproape nimic alteceva“, recunoștea el în continuare.⁹⁵ Dar dacă nu o văzuse decît pe suverană, cum îi putea el vorbi despre Rusia, ce putea el ști despre Rusia? În încheierea carnetului său de „conversații“, o ruga să privească plină de indulgență „revelările“ sale, felicitînd-o că „scăpa“ de „bîlbîielile“ puerile ale unui „care își zice filozof“. ⁹⁶ Locul filozofului în Europa de Est era mai ușor de stabilit de la distanța pe care o presupunea un schimb de scrisori. Nu existau bîlbîieli în relația epistolară dintre Voltaire și Ecaterina, care conținea, desigur, o mulțime de planuri de călătorie, dar care era susținută de emoția unei consumări mereu amîinate.

Diderot a părăsit Sankt-Petersburgul în martie 1774 și, în baza interesantei presupunerii că ar fi fost prea dureros pentru amîndoi să-și ia rămas bun în persoană, i-a spus Ecaterinei adio printr-o scrisoare. În tot timpul sejurului său îi scrisese epistole, așa-numitele „conversații“, iar acum plecarea lui urma să reducă din nou relația lor la o corespondență convențională.

Toată viața mă voi felicita că am făcut călătoria la Petersburg. Toată viața îmi voi aminti de acele momente cînd Majestatea Voastră uita distanța infinită care mă separa de ea și binevoia să se coboare pînă la mine, ca să-mi ascundă inferioritatea. Ard de dorința de a discuta cu compatrioții mei (*entretenir mes compatriotes*) despre acest lucru.⁹⁷

Diderot sărea deja de la ale sale *entretiens* cu Ecaterina la noi *entretiens* cu francezii, o tranziție firească, ținînd seama că pînă și atunci cînd i se adresa Ecaterinei aluneca fără să se poată opri într-o cuvîntare adresată compatrioților săi: „Ah, prieteni!“ Cum Diderot era singur cînd își compunea scrisoarea de adio către Ecaterina, era natural ca gîndurile sale să capete o formă gramaticală reflexivă, felicitîndu-se, amintindu-și. Deși o descria pe Ecaterina ca binevoind să uite infinita distanță dintre ei, dintre o împărăteasă și un filozof, el însuși părea să uite apropierea lor pe cînd locuiseră șase luni în același oraș, întîlnindu-se regulat și avînd lungi discuții.

De la venire pînă în clipa plecării, un sentiment de reverie epistolară îl izolase de Ecaterina și de Rusia.

Întorcîndu-se în Europa de Vest, Diderot a preferat să nu iasă din trăsura lui, nici măcar ca să mănînce sau să doarmă, tot drumul de la Sankt-Petersburg la Haga. La Hamburg i-a transmis regretele sale lui Carl Philipp Emanuel Bach, într-o scrisoare în care se prezenta astfel, sugerînd încercarea sa de a-și reasuma o identitate suspendată temporar:

Sînt francez; mă numesc Diderot. Mă bucur de oarecare considerație în țara mea ca om de litere; sînt autorul cîtorva piese de teatru, dintre care *Père de famille* (*Tată de familie*) nu vă este poate necunoscută. Vin de la Petersburg.⁹⁸

Lăsase Riga în urmă și era din nou el însuși, acasă în Europa de Vest. Într-o scrisoare trimisă Ecaterinei de la Haga, îi povestea că avusese parte de ger și zăpezi pînă la Riga, urmate apoi de vreme bună. Îi relata formula generală a conversațiilor sale:

- Atunci, ați avut onoarea de a o cunoaște pe Majestatea Sa Imperială?
- Bineînțeles.
- Ați văzut-o des?
- Foarte des.
- Este o mare împărăteasă?
- Foarte mare.⁹⁹

Nu părea în stare să răspundă prin mai mult de două cuvinte și se scuza în fața Ecaterinei dînd vina pe memorie: „Ah! de mi-aș putea aminti tot ce m-a făcut să simt prezența Majestății Voastre!“ Experiența crucială a discuțiilor lor între patru ochi, pe care tocmai hotărîse să și-o amintească toată viața, îi scăpa deja ca un lucru lăsat în urmă, la Riga poate, unde începuse să se simtă ca un francez, pe nume Diderot, care se bucura de oarecare considerație ca om de litere. Încheia scrisoarea patetic: „Din nou vă ud mîinile cu lacrimile mele.“¹⁰⁰ De fapt, în cel mai rău caz, uda foaia pe care scria și în realitate nu-i udase mîinile cu lacrimi nici măcar cînd își luase rămas bun de la ea la Sankt-Petersburg, pentru că și acest lucru fusese făcut printr-o scrisoare.

Aflat încă la Haga în septembrie, cu puțin înainte de întoarcerea sa la Paris în octombrie, i-a scris Ecaterinei ca să o felicite pentru

pacea încheiată cu otomanii prin tratatul de la Kuciuk-Kainargi: „Ce pace! Ce pace glorioasă!“ Diderot, pe un ton asemănător cu cel al lui Voltaire, era încântat că Ecaterina ațintise „vîrfurile spadei la gîtul dușmanului“ și se declara la fel de fericit ca și „cel mai bun supus al vostru“. Era poate un mod de a-i reaminti și de a-și reaminti că nu era unul dintre supușii ei, deși se bucura „ca om, ca filozof și ca rus“. Ca și Voltaire, Diderot putea adopta o identitate rusă cînd dorea, fără să devină supusul Ecaterinei, deși atunci cînd i s-a prezentat lui Carl Philipp Emanuel Bach a subliniat că era un francez care se întorcea acasă de la Sankt-Petersburg. Diderot spera că pacea va dura, așa încît Ecaterina să-și poată dovedi geniul nu numai prin glorioasele ei victorii militare: „Mulțumită progresului rațiunii ne păstrăm admirația pentru alte virtuți decît cele ale unui Alexandru sau ale unui Cezar.“ Vedem aici cum Epoca Luminilor își asumă cu mai multă siguranță de sine un rol filozofic, enunțînd perspectiva „admirației“ sale de la distanța epistolară sigură a Europei de Vest. Diderot îi amintea Ecaterinei de ambițiile lui Petru în legătură cu Rusia punîndu-le în legătură cu starea Franței: „Voi aveți de format un popor tînăr; noi avem de întinerit unul bătrîn.“ Prezicea că atunci cînd ea va atinge un „grad de perfecțiune“ în reformarea Rusiei lumea va veni să vadă și să depună mărturie despre acest lucru: „Așa cum odinioară oamenii vizitau Sparta, Egiptul și Grecia, vor vizita Rusia.“¹⁰¹ Lucru demn de observat, Diderot scria ca și cum vizitele în Rusia ar fi aparținut unui viitor utopic, ca și cum nu el ar fi fost cel care tocmai se întorsese din Rusia cu șase luni în urmă. Deși el însuși fusese acolo, ideea unei călătorii în Rusia rămînea pentru Diderot, ca și pentru Voltaire, ceva imaginat, plănuit, amînat și în cele din urmă fantastic.

În aceeași scrisoare, Diderot îi promitea să corecteze articolul lui Jaucourt despre Rusia într-o nouă ediție a *Enciclopediei* ca să-i facă pe plac, dar sugera totodată că nici Ecaterina nu era fără greșală, pentru că el îi recitea *Instrucțiunea*: „Și am avut obrăznicia să o citesc din nou cu pana în mînă.“¹⁰² Această declarație filozofică semeață nu era urmată de nici un comentariu critic, iar Ecaterina trebuie că îi uitase „obraznicia“ atunci cînd, după moartea lui din 1784, i-a primit cărțile și documentele pe care le cumpărase în 1765. Printre acestea se găsea un manuscris intitulat „Observații

asupra Instrucțiunii scrise de împărăteasa Rusiei“, iar împărătesei nu i-a făcut deloc plăcere să-l vadă. „Această bucată — i-a scris Ecaterina iritată credinciosului Grimm — este doar flecăreală (*babil*).“ Era exact genul de expresie pe care Diderot însuși o folosea ca să-și descrie sporovăielile și bâlbâielile din „conversații“. „Trebuie să o fi scris după ce a plecat de aici — concluziona Ecaterina —, pentru că nu mi-a spus niciodată de ea.“¹⁰³ Mai târziu, în 1787, când i-a vorbit lui Ségur despre Diderot, a fost evident că descoperirea acelor critici postume o făcuse să-și revizuiască în întregime amintirile despre vizita lui. Ecaterina a afirmat că în discuțiile lor Diderot voia ca totul să fie „răsturnat“ în Rusia, „să pună în schimb în practică teorii inaplicabile“. A susținut că numai el vorbea, așa încât „un privitor care ne-ar fi găsit l-ar fi luat pe el drept un pedagog sever, iar pe mine drept umila lui elevă“. Diderot îi ținea lecții despre drept, administrație, politică și economie. În sfârșit, „vorbind pe șleau“, l-a pus pe Diderot la locul lui:

Domnule Diderot, am ascultat cu cea mai mare plăcere lucrurile pe care spiritul dumneavoastră strălucitor vi le-a sugerat, dar cu toate mărețele dumneavoastră principii, pe care le înțeleg foarte bine, s-ar face cărți frumoase și treabă proastă. În toate planurile dumneavoastră de reformă uitați diferența dintre pozițiile noastre; dumneavoastră lucrați numai pe hîrtie, care suportă totul; este netedă, suplă și nu pune nici un obstacol nici imaginației, nici penei dumneavoastră; în timp ce eu, sărmană împărăteasă, lucrez pe pielea umană, care este foarte diferită, iritabilă și sensibilă.¹⁰⁴

Iată ce i-a relatat Ecaterina în 1787 lui Ségur, afirmînd că e ceea ce îi spusese lui Diderot în 1774; fără îndoială, este ceea ce ar fi vrut să-i fi spus după ce a văzut ce scrisese Diderot despre *Instrucțiunea* ei. Dar notele lui Diderot arată că la Sankt-Petersburg nu a avut niciodată îndrăzneala să-i dea Ecaterinei lecții de legislație sau de politică și că cea mai curajoasă sugestie a sa a fost sfatul să mute capitala la Moscova. Așa că Ecaterina nu i-a adresat probabil niciodată aceste mustrări, dar ele arătau cît de bine înțelegea ea impulsul filozofic de a „lucra“ asupra Europei de Est, atracția pe care o exercita aceasta ca un teritoriu abstract ce „nu pune nici un obstacol“ imaginației sau penei.

Diderot, cu pana în mînă, abia întors din Rusia în 1774, a început prin a observa că în politică singurul suveran adevărat era

poporul, singurul legiuitor adevărat era națiunea. A continuat prin a o declara pe Ecaterina o „tirană“, întrebându-se dacă *Instrucțiunea* ei avea să fie urmată într-adevăr de un cod de legi potrivit căruia ar fi intenționat sincer să „abdice“ de la despotismul ei. Aceasta era desigur o problemă pe care ar fi dorit să o fi ridicat la Sankt-Petersburg — dar nu avusese niciodată curajul să o facă —, așa că acum, scriind doar pentru el, evoca prezența fizică a femeii pe care o întâlneau de atâtea ori și cu atât de puțină vreme în urmă, dar pe care nu avea să o mai vadă vreodată:

Dacă citind ceea ce tocmai am scris și ascultându-și vocea conștiinței inima ei palpită de bucurie, atunci ea nu mai dorește sclavi; dacă tremură, dacă îi îngheață sîngele în vine, dacă se face palidă, atunci înseamnă că s-a crezut mai bună decît este.¹⁰⁵

Aceasta era fantasma filozofului, să-i spună adevărul împărătesei, să-i tulbure conștiința, să o domine într-un mod aproape sexual și s-o lase palpitînd sau tremurînd. Dar Ecaterina nu avea să citească aceste rînduri decît după moartea lui Diderot, iar răzbunarea ei a fost discuția cu Ségur în care a pretins că respinsese pretențiile lui Diderot de la bun început. Faptul că multe lor conversații au trebuit să fie completate mai tîrziu de ficțiuni și revizuiuri sugerează constrîngerile complexe care dominaseră comunicarea lor directă la Sankt-Petersburg.

„Rusia este un stat european“, declara Ecaterina în *Instrucțiunea* ei; aceasta nu era o simplă afirmație geografică, ci o declarație programatică bazată pe descoperirea Europei de Est de către Iluminism. „Contează prea puțin — comenta Diderot cu pana în mînă — dacă este asiatic sau european“, iar în privința moravurilor, acestea puteau fi judecate doar ca fiind bune sau rele — „nici africane, nici asiatice, nici europene“. ¹⁰⁶ Diderot respingea conceptul tradițional al influențelor continentale caracteristice, pentru că ambiguitățile Europei de Est sfidau dihotomia clară, Asia sau Europa, a lui Montesquieu. *Instrucțiunea* Ecaterinei observa că „Imperiul Rus ocupă 32° în latitudine și 165° în longitudine“ — pentru a argumenta că un imperiu atât de mare avea nevoie de un monarh absolut. În comentariile sale însă, Diderot a considerat aceste dimensiuni mai degrabă o problemă de civilizație decît una de politică:

„Să civilizezi deodată o țară atât de întinsă mi se pare un proiect care depășește puterile omenești.“ Prin urmare, el făcea trei recomandări, iar prima era, lucru deloc surprinzător, să mute capitala la Moscova. A doua propunere era să creeze un district model în Imperiul Rus unde ar fi putut „să ducă la îndeplinire un plan de civilizare“. Iată Iluminismul la treabă, făcând planuri de civilizare a unor districte inexistente, iar Diderot explica presupusele efecte ale acestei măsuri printr-o analogie lămuritoare: „Acest district ar fi, în relație cu restul imperiului, ceea ce este Franța în Europa în raport cu țările din jurul ei.“¹⁰⁷ Conferind Franței acest rol, făcând din ea un model influent de civilizație în Europa, Diderot scotea la iveală adevărata întindere a proiectului său cultural. Putea să pretindă că nu făcea nici o deosebire între moravurile Africii, Asiei și Europei, dar numai pentru că toate cele trei continente erau supuse aceluiași model de dezvoltare, avînd ca termen de referință aceeași țară.

Dacă Diderot se mulțumea cu un district din Rusia, spre deosebire de Voltaire a cărui viziune îmbrățișa întreaga Europă de Est, concluziile filozofice ale lui Diderot erau totuși mai ambițioase, generalizînd de la observațiile sale din Rusia la o schemă universal aplicabilă a dezvoltării și înapoierii, subordonată unui plan de civilizare. Cea de-a treia recomandare a lui Diderot, după schimbarea capitalei și districtul model, era stabilirea unei colonii elvețiene.¹⁰⁸ Aceasta era și fantezia lui Voltaire, ceasornicarii din Astrahan sau Azov, elaborată în cursul corespondenței lui cu Ecaterina.

„Bătrînul vostru rus de la Ferney“

În noiembrie 1773, Voltaire i-a scris Ecaterinei despre el și Diderot, care se afla pe atunci la Sankt-Petersburg, descriind rolul lor în Europa de Est în contrast cu cel jucat de Tott la Constantinopol sau de Boufflers în Polonia. „Noi nu ne lăsăm luați prizonieri ca niște năîngi; nu ne băgăm în chestiuni de artilerie din care nu înțelegem nimic“, explica Voltaire. „Noi sîntem misionarii laici care predică venerarea Sfintei Ecaterina și ne putem lăuda că biserica noastră este cu adevărat universală.“ Pentru Voltaire, aflat la Ferney,

cultul Ecaterinei rămânea același lucru cu progresul cauzei Iluminismului în Europa de Est. Dar Diderot, care s-a dus la Sankt-Petersburg, s-a întors cu o mare dorință de a-i ține predici Ecaterinei înseși, fie măcar și postum. Ca „misionari laici“ aveau o dublă sarcină, ambiguă: să o venereze pe Ecaterina în Europa de Vest și să celebreze progresul civilizației în Europa de Est. Prima era o chestiune practică de propagandă, o misiune pe care o puteau îndeplini cu succes dată fiind considerația de care se bucurau în Republica Literelor. Cea de-a doua sarcină era o chestiune de filozofie, concepută de la distanță și elaborată ca o operă a fanteziei sau chiar ca farsă. Cultul Ecaterinei, scria Voltaire, aștepta botezul ei la Constantinopol, „în prezența profetului Grimm“, în timp ce Maria Tereza, care instituisese o comisie a castității care să supravegheze moravurile vienezilor, putea să facă același lucru în Bosnia și în Serbia.¹⁰⁹

În acea perioadă, Ecaterina era poate mai puțin receptivă decât de obicei la asemenea aluzii ludice, pentru că se confrunta cu cea mai gravă criză internă a domniei ei, răscoala populară condusă de cazacul Pugaciov, care pretindea că era nimeni altul decât Petru al III-lea, soțul ei deposedat de tron și decedat. Diderot pare să fi știut foarte puțin despre această revoltă din provincii, care a coincis în mare cu șederea sa la Sankt-Petersburg. Dar Ecaterina l-a informat în ianuarie 1774 pe Voltaire printr-o scrisoare că un anume „tîlhar de drumul mare“ jefuia provincia Orenburg, pe care o descria ca pe un ținut al tătarilor și al răufăcătorilor deportați, asemeni celor care fuseseră trimiși să populeze coloniile din America; în 1774 aceste colonii erau și ele pe punctul de a se răscula. Cît despre Pugaciov însuși, Ecaterina îl asigura pe Voltaire că „acest monstru al speciei umane nu îmi tulbură deloc plăcerea pe care mi-o face să discut cu Diderot“¹¹⁰. Răspunsul lui Voltaire din februarie a fost tipic, începînd cu o nouă călătorie imaginară: „Doamnă, scrisoarea din 19 ianuarie pe care Majestatea Voastră Imperială mi-a făcut onoarea să mi-o trimită m-a purtat cu gîndul la Orenburg și mi l-a arătat pe domnul Pugaciov; după cîte se pare, cavalerul de Tott este cel care a pus în scenă această farsă.“ Din nou, Europa de Est devenea teritoriul farsei, unde scenele erau jucate, iar personajele inventate de intruși plini de imaginație din Europa de Vest. Voltaire

a fost foarte impresionat de relatarea Ecaterinei despre Orenburg, aflat în apropierea Munților Urali, la sud de aceștia, iar călătoria sa cu gândul l-a dus pînă la granița estică a continentului. De fapt, răscoala lui Pugaciov cuprindea în primul rînd teritoriul dintre fluviile Volga și Ural, o zonă geografică văzută încă de mulți ca aparținînd Asiei în secolul al XVIII-lea, deși astăzi se află în Europa. În 1774, Pugaciov a incendiat orașul Kazan, de pe Volga, de unde Ecaterina îl salutase pe Voltaire — „iată-mă în Asia“ — în 1767. Tot așa cum Diderot își imaginase un district model care ar fi luminat prin influența lui restul imperiului, Voltaire își închipuia provincia Orenburg ca pe zona cea mai puțin luminată, un „ținut barbar“, conceput în conformitate cu același model de dezvoltare. „Razele voastre nu pot pătrunde peste tot în același timp“, îi scria el Ecaterinei. „Un imperiu de două mii de leghe în longitudine devine civilizat (*se police*) doar în timp.“¹¹¹ Pugaciov însuși era dat la o parte, ca o biată marionetă, o născocire a lui Tott; pentru Voltaire, geografia culturală a Europei de Est oferea cheia înțelegerii unei răscoale împotriva Ecaterinei și împotriva civilizației.

Voltaire i-a scris Ecaterinei că spera că Diderot se va gândi să se oprească la Ferney, în drumul său de întoarcere de la Sankt-Petersburg, ca să-i povestească despre întrevederile lui cu Ecaterina: „Dacă nu vine pe malurile Lacului Geneva, voi merge eu să fiu înmormîntat pe malurile Lacului Ladoga.“¹¹² De fapt, era gelos pe Diderot, care făcuse această călătorie în carne și oase, iar în august 1774 neliniștea lui Voltaire a explodat într-o scrisoare de protest față de „indiferență“ pe care i-o arăta Ecaterina: „Majestatea Voastră Imperială m-a părăsit pentru Diderot sau Grimm sau vreun alt favorit.“ O acuza de nrecunoștință, pentru că el se „certase cu toți turcii pentru voi și pe deasupra cu domnul marchiz de Pugaciov“. Voltaire a hotărît că nu va „mai iubi niciodată altă împărăteasă în viața mea“ — lucru de care putea să fie sigur, pentru că era în vîrstă de optzeci de ani și nu mai avea decît patru ani de trăit. Totuși semna scrisoarea „bătrînul vostru rus de la Ferney“. Ecaterina îl asigura binevoitoare de prețuirea și prietenia ei, acceptîndu-i devotamentul neobosit sub forma în care i-l oferea el: „Sînteți un bun rus.“ El i-a replicat, mult îmbunat, că din nefericire nu se va afla anul acela în „mulțimea de europeni și de asiatici“ care îi aduceau omagiile lor la Sankt-Petersburg, deși îi cerea permisiunea să vină

„anul viitor sau peste doi ani sau zece“. În loc să plece el însuși, i-a recomandat un alt tânăr inginer elvețian care dorea să intre în serviciul ei, care putea să „cerceteze planul Constantinopolului și să zădărnicească (*contrecarrer*) eforturile cavalerului de Tott“. Dar războiul se terminase, nu mai continua decât în imaginația lui Voltaire; tratatul de la Kuciuk-Kainargi fusese semnat, cum fără îndoială știa. Criza din corespondența lui cu Ecaterina din 1774 fusese provocată nu numai de călătoria lui Diderot, ci și de încheierea războiului care îi alimentase imaginația geografică, fantasmelor vizionare de stăpânire a Europei de Est. Destinațiile geografice încă mai apăreau ca niște puncte strălucitoare în corespondența lor, în contextul mișcător al geloziei sincer exprimate de Voltaire față de propriul său protejat, inginerul elvețian: „Majestatea Voastră nu mă poate împiedica să fiu gelos pe toți cei care au douăzeci și cinci de ani, pot merge pînă la Neva și la Bosfor și vă pot servi cu mintea și cu brațul.“¹¹³ Ideea de Europa de Est, născută în mintea lui pusă în slujba Ecaterinei, avea să le supraviețuiască amîndurora, influențînd istoria modernă a Europei în cursul următoarelor două secole.

Ultimele scrisori din ultimii ani reinterpretau separarea lor geografică de acum irevocabilă ca pe o condiție spirituală a venerației religioase a lui Voltaire pentru cultul Sfintei Ecaterina. În 1775, filozoful i-a scris că a pus să fie pictat într-un portret cum scria în fața tabloului Ecaterinei. Această „fantasmă“ artistică — prin care erau reuniți pe aceeași pînză — era menită să-i amintească Ecaterinei că exista cineva care o adora „așa cum chietistii îl adoră pe Dumnezeu“. În ultima sa scrisoare, din 1777, îi declara că recentul ei cod de reforme era „evanghelia universului“ și spera că nu uitase secretul alungării turcilor din Europa. Adresate Europei de Est, ultimele sale cuvinte îl transportau de la Ferney la Sankt-Petersburg, în forma vocativă a unei rugăciuni: „Mă prosternez la picioarele voastre și strig în agonia mea: Allah, Allah, Ecaterina rasul*, Allah.“¹¹⁴ Farsa era terminată. Această gloriificare a Ecaterinei se hrănea din transpozițiile culturale și asociațiile geografice care constituiau fantasmelor dominante ale corespondenței lor pătimaș imaginative.

**Rasul*, în limba arabă, înseamnă „trimis, mesager divin“ și este unul dintre apelativele lui Mahomed. (N. t.)

Sfătuirea Europei de Est

Partea a II-a: Polonia lui Rousseau

„Bunii mei polonezi, aveți grijă“

„Sîntem trei, Diderot, d' Alembert și cu mine, care vă ridicăm altare“, îi scria Voltaire Ecaterinei în decembrie 1766. Era o congregație impresionantă, chiar dacă d' Alembert refuzase deja invitația supremă de a o venera pe Ecaterina în persoană, iar Diderot nu dăduse încă această dovadă de netăgăduit a credinței sale. Dar acești adepți nu erau suficienți, Iluminismul nu era unanim în glorificarea Ecaterinei, și în aceeași lună favoritul Ecaterinei, Gri-gori Orlov, i-a trimis o insinuantă scrisoare de invitație celui mai proeminent dintre adversarii cultului, Jean-Jacques Rousseau. Orlov, descriș de englezul George Macartney ca avînd statura unui uriaș, dar „deloc șlefuit de lectură“, nu era omul care să plîngă citind *Noua Eloiză* și nu l-ar fi putut chema pe Rousseau în Rusia dacă Ecaterina nu ar fi susținut financiar această invitație. Politicos, Orlov îi mulțumea lui Rousseau pentru „învățăturile pe care le-am cules din cărțile dumneavoastră, deși ele nu au fost scrise pentru mine“ și îl invita pe filozof să vină să trăiască o viață simplă, bucolică, pe o moșie în apropiere de Sankt-Petersburg, unde „localnicii nu înțeleg nici engleza, nici franceza, și cu atît mai puțin greaca sau latina“. Rousseau i-a răspuns din Anglia, refuzînd invitația exact în termenii pe care îi folosea Voltaire pentru a explica de ce nu putea călători în Rusia: „Dacă aș fi mai puțin bolnav, mai activ și mai tînăr și dacă ați fi mai aproape de soare [...]“. ¹ Filozoful mai invoca drept scuză faptul că nu era un om destul de sociabil ca să facă o asemenea vizită, nu-i plăceau conversațiile și era un singuratic interesat doar de grădinărit.

Cînd Rousseau a scris în 1762 *Contractul social*, îl critica deja pe țarul Petru, iar atunci cînd, zece ani mai tîrziu, a scris despre

Polonia cu ocazia primei ei împărțiri, a devenit adversarul declarat al Ecaterinei. În 1778, anul în care și Voltaire, și Rousseau au murit, ei au lăsat în urma lor două atitudini partizane antitetice în legătură cu Europa de Est: Voltaire de partea Rusiei împotriva Poloniei, iar Rousseau de partea Poloniei împotriva Rusiei. Dar această opoziție era contrazisă de termenii identici în care refuzau să dea curs invitațiilor și, în plus, Rousseau nu s-a dus niciodată la Varșovia, tot așa cum Voltaire nu a plecat niciodată la Sankt-Petersburg. Mai degrabă, Polonia și Rusia le ofereau lui Rousseau și, respectiv, Voltaire două viziuni posibile ale Europei de Est, constituind un laborator pentru experimentele ideologice în care Iluminismul studia alternative politice aplicînd operațiuni teoretice asupra unui teritoriu ipotetic.

„Dacă nu cunoști foarte bine Națiunea pentru care trudești — avertiza Rousseau chiar la începutul cărții *Considérations sur le gouvernement de la Pologne* (*Considerații asupra guvernămîntului Poloniei*) —, lucrarea pe care o faci pentru ea, oricît de bună ar fi în sine, va da greș totdeauna o dată pusă în aplicare, și aceasta cu atît mai mult atunci cînd este vorba de o națiune deja pe deplin constituită, ale cărei gusturi, moravuri, prejudecăți și vicii sînt prea adînc înrădăcinate (*enracinés*) ca să fie ușor înăbușite (*étouffés*) de niște semințe (*semences*) noi.“² În 1766 Rousseau a refuzat să meargă în Rusia pentru că era interesat doar de grădinărit; cinci ani mai tîrziu, cînd a acceptat să scrie despre Polonia fără să se ducă acolo, a formulat problema filozofică în limbajul grădinarului. În *Contractul social* îl criticase pe țarul Petru pentru că „i-a împiedicat pe supușii săi să devină ceea ce ar fi putut fi, convingîndu-i că erau ceea ce nu erau“. Îl compara pe țarul rus cu un preceptor francez care își forța elevii să învețe lucruri contrare înclinațiilor și aptitudinilor lor naturale. Rousseau ar fi putut să facă o analogie și cu grădinile franțuzești clasice, cu liniile lor riguroase, concurate pentru prima dată în secolul al XVIII-lea de „naturaletăa grădinilor englezești. Refugiul lui Rousseau la Ermonville era, desigur, o grădină englezească. Dar grădinile naturale presupuneau și ele o muncă de modelare și de cultivare, deși aceasta era mai puțin evidentă, iar respectul lui Rousseau pentru „rădăcinile“ Poloniei — gusturile, moravurile, prejudecățile și viciile ei — nu putea ascunde

mîna grădinarului filozof. Se grăbea să recunoască faptul că recomandările politice pe care se însărcinase să le facă în *Considerațiile* sale ar fi trebuit lăsate în seama polonezilor, sau cel puțin în seama „cuiva care a studiat bine la fața locului națiunea polonă și pe vecinii ei“. El era doar un străin, care putea cel mult să exprime niște „părerii generale“³. Dar tocmai această candidă neștiință a lui Rousseau, această completă necunoaștere a națiunii și a vecinilor ei a fost cea care i-a permis să conceapă teorii în deplină libertate și să formuleze o alternativă la viziunea Europei de Est a lui Voltaire, în timp ce susținea niște „părerii generale“ despre teoria politică a patriotismului.

Rousseau și-a conceput *Considerațiile* nu numai ca pe o lucrare despre Polonia, ci și una pentru Polonia: „Națiunea pentru care (*pour laquelle*) trudești.“ Această expresie avea un dublu sens: Polonia era cea care comandase lucrarea, iar lucrarea însăși făcea recomandări Poloniei. Rousseau se referea la însărcinarea lui în prima frază, în care era identificată și principala sa sursă: „Tabloul guvernămîntului Poloniei făcut de contele Wielhorski și reflecțiile aferente sînt niște scrieri de mare folos pentru oricine (*quiconque*) ar dori să conceapă un plan încheiat pentru preschimbarea (*refonte*) acestui guvernămînt.“⁴ Rousseau era acel *quiconque* în acest caz — dar Polonia era prezentată ca un subiect la îndemîna oricui, ideile oricui, ale publicului luminat, fiind binevenite. De fapt, aceștia au fost niște ani în care Polonia s-a bucurat de o atenție deosebită, de la răscularea Confederației de la Bar împotriva Rusiei din 1768 la consternarea provocată de prima împărțire din 1772. Nu numai că Voltaire și Rousseau au luat atitudine publică într-o dramatică înfruntare, dar această perioadă i-a stimulat și pe alți oameni de literă să scrie opere foarte diferite de cele pe care le produsese pînă atunci, precum romanul epistolar al lui Marat *Aventurile tînărului conte Potowski* și lunga și serioasa *Istoria delle Turbolenze della Polonia* a lui Casanova (*Istoria tulburărilor din Polonia*).

Michal Wielhorski a venit la Paris în 1770 ca reprezentant al Confederației de la Bar. Aici spera să obțină de la Choiseul, un simpatizant al cauzei Poloniei, un sprijin mai activ din partea guvernului francez, dar Choiseul a căzut de la putere la sfîrșitul acelu

an, iar cele mai mari succese diplomatice ale lui Wielhorski au fost înregistrate pe lângă filozofii iluminiști. Wielhorski, sub pretextul că cerea sugestii pentru o reformă constituțională în Polonia, a obținut ralierea intelectualilor francezi la cauza Confederației, a câștigat simpatii și le-a inspirat lucrări abatelui Mably și lui Rousseau însuși. *Du gouvernement et des lois de la Pologne* (Cîrmuirea și legile Poloniei) de Mably și *Considerațiile* lui Rousseau au fost amîndouă scrise între 1770 și 1772, deși nici una nu a fost publicată la vremea respectivă; relatarea lui Wielhorski, care, așa cum recunoștea Rousseau, fusese principala sa sursă pentru *Considerații*, a fost publicată în franceză (la Londra) în 1775 și revăzută pentru a cita în sprijinul ei atitudinea lui Rousseau. De fapt, folosirea de către Rousseau a lucrării lui Wielhorski arăta în același timp gradul lui de implicare partizană și de distanță academică. În măsura (considerabilă) în care *Considerațiile* se bazau pe „tabloul” lui Wielhorski, reforma guvernămîntului Poloniei imaginată de Rousseau era și mai îndepărtată din punct de vedere intelectual de subiectul ei, de Polonia însăși.

Rousseau a găsit soluția literară a problemelor puse de această distanță în forma epistolară. El era un străin care nu știa nimic despre Polonia așa cum arăta ea „la fața locului”, încît, mai degrabă decît să afișeze de la început pînă la sfîrșit omnisciența unui tratat expert, *Considerațiile* se prezentau repetat ca o scrisoare deschisă adresată polonezilor din Polonia. Distanța intelectuală care îl despărțea pe autor de subiectul lui era reprezentată de spațiul epistolar care despărțea Europa de Vest de Europa de Est. „Bunii mei polonezi, aveți grijă”, scria Rousseau, introducînd brusc o adresare directă în capitolul său introductiv „Situația problemei”. Din acel moment, persoana a doua a devenit o opțiune narativă care exprima poziția sa filozofică față de subiectul său ca pe o relație epistolară cu polonezii: „Voi iubiți libertatea, sînteți vrednici de ea; ați apărut-o împotriva unui dușman puternic și viclean.”⁵ Prin caracterul lor epistolar de scrisoare deschisă adresată unei întregi națiuni, *Considerațiile* se dovedeau a fi, sub aspectul formei și al conținutului, antiteza corespondenței private a lui Voltaire cu o suverană absolută, care era, desigur, tocmai „dușmanul puternic și viclean” înfierat de Rousseau.

În analiza pe care o făcea instituțiilor politice ale Poloniei Rousseau recomanda în general schimbări minore mai degrabă decît reforme majore, prea puțin dornic să înăbușe plantele care-și făcuseră rădăcină aruncînd noi semințe: „Îndreptați, dacă se poate, abuzurile constituției voastre, dar nu disprețuiți lucrul care v-a făcut ceea ce sînteți.“ Astfel, Rousseau reformula la persoana a doua critica sa la adresa lui Petru, care încercase să facă din ruși „ceea ce nu erau“. În marele său respect pentru constituția Poloniei, Rousseau nici măcar nu recomanda abolirea aceluia *liberum veto* care cerea ca parlamentul să ia decizii numai în unanimitate, deși considera folosirea exagerată a dreptului de veto „barbară“ și credea că folosirea sa abuzivă ar fi trebuit să fie o crimă capitală. În ansamblu, deși în *Contractul social* îi acordase „legiuitorului“ o poziție foarte puternică, Rousseau a răspuns cu destulă modestie atunci cînd Wielhorski i-a oferit acest rol în privința Poloniei. A recomandat ca schimbările să fie făcute doar cu „cea mai mare circumspecție“. Pentru că legea trebuia să troneze în „inimile cetățenilor“, iar întrebarea fundamentală pe care o punea Rousseau era „atunci cum să miști inimile și să le faci să iubească țara și legile ei?“⁶ Prin încercarea de a da un răspuns la această întrebare *Considerațiile* au depășit scopul lor de critică a guvernămîntului Poloniei și și-au adus contribuția la Iluminism ca o operă originală de teorie politică.

Rousseau a exprimat mai întîi problema Poloniei într-o serie de observații convenționale, care ne sînt familiare ca formule ale Iluminismului pentru Europa de Est. Polonia, recunoștea Rousseau, nu avea „nici ordine economică“ și „nici disciplină militară“. Prin urmare, singura ei speranță de supraviețuire în lupta cu niște vecini agresivi era — și aici Rousseau spărgea tiparele convenționale — „să statornicească Republica în inimile polonezilor“, adică „singurul refugiu unde forța nu o poate nici ajunge, nici distruge“. Puterile vecine puteau „să vă înghită“ (*vous engloutissent*), îi avertiza Rousseau, dar nu aveau să poată „digeră“ o țară care trăia în inimi. „Zelul patriotic“ era unicul bastion sigur al republicii, și Rousseau cita spiritul exemplar al Confederației de la Bar, care încă nu fusese înfrîntă definitiv la vremea cînd scria el; Confederația a ținut piept rușilor la Częstochowa pînă în 1772, anul împărțirii.

Dar nici înfrîngerea iminentă, nici măcar împărțirea nu au invalidat teoria politică pe care Rousseau o propunea în cazul Poloniei, întrucît Polonia pe care și-o imagina el era imună la acțiunile de forță, adăpostită în inimile oamenilor. „Dacă voi veți face așa încît un polonez să nu poată deveni niciodată un rus, vă spun eu că Rusia nu va subjuga niciodată Polonia.“⁷ Acesta era un moment epistolar încărcat de semnificații între „eu“ (filozoful) și „voi“ (națiunea); primul declarase deja că poporul era „vrednic“ de libertate, iar acum îi garanta acea libertate reinterpretîndu-i sensul. Era totodată un moment revoluționar în istoria intelectuală, fiindcă aceste cuvinte au fost cruciale pentru articularea ideologiei naționaliste moderne. Rousseau se adresa polonezului care nu putea să devină niciodată rus, polonezului care își purta țara în inimă, iar următoarele două secole de istorie europeană aveau să dovedească justetea acestei viziuni profetice.

În *Istoria lui Carol al XII-lea*, Voltaire a schițat o „istorie naturală“ a Europei de Est, o schemă a țărilor și a popoarelor organizată în spiritul lui Linné. Schema lui Voltaire făcea din Europa de Est un obiect de stăpînit pentru conducătorii armatelor ca și pentru filozofi. Patruzeci de ani mai tîrziu, Rousseau folosea aceleași principii ale istoriei naturale, dar răsturna situația declarînd că specia era clasificarea ultimă, de neclintit, mai degrabă decît semnul unei aserviri iminente. Europa de Est reprezenta terenul de observație unde el descoperea polonezi care nu puteau să devină ruși, a căror identitate imposibil de stăpînit o anunța sfidător, contrazicînd viziunea lui Voltaire asupra civilizației și a imperiului.

Istoria naturală a lui Rousseau nu era doar o chestiune de observații și clasificări în funcție de caracteristicile naturale. Specificitatea națiunii putea fi cultivată, ceea ce dădea un scop politiciii și un rol filozofului căruia, asemeni lui Rousseau, i se cerea sfatul. Rousseau le recomanda polonezilor crearea de instituții menite să „formeze spiritul, caracterul, gusturile și moravurile unui popor; care să-l facă el însuși și nu altul; care să-i insuflă acea dragoste arzătoare de țară sprijinită pe deprinderi ce nu pot fi dezrădăcinate“. De fapt, el pornise deja de la premisa că națiunea avea această specificitate, caracterizată prin gusturi, moravuri, prejudecăți și vicii „prea adînc înrădăcinate ca să fie ușor înăbușite“. Întoarcerea lui

Rousseau la problema rădăcinilor scotea în evidență faptul că identitatea națională se forma dialectic între natură și civilizație, între botanică și grădinărit. Dacă se impunea de urgență cultivarea, ba chiar inculcarea unei identități specifice, aceasta se întâmpla pentru că existau forțe potrivnice tinzând să șteargă această specificitate. „Astăzi nu mai există francezi, germani, spanioli sau chiar englezi“, declara el, poate prea devreme. „Există numai europeni.“ Aici, Europa pe care o evoca peiorativ era evident Europa de Vest, unde „toți au aceleași gusturi, aceleași pasiuni, aceleași moravuri“. Polonia era însă chemată să refuze acest tipar: „Dați o altă înclinație pasiunilor polonezilor; le veți da sufletelor lor o fizionomie națională care îi va deosebi de celelalte popoare.“⁸ „Voi“ se referea inițial la „bunii polonezi“ înșiși, dar aici implica existența unui agent exterior care lucra asupra fizionomiei naționale a Poloniei. Așa cum atribuisese o poziție de putere supremă legiuitorului din *Contractul social* și educatorului din *Emil*, Rousseau presupunea existența unei asemenea prezențe și în Polonia *Considerațiilor* sale.

Dar crearea unui caracter național era inevitabil o muncă de detaliu, iar Rousseau recunoștea sincer dificultățile pe care i le ridica necunoașterea Poloniei.

Expunerea succintă asupra moravurilor polonezilor pe care domnul Wielhorski a avut bunătatea să mi-o facă nu ajunge ca să mă familiarizeze cu uzanțele lor publice și private. Dar o mare națiune care nu s-a amestecat niciodată prea mult cu vecinii ei trebuie să aibă multe obiceiuri care îi sînt proprii și care poate își pierdeau noblețea pe zi ce trecea din cauza tendinței (*pente*) generale a Europei de a adopta gusturile și moravurile francezilor.⁹

Aprobarea manifestată de Rousseau față de o națiune care „nu s-a amestecat niciodată prea mult cu vecinii ei“ era conformă cu modul său de a concepe specia și în același timp reprezenta o provocare la adresa felului în care era perceput în mod tradițional amestecul confuz și dezordonat al popoarelor din Europa de Est. Voltaire observa asemănări în costumele polonezilor, rușilor, tătarilor și ungurilor, dar Rousseau era hotărît să descopere un port național polonez unic, păstrat și apărut de orice asemănări și influențe străine, în special franceze. „Faceți exact contrariul a ceea ce a făcut acel mult lăudat țar“, porunea Rousseau, dînd el însuși Poloniei edicte

privitoare la îmbrăcăminte la fel de categorice ca și cele ale lui Petru pentru Rusia. „Nici un polonez să nu îndrăznească să apară la curte îmbrăcat după obiceiul franțuzesc“, scria Rousseau despre curtea de la Varșovia pe care nu a văzut-o niciodată.¹⁰ Diderot, care a vizitat curtea de la Sankt-Petersburg la puțină vreme după ce Rousseau a scris *Considerațiile* sale, s-a întors foarte încântat de ritmul rapid în care națiunea rusă „devine franceză“. Aceste atitudini contrare sugerează că nu era pur și simplu vorba de haine, ci de civilizație, de obiceiul franțuzesc. Provocarea pe care Rousseau o arunca Iluminismului, începînd cu discursurile sale, consta în punerea la îndoială și respingerea civilizației. Concepția lui Rousseau asupra Europei de Est asocia Polonia și Rusia ca țări puse în fața unei alternative de o covârșitoare importanță: să accepte „tendința generală a Europei“ sau să i se împotrivească.

Recomandarea esențială pe care o făceau *Considerațiile* și care dobîndea înțietate în fața proiectelor de reformă constituțională se referea la un sistem național de învățămînt.

Educația este cea care trebuie să dea sufletelor forma națională, orientîndu-le astfel gusturile și părerile, așa încît oamenii să fie patrioți din înclinație, din pasiune, din necesitate. Un copil cînd își deschide prima oară ochii trebuie să-și vadă țara și pînă la moarte nu trebuie să vadă nimic altceva. Orice adevărat republican sugerează o dată cu laptele mamei dragostea pentru țara sa.¹¹

Cu asemenea observații, Rousseau a pus fundamentele intelectuale ale naționalismului modern, iar cazul Poloniei a slujit drept sursă de inspirație pentru imaginația sa politică. Rousseau însuși, care niciodată nu a deschis ochii pentru a vedea pămîntul Poloniei, definea și delimita viziunea fiecărui suflet polonez de la naștere pînă la moarte. În timp ce Voltaire corespundea cu o suverană absolută, domnind alături de ea peste popoarele Europei de Est, Rousseau se adresa direct poporului și-i dicta identitatea. „Un francez, un englez, un spaniol, un italian, un rus sînt aproape același om“, declara Rousseau, dar un polonez „trebuie să fie un polonez“.¹² Adăugîndu-l pe rus la catalogul său de europeni identici Rousseau nu făcea decît să scoată din nou în evidență perversitatea programului lui Petru, exagerîndu-i în același timp succesul și avertizînd prin

aceasta că polonezul s-ar putea trezi ultimul pe listă dacă nu urma îndemnul lui Rousseau.

Dar mai exista un pericol pe care Rousseau îl prevedea în *Contractul social*, profetînd Imperiului Rus că „tătarii, supușii sau vecinii lui, vor ajunge să fie stăpînii lui și ai noștri“. Europa de Est a lui Rousseau se confrunta cu o criză continentală, reprezentată, pe de o parte, de gusturile și moravurile franțuzești și, pe de alta, de invaziile și jafurile tătarilor. Rousseau nu o formula explicit ca pe conflictul convențional dintre civilizație și barbarie, dintre Europa și Asia, pentru că nu era pregătit să pledeze în favoarea civilizației sau a Europei. În schimb, dorea să rezolve problema imaginînd Europa de Est ca pe un creuzet pentru formarea identităților naționale.

Europa de Est a lui Voltaire era în primul rînd un construct cartografic; el descoperise și îmbinase părțile ei componente pe cînd urmărea pe hartă cuceririle lui Carol și apoi ale Ecaterinei. Cînd Rousseau a mutat Polonia în inimile polonezilor, a eliberat-o în același timp de constrîngerile cartografiei. De fapt Rousseau nu aprecia hărțile, pe care nu le includea în educația lui Emil, socotindu-le niște reprezentări abstracte fără noimă. Dacă Emil ar fi studiat hărțile, n-ar fi învățat decît „numele orașelor, țărilor și rîurilor de a căror existență — altfel decît pe hîrtie — nu știe nimic“¹³. Corespondența lui Voltaire cu Ecaterina ilustra perfect sindromul deplîns de Rousseau, permițîndu-i filozofului să „zboare către Dardanele, către Dunăre, către Marea Neagră, către Bender, către Crimeea și mai ales către Sankt-Petersburg“. Nenorocirea Poloniei avea să fie punerea ei pe hărțile lui Voltaire și ale Ecaterinei, hărțile cuceririi și ale împărțirii. Polonia lui Rousseau era însă ferită de această înscrisoare pe hartă, aflîndu-se la adăpost în inimile oamenilor; Rousseau o luase de pe hartă cu douăzeci de ani înainte de anihilarea ei. Deoarece în ajunul primei împărțiri a Poloniei Rousseau a înțeles că existența ei era amenințată pe hartă, a găsit în această țară punctul de plecare pentru o teorie politică a identității naționale. Ecaterina nu avea decît să fie stăpînă pe hartă, dar din punctul de vedere al lui Rousseau nu existau ruși adevărați. Polonia putea să dispară de pe hartă și totuși să supraviețuiască în

„fizionomia ei națională“. Polonia era punctul în care Rousseau inversa ordinea Europei de Est a lui Voltaire.

Jean Starobinski a analizat viața și operele lui Rousseau ca pe niște încercări de a învinge obstacolele aflate în calea „transparenței“, a contactului nemijlocit cu adevărul intelectual și emoțional. Polonia lui Rousseau era luminată printr-o cortină opacă separându-l pe el și cititorii săi de Europa de Est. Într-o formă epistolară, *Considerațiile* căutau un acces direct la inimile polonezilor, atribuindu-le identitatea lor poloneză. Intuiția lui Rousseau surprinsese de fapt ceva esențial în situația Poloniei, problema supraviețuirii ca națiune în absența independenței politice, dar metaforele sale și ideologia patriotismului au avut cel mai mare succes în Franța, în rîndurile generației care a înfăptuit Revoluția. Rousseau știa prea puțin despre Polonia pentru a putea fi sigur că își atinsese scopul și încheia *Considerațiile* cu niște observații autodepreciative de felul celor adăugate de Diderot „conversațiilor“ sale cu Ecaterina. „Poate că toate acestea sînt o grămadă de himere“, scria Rousseau, etichetîndu-și apoi considerațiile drept „reverii mele“. ¹⁴ Ca și în cazul lui Diderot, un text narativ conținînd o adresare directă se dovedea a fi o reverie reflexivă, o fantasmă privată. Polonia, ca și Rusia, acceptată doar parțial ca făcînd parte din Europa, constituia o provocare pentru Iluminism, obligîndu-l să reconsidere viabilitatea valorilor și a viziunilor sale politice.

„Pînă la capătul lumii“

„Nu veți merge în Polonia cu doamna Geoffrin?“ îi scria Voltaire lui Jean-François Marmontel. Făcea doar o glumă, pentru că era la fel de puțin probabil ca Marmontel să meargă în Polonia ca Voltaire însuși, dar această remarcă arăta în ce măsură călătoria doamnei Geoffrin, care prezida asupra celui mai faimos salon iluminist de la Paris, devenise un eveniment public de mare interes, permițîndu-le filozofilor să i se alăture cu gîndul. Grimm, bun cunoscător al bîrfelor intelectuale iluministe, a afirmat că vizita doamnei Geoffrin în 1766 la curtea lui Stanisław August, regele Poloniei, a fost „un subiect de conversație și de curiozitate pentru public

toată vara“. Grimm credea că era o dovadă de „curaj uimitor“ — spectacolul public al unei „persoane private care se ducea pînă la capătul lumii ca să se bucure de prietenia unui mare rege“¹⁵. Poate că exemplul ei i-a insuflat și lui curaj cînd, cîțiva ani mai tîrziu, a călătorit și mai departe pentru a vizita o suverană și mai puternică la Sankt-Petersburg. Voltaire i-a scris de la Ferney doamnei Geoffrin la Varșovia, la capătul lumii, exprimîndu-și regretul că nu putea face „aceeași călătorie ca și dumneavoastră“, dar declarîndu-i că aceasta însemna, „în Franța, o epocă mare pentru toți cei care gîndesc“. Dimpotrivă, doamna Deffand, care conducea un salon rival la Paris, o lua în rîs pe călătoreasă în corespondența ei cu Horace Walpole, numind-o „Mme Geoffrinska“ și făcînd din ea un personaj din comedia Europei de Est.¹⁶ Dar, curiozitate comică sau eveniment epocal, călătoria doamnei Geoffrin în Polonia în 1766 a fost cu certitudine cea mai faimoasă întîlnire a Iluminismului cu Europa de Est pînă cînd Diderot s-a dus la Sankt-Petersburg în 1773. Ea a fost de asemenea cea mai cunoscută apărătoare a Poloniei pînă cînd Rousseau și-a scris *Considerațiile*, fără să facă însă călătoria ei.

Marie Thérèse Rodet era, ca doamnă Geoffrin, soția unui înstărit om de afaceri din burghezia pariziană și a creat în deceniul al șaselea al secolului al XVIII-lea un salon care s-a bucurat de mare succes, frecventat de cei mai importanți filozofi. Printre oaspeții ei se găseau unii dintre părinții fondatori ai Iluminismului, precum Fontenelle și Montesquieu, precum și editorii *Enciclopediei*, Diderot și d'Alembert. Marmontel, el însuși o prezență obișnuită la saloanele sale de miercuri, povestea că „ea nu cunoștea nici un pic de artă sau de literatură și nu citise și nici nu învățase niciodată nimic decît la întîmplare“, dar „excela în arta conducerii“ și modera conversația oaspeților ei „punînd limite libertății lor și înfrînîndu-i la nevoie printr-un cuvînt, printr-un gest, de parcă ar fi tras de un fir invizibil“.¹⁷ Stanisław Poniatowski, credinciosul susținător al lui Carol al XII-lea, și-a recomandat fiul doamnei Geoffrin în 1753, cînd viitorul rege al Poloniei, în vîrstă de douăzeci și unu de ani la acea vreme, a stat șase luni la Paris. Ea l-a adoptat cu dragoste de mamă pe tînărul bărbat, care de atunci nu i-a mai spus decît „maman“, iar el le-a făcut o foarte bună impresie filozofilor ce-o înconjurau,

cu acele perfecte maniere franțuzești pe care mai târziu Rousseau le va deplînge ca fiind fatale pentru Polonia. Fontenelle a întrebat chiar dacă tînărul polonez știe „poloneza la fel de bine ca franceza”¹⁸. În 1758 doamna Geoffrin a primit-o la Paris pe prințesa de Anhalt-Zerbst, mama Ecaterinei, care i-a făcut de asemenea o impresie extrem de favorabilă lui Voltaire. Așa că, atunci cînd Ecaterina a urcat pe tronul Rusiei în 1762 și și-a pus apoi amantul pe cel al Poloniei în 1764, doamna Geoffrin s-a văzut confidenta și corespondenta a doi suverani. Ambele schimburi de scrisori au devenit curînd dependente de posibilitatea invitării doamnei Geoffrin în Europa de Est.

În septembrie 1764 Stanisław August i-a scris de la Varșovia doamnei Geoffrin, a sa „chère maman”, ca să-i povestească plin de mîndrie despre alegerea sa ca rege al Poloniei:

Am avut mulțumirea să fiu proclamat prin viu grai de toate femeile ca și de toți bărbații nației mele prezenți la această alegere; pentru că arhiepiscopul, trecînd prin fața trăsurilor lor, a avut amabilitatea să-i întrebe pe cine doreau ca rege. De ce nu ați fost acolo? L-ați fi numit pe fiul dumneavoastră!¹⁹

Ea nu fusese acolo pentru că nu era poloneză, nu făcea parte din nația lui, era de fapt o pariziană get-beget; se născuse la Paris în 1699 și a murit la Paris în 1777, părăsind rareori Parisul, cu excepția călătoriei sale la Varșovia din 1766. Dar, din momentul alegerii lui Stanisław August în 1764, corespondența lor a invocat improbabilă fantezie a prezenței ei în Polonia, chiar în timp ce îi deplîngea absența.

Machère maman, atunci nu vă voi mai vedea niciodată? Nu mă voi mai bucura de blîndețea, de înțelepciunea părerilor voastre (*vos avis*)? De acolo de unde vă aflați îmi puteți trimite maxime (*maximes*), dar pentru un sfat (*conseil*) sînteți prea departe (*hors de portée*).²⁰

Astfel, Stanisław August formula pentru doamna Geoffrin, poate chiar ca un avertisment, dilema politică a Iluminismului din Europa de Vest în privința despotismului luminat din Europa de Est. Pentru că aici, în Europa de Est, își imaginau filozofii un teritoriu al jocului cu teoriile politice, țările tuturor posibilităților și ale experimentului, unde „totul rămînea de făcut”. Dar soluțiile lor depindeau în întregime de distanță, erau *hors de portée*. Distanța era mai mult

decît o chestiune de mile, după cum a descoperit Diderot cînd a mers tot drumul pînă la Sankt-Petersburg în 1773 și s-a simțit la fel de departe ca întotdeauna de obținerea impactului filozofic scontat. Contextul corespondenței se potrivea perfect cu distincția pe care o făcea Stanisław August între maximele generale, prerogativa Parisului, și sfaturile aplicabile situațiilor particulare, pe care le respingea dinainte ca depășind puterea de pătrundere pînă și a celui mai faimos salon al orașului.

Stanisław August a exprimat această idee într-un mod și mai limpede într-o scrisoare din octombrie: „Așa cum bine îi stă oricui la începutul unei domnii să întărească vechile tratate, încep prin a vă autoriza în mod neîndoielnic, solemn și imuabil să continuați să îmi spuneți părerile dumneavoastră sincere.“ Astfel, cu o fermecătoare pompă afectată, „autoriza“ trimiterea epistolară a unor „părerî“. Apoi, luînd în considerație distanța dintre Paris și Varșovia: „Îmi rezerv în continuare dreptul de a nu mă conforma întotdeauna întru totul sfaturilor voastre, pentru că este cu neputință ca de la această distanță să cunoașteți mereu faptele așa cum sînt ele.“²¹ Una dintre cele mai izbitoare trăsături ale corespondenței dintre Stanisław August și doamna Geoffrin era modul în care discutau chestiunea sfaturilor epistolare trimise într-un colț atît de îndepărtat al Europei, conștienți de relevanța ei pentru rolul despotismului luminat în Europa de Est, deși el era un monarh ce se bucura de puțină autoritate, uneori doar o marionetă, iar ea era mai puțin o filozoafă decît o gazdă faimoasă a Iluminismului.

Prima scrisoare a doamnei Geoffrin către noul rege l-a salutat în același spirit de blasfemie glumeață pe care Voltaire îl folosea în epistolele sale către Ecaterina: „Dragul meu fiu, dragul meu rege, dragul meu Stanislas-Auguste! Iată-vă, trei persoane într-una; sînteți Sfînta mea Treime!“ Cu aceeași pretinsă fervoare religioasă proclama o viziune a fericitei sorți a Poloniei: „Văd Polonia renăscută din propria-i cenușă și o văd strălucind ca un nou Ierusalim!“ Așa cum el își închipuia prezența dnei Geoffrin în Polonia la alegerea lui, ea pretindea că vedea Polonia, Polonia lui, în imaginația ei. Imediat ea s-a gîndit la posibilitatea unei vizite:

Inima mea se avîntă către voi, iar corpul tinjește să o urmeze. Iată! dragul meu fiu, dacă sînteți un rege atît de mare pe cît doresc și sper eu, de ce

nu aş veni să vă admir ca pe un al doilea Solomon? Nu vreau să văd acest lucru ca fiind imposibil.²²

Modul condițional sugera că voiajul la care îndrăzneau să se gîndească licărea la orizont între posibil şi imposibil, înflăcărindu-le imaginaţia. Pentru moment apărea sub forma unei alegorii biblice, cu Varşovia ca Ierusalimul şi cu Stanisław August ca Solomon, dar cînd se încorona ca regina din Saba doamna Geoffrin prevedea deja că un asemenea pelerinaj ar fi făcut senzaţie. „Cînd regina din Saba s-a dus la Solomon, a avut în mod sigur un scutier“, îi scria Voltaire lui Marmontel doi ani mai tîrziu, rezervîndu-i acestuia din urmă rolul de scutier. „Ai face o călătorie minunată!“²³

Doamna Geoffrin, de îndată ce a declarat călătoria dezirabilă şi posibilă, şi-a dat la iveală motivele, făcînd referire la scrisoarea anterioară: „Majestatea Voastră are perfectă dreptate cînd spune că sînt prea departe pentru orice sfaturi, iar maximele, chiar şi cele mai frumoase, sînt foarte banale.“ Nu dorea să se mărginească la simple maxime, iar călătoria la Varşovia apărea ca o soluţie la problema ridicată de el. Între timp, aşa cum prevăzuse, primul subiect asupra căruia dorea să-i pună întrebări şi să-i dea sfaturi, cel al planurilor sale de căsătorie, nu putea fi abordat fără constrîngerii din cauza distanţei şi a nevoii de discreţie. El a refuzat să răspundă la întrebările ei insistente: „Vă aflaţi la cinci sute de mile, iar eu sînt rege, şi cine poate să mă asigure că această scrisoare va fi ferită de accidente la care poate fi omeneste expusă.“ Limitele comunicării epistolare îl aduceau înapoi la ideea călătoriei: „Ah, de ce nu puteţi să veniţi să mă vedeţi!“ Pentru moment nu putea decît să-i propună ca, în privinţa acestui subiect, corespondenţa lor să rămîină unilaterală: „Nu pot să vă spun dacă mă voi căsători şi cu cine, dar mi-ar face mare plăcere să primesc de la dumneavoastră toate ideile, părerile, sfaturile, prorocirile posibile asupra acestei chestiuni.“ Aceasta nu mai era o adevărată corespondenţă şi, cu toate că îi dădea ei dreptul să spună orice voia, regele se dezlega nu numai de obligaţia de a-i urma sfaturile, ci şi de datoria de politeţe de a-i răspunde. Scrisoarea lui nu-i oferea nici un amănunt despre apropiata căsătorie, ci numai despre trăsura pe care o comanda în Franţa prin intermediarul ei. Dorea tapiţerie galbenă în interior şi un felinar pentru citit.²⁴ Gustul francez şi filozofia franceză au fost cele

care au creat standardul de civilizație al secolului al XVIII-lea prin care se măsura distanța dintre Europa de Vest și Europa de Est, dar doamna Geoffrin și Iluminismul în general aspirau la o influență care mergea dincolo de tapițerie.

Grija regelui pentru păstrarea discreției era totuși justificată, mai ales pentru că scrisorile personale schimbate cu doamna Geoffrin, asemeni celor ale lui Voltaire și ale Ecaterinei, erau în parte scrise pentru a fi făcute cunoscute publicului, pentru a proiecta în Europa de Vest imaginea unui suveran luminat. „Toți prietenii mei au fost foarte impresionați să vadă prima scrisoare pe care Majestatea Voastră mi-a scris-o după alegerea sa“, scria doamna Geoffrin. „Le-am citit prima pagină; au fost încântați de ea, dar nu le-am dat scrisoarea din mână.“ Astfel îi promitea în același timp publicitate și discreție, iar această scenă reprezenta jocul complex al intereselor publice și private care le condiționau corespondența. Cu un an înainte, doamna Geoffrin fusese probabil mai puțin grijulie cu prima scrisoare pe care o primise de la Ecaterina, pentru că aceasta ajunsese să fie publicată într-o gazetă, spre neplăcerea ambelor părți. „M-am temut să vă scriu din nou — îi spunea Ecaterina nemulțumită —, ca nu cumva să mă credeți mînată de dorința de a străluci prin scrisori.“²⁵

Cînd Stanisław August a fost desemnat să urce pe tronul Poloniei, Ecaterina, care se afla în spatele acestei alegeri, i-a scris doamnei Geoffrin ca să o felicite în legătură cu succesul „fiului dumneavoastră“. Pioasă, Ecaterina atribuia alegerea lui Stanisław August Providenței („dacă a ajuns rege, eu nu știu cum“) și chiar îi schița doamnei Geoffrin un rol important: „Se spune că fiul dumneavoastră se comportă de minune și mă bucur foarte mult de aceasta; las grija de a-l corija la nevoie în seama afecțiunii dumneavoastră materne.“ Ecaterina nu ar fi permis nimănui de la Paris să exercite un astfel de drept de a o corecta și, de fapt, ea era cea care intenționa să îndrepte purtarea lui Stanisław August dacă nu se conforma imperativelor ei în privința politicii Poloniei. Spre sfîrșitul anului 1764, pe cînd doamna Geoffrin se gîndea deja să facă o vizită la Varșovia, Ecaterina o vedea vizitînd Sankt-Petersburgul și, într-o scrisoare trimisă la Paris, își închipuia întîlnirea lor. Nu aveau să fie nici un fel de plecăriuni persane:

Dacă ați intra în camera mea, v-aș spune: „Doamnă, luați loc, haideți să sporovăim (*jasons*) după pofta inimii.“ Ați avea un fotoliu în fața mea și o masă între noi două.²⁶

Aceasta era fantezia unei întâlniri de la egal la egal între filozofie și putere — chiar dacă numai pentru a sporovăi —, deși atunci când Diderot a venit în 1773 la Sankt-Petersburg rolul măsuței a fost, se pare, să-l împiedice să ajungă la împărăteasă. Fotoliul oferit doamnei Geoffrin era fotoliul în care, în secolul al XVIII-lea, orice călător cu gândul visa la Europa de Est.

Cînd a cunoscut-o pe doamna Geoffrin la Paris, Stanisław August era foarte tînăr, iar cele două mari regrete ale vieții sale au fost că nu a văzut niciodată Roma și că nu s-a întîlnit cu Voltaire. Ecaterina nu fusese niciodată la Paris, după cum i-a mărturisit cu autoironie doamnei Geoffrin; țarina rămînea în Rusia și observa, cu prefăcută uimire, că „la nouă sute de leghe distanță de aici oamenii sînt preocupați de mine“. Petru fusese la Paris, dar pentru Ecaterina prăpastia de nouă sute de leghe, pe deasupra căreia coresponda, era esențială ca să-i păstreze aura în Europa de Vest. Corespondenții săi erau invitați să vină la ea, iar doamna Geoffrin a fost chiar avertizată — pentru că Ecaterina pretindea că avea o părere proastă despre franceza pe care o scria — că „dacă ați învăța rusa, mi-ați face o mare favoare“²⁷. Fraza era fără îndoială ironică, fiindcă era foarte puțin probabil ca doamna Geoffrin să învețe rusa, și de fapt nici franceza ei scrisă nu era prea bună. Doamna Geoffrin nu cunoștea ortografia.

Scrisorile doamnei Geoffrin către Ecaterina nu s-au păstrat, dar este evident că i-a dat un răspuns în legătură cu masa pentru ele două pregătită la Sankt-Petersburg, fiindcă Ecaterina a revenit la această idee într-o scrisoare din primăvara următoare. „Doamnă, îmi aduc prea bine aminte — scria țarina — de locul pe care vi l-am dat în fața mea, de măsuța dintre noi două.“ Ecaterina nu-i cerea însă păreri sau sfaturi în legătură cu guvernarea Rusiei. „Oamenii au idei greșite despre Rusia la dumneavoastră la Paris (*chez vous*)“, afirma sec Ecaterina, iar printre acești oameni se găsea și doamna Geoffrin: „Dumneavoastră înșivă, doamnă, care sînteți atît de învățată și de luminată.“²⁸ Ecaterina definea cu și mai multă strictețe limitele schimbului lor epistolar decît Stanisław August, și chiar și

o vizită la Sankt-Petersburg nu promitea să fie mai mult decît o ocazie de sporovăială. Diderot folosea cuvinte asemănătoare pentru a descrie propriile sale „conversații” cu Ecaterina din 1773, din modestie, desigur, dar și pentru a-și exprima frustrarea cauzată de eșecul dialogului, de obstacolul reprezentat de măsuță, de imposibilitatea unei discuții sincere, de pe poziții de egalitate.

În martie 1765 Stanisław August a început să ia în serios ideea unei vizite a doamnei Geoffrin: „Ar fi oare posibil să vă gîndiți să faceți călătoria în Polonia?” Încă mai folosea modul condițional, dar acum călătoria părea destul de aproape de a deveni o realitate pentru a-i inspira sentimente contradictorii:

Ah! *ma chère maman!* ar fi posibil? ar fi oare posibil? Dar știți prea bine că aș vrea de pe acum să fac totul ca să fie drumuri frumoase, poduri frumoase, hanuri bune, pe scurt toate cele de care ar fi nevoie ca să vă împiedice să spuneți: „Ah! ce regat păcătos (*vilain*) este cel al fiului meu!”²⁹

Astfel, el îi atribuia dinainte criticile tuturor călătorilor din Europa de Vest prin Europa de Est și lua asupra lui sarcina de a șterge într-o bună zi diferența dintre cele două Europe. Neîndoielnica ei dezamăgire definea rolurile corespondenței lor, negociind relația între doi indivizi și în același timp între două sfere separate ale Europei. În răspunsul pe care i l-a trimis la această scrisoare, călătoria apărea pentru prima dată ca un lucru stabilit, programat pentru anul următor, nu doar ca o fantezie improbabilă: „Voi pleca de la Paris pe 1 aprilie și voi merge încet, cît mă va duce drumul, pînă la picioarele tronului vostru și acolo voi muri în brațele voastre de bucurie, de plăcere și de dragoste.” Dar nu era îndeajuns de pierdută în extaz ca să nu-i dea dreptate în legătură cu îngrijorarea lui că nu va găsi Polonia pe placul ei.

Dragul meu fiu, voi găsi foarte frumoase toate drumurile care mă vor duce către această bucurie; nu le voi vedea așa cum sînt decît cînd vă voi părăsi; pentru că atunci cred cu adevărat că mi se vor părea foarte urîte. Am rîs citind exclamația pe care spuneți că o voi scoate, spunînd: „Ah! ce regat păcătos este cel al fiului meu!” Fără îndoială nu îl voi găsi vrednic de voi.³⁰

Ca Rousseau, care avea aroganța de a-i declara pe polonezi „vrednici” de libertate, doamna Geoffrin se pregătea să-i găsească ne-

vrednici de un monarh luminat. Rîdea citind exclamația pe care regele i-o atribuia dinainte, dar numai pentru că bănuiala lui, așa cum recunoștea ea cu ușurință, era perfect întemeiată.

Tocmai această stare păcătoasă, nevrednicia ei vizibilă pe orice drum, la orice pod, era cea care făcea ca despotismul luminat să apară drept cea mai potrivită soluție pentru Europa de Est. Iluminismul vest-european își marca în Europa de Est un imperiu al influenței prescriptive, iar doamna Geoffrin, în așteptarea călătoriei în Polonia, își puna și ea o coroană. „Da, da, voi veni ca regina din Saba să vă admir înțelepciunea“, declara ea. „Pentru că fiul meu este rege, mă pot și eu compara cu o regină.“ Aceasta era încoronarea imaginară a doamnei Geoffrin, care prezida asupra filozofilor la Paris în serile de miercuri, ținînd în mîini frîiele din fire invizibile. Avea ea oare în minte vreo formă anume de putere și de cucurire? După fiica ei, doamna de la Ferté-Imbault, doamna Geoffrin avea „sufletul lui Alexandru“³¹.

„Coborînd ca de pe altă planetă“

Doamna Geoffrin i-a scris regelui în mai, observînd că voiajul nu i se părea imposibil, declarînd că ea nu era „nici temătoare, nici pretențioasă ca alte femei prea delicate“ și explicînd motivul principal care o obliga să se ducă în Polonia.

Nu aș putea să continuu cîțiva ani această legătură cu voi dacă nu mi-aș împropăta ideile despre spiritul vostru, despre cuprinderea, natura și facultățile lui. [...] Conversația noastră va deveni insipidă dacă tot ce vă spun eu nu mai are legătură cu ceea ce simțiți și cu tot ceea ce vă înconjoară.³²

Călătoria era deci necesară corespondenței lor, nu era decît un mijloc de a-i păstra vitalitatea. Scrisorile erau principala lor formă de comunicare, dar prezența ei în Polonia pentru cîteva luni avea să facă posibili ani de schimburi epistolare. Fără această călătorie, ea ar fi ajuns încetul cu încetul să nu-l mai cunoască pe cel căruia îi scria, n-ar mai fi știut nimic despre „tot ceea ce vă înconjoară“. Se gîndea la Polonia; doamna Geoffrin vorbea despre curtea și

dregătorii lui ca despre „o mulțime de lucruri înconjurătoare (*d'en-tours*) de un soi cu totul diferit“. Scrisoarea se încheia cu o triplă exclamație referitoare la calitatea principală pe care trebuia să o aibă corespondența lor: „Sinceritate, sinceritate, sinceritate!“³³ Ca și Rousseau, doamna Geoffrin era conștientă că scrisorile ei trimise în Polonia trebuiau să străbată o cortină de a cărei transparență nu putea fi sigură.

Regele avea și el temerile lui: „*Ma chère maman*, aș da comori ca să pot petrece cu dumneavoastră o oră în fiecare zi a vieții mele, și cu toate acestea mă tem de efectul uimitoarei diferențe pe care o veți găsi între ceea ce vă înconjoară acolo unde vă găsiți și ceea ce veți găsi aici.“ Distanța geografică exprima această „uimitoare diferență“, o prăpastie de netrecut:

Aveți desigur o mulțime de experiență, dar nu pe cea a unei deplasări atât de importante; ca să spun așa, nu ați părăsit niciodată Parisul și ați vrea să veniți dintr-o dată pînă în Polonia (*jusqu'en Pologne*)! Nu voi crede acest lucru decît atunci cînd îl voi vedea aieva și, recunosc, mă tem aproape tot atît de mult pe cît doresc să vă văd aici.³⁴

Correspondența putea media această uimitoare diferență, chiar „pînă în Polonia“, dar deplasarea pe care o presupunea călătoria însemna o trecere a frontierei care despărțea medii de viață diferite. Oscilînd între teamă și dorință, regele, în iunie 1765, cu un an întreg înainte, recunoștea că o asemenea deplasare cerea cele mai minuoase pregătiri și repetiții:

Veți sta în palatul în care locuiesc eu, la același etaj cu mine. [...] Veți prînzii și veți cîna în apartamentul dumneavoastră (*chez vous*) cînd veți dori sau cu mine. [...] Veți avea o trăsură la porunca dumneavoastră. [...] Cînd voi ști dacă veniți prin Viena, Dresda sau Berlin, voi trimite înaintea dumneavoastră un om care cunoaște franceza, germana și poloneza.³⁵

Intrarea doamnei Geoffrin în Polonia era anticipată din toate unghiurile posibile, fiind privită ca momentul unei deplasări decisive, momentul pe care, douăzeci de ani mai tîrziu, Ségur îl va trăi ca pe o părăsire a Europei înseși. Pregătirile făcute pentru doamna Geoffrin trebuiau să-i structureze experiența confruntată cu o „uimitoare diferență“, iar printre zvonurile din gazete despre călătoria

ei se găsea speculația că la Varșovia va găsi, construită special pentru ea, o replică a casei ei din rue Saint-Honoré, mobilată identic. Ideea unor asemenea copii, care accentua în mod dramatic diferența dintre Europa de Vest și Europa de Est, și-a exercitat fascinația și după moartea lui Voltaire din 1778, când Ecaterina s-a gândit să construiască la Țarskoie Selo o replică a reședinței lui Voltaire de la Ferney în care să adăpostească biblioteca filozofului francez.³⁶

În iunie 1765, doamna Geoffrin dorea să știe care dintre cele trei rute spre Polonia propuse de rege era „cea mai puțin proastă” și dacă apa era bună la Varșovia: „Cînd am apă bună, nu mai vreau nimic altceva.” În același timp, ocupîndu-se în continuare de comanda pentru trăsura regelui, ea contempla rafinamentele călătoriei și trimitea la Varșovia bucăți de catifea galbenă, pentru ca el să poată lua decizia finală în legătură cu tapițeria. De asemenea, s-a oferit să acționeze în numele Poloniei, cumpărînd diamantele doamnei Pompadour, moartă cu puțină vreme în urmă, dar subiectul principal al corespondenței lor din acea vară a fost posibilitatea ca ea însăși să se deplaseze în Polonia.

Prietenii și cunoscuții mei au o părere atît de înaltă despre prietenia voastră pentru mine, încît toți îmi spun că trebuie neapărat să merg să vă văd. Eu mă îndrept, îmi țuguiez buzele și răspund ca un oracol: „Nimic nu e imposibil.” Această idee de a merge să vă văd, dragul meu fiu, este atît de delicioasă, încît nu trece o zi în care să nu fac ceva pregătiri, cumpărături, cercetări în această privință.³⁷

Proiectata ei călătorie era făcută și mai delicioasă de interesul publicului pentru „imposibila” ei aventură. În acea vară, doamna Geoffrin a făcut mici excursii în afara Parisului, „ca păsărelele care încearcă să zboare”³⁸, și toți prietenii ei au ghicit, așa cum dorise ea, că își încerca aripile pentru marele zbor la Varșovia.

Imediat după ce a declarat delicioasă ideea călătoriei în Polonia, doamna Geoffrin a aplicat în continuare adjectivul unei scrisori dintr-o țară vecină: „Am primit din nou o scrisoare delicioasă de acolo, de acolo (*là-bas, là-bas*). Într-adevăr, ea este o femeie fermecătoare.” Femeia nu putea fi alta decît Ecaterina, ale cărei farmece Stanisław August le cunoștea prea bine, iar *là-bas, là-bas* era o expresie folosită în scrisorile lor pentru a se referi la Rusia,

țara de dincolo de Polonia. Stanisław August definea relația Rusiei cu Polonia într-un mod și mai puțin direct într-o scrisoare pentru doamna Geoffrin în care îi dădea „veștile de mai departe“ (*les nouvelles de plus loin*)³⁹. Polonia era departe, iar Rusia și mai departe. Nici Rusia, nici Ecaterina nu erau numite în scrisorile doamnei Geoffrin și ale lui Stanisław August, dintr-o delicatețe motivată de considerații amoroase și politice. Când a urcat pe tron, Stanisław August era încă îndrăgostit de Ecaterina, poate chiar nutrea speranța că se vor căsători și își vor uni regatele, dar ea îl înlocuise deja și prefera să-l mînuiască asemeni unei marionete de la distanță, de la Sankt-Petersburg. Acum el îi scria doamnei Geoffrin că se temea că nu va mai putea niciodată să iubească din „adîncul inimii“, cu o asemenea adorație oarbă:

Dar cum este foarte adevărat că prietenia cîștigă în detrimentul iubirii, *maman* va lua ceea ce ar fi trebuit să fie pentru *là-bas, là-bas!* Aveți dreptate, este o femeie încîntătoare! Dar e departe de aici pînă *là-bas, là-bas!*⁴⁰

Astfel, regele își transforma dragostea pasionată pentru Ecaterina în devotament filial pentru femeia mult mai vîrstnică de la Paris, pe care o aștepta acum cu nerăbdare la Varșovia. De acum înainte, deși Ecaterina va continua să-și afirme superioritatea ca protectoarea lui politică de la Petersburg, doamna Geoffrin va putea să spună că i-a cîștigat inima pentru iluministi de la Paris. Rousseau o va completa adresîndu-se inimilor polonezilor.

Dacă în 1765 regele alegea între două femei, doamna Geoffrin alegea între doi suverani, pentru că încă mai corespunda cu amîndoi. Arătîndu-și preferința, a trimis în acea vară la Varșovia scrisorile primite de la Ecaterina, o trădare epistolară, pentru ca Stanisław August să le poată citi. Putem presupune că printre ele se găseau și scrisoarea din martie despre „măsuță“, și cea „delicioasă“ din iunie în care Ecaterina o anunța că ducea „o viață de calmuc“, mereu pe drum, o viață care „le-ar fi făcut pe doamnele de la Paris să leșine“. ⁴¹ Doamna Geoffrin însă se pregătea să părăsească Parisul, iar cînd Stanisław August i-a trimis înapoi „scrisorile dumneavoastră de *là-bas, là-bas*“, îi anticipa solemn vizita. „Ceea ce numai prietenia vă obligă să faceți este, ca să spun așa, fără asemănare — îi scria el —, pentru că veniți de la Paris în Polonia numai ca

să mă puteți iubi tot atît de adînc și cu și mai multe roade poate decît pînă acum.“ Nimeni la Varșovia nu-i putea da sfaturi dezinteresate, dar doamna Geoffrin, venind de la Paris în Polonia, „coborînd ca de pe altă planetă“, avea să vorbească „fără părtinire“. Regele i-a întîmpinat triplul ei îndemn la sinceritate cu o înfocată triplă invitație să vină, vină, vină: „Oh! Venez, venez, venez, ma chère maman!“⁴² Călătoria din Europa de Vest în Europa de Est era hiperbolic lăudată ca un voiaj interplanetar, iar prezența ei în Polonia era binevenită pentru utilitatea ei, promițînd sfaturi imparțiale de pe planeta Iluminismului.

În 1766, de Anul Nou, Stanisław August i-a scris doamnei Geoffrin, îngrijorat de posibila reacție a Ecaterinei la plănuita călătorie: „Tot ce îmi închipui că s-ar putea întîmpla este că *là-bas, là-bas* s-ar putea naște o oarecare gelozie văzînd ce faceți pentru mine și că vi s-ar putea insinua că ar fi de dorit să mai faceți încă patru sute de leghe.“⁴³ Folosirea atîtor verbe la modul condițional era o tortură și reflecta dificultatea relațiilor delicate dintre cele trei personaje, dar doamna Geoffrin a rămas imună la insinuările și la invitațiile Ecaterinei. În 1766, anul în care Rousseau a refuzat invitația lui Orlov, doamna Geoffrin avea să respingă hotărît Rusia și să descopere Europa de Est în Polonia.

În ianuarie, ea declara: „Nu mă tem de drumurile proaste.“ Se hotărîse să-și încredințeze soarta ghidului trilingv pe care i-l trimitea regele: „Voi închide ochii și nu mă voi gîndi decît la bucuria pe care o voi avea văzînd-o pe Majestatea Voastră.“ Călătoria la Varșovia nu putea fi făcută decît cu o încredere oarbă, iar ea și-a lăsat deoparte temerile de la bun început: „Voi porni la drum ca și cum aș merge la Chaillot, care este satul cel mai apropiat de Paris.“ Plecarea a avut loc la sfîrșitul lui mai, iar la începutul lui iunie ea a ajuns la Viena. I s-a acordat o audiență imperială, la Maria Tereza, la Schönbrunn, unde vizitatoarea de la Paris a admirat drăgălășenia fetei de unsprezece ani a împărătesei, Maria Antoaneta, promițînd să o laude în Franța, unde căsătoria copilei cu viitorul rege se discuta deja. Abia după ce a părăsit Viena, plecînd spre Varșovia, a început doamna Geoffrin să călătorească într-adevăr prin Europa de Est, ca Lady Mary Wortley Montagu cînd pornise de la Viena pe drumul Belgradului cu cincizeci de ani în urmă. La Viena,

doamna Geoffrin s-a întâlnit cu ghidul ei, trimis de Stanisław August împreună cu toate cele necesare călătoriei: un pat, mobile, argintărie. Scrisoarea regelui primită la Viena anticipa sosirea ei iminentă la Varșovia, „în carne și oase“, și închipuia prezența ei acolo ca pe opera unei zîne (*fée*).⁴⁴ Mijloacele de călătorie nu țineau deloc de magie, pentru că, la fel ca în cazul deplasării Ecaterinei în Crimeea, douăzeci de ani mai târziu, toate efectele magice erau rezultatul unei pregătiri minuțioasă. Când doamna Geoffrin a venit în Polonia în 1766, Stanisław August însuși a fost cel care s-a ocupat de detaliile practice ale voiajului ei; totuși, chiar și el vedea călătoria ei ca pe ceva fantastic, o coborîre de pe o altă planetă.

„Nevrednicia polonezilor“

„Am sosit la Varșovia ca și cum m-aș fi sculat din fotoliu“, îi scria doamna Geoffrin fiicei sale de la Paris, adăugînd astfel încă o figură de stil la cele care prezentau călătoria ei ca pe o vrajă, sugerînd că în realitate își închisese ochii la Viena și cînd îi deschisese se văzuse la Varșovia. Iar regele, întîmpinînd-o, părea să salute sosirea ei ca pe scamatoria reușită a unui magician, strigînd: „Voilà maman!“ Doamna Geoffrin descria în continuare „accesele lui de bucurie“ la vederea ei și propria ei inimă bătînd cu putere, mîinile și picioarele ei tremurînd cînd a luat-o în brațe. „Nu vorbesc despre lucrurile care mi-ar putea măguli amorul propriu“, o asigură ea pe fiica sa, dar în continuare o anunța că avea propria ei „curte strălucitoare“ la Varșovia, cu „nobili tineri și bătrîni, întreaga casă a regelui la ordinele mele“. Cu o remarcabilă lipsă de perspicacitate politică, îl declara pe rege „adorat de toți cei care îl înconjoară“. Călătoria sa era un eveniment senzațional în Europa de Vest, iar ea nu se putea abține să nu cîntărească interesul pe care îl stîrnea: „Dacă lumea a vorbit despre călătoria mea la Paris, te asigur că a vorbit și mai mult la Viena.“ Doamna Geoffrin îi scria de la Varșovia fiicei sale de la Paris, doamna de la Ferté-Imbault, apoi o dojenea puțin pentru că arăta și altora scrisorile — „fiindcă eu cred că tu ești un pic

* Uite-o pe mama! (*lb. fr.*).

pricina tărăboiului (*tintamarre*) care îmi displace atît de mult“. Dar departe de a fi supărată de tărăboi, doamna Geoffrin încuraja bucuroasă curiozitatea Parisului: „Cum modestia nu-mi dă voie să spun eu însămi cît de mari sînt victoriile mele de tot felul, la întoarcerea la Paris voi face ca în marile romane cavalierești; îmi voi lua un scutier care să le povestească.“⁴⁵ Polonia putea să fie la picioarele ei — „la ordinele mele“ —, dar triumful său nu era deplin decît la Paris.

Ideea de a lua un „scutier“ (*écuyer*) care să-i povestească aventurile se potrivea cu rolul pe care Voltaire i-l atribuisese lui Marmontel: „Cînd regina din Saba s-a dus la Solomon, a avut sigur un scutier.“ Într-adevăr, era natural ca filozofii, în special cei care-i frecventau salonul, să dea importanță călătoriei sale, și atît Marmontel, cît și Voltaire au avut schimburi de scrisori cu doamna Geoffrin pe durata șederii acesteia la Varșovia. Marmontel și-a început scrisoarea cu o referire la abatele de Saint-Pierre și al său *Projet de paix perpetuelle* (*Proiect pentru o pace perpetuă*) din 1713, carta secolului al XVIII-lea pentru o ligă a națiunilor care să păstreze pacea în Europa. Abatele, reflecta Marmontel, sperase probabil că „într-o bună zi Adevărul va călători la curțile Europei“. Astfel, Marmontel sugera că doamna Geoffrin însăși era această călătoare alegorică, iar el, care nu numai că îi frecventa salonul, ci trăia de fapt în casa ei, dădea o semnificație internațională pelerinajului acestei figuri:

Bunul abate presupunea nu numai că vor exista suverani destul de nobili ca să se lase înduioșați și convinși de ea, ci și că asemenea monarhi se vor găsi chiar și în regiunile de unde de atîtea secole vin bicele omenirii și care sînt obîrșia acelor urgii ce au pustiit universul.⁴⁶

Vizita doamnei Geoffrin la Stanisław August era o „fericită profeție“ a viitorului Europei, conform căreia „pacea perpetuă“ avea să domnească și în acele „regiuni“ smulse acum nopții negre a amenințării tătare, țările din Europa de Est. Asemenea metafore condiționau evident extraordinarul interes al publicului pentru călătoria doamnei Geoffrin, o femeie de șaizeci și șapte de ani, un exemplu de respectabilitate burgheză și faimoasă pentru bunul ei simț, care se găsea acum în regiunile asociate în mod convențional cu bicele și urgiile omenirii. Misiunea ei ca ambasadoare a Epocii Luminilor

era să-l înduioșeze și să-l convingă pe suveran. Voltaire, scriindu-i la Varșovia, o însărcina să fie „martora“ a ceea ce putea realiza un monarh luminat. Această scrisoare era atât de puțin doar un mesaj personal adresat doamnei Geoffrin, încât plicul îl instruia pe rege să-l deschidă dacă ea plecase deja de la Varșovia.⁴⁷

Dar cea mai cunoscută scrisoare primită de doamna Geoffrin în Polonia a fost în mod paradoxal una al cărei conținut cu greu putea fi aflat. Venea de la abatele de Breteuil, al cărui scris era complet ilizibil. Doamna Geoffrin a povestit celor de la Paris despre mîzgăleala (*griffonage*) din scrisoare:

Ca să-i dau acestei frumoase bucată toată celebritatea pe care o merită, am pus-o pe masă și am strigat: „Veniți degrabă toți, prinți și prințese, palatini și palatine, castelani și castelane, starosti și starostițe, în sfîrșit, popoare, grăbiți-vă: iată niște hieroglifice de interpretat și zece ducați pentru cel care va cîștiga.“ Toate stările au venit, iar ducații au rămas ai mei.⁴⁸

Aceasta era curtea poloneză a doamnei Geoffrin, bărbați și femei enumerați în ordinea rangurilor, toți la ordinele ei. Gluma se referea la caracterul indescifrabil al scrisorii, dar această glumă nu și-a atins pe deplin efectul decît atunci cînd doamna Geoffrin le-a relatat celor de la Paris despre primirea făcută scrisorii în Polonia. La Paris au circulat copii ale povestirii ei și, după spusele lui Grimm, toată lumea bună a citit-o.⁴⁹ Au existat astfel două primiri legate între ele, cea a „hieroglifelor“ la curtea poloneză de la Varșovia și cea a scrisorii perfect lizibile a doamnei Geoffrin în saloanele din Paris. Gluma despre neputința francezului de a scrie a devenit în același timp o glumă despre neputința polonezilor de a citi, eșecul lor în fața misterului hieroglifelor. Doamna Geoffrin a descifrat scrisoarea încrezîndu-se în inima ei „clarvăzătoare“. Scrisoarea hieroglifică, primirea ei și povestea acelei primiri, luate împreună, constituiau un fel de „lecție de scriere“, precum cea decrisă de Claude Lévi-Strauss în relatarea sa despre populația nambikwara din Brazilia din secolul al XX-lea — interpretată mai tîrziu de Jacques Derrida ca o cheie pentru înțelegerea gramatologiei apărute în epoca lui Rousseau.⁵⁰ Puterea și prestigiul cuvîntului scris, ale semnului hieroglific, o ajutau pe doamna Geoffrin să pună în scenă o mistificare

comică prin care izbutea să prezinte Parisului propria ei curte poloneză — „la ordinele mele“.

Dar legătura ei esențială cu Polonia, adică prietenia sa cu regele, a devenit și ea intraductibilă în timpul vizitei făcute la Varșovia, corespondența lor fiind firește întreruptă în cele aproape trei luni în care au locuit în același palat. Deși fusese primită cu „accese de bucurie“, deși l-a recomandat pe rege lui Voltaire ca pe un adevărat model de monarh luminat, la Varșovia s-a întâmplat ceva care a tulburat-o adânc. A plecat în septembrie, iar când regele a trimis la Viena scrisoarea lui Voltaire, în propria sa scrisoare i se adresa intim cu *tu*, pentru prima dată în corespondența lor. Ea însă era atît de înverșunată, încît i-a reproșat această intimitate: „Văd acest *tu* ca pe o amăgire a Satanei.“⁵¹ Doar doi ani mai târziu, în 1768, a izbucnit, exprimîndu-și resentimentele în legătură cu vizita, dar această scrisoare s-a pierdut sau a fost distrusă și nu ne rămîne decît o referire ulterioară la ea.

Scrisoarea pe care Majestatea Voastră o numește „cumplita scrisoare“ trebuia neapărat scrisă pentru a-mi ușura inima; fiindcă de la întoarcerea din Polonia am făcut tot posibilul ca să mă stăpînesc, dar inima mea era atît de plină, încît s-a revărsat: acum este curată și nici o altă amărăciune nu va mai intra acolo.⁵²

Această relatare despre „cumplita scrisoare“ din 1768 este suficientă pentru a sugera că întîlnirea ei directă cu Stanisław August în Polonia nu a fost încununată de mai mult succes decît cea a lui Diderot cu Ecaterina în Rusia. În 1772, doamna Geoffrin a recunoscut în sfîrșit într-o scrisoare către doamna Necker, celebră pentru propriul ei salon, că urîse călătoria în Polonia pe care o făcuse cu cinci ani în urmă. Fusese exact așa cum prezisese regele, înainte ca ea să pornească la drum, atunci cînd ar fi dorit să aibă timp să pregătească pentru ea „drumuri frumoase, poduri frumoase, hanuri bune“, ca ea să nu creadă Polonia „un regat păcătos“. Doamna Geoffrin păstra viu întipărite în memorie „drumuri care nu erau drumuri, mersul la culcare în grajduri din care trebuiau scoase dobitoacele ca să ne facă loc, o pîine de nemîncat, apă îngrozitoare“⁵³. Această situație era foarte departe de *féerie*, deși nu era mai rea decît cea de care se plîngeau în mod obișnuit călătorii prin Europa

de Est. Nu a fost poate doar o coincidență faptul că doamna Geofrin și-a exprimat în sfârșit criticile la adresa Poloniei în 1772, anul în care acest regat a fost supus injuriei supreme a împărțirii.

Memoriile lui Stanisław August sugerează niște neînțelegeri între el și vizitatoarea lui în legătură cu bunul gust în artă și decorațiuni. La Varșovia, cineva a insinuat la urechea doamnei Geoffrin că regele vorbea disprețuitor despre gustul ei, iar ea a fost rănită și indignată. Regele a avut atunci parte de „cele mai furtunoase scene” din partea doamnei Geoffrin — scene pe care le-a găsit „uneori chiar comice” — și întreaga vizită a devenit pentru el mai mult o supărare decît o plăcere. În plus, își făcea griji în legătură cu ce avea ea să spună la întoarcerea la Paris: „Avea o fire atît de impulsivă, își stăpînea vorbele atît de puțin, încît dacă era iritată îi putea face într-adevăr rău regelui în fața publicului străin.” Stanisław August și-a îngăduit să aibă ultimul cuvînt în memoriile sale, pe care ea n-a apucat să le citească vreodată, afirmînd pentru posteritate că „pretențiile” ei erau într-adevăr mai mari decît bunul ei gust.⁵⁴

Aceasta era relatarea retrospectivă a regelui despre neînțelegerile lor, dar o altă perspectivă, cea a adversarului său politic, Kajetan Sołtyk, episcopul Cracoviei, sugera că tensiunile dintre Stanisław August și doamna Geoffrin nu se datorau doar disprețului manifestat de rege față de gustul ei și vanitatea ei rănită. Într-o scrisoare de la sfârșitul lui august, cu doar cîteva săptămîni înainte ca ea să plece de la Varșovia, episcopul observa că „regele trebuie să fie deja sătul de doamna Geoffrin, pentru că ea îi spune adevărul în toate”. Episcopul nu era un iluminist, dar modul în care și-o închipuia pe doamna Geoffrin nu era prea departe de cel al lui Marmontel. Sołtyk o vedea pe doamna Geoffrin ca pe o ființă ce rostea adevăruri neplăcute, iar Marmontel o reprezenta într-o alegorie ca pe Adevărul însuși. Ea venise la Varșovia insistînd asupra „sincerității, sincerității, sincerității”, dar confruntarea directă dintre Iluminism și Europa de Est putea fi uneori un mare eșec, o dată scoasă din contextul literar al scrisorilor trimise dintr-un capăt al continentului la celălalt. Jean Fabre, scriind despre Stanisław August și despre Iluminism, a tras concluzia că în cazul regelui și al doamnei Geoffrin „magia nu a putut rezista prezenței”⁵⁵.

În iulie doamna Geoffrin i-a scris de la Varșovia lui d'Alembert, sugerînd că descoperise limitele sincerității: „Este îngrozitoare condiția de rege al Poloniei! Nu îndrăznesc să-i spun cît de nefericit îl cred.“ În mod aparent, nefericirea lui se datora caracterului țării sale, dar așa cum avea să constate, ea nu-și putea exprima liber și pe deplin criticile la adresa Poloniei înseși. Încă dinainte să ajungă în Polonia, doamna Geoffrin prezisese că nu o va găsi „vrednică“ de fiul ei și, o dată sosită acolo, a găsit-o și mai puțin vrednică de ea însăși. I-a scris lui d'Alembert: „Tot ce am văzut de cînd mi-am părăsit penanții mă face să-i mulțumesc lui Dumnezeu că m-am născut franțuzoaică și o simplă cetățeană!“⁵⁶ Acesta era rolul cel mai important al conceptului de Europa de Est în secolul al XVIII-lea: să definească perspectiva condescendentă a civilizației presupus superioare a Europei de Vest. Doamna Geoffrin călătorise în Polonia ca să descopere că era fericită să fie franțuzoaică. Cealaltă bucurie a ei, că era doar o simplă cetățeană și nu un monarh, ar putea părea banală dacă, plecînd în Polonia, ea nu și-ar fi pus pe cap o coroană, proclamîndu-se regina din Saba. D'Alembert a primit în acea vară o altă scrisoare din Europa de Est, de această dată de la o suverană adevărată. Era vorba de Ecaterina, care știa că doamna Geoffrin se afla la Varșovia și interpreta călătoria ei ca pe o respingere a sa și a Sankt-Petersburgului. I-a scris cu răceală lui d'Alembert în august: „Am aflat despre călătoria doamnei Geoffrin numai după plecarea ei. Nu i-am propus și nu îi voi propune niciodată să vină aici.“ „Asprimea climei“ ar fi fost prea greu de îndurat. Doamna Geoffrin, la întoarcerea la Paris, avea să primească o ultimă și lungă scrisoare de la Ecaterina, în care aceasta se lăuda cu legăturile ei cu Voltaire și cu Diderot, precum și cu „achiziția“ pe care o făcuse aducîndu-l pe Falconet la Sankt-Petersburg.⁵⁷ Ecaterina nu a putut să o ierte ușor pe doamna Geoffrin că preferase să-și descopere satisfacția de a fi franțuzoaică în Polonia mai degrabă decît în Rusia.

Deși doamna Geoffrin pretindea că înțelesese în vara lui 1766 „îngrozitoarea condiție“ a regelui Poloniei, adevăratele probleme ale lui Stanisław August abia începeau în toamna aceluși an, după plecarea ei. La Seimul din 1766, Ecaterina i-a blocat programul de reformă instituțională în Polonia și a provocat o criză politică prin

amestecul continuu al Rusiei; aceasta a dus la rebeliunea din 1768 a Confederației de la Bar împotriva regelui și a Rusiei. Stanisław August a fost declarat detronat, apoi a fost răpit și cu greu a scăpat să nu fie asasinat. Și-a păstrat coroana numai datorită victoriei trupelor rusești și numai pentru a suferi umilința de a-și vedea regatul împărțit în 1772. Rousseau, care era de partea Confederației și îl disprețuia pe Stanisław August pentru relațiile sale cu Rusia, concluziona în *Considerații* că „astăzi el nu este decît un nefericit“. Ca și doamnei Geoffrin, lui Rousseau îi era milă de regele Poloniei și, tot ca și ea, își îngăduia să încerce coroana, întrebîndu-se dacă i se potrivea — „dacă aș fi în locul lui“⁵⁸.

Deși doamna Geoffrin a fost tulburată de călătoria întreprinsă în Polonia, la întoarcere ea a afișat un calm perfect. Relatarea sa despre sosirea la Varșovia — „ca și cum m-aș fi sculat din fotoliu“ — se regăsea în relatarea lui Grimm despre sosirea ei la Paris: „Tot atît de puțin obosită ca și cînd s-ar fi întors dintr-o plimbare.“ Călătoria sa, credea el, era „ceva de neînchipuit“, mai ales pentru o femeie de vîrsta ei.⁵⁹ Prima scrisoare pe care doamna Geoffrin a primit-o la Paris de la Stanisław August, scrisă în zilele încărcate de prevestiri sumbre premergătoare Seimului, a restabilit distanța epistolară care făcea relația lor ușor de închipuit la Paris și suportabilă pentru ea:

Ma chère maman! ah! *ma chère maman!* Sînteți deja atît de departe de aici! Cu atît mai rău pentru mine, dar cu atît mai bine pentru dumneavoastră! Nu ați putea să-mi suportați necazurile dacă le-ați vedea de aproape.⁶⁰

Dacă această scrisoare părea să facă aluzie la unele tensiuni din timpul vizitei ei, pînă în primăvara următoare convențiile și iluziile comunicării epistolare i-au ajutat să depășească amintirile neplăcute ale întîlnirii lor directe. „*Ma chère maman*, vă aflați la cinci sute de leghe depărtare de mine — îi scria regele —, dar prietenia, această nevoie sufletească, mă aduce aproape de dumneavoastră și mă face să vă scriu ca și cum v-aș vorbi.“⁶¹ Corespondența readucea magia care fusese alungată de prezență.

La începutul anului 1767, doamna Geoffrin se ocupa din nou de furnizarea produselor civilizației în Polonia. S-a interesat dacă

ar fi fost posibil, dată fiind situația politică nesigură, ca Mlle Clairon, faimoasa actriță franceză, să apară pe scenă la Varșovia. A aranjat ca lui Stanisław August să-i fie trimisă *Correspondance littéraire* (*Corespondență literară*) a lui Grimm, cu știrile sale culturale proaspete din mediul Luminilor. A trimis la Varșovia un exemplar din *Belizarius* al lui Marmontel. Deși a avut grijă ca regele să primească un bust al lui Voltaire, a refuzat să-i trimită propriul ei portret, vorbind înțepată despre sine la persoana a treia:

Iată ce răspunde doamna Geoffrin, domiciliată în rue Saint-Honoré, în chestiunea portretului său. Ea recunoaște că la Varșovia, într-unul din acele momente când era transportată de dragoste pentru regele ei, i-a promis să-i trimită originalul portretului său pictat de Nattier; dar la întoarcerea ei acasă, avînd ceva mai mult *sang-froid**, s-a gîndit că era o impertinență să-și trimită portretul în Polonia.⁶²

Se temea că va părea „ridicolă“, făcînd atîta caz de portretul ei, dar această obiecție ar fi putut fi ridicată în legătură cu întreaga sa călătorie în Polonia din anul precedent. Își preciza adresa, pe rue Saint-Honoré, parcă pentru a sublinia că nu va mai merge niciodată în Polonia, nici măcar ca portret.

La sfîrșitul anului 1767 a recunoscut că drumul în Polonia fusese singurul „incident extraordinar“ al vieții ei plănuit cu grijă și perfect ordonate, cu ritmul ei săptămînal al zilelor de luni rezervate artiștilor și al celor de miercuri rezervate filozofilor. Îl asigura pe Stanisław August că vizita fusese un succes la urma urmei:

Mi-a reușit foarte bine. L-am văzut pe regele meu, am văzut ce lucruri îl înconjurau și, în sfîrșit, am văzut bine ceea ce am văzut și sînt mulțumită că am avut curajul de a întreprinde această călătorie și fericirea de a o fi făcut fără vreun accident. Ajungînd acasă, mi-am reluat felul meu de viață.⁶³

Păreră doamnei Geoffrin despre Polonia era rezumată în afirmația ei de sfînx: „Am văzut bine ceea ce am văzut“, dar aceasta era suficientă pentru a-i exprima mîndria că fusese martoră directă a evenimentelor. La începutul lui 1768 își lăuda tinerețea spiritului, observînd că, în ciuda „rațiunii, a înțelepciunii și a reflecției“, inima

* Sînge rece (*lb. fr.*).

ei „o va face poate să se întoarcă în Polonia“. De fapt, Polonia avea să devină acum pentru ea, ca și pentru Rousseau, un teritoriu la care inima ei avea acces direct. Stînd de vorbă despre Stanisław August cu un vizitator din Polonia s-a simțit imediat transportată: „Mă puteam crede încă la Varșovia.“⁶⁴

În 1769, cînd Stanisław August se găsea într-o situație politică din ce în ce mai dificilă, doamna Geoffrin nu suporta să mai contemple Polonia: „Mi-am băgat capul într-un sac.“⁶⁵ Cu toate acestea, chiar în următoarea ei scrisoare, se gîdea la ipoteza că ar fi rămas în Polonia: „Este sigur că, dacă aș fi încă la Varșovia, ceea ce s-a întîmplat tot s-ar fi întîmplat.“ Adversarii politici ai regelui ar fi încercat să îl facă să-și piardă încrederea în prietenia ei ca să-i distrugă orice posibilă influență. Sugestia că ar fi putut rămîne la Varșovia era poate, la urma urmei, mai puțin fantastică decît ideea că prezența ei acolo ar fi putut schimba soarta politică a Poloniei, idee pe care ea părea să o ia în considerare chiar atunci cînd îi nega probabilitatea. Totuși, doamna Geoffrin se încumeta să creadă că înțelegea perfect, grație vizitei sale, problemele extrem de complicate ale Poloniei:

Prietenia singură m-a călăuzit spre curtea voastră, unde am văzut prea bine ce nu puteam vedea de atît de departe, de unde sînt acum; dar am văzut atît de bine, încît acum văd, de unde mă aflu, tot ce se întîmplă acolo.⁶⁶

Deși ea plecase de fapt exact înainte de izbucnirea crizei în Seimul din 1766, experiența călătoriei a făcut ca de atunci încolo Polonia să rămînă mereu transparentă pentru privirea ei, chiar din perspectiva îndepărtată a Parisului, chiar cu un sac pe cap. Desigur, Rousseau aspira la aceeași transparență fără să fi fost vreodată în Polonia. Acestea erau luminile epocii, pătrunzînd cu razele lor teritoriile mai întunecate.

Doamna Geoffrin păstrase în minte o imagine fotografică a Poloniei, dezvoltată în timpul șederii ei în vara lui 1766 și considerată din acea clipă fără cusur chiar și în lipsa celor mai noi informații. În 1770 va refuza să le pună întrebări polonezilor de la Paris, „de teamă să nu aflu despre noi nenorociri“. De fapt, îi spunea ea regelui, „nu aud pronunțîndu-se numele Poloniei fără să mă

înfiorează⁶⁷. Oroarea resimțită la auzul aceluiași nume nu era surprinzătoare, ținând seama de rezerva manifestată în general de ea în privința numelor geografice în corespondența întreținută cu Stanisław August, contrastând în mod izbitor cu atitudinea din scrisorile schimbate de Voltaire cu Ecaterina, care se delectau cu numele de locuri „pe care nimeni nu le mai auzise pomenite înainte“, nume de pe harta Europei de Est. Stanisław August introducea din când în când asemenea nume în epistolele sale, dar doamna Geoffrin, în răspunsurile ei, nu arăta niciodată nici cel mai mic interes pentru hartă, o indiferență care de altfel i se potrivea prea bine unei persoane ce călătorea închizându-și ochii și materializându-se ca prin magie la Varșovia. În 1768, regele i-a scris despre Confederația de la Bar, despre apariția ei „în Podolia, în vecinătatea turcilor și a tătarilor“, tocmai genul de informație pe care Voltaire l-ar fi apreciat cel mai mult. Regele îi povestea doamnei Geoffrin că în Crimeea un agent francez îi încuraja pe otomani să meargă la război împotriva Rusiei.⁶⁸ O informa că țăranii din Ucraina erau răsculați, comițând masacre, dar asemenea știri aveau o prea mică legătură cu spiritul de comuniune epistolară care domina corespondența lor.

Nu pot să vă spun, nu pot să exprim cât este de pătrunsă inima mea de dumneavoastră, de prietenia dumneavoastră, și cât de mult aș vrea uneori — de pildă în clipa aceasta când vă scriu — să stau de vorbă cu dumneavoastră. Uneori mi se pare că vă văd și, lăsând titlurile și patimile la ușă, ne punem pe sporovăială după pofta inimii, spunând lucrurilor pe nume și luând în rîs toate acele nenorociri importante care trebuie respectate.⁶⁹

Viziunea aproape halucinatorie a regelui despre doamna Geoffrin rivaliza cu viziunea ei asupra Poloniei, dar confederații din Podolia, țăranii din Ucraina, agenții din Crimeea erau doar umbre în colțul încăperii de care el scăpa în timp ce-i scria ei și pe care ea le ignora, pentru că văzuse Varșovia și asta îi era de ajuns. În 1772, Stanisław August a localizat pentru ea ultimul bastion al confederaților, la Cześćchowa, „o mică fortăreață aproape de granița cu Silezia, cunoscută pentru sfințenia unei icoane a Fecioarei“⁷⁰.

Apropiindu-se de cel de-al șaptezecilea an, doamna Geoffrin îl anunța pe Stanisław August că se pregătea de moarte, „așa cum mi-am făcut bagajele pentru călătoria în Polonia, cu veselie“.

Polonia slujea astfel ca o anticipare metaforică a ultimei ei călătorii. Dar în 1770, când Stanisław August i-a cerut să trimită ceva din veselia Parisului cinci sute de leghe pînă în Polonia, ea i-a răspuns că nu putea pentru că nu-i mai rămăsese nici un pic. „Am văzut la Varşovia germele tuturor nefericirilor dumneavoastră“, insista ea mohorîta.⁷¹ În 1773, după împărţire, îşi afirma şi mai stăruitor previziunea, criticînd Polonia cu asprime:

Recunosc în faţa Majestăţii Voastre că nedreptatea, nebunia şi nevrednicia (*indignité*) polonezilor m-au pătruns de durere, dar nu m-au mirat deloc. Am văzut, în timpul celor două luni în care am fost la Varşovia, germele tuturor celor ce s-au întîmplat. Cred că am lăsat-o pe Majestatea Voastră să ghicească acest lucru, dar nu am vrut să i-l arăt prea clar, pentru că vedeam prea puţine remedii şi nu voiam să-i iau speranţa care îl susţinea.⁷²

Aceasta era puterea ochiului profetei — oricum, măcar privind retrospectiv. Polonia se afla dincolo de orice posibilitate de ajutor filozofic de la Paris: „Nu există nici un sfat, nici o părere, nici o consolare care să-i poată fi trimise Majestăţii Voastre.“ Nici ea nu avea nimic de spus despre Polonia, repetînd doar că „atunci cînd vorbeşte cineva despre Polonia aş vrea să am un sac pe cap“. Cît despre Stanisław August, ea îi sugera să abdice: „Eu aş merge la Roma.“ Pentru ultima oară îşi punea pe cap coroana, numai ca să-i arate prin exemplul ei cum trebuia s-o dispreţuiască şi să o arunce. „Vă cer iertare pentru această bîguială (*radotage*)“, scria ea. „Statul vostru mă scoate din fire.“⁷³ Chiar atunci Diderot se afla la Sankt-Petersburg, făcîndu-i sugestii în scris Ecaterinei şi cerîndu-i iertare cu stîngăcie, în scop profilactic, pentru bîguielile lui.

Călătoria lui Diderot la Sankt-Petersburg a intrat în corespondenţa doamnei Geoffrin cu Stanisław August pentru că filozoful nu s-a oprit la Varşovia. Aşa cum doamna Geoffrin o insultase pe Ecaterina refuzînd să viziteze Rusia după Polonia, Diderot l-a ofensat pe Stanisław August, trecînd prin Polonia fără să-i prezinte omagiile sale. Doamna Geoffrin l-a consolat pe rege în 1774, insistînd că societatea lui Diderot nu era oricum plăcută, el fiind într-o prea mare măsură „un om care visează“, şi recomandîndu-i în schimb regelui compania lui Grimm, care era foarte dornic să mai cunoască un cap încoronat pe drumul de întoarcere de la Sankt-Petersburg.⁷⁴

Aceeași scrisoare conținea vești despre noul rege al Franței, Ludovic al XVI-lea, exprimînd opinia că parizienii, spre deosebire de polonezi, știau „să-și iubească regele“. Aici doamna Geoffrin se dovedea o profetă nepricepută, pentru că, dacă a existat în vremea aceea un rege a cărui domnie să se încheie într-un mod și mai nefericit decît cea a lui Stanisław August, acesta a fost cu siguranță Ludovic al XVI-lea. Pe cînd Parisul sărbătorea începutul noii domnii, doamna Geoffrin aștepta întoarcerea lui Grimm: „Va fi foarte dulce pentru mine să vorbesc despre Majestatea Voastră.“ Cînd s-a întîlnit în cele din urmă cu Grimm și au discutat despre Polonia, dulceața s-a împletit cu amărăciunea:

Vai, îmi spune că a aflat că la Varșovia nimeni nu erva trist în afară de Majestatea Voastră. M-a indignat povestindu-mi că poporul este vesel, că dansează și cîntă acolo; într-un cuvînt, că Varșovia nu arată deloc nenorocirile publice abătute asupra ei. Un popor atît de nesimțitor este făcut pentru a fi subjugat.⁷⁵

Îi criticase deja pe polonezi pentru „nevrednicia“ lor, iar acum, provocată de relatarea malițioasă a lui Grimm, recunoștea în sfîrșit că trecuse de partea lui Voltaire în privința împărțirii. Polonezii nu erau doar nevrednici, ci și „făcuți pentru a fi subjugăți“. Rousseau a putut să traducă devotamentul său pentru cauza Poloniei într-o strălucită reconfigurare a Europei de Est bazată pe identitatea națională, imună la împărțire sau subjugare. Doamna Geoffrin, în corespondența ei cu Stanisław August, rămînea fidelă formulei tradiționale a despotismului luminat, rezultatul colaborării dintre filozofie și putere, domnind în țări înapoiate cu „drumuri care nu erau drumuri“ și „apă îngrozitoare“. La urma urmei, ea însăși călătorise în Europa de Est, salutată ca o încarnare a Adevărului, iar acolo văzuse ce văzuse.

„Ultimul popor din Europa“

Senzația pe care o făcuse vizita doamnei Geoffrin la Varșovia în 1766, urmată imediat de lunga criză poloneză care a culminat cu împărțirea din 1772, a atras asupra Poloniei și a locului ei în Europa de Est o atenție internațională fără precedent. În 1765,

articolul lui Jaucourt din *Enciclopedie* dăduse informațiile generale esențiale, stabilind și un punct de plecare pentru judecățile critice, iar anii următori au văzut o explozie de interes și o abundență de scrieri despre Polonia, între care *Considerațiile* lui Rousseau au fost cele mai importante pentru istoria intelectuală generală. Intensitatea interesului manifestat pentru Polonia în această perioadă a fost comparabilă cu cea a interesului pentru Ungaria în timpul primei decade a secolului, iar analogia a devenit și mai izbitoare după ridicarea Confederației de la Bar împotriva Rusiei în 1768. Războiul confederaților împotriva Ecaterinei a împărțit opinia publică internațională, mai ales în Franța, tot așa cum făcuse în 1703 răscoala lui Rákóczi împotriva Habsburgilor. Așa cum manifestul lui Rákóczi apăruse imediat la Paris în limba franceză, manifestul Confederației de la Bar a fost publicat la Paris în 1770 pentru a justifica Polonia în ochii publicului internațional. În sfârșit, interesul pentru Ungaria trezit de răscoala lui Rákóczi a avut ca efect înscrierea granițelor acestei țări pe harta Europei în așa fel încât stăpânirea habsburgică să nu le poată șterge vreodată; în același fel, senzația stîrnită în jurul Poloniei în anii care au precedat prima împărțire a făcut o profundă impresie, mai puternică decît instabilitatea frontierelor ei pe hartă. În *Considerațiile* sale, Rousseau putea deja să-și închipuie dispariția Poloniei ca stat și putea deja să vadă dincolo de această catastrofă o înscriere transcendentă a Poloniei pe hărțile unei cartografii reconceptuate. Rousseau a salutat Confederația de la Bar cu un îndemn stăruitor: „E necesar ca această epocă să fie gravată cu litere sacre în toate inimile poloneze.”⁷⁶ Dar pe cînd Rousseau pretindea că-și practică meșteșugul de gravor asupra inimii Poloniei, *Considerațiile* sale le vorbeau mai ales cititorilor săi din Europa de Vest, adresîndu-se minților, amintirilor și hărților lor mentale.

Entuziasmul lui Rousseau pentru Confederația de la Bar era o reacție complementară la disprețul lui Voltaire, care la rîndul lui reprezenta corolarul firesc al devotamentului său față de Ecaterina. Tensiunile ideologice din sînul Iluminismului se manifestau în descoperirea Poloniei sau a Rusiei ca fețele alternative ale Europei de Est. Interesul lui Voltaire pentru Polonia era într-adevăr la fel de vechi ca și cel pentru Rusia, dacă nu la fel de puternic, iar *Carol*

al XII-lea i-a creat de fapt ca personaje pentru publicul luminat atît pe Stanisław Leszczyński, cît și pe Stanisław Poniatowski, tatăl lui Stanisław August. Leszczyński a fost mai tîrziu gazda și protectorul lui Voltaire la curtea din Lorena și și-a făcut chiar încă o apariție literară în *Candid*, printre cei șase regi detronați: „Providența însă mi-a dat alt stat, în care am făcut mai mult bine decît au făcut pe malurile Vistulei toți regii Sarmatiei la un loc [...]“. În 1761, Voltaire a precizat punctele de referință în raport cu care măsura înapoierea Poloniei într-o scrisoare către reprezentantul diplomatic al Franței la Varșovia, Pierre Hennin: „Le dau încă cinci sute de ani polonezilor ca să facă mătășurile de Lyon și porțelanul de Sèvres.“ Hennin sperase să-l atragă pe Voltaire „de partea Poloniei“ („du côté de la Pologne“) — fapt care arăta în ce măsură Polonia puneja deja problema partizanatului pentru filozofi. Ideea de a socoti în secole dezvoltarea trimitea la lucrarea marchizului d'Argenson, *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France* (*Considerații asupra vechiului guvernămînt al Franței și al celui prezent*), care făcea o comparație între Franța medievală și Polonia contemporană. Cartea a fost publicată în 1764, dar Voltaire citise manuscrisul încă din 1739. D'Argenson a fost cel căruia Voltaire i-a spus că Polonia, cu „guvernămîntul ei mizabil“, era „un minunat subiect de discurs“.⁷⁷ Aceasta era exact poziția Poloniei după 1766, servindu-le drept subiect de discurs scriitorilor iluminiști.

Ecaterina înțelegea perfect acest lucru cînd făcea din toleranța religioasă un pretext pentru imixtiunea Rusiei în Polonia și îi trimitea lui Voltaire o varietate de materiale asupra acestui subiect, scrise la Sankt-Petersburg. În cursul deceniului al șaptelea al secolului al XVIII-lea, Voltaire a dus o luptă împotriva „infamiei“ catolicismului intolerant în Franța, manifestat în cazurile lui Calas, Sirven și La Barre. Cauza disidenților necatolici din Polonia îi era tot atît de apropiată lui Voltaire pe cît îi era de folositoare Ecaterinei, iar în 1767 Voltaire a scris un *Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne* (*Eseu istoric și critic asupra disputelor bisericilor poloneze*), apărut sub pseudonimul de Joseph Bourdillon, un erudit profesor. Un astfel de eseu împotriva catolicismului polonez decurgea firesc din pamfletele și presa

secolului al XVIII-lea din Anglia protestantă (precum și din Prusia), care exprimau indignarea față de excesele polonezilor datînd de la răzmerițele și execuțiile de la Thorn din 1724. Chestiunea Poloniei era extinsă implicit în eseuul lui Voltaire, legînd între ele țările vecine pentru a construi imperiul Ecaterinei: „Nu numai că instaurează toleranța acasă, ci încearcă să o facă să renască printre vecinii ei.“ Cînd a rescris încheierea ca să explice împărțirea din 1772, Voltaire a concluzionat: „Aceasta a fost limpezirea haosului polonez.“⁷⁸ Formularea amintea construcția mai largă a Europei de Est din observația lui către Ecaterina despre „limpezirea acestui haos“ de la Gdańsk la Dunăre.

Voltaire nu s-a mulțumit să facă discursuri despre Polonia fără să se folosească de ocazie ca să le țină predici polonezilor înșiși. În 1767, cînd Bourdillon își spusese deja punctul de vedere, Voltaire i-a scris lui Stanisław August, îndemnîndu-l pe rege să devină un despot luminat:

Sire, acest Bourdillon își închipuie că Polonia ar fi mult mai bogată, mai populată, mai fericită, dacă servii ei ar fi emancipați, dacă s-ar bucura de libertatea trupului și a sufletului, dacă rămășițele cîrmuirii gotico-slavonico-romano-sarmate ar fi într-o zi abolite de un principe care nu și-ar mai lua titlul de primul fiu al bisericii, ci pe cel de primul fiu al rațiunii.⁷⁹

Absurditatea „cîrmuirii gotico-slavonico-romano-sarmate“ făcea ca reforma să pară și mai indicată în Polonia, în timp ce forma epistolară, scrisoarea către Europa de Est, era cea care răspîndea influența Iluminismului. În 1768 Voltaire și-a exprimat apelul către națiunea polonă într-un „Discours aux confédérés catholiques de Kamienieck en Pologne“ („Discurs către confederații catolici de la Camenița în Polonia“), atribuit unui ofițer prusac pe nume Kaiserling. „Bunii mei polonezi — li se adresa el, așa cum avea să li se adreseze și Rousseau cîțiva ani mai tîrziu —, ați vrea să fiți astăzi sclavii și sateliții Romei catolice?“ Ei îndrăzneau să se plîngă pentru că Ecaterina trimitea trupe rusești în Polonia, îndrăzneau să întrebe cu ce drept: „Eu vă răspund că este dreptul în virtutea căruia un om aduce apă la casa în flăcări a vecinului său.“ Armata rusă era trimisă ca să „institue toleranța în Polonia“. Voltaire le amintea polonezilor că Ecaterina cumpărase biblioteca lui Diderot

și încheia disprețuitor: „Prietenii, începeți prin a învăța să citiți și atunci cineva vă va cumpăra bibliotecă.”⁸⁰ Ca și apelul ceva mai înțelegător al lui Rousseau către bunii polonezi, cel al lui Voltaire era în realitate scris pentru cititorii săi din Europa de Vest, care erau astfel chemați să fie martorii fenomenului, să vadă cum ținea filozofia predici Poloniei. În „Sermon de papa Chariteski, prononcé dans l'Eglise de Saint Toleranski, village de Lithuanie” („Predica preotului Chariteski, rostită în Biserica Sfântului Toleranski din satul Lituania”), scrisă de Voltaire în 1771, era și mai clară natura iluzorie a publicului invocat în mod aparent. Că era menită publicului parizian se vedea din faptul că predica reprezenta o replică la manifestul Confederației de la Bar, care fusese publicat la Paris cu un an în urmă. „Am onoarea de a-i trimite Majestății Voastre Imperiale traducerea unei predici lituaniene”, îi scria Voltaire Ecaterinei. „Este un modest răspuns la minciunile grosolane și destul de ridicole pe care confederații polonezi le-au pus să fie tipărite la Paris.” Voltaire era astfel atât de adânc implicat în campania Ecaterinei împotriva Poloniei, încât în 1769 Stanisław August s-a gândit să pornească o ofensivă diplomatică la Ferney și a trimis un agent care să obțină de la Voltaire o intervenție pe lângă Ecaterina pentru negocierea unei păci în Polonia.⁸¹ Voltaire nu a cooperat, fie pentru că era prea copleșit de emoțiile pe care i le provocau războaiele și cuceririle Ecaterinei, fie pentru că știa că nu putea să-i influențeze politica în Polonia, ci doar să o justifice și să o elogieze.

Predica lui Voltaire din 1771 arăta că publicul căruia îi era adresată se afla în Europa de Vest și prin numele ridicole, pretins slave, de Chariteski și Sfântul Toleranski, care făceau din criza din Polonia o comedie despre Europa de Est. Această tratare a situației Poloniei în spiritul divertismentului literar a fost scrisă în același timp cu *Aventurile tânărului conte Potowski*, un roman epistolar în care tânărul Marat folosea Polonia contemporană și războiul confederațiilor ca fundal pentru o poveste de dragoste. Faptul că atîția intelectuali își îndreptau atenția asupra Poloniei în această perioadă, din 1770 pînă în 1772, era surprinzător: Mably și Rousseau își așterneau pe hîrtie disertațiile la îndemnul lui Wielhorski, Voltaire își scria apelurile satirice de la Ferney, iar Marat compunea un roman în Anglia, la Newcastle, unde viitorul revoluționar lucra ca

medic veterinar. Dacă în *Scrisorile poloneze* Marat prezenta perspectiva unui polonez asupra Europei de Vest, în *Aventuri* își imaginea experiența poloneză a crizei politice din țară ca pe marele obstacol în fața fericitei uniri a doi tineri amănți. Marat folosea nume poloneze și pseudopoloneze — Potowski, Poulawski, Ogiski, Sobieski —, și diferitele personaje dădeau o multitudine de verdicte asupra situației din Polonia, care mergeau de la entuziasm pînă la dispreț pentru Confederația de la Bar și reflectau divergențele de opinii din Europa de Vest ca și din Polonia.

Eroul era îngrozit de atrocitățile războiului civil și ale invaziei străine și îi renega în cele din urmă pe confederați ca fiind o „oaste de barbari“. Dar conversația cu un francez expatriat era cea care îl lămură pe deplin asupra situației proprii sale țări. Reticent, Marat îl reprezenta pe polonez ca „moi“ („eu“) și pe francez ca „lui“ („el“):

Moi: Dar îmi păreți bine informat; mi-ar plăcea de asemenea să aflu ce credeți despre situația nefericitei Polonii.

Lui: Sînteți pierduți, poate fără scăpare; dar orice nenorocire vi s-ar întîmpla, ați meritat-o cu vîrf și îndesat.

Moi: Explicați-vă, dacă nu vă e cu supărare, căci nu vă înțeleg.

Lui: În starea de anarhie în care trăiți, cum s-ar putea ca unii dintre voi să nu fie victimele altora, sau prada vecinilor voștri? Guvernămîntul vostru este cel mai rău din cîte pot exista.⁸²

Acest dialog inventat dintre un polonez și un francez, care judeca atît de aspru Polonia, era relatat într-o scrisoare născocită dintre doi polonezi și era inclusă într-un roman epistolar despre Polonia scris de un francez în Anglia. Stratificarea materialului literar păstra astfel prioritatea perspectivei Europei de Vest. Deși romanul lui Marat despre criza din Polonia a rămas nepublicat pînă în 1847, Jean-Baptiste Louvet du Coudray a scris și a publicat *Les Amours du chevalier de Faublas* (*Iubirile cavalerului de Faublas*) în al nouălea deceniu al secolului al XVIII-lea, roman a cărui intrigă poloneză trimitea la perioada Confederației de la Bar. Povestea lui Louvet despre Lovzinski și Lodoiska a stîrnit interesul publicului francez îndeajuns pentru a fi rescrisă ca o comedie dramatică, *Lodoiska și tătarii*, și ca o operă de Cherubini, ambele reprezentate în Parisul revoluționar în 1791.⁸³

Voltaire a exploatat povestea lui Stanisław August și a Confederației de la Bar în tragedia sa *Les lois de Minos* (*Legile lui Minos*), scrisă la vremea primei împărțiri a Poloniei, dar a cărei acțiune se petrecea nu în Polonia contemporană, ci în Creta antică. În această piesă un monarh luminat se plîngea: „Astfel fanatismul și răzvrătirea/ Mereu animă nefericitul meu popor.”⁸⁴ Piesa nu a fost pusă în scenă, iar un eveniment literar și mai puțin cunoscut publicului a fost poemul satiric despre Polonia pe care Frederic cel Mare l-a compus în 1771 pentru amuzamentul lui Voltaire, „Războiul confederaților”. Rousseau, Marat și Frederic scriau cu toții despre criza din Polonia în exact aceeași perioadă, dar dacă Rousseau era favorabil confederaților, iar Marat avea o atitudine ambivalentă, Frederic se vădea disprețuitor și răutăcios. O invoca pe zeița prostiei ca pe cea mai potrivită muză:

*Avec plaisir elle vit la Pologne,
La même encor qu'à la création,
Brute, stupide et sans instruction,
Staroste, juif, serf, palatin ivrogne,
Tous végétaux qui vivaient sans vergogne.*

[Cu plăcere a văzut ea Polonia,
Aceeși de la facerea lumii,
Crudă, proastă și fără educație,
Starostele, evreul, servul, palatinul beat,
Toți vegetale care trăiau fără rușine.]⁸⁵

Dincolo de rimarea numelui Poloniei cu *ivrogne* („beat”) și *vergogne* („rușine”), Frederic al II-lea a construit obișnuita comedie a Europei de Est din „toată acea mulțime de imbecili ale căror nume se termină în *ski*”. Dar această comedie și acest dispreț, ieșite de sub pana otrăvită a lui Frederic, trădau relația implicită dintre poezie și putere care caracteriza întreaga literatură despre criza poloneză, așa cum era ea văzută din Europa de Vest. Căci Frederic avea foarte curînd să conceapă planul împărțirii, iar Voltaire a înțeles asemenea relația dintre poem și împărțirea din 1772: „Ceea ce faceți în realitate se ridică la înălțimea poemului despre confederați. Este o plăcere să distrugi poporul și să cînti despre el.” Voltaire recunoștea că acestea erau două aptitudini înrudite și îl măgulea pe Frederic spunînd:

„Niciodată, nimeni nu a făcut un poem sau nu a luat un imperiu cu atîta ușurință.“ De fapt, Voltaire lăuda împărțirea însăși ca pe opera unui geniu imaginativ, ca și cum ar fi fost un poem: „Se presupune că voi, sire, ați fost acela care a imaginat împărțirea Poloniei, iar eu o cred, pentru că există în ea o urmă de geniu.“ Cît despre Frederic, el a început funestul an 1772 cu o scrisoare către Voltaire, în care îi saluta pe polonezi în proză ca pe „ultimul popor din Europa“⁸⁶. Această ierarhie implicită a popoarelor, care rămîneau europene în ciuda insultelor și a invadării, era ceea ce structura în ultimă instanță valorile poetice și politice ale Europei de Est a lui Frederic.

„Sfaturi economice“

O astfel de ierarhie a popoarelor indica posibilitatea dezvoltării, și cea mai importantă școală de gîndire economică din secolul al XVIII-lea, fiziocrații, a devenit foarte interesată de Polonia tocmai în acea perioadă de criză politică. Așa cum în vremea noastră, după 1989, economia dezastruoasă a Poloniei a devenit un caz-test pentru eficiența capitalismului de piață, iar profesori străini de economie zboară la Varșovia ca să țină predici și să dea verdicte, cu două secole în urmă fiziocrații protocapitaliști au profitat de criza Poloniei din secolul al XVIII-lea ca de o ocazie pentru a-și exporta și experimenta propriile idei economice. Doctrina a fost stabilită de François Quesnay, care în 1758 a scris un *Tableau économique* (*Tablou economic*) unde susținea prioritatea avuției agricole asupra comerțului, libertatea comerțului cu grîne în conformitate cu sloganul „laissez faire“ și instituirea unei singure taxe pentru proprietarii de pămînt. Cînd fiziocrații și-au ațintit privirea asupra Europei de Est în lumina acestor idei, ei nutreau ambiția de a-și exercita influența atît în Polonia, cît și în Rusia. Disertația fiziocratică *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* (*Ordinea naturală și esențială a societăților politice*) a fost cea care i-a adus lui Lemercier o invitație la Sankt-Petersburg în 1767. În același an, bătrînul Mirabeau, tatăl revoluționarului, a organizat mișcarea fiziocratică instituind întîlnirile regulate în casa sa marțea, la cină, iar spre sfîrșitul

anului Mirabeau i se putea lăuda într-o scrisoare lui Rousseau că salonul lui îl trimisese pe Lemerrier în Rusia „cu niște ajutoare pe care i le-am dat, ca să planteze acolo legislația economică”⁸⁷. Dezamăgirea nu avea să întârzie, dar în mod evident aroganța lui Lemerrier nu era o simplă atitudine personală; el reprezenta o întreagă școală care împărtășea aceleași păreri condescendente despre Europa de Est.

Implicarea fiziocraților în Polonia a început tot în salonul parizian al lui Mirabeau, în 1767, o dată cu apariția lui Ignacy Massalski, episcopul de Vilnius. Massalski, un om al bisericii iubitor de cele lumești și un jucător înrăit interesat de economie, venise în Franța ca să scape de nefericita situație politică din Polonia. Avea în străinătate legături cu cele mai înalte personaje, iar în 1771 doamna Geoffrin a aranjat ca nepotul și nepoata lui să fie educați în Franța, în timp ce în 1779 Mirabeau a contribuit la pregătirea căsătoriei nepoatei cu nimeni altul decât prințul de Ligne.⁸⁸ În 1767, Massalski era gata să patroneze activitatea fiziocraților în Polonia, și candidatul potrivit pentru aceasta a fost găsit în persoana abatelui Nicolas Baudeau, căruia i s-a promis un vicariat în Lituania. Și el fusese autorul unui text fiziocratic în 1767, *Première introduction à la philosophie économique* (*Prima introducere în filozofia economică*), în care făcea dovada unui interes critic pentru problemele despotismului și sclaviei în Rusia și în Polonia. Baudeau înțelegea în mod evident economia ca pe o chestiune de civilizație în Europa de Est: „Ce himeră e mai absurdă decât ideea de a civiliza un imperiu lăsându-i în același timp legați de pământ pe toți cultivatorii?” Opinia publică a văzut călătoria sa în Polonia ca pe „pandantul” fiziocratic al misiunii lui Lemerrier în Rusia. Jurnalul pe care îl edita Baudeau, *Éphémérides* (*Efemeride*), anunțându-i plecarea în 1768, declara că el „își închipuia în Polonia o carieră demnă de dragostea sa pentru umanitate”. În Polonia era așteptat cu oarecare îngrijorare fiindcă, „obișnuit cu plăcerile și confortul Parisului, și-ar putea găsi șederea în Polonia și cu atât mai mult în Lituania puțin ciudată”⁸⁹.

Ceea ce îl interesa pe Baudeau cel mai mult în Polonia erau, firește, grânele, și a ieșit la iveală că programul său economic consta în principal în organizarea exportului cerealelor poloneze în Franța. De fapt, într-o relatare pentru *Éphémérides*, Baudeau măsura bogăția

agricolă a Poloniei estimînd că acea cantitate irosită pe whisky și bere de proastă calitate era îndeajuns pentru a „hrăni timp de trei ani regatul Franței“. Evident, interesul arătat de fiziocrați agriculturii Poloniei era întinat de un element de calcul colonial, iar dacă Polonia părea prielnică realizării idealului teoretic al unei economii predominant agricole, lucrul acesta ar fi fost nu numai admirabil în sine, ci și convenabil pentru Franța. Baudeau însă a ajuns în Lituania în mijlocul unui război, ale cărui orori Marat doar și le închipuia la Newcastle, dar care erau în orice caz suficiente ca să împiedice realizarea unei utopii agricole. După ce a petrecut iarna în Lituania, Baudeau a călătorit la Sankt-Petersburg, de unde Lemercier fusese alungat cu puțină vreme în urmă. Baudeau, cu ceva ajutor de la Falconet, a izbutit să facă în așa fel încît un poem al său să-i fie prezentat Ecaterinei, și spera să o determine să accepte un tratat de pace pentru Polonia, dar ea l-a respins ca fiind doar „un biet abate“. Lui Baudeau i s-a ordonat să părăsească Rusia în 1769 pentru că vorbise împotriva intențiilor lui Frederic în Polonia.⁹⁰ Spre sfîrșitul verii se afla din nou în Franța, după ce supraviețuise în Europa de Est mai puțin de un an.

Era o experiență suficientă pentru ca Baudeau să se considere o autoritate în problema Poloniei, compunînd în continuare „Lettres sur l'état actuel de la Pologne et sur l'origine de ses malheurs“ („Scrisori despre starea actuală a Poloniei și despre originea nenorocirilor ei“), publicate în serie în *Éphémérides* între anii 1770–1771. Baudeau găsea că Polonia era nu numai „lipsită de arte“ și „lipsită de comerț“, ci și „lipsită de o agricultură vrednică de acest nume“, pentru că atît de mult pămînt rămînea nelucrat. Baudeau și-a mai publicat în acești ani *Avis économique aux citoyens éclairés de la République de Pologne sur la manière de percevoir le revenu public* (Sfaturi economice pentru cetățenii luminați ai Republicii Poloneze despre modul de a strînge venitul public). Acestea erau scrise în forma narativă a unui apel epistolar al cărui scop era să-i convingă pe polonezi că erau tocmai copti pentru modelul fiziocratic. „Impozitul direct asupra produsului net al pămîntului este mai potrivit pentru voi decît pentru orice alt popor“, îi îndemna el, revendicînd în numele fiziocraților pămîntul Poloniei.⁹¹

Lucru surprinzător, nu numai Baudeau, care se întorcea din Polonia, scria ca un expert în problemele ei, ci și Lemerrier, venit din Rusia, simțea că avea ceva de spus în privința Poloniei. Tot în această perioadă Lemerrier a compus o lucrare despre *L'Intérêt commun des Polonais ou Mémoire sur les moyens de pacifier pour toujours les troubles actuels de la Pologne, en perfectionnant son gouvernement et conciliant ses véritables intérêts avec les véritables intérêts des autres peuples* (Interesul comun al polonezilor sau Memoriu despre mijloacele de a potoli pentru totdeauna prezentele tulburări din Polonia, prin îmbunătățirea guvernământului ei și împăcarea adevăratelor ei interese cu adevăratele interese ale altor popoare). Asemeni lui Rousseau, li se adresa polonezilor direct, aprobând poziția lor politică, stimulat poate de respingerea suferită în Rusia cu puțină vreme în urmă. „Nobili polonezi, temelia guvernământului vostru este admirabilă“, declara Lemerrier. „Ca să îl aduceți la perfecțiune nu trebuie să faceți decât câteva lucruri.“ Sugestiile sale erau de ordin economic, conținând referiri colegiale la *Sfaturile economice* ale lui Baudeau, și includeau introducerea „legii proprietății“ și a „libertății comerțului“. Nici măcar Rousseau, în ciuda faptului că atenția sa se îndrepta în special asupra aspectelor politice și culturale, nu s-a abținut să nu scrie despre diverse chestiuni economice în *Considerațiile* sale, îndemnându-i și el pe polonezi să acorde prioritate agriculturii, semănând oarecum cu fiziocrații în privința înflăcăării cu care reducea Polonia la pământul ei. În spiritul unei fantezii utopice, în sfaturile sale pentru polonezi se arăta împotriva ideii de finanțe publice și chiar împotriva banilor, adresându-li-se direct cu o admirabilă condescendență: „Cultivați-vă bine ogoarele, fără să vă pese de rest.“⁹²

Evident, în Franța, în jurul lui 1770, se investea mult talent intelectual în problema Poloniei, iar acest punct de interes comun era probabil mai important decât divergențele cauzate de apartenența politică și de poziția filozofică. Mably era partizanul unei reforme politice mai radicale decât cea propusă de Rousseau pentru Polonia, incluzând abolirea în cele din urmă a dreptului de veto, a confederațiilor și a alegerii regelui. Baudeau și Lemerrier dădeau chestiunilor economice mai multă importanță decât Rousseau și Mably. Dar toate aceste perspective franțuzești erau unite prin

faptul că, pentru un moment, autorii lor își dedicau energiile intelectuale Poloniei, dintr-un impuls irezistibil de a scrie despre problemele Poloniei și de a li se adresa polonezilor. Pe măsură ce manuscrisele circulau și, în deceniile al optulea și al nouălea, ajungeau să fie publicate, devenea evident că adevăratul lor destinatar era publicul luminat al Europei de Vest, iar adevărata lor agendă ideologică era cea a Iluminismului francez. Polonia era o ocazie de afirmare intelectuală — în cazul lui Baudeau a fost, pentru o scurtă perioadă, mirajul unei „carriere“ importante — chiar mai promițătoare decât Rusia, pentru că părea mai accesibilă. Ca să-ți faci o carieră în Rusia, sau din Rusia, condiția esențială era o audiență la Ecaterina sau o corespondență cu ea, dar polonezilor li te puteai adresa cu sfaturi într-un mod mai general — buni polonezi, nobili polonezi — și pe orice temă.

Împărțirea Poloniei nu a pus imediat capăt ambițiilor fiziocraților în această țară. După 1772, noul ambasador rus la Varșovia, Otto Magnus Stackelberg, a devenit cel mai puternic om din Polonia, dominându-l și umilindu-l pe Stanisław August, care îl compara cu proconsulii romani. Stackelberg era și el, prin convingere, fiziocrat; de fapt, el a fost cel care l-a descoperit primul pe nenorocosul Lemercier pentru Ecaterina în 1767. În 1773, făcea un raport la Sankt-Petersburg în legătură cu planurile sale pentru Polonia, care includeau libertatea comerțului, garantarea proprietății și „instituirea unui singur impozit pe pământ, după sistemul economiștilor“⁹³. Așa că atotputernicul ambasador al Ecaterinei era plin de entuziasm pentru ideile fiziocraților, Stanisław August le privea favorabil, iar capul nou înființatei Comisii pentru Educația Națională, despre care putem susține că a fost primul minister al învățământului din Europa, nu era altul decât Massalski, episcopul fiziocrat de Vilnius. Reforma educațională constituia primul principiu al lui Rousseau în *Considerații*, dar Rousseau nu era omul de care avea nevoie Massalski, așa încât Baudeau a fost cel invitat să se întoarcă în Polonia și să ia parte la lucrările comisiei. Dar Baudeau, după ce a mai cerut niște lămuriri prin doamna Geoffrin, a hotărât că văzuse destul Polonia și a refuzat invitația. Ocazia i-a fost oferită atunci unui alt fiziocrat, Pierre-Samuel Dupont de Nemours, care editase împreună cu Baudeau *Éphémérides*. În plus,

Dupont era preferat de prințul polonez Adam Czartoryski ca preceptor pentru fiul său.⁹⁴

Dupont avea niște obligații la curtea germană de la Baden, dar margraful Carol Frederick, și el cu înclinații fiziocratice, i-a scris lui Mirabeau că Dupont trebuia să se ducă negreșit în Polonia și să folosească prilejul „de a face infinit de mult bine unei întregi mari națiuni”. Dupont însuși privea rolul fiziocrației cu tot atîta aroganță în cuvîntarea sa de adio pentru salonul lui Mirabeau din primăvara anului 1774. Pentru munca de restaurare din Polonia, le declara el confrăților săi fiziocrați, „au fost aleși elevii voștri”, ceea ce arăta „că se intenționează ca sfaturile voastre să fie urmate, că se dorește o asociere cu această academie”. Acest „se” impersonal se referea la Polonia, care avea nevoie de sfaturi și dorea o asemenea asociere, și tocmai prin relația cu un astfel de destinatar își definea Iluminismul propria importanță. „Mi s-a dat posibilitatea, declama Dupont, să întrevăd onoarea de a crea o națiune prin învățămîntul public.” Formularea „a crea o națiune” era exact cea pe care intelectualii francezi o foloseau pentru a descrie eforturile lui Petru în Rusia și data de la elogiul scris de Fontenelle, dar acum aceeași lucrare creatoare urma să fie întreprinsă în Polonia de intelectualii francezi înșiși. „Prietenii, dragii mei prietenii, vărsați cîteva lacrimi la plecarea mea”, le cerea Dupont sentimentaliilor fiziocrați, promițîndu-le să fie la înălțimea „onoarei de a fi fost elevul vostru”, chiar dacă aceasta ar fi însemnat să-și dea viața pentru Polonia. Cineva trebuia să-i aducă înapoi în patrie cenușa sau, dacă nu, „trupul meu istovit, așa cum va fi el după doisprezece ani din cariera care mi se deschide acum înaintea”. În momentul plecării în Polonia imaginea sa despre ceea ce îl aștepta a devenit și mai dramatică:

Mă duc în Polonia ca să înot în gol, aproape așa cum îl descrie Milton pe Satan zbătîndu-se în spațiu cu eforturi tot atît de mari pe cît sînt de zadarnice. Mă duc într-o țară a intrigilor, a geloziiilor, a uneltirilor, a despoțiilor, a sclavilor, a celor trufași, schimbători sau slabi, a nebunilor.⁹⁵

Aici Polonia era chiar infernul, locuit de demoni de tot felul, adică de polonezi, ei înșiși tot atîtea obstacole în fața muncii titanice a lui Dupont pentru „a crea o națiune”.

„Faimosul și mult așteptatul domn Dupont a sosit în sfârșit cu soția și copiii săi“, anunța în septembrie la Varșovia un fost iezuit cu oarecare cinism. Poziția oficială a lui Dupont era cea de secretar pentru corespondența cu străinătatea al Comisiei și a început prin a respinge planul privitor la școlile parohiale propus chiar de protectorul său, Massalski. Siguranța de sine a lui Dupont se datora venirii sale din Europa de Vest în Europa de Est, iar încrederea sa în superioritatea intelectuală a celei dintâi era evidentă în planul său pentru o academie poloneză. O astfel de academie, credea el, trebuia să subvenționeze traduceri în poloneză după ce ar fi întreat alte academii din Europa ce opere erau destul de valoroase spre a fi tălmăcite. Academia de Științe din Paris avea să îi propună pe clasicii matematicii; Societatea Regală din Londra avea să cîntărească meritele lucrărilor de chimie, electricitate și fizică; Societatea Economică de la Berna avea să se îngrijească de agricultura practică. În sfârșit, fiziocrații lui Mirabeau din Paris aveau să se ocupe de morală, economie socială, politică, legislația publică și de „rest“. Astfel, Anglia, Elveția și Franța formau o constelație a țărilor cu o civilizație superioară, cea a Europei de Vest, de la care Polonia putea să primească lumină și în care Parisul fiziocraților era cea mai luminoasă stea. Dupont a mai compus și o programă pentru studenții polonezi care culmina cu citirea operelor lui Quesnay și Mirabeau. Fostul iezuit cinic atribuia această programă „minții înfierbîntate a lui Dupont“ și observa că „nici un profesor de aici nu și-a asumat răspunderea de a se conforma acestui plan“.⁹⁶

În Polonia, ca și în alte părți, asemenea planuri erau mai ușor de inventat decît de pus în practică, iar în octombrie Dupont se simțea deja dezamăgit în această privință, scriind la Baden că „am fost înșelați“. A sugerat chiar că Baudeau exagerase posibilitățile Poloniei „ca să mă trimită să fac o slujbă pe care el nu o dorea“. În Polonia, declara Dupont folosind o metaforă geografică care se referea la un alt spațiu cultural, școlile erau niște „castele în Spania“. Inevitabil, Dupont dădea vina pe polonezi, formulîndu-și nemulțumirile ca pe o chestiune de civilizație și sălbăticie:

Poporul polonez trăiește încă în servitute și sălbăticie; și cît este de greu să-l scoți din prima stare, cînd ea are nevoie de cea de-a doua! Am făcut asupra aces-tei chestiuni cîteva memorii, care astăzi sînt aplaudate, iar

mîine vor fi uitate, și care vor fi consultate și poate puse în practică peste o sută de ani.⁹⁷

Înapoierea se măsoara în secole, deși un secol reprezenta un handicap modest, în comparație cu cele cinci veacuri pe care le stipula Voltaire, pînă cînd Polonia avea să producă porțelanurile de Sèvres.

Anul 1774 nu a fost pentru fiziocrați numai un an de mari speranțe în Polonia, ci și anul celei mai mari ocazii care le-a fost oferită chiar în Franța. O dată cu venirea pe tron a lui Ludovic al XVI-lea, puterea ministerială i-a revenit remarcabilului Anne-Robert Turgot, fiziocrat prin convingere. Edictul său prin care proclama libertatea comerțului cu grîne a fost publicat cu un preambul scris de nimeni altul decît Dupont. Deja pe cînd Dupont se pregătea să plece în Polonia i s-a oferit postul administrativ de intendent pe insula Mauritius din Oceanul Indian, la est de Madagascar. El s-a dus însă în Polonia. Dar imediat ce a ajuns la Varșovia, Ludovic al XVI-lea i-a poruncit să se întoarcă în Franța, ca să facă parte din guvernul lui Turgot, iar Dupont s-a supus, nu fără plăcere. „Trupul său istovit“ se întorcea acasă nu după o luptă de doisprezece ani, cum se așteptase el, ci doar după trei luni. Pe drum, din Germania, i-a scris bătrînului Quesnay, aflat atunci în al optzecilea și ultimul an al vieții sale, descriind viața sa în Polonia ca pe un „chin“ și întoarcerea sa acasă ca pe o „bucurie“. Mai ales educarea băiețelului de patru ani al familiei Czartoryski fusese „plicticoasă“ — deși de fapt micul prinț avea să devină unul dintre cei mai influenți oameni de stat polonezi din secolul al XIX-lea. Mai presus de orice, Dupont își exprima satisfacția de a se întoarce la „prima națiune a Europei“, adică în Franța: „Pentru că, dragul meu Profesor, am convingerea, după cîte am văzut, că francezii sînt, au fost chiar în toiul nenorocirilor care ne-au umplut pe toți de mînie, prima națiune a continentului nostru.“⁹⁸ Observațiile făcute în Polonia îl convinseseră de superioritatea Franței — la fel, doamna Geoffrin se întorcea de la Varșovia fericită că era franțuzoică. De la remarca disprețuitoare a lui Frederic că polonezii erau „ultimul popor din Europa“ la convingerea lui Dupont că Franța era prima țară, perspectiva filozofică din care Europa de Vest privea Polonia institua o ierarhie a națiunilor, o măsură a înapoierii și un model de dezvoltare.

În 1776 Adam Smith a publicat la Londra *The Wealth of Nations* (*Avuția națiunilor*). Smith îi admira pe fiziocrați și i-a urmat în privința libertății comerțului, dar de fapt teoria sa asupra capitalismului a făcut ca doctrina fiziocraților, cu accentul ei pus pe agricultură, să cadă în desuetudine. O observație despre Polonia făcută în trecere în *Avuția națiunilor* arăta că el concepea existența unei ierarhii economice a națiunilor din Europa:

Polonia, unde sistemul feudal continua a fi încă în ființă, este și astăzi o țară tot atât de sărăcăcioasă ca și înainte de descoperirea Americii. Totuși în Polonia prețul în bani al grânelor s-a urcat, iar valoarea reală a metalelor prețioase a scăzut, ca și în alte părți ale Europei.⁹⁹

După Smith, Polonia era înapoiată și săracă, dar prețurile și valorile din Polonia dovedeau că făcea totuși parte din Europa. Încercînd să stabilească nivelul economic al Mexicului și al Peru-ului dinainte de descoperirea Americii, Smith afirma că „în privința meșteșugurilor, a agriculturii și a comerțului, locuitorii lor erau mult mai neștiutori decît sînt astăzi tătarii din Ucraina”¹⁰⁰. Smith considera că știa destul ca să se poată pronunța asupra ignoranței „tătarilor din Ucraina”, dar de ce nu vorbea despre cazacii din Ucraina sau despre tătarii din Crimeea? De fapt, tocmai încurcînd nepăsător categoriile, combinînd țările și popoarele vecine, Smith demonstra irezistibila ascensiune a ideii de Europa de Est în secolul al XVIII-lea.

„Anarhia din Polonia”

Polonia merita doar o observație întâmplătoare din partea lui Adam Smith, în timp ce Rousseau, Mably, Baudeau, Lemerrier și Marat scriau cu toții manuscrise întregi despre Polonia — și toți în aceeași perioadă; însă pentru nici unul dintre ei această temă nu a fost decît o preocupare printre multe altele în contextul întregii lor opere. Dar unul dintre francezii care au scris despre Polonia în acești ani a dedicat într-adevăr acestui subiect cele mai prețioase eforturi și energii din întreaga sa carieră, iar acesta a fost Claude-Carloman de Rulhière, autorul lucrării *Histoire de l'anarchie de Pologne* (*Istoria anarhiei din Polonia*). Rulhière și-a început docu-

mentarea în 1768, pe cînd lucra pentru Ministerul Afacerilor Externe în timpul guvernării lui Choiseul, a cărei politică era în general favorabilă Confederației de la Bar. După 1770, Rulhière, asemenea multor alora, a avut strînse legături cu Wielhorski la Paris, găsind în el o sursă de informații despre istoria contemporană a Poloniei mereu la îndemînă. Rulhière a compus o primă versiune a manuscrisului său în anii 1770–1771, în perioada în care Mably și Rousseau scriau și ei, dialogînd frecvent cu amîndoi pe tema Poloniei. Dar pe cînd alții exploatau acest subiect ca pe o ocazie pentru a-și exprima poziția asupra unor chestiuni generale de politică și de economie, Rulhière și-a descoperit în Polonia propria vocație de istoric. Nu era singurul care găsea în criza poloneză un îndemn la reflecții istorice, iar Casanova, care încă nu-și descoperise adevărata vocație ca autor de memorii erotice, a scris în italiană o lungă *Istorie a tulburărilor din Polonia*, publicată anonim la Gorizia în 1774. Lucrarea și mai lungă a lui Rulhière a rămas neterminată și nu a fost publicată decît la începutul secolului al XIX-lea. Chiar și atunci, apariția ei a stîmnit controverse aprinse, dar mai tîrziu în cursul secolului a fost recunoscută ca fiind cea mai bună istorie vest-europeană a Poloniei, ceea ce a dus la publicarea ediției definitive din 1862.

Carierea lui Rulhière ca observator al Europei de Est începuse cu exact un secol mai devreme, nu în Polonia, ci în Rusia, pentru că se afla la Sankt-Petersburg ca atașat al ambasadei franceze în 1762, în momentul loviturii de stat a Ecaterinei. Cinci ani mai tîrziu, întors la Paris, a început să citească în saloane fragmente din lucrarea *Anecdotes sur la révolution de Russie* (*Anecdote despre revoluția din Rusia*), aflată în manuscris, care începea astfel:

Am fost la fața locului și am văzut cu ochii mei Revoluția care l-a prăvălit pe nepotul lui Petru cel Mare de pe tronul tuturor Rusiilor și a pus o femeie străină în locul lui. Am văzut-o pe acea prințesă, chiar în ziua în care a părăsit palatul ca fugară, obligîndu-și soțul să-și lase în mîinile ei în același timp viața și imperiul.¹⁰¹

Sinceritatea relatării lui Rulhière o deranja pe Ecaterina, care a încercat, cu ajutorul lui Diderot și al lui Grimm, să cumpere și să distrugă manuscrisul. Cei doi i s-au adresat doamnei Geoffrin pentru

intermediere, iar aceasta l-a insultat pe Rulhière oferindu-i o mită substanțială; ea însăși era nemulțumită de franchetea lui în privința legăturii pe care Stanisław August o avusese cu Ecaterina. Doamna Geoffrin își putuse face singură o părere despre Rulhière, pentru că îl primise să-și citească manuscrisul în propriul ei salon, după ce el făcuse același lucru în salonul doamnei du Deffand, rivala doamnei Geoffrin. Chiar și Diderot și Grimm îl ascultaseră, denunțând lucrarea ca pe o „urzeală de minciuni“. În memoriile lui, Talleyrand își amintea că relatarea lui Rulhière devenise una dintre operele favorite ale saloanelor (o alta era *Nunta lui Figaro* de Beaumarchais), pe care erai „obligat s-o ascuți“ oriunde te duceai la cină. În 1776, aflat într-o misiune diplomatică, Rulhière a citit-o la Berlin și la Viena. Dar a promis că nu-și va publica anecdotele în timpul vieții Ecaterinei, iar ea, deși era cu câțiva ani mai bătrână, a reușit să-i supraviețuiască. Ecaterina a murit în 1796, iar cartea a apărut imediat în franceză și în traduceri în engleză, germană și olandeză în anul 1797.¹⁰²

Rulhière însuși afirma că Ecaterina n-ar fi trebuit să se simtă ofensată de relatarea lui, și chiar a compus o odă măgulitoare într-o încercare nereușită de a-i obține bunăvoința, celebrându-i domnia cu formulele convenționale despre transformarea deșerturilor în provincii și supunerea vechii Sciții legilor ei. După Rulhière, scopul lui când povestise venirea la putere a Ecaterinei fusese „să introducă în relatarea unui eveniment teribil toate împrejurările, uneori comice, legate de moravurile Nației ruse“. Descriind „licențiozitatea moravurilor ruse“, el trebuia să spună „anecdote hazlii“ care să facă gravitatea „ridicolă“, așa încât opera era apreciată în saloane ca o comedie de maniere. „Națiunea rusă e nepăsătoare, veselă, desfrînată — scria Rulhière — și, cu toate că blîndețea ultimei domnii șlefuită puțin spiritele și dăduse oarecare decență manierelor, nu trecuse mult timp de cînd acea curte barbară sărbătorise printr-o petrecere nunta unui bufon cu o capră.“ Rulhière scria atît de fluent despre Rusia pentru că secolul său acumulase deja un set de formule pentru tratarea subiectului, creînd iluzia că Rusia era ușor de cunoscut: „Abia ai petrecut opt zile în Rusia că deja poți vorbi cu îndreptățire despre ruși: totul îți sare în ochi.“¹⁰³

Perioada petrecută de Rulhière în Rusia a fost de cîteva luni, nu de cîteva zile, dar în 1762 la Varşovia a stat doar cîteva ore, în care a dormit. „M-am aruncat într-un pat complet îmbrăcat timp de trei ore la Varşovia.“ Restul călătoriei prin Polonia s-a remarcat prin lipsa mîncării din cauza respectării riguroase a Postului Mare în timpul Săptămîinii Patimilor — „o călătorie îngrozitoare dacă o faci în acea perioadă“¹⁰⁴. Pe lîngă această experiență mai degrabă limitată a somnului și a foamei, cînd în 1768 Choiseul i-a comandat o lucrare despre Polonia, menită se pare educării viitorului rege Ludovic al XVI-lea, principalele recomandări ale lui Rulhière pentru această însărcinare erau manuscrisul său despre Rusia și reputația sa de adversar al Ecaterinei. Pentru Choiseul ca politician și pentru Rulhière ca istoric, Rusia și Polonia erau niște alternative strîns legate. Această legătură era exprimată încă din prima frază a lucrării: „Polonezii și rușii sînt ramuri ale aceluiași numeros popor care, sub numele comun de sloven sau slav, s-a răspîndit în întregul est al Europei (*l'orient de l'Europe*) și a cărui limbă este vorbită din munții Macedoniei și de la țărmurile Golfului Adriatic pînă la insulele din Oceanul Înghețat.“¹⁰⁵ Astfel, de la bun început, această istorie a Poloniei era o istorie a „estului Europei“, a Orientului Europei, iar preambulul continua să schițeze în linii mari planul lucrării, de la originea slavă comună la separarea rușilor de polonezi și drumurile lor diferite către despotism și, respectiv, republicanism, ajungînd în sfîrșit la istoria contemporană a planurilor Rusiei împotriva independenței Poloniei.

După Rulhière, istoricul Europei de Est trebuia să depășească obstacole inerente naturii Poloniei și, respectiv, Rusiei:

Cum să urmărești firul evenimentelor printre furtunile provocate de anarhie? Cum să zugrăvești fără confuzii o mulțime uimitoare de personaje [...] Cum să pătrunzi în acele misterioase cabinete unde, în brațele voluptății, un despot conducea destinele atîtor popoare [...] Lungi călătorii întreprinse pentru a cunoaște eu însumi aproape toate curțile, suveranii și miniștrii pe care trebuie să-i zugrăvesc, legăturile mele personale cu șefii facțiunilor adverse, accesul la memoriile cele mai demne de crezare și nenumărate relatări trimise din toate țările ministerului francez mă îndreptătesc să vorbesc cu siguranță despre cele mai multe evenimente, intrigi și personaje.¹⁰⁶

Rulhière își vedea cercetările ca pe o muncă ce făcea dovadă de eroism intelectual: trebuia să găsească și să urmărească firul pentru a descâlci ștețele încurcate de anarhie, să ridice vălul și să pătrundă misterele care ascundeau Europa de Est privirii Europei de Vest. În 1770, în toiul căutărilor sale, Rulhière a avut o legătură personală cu Wielhorski, precum și protecția lui Choiseul, care îi dădea acces la arhivele Ministerului Afacerilor Externe. Dar Choiseul a căzut de la putere în acel an, iar Rulhière și-a pierdut postul, dar adunase pînă atunci destule materiale pentru a termina o primă versiune a manuscrisului său în 1771. În 1774 a început domnia lui Ludovic al XVI-lea, iar noul ministru al Afacerilor Externe, Vergennes, l-a sfătuit pe rege să îl recheme pe Rulhière ca să-și poată continua lucrul la istoria Poloniei. Avea să o termine explicînd cauzele istorice ale unui „deznodămînt atît de neașteptat ca dezmembrarea acestei republici”¹⁰⁷. Lucrînd din nou pentru minister, Rulhière a fost trimis în 1776 într-o misiune diplomatică la Viena și la Berlin, două orașe care în cursul întregului secol al XVIII-lea au servit ca puncte de plecare pentru vizitele în Polonia.

Rulhière, deși vorbea despre „lungi călătorii întreprinse”, nu s-a dus în 1776 în Polonia. Argumentele împotriva unui asemenea voiaj erau energic exprimate într-o scrisoare primită din Polonia, unde Mably tocmai ajunsese ca să-l viziteze pe Wielhorski. Mably avea poate impresia că Polonia nu era destul de mare pentru doi filozofi francezi, dar oricum i-a scris lui Rulhière la Viena pentru a-l descuraja, „ca să îl avertizez pe cel care a scris istoria ultimei revoluții din Rusia că rușii sînt aici stăpîni”. Dacă Rulhière era hotărît să vină, trebuia să folosească un nume fals și să se pregătească pentru posibilitatea de a fi arestat și deportat la Sankt-Petersburg. Dar, după părerea lui Mably, rușii nu reprezentau singurul motiv pentru care era mai bine să nu vină. Mai exista și problema Poloniei înseși, care, prin asociația făcută adesea între aceste țări, devenea problema Europei de Est în general: „Ce țară, Polonia! La fel de bine m-aș duce la tătari!” Indignarea tradițională a lui Mably față de condițiile de călătorie prin Polonia era egală cu cea a doamnei Geoffrin. „Ca să nu dormiți pe jos, aduceți-vă patul”, îl avertiza el pe Rulhière. „Ca să nu muriți de foame și de sete, cărați-vă provizii și chiar apă, pentru că polonezii sînt de o murdărie

(*cochonnerie*) și de o lene care duce la pieire pînă și cele mai rudimentare manufacturi.“¹⁰⁸

Așa arăta corespondența dintre doi din cei mai înflăcărați prieteni ai Poloniei, iar Rulhière a acceptat fără îndoială relatarea lui Mably, pentru că avusese deja experiența foamei în timpul rapidei sale traversări a Poloniei din Săptămîna Patimilor în 1762, aceea „călătorie îngrozitoare“. Mably nu a lăsat nefolosit vreun argument pentru a-l convinge pe Rulhière să nu vină și a trecut de la problema proviziilor la cea a documentării.

Nu știu dacă venind aici ați găsi vreo lumină care să vă călăuzească în munca dumneavoastră: aici domnesc prejudecățile cele mai ciudate și ignoranța cea mai barbară. Ați vedea oameni care nu cunosc nici propria lor situație, nici pe cea a Europei.¹⁰⁹

Nimic nu putea dezvălui mai limpede axiomele aflate la baza interesului francezilor pentru Polonia decît această convingere că nu merita să mergi acolo nici măcar ca să studiezi țara, pentru că polonezii, în barbara lor ignoranță, nu se înțelegeau nici pe ei și nici situația lor. Lui Rulhière nu-i rămînea decît să-și găsească singur „lumina“ călăuzitoare în Franța, după ce primise asigurări că Polonia putea fi înțeleasă și explicată cel mai bine de departe, deși Mably s-a oferit să îi pună la dispoziție observațiile sale și chiar să scrie o expunere — „dacă am timp pentru ea“¹¹⁰. Rulhière nu s-a dus în Polonia, dar mai târziu se poate să fi consultat *De la situation politique de la Pologne en 1776* (*Despre situația politică a Poloniei în 1776*) a lui Mably.

Rulhière și-a cizelat manuscrisul și prin 1782 citea din el în saloanele pariziene, printre care cel al doamnei Necker; era convins că lucrarea sa despre Polonia, ca și cea despre Rusia, nu putea fi publicată, pentru că se referea la prea mulți suverani și la prea multe persoane aflate încă în viață. Dacă în 1770, la început, Rulhière s-a consultat în primul rînd cu Wielhorski, spre sfîrșitul deceniului el conlucra strîns cu Leonard Thomas, stilist și retor, unul dintre obișnuiții salonului doamnei Necker. Sfaturile literare ale lui Thomas au contribuit fără îndoială la succesul de care manuscrisul s-a bucurat în saloane: „Zugrăvirea orașului Varșovia în momentul Dietei are ceva pitoresc și frapant care place imaginației.“

După ce în 1776 renunțase să mai viziteze Polonia, Rulhière putea să se străduiască la Paris să obțină efecte pitorești, ce stimulau „imaginația” — care juca un rol atît de important în construirea Europei de Est a Iluminismului. Thomas era plictisit de lungimea unui pasaj despre cazaci, dar aprecia asemenea *longueurs** în alte părți: „Ce impresie înspăimîntătoare și profundă face zugrăvirea masacrelor din Ucraina!”¹¹¹

Problema atribuirii unui rol potrivit în lucrarea sa cazacilor și tătarilor decurgea din faptul că Rulhière își propusese să scrie o istorie a „estului Europei”. Pentru Rulhière, istoria contemporană a Poloniei era inevitabil și o istorie a Rusiei, precum și a altor țări; în același fel, cei care, precum Voltaire, ajungeau la Europa de Est prin Rusia descopereau că restul țărilor erau implicit incluse. Interesul pentru tătari al lui Rulhière data de cînd citise *Contractul social*, care cuprindea profeția despre victoria lor asupra Rusiei, și în 1763 i-a scris lui Rousseau: „Este adevărat că tătarii sînt un popor înspăimîntător, dar trebuie oare să ne temem de ei pe cît spuneți?” În cartea a zecea a *Anarhiei din Polonia*, Rulhière încerca să răspundă la această întrebare gîndindu-se la războiul ruso-turc, indisolubil legat de soarta Confederației de la Bar. Lucrînd în arhiva ministerului francez, a putut să consulte rapoartele agenților francezi din Constantinopol și din Crimeea, ca baronul de Tott și Charles de Peyssonnel.¹¹² Pînă și istoria Poloniei scrisă de Casanova, care relata evenimentele an de an, includea secțiuni speciale despre „Originea cazacilor” și „Tătari, turci, polonezi, moscoviți”.¹¹³

Casanova fusese plăcut impresionat de Stanisław August la Varșovia și era probabil interesat în mod deosebit de un rege care ajunsese pe tron pentru că trecuse prin patul Ecaterinei; regele apărea în istoria lui Casanova ca o „prezență atrăgătoare și virilă”. Dar pentru Rulhière, ca și pentru Rousseau, el era orice, numai un erou nu, și pînă și virilitatea sa făcea obiectul insinuărilor.¹¹⁴ Eroii lui Rulhière erau confederații, în special Casimir Pulaski, pe care l-a cunoscut în Franța după 1772. De fapt, istoricul l-a ajutat pe Pulaski, împreună cu Benjamin Franklin, să intre în armata americană în Războiul

* Lungimi (*lb. fr.*).

de Independență, iar polonezul și-a găsit moartea la Savannah în 1779.¹¹⁵ În 1783 Rulhière i-a arătat manuscrisul său tânărului Talleyrand, care considera Polonia un subiect „frapant“ și subscrisa la ideea că, avînd o constituție republicană, Polonia era, împreună cu America acum independentă, „singura țară care merita un istoric“. Talleyrand înțelegea astfel că Polonia reprezenta o mare ocazie ideologică pentru Iluminism, pentru Rulhière, pentru Rousseau, pentru fiziocrați, dar i se părea că *Anarhia din Polonia* nu era încă destul de filozofică. „Nu am văzut nicăieri oamenii din care este format regatul“, i-a scris el indignat lui Rulhière. „De la o pagină la alta aștepti ca filozoful să-i ia locul istoricului.“ Desigur, manuscrisul, cu succesul său în saloane, era în mare măsură o lucrare tipică pentru *l'Ancien Régime**, deși cînd a murit, în 1791, Rulhière lucra la o istorie a Revoluției Franceze, atunci în plină desfășurare în jurul lui.¹¹⁶

La moartea lui Rulhière a început o lungă luptă între familia lui și guvernul francez pentru manuscrisul nepublicat despre Polonia. De ambele părți se găseau personaje importante care, cu o generație în urmă, participaseră la campania iluministă din Europa de Est. Guvernul era reprezentat de Pierre Hennin, care îi scrisese lui Voltaire de la Varșovia în 1761; familia se consulta cu Marmontel, care îi scrisese doamnei Geoffrin la Varșovia în 1766. Cazul a fost uitat în furtuna revoluției, iar fratele lui Rulhière și-a pierdut viața în masacrele din septembrie 1792, dar în 1805, în timpul domniei împăratului Napoleon, lucrarea a fost cumpărată de un librar parizian. A fost editată în așa fel încît să nu mai fie antirusă, suprimîndu-se astfel complet perspectiva politică. Cuvîntul „barbar“ a fost scos de fiecare dată cînd se referea la ruși.¹¹⁷ Aceasta era legătura strînsă dintre cele două atitudini partizane — pentru Rusia sau pentru Polonia —, o simplă chestiune de editare, iar distincția dintre civilizație și barbarie era de asemenea supusă expurgărilor și revizuirilor arbitrare. Dar în 1806 guvernul a confiscat manuscrisul corectat, pe punctul de a fi publicat, ca să elimine contribuțiile editorului și să reconstituie lucrarea lui Rulhière în forma ei originală. Ministrul Afacerilor Externe era Talleyrand, care citise manuscrisul

* Vechiul Regim (*lb. fr.*).

original în 1783 și găsisse că republicanismul lui Rulhière era prea moderat. Acum Napoleon se gîndea să recreeze un stat polonez, în parte pentru a face presiuni asupra Rusiei, care lupta atunci într-o A Treia Coaliție împotriva Franței, iar devotamentul lui Rulhière pentru cauza Poloniei apărea foarte potrivit în conjunctura internațională a momentului. În 1807, împăratul a înființat Marele Ducat al Varșoviei, iar la Paris a fost în sfîrșit publicată *Istoria anarhiei din Polonia* a lui Rulhière, în patru volume.

Interesul intelectualilor francezi pentru Polonia din anii de criză de după 1766 era acum folosit pentru susținerea unei prezențe imperiale franceze în Europa de Est sub egida lui Napoleon. Dar Rulhière a mai suferit încă o dată, postum, de pe urma capriciilor sorții, pentru că în 1807, imediat ce au apărut cele patru volume ale sale, Napoleon a făcut pace cu rușii la Tilsit, o pace care avea să dureze pînă cînd în 1812 La Grande Armée* a invadat Rusia. Acum țarul Alexandru, nepotul Ecaterinei, a protestat împotriva publicării lui Rulhière în Franța. Așa că în 1808 arhivele naționale s-au însărcinat să verifice autenticitatea manuscrisului original; directorul arhivelor, conducătorul operațiunii, era Hauterive, care în 1785, în drum spre Moldova, admirase „pitorescul“ Bulgariei. Apoi în 1810 academia națională l-a condamnat pe Rulhière pentru pîrtinirea de care dăduse dovadă ca istoric; cel mai înfocat critic al cărții a fost bătrînul fiziocrat Dupont, care în 1774 se dusese la Varșovia aspirînd la „onoarea de a crea o națiune prin învățămîntul public“. Dupont comenta poate contribuțiile intelectuale în problema Poloniei ale unei întregi generații, inclusiv a sa, cînd compara lucrarea lui Rulhière cu „unul dintre acele romane atît de nepotrivit numite istorice“¹¹⁸.

„Republica Orientului“

În anul de dinaintea Revoluției Franceze, acel periculos infractor sexual și neobișnuit talent literar, marchizul de Sade, era închis la Bastilia și lucra la un roman epistolar, *Aline et Valcour* (*Aline*

* Marea Armată (*lb. fr.*).

și *Valcour*). Unul dintre eroii filozofi, la puțin timp după ce apăraseră ideea că „incestul este o instituție umană și divină“, propunea în continuare printre altele ca Europa să fie reorganizată în „numai patru republici, numite de Vest (*d'Occident*), de Nord, de Est (*d'Orient*) și de Sud“. Aici reorientarea conceptuală a continentului din secolul al XVIII-lea, de la axa nord-sud la axa est-vest, își găsea echilibrul în imaginația instabilă a marchizului de Sade, care construia Europa de Est ca Republica europeană a Orientului:

Rusia va forma Republica Orientului; vreau ca Rusia să cedeze turcilor, pe care îi trimit înapoi din Europa, toate posesiunile pe care Petersburgul le are în Asia. [...] În compensație, alipesc Rusiei Polonia, Hoarda și tot ceea ce sultanul lasă în Europa.¹¹⁹

Harta era restructurată cu nepăsătoare siguranță de sine, și pînă și Rusia era împărțită pentru a stabili o demarcație clară între Europa de Est și Asia, între Republica Orientului din Europa și Orientul însuși. Consolidarea Europei de Est era apoi concepută ca o compensație pentru Rusia. Asemenea fantezii geopolitice nu erau prea departe de cele care îl umpleau pe Voltaire de entuziasm în scrisorile către Ecaterina și, în timp ce Sade scria la Bastilia, acele fantezii redeveneau plauzibile. Din 1788, Iosif și Ecaterina se războiau din nou cu Imperiul Otoman. Armata habsburgică asedia din nou Belgradul, iar armata rusă se îndrepta spre Moldova. Diplomații concepeau scheme complexe de compensații în care diferite bucăți din Polonia și din Europa otomană erau dezlipite și realipite în numele unui nesățios ideal de echilibru. Criza internațională a culminat cu împărțirile finale ale Poloniei din 1793 și 1795.

Inițial, războiul Ecaterinei cu turcii a părut o ocazie pentru Polonia de a-și recăpăta independența, ocazie pe care adunarea Seimului de Patru Ani din 1788 a încercat să o folosească. Aceasta însemna că în 1789, pe cînd Revoluția Franceză izbucnea în Franța, în Polonia se desfășura o altă revoluție, ambele producînd constituții în 1791. Stanisław August însuși a jucat un rol de căpetenie în revoluția poloneză și a fost slujit de doi italieni care au făcut legătura între revoluție și Iluminismul de peste hotare. Scipione Piattoli, care inițial venise de la Florența în Polonia ca preceptor, a sfîrșit prin a fi unul dintre cei care au scris constituția poloneză. Filippo

Mazzei, care îi servise pe Patrick Henry și Thomas Jefferson în Europa în timpul Războiului de Independență, îi reprezenta acum pe Stanisław August și Polonia în Parisul revoluționar, unde se bucura de prietenia lui Lafayette. În 1790, când Stanisław August și-a donat bijuteriile pentru cauza națională, Marmontel i-a lăudat patriotismul din Franța și a trimis o nouă ediție din *Belisarie* — prima îi fusese dedicată Ecaterinei cu douăzeci de ani în urmă. Regele polonez i-a răspuns că laudele de la Paris îi aduceau aminte de cuvintele lui Alexandru cel Mare: „O, atenieni, ce n-ar face cineva ca să fie lăudat de voi!“ Sublinia că nu intenționa să se compare, lipsit de modestie, cu Alexandru, ci doar să identifice Parisul cu vechea Atenă.¹²⁰ Era o formulă care recunoștea ierarhia națiunilor din Europa, chiar și atunci când Franța și Polonia erau amîndouă în toiul revoluțiilor lor.

Revoluționarii francezi, dintr-o perspectivă asemănătoare, au întîmpinat constituția poloneză din 3 mai 1791 cu un entuziasm reținut și cu o condescendență ambivalentă. De fapt, cel care a lăudat constituția poloneză în termenii cei mai înflăcărați a fost cel mai elocvent adversar ideologic al Revoluției Franceze, Edmund Burke. Acesta a elogiat desfășurarea fără vărsare de sînge a revoluției poloneze ca să scoată mai bine în evidență reflecțiile sale cutremurate asupra revoluției din Franța. Dar și el proclama perspectiva Europei de Vest când se mira că polonezii, „un popor fără arte, industrie, comerț sau libertate“, înfăptuiau deodată „fericita minune“ a unei revoluții pașnice. Între timp, revoluționarii francezi puneau revoluția poloneză la locul ei, insistînd în special asupra înapoierii Poloniei. Camille Desmoulins concede în 1791 doar că, „ținînd seama de unde a pornit poporul polonez, se vede că a făcut către libertate un pas relativ la fel de mare ca al nostru“, în timp ce un alt revoluționar al Comunei din Paris era încîntat să vadă exemplul francez „imitat la capătul Europei“. Această relativizare a realizărilor Poloniei era considerată ca de la sine înțeleasă într-un apel către francezi: „Polonia tocmai a făcut o revoluție, foarte onorabilă, fără îndoială, pentru această țară, dar, domnilor, ați dori totuși o asemenea Constituție?“ Revoluționarii din Franța puteau și să li se adreseze direct polonezilor, în maniera retorică preferată de Iluminism, cerîndu-le de pildă să-și îmbunătățească revoluția prin

emanciparea țărănimii.¹²¹ Jean-Claude-Hippolyte Méhée de la Touche, care primea subsidii din Rusia, insista că „Franța nu are nimic comun cu Polonia“¹²². Robespierre Incoruptibilul, care nu accepta subsidii de la nimeni, făcea imposibilă orice comparație sau ierarhie între revoluții când proclama absurd că „poporul francez pare să fi întrecut restul umanității cu două mii de ani“.

În 1791, anul constituției poloneze, opinia publică din Anglia era preocupată de războiul ruso-turc și de ambițiile Rusiei în Europa de Est. William Pitt a pregătit un ultimatum pentru Ecaterina, prin care îi cerea încheierea păcii și păstrarea statu quo-ului în Europa de Est, amenințând să trimită flota engleză în Marea Neagră și Marea Baltică. Un ziar londonez și-a exprimat îngrijorarea că „Rusia va înghiți rînd pe rînd toate statele vecine“, dar ambasada rusă de la Londra a contracarat sponsorizînd pamflete, în special „Serious Enquiries into the Motives and Consequences of the Present Armament against Russia“ („Cercetare serioasă a motivelor și a consecințelor prezentei înarmări împotriva Rusiei“), scris în franceză și apoi tradus în engleză de John Paradise.¹²³ Pitt a renunțat la ultimatumul său, iar Ecaterina a sfîrșit războiul cu turcii fără amestecul englezilor. Apoi, în 1792, a invadat Polonia ca să distrugă constituția și să facă cea de-a doua împărțire în 1793. Voltaire nu mai trăia ca s-o laude, așa cum făcuse cu prima, dar Grimm, în vîrstă de șaptezeci de ani, era încă disponibil și i-a scris în spiritul de zeflemea obscenă care îi plăcea ei. Polonia era o „mică dez-mățată“ (*petite égrillarde*) care avea nevoie de „cineva care să îi scurteze fustele, cineva care să-i strîmteze corsetul și chiar de cineva care să-i taie unghiile“. Acestea erau metaforele pentru împărțirea din 1793. În același an Edmund Burke, în ciuda entuziasmului său pentru constituția poloneză din 1791, s-a resemnat la gîndul împărțirii, reflectînd că, „din punctul nostru de vedere, Polonia ar putea fi considerată de fapt ca o țară de pe lună“. Condorcet, tot în 1793, scria despre o strămutare mai realistă într-un poem despre „Un polonais exilé en Sibérie“ („Un polonez exilat în Siberia“).¹²⁴

Polonia a fost împărțită definitiv în 1795 și a încetat să mai existe ca stat. Dar chiar atunci cînd puterile care o împărțeau stipulau prin tratat ca numele Poloniei „să fie suprimat de acum

înainte și pentru totdeauna“, pana poetului Thomas Campbell relua subiectul în ciuda interdicției:

Acolo pe unde cutreieră hoardele barbare din munții Sciției,
Adevărul, Îndurarea, Libertatea tot își vor face casă. [...]
Ah, cel mai sîngeros tablou din cartea Timpului,
Sarmația a căzut, de nimeni plînsă și fără vreo vină.¹²⁵

Iluminismul descoperise Polonia ca pe o parte a Europei de Est, iar romantismul era gata să preia sarcina de a păstra această prețioasă construcție, cu toate asociațiile ei sugestive și interesante: antica Sarmație, barbara Sciție și chiar luna. Rousseau îi provocase pe polonezi să păstreze Polonia în inimile lor, dar *Considerațiile* sale și scrierile întregii lui generații interesate de Polonia înscriseră de asemenea numele Poloniei pe agenda intelectuală a Iluminismului.

Izbucnirea Revoluției Franceze a produs o ruptură în relațiile Ecaterinei cu Iluminismul. Ea era fără urmă de echivoc ostilă revoluției, privind-o ca pe o amenințare ideologică internațională, așa încît în 1791 pînă și o ediție a lui Voltaire a fost suprimată la Sankt-Petersburg. Filozoful Volney, care scria despre Orientul otoman, i-a înapoiat o medalie de onoare primită odinioară din Rusia, dar Grimm încă îi rămînea credincios și i-a scris plin de dispreț în numele ei lui Volney, asigurîndu-l că Ecaterina deja „uitase numele și cartea dumneavoastră“¹²⁶. Acum regaliștii emigrați și nu filozofii iluminiști erau cei care veneau în mare număr la Sankt-Petersburg; la douăzeci de ani de la vizita lui Diderot, capitala rusă l-a primit pe fratele lui Ludovic al XVI-lea, contele d'Artois, viitorul Carol al X-lea al Restaurației. A existat chiar un plan ca emigrații să se stabilească într-o colonie pe malul Mării Azov, la douăzeci de ani după ce Voltaire și Ecaterina își imaginaseră că o colonie de ceasornicari elvețieni s-ar fi putut stabili în exact același loc.

Portretista favorită a Mariei Antoaneta, Elisabeth Vigée-Lebrun, a sosit la Sankt-Petersburg în 1795. În memoriile sale a invocat formulele caracteristice ale secolului al XVIII-lea, scriind despre „interiorul Rusiei, unde civilizația noastră modernă încă nu a pătruns“. De fapt, ea nu a văzut niciodată prea mult din interiorul Rusiei, și pînă și o scurtă excursie în afara capitalei, împreună cu

un servitor rus, o făcea să se simtă ca „Robinson Crusoe cu sluga lui, Vineri”¹²⁷. La Sankt-Petersburg a pictat-o din memorie pe Maria Antoaneta, dar în 1796 abia începuse s-o picteze pe Ecaterina când țarina a murit. A avut încă ocazia să-i facă portretul lui Stanisław August, rămas acum fără țară, care a sosit la Sankt-Petersburg în 1797, cu un an înaintea morții sale. Doamna Vigée-Lebrun își amintea că auzise de el prima oară la Paris, cu mulți ani în urmă — „de la mai mulți oameni care îl întâlneau acasă la doamna Geoffrin” —, iar acum se bucura și ea de bunăvoința lui: „Nimic nu era mai emoționant decât să-l aud repetând cât de fericit ar fi fost dacă eu aș fi fost la Varșovia când încă mai era rege.” L-a pictat de două ori, „două portrete mari, bust, unul în costumul lui Henric al IV-lea, celălalt într-o haină de catifea”. Cât despre Stanisław August, el a fost poate bucuros să o cunoască pe doamna Vigée-Lebrun, dar cea mai prețioasă întâlnire a sa la Sankt-Petersburg a fost pelerinajul la Ermitaj, ca să viziteze biblioteca lui Voltaire.¹²⁸ Ecaterina cum-părase biblioteca după moartea lui Voltaire din 1778 și pusese să fie adusă la Sankt-Petersburg, unde cărțile au rămas pînă în zilele noastre.

În 1801, primul an al noului secol, în Anglia, William Cobbett a publicat în ziarul său, *The Porcupine* (*Porcul spinos*), o serie de scrisori deschise către secretarul însărcinat cu afacerile externe, pe atunci Lord Hawkesbury, viitorul Lord Liverpool. Scrisorile lui Cobbett criticau tratatul care se negocia în acel an la Amiens, prin care Anglia încheia pace pentru moment cu Napoleon. Închiderea continentului pentru Anglia și supremația lui Napoleon l-au făcut pe Cobbett să privească mai atent marginile Europei, căutînd acele țări îndepărtate din est care încă scăpau hegemoniei napoleoniene. Dar acolo, mai ales, el nu vedea nici o susținere internațională pentru Anglia:

Ce relații politice putem noi avea cu țări situate dincolo de Neman și de Boristene? Păstrăm o legătură cu aceste țări prin Riga, cam în același fel în care păstrăm o legătură cu China prin Canton. Prin urmare, nu este decât prea adevărat că jumătatea mai bună a Europei a fost subjugată de Franța, iar cealaltă jumătate zace acum întinsă la picioarele ei.¹²⁹

În acest pasaj extraordinar, Cobbett rezuma concepția secolului al XVIII-lea despre Europa de Est și indica ce consecințe urma să aibă în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Ideea unui teritoriu aflat mult prea departe, dincolo de Neman și de Nipru, era asemănătoare cu imaginea telescopică a lui Burke despre Polonia, „considerată ca o țară de pe lună“. Prin invadarea Rusiei în 1812, Napoleon avea să încerce să dea răspunsul inevitabil la întrebarea „ce relații politice putem noi avea“.

Cînd Cobbett a folosit analogia dintre China și țările de dincolo de Neman și de Nipru, el exploata repetatele interpretări iluministe ale Europei de Est ca „Orientul Europei“. Pentru el, Riga era un punct de acces, așa cum fusese pentru Diderot în drumul său spre Sankt-Petersburg. În secolul al XX-lea, Riga, capitala Letoniei, a devenit locul de unde serviciul diplomatic american, din care făcea parte tînărul George Kennan, trimitea rapoarte despre Rusia sovietică de după revoluție:

Vechiul Petersburg era acum desigur mort, sau în mare măsură mort — în orice caz inaccesibil oamenilor din Vest. Dar Riga era încă vie. Era unul dintre acele cazuri în care copia supraviețuise originalului. Să trăiești la Riga însemna astfel, din multe puncte de vedere, să trăiești în Rusia țaristă. [...] Sub noi, în portul înecat de ploaie, se puteau auzi șuieratul locomotivelor de manevră și zăngănitul șirurilor de vagoane hodorogite de marfă de pe liniile cu ecartament larg, care își terminau călătoriile de luni de zile pînă la docuri, venind de Dumnezeu știe unde din interiorul vastei Rusii.¹³⁰

Dacă serviciul diplomatic american și Kennan păstrau cu scrupulozitate o continuitate de perspectivă asupra Rusiei țariste și a Uniunii Sovietice, putem de asemenea observa strania continuitate a concepției de la memoriile lui Elisabeth Vigée-Lebrun, în care interiorul Rusiei era locul „unde civilizația noastră modernă încă nu a pătruns“, la memoriile lui George Kennan, care cartografia același interior ca fiind teritoriul lui „[numai] Dumnezeu știe unde“.

Distincția crucială făcută de Cobbett era cea dintre „jumătatea mai bună a Europei“ și „cealaltă jumătate“, identificată implicit ca „țările de dincolo de Neman și de Boristene“. În concluzia aceleiași scrisori, de-a curmezișul continentului era trasată o linie care exprima din nou aceeași împărțire: „Europa, *my Lord*, ne este în-

chisă; de la Riga la Trieste putem pătrunde în țările ei numai prin Franța.¹³¹ Linia de la Riga la Trieste a marcat o divizare istorică a Europei, care din 1801, anul scrisorilor lui Cobbett, trimitea din nou spre trecut și spre viitor. În 1772, Voltaire proclama „un nou univers creat de la Arhanghelsk la Boristene“, iar apoi în 1773 o elogia pe Ecaterina pentru „limpezirea acestui haos“, de la Gdańsk la gurile Dunării. Teritoriul pe care îl desemna Voltaire pe hartă, de la Marea Baltică la Marea Neagră, era în linii mari același pe care îl delimita Cobbett de la Marea Baltică la Marea Adriatică. Dar nici unul nu ar fi putut fi conceput ca o asociație coerentă geografică de țări și de popoare înainte de secolul al XVIII-lea. Numai atunci a fost posibil ca Rulhière sau Ségur să scrie despre „estul Europei“ sau despre „Orientul Europei“, ca Sade să imagineze „Republica Orientului“ din Europa. Acestea au fost consecințele inventării Europei de Est. În secolul al XX-lea, George Kennan făcea generalizări facile despre „inteligența nebuloasă“ întâlnită în „țările de la est de Vistula și de Dunăre“.¹³² Aceasta era exact lumea haotică a lui Voltaire, de la Gdańsk la Dunăre. În 1946, Churchill a descris o cortină de fier „de la Stettin pe malul Mării Baltice până la Trieste pe malul Mării Adriatice“, anunțând începutul unei noi epoci în relațiile internaționale. Dar această viziune a Europei nu era într-un tot nouă, pentru că linia pe care Churchill o schița era cea a lui Voltaire din 1773, pornind de la Marea Baltică, și cea a lui Cobbett din 1801, terminându-se la Trieste. Cortina de fier din secolul al XX-lea a coborât exact acolo unde Iluminismul desenase granița dintre Europa de Vest și Europa de Est, punând cortine culturale nu din fier, ci din materiale mai subtile.

Popularea Europei de Est

Partea I: Barbarii în istoria antică și în antropologia modernă

„Să limpezească amestecul tulbure“

Baronul de Tott a devenit cel mai faimos vest-european din Imperiul Otoman din secolul al XVIII-lea, obiectul ironiilor lui Voltaire și al rivalității lui Münchhausen, dar Rulhière, pe cînd se documenta asupra turcilor și a tătarilor, a consultat în arhivele Ministerului francez de Externe nu numai rapoartele lui Tott, ci și pe cele ale lui Charles de Peyssonnel. Peyssonnel s-a dus în Crimeea în calitate de consul al Franței în 1755, în același an în care Tott a fost trimis la Constantinopol; lucrînd în serviciul diplomatic în aceeași perioadă, cei doi au avut și același domeniu de interes, pentru că din punct de vedere politic Peninsula Crimeea era încă asociată cu Imperiul Otoman. Dar principala preocupare a lui Tott erau problemele militare și și-a cucerit faima internațională în calitatea sa de consultant pentru artileria otomană, în timp ce domeniul de expertiză al lui Peyssonnel era ceva mai puțin spectaculos și dramatic. Peyssonnel era mai interesat de arheologie decît de artilerie și s-a folosit de postul său din Crimeea pentru a aduce discrete contribuții la istoria antică a Europei de Est. Prima sa însărcinare consulară a fost comerțul pe Marea Neagră, iar în 1755 a înaintat Ministerului Afacerilor Externe un *Mémoire sur l'état civil, politique et militaire de la Petite Tartarie* (Memoriu asupra condiției civile, politice și militare a Micii Hoarde).¹ Dar în 1765 Peyssonnel a supus atenției Academiei Regale pentru Inscripții și Arte Frumoase niște *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont Euxin* (Observații istorice și geografice asupra popoarelor barbare care au locuit pe malurile Dunării și ale Mării Negre), în care experiența sa personală privind Crimeea contemporană era deplasată în timp

și extinsă geografic pentru a explora istoria antică a unui teritoriu considerabil mai mare. Primul capitol era o introducere în geografia ținuturilor dunărene, care fuseseră „dintotdeauna locul de întâlnire și adăpostul tuturor barbarilor care s-au adunat în această regiune a lumii ca să se răspîndească de aici nu numai în provinciile învecinate, ci în întreaga Europă și chiar în cele mai îndepărtate cantoane ale Asiei și Africii“. Peyssonnel promitea apoi „să limpezesc amestecul tulbure“ creat în această situație de întâlnirea atîtor neamuri barbare care se îndreptau în atît de multe direcții.² Rolul pe care și-l atribuia în cercetarea istoriei și a geografiei antice corespundea astfel celui pe care Voltaire îl atribuia politicii imperialiste a Ecaterinei, „limpezirea“ haosului.

Peyssonnel identifica doi vectori importanți ai năvălirilor barbare, vorbind despre „Barbares Orientaux“, în special sciții, care mergeau de la est la vest, și „Barbares Septentrionaux“, în special slavii, care se duceau de la nord la sud. Îl cita pe Pliniu pentru a sublinia că, taxonomic, „trebuie să-i privim ca sciți orientali pe toți barbarii care au început să se arunce asupra Occidentului sub numele de daci, geți și sarmați“. Originea lor ultimă era „Sciția asiatică“, identificată și sub denumirea geografică de „Marea Hoardă“, adică Asia Centrală și Siberia. Peyssonnel cunoscuse el însuși „Mica Hoardă“, Crimeea și țărmurile Mării Negre. „În campania pe care am făcut-o cu hanul tătarilor în 1758, am avut ocazia să străbat toată acea coastă“, scria el, iar în acea regiune se puteau găsi dovezi etnografice pe baza cărora se putea scrie o istorie antică a năvălirilor barbare:

Aceste țări din jurul Mării Negre sînt locul unde se găsesc vestigiile popoarelor din Colhida și din Sciția asiatică, hunii, avarii, alanii, turcii ungari, bulgarii, pecenegii și alții care au venit în epoci diferite ca să facă incursiuni pe malurile Dunării, ce fusese invadată înaintea lor de gali, vandali, bastarni, goți, gepizi, slavi, croați, sîrbi.³

Aparent, Peyssonnel era convins că privirea antropologului putea să ajute la reconstruirea istoriei antice din surse clasice, cînd era vorba de identificarea barbarilor din Europa de Est.

Această convingere devine și mai importantă cînd ne gîndim că în secolul al XVIII-lea călătorii prin Europa de Est pierdeau

adesea din vedere veacurile ce separau observațiile lor contemporane de trecutul barbar al țărilor pe care le vizitau. La douăzeci de ani după publicarea cărții lui Peyssonnel, Ségur intra în Polonia remarcînd că „te găsești printre hoardele de huni, sciți, veneți, slavi și sarmați“. Puțin mai tîrziu, în Rusia, găsea că țăranii „ți-i readuc la viață înaintea ochilor pe acei sciți, daci, roxolani, goți care au fost odinioară groaza lumii romane“. Putem presupune că Ségur nu făcea decît să-și exprime în mod literar impresia despre barbaria locului, asociind metonimic toate aceste nume, dar, evident, Peyssonnel considera că observațiile sale despre „vestigii“ erau mai degrabă științifice decît literare. Asemănările dintre Peyssonnel și Ségur, faptul că amîndoi îi descopereau pe barbarii din Antichitate în Europa de Est contemporană, sugerează că linia de demarcație dintre evocarea literară și observația antropologică nu era clar trasată. Europa de Est reprezenta tocmai acea parte a Europei unde asemenea vestigii erau evidente, unde istoria antică se întîlnea cu antropologia. Categoriile istoriei antice care serveau la identificarea barbarilor din Europa de Est în opera lui Peyssonnel și mai ales a lui Gibbon nu numai că erau conforme cu impresiile călătorilor contemporani, ci făceau totodată parte integrantă din știința care tocmai se năștea a antropologiei și participau în mod fundamental la descoperirea slavilor făcută de Herder. Pentru că deși slavii erau doar un popor barbar oarecare printre multe altele în enumerările lui Peyssonnel și Ségur, ei aveau să devină elementul etnografic principal al conceptului modern de Europa de Est.

Pentru Peyssonnel, explicarea năvălirilor barbare presupunea, în esență, descoperirea poziției lor față de cei doi vectori, cel scit îndreptat spre vest și cel slav îndreptat spre sud. Aceasta era fizica unei geografii în mișcare, ce complica clasificarea etnografică a popoarelor. Bulgarii, de pildă, erau „sciți orientali“, care veneau de dincolo de Volga înspre „Sciția pontică“ de pe malurile Mării Negre. Hunii însă erau „cu adevărat sciți slavoni sau sarmați“⁴. Ei veneau din „Sarmatia europeană“, de pe Don, și „nu trebuie confundați cu ungurii“, care au venit mai tîrziu din Turkistan. Pentru clasificarea hunilor, Peyssonnel folosea surse antice și observații antropologice contemporane:

Portretele pe care poetul și istoricul le fac acestor popoare seamănă enorm cu tătarii noștri de azi, mai ales cu cei din hoarda lui Nogai, care sînt foarte urîți și murdari, sprinteni, neobosiți, mereu pe cai. [...] Deși se observă între aceste două nații o asemănare perfectă a moravurilor și deși se poate ca ele să fi avut o origine comună în cele mai îndepărtate timpuri, este necesar totuși să-i vedem ca pe două popoare foarte deosebite, pentru că limbile lor nu au nici cea mai mică legătură. Hunii erau sciți slavoni sau sarmați, iar tătarii din hoarda lui Nogai sînt sciți tătari și cerchezi.⁵

Aici limba era factorul care strica potrivirea perfectă dintre barbarii contemporani și cei din vechime, deși metodologia lui Peyssonnel încuraja în mod evident căutarea unei asemenea potriviri.

În capitolul intitulat „Première apparition des Avars et des Slaves ou Sclavons en deçà du Danube” („Prima apariție a avarilor și a slavilor sau slavonilor de această parte a Dunării”), Peyssonnel însuși recunoștea că era încurcat de mulțimea și diversitatea barbarilor, întrebîndu-se „cum se poate să limpezească amestecul tulbure al acestor popoare diferite”. În secolul al VI-lea, malurile Dunării erau presărate cu „rămășițele tuturor barbarilor care trăiseră în Panonia”, care deveniseră „un amestec atît de confuz, încît ar fi foarte greu, chiar dacă am trăi în vremea aceea, să determinăm precis care dintre aceste popoare au stat la originea avarilor”⁶. Pe atunci Europa de Est era deja din punct de vedere etnografic un cîmp presărat cu rămășițe, iar Peyssonnel, un observator al vestigiilor din secolul al XVIII-lea, își proiecta propria confuzie intelectuală asupra popoarelor din trecut. Scopul lui declarat de a limpezi implica de fapt un teritoriu al amestecului tulbure pe care analiza lui, în mod paradoxal, îl dramatiza. Valahii, în special, apăreau ca un popor pestriț: „Trebuie într-adevăr să vedem aceste neamuri ca un amestec de romani și greci cu dacii, geții, gepizii, iazigii, sarmații, saxonii, goții, hunii, avarii, slavii, pecenegii, turcii și toți barbarii orientali și septentrionali care au ocupat pe rînd țara locuită astăzi de moldoveni și de valahi.” El însuși vizitase Valahia și fusese „foarte uimit” să audă un țăran numind-o „țara romană”, adică România.⁷ Asemenea răspunsuri simple nu existau în amestecul tulbure imaginat de Peyssonnel în Europa de Est.

Hărțile lumii antice din secolul al XVIII-lea nu ajungeau la nivelul de confuzie propus de Peyssonnel; ele trebuiau să atingă un

anume grad de reprezentabilitate grafică. În *Atlasul universal* al lui Robert din 1757 pe o hartă a Imperiului Roman se vedea, la vest de „Germania“, o fișie lată, „Germano-Sarmatia“, care se întindea peste Europa de Est de la Marea Baltică la Marea Neagră. Mai departe spre est se găsea „Sarmatia“ propriu-zisă, pe locul Rusiei contemporane, iar „Parva Scythia“ apărea la nord de Marea Neagră. Pe harta imperiului lui Carol cel Mare erau reprezentate și popoarele, nu numai locurile, iar marginea estică a imperiului era ocupată de „Sclavi“ și „Hunni“.⁸ *Geografia antică* a lui d'Anville din 1771 numea zona Europei de Est „Sarmatia“, iar „Scythia“ se afla încă și mai departe către est.⁹

Istoria antică a lui Peyssonnel era mai greu de reprezentat pe hărți, descriind o geografie în mișcare, năvălirile diversilor barbari. Diagrama fundamentală a forțelor etnografice era formată dintr-un vector al barbarilor estici, numiți în general sciți, și, mai târziu, un vector al barbarilor nordici, cunoscuți drept slavi. Sciții au fost descoperiți pretutindeni în Europa de Est a secolului al XVIII-lea, constituind explicația aspectelor ei barbare și fiind în cele din urmă identificați cu tătarii contemporani. Erau cunoscuți pentru rolul important pe care îl jucau în a patra carte a lui Herodot, pentru rezistența opusă perșilor, sacrificarea prizonierilor de război și faptul că beau sângele dușmanilor căzuți în luptă. François Hartog a arătat că pentru Herodot și pentru greci sciții erau încarnarea „alterității“ culturale și, în plus, că ambiguitățile geografiei antice făceau din sciții lui Herodot „un popor aflat la jumătatea drumului între două spații diferite, la granița dintre Asia și Europa“¹⁰. O asemenea localizare îi făcea pe sciți foarte potriviți pentru construirea Europei de Est în secolul al XVIII-lea, deși ei mai erau folosiți și în alte scopuri, ca în tragedia lui Voltaire din 1767, *Les Scythes (Sciții)*, în care se presupunea că ei îi reprezentau pe cetățenii Genevei. Nici atunci Voltaire nu s-a putut abține să nu facă asociația cu Europa de Est, trimițându-i piesa unui corespondent ocazional al său din Ungaria, János Fekete: „Un descendent al hunilor vrea să vadă drama mea despre sciți.“ Deși identificarea sciților antici cu tătarii contemporani era considerată foarte convingătoare, etnografia iluministă a ajuns în cele din urmă să recunoască rolul și mai important al slavilor în stabilirea unei legături între aspectele antice și

cele contemporane ale Europei de Est. Slavii apăreau doar ca un popor barbar oarecare printre multe altele în sursele antice, dar în lumea secolului al XVIII-lea constituiau un bloc lingvistic a cărui considerabilă întindere putea fi ușor verificată, cuprinzând diferite țări ale Europei de Est. Peyssonnel sublinia importanța lor prefăcându-și cartea cu un eseu despre originea limbii slave. Când, după publicarea ei în 1765, Voltaire a devenit interesat de carte, a făcut-o cu intenția șagălnic declarată de a „învăța corect vechea limbă slavă”¹¹.

Scopul prefetei lui Peyssonnel despre limbi era să argumenteze că slava nu era una dintre limbile native ale Iliriei adriatice, ci fusese adusă de năvălirile barbare venite de dincolo de Dunăre. Aceste năvăliri delimitaseră în Antichitate un domeniu lingvistic slav, care mai putea fi încă găsit în lumea contemporană: „În Europa este vorbită în Dalmația, Liburnia sau Croația, care e partea occidentală a Iliriei, în Macedonia Occidentală, în Epir, Bosnia, Serbia, Bulgaria, Rusia, Moscovia, Boemia, Polonia, Silezia; este de asemenea vie în câteva țări din Asia.” După Peyssonnel, în toate aceste țări se vorbea o singură limbă, cu dialecte foarte asemănătoare, deși excepta din acest domeniu slav teritoriul ungar, legînd rădăcinile limbii maghiare de tătară sau turcă și descoperindu-i originea în Siberia. Căutarea originii limbii slave ținea tot de limpezirea situației din Europa de Est; existau atîtea popoare, „toate cuprinse sub numele general de slavi sau slavoni, alungîndu-se și succedîndu-se unul altuia”, încît erau ușor „amestecate și confundate”. Peyssonnel se declara gata „să limpezesc acest haos pe cît îmi pot permite cercetările asupra limbii slave”¹². „Limpezirea haosului” era o formulă irezistibilă pentru descoperirea Europei de Est în secolul al XVIII-lea, într-o asemenea măsură încît, deși limba putea fi — și era — folosită ca o cheie cu care să se descifreze codul, prin căutarea originii limbii slave Peyssonnel nu făcea decît să mărească haosul contextual. Cu o referire la Tacit, problema originii se încheia atribuind absurd toate limbile sarmaților din vechime: „[...] aceste nații sarmate care, făcînd diferite incursiuni, au invadat, sub numele generic de slavoni, Polonia, Rusia, Moravia, Ungaria și toate țările unde limba lor este încă vie astăzi.”¹³ Numele Sarmăției, care acoperea toate țările Europei de Est în *Geografia antică* a

lui d'Anville, servea și ca umbrela etnografică ultimă în istoria antică a lui Peyssonnel a acestor țări.

Peyssonnel descria o diagramă lingvistică a Europei de Est formată din cercuri concentrice. Ungaria și Transilvania se aflau în centru, vorbind limba ungarilor, care „coborau din barbarii din Turkistan“. Urma apoi un cerc, de fapt un semicerc, format din Moldova și Valahia, înfășurat în jurul Transilvaniei, unde se vorbea „un dialect al limbii latine corupt prin amestecul tuturor limbilor barbare care au infestat pe rînd această țară“. Limba slavă forma ultimul și cel mai mare cerc, care le înconjura pe celelalte și definea marginile Europei de Est. Această diagramă care deforma geografia de dragul geometriei arăta cît de eficient putea fi folosită limba ca un criteriu analitic pentru construirea unui teritoriu coerent. Peyssonnel prezenta și un „Nouveau tableau de la situation des peuples slaves“ („Nou tablou al situației popoarelor slavone“), limpezind dintr-o dată haosul pe care el însuși îl reprezentase cu atîta efort: „Nu mai e necesar să acordăm atenție diferitelor origini ale acestor popoare, care, în secolele precedente, au făcut toate diversele incursiuni pe care le-am discutat destul de amănunțit; nu mai trebuie să îi vedem altfel decît ca slavoni.“¹⁴ Aparent, Europa de Est nu exista decît în privirea observatorului, era o chestiune de focalizare, de îndreptare a atenției, de *trompe l'oeil**. Sau poate, o dată cu apariția criteriului lingvistic, era mai degrabă o chestiune de auz.

Dacă Peyssonnel credea că Europa de Est putea fi organizată în funcție de limba slavă, Pierre-Charles Levesque a fost primul francez care a înțeles pe deplin că pentru scrierea istoriei, antice sau moderne, a teritoriului unde se vorbea această limbă stăpînirea ei era esențială. Lucrarea sa *Histoire de Russie (Istoria Rusiei)* a fost publicată la Paris în 1782, anul în care Rulhière a început să citească în saloane din istoria sa a Poloniei. Aceste scrieri contemporane au fost capodoperele istoriografiei franceze iluminate pe tema Rusiei și, respectiv, a Poloniei și amîndouă au rămas lucrări de referință în secolul al XIX-lea. În timp ce cartea lui Rulhière a fost în sfîrșit publicată în 1807, anul în care Napoleon a înființat

* Aparentă înșelătoare, iluzie (*lb. fr.*).

Marele Ducat al Varșoviei, cea a lui Levesque a fost reeditată în 1800 și în 1812, anul morții autorului și anul în care Napoleon a invadat Rusia. Dar dacă istoria Poloniei scrisă de Rulhière era în principal fructul documentării la Paris, Levesque și-a făcut cercetările în Rusia. S-a dus acolo în 1773, în același an cu Diderot, cu o recomandare de la acesta, și a rămas pe acele meleaguri mult timp după plecarea marelui filozof, întorcându-se la Paris abia în 1780. Levesque a predat literatura la o școală militară din Sankt-Petersburg, continuându-și în același timp activitatea științifică ce l-a făcut cel mai bun slavist francez al secolului. În prefața la *Istoria Rusiei* dovedea că era conștient de meritele sale ca cercetător:

Degeaba și-ar propune un francez să scrie o istorie a Rusiei rămânând la Paris în biroul lui, sau mulțumindu-se să caute în cele mai mari biblioteci ale noastre. [...] Trebuie să mergi în Rusia, iar acolo să te dedici unui studiu arid și îndîrjit, să înveți nu numai rusa modernă, ci și vechiul dialect slavono-rus în care sînt scrise toate cronicile. [...] Este ceea ce am făcut eu.¹⁵

O astfel de pregătire îi permitea lui Levesque nu numai să scrie întreaga istorie a Rusiei, ci și să facă o introducere intitulată „De l'antiquité des Slaves“ („Despre vechimea slavilor“). Domeniul lingvistic pe care Peyssonnel îl identificase după atîtea ocolișuri era înzestrat de Levesque cu o anumită continuitate culturală în reflecții asupra mitologiei religioase.

Rulhière, în *Anarhia din Polonia*, avea puține de spus despre istoria antică și îi socotea pe polonezi și pe ruși ca făcînd parte din același popor „care, sub numele comun de sloven sau slav, s-a răspîndit cu douăsprezece secole în urmă în tot estul Europei“. Levesque, în *Istoria Rusiei*, avea mai multe de spus și o concepție mai complexă. Nu-i considera pe ruși slavi, ci argumenta mai degrabă că datorită limbii, obiceiurilor și surselor antice „ei au fost confundați cu slavii“. În plus, slavii înșiși erau „confundați de antici cu sciții“. Levesque îi vedea pe slavi ca „venind din Orient“ și intrînd în Rusia, care era prin urmare „prima lor așezare în Europa“. Deși au coborît asupra Imperiului Roman ca barbari „septentrionali“, ei erau, în opinia lui Levesque, după origine, barbari „orientali“.

Cei care au invadat Imperiul Roman erau strămoșii celor care „ocupă astăzi Boemia, Bulgaria, Serbia, Dalmația, o parte din Ungaria“ și chiar și Pomerania și Silezia în Germania, iar cei care au rămas în Rusia și în Polonia erau împărțiți în triburi: „Leșii pe malurile Vistulei, polianii pe cele ale Niprului, polocenii pe malurile Polotei care curge în Dvina, dregvicii între Dvina și Pripet.“¹⁶ Aceasta era o antropologie antică bazată pe o variată taxonomie, structurată în conformitate cu reperele geografice ale regiunii.

„Se crede în general — scria Levesque — că Petru I, la urcarea pe tron, a văzut în jurul lui doar un pustiu populat de animale sălbatice pe care a știut cum să le transforme în oameni.“¹⁷ Trasînd istoria rusă pînă la triburile preistorice ale vechilor slavi, Levesque povestea cursul evenimentelor pînă la domniile lui Petru I și Ecaterina a II-a, nu începînd cu ele. Prin aceasta încerca să lărgască perspectiva lăsată de o generație anterioară de iluminiști, generația lui Voltaire. Influența perspectivei tradiționale era atît de mare, încît în *Corespondența literară* Grimm recenza *Istoria Rusiei* de Levesque cu un căscat de plictiseală: „Se înțelege cu ușurință că istoria antică a Rusiei nu putea fi de mare interes; aceste prime epoci nu oferă decît monumente ale războiului și obiceiurilor sălbatice.“¹⁸ De fapt, chiar atunci cînd istoriografia își îndrepta atenția asupra istoriei mai vechi a țărilor din Europa de Est, paradigma lui Petru I își exercita fascinația și în istoria altor țări decît Rusia. *Histoire générale de Hongrie (Istoria generală a Ungariei)* de Claude-Louis de Sacy, publicată în 1780, contemporană cu *Istoria Rusiei* de Levesque, începea „de la prima năvălire a hunilor pînă în zilele noastre“. Construind o opoziție între Ungaria și Franța, aflate „la cele două extremități ale Europei“, Sacy accepta implicit o polarizare a continentului în Europa de Est și Europa de Vest. Era, prin urmare, foarte firesc să afirme că domnia Mariei Tereza — care a murit în 1780 — a reprezentat pentru Ungaria „epoca unei revoluții asemănătoare cu cea înfăptuită de Petru cel Mare în Rusia“. Această „revoluție“ era de fapt o chestiune de civilizație: „Artele folositoare au început să înflorească în această țară; chiar și științele răsîndesc o binefăcătoare lumină crepusculară (*demi-jour*).“¹⁹ Evocarea unui *demi-jour* exprima foarte bine ideea intermediară de Europa de Est, aflată între întunericul barbariei și lumina civi-

lizației. Această concepție făcea din istoria antică a năvălirilor barbare, incluzându-i pe huni și slavi ca și pe sciți și sarmați, un element esențial al Europei de Est așa cum era ea văzută de Iluminism.

„Condiția antică și actuală a Moldovei“

Peyssonnel identifica Ungaria și principatele române, Țara Românească și Moldova, ca pe niște enclave lingvistice distincte în diagrama sa circulară a teritoriului slav. Asemeni lui Peyssonnel în anii 1750 în Crimeea, Hauterive, aflat în Moldova în anii 1780, a căutat relevanța limbii și a istoriei antice a provinciei pentru starea ei contemporană. Din 1785 pînă în 1787 a ocupat la Iași oficial postul de secretar francez și neoficial pe cel de consul al Franței pe lîngă domnitorul Moldovei, care recunoștea suveranitatea sultanului otoman. Unul dintre predecesorii săi în funcția de secretar fusese în deceniul al optulea Jean-Louis Carra, viitorul mesmerist și revoluționar, care a scris o *Histoire de la Moldavie et de la Valachie* (*Istorie a Moldovei și a Țării Românești*) ce începea cu observația că „Franța, Anglia, o parte a Germaniei și a Italiei se află în centrul continentului, și din acest centru pleacă razele care luminează celelalte regiuni ale globului“. După părerea lui Carra, Moldova și Țara Românească puteau fi colonizate cu succes, pentru că nu erau niște regiuni prea îndepărtate ale globului, „pentru că distanța nu este atît de mare și pentru că am putea spera la toate resursele Europei civilizate“. Dar transmiterea luminii din Europa de Vest în Europa de Est însemna în mod reciproc primirea de știri și obținerea de informații despre țări ca Moldova și Țara Românească, iar Carra clarifica în consecință relația dintre țări și popoare.

Nu popoarele barbare și ignorante sînt cele care trebuie să ne cunoască pe noi mai întîi; ci, dimpotrivă, noi sîntem cei care trebuie [...] să descîlcim (*démêler*) caracterul, firea, ba chiar și fizionomia popoarelor contemporane, puse pe acest pămînt ca și cum ar fi fost hărăzite observațiilor și criticilor noastre. În sfîrșit, noi sîntem cei care trebuie să le cunoaștem pe aceste popoare, înainte ca ele să se poată cunoaște pe ele însele și să încerce să ne cunoască pe noi la rîndul lor.²⁰

În 1787, după ce petrecuse doi ani la Iași, Hauterive a scris un *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie* (*Memoriu asupra condiției mai vechi și actuale a Moldovei*) nepublicat, adresat în formă epistolară noului domnitor fanariot, Alexandru Ipsilanti, „Mon Prince”^{*}.

Ca scrisoare adresată unui principe, memoriul recomanda aparent despotismul luminat, iar Hauterive îi promitea domnitorului că istoria îi putea oferi „lumină și încurajare din partea unor mari exemple”. Dar de îndată ce Hauterive a trecut la istoria antică și la relevanța ei pentru moravurile nației moldovene, memoriul a apărut mai apropiat în spirit de *Considerațiile* lui Rousseau decât de scrisorile lui Voltaire.

Dacă aș aparține, prințe, națiunii peste care veți domni, m-aș însărcina pentru voi să devin istoricul ei și mi-aș închina munca mai presus de toate ridicării ei în ochii voștri, ca să răspund prejudecăților calomniatoare ce o micșorează, de parcă nu ar fi vrednică sau capabilă să se bucure de foloasele unei administrări fericite. Aș avea curajul să public știrea că, dintre toate popoarele care ne înconjoară și care se laudă cu genealogia lor antică, noi sîntem încă acela care păstrează în obiceiurile și legile sale cea mai mare asemănare cu cele ale întemeietorilor săi. [...] Noi sîntem singurii care, fără să facem parte integrantă dintr-un mare imperiu, ne păstrăm, în schimbul unui tribut, numele și orînduirea civilă. [...] În sfîrșit, noi sîntem singurii care păstrăm legile și limba primului popor din univers, ca dovezi ale unei filiații ce atestă cea mai nobilă origine, unele dintre obiceiurile lor ca tradițiile noastre naționale și în sfîrșit trăsăturile prețioase și de neșters ale simplității acelor romani care au subjugat universul și ale sciților care nu au fost subjugați de nimeni.²¹

Adoptarea retorică a identității moldovene de către francez („noi sîntem singurii”), aroganța sa cînd judeca națiunea moldoveană „vrednică” și „capabilă” și, mai presus de toate, aprecierea obiceiurilor antice ca „tradiții naționale” sugerau puternic apelul lui Rousseau către polonezi. De fapt, *Considerațiile* fuseseră publicate în 1782, așa că Hauterive se poate să le fi citit înainte de plecarea la Constantinopol în 1784. Rousseau credea că, din toată Europa, numai Polonia mai avea o scînteie din spiritul vechilor greci și romani, că numai „instituțiile naționale” erau sursa unei „fizionomii

* Prințul meu (*lb. fr.*).

naționale“ care să-i distingă pe polonezi de celelalte popoare, că era prin urmare esențial să fie păstrate „obiceiurile vechi“ și că acestea trebuiau prețuite în primul rînd pentru „simplitatea moravurilor“. ²² Deoarece întreaga Europă de Est părea să ofere un material atît de bun pentru improvizații teoretice pe tema identității naționale, și polonezii și moldovenii puteau fi făcuți să se potrivească aceluiași tipar intelectual.

Desigur, Hauterive avea mult mai multe cunoștințe specializate despre istoria antică și contemporană a Europei de Est decît Rousseau. Hauterive prezenta un catalog amănunțit al „popoarelor care ne înconjoară“ — care îi înconjurau pe moldoveni —, relatînd că în Antichitate „dacii, hunii, goții, vizigoții, ostrogoții, avarii, vandalii și cumanii au trecut pe aici“, iar în vremuri mai apropiate „bulgarii, ungurii, transilvănenii, cazacii, rușii și polonezii au fost pe rînd stăpîni ai acestei țări“. ²³ Cu aproape douăzeci de ani în urmă, Voltaire era încîntat să-și imagineze armatele Ecaterinei traversînd Dunărea și cucerind Moldova; acum, o parte a misiunii lui Hauterive ca agent al Ministerului francez de Externe era să se opună influenței ruse. Hauterive a declarat că unul dintre scopurile principale ale memoriului său era să îi convingă pe toți moldovenii și în special pe domnitor să renunțe la „nebuneasca speranță că le-ar putea fi mai bine sub o altă stăpînire“. ²⁴ Aceasta era doar o chestiune de politică, dar cea mai importantă realizare intelectuală a lui Hauterive în memoriu era formularea principiilor acestei politici în termenii afinităților lingvistice și ai istoriei antice.

Astfel, în timp ce Peyssonnel era uimit să audă că Țara Românească era considerată o „țară romană“, Hauterive îmbrățișa „genealogia“, „filiația“ care făcea din Moldova și Țara Românească țări romane, România de astăzi. Recunoștea limba lor ca pe o limbă romană, adică romanică, limba „primului popor din univers“, în timp ce el vedea la moldovenii înșiși „trăsăturile de neșters“ ale vechilor romani — și de asemenea pe cele ale vechilor sciți! Această în-crușișare a sciților și romanilor din Antichitate pentru a da naștere moldovenilor moderni era antidotul cultural perfect pentru imperialismul rus, fiindcă atît sciții, cît și romanii nu erau deloc slavi. Era de asemenea expresia perfectă a ideii de Europa de Est din secolul al XVIII-lea, plasînd Moldova din punct de vedere istoric între civilizația vestică a romanilor și barbaria orientală a sciților.

Hauterive afirma „fraternitatea popoarelor care între Dunăre, Nistru, Marea Neagră vorbesc, precum în Italia, un dialect derivat într-adevăr din limba latină“. Elogia legătura moldovenilor cu romanii și de asemenea, în spirit rousseauist, îi lauda pe boierii moldoveni pentru „atașamentul față de moravurile antice, un caracter mai auster și o înclinație mai slabă pentru acea civilizație europeană care, când nu operează cu un efect total și brusc, nu face decât să adauge noi vicii la cele vechi“²⁵. Nu specifica dacă aceste moravuri antice, care îi făceau pe moldoveni să reziste civilizației europene, erau cele ale republicii romane sau ale hoardei scitice. Într-un alt memoriu, care nu era adresat direct hospodarului, Hauterive a recunoscut că el însuși fusese deconcertat de ceea ce percepușe ca o lipsă de civilizație europeană când sosise în Moldova în 1785: „Înfățișările mi s-au părut la început barbare, costumul absurd, uniforme zdrențuite, casele niște găuri de noroi, preoții săraci și o șleahță ipocrită, iar limba îngrozitoare (*épouvantable*). Ochii și urechile mele au început să se obișnuiască.“²⁶ După întoarcerea sa din Moldova din 1787, următorul său post diplomatic avea să fie din 1792 la consulatul din New York.

Limba moldovenească, pe care Hauterive o găsisese inițial atât de „îngrozitoare“ pentru ureche, era un subiect important în memoriul lui și el se ocupa în special de problema originii ei în lumea antică. Deși în relatarea sa din 1785 vorbea despre limba moldovenească ca despre „un dialect derivat într-adevăr din latină“, memoriul din 1787 prezenta o filiație lingvistică mai complexă, anticipând în oarecare măsură ipotezele științifice moderne referitoare la originea limbii române. Hauterive sugera că, mai degrabă decât o limbă derivată din latina clasică sau o degenerare a ei, moldoveneasca era „limba populară a romanilor“, folosind ca argument relațiile dintre articole și substantive. Această perspectivă asupra limbii avea însă consecințe și în privința localizării Moldovei între civilizație și barbarie:

Este tot limba romană, nu cea a lui Cicero și a secolului lui August. Datează de mult mai multă vreme. Limba moldovenească este cea a soldaților lui Romulus; a păstrat duritatea moravurilor lor și toată grosolănia obiceiurilor lor. Schimbarea care, o dată cu progresul civilizației romane, a înmuiat prozodia cu accente mai blinde și terminații mai sonore nu a

atins limba populară, sau cel puțin lucrătorii cîmpului nu au luat parte la acest aspect al civilizației. Ei au păstrat în dialectul lor barbaria primelor epoci.²⁷

Hauterive făcea astfel moldoveneasca mai veche decît latina, dar vădind o civilizație mai puțin evoluată. Argumenta că limba era cel mai important factor în păstrarea identității naționale, pentru că moravurile, legile și religia puteau suferi modificări după împrejurări, dar „nu poți forța o națiune să uite o limbă”²⁸.

În conformitate cu politica sa de avertismente împotriva Imperiului Rus, Hauterive identifica amenințarea la adresa limbii moldovenești ca venind din această direcție. Era îngrijorat că Biserica ortodoxă a Moldovei folosea liturghia slavonă, în timp ce alte influențe rusești încurajau folosirea pe scară mai largă a alfabetului chirilic în locul celui latin pentru scrierea limbii. Ca să demonstreze cît de nepotrivit era alfabetul chirilic pentru limba moldovenească, avansa o ipoteză care lui i se părea absurdă, aceea a scrierii limbii franceze cu litere chirilice: „Dacă Ludovic cel Sfînt ar fi adus alfabetul slav din Palestina și l-ar fi dat limbii franceze, am spune nu *mort* ci *moart*. [...] Limba noastră, în loc să tindă mereu să se îndulcească, ar fi devenit din ce în ce mai expresivă și mai dură.”²⁹ Un asemenea apel era evident menit mai puțin să-l sfătuiască pe domnitorul Moldovei, cît să-i amuze pe viitorii colegi ai lui Hauterive („limba noastră”) de la Academia Franceză pentru Inscriptii și Arte Frumoase. Dar memoriul a rămas nepublicat pînă în secolul al XX-lea, cînd a fost dăruit în 1902 Academiei Române. După unirea Moldovei cu Țara Românească în 1859, alfabetul latin a devenit alfabetul oficial pentru scrierea limbii române, dar în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească limba era scrisă cu litere chirilice. Hauterive a ajuns la o înțelegere modernă a relațiilor dintre politica internațională, identitatea națională și limbă studiind cazul Moldovei în contextul Europei de Est.

Hauterive a identificat în limba moldovenească limba „soldaților lui Romulus” și, formulînd legătura dintre limbă și etnografie, i-a invocat pe soldații lui Traian, care cuceriseră Dacia la începutul secolului al II-lea. Într-o interpretare literală a noțiunii de „fizionomie națională” a lui Rousseau, Hauterive i-a privit pe moldoveni

și i-a văzut ca pe soldații reprezentați pe Columna lui Traian de la Roma:

Încă mai recunoști la ei statura înaltă și constituția robustă a soldaților romani și, când ai văzut trăsăturile cuceritorilor Daciei în basoreliefurile de pe columna ridicată în amintirea victoriei lui Traian, le întâlnești din nou nu fără plăcere în Moldova, în fizionomia urmașilor lor.³⁰

Columna lui Traian era de fapt un element de referință important și complex pentru descoperirea Europei de Est în secolul al XVIII-lea, un fel de stîlp totemic al călătorilor. Ségur a sosit în Rusia în 1785, anul în care Hauterive a ajuns în Moldova. Când Ségur i-a privit pe ruși, i-a văzut pe „acei sciți, daci, roxolani, goți, odinioară groaza lumii romane“ readuși la viață; ei erau „figurile pe jumătate sălbatice pe care le-ai văzut la Roma în basoreliefurile de pe Columna lui Traian“, renășteau și prindeau suflare „sub privirile tale“.³¹ Ségur, ca și Hauterive, nu putea să nu se gîndească la Columna lui Traian când călătorea prin Europa de Est. Hauterive, îndemnîndu-i pe moldoveni să-și păstreze identitatea națională, îi identifica drept soldații romani de pe Columnă, soldați caracterizați de „duritatea moravurilor lor și toată grosolănia obiceiurilor lor“. Dar romanii nu erau decît jumătate din strămoșii pe care Hauterive îi atribuia moldovenilor; cealaltă jumătate era formată din sciți, a căror barbarie era recunoscută explicit. Ségur însă, privindu-i pe ruși, se gîdea nu la soldații romani de pe Columna lui Traian, ci la prizonierii barbari, printre care dacii și sciții. Ségur și Hauterive exprimau viziuni complementare, care deveneau poate puțin confuze pe măsură ce privirile înconjurau Columna, urmărind basoreliefurile pînă în vîrf. Erau oare soldați romani sau barbari sciți? Europa de Est constituia locul unde asemenea figuri prindeau viață, căpătau suflare „sub privirile tale“, locul unde lumea barbarilor antici se înfățișa ochilor antropologului modern.

„Roiuri de sălbatici“

Decline and Fall of the Roman Empire (Istoria declinului și căderii Imperiului Roman) a lui Gibbon a fost una dintre cele mai

influențe și durabile opere literare iluministe, în ea fiind cristalizată perspectiva secolului al XVIII-lea nu numai asupra civilizației Romei, ci și asupra barbarilor care contribuiseră la declinul și căderea ei. Traversînd Europa, barbarii septentrionali și orientali, după cum îi clasifica Peyssonnel, se năpustiseră asupra Romei și mai târziu asupra Constantinopolului. Gibbon s-a dus la Roma, unde și-a găsit inspirația, în 1764, cu un an înainte ca Peyssonnel să-și publice lucrarea despre barbarii de la Dunăre și de la Marea Neagră. Născut în 1737, Gibbon era cu zece ani mai tânăr decît Peyssonnel și avea aproape aceeași vîrstă cu Levesque, născut în 1736. Gibbon a început să lucreze serios la istoria sa la începutul deceniului al optulea, iar primul volum, care s-a bucurat de un succes extraordinar, a apărut în 1776. Următoarele două volume au fost publicate în 1781, pe cînd *Istoria Rusiei* de Levesque urma să apară la Paris, iar Gibbon a scris ultimele rînduri ale capodoperei sale în 1787, cînd Hauterive își compunea memoriul despre Moldova. Ultimele volume ale lui Gibbon au fost publicate în anul următor, 1788. Cariera sa științifică a coincis astfel cu carierele lui Peyssonnel, Levesque și Hauterive și, lucru mai important, teritoriile geografice la care se refereau istoriile lor coincideau la rîndul lor. Drama descrisă de *Istoria declinului și căderii Imperiului Roman* a lui Gibbon era în primul rînd cea a Romei și a Constantinopolului, dar reperele geografice și etniile Europei de Est erau incluse în mod inevitabil, căpătînd un rol din ce în ce mai mare în volumele din mijloc și de la sfîrșit. Fără îndoială, aceasta a fost cea mai citită și, în cele din urmă, cea mai influentă tratare a Europei de Est într-o istorie antică.

Gibbon se referea la Europa de Est în primele pagini ale istoriei sale gargantuelice, cînd celebra cucerirea Daciei de către Traian și „supunerea absolută a barbarilor“. Gibbon delimita apoi provincia cucerită:

Hotarele ei naturale erau Nistrul, Tisa, sau Tibiscus, Dunărea de Jos și Pontul Euxin. Vestigiile unui drum militar mai pot fi încă găsite de la malurile Dunării pînă în împrejurimile Benderului, un loc faimos în istoria modernă, aflat pe granița actuală dintre Imperiile Turc și Rus.³²

Granițele geografice sugerau că Gibbon se afla aici pe terenul istoric al lui Peyssonnel, pe malurile Dunării și ale Mării Negre. Ca și Hauterive, Gibbon trecea ușor de la istoria „antică” la cea „actuală” în Europa de Est, vorbind despre istoria modernă și imperiile contemporane. Relatarea sugera chiar că poate Gibbon însuși mersese, luîndu-se după vestigiile drumului roman, de la Dunăre pînă la Nistru, dar o notă de subsol îi atribuia această observație lui d'Anville, cartograful care se ocupa de geografia antică. Cînd vorbea despre Europa de Est, Gibbon era, tot atît de mult ca și Voltaire, un călător cu gîndul. De fapt, cînd se referea la Bender ca la „un loc faimos în istoria modernă”, el presupunea că cititorii săi aflaseră despre Bender din *Istoria lui Carol al XII-lea* a lui Voltaire. Situat pe Nistru, între Moldova și Hoardă, Bender era locul unde Carol se opriese ca oaspete al tătarilor după înfrîngerea sa la Poltava. Benderul devenise din nou faimos cu puțină vreme în urmă, în 1770, cînd armata Ecaterinei a asediat cu succes orașul, iar Voltaire a aplaudat-o de la distanță de la Ferney. Aluziile lui Gibbon din acest pasaj arată că și el poseda conștiința convențională a secolului care a descoperit Europa de Est.

În Capitolul X, care făcea parte tot din primul volum din 1776, Gibbon a urmărit „Năvălirea tuturor barbarilor”, iar acest subiect l-a purtat pretutindeni prin Europa de Est. Barbarii despre care se vorbea erau goții. Gibbon specifica originea lor scandinavă, deși sugera posibilitatea unei origini și mai îndepărtate în „Sarmatia asiatică”. Pregătea scena pentru marea „năvălire” din secolul al III-lea postulînd o migrație anterioară, din Suedia, cu traversarea Mării Baltice — „pînă la gurile Vistulei” —, înainte să treacă la tema sa principală, „cea de-a doua migrație a goților de la Marea Baltică pînă la Pontul Euxin”. Din nou, Gibbon consulta *Geografia antică* a lui d'Anville ca să-i trimită pe goți într-o odisee fluvială, în josul Niprului (Boristene, după el): „Șerpuirile acestei mari ape prin cîmpiile Poloniei și Rusiei au dat o direcție înaintării lor.”³³ S-au întîlnit cu diferite popoare pe care Gibbon le clasifica drept sarmate, precum iazigii, alanii, roxolanii, pînă cînd, în sfîrșit, goții au dat piept cu „hoardele sciților”. Astfel, migrația goților îi oferea lui Gibbon posibilitatea să li-i arate cititorilor săi pe toți barbarii din Europa de Est, de la Marea Baltică la Marea Neagră.

Lucru interesant, Gibbon îi înfățișa pe goți ca urmînd același traseu pe care Voltaire îl făcuse împreună cu regele Carol al XII-lea, pornind din Suedia, traversînd Marea Baltică, trecînd prin Polonia și Rusia pentru a ajunge în Ucraina și Crimeea. Voltaire a folosit acest itinerar ca să descrie Europa de Est din secolul al XVIII-lea, Gibbon ca s-o descrie pe cea din secolul al III-lea. Pe drum, Voltaire i-a întîlnit și el pe barbari, pe sarmați: „Încă mai vezi la soldații polonezi caracterul vechilor sarmați.“ Gibbon descria Ucraina ca pe un trofeu care putea să-l ispitească pe orice cuceritor, antic sau modern: „O țară de o întindere considerabilă și neobișnuit de rodnică, întretăiată de râuri navigabile care se varsă în Boristene din toate părțile și presărată cu păduri mari și semețe de stejari.“ Într-o notă de subsol, Gibbon recunoștea că el contopise aici, în ciuda cronologiei, geografia contemporană cu geografia antică a Ucrainei: „Chipul modern al țării este o reprezentare fidelă a celui antic, pentru că, în mîinile cazacilor, ea încă rămîne într-o stare de natură.“³⁴ Voltaire, în *Eseu despre moravuri*, îi considera pe cazaci tot atît de asemănători cu strămoșii lor antici:

Viața lor este în întregime similară cu cea a sciților antici și a tătarilor de pe malurile Mării Negre. Către nordul și estul Europei (*l'orient de l'Europe*), toată acea parte a lumii rămîne încă rurală: este imaginea acelor veacuri așa-numite eroice, cînd oamenii, mărghinindu-se la cele necesare, furau lucrurile de trebuință de la vecinii lor.³⁵

Scriind istoria Europei de Est, Voltaire și Gibbon confundau amîndoi anticul cu modernul, modernul cu anticul.

Protagonistul Capitolului XXXIV era Attila Hunul, iar hunii, identificați vag drept sciți, erau imediat localizați printr-o referire la geografia Europei de Est: „Hoardele lor victorioase se răspîndiseră de la Volga la Dunăre.“ Attila însuși era descris din punctul de vedere al caracteristicilor rasiale, iar Gibbon i-a folosit pe barbarii contemporani ca standard de referință: „Portretul lui Attila arată adevărata slutenie a unui calmuc modern; un cap mare, o piele negricioasă, ochi mici și înfundați în orbite, un nas turtit, cîteva fire de păr în loc de barbă, umeri largi și un trunchi scund și îndesat, nervos și puternic, deși disproporționat.“ Nota de subsol îl trimitea pe cititor la *Istoria naturală* a lui Buffon. Identificarea antropologică

a „calmucului modern“ cu scitul antic însemna găsierea unor corespondențe între barbari. După ce vorbea despre posibilitatea ca hunii să fi făcut sacrificii umane, Gibbon sugera lipsa generală de civilizație a supușilor lui Attila. „Monarhul scit — observa el —, oricât de puțin ar fi știut despre valoarea științei și a filozofiei, deplîngea poate faptul că supușii săi analfabeți nu cunoșteau arta care ar fi putut păstra amintirea vitejiilor sale.“ Această artă era, desigur, cea a lui Gibbon, arta istoriei. Attila nu a fost nici măcar destul de ager ca să profite de ocazia de a-și civiliza țara folosindu-i pe prizonierii romani pentru „a răspîndi în deșerturile Sciției rudimentele artelor folositoare și ornamentale“. Această idee a răspîndirii cunoștințelor sugera convingerea personală a lui Gibbon că civilizația putea într-adevăr să-i influențeze pe barbari, stimulînd progresul. Attila însă, stabilindu-și capitala „între Dunăre, Tisa și dealurile carpatice, în cîmpiile Ungariei de Sus“, a păstrat întotdeauna „simplitatea strămoșilor săi sciți“.³⁶ Pentru Gibbon, ca și pentru Peyssonnel și Hauterive, factorul scitic era indispensabil în identificarea etnografică a barbarilor din Europa de Est.

Europa de Est a lui Gibbon era definită cel mai bine în Capitolul XLII, care descria „Starea lumii barbare“ în secolul al VI-lea și introducea „Triburile și incursiunile sclavonilor“. Gibbon începea cu o clasificare în două grupe: „Oamenii sălbatici care cutreierau sau locuiau în cîmpiile Rusiei, Lituaniei și Poloniei, ar putea fi împărțiți, în epoca lui Iustinian, în două mari familii de BULGARI și de SCLAVONI.“ Primii erau identificați drept tătari — „și nu este necesar să zugrăvim din nou tabloul simplu și bine cunoscut al moravurilor tătărești“. Sclavonii însă meritau mai multă atenție și erau descriși din punct de vedere al limbii, al caracteristicilor rasiale și al economiei lor primitive.

Numeroasele lor triburi, oricît de departe s-ar fi aflat și chiar dacă se dușmăneau, foloseau o limbă comună (aspră și neregulată) și erau recunoscuți după înfățișarea lor asemănătoare, care se deosebea de cea a tătarilor negricioși și se apropia — fără să o atingă însă — de statura semeată și de pielea albă a germanilor. Patru mii șase sute de sate erau răspîndite în provinciile Rusiei și Poloniei, iar colibeile lor erau construite în grabă din bușteni prost ciopliți într-o țară lipsită și de piatră, și de fier. Ridicate, sau mai degrabă ascunse, în adîncul pădurilor, pe malurile rîurilor sau la

marginea mlaștinilor, le putem compara, nu fără să le flatăm, cu arhitectura castorului, care le seamănă în privința celor două ieșiri, dinspre apă și dinspre uscat, pe unde putea să fugă sălbaticul lor locuitor, un animal mai puțin curat, mai puțin harnic și mai puțin sociabil decât acel minunat patruped. Rodnicia pământului, mai degrabă decât munca băștinașilor, constituia sursa belșugului rustic al sclavonilor.³⁷

Faptul că Gibbon considera limba slavă aspră și neregulată era o observație cât se poate de convențională; Hauterive era complet de acord. Că îi considera pe slavi inferiori germanilor din punctul de vedere al rasei (mai puțin semeți, mai puțin albi) era o idee care, apărută în secolul al XVIII-lea și dezvoltată pînă în veacul nostru, avea să fie susținută de germanii înșiși cu o și mai stridentă pretenție științifică. Dar incursiunea lui Gibbon în istoria naturală, comparația sa între slavi și castori, îi aparținea întru totul; o concepea ca pe o vorbă de spirit, iar adevăratul subiect al pasajului era civilizația însăși. Castorii erau lăudați pentru arhitectura lor, iar slavii criticați pentru lipsa lor de curățenie, hărnicie și sociabilitate.

Într-o notă mai generoasă, Gibbon admitea că slavii erau „caști, răbdători și ospitalieri“ (fără să facă vreo remarcă insinuantă referitoare la puritatea relativă a castorilor). Ca și Levesque, Gibbon recunoștea existența unei religii slave primitive, a unui zeu al tunetului, a diferite nimfe. Organizarea politică lipsea însă cu desăvîrșire: „Sclavonii nu catadicesc să asculte de un despot, principe sau chiar magistrat.“ Reprezentarea făcută de Gibbon obiceiurilor lor militare era chintesența sălbăticiei, pentru că ei luptau „aproape goi“, iar armele lor erau „un arc, o chivără cu săgeți mici otrăvite și o frînghie lungă, pe care o aruncă de la distanță cu îndemînare și își încurcă dușmanul într-un laț care alunecă“. Încă și mai sălbatic și mai tulburător era modul în care îi tratau pe prizonieri: „Fără deosebire de rang, de vîrstă sau de sex, captivii erau trași în țepă sau jupuiți de vii, sau atîrnați de patru pari și bătuți cu ciomegele pînă ce-și dădeau sufletul, sau închiși într-o construcție mare și lăsați să piară în flăcări.“ Pentru construirea acestui tablou al ororilor barbare, Gibbon se baza pe Procopiu, deși admitea că istoricul bizantin putea să fi exagerat.³⁸ În relatarea epică a lui Gibbon despre lupta dintre civilizație și barbarie, cea din urmă era la ea acasă

în Europa de Est printre „oamenii sălbatici care cutreierau sau locuiau în câmpiile Rusiei, Lituaniei și Poloniei“.

În capitolul L, Gibbon introducea și discuta pe larg problema lui Mahomed, a islamului și a arabilor, comparându-i favorabil cu sciții.³⁹ Aceste subiecte erau de cea mai mare importanță și în capitolele care urmau, așa încât, la începutul capitolului LV, Gibbon îi cerea scuze cititorului pentru orice aparentă digresiune, insistând că „în război, în științe, în vremurile lor de prosperitate și în decăderea lor arabii ne stîrnesc interesul“. Dar această justificare nu era decît o introducere pentru adevăratul subiect al capitolului, Europa de Est, ale cărei popoare erau declarate nedemne de același interes sau de atenție din partea istoricului:

Dar nu merită să închinăm aceeași trudă roiurilor de sălbatici care, între secolele al șaptelea și al doisprezecelea, au venit din câmpiile Sciției, făcînd incursiuni temporare sau emigrînd definitiv. Numele lor sînt grosolane, originile lor îndoielnice, acțiunile lor neclare, superstiția lor era oarbă, curajul lor brutal, iar monotonia vieților lor publice și private nu era nici îndulcită de bunătate, nici înfrumusețată de civilitate. Majestatea tronului bizantin a respins atacurile lor dezordonate și le-a supraviețuit; cea mai mare parte din acești barbari au dispărut fără să lase nici o urmă a existenței lor, iar rămășițele lor demne de dispreț continuă și vor continua poate încă multă vreme să geamă sub jugul unui tiran străin. Din istoria antică a I. *Bulgarilor*, II. *Ungurilor* și III. *Rușilor* mă voi mulțumi să aleg acele fapte care încă merită să fie amintite.⁴⁰

Aici Gibbon definea din nou negativ ideea de civilizație, descriindu-i absența printre barbari. El deducea încă o dată din dezordinea anticilor starea demnă de dispreț a contemporanilor. Formula politică prin care le condamna cu atîta ușurință pe popoarele Europei de Est să fie dominate de tirani străini era convențională, dar, în acest caz, ambiguă. Se referea probabil la bulgari, primii pe agenda lui, care erau supușii sultanului de la Constantinopol. Dar era la fel de adevărat că, atunci cînd Gibbon scria acest capitol în deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea, ungurii se aflau sub stăpînirea Habsburgilor de la Viena, unde Iosif al II-lea își mînuia sceptrul în spiritul unui despotism neînduplecat, în timp ce rușii erau guvernați tot atît de tiranic de o prințesă germană, Ecaterina a II-a. În orice caz, Gibbon era hotărît să interpreteze subjugarea

lor de tirani străini în epoca modernă ca fiind pedeapsa meritată pentru sălbăticia de care dăduseră dovadă în Antichitate.

Gibbon și-a început discuția despre bulgari cu afirmația greșită că erau de origine slavă. A folosit ca argument (plauzibil) faptul că bulgarii vorbeau o limbă slavă și i-a inclus, neatent, și pe valahi pe lista sa de popoare înrudite:

Dovada incontestabilă a limbii atestă desprinderea bulgarilor din tulpina originară a rasei sclavonilor, sau, mai corect, a slavonilor; iar cetele de sîrbi, bosniaci, rasci, croați, valahi și așa mai departe au urmat fie drapelul, fie exemplul tribului conducător. De la Pontul Euxin la Marea Adriatică, ca prizonieri, supuși, aliați sau dușmani ai imperiului grec, ei s-au răspîndit în toată zona.⁴¹

Conform analizei lui Gibbon, slavii cuprindeau multe triburi care constituiau o singură rasă; domeniul delimitat de Gibbon „de la Pontul Euxin la Marea Adriatică” era cel al Europei de Est pînă la granița ei cea mai vestică. Sursa pe care o cita era un tratat în latină despre originea slavilor, de John Christopher de Jordan, publicat la Viena în 1745, dar Gibbon pune la îndoială valoarea acestei lucrări pe motivul originii autorului. „Culegerile și cercetările sale sînt folositoare pentru elucidarea istoriei antice a Boemiei și a țărilor învecinate — scria Gibbon despre Jordan —, dar planul său este limitat, stilul său barbar, critica sa superficială, iar consilierul aulic nu este lipsit de prejudecățile boemului.” Propria lui prejudecată și identificarea incorectă a bulgarilor ca un popor de origine slavă i-au permis lui Gibbon să folosească istoria antică a Boemiei pentru a o scrie pe cea a Bulgariei. Admitea în același timp influența sciților asupra bulgarilor, povestind înfrîngerea dramatică suferită de împăratul bizantin Nicefor în 811 în fața hanului bulgar Krum și cum fusese folosit craniul împăratului ca un pocal aurit. „Această cupă barbară — remarca Gibbon — prinsese culoarea moravurilor din sălbăticia Sciției.”⁴² Ciudata expresie sugera antropologia vag rasială cu ajutorul căreia un istoric al lumii antice din secolul al XVIII-lea încerca să exprime originea și răspîndirea moravurilor barbarilor.

„Cînd roiul negru al unguirilor a plutit prima oară asupra Europei, la vreo nouă sute de ani de la începutul erei creștine — scria

Gibbon, introducînd următoarea națiune de pe agenda sa —, din teamă și din superstiție au fost luați drept Gog și Magog din Scripturi, semnele și prevestitorii sfîrșitului lumii.“ Gibbon se referea la lucrările în limba latină ale învățaților maghiari din secolul al XVIII-lea, cea a lui George Pray publicată la Viena în 1775, cea a lui István Katona publicată la Pesta între 1778 și 1781. „Critica lor rațională nu se mai poate mulțumi cu genealogia superficială care pornește de la Attila și de la huni“, observa Gibbon după ce el însuși nu ezitase să le atribuie ungurilor o genealogie aluzivă și mai vagă, așezîndu-i „printre triburile din Scitia“. Ca și în cazul bulgarilor, migrația lor de la Volga la Dunăre arăta cît de departe se întindea Europa de Est și, chiar și după ce se așezaseră pe teritoriul Ungariei moderne, existența lor națională se desfășura în paralel cu cea a „fraților lor de mult pierduți“ de pe Volga, „păgîni și sălbatici care încă mai purtau numele de unguri“.⁴³ Gibbon stabilea astfel poziția intermediară a Europei de Est, cu diferitele ei grade și cu proporțiile ei variate de civilizație și sălbăcie.

Cînd folosea scrierile împăratului bizantin din secolul al X-lea Constantin Porphyrogenetos, Gibbon era conștient că „învățătura modernă“ a secolului său putea să facă mai subtilă clasificarea clasică a popoarelor barbare. Cercetările lingvistice arătau că „limba ungară stă deoparte, ca izolată, printre dialectele sclavone; dar are o mare și evidentă asemănare cu graiurile rasei finice, o rasă sălbatică și acum stinsă, care ocupa odinioară regiunile nordice ale Asiei și Europei“. Gibbon folosea de asemenea „mărturii tătare“ contemporane, legînd limba ungară de limbile din Siberia.⁴⁴ Cînd Gibbon își scria opera, secolul al XVIII-lea descoperise deja în linii mari clasificarea lingvistică modernă a maghiarei ca o limbă fino-ugrică. Acesta era rodul mai multor cercetări geografice, făcute mai ales în Siberia, începînd din vremea domniei lui Petru. Strahlenberg, prizonierul suedez al lui Petru, a adunat cuvinte și a comparat limbile din Siberia în deceniul al treilea, iar istoricul rus Tatișcev a făcut cercetări asemănătoare aproximativ în aceeași perioadă. Istoricul german al Rusiei G. F. Müller a compilat liste de cuvinte în Siberia în deceniul al patrulea; J. E. Fischer, care i-a urmat în deceniul al cincilea, a scris un dicționar siberian, formulînd explicit relația lingvistică dintre Siberia și Ungaria. Lucrarea

lui Fischer despre originea ungarilor a fost publicată în 1770 și era citată de Gibbon într-o notă de subsol.⁴⁵ Dar încă din 1765 Jaucourt afirmase, complet eronat, în *Enciclopedie* că „limba Ungariei este un dialect al slavei“. Nesiguranța savanților în această chestiune lingvistică era agravată de tendința generală a secolului al XVIII-lea de a confunda și asocia popoarele din Europa de Est, fie ele antice sau moderne. Din perspectiva lui Gibbon, comparația între limbi permitea asocierea ungarilor moderni cu tătarii, ceea ce întărea asociația similară între ungurii din Antichitate și sciți.

Imaginea lui Gibbon despre acești barbari era în general una de o pitorească sălbăcie: „Corturile ungarilor erau din piele, hainele lor din blană; își rădeau părul și își creștau fețele.“ Dar Gibbon pune în mâinile lor un obiect a cărui origine antropologică o preciza: „Arma lor specifică și ucigătoare era arcul tătaresc.“ Aluziile la Sciția antică tindeau să fie mai puțin precise, făcând apel la atribute proverbiale; de pildă, când ungurii dădeau năvală, „atît de mare era iușeala lor scitică încît într-o singură zi jefuiau și consumau prada luată de pe o distanță de cincizeci de mile“. Gibbon admitea că „preferința lor pentru carnea crudă a stat poate la baza legendei populare că beau sîngele și se ospătau cu inimile celor uciși“. Gibbon putea totuși să discute chestiunea sîngelui într-un context mai puțin senzational, reprezentînd sîngele, nu băut, ci moștenit, ca pe un factor în structura rasială a ungarilor. „Rasa originară, sîngele turcesc sau finic — scria Gibbon —, s-a amestecat cu noi colonii de stirpe scitică sau sclavonă.“⁴⁶ Aici componentele slavă și scitică ale Europei de Est erau localizate literal în sînge.

În sfîrșit, Gibbon se ocupa de originea rușilor, „frații suedezilor și ai normanzilor“, care au traversat Marea Baltică asemeni goșilor înaintea lor „și au vizitat malurile estice, sălașul tăcut al triburilor finice și sclavone“. „Tăcerea“ acestor maluri estice era cea a popoarelor pînă atunci neuzite de istoria antică, iar Gibbon trecea cu stîngăcie denumirea de „ruși“ de la vizitatorii scandinavi la triburile tăcute. „Rușii primitivi de pe malurile lacului Ladoga — scria el — plăteau un tribut în piei de veverițe argintii acestor străini pe care îi salutau cu titlul de *varegi* sau corsari.“ În cele din urmă, străinii „și-au amestecat sîngele, religia și limba cu rușii“. Ca și caracterul fino-ugric al limbii ungare, originea scandinavo-varegă

a rușilor era suficient documentată în lucrările savanților din secolul al XVIII-lea pentru a-l satisface pe Gibbon. Cita în primul rând din istoria lui Levesque, publicată în 1782, care îi oferea lui Gibbon accesul indirect la cronicile ruse. Gibbon cita și călătoriile lui Coxe, care, apărute în 1784, au stîrnit interesul publicului pentru Rusia înainte de publicarea în 1788 a ultimelor volume din *Istoria declinului și căderii Imperiului Roman*.⁴⁷ Astfel, ceea ce știa Gibbon despre Rusia se mărginea la călătorii imaginare și subtile note de subsol.

Ca sursă geografică, îl cita pe d'Anville, *L'Empire de Russie, son origine et ses accroissements* (*Imperiul Rus, originea și creșterea lui*), dar avea evident în minte și *Geografia antică* a acestuia, pentru că Rusia era localizată în raport cu „geografia Scîției“, ba chiar cu „imaginea răsfirată și vagă a deșertului Scîției“. Gibbon îi însoțea pe rușii săi în josul Niprului pînă la Marea Neagră, delimitînd un domeniu comercial în Europa de Est „de la Marea Baltică pînă la Pontul Euxin, de la gurile fluviului Oder pînă la portul Constantinopol“. Intriga povestirii lui Gibbon se referea la expedițiile rușilor împotriva Constantinopolului din secolele al IX-lea și al X-lea, prezentînd, cu usturătoare condescendență, perspectiva barbarilor asupra civilizației bizantine: „Ei pizmuiau darurile naturii pe care clima lor li le refuza; jinduiau după operele de artă pe care erau prea leneși ca să le copieze și prea săraci ca să le cumpere.“ Dar „aventura piraterească“ a rușilor care a urmat nu a fost doar un episod din istoria antică, fiindcă „imaginea bărcilor lor înarmate pentru război a reînviat în secolul trecut în flotele cazacilor, care au ieșit din apele Boristenului ca să navigheze în aceleași mări cu un scop asemănător“. Încă o dată, granița dintre istoria antică și cea modernă dispărea atunci cînd cazacii din secolul al XVII-lea se îmbarcau în „canoale“ lor pe Nipru și vîsleau direct în secolul al X-lea. Nota de subsol era și mai explicită, citînd *Descrierea Ucrainei* din secolul al XVII-lea a lui Beauplan și comentînd că „exceptînd folosirea armele de foc, putem citi vechii ruși în loc de cazacii moderni“. O asemenea citire nu era aproape deloc corectă din punct de vedere istoric, dar îi permitea lui Gibbon să prelungească fără rețineri istoria sa antică pînă la domnia Ecaterinei: „În vremea noastră, o flotă de război rusă, în loc să pornească

de pe Boristene, a înconjurat continentul european.⁴⁸ Astfel, rușii apăreau din nou la Constantinopol, nu în canoe, desigur, dar implicit cu același scop ultim.

Punctul culminant al capitolului era atins în momentul convertirii Kievului și al renunțării rușilor la sacrificiile umane, iar Gibbon încheia cu niște reflecții generale despre apariția creștinismului la barbarii Europei. „Regiunile nordice și estice ale Europei — scria el, formulînd conceptul geografic de Europa de Est — au adoptat o religie mai diferită în teorie decît în practică de adorarea idolilor lor locali.“ Deși Gibbon nu s-a putut abține de la acest atac la adresa creștinismului, el nu considera de fapt diferența dintre civilizație și barbarie nesemnificativă:

Primirea barbarilor în sînul societății civile și ecleziastice a scăpat Europa de jafurile, pe mare sau pe uscat, ale normanzilor, ungurilor și rușilor, care au învățat să-și cruțe frații și să-și cultive terenurile aflate în stăpînirea lor. Instituirea legii și ordinii s-a făcut prin influența clerului; iar rudimentele artelor și științelor au fost introduse în țările sălbatice ale globului.⁴⁹

Gibbon făcea o trecere subtilă de la istoria antică la o perspectivă modernă, pentru că aici punctul de referință nu mai era Roma sau Bizanțul, ci Europa. O dată cu apariția „regatelor sclavon sau scandinav“ nu mai avea nevoie să se uite la busolă ca să determine direcția geografică finală a civilizației: „Ele au absorbit spiritul liber și generos al republicii europene și treptat au împărtășit lumina cunoașterii care se ridica deasupra lumii vestice.“⁵⁰

„Atît de multe mici neamuri sălbatice“

În 1764, anul în care Gibbon s-a dus la Roma, Johann Gottfried Herder, pe atunci în vîrstă de douăzeci de ani, a plecat la Riga pentru a-și începe o carieră ca profesor și predicator. Riga, împreună cu provincia Livonia, Letonia de astăzi, aparținea Imperiului Rus din 1710, cînd Petru cel Mare o obținuse de la Suedia, învingîndu-l pe Carol al XII-lea. Totuși Riga și-a păstrat o poziție privilegiată de autonomie relativă în cadrul imperiului lui Petru; dominat de burghezia germană, orașul a continuat să se bucure de vestigiile

privilegiilor din vremea cînd făcea parte din Liga Hanseatică. Dar în vara anului 1764, înainte de sosirea discretă din toamnă a lui Herder, Riga a primit o vizită mult mai importantă, pe cea a noii sale împărătese, Ecaterina. Ea era cea care urma să desființeze autonomia Livoniei în deceniul al nouălea al secolului, refuzînd să recunoască limite locale la despotismul ei luminat, dar chiar și mai tîrziu, așa cum avea să ateste Cobbett la cumpăna dintre secole, Riga a rămas deschisă în mod deosebit către Marea Baltică, la marginea Rusiei, dar fără să fie o parte integrantă din ea. De fapt, întreaga coastă baltică, pînă la capătul ei estic de la Sankt-Petersburg, a constituit în secolul al XVIII-lea un fel de graniță deschisă cu Europa de Est. Herder mersese la Riga spre est, de-a lungul coastei de la Königsberg, unde tocmai audiase cursurile lui Kant; la Königsberg se afla în Prusia și era supusul lui Frederic. Către vest, pe aceeași coastă se afla Gdańsk-ul, în Polonia, așa cum Riga se afla în Rusia, dar păstrîndu-și o autonomie asemănătoare. Atît Riga, cît și Gdańsk-ul, datorită fluviilor pe care erau situate, Dvina și, respectiv, Vistula, serveau ca puncte de acces în Europa de Est.

Gibbon a plecat de la Roma cu o viziune copleșitoare a gloriei ei trecute, convins că toți barbarii Europei se vor alinia în cele din urmă, localizați în funcție de un centru necontestat al civilizației. Herder a părăsit Riga în 1769, îmbarcîndu-se pentru o călătorie pe mare care l-a dus de-a lungul coastelor Mării Baltice și prin Canalul Mîneicii pînă la Nantes, în Franța; de acolo a plecat mai tîrziu la Paris. Voiajul său l-a purtat astfel de la granița Europei de Est pînă în chiar inima Europei de Vest. Dar relatarea lui, *Jurnal meiner Reise im Jahr 1769* (*Jurnalul călătoriei mele din anul 1769*), dovedea o intensă preocupare pentru Europa de Est pe care Herder o lăsa în urmă — un jurnal de călătorie care aproape că se deplasa în direcția opusă direcției călătoriei. Într-adevăr, prima frază a jurnalului exprima dezorientarea, confuzia afectînd pînă și data, din cauza calendarului diferit folosit în Imperiul Rus: „În 23 mai/3 iunie am plecat de la Riga și în 25/5 am pornit pe mare, ca să merg nu știu unde.”⁵¹ Herder a sfîrșit prin a-și petrece cea mai mare parte a restului vieții sale în Weimar-ul lui Goethe, dar a dus mereu cu sine ideea de Europa de Est care se născuse la Riga și pe care o dezvoltase în jurnalul din 1769. Gibbon le desemna barbarilor locul lor

la periferia Europei cu ironia ocazională și condescendența magnifică a unui stilist clasic desăvârșit. Herder, pe mare, îmbrățișa bucuros, cu un entuziasm furtunos, tema acelorași barbari într-un stil ce avea curînd să fie cunoscut ca *Sturm und Drang*. Barbarii din Antichitate erau proiectați în prezentul antropologic și chiar într-un viitor imaginat cu multă fantezie. În cele din urmă aveau să-și găsească locul, douăzeci de ani mai târziu, în marea schemă a lui Herder din *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (*Idei cu privire la filozofia istoriei omenirii*), în Partea IV, Cartea XVI, Secțiunea IV: „Popoarele slave“. După Gibbon, slavii, considerați un subiect de istorie antică, le erau cu foarte puțin superiori castorilor, dacă nu cumva le erau inferiori. Pentru Herder, slavii erau obiectul fascinației și al admirației, calitățile și caracterul lor putînd fi înțelese și apreciate cel mai bine cu ajutorul noilor discipline ale antropologiei și folclorului.

Jurnalul din 1769 fusese scris pe corabie și începea cu niște reflecții despre Nord, așa cum și-l imagina Herder de pe mare: „Nordul înghețat apare aici ca locul de origine al monștrilor marini, precum și al barbarilor, al uriașilor și al urgiilor lumii.“ Herder amesteca termenii istoriei antice și ai mitologiei monștrilor, atenția sa fiind orientată deocamdată către nord. Dar dezorientarea urma imediat, pe măsură ce el se adîncea în negura istoriei antice: „Nordul sau Sudul, Estul sau Vestul a fost *Vagina hominum*?“ Herder propunea un răspuns folosind metafora nautică a două „fluvii“ ale propagării culturii primitive. Unul curgea dinspre Orient în Grecia și Italia, aducînd „muzica, arta, manierele și știința“. Celălalt fluviu străbătea „Nordul din Asia în Europa“, mergînd paralel cu drumul lui Herder de la Riga la Nantes și creînd relieful neregulat al unei dezvoltări inegale.⁵² Herder studia cazul orașului Riga, unde spera să se întoarcă într-o bună zi ca să înființeze o școală națională, „pentru a-l transforma pe sălbaticul Emil al lui Rousseau în copilul național al Livoniei“. Deși părea să îndrăgească sălbăticia lui Emil, programul său pentru Livonia era unul civilizator:

Totul trebuie astăzi să se adapteze la politică; la fel trebuie să procedez și eu cu planurile mele! Ce ar putea face școala mea împotriva voluptății trîndave și pentru îndreptarea moravurilor! Ce ar trebui ea să fie ca să ne aducă mai aproape, în privința limbii și a educației, de gustul și rafinamentul

secolului nostru, ca să nu rămînem în urmă. Ca să emulăm (*nachzueifern*) cu Germania, Franța și Anglia! Ca să fie spre onoarea și educarea nobilimii! Ce ar putea spera ea de la Polonia, Rusia și Kurlanda!⁵³

Ideile de emulare, de îndreptare a moravurilor, de rămînere în urmă exprimau clar o scară a dezvoltării. Harta dezvoltării avea ca punct central Riga, pe care Herder o vedea ca pe o punte de legătură între Germania, Franța și Anglia, pe de o parte, și Polonia, Rusia și Kurlanda, pe de alta, între Europa de Vest și Europa de Est. Planurile lui pentru o școală la Riga urmau să recunoască, prin emulare, superioritatea Europei de Vest și să fie în același timp un far dătător de speranță pentru Europa de Est. Pe cînd corabia lui naviga spre vest pe Marea Baltică, Herder lăsa Europa de Est în urmă, din punct de vedere geografic, dar decidea ca dintr-un alt punct de vedere ea să nu „rămînă în urmă“.

„Am navigat pe lîngă Kurlanda, Prusia, Danemarca, Suedia, Norvegia, Iutlanda, Olanda, Scoția, Anglia, Țările de Jos, pînă în Franța“, scria Herder, descriindu-și itinerarul baltic. „Iată niște vise politice de pe mare (*Seeträume*).“ Visul dezvăluit atunci era rezultatul perspectivei, pentru că Herder ajunsese pe coasta nord-vestică a Europei și acum deodată, întorcînd capul, vedea în spatele său cea mai spectaculoasă imagine a Europei de Est din secolul al XVIII-lea:

Ce priveliște vor fi dinspre nord-vest aceste regiuni, cînd, într-o bună zi, spiritul civilizației (*Kultur*) le va vizita! Ucraina va deveni o nouă Grecie: raiul frumos al acestor oameni, viața lor veselă, firea lor muzicală, pămîntul lor roditor și toate celelalte se vor trezi într-o zi: din atît de multe mici neamuri sălbatice, cum au fost și grecii odinioară, va apărea o națiune manierată (*gesittete*): hotarele lor se vor întinde pînă la Marea Neagră și de acolo prin toată lumea. Ungaria, aceste națiuni și o zonă a Poloniei și a Rusiei vor face parte din noua civilizație (*Kultur*); dinspre nord-vest acest spirit va porni prin Europa, care zace adormită, și o va face să se pună în slujba lui (*dienstbar*) potrivit spiritului. Toate acestea ne așteaptă în viitor și trebuie să se împlină într-o bună zi; dar cum? cînd? prin cine?⁵⁴

Aceasta era cuprinderea visului de pe mare al lui Herder; se uita de pe vasul lui din Marea Baltică, iar privirea îi ajungea pînă la Marea Neagră, peste întreaga Europă de Est. Dintr-o pornire asociativă inventa Europa de Est din „atît de multe mici neamuri săl-

batice“, dar și din Ucraina, Ungaria, Polonia și Rusia. Herder suda cu multă imaginație aceste bucăți pentru a obține o nouă „civilizație“, folosind conceptul german de *Kultur*. Ucraina, care după Gibbon rămânea întru totul „într-o stare de natură“, ispitind cuceritorii, era pentru Herder leagănul unei noi civilizații; poporul ei era „vesel“ și „muzical“ și mai trebuia doar să devină „manierat“. Europa de Est reprezenta aici teritoriul unde trebuia să se împlinească o profeție aproape milenaristă. Dar în ciuda entuziasmului lui Herder, agentul lui civilizator era spiritul nord-vestic, sau mai degrabă occidental nordic, care privea Europa de Est din perspectiva de pe mare a lui Herder, dorind să o pună în „slujba“ lui.

În cele din urmă, aproape la sfârșitul călătoriei sale spre Franța, Herder și-a îndreptat atenția asupra cazului special al Rusiei, imperiul al cărui supus fusese timp de cinci ani. Reflecta, ca orice alt filozof iluminist, asupra planurilor Ecaterinei pentru un cod de legi, întrebându-se dacă va aduce „adevărata civilizație“ în Rusia. „În ce constă adevărata civilizație?“ întreba el; apoi răspundea: „Nu doar în promulgarea de legi, ci în formarea moravurilor.“ După ce-și exprimase tradiționala rezervă, Herder continua reflectând la ce fel de legi s-ar fi potrivit Rusiei și respingea proiectele „minților legiuitoare“ (*gesetzgeberische Köpfe*) din Anglia, Franța sau Germania, precum și exemplul Greciei sau Romei antice. Un cod de legi pentru Rusia trebuia să-și afle inspirația în Orient ca să fie adecvat „caracterului, diversității și nivelului (*Stufe*) națiunilor ruse“. Accentul pus de Herder pe diferențele de „nivel“ între națiunile Rusiei l-au condus la elaborarea poate a celei mai bine concepute scări a dezvoltării pentru analizarea Europei de Est din secolul al XVIII-lea. Rusia văzută ca întreg se găsea poate la un nivel inferior de civilizație, dar chiar și în interiorul Rusiei Herder insista asupra unor „împărțiri în regiuni complet cultivate, pe jumătate cultivate și sălbatice“. Făcea apoi o schemă geografică a acestor regiuni: „Popoarele sălbatice se află la graniță; interiorul țării este cel pe jumătate manierat; urmează apoi coasta manierată. Folosirea (*Gebrauch*) Ucrainei. Planul anterior aici.“⁵⁵ Referirea enigmatică a lui Herder la „folosirea Ucrainei“ părea să arunce o lumină diferită asupra profeției sale despre o nouă civilizație în acea țară. „Planul“ despre care vorbea era ca Ucraina să fie folosită, ca „firea ei

muzicală“ și mai ales „pământul ei roditor“ să fie valorificate, ca ea să fie „pusă în slujba“ proiectului politic de integrare a nivelurilor inegal dezvoltate ale Rusiei.

După părerea lui Herder, nu numai că „mințile legiuitoare“ din țările Europei de Vest nu puteau să ajute Rusia, ci, încercînd să facă acest lucru, își puneau în pericol propria civilizație: „Unul dintre popoarele importante în schimburile economice, de pildă Anglia, stîrnește un alt popor care este sălbatic și astfel se ruinează singur — de n-ar fi acela poporul rus!“ Să stîrnești Rusia însemna să riști să provoci o „revărsare de popoare“. Herder se gîndea la declinul și căderea Imperiului Roman: „Numai că Roma și barbarii au fost altceva: acolo a bolborosit (*munkelte*) multă vreme, cum spune plebea: în vremea noastră va trebui să bolborosească și mai mult, dar să irupă și mai năprasnic.“⁵⁶ Căderea Romei era rejucată în lumea modernă, ba chiar folosită pentru a prevesti viitorul, reorientată geografic astfel încît acum Europa de Vest să îi aștepte pe barbari, în timp ce Europa de Est trebuia să fie sursa revărsării.

Singura profeție comparabilă din secolul al XVIII-lea, la fel de enigmatică, era cea făcută de Rousseau în *Contractul social* cu șapte ani mai devreme, cînd prezicea că tătarii vor subjuga Rusia devenind „stăpîinii ei și ai noștri“. Ca și Rousseau, Herder privea civilizația cu suspiciune și era ceva mai înclinat să creadă că putea fi înfrîntă de barbari, de micile neamuri sălbatice, de o nouă civilizație. După Herder, gloria culturală a Franței apusese: „Secolul lui Ludovic aparține trecutului; la fel, gînditorii precum Montesquieu, d'Alembert, Voltaire, Rousseau aparțin trecutului: oamenii trăiesc pe ruinele lui.“ Dovada cea mai bună a lipsei de progres în domeniul literelor era *Enciclopedia* lui Diderot, care arăta că francezii nu mai erau în stare să producă lucrări originale.⁵⁷ Cu toate acestea, Franța era destinația călătoriei lui Herder și, pentru ultima oară înainte să-și încheie jurnalul, s-a uitat înapoi ca să vadă viitorul Rusiei.

„Mare împărăteasă!“ exclama el, adresîndu-i-se direct, așa cum făceau atît de mulți alți filozofi, și, asemeni lor, nu ezita să-i spună că eforturile ei pentru realizarea unui cod erau pur și simplu „greșite“ (*unrecht*). Ea nu izbutise să înțeleagă natura și consecințele despotismului în Rusia. „Mare împărăteasă! Nu!“, exclama el din

nou și se întreba „unde este acum Montesquieu la postul lui“ și unde să găsească „un al doilea Montesquieu“. Konrad Bittner, scriind despre Herder și Rusia, sugerează că Herder și-l imagina pe acest al doilea Montesquieu, care să dea legi pe măsura spiritului rus, ca fiind nimeni altul decât el însuși.⁵⁸ De fapt, de la venerabilul Voltaire instalat la Ferney la tânărul Herder aflat la Riga, în deceniul al șaptelea al secolului al XVIII-lea aproape orice filozof se închipuia în postura de corespondent și consultant al Ecaterinei. Casanova discuta cu ea despre reforma calendarului la Sankt-Petersburg în 1765; în 1767 Lemerrier sosea ca să reformeze orice altceva. Herder a scris în 1765 un poem în onoarea Ecaterinei și în 1767 a primit și el o invitație să renunțe la slujba lui de profesor la Riga ca să devină inspector școlar la Sankt-Petersburg.⁵⁹ Era o mare diferență între a fi invitat în Rusia ca o celebritate internațională, așa cum fusese invitat Rousseau în 1766, și a ți se oferi o slujbă pentru că erai un tânăr profesor care promitea, așa cum i s-a întâmplat lui Herder în 1767. Oricum, Herder a refuzat și a rămas la Riga până în 1769, când a părăsit definitiv Imperiul Rus. Faptul că în 1767 nu a profitat de ocazia oferită sugerează însă că fascinația sa pentru Rusia, ca și cea a atîtor altor filozofi, era un sentiment pe care prefera să îl trăiască platonice; ba chiar a părut să atingă intensitatea maximă pe cînd se afla pe corabie în drum spre Franța.

În 1769, Herder a scris la Riga de la Nantes ca să ceară cărți despre Rusia, inclusiv o ediție germană a lui *Petru cel Mare* al lui Voltaire, și vești despre stadiul codului de legi al Ecaterinei.⁶⁰ Totuși, interesul său pentru evenimentele politice din Rusia era în scădere, Herder îndreptîndu-se către antropologia și folclorul slavilor. Mult mai tîrziu, în 1802, cu un an înainte a morții sale, Herder s-a întors o clipă la fanteziile ruse ale generației anterioare. Într-un pasaj foarte asemănător cu scrisorile lui Voltaire și „conversațiile“ lui Diderot, Herder regreta că Petru alesese să-și așeze capitala la Sankt-Petersburg și nu la Azov. „Ce formă diferită ar fi putut primi Rusia!“, suspina el. O capitală rusă la Azov s-ar fi putut bucura de „cea mai frumoasă climă, la gurile Donului, cea mai fericită poziție în mijlocul imperiului, de unde monarhul și-ar fi putut folosi provinciile europene și asiatice ca pe mîna sa dreaptă și mîna sa stîngă“.

Petru a renunțat la toate acestea pentru ca, de la Sankt-Petersburg, „să participe la comerțul cel mai mic al miciei Europe de Vest (*des kleinen westlichen Europa*)”⁶¹. Formularea explicită, „Europa de Vest”, era o chestiune de perspectivă geografică și filozofică, după cum arăta și faptul că părea atât de mică și de neimportantă.

„*Trezite din somnul vostru lung și trîndav*”

Preocupările intelectuale ale lui Herder în deceniul al optulea includeau atât limbile, cât și istoria antică. În 1772 a scris *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (Eseu despre originea limbajului), iar la mijlocul decadei studiile despre *Älteste Urkunde des Menschengeschlechts* (Cea mai veche mărturie a genului uman). Dar interesul său pentru origini și antichități s-a dezvoltat în contextul unei crescînde fascinații pentru folclor, marcată în 1778 și 1779 de publicarea culegerilor sale de cîntece populare. Herder a fost unul dintre părinții fondatori ai acestei discipline, iar contribuțiile sale nu se restrîng cîtuși de puțin la folclorul Europei de Est. Dar după Herder popoarele din Europa de Est au făcut mereu obiectul unei atenții speciale din partea folcloriștilor, lucru adevărat chiar și în zilele noastre. Într-un eseu din 1777 Herder vedea cîntecele populare ca pe o cheie pentru întocmirea „hărții umanității”, a unei noi geografii folclorice punînd un accent asupra înapoierii:

Toate popoarele neșlefuite cîntă și fac negoț; ce neguțează cîntă și-și cîntă tranzacțiile. Cîntecele lor sînt arhiva poporului (*das Archiv des Volks*), tezaurul științei și al religiei lor, al teogoniei și al cosmogoniei lor, al faptelor strămoșilor lor și chiar al evenimentelor din istoria lor.⁶²

Pentru Herder, folclorul era un punct în care asemenea popoare ieșeau din întunericul trecutului neșlefuit la lumina prezentului antropologic, purtînd cu ele arhiva care servea la identificarea lor etnografică. Care erau aceste popoare? Herder trecea la trasarea granițelor folclorului: „Chiar și în Europa încă mai există o serie de națiuni care nu au fost folosite și descrise în acest fel. Estoni și letoni, venzi și slavi, polonezi și ruși, frizoni și prusaci.”⁶³ Evident, opera de folosire și descriere pe care o propunea contempo-

ranilor se afla abia la început în Europa de Est. Dar enumerarea lui Herder era ciudată, amestecînd denumiri naționale și regionale, antice și etnografice. Din punctul de vedere al lui Herder, slavii nu îi cuprindeau automat pe polonezi și pe ruși. Abordarea folclorică a lui Herder schimba categoriile folosite de analiză.

Prima culegere de cîntece populare a lui Herder a apărut în 1778, anul morții lui Rousseau. Herder îi adusese un omagiu real lui Rousseau propunînd în 1769 să-l facă pe Emil copilul național al Livoniei, și existau asemănări importante între ideile lor despre cultura națională și identitatea națională. În *Considerații*, Rousseau recomandase Poloniei instituții naționale care „să formeze spiritul, caracterul, gusturile și moravurile” polonezilor. Insista că aceștia trebuiau să-și păstreze „vechile obiceiuri” și chiar „să introducă unele potrivite care să le fie proprii polonezilor”, așa încît să-și consolideze identitatea națională.⁶⁴ Interesul lui Rousseau pentru vechile obiceiuri era în consonanță cu preocupările folclorice ale lui Herder, dar propunerea pentru introducerea unor noi obiceiuri (adică niște tradiții în mod paradoxal netradiționale) scotea în evidență scopul ulterior al lui Rousseau de a forma o identitate națională. Pentru Herder, identitatea unui popor stătea în folclorul lui, în vechile sale obiceiuri, în arhiva sa istorică, cu ajutorul căroră putea fi studiat și identificat. Abordarea antropologică a lui Herder nu avea ca scop formarea identităților popoarelor, ci recunoașterea acestora și plasarea lor pe „harta umanității”. În timp ce Rousseau își propunea să stabilească numele Poloniei ca națiune de neșters, la adăpost în inimile polonezilor, Herder îi elimina pe polonezi din schema sa științifică, cu puțină vreme înainte ca Polonia să fie eliminată de pe harta Europei. Punînd accentul pe chestiunile de limbă, istorie antică, antropologie și folclor, Herder a descoperit unghiul metodologic de perspectivă din care Polonia părea să dispară în marea slavă. Stăpînirea „arhivelor” justifica selecția arbitrară a categoriilor analitice făcută de Herder.

Herder s-a stabilit în 1776 la Weimar, una dintre capitalele culturale în ascensiune ale Europei de Vest. *Ideile cu privire la filosofia istoriei omenirii* au fost un produs al Weimarului din deceniul al nouălea, prima parte apărînd în 1784, iar a patra în 1791. Ultimele volume ale lui Gibbon au fost publicate în 1788, astfel

încît cele două lucrări au fost scrise aproape în aceeași perioadă. Aveau și aceeași temă, pentru că după primele două părți, în care Herder reflecta asupra unor subiecte precum pămîntul, natura omului, varietățile de oameni și originile limbajului, științei, artei și religiei, a treia parte se ocupa de istoria antică, în special de romani și de vechii greci. A patra parte începea apoi cu barbarii din Antichitate, „popoarele din vechea lume nordică“. Ele erau „națiuni barbare emigrate“, iar unele „rămășițe“ ale lor încă mai puteau fi întîlnite în munți sau locuri inaccesibile, „unde vechea lor limbă și cîteva vechi obiceiuri care s-au păstrat abia dacă mai arată originea lor“. Acestea erau rarele ocazii de a le studia pentru antropologul cutezător, dar urme mai generale erau vizibile pentru cel ce se ocupa cu studiul culturilor și acasă, la Weimar de pildă. Pentru că barbarii nordici, oriunde ar fi mers, „aduceau un mod de viață vandalo-gotico-scito-tătar, ale cărui mărci (*Merkmale*) Europa încă le mai poartă în multe privințe“⁶⁵. Evident, căutarea semnelor sciților și a urmelor tătarilor avea un rol fundamental în secolul al XVIII-lea în studierea istoriei antice a Europei de Est.

În patru secțiuni consecutive, Herder vorbea mai întîi despre basci, celți și cimbri; apoi, în a doua secțiune, despre finlandezi, letoni și prusaci; în a treia despre popoarele germane, iar în a patra despre popoarele slave. Ungurii erau pomeniți împreună cu finlandezii, dar Herder prezicea că limba ungară era pe cale de dispariție, ca o consecință a amestecării și contopirii. O asemenea profeție lăsa Europa de Est să devină un teritoriu aproape complet slav, pe care Herder îl definea geografic „de la Don la Elba, de la Marea Baltică la Marea Adriatică“. Aceste formule care foloseau fluviile pentru a delimita regiunea aveau efectul de a dizolva granițele naționale, sugerînd pentru Voltaire în secolul al XVIII-lea un atotcuprinzător Imperiu Rus, iar pentru Churchill în secolul al XX-lea un bloc sovietic monolitic. Pentru Herder, ștergerea granițelor producea o zonă uniformă din punct de vedere etnic, „cea mai monstruoasă regiune de pe pămînt, care astăzi este locuită în Europa în cea mai mare parte de o *singură* Națiune“⁶⁶. Cînd Herder își îndrepta atenția asupra etnografiei, distincția dintre istoria antică și cea contemporană dispărea într-un mod foarte convenabil.

„Le plăcea agricultura“, scria Herder despre slavi, închipuindu-și-i printre „tunne și grîne“, dar recunoștea de asemenea existența unei economii comerciale, datorată poziției lor geografice. Deși formal îi clasifica printre barbarii nordici, geografic îi plasa fără echivoc în Europa de Est, între Europa și Asia: „Pe Nipru au construit Kievul, pe Volhov Novgorodul, care au devenit curînd orașe comerciale înfloritoare, pentru că legau Marea Neagră și Marea Baltică și aduceau produsele Orientului (*Morgenwelt*) în Europa nordică și vestică.“ Din punctul de vedere al rolului lor economic în Germania, slavii se ocupau cu minele, metalele, hidromelul, „plantau pomi fructiferi și, în felul lor, duceau o viață veselă, muzicală“. Herder celebrase „firea lor muzicală“ cu douăzeci de ani în urmă, în jurnalul său din 1769; acum devenea el însuși compozitorul unei fantezii folclorice despre popoarele slave. „Erau buni — sublinia Herder —, ospitalieri pînă la risipă, iubitori de libertate, dar supuși și ascultători, dușmani ai tîlhăriei și ai jafului.“ Inevitabil, au fost subjugați și oprimați, în primul rînd de către germani, așa încît „cei care au rămas în Germania seamănă cu ceea ce au făcut spaniolii din peruvieni“⁶⁷. Imaginea lui Herder despre slavi ca un popor iubitor de pace și libertate asuprit contrasta cu cea a lui Gibbon, publicată cu trei ani în urmă, în care slavii apăreau cu săgețile lor otrăvite și își jupuiau, băteau, ardeau și trăgeau în țepă prizonierii.

Istoria antică a slavilor era evident un subiect care permitea imaginației creatoare să se desfășoare în deplină libertate în secolul al XVIII-lea. De fapt, imaginația lui Herder străbătea secolele, ajungînd din istoria antică în prezent și în viitor, ca să facă o altă profeție extraordinară:

Roata timpului ce le schimbă pe toate se învîrte fără încetare; și pentru că aceste națiuni locuiesc în majoritatea lor în cea mai frumoasă regiune a Europei, cînd aceasta va fi complet cultivată și deschisă comerțului, cînd de asemenea nu se va mai putea gîndi altfel decît că în Europa politicile și legislația vor trebui să încurajeze și vor încuraja din ce în ce mai mult hărnicia liniștită și schimburile pașnice între popoare, în locul spiritului războinic; atunci și voi, popoare odinioară harnice și vesele, căzute atît de jos, veți fi în sfîrșit într-o bună zi trezite din somnul vostru lung și trîndav, eliberate din lanțurile sclaviei, ca să puteți folosi ca pe un bun al vostru frumoasele voastre pămînturi de la Marea Adriatică

la Munții Carpați, de la Don la Moldova, prăznuind acolo vechile voastre sărbători ale tihnitei hărnicii și ale comerțului.⁶⁸

Una dintre cele mai interesante trăsături ale profeției lui Herder era trecerea bruscă la persoana a doua plural, de la analiza antropologică la adresarea directă, așa încât să le poată prezice slavilor înșiși. Tranziția gramaticală este atât de neașteptată și de supărătoare, încât traducătorii au ignorat-o uneori, folosindu-l pe „ei” în loc de „voi”.⁶⁹ Voltaire compusese scrisori pentru Ecaterina și Rousseau făcuse discursuri pentru „bunii polonezi”, iar Herder a folosit ambele modele, mai întâi adresându-i-se „marii împărătese” în jurnalul său din 1769, iar apoi făcându-le profeții tuturor popoarelor slave în partea a patra a *Ideilor*. Acesta era cel mai mare public posibil pentru discursurile filozofice iluministe, îmbrățișând dintr-o suflare, cu un singur „voi”, toată Europa de Est, de la Marea Adriatică la Carpați, de la fortăreața lui Petru de la Azov pe Don la clopotnițele Pragăi de pe Moldau. Dacă în jurnal se închipuise un al doilea Montesquieu, acum se vedea ca un al doilea Rousseau, trezindu-i și eliberându-i pe slavi și redându-le vechile sărbători.

În 1769 Herder prevăzuse o ridicare a maselor în Europa de Est, dar acum aceasta nu îi mai apărea ca o amenințare la adresa civilizației Europei de Vest. Slavii aveau să se întoarcă la vechile lor obiceiuri și la trecutul lor pașnic, așa încât istoria antică a slavilor, păstrată în folclor, descoperită de antropologie, urma să fie soarta lor și în viitor. Herder își încheia secțiunea rezervată popoarelor slave lăsându-le în seama folcloriștilor de genul lui:

Cum avem din mai multe regiuni contribuții frumoase și folositoare la istoria acestui popor, este de dorit ca și din altele lipsurile lor să fie suplinite, ca rămășițele obiceiurilor, cîntecelor și povestirilor lor care dispar treptat să fie culese, și în cele din urmă să fie făcută o „Istorie a acestei rase (*Völkerstamm*) ca întreg”, așa cum este nevoie pentru tabloul umanității.⁷⁰

Deși Herder tocmai le prevestise slavilor un viitor strălucit, bazat pe obiceiurile lor antice, el recomanda acum ca aceste obiceiuri să fie studiate antropologic pe un ton care sugera iminenta lor dispariție. Alternativele dramatice ale dispariției și restabilirii se confundau, diferențele dintre ele dispăreau, singurul lucru important

rămînînd porunca de a-i pune pe slavi pe „harta umanității“, pe harta cognitivă a Iluminismului.

În niște „reflecții generale“, Herder îi invita pe cititorii săi să ia seama la propria lor poziție geografică: „Vedeți acolo, la dreapta, către est, înălțimile monstruoase care sînt numite Hoarda asiatică.“ Cititorii germani erau astfel povățuiți să se uite dincolo de Europa de Est, un salt imaginar care făcea deodată înălțimile hanatului vizibile de la Weimar. Apoi Herder le cerea să-și închipuie geografia Asiei și a Europei nordice ca pe o „cîmpie înclinată“ de la „înălțimile tătarești înspre vest“ și coborînd spre mare. Această imagine aproape perfect geometrică explica presiunea „hoardelor“ asiatice asupra Europei, care era, într-un fel, simpla continuare a teritoriilor tătare. Consecința inevitabilă a fost că „între Asia de Sud și Europa de Est, între Nordul asiatic și cel european, s-a format un fel de comunitate de popoare, din care au făcut parte și națiuni foarte puțin cultivate“⁷¹. Păstrîndu-și ideea anterioară a celor două fluvii, reprezentate aici ca terenuri înclinate, Herder dramatiza poziția ambiguă, intermediară a Europei de Est, privind dincolo de ea la „națiunile puțin cultivate“ care se rostogoleau la vale. Europa de Est era o frontieră etnografică mereu asediată.

Herder schițase o a cincea parte a *Ideilor*, o continuare referitoare la istoria modernă. Nu a scris niciodată această a cincea parte, care făcea ca întregul existent să apară și mai clar ca o lucrare de antropologie și istorie antică. Dar în proiectul lui pentru continuarea pe care nu a mai scris-o se găsea o secțiune despre „Nord și Est“ în care trebuia să discute Danemarca, Suedia, Polonia și Ungaria, în timp ce Rusia era lăsată pentru o secțiune ulterioară, pentru a fi discutată împreună cu Africa și Indiile de Est și de Vest.⁷² Istoria modernă l-ar fi obligat să împartă popoarele slave după statele lor separate, așa cum indica el. Renunțînd la partea a cincea, Herder și-a păstrat viziunea unei unități antropologice, etnografice și folclorice care căpăta o identitate făcînd apel la barbarii din Antichitate.

Ca să înțelegem semnificația și originalitatea ei, o putem compara cu felul în care Kant a expediat Europa de Est în *Anthropologie* (*Antropologie*) din 1798. Kant, care fusese profesorul lui Herder

la Königsberg și mai târziu devenise adversarul său filozofic, construia Europa de Est ca pe un întreg din componentele ei moderne:

Pentru că Rusia, care nu a ajuns încă la o înțelegere clară a capacităților ei naturale — care așteaptă să fie dezvoltate și de care va fi nevoie —, și Polonia — dar ea nu mai există — și cetățenii Turciei europene, care niciodată nu au fost și nu vor fi la înălțimea a ceea ce se cere pentru dobândirea unui caracter popular distinct: așa că schițarea acestora poate fi în mod oportun trecută cu vederea aici.⁷³

Scopul lui Kant în acest pasaj era să excludă din discuție întreaga Europă de Est, dar pentru a face aceasta trebuia să excludă pe rînd fiecare dintre cele trei părți, Rusia, Polonia („ea nu mai există”) și Turcia europeană.

Hegel a făcut același lucru în *Prelegeri de filozofia istoriei*, din cursurile ținute la Berlin în al treilea deceniu al secolului al XIX-lea, dar a folosit ca și Herder ideea unității slavilor. Aceștia apăreau într-o prelegere despre barbarii din Antichitate: „Mai întîlnim în estul Europei (*im Osten von Europa*) marea națiune slavă.” Identificarea Europei de Est cu slavii era deja axiomatică, deși Hegel menționa și prezența maghiarilor, bulgarilor, sîrbilor și albanezilor ca „rămășițe barbare” de „origine asiatică”. Concedea că popoarele din Europa de Est au jucat un rol de intermediar în „lupta Europei creștine contra Asiei păgîne”. În general, accepta că „o parte a slavilor a fost cîștigată (*erobert*) de rațiunea apuseană”, dar verdictul său final era negativ:

Totuși, excludem această întreagă sursă din considerația noastră, deoarece ea nu s-a manifestat pînă acum ca o forță independentă din șirul formelor rațiunii în lume. Că acest lucru se va întîmpla în viitor, nu ne privește aici; căci în istorie avem de-a face cu trecutul.⁷⁴

Refuzul lui Hegel de a lua în considerare viitorul slavilor era poate o aluzie la Herder cu profețiile sale. Deosebirea dintre poziția lui Hegel și cea a lui Herder, separați printr-o generație, era izbitoare. Deși în privința slavilor Hegel accepta întru totul categoriile analitice ale lui Herder, el nu era cîtuși de puțin interesat să răspundă chemării acestuia de a face cercetări folclorice despre cîntecele și povestirile lor. Dar Herder, definindu-i pe slavi mai presus de toate ca pe un obiect de studiu folcloric, a contribuit la instaurarea

perspectivei care-i permitea lui Hegel să-i excludă din considerațiile sale filozofice.

„Moravurile morlahilor“

Peyssonnel pretindea că găsisse pe coasta Mării Negre „vestigiile“ popoarelor scitice, ale hunilor, avarilor și bulgarilor. Herder credea că se puteau găsi în Europa „rămășițe barbare“ ce-și păstrau încă obiceiurile antice. În 1770, o expediție științifică internațională s-a dus în Europa de Est, plecând de la Veneția ca să exploreze Dalmația, coasta adriatică a Iugoslaviei de azi. Printre obiectivele sale științifice se afla studierea antropologică a morlahilor, sau morlachilor, un popor văzut ca un vestigiu sau o rămășiță a vechilor barbari care supraviețuise în Europa secolului al XVIII-lea. Termenii de „morlah“ și de „vlah“ erau uneori confundați și aplicați aceluiași popor, răspândit în toată Europa de Sud-Est, a cărui origine și identitate etnică era neclară, fiind complicată de diverse afiliații slave și românești. În secolul al XVIII-lea, morlahii din Dalmația au căpătat o aură specială ca fiind un popor complet barbar trăind la o distanță foarte mică de Europa de Vest, iar expediția din 1770 i-a făcut foarte cunoscuți în deceniul ce a urmat. Abatele Alberto Fortis, un preot și om de știință italian luminat, a luat parte la expediție și a publicat în 1774 la Veneția o relatare a strădaniilor sale, *Viaggio in Dalmazia (Călătorie în Dalmația: cuprinzând observații generale asupra istoriei naturale a acelei țări și a insulelor din jur; produsele naturale, artele, moravurile și obiceiurile locuitorilor)*. Aceștia din urmă erau morlahii, iar descrierea lor a fost în primul rând cea care a făcut cartea sa atât de faimoasă, fiind tradusă repede din italiană în engleză, franceză și germană. Cartea îi era dedicată lui Lord Bute, fostul prim-ministru al Angliei și unul dintre patronii expediției, iar Fortis a schițat geografia culturală a călătoriilor sale când a scris: „Curiozitatea intelectuală și Generozitatea Domniei Voastre, atât de bine cunoscute în Părțile Șlefuite ale Europei, au fost cele care m-au îndemnat la început să traversez Adriatica.“⁷⁵ „Părțile șlefuite ale Europei“ (în originalul italian *l'Europa colta*) cuprindeau implicit atât Italia lui Fortis, cât

și Anglia lui Bute, dar Marea Adriatică era pomenită ca fiind hotarul care le separa de părțile mai puțin cultivate, mai puțin șlefuite. De cealaltă parte a ei, Fortis i-a găsit pe morlahi.

Michèle Duchet, în *Anthropologie et histoire au siècle des lumières* (*Antropologie și istorie în Secolul Luminilor*), a analizat originile din secolul al XVIII-lea ale antropologiei moderne. Giuseppe Cocchiara, în *Storia del folklore in Europa* (*Istoria folclorului în Europa*), a argumentat convingător în favoarea importanței secolului al XVIII-lea, culminând cu Herder, pentru configurarea folcloristicii moderne.⁷⁶ Atît antropologia, cît și folclorul își vor căpăta statutul meritat ca discipline științifice în secolul al XIX-lea, dar în secolul al XVIII-lea, poate în primul rînd pentru că granițele lor academice nu erau încă definite clar, amîndouă au jucat un rol în evoluția ideii de Europa de Est. Voltaire, regîndind istoria ca pe o istorie a moravurilor și a obiceiurilor, *moeurs*, a arătat calea de la istorie la antropologie. În istoricul său *Eseu despre moravuri* putea să-și închipuie Europa — „de la Petersburg la Madrid“ — progresînd ca un întreg în cursul istoriei moderne, „mai bine populată, mai civilizată, mai bogată, mai luminată“, dar putea să folosească aceleași *moeurs* ca un standard pentru a marca împărțirea Europei, separînd „partea noastră a Europei“ de țări precum Tracia și Hoarda.⁷⁷

Interesul pentru moravurile Europei a devenit și mai puternic datorită studiilor iluministe asupra altor continente. David Spadafora, în *The Idea of Progress* (*Ideea de progres*), a arătat importanța iluminiștilor scoțieni — printre care Adam Ferguson, John Millar și Lord Kames, precum și David Hume și Adam Smith — care au scris despre „progresul culturii umane“ și au descris etapele societății de la barbarie la civilizație. P. J. Marshall și Glyndwr Williams, în *The Great Map of Mankind* (*Marea hartă a umanității*), au studiat evoluția perspectivelor englezești asupra Asiei, Americii, Africii și Pacificului în secolul al XVIII-lea. Herder a folosit expresia „harta umanității“ (*Die Karte der Menschheit*) într-un eseu din 1777, iar Marshall și Williams și-au luat titlul și motoul de la Edmund Burke, care a folosit aceeași expresie în același an:

Acum Marea Hartă a Umanității este desfășurată dintr-o dată; și nu există nici un stadiu sau Grad de barbarie și nici un fel de rafinament pe care să nu le avem în aceeași clipă sub Ochi. Civilitatea europeană, atît de

diferită de cea chineză; barbaria Hoardei și cea a Arabiei. Sălbăticia Americii de Nord și cea a Noii Zeelande.⁷⁸

Burke scotea astfel în evidență înmulțirea cunoștințelor și lărgirea perspectivei, care îmbrățișa întregul glob în secolul său. Mai târziu, când a vrut să scoată Polonia din atenția englezilor, a trebuit s-o mute pe lună. Dezvoltarea unei perspective antropologice asupra Europei de Est în Epoca Luminilor a avut loc în contextul cartografierii civilizației și barbariei pe întregul glob. Cazul Europei de Est era special pentru că ea făcea parte din Europa; nu era, desigur, una dintre părțile cultivate, dar morlahii barbari se găseau nu în Noua Zeelandă, nici măcar în Tartaria, ci doar de cealaltă parte a Mării Adriatice.

Fortis s-a născut la Padova în 1741 (cu trei ani înaintea lui Herder) și a devenit preot din adolescență. A preferat totuși studiul geologiei celui al teologiei și a sfârșit prin a fonda în 1768 la Veneția un jurnal iluminist, *Europa Letteraria* (*Europa literară*). Inițial, concepția sa asupra Europei a fost cea italiană clasică, o Europă orientată pe axa sud-nord. Roma era „capitala lumii“, dar o „tristă capitală“ pentru el, un preot lipsit de entuziasm; în jurnalul său îi îndemna pe italieni să nu îi disprețuiască pe „locuitorii Nordului“, care curînd puteau să știe destul „ca să ne disprețuiască pe noi“ în schimb. Expediția în Dalmația din 1770 avea să reunească Nordul și Sudul, pe englezi și pe italieni, într-o perspectivă occidentală comună de condescendență culturală, pentru studierea științifică a estului. Înainte ca această ocazie să i se prezinte, Fortis s-a distins printr-un poem cu subiect geologic, „De' cataclismi sofferti dal nostro pianeta“ („Despre cataclisme suferite de planeta noastră“), și o satiră anticlericală ireverențioasă, „Lettera d'un prete montagnuolo sopra la questione del battesimo degli aborti“ („Scrisoarea unui preot de la munte în chestiunea botezării avortonilor“), compusă în 1769. Fortis a plecat de la Veneția în Dalmația în anul următor.⁷⁹

Voltaire, în *Eseu despre moravuri*, a asociat Dalmația cu cele mai îndepărtate țări din Europa de Est, desemnînd „o parte a Dalmației, nordul Poloniei, malurile Donului și țara roditoare a Ucrainei“ ca un teritoriu de colonizat, unde oamenii „căutau pămînturi într-un nou univers, la marginile celui vechi“. Fortis, a cărui lucrare

despre morlahi a fost prezentată și ca un eseu despre moravuri, făcea aceeași asociație între Dalmația și Europa de Est.

Am văzut obiceiuri, poezie, muzică, haine și locuințe tot atît de tătărești pe cît ar fi fost în Siberia. Pentru istoria naturală, țara aceasta este o comoră, așa cum este și pentru călătorii pe care noi îi numim cultivați. Pe lîngă aceste avantaje, l-am adus cu mine și pe acela de a cîrpi (*cinguettar*) acum destul de bine în slavă.⁸⁰

Ca și Herder, Fortis, chiar din Dalmația, putea să vadă înălțimile tătară dominînd Europa de Est, exercitînd în acest caz o vagă influență antropologică și folclorică asupra obiceiurilor, poeziei, muzicii și portului — după cum se vedeau ele din perspectiva „pe care noi o numim cultivată”. Fortis specula chiar că „ultima revărsare a tătarilor” din epoca lui Genghis-Han lăsase în Dalmația tătari și calmuci care „încă mai puteau fi distinși”. Dar, folosind criteriul lingvistic, limba lor slavă îi plasa mai precis pe morlahi în contextul Europei de Est. Limba constituia și o cheie pentru înțelegerea istoriei lor antice, în care originea morlahilor era „învăluită în întunericul epocilor barbare, împreună cu cea a multor altor nații, semănînd atît de bine cu ele în privința obiceiurilor și a limbii, încît toți acești oameni puteau fi luați drept un singur popor, răspîndit pe întinderile de la coastele mării noastre pînă la Oceanul Înghețat”. Aceasta era Europa de Est, unitară din punct de vedere etnografic de la Marea Adriatică la Oceanul Înghețat, populată cu multă vreme în urmă prin „emigrațiile diferitelor triburi de slavi, care, sub numele de sciți, geți, goți, huni, slavini, croați, avari și vandali au năpădit provinciile romane”. După ce stabilise unitatea Europei de Est de la Marea Adriatică pînă la Oceanul Înghețat, Fortis a luat în discuție cealaltă dimensiune a ei, de la Marea Adriatică la Marea Neagră. Popoarele barbare pe care le enumera erau cele ale căror vestigii fuseseră găsite de Peyssonnel la Marea Neagră, iar Fortis se întreba dacă morlahii puteau să fi venit și ei din aceeași regiune. În sprijinul acestei speculații aducea o analiză etimologică, interpretînd cuvîntul „morlahi” ca „mor-vlahi”, adică vlahi negri de la Marea Neagră. Insista însă că morlahii nu erau de rasă neagră, ci erau „la fel de albi ca și italienii”⁸¹. Faptul că o

asemenea asigurare părea necesară sugera că cititorii săi ar fi putut presupune contrariul.

Introducerea la discuția lui Fortis despre morlahi era intitulată „Moravurile morlahilor“, iar autorul li se adresa cititorilor săi presupunînd că ei cunoșteau legenda întunecată a acestui popor.

Fără îndoială i-ați auzit pe morlahi descriși ca o rasă de oameni feroși, lipsiți de rațiune și de umanitate și capabili de orice fărădelege. Locuitorii coastei Dalmației spun multe povești înspăimîntătoare despre cruzimea acestor oameni, care, împinși de pofta jafului, comit adesea cele mai cumplite excese de violență, prin foc și sabie.⁸²

Presupunerea că cititorii săi cunoșteau legenda morlahilor i se poate părea ciudată cititorului din secolul al XX-lea al lui Fortis, pentru că astăzi puțini sînt cei care au auzit vreodată de morlahi. Chiar și atunci cînd Fortis s-a dus în Dalmația în 1770 legenda lor nu era probabil cunoscută decît pe malurile Mării Adriatice, iar credința că numele lor va trezi groaza în sufletele cititorilor săi putea fi ade-vărată numai în contextul primei ediții italiene, publicată la Veneția. Lucrarea lui Fortis a fost cea care a făcut din morlahi un subiect de interes internațional. Căderea lor ulterioară în uitare sugerează capacitatea specială a Europei de Est de a aprinde imaginația Europei de Vest în Epoca Luminilor, mai ales cînd era vorba de niște barbari descoperiți atît de aproape de casă.

Legenda morlahilor, pe care cititorii lui Fortis trebuiau să o cunoască, era în linii mari foarte asemănătoare cu descrierea defăimătoare, la acea vreme încă nepublicată, făcută de Edward Gibbon despre slavii din Antichitate — „un popor care jefuia nepedepsit orașele Iliriei și Traciei“ și care își ucidea dușmanii cu „o cruzime premeditată și nemotivată“. Această asemănare sugerează complexa convergență dintre istoria antică și antropologia modernă care a stat la baza perspectivei Iluminismului asupra barbariei din Europa de Est. Fortis însuși și-a declarat intenția de a schimba prejudecățile cititorilor săi în privința morlahilor, considerînd-o ca „o datorie care îmi revine, să scriu ce am văzut cu ochii mei referitor la obiceiurile și înclinațiile lor și astfel să justific această națiune“⁸³. Această justificare era prin esență o lucrare de antropologie modernă, cuprinzînd o trecere în revistă a virtuților morale și domestice,

a prieteniiilor și a certurilor, a talentelor și a artelor, a superstițiilor și a moravurilor, a căsătoriei și a procreării, a mîncărilor și a îmbrăcămînții, a muzicii și a dansului — și în sfîrșit a înmormîntărilor. Oricît de antropologic pare acest program, Fortis însuși nu a folosit cuvîntul „antropologie“, care la sfîrșitul secolului al XVIII-lea abia intra în uz ca neologism cu sensul lui modern. Sensul teologic original al cuvîntului se referea la atribuirea de calități umane lui Dumnezeu, dar în 1788 o lucrare intitulată *Anthropologie, ou Science Générale de l'homme* (*Antropologie, sau știința generală a omului*) de Alexandre-César Chavannes i-a dat cuvîntului înțelesul său modern.⁸⁴ În contextul creșterii interesului secolului pentru popoarele sălbatice și „harta umanității“, acesta era un nume folositor pentru o știință care deja începuse să se dezvolte.

Discutînd „virtuțile morale și domestice“ ale morlahilor, Fortis admitea că acestea erau „diferite de ale noastre“, dar, dînd frazei o întorsătură rousseauistă, le declara de fapt superioare prin „sinceritatea, încrederea și onestitatea“ lor — de care negustorii italieni profitau fără scrupule. Morlahii erau „ospitalieri și generoși din fire“, așa cum constatase Fortis, care trăise printre ei ca străin. La plecarea de la una dintre gazdele sale, Fortis i-a schițat portretul, ca să-l aibă ca suvenir, „ca, în ciuda mării și a munților care ne despărteau, să am plăcerea de a-l privi măcar în tablou“, dar și ca un document antropologic ce urma să fie publicat în carte. Tot în spiritul lui Rousseau, Fortis declara că „prietenia, care printre noi e supusă schimbării pentru cele mai mărunte motive, este durabilă printre morlahi“, fiind chiar confirmată printr-un sacru și solemn „ritual sclavon“. Fortis părea să fie de acord cu părerea „bătrînilor morlahi, care atribuie pervertirea conaționalilor lor legăturilor cu italienii“. El credea și că „vinul și lichiorurile tari, de care această națiune începe să abuzeze zilnic, după exemplul nostru, vor produce, desigur, aceleași efecte rele ca și printre noi“. Civilizația „Europei culte“, a „părților șlefuite“, era astfel concepută ca un factor de corupere și pervertire a moralității naturale a unui popor primitiv admirabil. Fortis recunoștea că morlahii erau uneori cruzi și barbari în vendetele lor ereditare, dar afirma că auzise că în Albania „efectele răzbnării sînt încă și mai cumplite“⁸⁵. Dacă morlahii ofereau un exemplu de barbari aflați doar

de cealaltă parte a Mării Adriatice față de Veneția, Albania, situată mai departe de-a lungul aceleiași coaste, promitea un tablou și mai spectaculos al barbariei.

„În ciuda dispoziției lor minunate de a învăța orice meșteșug — scria Fortis —, morlahii au cele mai greșite noțiuni de agricultură și sînt foarte nepricepuți la creșterea vitelor.“ Descrierea înapoierii lor economice mergea mîna în mîna cu o profundă convingere că erau foarte ușor de instruit și, prin urmare, capabili de a se îndrepta și de a evolua. „Au o venerație deosebită pentru vechile obiceiuri — scria el — și pînă acum puțini au încercat să îi facă să renunțe la vechile prejudecăți sau să-i învețe metode mai bune.“ Luînd aici o poziție diferită de cea a lui Rousseau, Fortis părea lipsit de sentimentalism în privința „vechilor obiceiuri“, prețuite doar pentru ele însele. De fapt, Rousseau scria despre Polonia chiar atunci cînd Fortis călătorea prin Dalmația. „Plugurile lor și alte unelte agricole par să fie de cea mai primitivă concepție“, observa Fortis despre morlahi, și în plus „meșteșugul croitorului se mărginește la tipare vechi și de neschimbat“. Prevestind preocupările folcloriștilor moderni, Fortis observa că „femeile morlahe sînt iscusite la brodat și tricotat“. Cît despre munca lăptarilor, brînză și untul produse de ei „ar fi acceptabile, dacă ar fi făcute mai curat“⁸⁶.

Fiind un savant al Iluminismului, Fortis a dedicat o secțiune specială „superstițiilor morlahilor“, discutînd credința lor în vampiri și în vrăjitoare și povestind asemenea lucruri cu ironia omului luminat:

Femeile, așa cum se poate firește presupune, sînt de o sută de ori mai fricoase și mai înclinate să aibă vedenii decît bărbații; iar unele dintre ele, auzindu-se adesea numite vrăjitoare, chiar cred că asta sînt. Vrăjitoarele bătrîne știu multe descîntece; și unul dintre cele mai cunoscute este cum să ia laptele de la vacile altor oameni, dîndu-l vacilor lor. Dar pot să facă isprăvi și mai curioase decît aceasta; și știu un tînr a cărui inimă a fost scoasă de două vrăjitoare, pe cînd el dormea adînc, ca să i-o frigă și s-o mănînce.⁸⁷

Din atitudinea ușor condescendentă a lui Fortis cu greu s-ar putea ghici că Europa de Vest tocmai ieșise, cu un secol în urmă, din cea mai lungă, mai larg răspîndită și mai ucigașă manie a vrăjitoarelor din istorie, cînd credința în vrăjitoare era în floare la toate nivelurile

sociale și culturale. Ideea că asemenea credințe erau la ele acasă în Europa de Est părea să-i convină lui Fortis. Lucru interesant, istoricul italian Carlo Ginzburg a făcut speculația că originile folclorice ale credințelor în vrăjitoare din Europa pot fi găsite în Europa de Est (mai ales în Dalmația), unde au apărut datorită unor vechi influențe scitice și siberiene. Aceste „Ipoteze eurasiatice“ din secolul al XX-lea urmează îndeaproape modelul Europei de Est concepute de Iluminism, cu țările ei aflate în umbra amenințătoare a înălțimilor tătare și a hoardelor scitice.

Anticlericalismul lui l-a făcut pe Fortis să-i includă pe preoții morlahilor printre factorii care întrețineau superstițiile. Existau atât biserici romano-catolice, cât și ortodoxe, iar dacă Fortis avea cumva o prejudecată în favoarea bisericii sale, aceasta s-a arătat numai în observația că bisericile catolice păreau mai puțin murdare. Poveștea că preoții exploatau în general „credulitatea prostească“ a popoului, vînzîndu-le, de pildă, „pergamente superstițioase“. În plus, dînd un detaliu care se potrivea perfect cu alte relatări despre Europa de Est din secolul al XVIII-lea, afirma că preoții chiar își băteau enoriașii, ca „să îndrepte cu ciomagul trupurile oițelor care greșeau“. Ca și Tott în Moldova și Coxe în Rusia, Fortis a descoperit pedepsele corporale ca pe unul dintre aspectele cele mai frapante ale Europei de Est.

Fortis nu ezita să-i numească pe morlahi barbari, deși o asemenea afirmație era însoțită de unele rezerve. Bonetele stacojii purtate de fete ca „semn al virginității“ erau descrise cu ornamentele lor complicate făcute din monede, scoici, mărgelile, pene, „tot felul de fleacuri strălucitoare“, „ca să captiveze și să rețină privirile celor din preajmă, prin mulțimea podoabelor și zgomotul pe care îl fac la cea mai mică mișcare a capului“. După ce atrăsese atenția cititorilor săi asupra fecioarelor morlahe, Fortis a recunoscut că „în varietatea acelor podoabe ciudate și barbare se vede uneori un gust nu lipsit de eleganță“. Cît despre părul lor, „întotdeauna au medalii, mărgelile sau monede găurite pe care sînt întoarse șuvițele de păr, în felul tătarilor sau al americanilor“. Asocierea morlahilor cu tătarii nu era decît o repetare a formulei tradiționale pentru popoarele din Europa de Est; cealaltă corelație, dintre tătari și amerindieni, era o „întorsătură“ suplimentară prin care antropologia

secolului al XVIII-lea încerca să-și consolideze noțiunea de barbarie. Când o fecioară morlahă se mărita, ceremonia era „celebrată printre zgomotele muschetelor, pistoalelor, strigăte barbare și aclamații“. Consumarea căsătoriei era anunțată cu o împușcătură de pistol. Un obicei de nuntă pe care Fortis l-a găsit „sălbatic și brutal“ cerea ca mirele să o bată sau să o lovească pe mireasă cu piciorul — „sau vreo altă dovadă de galanterie“ — dar, urmînd ideile încetățenite ale secolului său despre Europa de Est, italianul trăgea concluzia că „femeilor morlahe și poate celei mai mari părți a dalmaților, cu excepția locuitorilor orașelor, nu le displace o bătaie“.⁹⁰

Felul în care se nășteau copiii morlahilor „ar fi considerat extraordinar la noi“, comenta Fortis, pentru că femeia „năștea adesea pe cîmp, sau pe drum, fără ajutor“ și apoi „se întoarce în ziua următoare la munca ei obișnuită sau se duce să-și hrănească turma“. O asemenea vigoare fizică era însă mai puțin uimitoare decît acrobațiile pe care le făceau cînd își alăptau copiii: „Lungimea uluitoare a sînilor femeilor morlahe este oarecum extraordinară; pentru că e foarte sigur că pot da să sugă copiilor ținîndu-i în spate sau la subsuoară.“ Fortis nu a afirmat însă că ar fi văzut această ispravă. Cît despre ciudățeniile din înfățișarea bărbaților morlahi, a menționat că „se rad în cap, lăsînd doar un smoc de păr în spate, ca polonezii și tătarii“⁹¹. Nu avem nici un motiv să credem că Fortis a fost vreodată în Polonia sau în ținuturile tătărești, iar această asocieri constituia încă una dintre formulele convenționale prin care era definită Europa de Est.

Publicarea *Călătoriilor în Dalmația* ale lui Fortis a stîrnit în Italia controverse științifice în privința morlahilor și imediat au apărut două lucrări critice scrise de doi dalmați care credeau că știau mai mult despre acest subiect decît Fortis. Pietro Nutrizio Grisogono a publicat *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia (Reflecții asupra condiției prezente a Dalmației)* la Florența în 1775, iar Giovanni Lovrich a scris *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis (Observații asupra unor diverse fragmente ale Călătoriilor în Dalmația ale lui Signor Abate Alberto Fortis)*, apărută la Veneția în 1776. Lovrich se considera expert în primul rînd în „Obiceiurile

morlahilor“ și l-a contrazis pe Fortis în privința câtorva detalii. De pildă, el considera imposibil ca femeile morlahe să-și alăpteze copiii ținându-i în spate sau la subsuoară. Căutînd nod în papură, Lovrich insista că smocul morlahilor nu era tocmai al fel cu cel al polonezilor sau al tătarilor, ci puțin mai lung. Lovrich nu a pus însă la îndoială distincția ierarhizantă dintre morlahi și „națiunile cultivate, șlefuite“, din a căror perspectivă cei dintîi apăreau „ciudați și barbari“. ⁹² Fortis a folosit prilejul de a-i răspunde lui Lovrich într-o „predică“ batjocoritoare publicată la Modena în 1777.

Pe lîngă controversa științifică din Italia, a existat și o controversă politică legată de publicarea cărții lui Fortis la Veneția. Pentru că, deși Voltaire putea să asocieze Dalmația cu Polonia și cu Ucraina, iar Fortis indica un teritoriu atît de îndepărtat ca Siberia, de fapt Dalmația era guvernată de venețieni, făcînd parte din imperiul lor adriatic. Din acest punct de vedere, dezvăluirile lui Fortis despre barbaria din Dalmația sugerau o neglijență administrativă și erau prin urmare stîngenitoare — cu atît mai mult atunci cînd au devenit faimoase în toată Europa, fiind traduse în atîtea limbi. Fortis nu a mai primit catedra de profesor la Padova la care aspira. Unul dintre cei care au vorbit împotriva lui Fortis la Veneția a fost poetul și dramaturgul Carlo Gozzi, conservator convins, ostil Iluminismului. Cauza sa artistică era reînvierea *commediei dell'arte* și, departe de spiritul antropologiei științifice, piesele sale, precum *Il re cervo* (*Regele cerb*), *La donna serpente* (*Femeia șarpe*) și *Turandot* erau basme dramatizate, bogate în motive fabuloase, fantastice și orientale. Dar acuzația pe care i-a adresat-o lui Fortis a fost înțelegerea greșită a responsabilităților imperiului: „Nu cred că abatele Fortis, față de a căruia inteligență trebuie să avem toată stima, a binevoit să-și amintească faptul că, spre a introduce în Dalmația venețiană și în Albania toate binefacerile care sînt aduse de hărmicie, ar trebui început prin a răspîndi, puțin cîte puțin, insistînd asupra obiceiurilor și a credințelor, o moralitate bună, eficientă, care să pregătească mințile, spiritele și inimile pentru rațiune și ascultare.“ ⁹³

În 1780 Fortis a publicat la Neapole lucrarea *Della coltura del castagno da introdursi nella Dalmazia* (*Despre cultivarea castanului pentru a fi introdus în Dalmația*). El nu urmărea progresul

agricol și economic al morlahilor, ci spera mai degrabă să-i ajute să se întoarcă la viața primitivă pe care o considera ideală pentru ei. Cultivînd castani, țăranul morlah putea fi „luat de la plugul pe care nu știe cum să-l folosească și redat vieții pastorale, singura care se potrivește cu nepăsarea și originea sa nomadă”⁹⁴. În 1784 Fortis și-a îndreptat atenția asupra Italiei de Sud și a publicat *Lettere geografico-fisiche sopra la Calabria e la Puglia* (*Scrisori geografico-fizice despre Calabria și Puglia*). În 1787 a scris *Del nitro minerale* (*Despre nitrații minerali*), reflecțiile sale științifice asupra îngrășămintelor chimice. Acuzat de iacobinism, a părăsit Italia în 1796, mergînd în Franța, unde a obținut o recunoaștere oficială sub regimul lui Napoleon, prin bunăvoința căruia și-au găsit un loc atît de mulți experți în Europa de Est din secolul al XVIII-lea. Fortis a murit la Bologna în 1803 și șase ani mai tîrziu, în 1809, Napoleon a alipit Dalmația Imperiului Francez ca una dintre provinciile Iliriei.

„Muzică și poezie, dansuri și distracții”

Călătoriile lui Fortis prin Dalmația au fost traduse din italiană în engleză, franceză și germană, iar povestirea sa despre morlahi și-a lăsat cea mai adîncă amprentă asupra istoriei intelectuale a secolului al XVIII-lea nu în Italia, deși a provocat controverse aici, nu în Anglia, deși Lord Bute a finanțat expediția, iar cartea i-a fost dedicată, și nici în Franța, deși Napoleon avea să îi acorde onoruri preotului italian în ultimii săi ani de viață. Morlahii (și în special relatările lui Fortis despre cîntecele populare și poezia lor) au avut cel mai mare impact în Germania în deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea. Fortis, cu interesul său științific pentru vechile obiceiuri, a dat din întîmplare peste una dintre minele de aur ale folclorului, poezia slavilor sudici.

Morlahii au adunările lor țărănești, mai ales în casele în care sînt mai multe femei tinere; și în aceste adunări amintirea anticelor istorii naționale este perpetuată. Un muzicant e mereu prezent la aceste întîlniri și cîntă vechile *pisme* sau cîntece, acompaniindu-se la un instrument numit *guzlă*, care nu are decît o coardă, făcută din multe fire de păr de cal. Melodia pe care sînt cîntate aceste cîntece eroice este foarte tristă și monotonă;

în plus, ei cîntă puțin pe nas, ceea ce se armonizează foarte bine cu instrumentul lor.⁹⁵

Fortis însuși părea să fie plictisit, chiar atunci cînd făcea importanta descoperire a acestor cîntece, iar comentariul despre interpretarea lor „pe nas“ indica deja atitudinea sa condescendentă.

Dar aceste cîntece au un puternic efect asupra minților ascultătorilor, care se chinuie să le învețe pe dinafară; și i-am văzut pe unii suspinînd și plîngînd la cîte un pasaj care mie nu mi se părea cîtuși de puțin mișcător. Poate forța cuvintelor ilire, înțelese mai bine de morlahi, producea acest efect; și poate că — lucru care mi se pare mai probabil — mințile lor necultivate, împovărate de puține idei, erau, pesemne, mai lesne impresionate de orice întorsătură de vorbe care li se părea deosebită.⁹⁶

Natura acestor cîntece și mai ales reacția emoțională a ascultătorilor subliniau pentru Fortis diferența dintre gustul său poetic rafinat și „mințile lor necultivate, împovărate de puține idei“. Deși poate nu înțelegea cuvintele ilire la fel de bine ca morlahii, Fortis știa acum să „ciripească“ în limba slavă, așa că a tradus în italiană și a publicat unele dintre aceste cîntece, cu un avertisment: „Cine le citește sau le ascultă trebuie să se mulțumească să suplinească lipsa de detalii și de precizie, pe care morlahii le neglijează și cărora națiunile civilizate ale Europei le acordă mare atenție.“⁹⁷ În ultimă instanță, Fortis interpreta poezia ca pe o dovadă a prăpastiei care despărțea națiunile civilizate ale Europei de Vest de celelalte, scoțînd în evidență alteritatea Europei de Est.

În 1775, Goethe a scris un poem precizînd în legătură cu el „aus dem Morlackischen“ „din limba morlahilor“. Apoi în 1779, Herder a publicat a doua parte din *Volkslieder*, culegerea sa de cîntece populare. În ciuda profeției lui, volumul nu conținea nimic din Rusia, Polonia sau Ucraina, dar erau cîteva cîntece din „Morlackische Geschichte“, „istoria morlahilor“. Herder explica într-o notă că acestea proveneau din traduceri în italiană ale lui Fortis, care au fost probabil și sursa de inspirație a lui Goethe. Morlahii îi ofereau lui Goethe un pretext pentru niște efecte poetice rafinate, bazate pe asociații otomane și orientale:

*Was ist Weisses dort am grünen Walde?
Ist es Schnee wohl oder sind es Schwäne?*

*Wär es Schnee, er wäre weggeschmolzen;
 Wärens Schwäne, wären weggeflogen.
 Ist kein Schnee nicht, es sind keine Schwäne,
 's ist der Glanz der Zelten Asan Aga.*

[Ce este alb acolo în pădurea verde?
 Este zăpadă sau sînt lebede?
 Dacă ar fi zăpadă, s-ar fi topit;
 Dacă ar fi lebede, ar fi zburat.
 Nu este zăpadă, nu sînt lebede,
 Este strălucirea corturilor lui Hasan Aga.]⁹⁸

Pe de altă parte, pentru Herder, morlahii nu erau orientali, ci slavi, iar el a ales un poem despre „Radoslaus“, care se încheia cu venirea unui „rege al slavilor“. Astfel morlahii, studiați și făcuți cunoscuți de Fortis ca un popor aproape barbar, au reapărut la cel mai înalt nivel al culturii germane din secolul al XVIII-lea. Goethe avea să-și păstreze entuziasmul pentru poezia slavilor sudici în secolul al XIX-lea, cînd savantul sîrb Vuk Karadžić a publicat în 1814 la Viena „O scurtă culegere de cîntece slavono-sîrbe ale oamenilor de rînd“, care a atras atenția Europei romantice.⁹⁹

Aprecierile lui Fortis privitoare la folclorul dalmat din deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea, cu toată condescendența lor, arătau totuși o evoluție clară a sensibilității în comparație cu observațiile lui Boscovich din Bulgaria în deceniul al șaptelea. Și Boscovich era un preot și om de știință care călătorea prin „regiuni barbare, cu diverse obiceiuri și datini“. În Bulgaria a văzut și a descris un dans popular balcanic, într-o zi cînd „noroii era atît de adînc în fața caselor și prin tot satul că nu puteai să ieși din ele“. Aceasta n-a reprezentat un obstacol pentru dansatori, care „au venit de la țară ca să cînte și să danseze în noroiul acela, dacă putem numi dans mișcarea foarte lentă pe care o făceau, ținîndu-se strîns de brațe și mergînd înapoi aproape tot atît de mult ca și înainte“. Această relatare, deși destul de atentă la detaliile fundamentale, făcea ca dansul, care se desfășura în noroi, să-și piardă orice prestigiu. Boscovich își mai exprima o rezervă în privința acestui eveniment, întrebîndu-se dacă putea fi numit dans, iar cuvintele „mergînd înapoi aproape tot atît de mult ca și înainte“ sugerau o interpretare metaforică a dansului în conformitate cu ideile secolului al XVIII-lea

despre civilizația din Europa de Est. În ziua următoare s-a cîntat în noroi: „O ploaie puternică s-a abătut de dincolo de munți, iar cînd s-a terminat au venit din sat niște oameni ca să ne amuze cu niște cîntece barbare, zise din gură și la instrumente, ca să primească un bacșiș.“¹⁰⁰ Nu avem aici o descriere comparabilă cu relatarea minuțioasă a lui Fortis despre cîntecele populare ale morlahilor. În Bulgaria, Boscovich s-a trezit în „regiuni barbare“ și a calificat fără ezitare ceea ce auzea ca fiind „cîntece barbare, zise din gură și la instrumente“. Bacșișul lui a fost probabil unul nu prea generos.

Fortis, în relatarea sa despre cîntecele dalmate din deceniul următor, le aprecia mai mult din punct de vedere artistic și le descria cu mai multă grijă. „Am tradus mai multe cîntece eroice de ale morlahilor — scria el —, și unele dintre ele mi se par deopotrivă bine aduse din condei și interesante.“ Compara defavorabil cîntecele morlahilor cu „poemele faimosului bard scoțian, pe care am avut de curînd plăcerea să le vedem traduse în limba noastră“, adică poemele lui Ossian. „Descoperirea“ lui Ossian de către James Macpherson din 1762 a fost un eveniment internațional senzațional în istoria folclorului în secolul al XVIII-lea; printre cei care și-au exprimat entuziasmul s-au găsit atît Goethe, cît și Herder, așa că Fortis, făcînd din poemele lui Ossian standardul său de referință, a arătat că împărtășea și cunoștea foarte bine pasiunile folclorice ale generației sale. Abia în secolul al XIX-lea s-a stabilit că poemele lui Ossian nu fuseseră compuse de celți în Antichitate, ci îi aparțineau lui Macpherson, fiind un fals strălucit, cu o enormă influență. Cîntecele morlahilor erau în realitate mai vechi și mai autentice, iar Fortis, deși îl admira pe Ossian mai mult, admitea că „poezia morlahă nu este lipsită de valoare; și are, cel puțin, simplitatea epocii homerice, slujind pentru a ilustra moravurile națiunii“¹⁰¹.

Fortis făcea o descriere deosebit de vie a felului în care morlahii își răspundeau cîntînd în munți:

Un morlah călătorește prin munții pustii cîntînd, mai ales noaptea, despre vitejiile regilor *slavi* din vechime [...] și dacă un altul se întîmplă să meargă pe un munte alăturat repetă versul pe care celălalt tocmai l-a cîntat, iar această alternare continuă atît timp cît se pot auzi unul pe altul. Un urlat puternic și lung, care este un *o!* cu modulații barbare, precedă întotdeauna versul, ale cărui cuvinte sînt pronunțate rapid, aproape fără

vreo modulație, aceasta fiind păstrată pentru ultima silabă, și se termină cu un alt urlet lung, în loc de tril, care devine tot mai puternic, atît cît îl ține răsuflarea.¹⁰²

Era o analiză folclorică destul de detaliată, acordînd atenție subtilităților care țineau de repetiție și modulare. Dar urletul era descris ca avînd „modulații barbare“, iar relatarea lui Fortis despre dansurile morlahilor, la fel de atentă la detaliile de formă, sugera de asemenea barbaria lor:

Dansează în sunetul unui cimpoi însoțit de vocile cîntăreților un dans favorit, pe care îl numesc *kolo*, sau cerc, care se transformă repede în *skocci-gosi*, adică dans înalt. Toți dansatorii, bărbați și femei, luîndu-se de mîini, fac un cerc și se învîrt încet după sunetele ascuțite ale instrumentului. Apoi cercul își schimbă forma uneori într-o elipsă, iar alteori într-un pătrat, pe măsură ce dansul se întetește; și în cele din urmă se transformă în cele mai violente salturi și sărituri, la care iau parte și femeile, iar totul devine o sălbatică învălmășeală. Morlahii sînt transportați de acest dans primitiv într-un mod incredibil, pentru că nici oboseala de peste zi, nici o călătorie lungă, nici măcar foamea nu-i pot opri să-l danseze sau să continue timp de cîteva ore, aproape fără pauză, această activitate violentă.¹⁰³

Aici Fortis își încheia secțiunea despre „Muzică și poezie, dansuri și distracții“, pentru a o începe pe următoarea despre „Arta medicală la morlahi“ cu observația că „se întîmplă destul de des ca febrele inflamatorii să fie consecința directă a dansurilor violente pe care tocmai le-am menționat“¹⁰⁴. Introducerea numelor slave ale dansurilor și descrierea formei schimbătoare a cercului era din nou un exemplu de bună analiză folclorică, dar observațiile sale deveneau dezordonate o dată cu dansul, cînd el construia hiperbole, subliniind învălmășeala, extazul și febra. „Dansul primitiv“ era interpretat într-un mod conform cu ceea ce Fortis considera primitivismul morlahilor.

Exact în perioada în care Fortis își făcea cercetările, la Paris a fost publicată, în 1772, o hartă a Europei dedicată lui „Monseigneur le Dauphin“, cu doi ani înainte ca delfinul să devină regele Ludovic al XVI-lea. Pe marginile hărții popoarele Europei erau descrise

* Delfin, titlu dat în Franța prințului moștenitor. (N. t.)

pe scurt în câteva propoziții, iar aceste descrieri erau însoțite de desene adecvate. Ilustrația pentru unguri înfățișa niște bărbați care dansau cu săbii, iar textul menționa că „au un dans ciudat, întorcându-se și sărind în aer cu o uimitoare sprinteneală, în timp ce își încrucișează săbiile, pe care le țin în mâini scoase din teacă“. Ungurii lui Gibbon beau sînge, jefuiau cu iuțeala sciților și mînuiau ucigătorul arc tătăresc. Dar cînd ungurii erau reprezentați dansînd cu săbiile lor, tot ceea ce conota sălbăcie devenea inofensiv și amuzant și în felul acesta gustul pentru folclor al secolului al XVIII-lea a contribuit la stăpînirea Europei de Est. Aceeași hartă din 1772 îi includea pe tătari printre popoarele din Europa — „tătarii mici“ din Crimeea —, dar ei nu erau încă socotiți blînzi și inofensivi: „Cînd năvălesc peste vecinii lor, îi duc pe toți bărbații, femeile și copiii în robie; pe bătrîni îiucid, iar pe ceilalți îi vînd turcilor.“ În desen se vedeau războinici călare printre cadavre, prizonieri și vite. În 1787, cînd Ségur s-a dus în Crimeea împreună cu Ecaterina, tătarii, acum îmblînziți, aveau să facă parte din „spectacolul magnific“ pus în scenă pentru țarină la Sevastopol.¹⁰⁵

Interesului lui Fortis pentru fenomenele folclorice din Dalmația la începutul deceniului al optulea i-a corespuns în ultimii ani ai acestuia activitatea lui Coxe în Rusia. Coxe a călătorit prin Rusia în 1778 și 1779, adică tocmai în anii în care Herder și-a publicat *Volkslieder* în Germania, așa că perioada în care englezul și-a îndreptat atenția asupra cîntecelor rusești a coincis cu cel mai important moment din descoperirea folclorului de către Iluminism. Herder avea nevoie de cîntece rusești pentru culegerea sa, iar în octombrie 1778 a primit o scrisoare de la prietenul și editorul său J. F. Hartknoch, care regreta că „nu este ușor să aduni cîntece populare“ și în plus: „Știi ce eforturi am făcut ca să obțin cîntece rusești“, fără nici un rezultat însă.¹⁰⁶ Exact atunci, tocmai cînd Hartknoch și Herder renunțau, Coxe asculta în Rusia acele cîntece populare de negăsit și astfel relatarea sa despre ele completa într-un fel culegerea lui Herder.

Coxe și-a îndreptat atenția asupra cîntecelor pe cînd mergea de la Smolensk la Moscova, avînd autorizație să rechiziționeze caii care-i trebuiau și sfîrșind prin a recruta și țărani pe post de vizitii. Țăranii mînau „hurducînd trăsura îngrozitor“, cu biciul în mînă,

și „își îndemneau caii cu răcnete și fluierături“. Coxe a observat că „intervalele dintre aceste zgomote erau umplute de cîntat, care este o activitate preferată a rușilor și a fost pomenită de cei mai mulți dintre călătorii care au vizitat această țară“¹⁰⁷. Cîntecul era astfel ritmat de hurducăturile trăsurii pe drumurile cu hîrtoape. Apărea în contextul auditiv al „răcnetelor și fluierăturilor“ și poate, din cînd în cînd, al plesniturilor din bici, cîntecul pîrînd astfel să facă parte din comunicarea lor cu animalele, fiind unul dintre îndemnurile prin care le mînau. Această relatare știrbea din prestigiul folclorului aproape tot atît de mult ca și cea a lui Boscovich, care îi descria pe bulgari dansînd în noroi. De asemenea, asociația pe care o făcea Coxe între cîntat și răcnit nu era departe de asociația lui Fortis între cîntat și urlat.

Coxe discuta apoi obiceiul de-a cînta al țăranilor cu prilejul descrierii unei excursii pe care o făcuse de la Moscova la mînăstirea Sfînta Treime. Din nou era vorba de o chestiune practică, legată de călătorie, iar cîntecul nu era asociat de data aceasta cu mînatul animalelor, ci cu aplicarea unei bătai țăranilor înșiși pentru a-i obliga să-l ajute. Cu acest lucru era însărcinat „prietenul nostru, sergentul“, cu „bîta lui, a cărei elocvență era mai convingătoare decît cele mai aprinse argumente“. Coxe a observat că „mujicii erau fără îndoială obișnuiți cu acest tip de retorică, pentru că o suportau răbdători și cu voie bună, iar în clipa cînd s-au așezat pe capră au început să fluiera și să-și intoneze cîntecele naționale ca de obicei“¹⁰⁸. Sugerînd o legătură strînsă între pedepsele corporale și intonarea cîntecelor naționale, Coxe făcea din folclor un aspect esențial al modului în care călătorul secolului al XVIII-lea percepea Europa de Est. În acest caz, adaptarea biologică a țăranilor la bătaie era dovedită de faptul că începeau să cînte imediat după ce fuseseră bătuți. Cîntecul popular însuși lua parte la un dialog cu „elocvența“ și „retorica“ bîtei, ceea ce făcea din cîntec și din ciomag două expresii complementare ale barbariei.

Asociația de mai sus nu era una întîmplătoare pentru Coxe, apărînd din nou pe drumul de la Moscova la Sankt-Petersburg. De data aceasta, Coxe a început cu prezentarea metodei bîtei, trecînd apoi direct la cea mai amănunțită descriere folclorică a obiceiului rușilor de a cînta pe care a făcut-o vreodată.

După cum am mai observat, pentru un străin care dorește să călătorească repede prin Rusia este absolut necesar nu numai să-și facă rost de un pașaport, ci și de un soldat rus, care, în loc să stea să asculte argumentele țăranilor sau să aștepte mijlocirea înceată a șefului poștei, rezolvă scurt problema prin puternica intervenție a bîtei sale. Mujicii, repede reduși la tăcere de acest mod de argumentare fără cuvinte, își schimbă pretențiile fără nici o greutate, iar caii își fac apariția aproape imediat.

În drumul nostru prin Rusia am fost uimit de înclinația pentru cîntat a localnicilor. Chiar și țăranii care făceau pe vizitiii și pe surugiii, de îndată ce se urcau ca să plece, începeau să cînte o melodie și o continuau, fără cea mai mică pauză, cîteva ore. Dar ce m-a uimit și mai tare a fost că uneori cîntau pe mai multe voci; i-am văzut adesea într-un dialog muzical, punîndu-și întrebări și răspunzîndu-și unul altuia, ca și cum ar fi psalmodiat (dacă pot să spun așa) conversația lor obișnuită. Surugiii *cîntă* de la o oprire la alta; soldații *cîntă* în timp ce mărșăluiesc; țăranii *cîntă* în timpul celor mai grele munci; cîrciumile răsună de melodiile lor vesele; iar în serile fără vînt am auzit adesea aerul vibrînd de cîntările din satele dimprejur.¹⁰⁹

În acest pasaj extraordinar, Coxe era foarte atent la aspectele formale ale cîntecelor rusești, subliniind faptul că erau interpretate pe mai multe voci, ca un dialog. De fapt, el nu putea să comenteze decît chestiunile de formă, pentru că, așa cum ar fi trebuit să le reamintească cititorilor săi, nu înțelegea nici un cuvînt din ceea ce auzea. Lucrul cel mai demn de remarcat la structura narațiunii sale era tranziția bruscă, încă o dată, de la tema pedepselor corporale la cea a cîntecelor populare. Țăranii trebuiau mai întîi să fie „repede reduși la tăcere“ cu bîta și abia atunci puteau să înceapă să cînte; spre sfîrșitul pasajului, Coxe părea chiar să audă întreaga Rusie cîntînd. Cîntecul lor putea să fie un „dialog muzical“, dar numai între ei, pentru că nici un dialog nu era posibil cu drumeții străini, decît poate prin mijlocirea soldatului și a bîtei sale. Relatarea lui Coxe despre muzica populară rusă scotea în evidență judecățile sale la adresa poporului pe care îl întîlnea în călătoriile lui și distanța care îl separa de acest popor. Era tocmai modul în care disciplina în formare a folclorului media în general întîlnirea dintre Europa de Vest și Europa de Est.

Fortis își încheia, într-un mod foarte nimerit, discuția despre morlahi cu un scurt comentariu despre înmormîntările lor, dar și

acest subiect era colorat de limbajul descrierilor sale folclorice. „Familia plînge și urlă peste trupul celui mort“, povestea Fortis. „Sînt cîntate laude celui decedat.“ De la funeralii, Fortis a făcut o tranziție la o concluzie generală, rezumînd ceea ce descrisese ca fiind „cele mai demne de remarcat obiceiuri ale unui popor pînă acum puțin cunoscut diverselor națiuni europene“. Făcînd cunoscute aceste obiceiuri, Fortis se dovedea a fi un antropolog al secolului al XVIII-lea, care își descoperise subiectul foarte aproape, de cealaltă parte a Mării Adriatice, în imperiul venețian, dar evident în afara „Europei cultivate“. Lucrarea sa nu avea însă doar un scop științific: „Voi ști că strădaniile și truda mea nu au fost irosite dacă această povestire vă va amuza și va amuza publicul.“¹¹⁰ Obiceiurile remarcabile puteau fi oricînd interpretate ca fiind amuzante, dar, o dată ce li se adăuga descrierea folclorică a cîntecelor și dansurilor, reprezentarea antropologică a Europei de Est devenea literalmente o operă de divertisment. Ideea de Europa de Est ca domeniu folcloric al cîntului și al dansului, elaborată pentru prima oară în Epoca Luminilor, a supraviețuit pînă în secolul al XX-lea, pînă în zilele noastre. Desigur, folclorul Europei de Est poate fi privit cu sinceră apreciere, dar această apreciere a apărut într-un climat istoric de complexă condescendență, în momentul în care Europa de Est era descoperită la granița geografică dintre Europa și Asia, la granița filozofică dintre civilizație și barbarie și la granița interdisciplinară dintre istoria antică și antropologia modernă.

Popularea Europei de Est Partea a II-a: Moravuri și antropometrie rasială

„Remarcabil de negative“

În 1791, anul în care Johann Gottfried Herder a publicat a patra parte a *Ideilor* sale, cu reflecții și profeții despre slavi, Johann Gottlieb Fichte s-a dus în Polonia. Herder ar fi putut prea bine să călătorească prin Polonia în 1769 în drum spre Franța, dar a preferat să navigheze pe Marea Baltică, abia făcând semn cu mîna Poloniei de pe corabie pe cînd trecea pe lîngă ea, dacă e să ne luăm după jurnalul lui. Mult mai tîrziu, în 1798, Herder a compus un poem în care interpreta împărțirea Poloniei ca un avertisment pentru Germania:

Privește la vecina ta, Polonia, cît de puternică era odinioară,
Și cît de mîndră! Ingenunchează, vai, prădată de bijuterii și de onoare.¹

Încă și mai tîrziu, în 1802, Herder s-a întors la secolul al XVIII-lea și la convențiile Iluminismului ca să scrie un poem despre Stanisław Leszczyński. Un vers îi era adresat Poloniei înseși — „Vai ție, nefericită Polonie!“ —, iar altul lui Leszczyński — „Dar slavă ție, Stanislaus!“ —, continuînd prin a-i lăuda eforturile herculeene, răsplătite printr-un „imperiu al științei și al artei“, nu Polonia, ci Lorena.² Poemul părea într-adevăr să sugereze că Leszczyński era norocos că pierduse Polonia și că Polonia nu era vrednică de un monarh luminat.

Dar Herder era totodată pe deplin conștient că, pentru germanii ca el, Polonia era o țară „vecină“, alăturată și accesibilă din punct de vedere geografic, iar nu una aflată la o distanță atît de mare pe cît i se părea doamnei Geoffrin de la Paris. În 1790, marele Goethe a făcut o excursie de o săptămînă în Polonia, ajungînd pînă la Cracovia, fără să noteze aproape nici una dintre impresiile sale, dar

rezumînd experiența într-o scrisoare către Herder: „În aceste opt zile am văzut multe lucruri remarcabile, deși au fost în cea mai mare parte remarcabil de negative.“³ În anul următor, Fichte, care nu era încă o celebritate literară ca Goethe, ci doar un tânăr filozof cu ambiții, a făcut o călătorie în Polonia pentru a lucra ca preceptor la Varșovia. A stat în Polonia o lună și și-a notat impresiile într-un jurnal. Cu toate că și experiența lui a fost în ansamblu „remarcabil de negativă“, a păstrat în jurnalul său de călătorie toate amănuntele esențiale care, adunate, dădeau imaginea negativă pe care germanii au construit-o despre Polonia în secolul al XVIII-lea. Tocmai pentru că era atît de accesibilă germanilor din punct de vedere geografic, iar în unele privințe intim legată de Germania, Polonia era interpretată ca fiind foarte diferită și înapoiată cu și mai multă patimă intelectuală. În cazul lui Fichte, acest proces apare deosebit de interesant, ca o experiență timpurie, formatoare pentru un filozof care va deveni în cele din urmă, prin *Reden an die deutsche Nation* (*Cuvîntări către națiunea germană*) din 1807 și 1808, un oracol al ideologiei naționalismului german modern.

Fichte a plecat de la Leipzig, din Saxonia, la sfîrșitul lui aprilie și a călătorit spre Polonia prin Silezia, care la acea dată aparținea Prusiei. A notat în jurnalul său că pentru el Polonia începea deja în Silezia, cu mult înainte să ajungă la granița poloneză. În Silezia a văzut „sate mai rele decît cele saxone, care deja par foarte poloneze“. Corelația dintre „rău“ și „polonez“ era clară. Prezența evreilor era de asemenea remarcabilă, iar la han „totul era așa cum nu ar fi fost în Saxonia“. Contempla „adevăratul caracter silezian“ și remarcă: „Te gîndești aici la un german polonez. Doamne, ce diferență!“ (*Gott welcher Abstand!*) După ce a trecut de Breslau, capitala provinciei, Fichte și-a lărgit cadrul analizei pentru a include și chestiuni de economie, etnografie și limbă. Peisajul se schimba; cîmpurile păreau „mai puțin cultivate“, oamenii „mai slavi“ (*slavischer*), limba „mai aspră“. Curînd, a trecut prin „sate poloneze adevărate, care au și nume poloneze“. Populația era în majoritate catolică. Limba vorbită era germană, dar rămînea aproape de neînțeles pentru el (*garnicht mehr zu verstehen*).⁴ Cu toate acestea, nu trecuse încă granița politică dintre Prusia și Polonia.

Silezia face astăzi parte din Polonia. I-a aparținut Poloniei și în Evul Mediu, dar a fost cedată Boemiei în secolul al XIV-lea. A revenit împreună cu Boemia Habsburgilor în secolul al XVI-lea și a fost smulsă din mâinile lor de Frederic cel Mare în 1740, provocând războaie de ani de zile și o necurmată dușmănie între el și Maria Tereza. Cu populația ei mixtă, observată de Fichte în 1791, Silezia a fost împărțită prin plebiscit între Germania și Polonia după Primul Război Mondial, anexată în întregime de Hitler în 1939 și apoi redată complet Poloniei în 1945. În secolul al XVIII-lea, legăturile istorice ale Sileziei cu Polonia și Boemia o situau în umbra Europei de Est, chiar atunci când Frederic institua triumfător dominația prusacă. La Viena, la sfârșitul secolului al XIX-lea, Robert Arnold a scris o carte despre „literatura poloneză” (*Polenlitteratur*) din Germania secolului al XVIII-lea, identificând mai multe puncte importante de contact cultural și de strânse legături ambivalente între Germania și Polonia. Silezia, în primul rând; apoi orașele Gdańsk și Thorn de pe Vistula, unde burghezii germani trăiau sub suzeranitate poloneză, ambele fiind preluate de Frederic la împărțirile din 1772 și, respectiv, 1793. Istoricul Wolfgang Wippermann a cercetat originile unui *Drang nach Osten* german, găsind că în secolul al XVIII-lea savanți din Silezia și din Gdańsk scriau deja despre istoria medievală a Poloniei, scoțind în evidență importanța imigrației germane în Polonia în Evul Mediu.⁵

În secolul al XVIII-lea, editorii și librarii germani din Varșovia au fost foarte activi, aducând în atenția Germaniei literatura și știința poloneză prin „Warschauer Bibliothek” din deceniul al șaselea și „Polnische Bibliothek” din deceniul al nouălea. În Saxonia, locul nașterii lui Fichte, punctul lui de plecare și standardul său de referință, Polonia era privită cu un deosebit interes (ba chiar cu un interes de proprietar). Anul nașterii lui Fichte, 1762, a fost penultimul an al îndelungatei uniuni dinastice dintre Saxonia și Polonia; principii electori ai Saxoniei din dinastia de Wettin au domnit asupra ambelor țări, de la alegerea lui August al II-lea pe tronul Poloniei în 1697 până la moartea fiului său August al III-lea în 1763. În această perioadă, „literatura poloneză” din Saxonia a inclus comica „Scrisoare a unui polonez grobian către unul de aceeași teapă cu el” din 1704 și „Polonia tulbure” din 1711, care declara că „în această mare

parte tulbure a lumii este evident că nefericita Polonie e cea mai tulbure provincie“. Magnații polonezi frecventau curtea de la Dresda, iar universitatea de la Leipzig a devenit un loc de întâlnire pentru savanții polonezi și germani din Epoca Luminilor.⁶ Astfel, chemarea lui Fichte de la Leipzig în 1791 pentru a deveni preceptor la Varșovia era firească, date fiind legăturile dintre Polonia și Saxonia stabilite mai devreme în cursul aceluiași secol.

Înainte să treacă granița dintre Prusia și Polonia, Fichte simțise deja în Silezia un aer polonez din ce în ce mai puternic, dar cu toate acestea trecerea frontierei i-a făcut o vie impresie:

Primul sat este Ponikowo, german, dar m-a străbătut un fior, mai ales la vederea unor câini uriași lăsați să alerge liberi. [...] Portul țăranilor capătă deja în primul sat ceva sălbatic și neglijent.⁷

Polonia era deci o țară a cîinilor sălbatici și a oamenilor sălbatici și, în plus, era „plină de evrei“. Fichte a întâlnit o fată care l-a interesat, „pe care voiam să o studiez“, și a făcut această observație: „Are întreaga înfățișare a unei germano-poloneze, o piele și o culoare frumoase, dar e grasă.“ Era în mod clar un studiu rasial; pe cînd Fichte o analiza pe fată, a apărut logodnicul ei și „nu a fost politicoș“. În seara aceea nu s-a găsit nimic de mîncare la han, doar „bere proastă, proastă“. Cu aceasta Fichte s-a considerat „complet instalat în Polonia“⁸.

În ziua următoare, Fichte a făcut observații generale asupra femeilor poloneze. Toate aveau părul lung și negru, iar una mai ales arăta „atît de șleampătă (*schlumpig*), ca toate femeile poloneze, atît de bine făcută, atît de provocatoare și atît de murdară“. A mai observat și că păreau să aibă „porniri sexuale mai puternice decît cele ale femeilor germane“. Fichte menționa frecvent murdăria cînd descria străzile „pline de paie, gunoi și bălegar“. A observat că orașele „mișunau (*wimmeln*) de evrei“, iar verdictul său asupra germanilor din Polonia nu a fost nici el complet favorabil: „Sînt plăcuți, cumpătați, amabili și politicoși, dar murdari, la fel ca și polonezii, ba aproape mai murdari, pentru că la ei lucrul acesta este mai vădit pentru ochiul unui german.“ Cînd a ajuns la Varșovia, a criticat și mai hotărît „grosolănia (*Grobheit*) germanilor din Polonia“⁹.

Observațiile lui Fichte din 1791 au fost repetate doi ani mai târziu, în 1793, în jurnalul lui Joachim Christoph Friedrich Schulz, publicat sub titlul de *Reise eines Liefländers von Riga nach Warschau* (*Călătoria unui livonian de la Riga la Varșovia*). Schulz se ducea în Tirol pentru a face o cură și a urmat traseul pe uscat de la Riga prin Polonia pe care Herder îl evitase în 1769, navigînd pe Marea Baltică. Schulz, care făcea parte din generația lui Fichte (amîndoi se născuseră în 1762), a traversat Polonia în direcția opusă, intrînd prin est, trecînd din Kurlanda baltică în Lituania, în loc să meargă din Silezia în Polonia. Cînd a ajuns în primul sat lituanian, după ce intrase în Uniunea Polono-Lituaniană, Schulz a găsit că „totul este diferit de ce era cu o jumătate de milă în urmă“. Oamenii erau catolici și vorbeau o altă limbă, iar „aspectul lor exterior [era] complet diferit“, în privința hainelor, înfățișării și ținutei. În satul următor a observat că predominau evreii. Aceștia găsiseră în Polonia „un fel de patrie“, constata el, remarcînd de asemenea „formația lor orientală“ și faptul că o mulțime de evrei „mișunau (*wimmelte*) în jurul căruței mele“, dornici să-i fie de ajutor. Schulz cunoștea relatarea lui Coxe despre Polonia și curînd a văzut destul ca să poată face generalizări despre satele din Lituania: „Toate satele oferă un tablou al dezordinii și al paraginii.“ Lituanienii, ca și evreii, aveau „un fel de aspect oriental“. Lîngă Białystok, Schulz a descoperit intrigat două familii saxone care veniseră în Polonia în timpul domniei lui August al II-lea și numărau acum patruzeci și patru de membri, care se căsătoreau între ei, ca să evite „sîngele polonez“ și păstrau „adevăratele obiceiuri și limbă saxone“, precum și un grad de „ordine și curățenie“ pe care călătorul german îl socotea mult mai avansat în comparație cu restul Lituaniei.¹⁰

Călătoria unui livonian a lui Schulz a fost publicată la Berlin în anii 1795–1796, apoi într-o traducere franceză în 1807, anul în care a apărut în sfîrșit istoria lui Rulhière și în care Napoleon a înființat Marele Ducat al Varșoviei. Cartea lui Schulz a fost republicată la Breslau în 1941, cînd naziștii cuceriseră Polonia și revendicau Silezia; în acel an a fost salutăată ca o lucrare despre Polonia „care nu s-a perimat pînă în ziua de azi“¹¹. De fapt, interesul științific al germanilor pentru Polonia în secolul al XX-lea a dus la observații care uneori semănau cu cele ale lui Fichte și Schulz din

secolul al XVIII-lea. În 1926, Albrecht Penck, profesor de geografie la Berlin, a comparat „satele ordonate germane cu satele adesea nenorocite ale polonezilor“ din provincia Poznań, care marcau „marea graniță a civilizației“. În același an, un alt geograf german naționalist, Wilhelm Volz, privea înapoi la Evul Mediu, când „civilizația (*Kultur*) superioară germană triumfa asupra slavilor primitivi“. Tot în 1926, Walter Kuhn, care studia etnografia și lingvistica, s-a dus în Ucraina ca să cerceteze comunitățile germane de acolo, administrînd chestionare și celebrînd „forța și frumusețea *Volkstum*-ului german“. Kuhn a devenit profesor la universitatea din Breslau în 1936 și s-a întors la comunitățile sale germane din Ucraina în 1939, o dată cu ocuparea Poloniei de către naziști, pentru a ajuta la strămutarea lor, ținînd cont de „calitatea lor rasială excepțională“. Rapoartele lui Kuhn ca expert au fost luate în seamă cînd germanii din Europa de Est au fost evaluați din punct de vedere rasial de către SS, pentru a stabili dacă erau demni de a fi repatriați în Germania. Fiecărui subiect i se acorda un „calificativ rasial mergînd de la IaM/1 («foarte valoros») la IV 3c («respins»)“¹². O asemenea precizie științifică nu stătea la îndemîna călătorilor din secolul al XVIII-lea, care observau totuși în general „grosolănia“ germanilor din Polonia, sau, invers, „ordinea și curățenia“ germanilor din Lituania.

„Starea pe jumătate sălbatică și pe jumătate civilizată“

Ilumiiniștii germani au purtat discuții teoretice în legătură cu problema rasei. A fost unul dintre subiectele de dispută filozofică între Kant și Herder în deceniul al nouălea al secolului al XVIII-lea, Kant dînd mai mare importanță deosebirilor de culoare, începînd cu eseul său „Von den verschiedenen Rassen der Menschen“ („Asupra diferitelor rase de oameni“) din 1775. În 1785, Herder a publicat a doua parte a *Ideilor* sale, trecînd în revistă diferitele popoare ale lumii și apărînd principiul conform căruia „oamenii apar în atîtea forme diferite pe lume, dar în ansamblu toate aparțin unui singur tip uman“¹³. Kant i-a replicat prompt în *Berlinische*

Monatsschrift, provocînd o nouă participare la controversă în 1786, „Noch etwas über die Menschenrassen“ („Încă ceva în privința raselor de oameni“) de Georg Forster, care scria din Lituania. Forster posedea un atu care le lipsea și lui Kant, și lui Herder, adică o oarecare experiență a lumii din afara Europei și a altor rase. Născut lângă Gdańsk în 1754, într-o familie germană care locuia în Polonia, a călătorit prin Rusia în deceniul al șaptelea, pe cînd era copil, împreună cu tatăl său, care fusese însărcinat de Ecaterina să evalueze posibilitatea înființării unei colonii germane pe Volga. În 1772, cînd Forster avea optsprezece ani, el și tatăl său i s-au alăturat căpitanului Cook în cea de-a doua călătorie a sa, pe post de naturaliști, plecînd din Anglia pentru a face explorări și descoperiri în Pacificul de Sud timp de trei ani. Georg Forster și-a făcut un nume scriind o relatare a călătoriei, publicată în engleză și în germană. În 1784, Comisia pentru Educația Națională din Polonia l-a invitat să predea la universitatea din Vilnius, unde a rămas pînă în 1787.¹⁴

Ca și fiziocratul Dupont de Nemours, care a răspuns chemării Comisiei în 1774, Forster nu a fost deloc mulțumit de poziția sa din Polonia. Ca și Fichte, care era străbătut de un „fior“, Forster, chiar și după ce petrecuse trei ani pe mare alături de căpitanul Cook, a mărturisit că intrînd în Polonia fusese îngrozit:

De vină erau paragina, mizeria în sens moral și fizic, starea pe jumătate sălbatică (*Halbwildheit*) și pe jumătate civilizată (*Halbkultur*) a poporului, vederea pămîntului nisipos acoperit pretutindeni de păduri negre, care se întindeau dincolo de orice închipuire de-a mea. Am plîns într-un moment de singurătate pentru mine însumi, iar apoi, pe măsură ce mi-am venit din nou în fire, pentru poporul căzut atît de jos.¹⁵

Tranziția de la groază la milă era surprinzătoare, ca și nivelul intermediar sugerat de conceptele de *Halbwildheit* și *Halbkultur*, care exprimau perfect ideea secolului al XVIII-lea despre Europa de Est. Forster putea să facă referiri convenționale la istoria antică, la „barbarii slavi și huni“, și, la fel ca Gibbon, își îngăduia să folosească metafore împrumutate de la regnul animal pentru a da glas frustrării sale: „Să transformi urșii în oameni, acest lucru nu-i este dat nici penei de scris și nici glasului.“ Forster a făcut din cuvintele

polnische Wirtschaft, „economia poloneză“, o expresie proverbială pentru înapoiere.¹⁶ Mai este și astăzi folosită în Germania pentru a descrie o gospodărie rău condusă, economia domestică, dar pentru Forster ea avea și o semnificație macroeconomică. Forster a criticat cu patimă instituția servituții din Polonia, din motive atât morale, cât și economice, fără să piardă vreodată din vedere faptul că Polonia se afla în Europa:

Dintre toate națiile Europei, numai polonezii au dus ignoranța și barbaria atât de departe încât să distrugă (*vertilgen*) aproape pînă și ultima fărîmă de putere a gîndului (*Denkkraft*) la servii lor; dar ei înșiși suportă cea mai aspră pedeapsă pentru acest lucru, în parte pentru că vasalul îndobitocit (*viehische*) abia dacă le aduce a zecea parte din venitul pe care li l-ar aduce un țăran mai liber, mai fericit, mai rațional, și în parte pentru că ei înșiși [...] au devenit prin neputința lor batjocura și rîsul tuturor vecinilor lor.¹⁷

Forster estima gradul de barbarie în funcție de iraționalitatea economiei și de disprețul cultural al altor națiuni. El nu era departe de verdictul lui Frederic asupra polonezilor — „ultimul popor din Europa“.

Scriindu-i unui prieten de la Vilnius, Forster folosea chiar propriile sale experiențe din Pacificul de Sud ca un punct de referință pentru a înfățișa Polonia ca pe un mișmaș intermediar:

Ai găsi foarte multe motive să rîzi de acest mișmaș (*Mischmasch*) de grosolănie sarmată sau aproape neozeelandeză și superrafinement franțuzesc [...] sau poate că nu; pentru că rîzi numai de oamenii a căror vină este că sînt ridicoli, nu de cei care, din cauza formelor de guvernămînt, a creșterii (fiindcă așa trebuie numită educația de aici), a exemplelor, a preoților, a despotismului vecinilor puternici și a unei armate de vagabonzi francezi și de pierde-vară italieni, sînt stricați încă din tinerețe și nu au nici o perspectivă de ameliorare înaintea lor. Norodul, vreau să spun acele milioane de vite cu formă umană cărora aici le sînt complet interzise privilegiile oamenilor, [...] norodul a coborît acum, din cauza sclaviei îndurate atîta vreme, pînă la un grad de animalitate și de nesimțire, de lene de nedescris și de ignoranță oarbă, de la care probabil nici într-un secol nu s-ar putea urca la nivelul plebei din alte țări europene.¹⁸

În această descriere a înapoierii măsurate în grade și niveluri prin comparație cu celelalte țări ale Europei și în secole de întîrziere, Forster nu pune totuși pe lista sa de factori determinanți inferio-

ritatea rasială, și asta în ciuda faptului că a fost foarte preocupat de problema rasei cît timp a trăit în Lituania și a formulat asemenea judecăți aspre în privința Poloniei.

În eseu lui „Încă ceva în privința raselor de oameni“, Forster nu a folosit nimic din experiențele sale din Polonia, deși locuia la Vilnius cînd l-a scris. De fapt, eseu începea cu un tribut ironic adus faptului că disputele intelectuale ale Iluminismului ajunseseră „pînă în mijlocul acestor păduri sarmate“, pe cînd el încerca să se ferească de „paralizia spiritului“ în singurătatea sa intelectuală din Lituania. Forster pornea de la premisa că în chestiunea rasei observația empirică era mai importantă decît o abordare teoretică sistematică, fiind de partea lui Herder mai degrabă decît de cea a lui Kant în privința unității rasiale fundamentale a omenirii. Admițînd existența unor deosebiri de nuanță, Forster era mai interesat nu de contrastul dintre german și polonez, ci de cel dintre negru și alb:

Negrul cel mai asemănător cu o maimuță este atît de strîns înrudit cu omul alb încît, dacă încrucișăm cele două stirpe, caracteristicile care îi deosebesc se împletesc și se amalgamează amestecîndu-se unele cu altele. Diferența este foarte mică; amîndoi, și omul negru, și cel alb, sînt foarte apropiați unul de celălalt; și nu prea s-ar putea altfel, afară de cazul în care umanitatea s-ar întîmpla să căpete trăsături de maimuță, iar negrul, în loc să rămînă om, ar deveni maimuță.¹⁹

Forster credea că un important factor natural determinant pentru rasă era clima, de unde varietatea raselor, și se întreba dacă „o familie de negri, după ce ar fi strămutată în zona noastră de climă, după un anume număr de generații în care nu s-ar combina cu albi, și-ar pierde culoarea și și-ar schimba trăsăturile de maimuță cu cele specifice climei europene“²⁰.

În încheiere, își exprima cu patimă regretul că, și dacă unitatea omenirii ar fi stabilită definitiv, dacă s-ar arăta că negrii sînt „frații noștri“, răul reprezentat de sclavie tot ar continua să existe. „Ce frîie — întreba el —, fie ele cît de puternice, îi pot împiedica pe niște europeni degenerați să domnească asupra semenilor lor albi la fel de despotic precum asupra negrilor?“ Aici probabil, la sfîrșitul eseului său, Forster se referea la ce observase în Polonia, unde văzuse cu groază cruzimea robiei. În apelul său adresat oamenilor

albi, unde pleda în favoarea negrilor, folosea exact aceleași expresii ca și în scrisoarea sa despre servitutea din Polonia:

Omule alb! nu îți este rușine să abuzezi de puterea ta asupra celui mai slab, să-l arunci în rînd cu animalele, să vrei să distrugi (*vertilgen*) în el pînă și ultima fărîmă de putere a gîndului (*Denkkraft*)?²¹

Forster îl îndemna pe omul alb să se poarte ca un tată cu omul negru, să „dezvolte“ la el „scînteia sfîntă a rațiunii“, să-l ajute să „devină ce ești tu sau ce poți tu deveni“. Departe de a căuta diferențele rasiale dintre polonezi și germani, Forster folosea chiar o teorie a dezvoltării pentru a arunca o punte peste prăpastia care părea să-i separe pe negri și pe albi. Forster înțelegea și că unii oameni albi din Europa, din Polonia printre altele, erau oprimați și maltratați la fel ca sclavii negri din alte părți, fără ca pretextul deosebiriilor de rasă să mai fie folosit. Eseul lui Forster arată clar că, deși Fichte și Schulz foloseau amîndoi anumite nuanțe ale distincției rasiale în observațiile lor asupra polonezilor și lituanienilor, Iluminismul german era încă departe de a fi ajuns la o perspectivă rasială consecventă și unanimă asupra Europei de Est în general și a Poloniei în particular.

„Urangutanul Europei“

Prima impresie pe care Varșovia i-a făcut-o lui Fichte a fost departe de a fi favorabilă: „Intrarea este asemănătoare cu cea a unui oraș polonez de provincie, colibe în loc de case, bălegar pe străzi.“ În centru a observat aceleași contraste izbitoare pe care le-au mai notat și alți călători din secolul al XVIII-lea; existau „ne-numărate biserici și palate, și între două palate strălucitoare se găsea adesea o colibă care amenința să se prăbușească“. Pe strada unde se afla palatul familiei Czartoryski nu erau decît evrei (*lauter Juden*). Hotelul său nu l-a făcut să aibă o părere mai bună despre oraș: „Am fost nevoit să-mi fac patul singur. M-am plîns, așa că cineva mi-a spus: ăsta e obiceiul pe aici.“ Fichte a exclamat: „Ce toaletă îngrozitoare!“ și a observat că hotelul său era considerat „unul dintre cele bune din Varșovia“.²²

Fichte a stat la Varșovia doar două săptămîni, așa că impresiile pe care și le-a notat nu au fost nici exhaustive, nici detaliate. Schulz însă a făcut un portret foarte cuprinzător al orașului, bazîndu-se nu numai pe scurta sa ședere din 1793, ci și pe lunile petrecute acolo în 1791 și 1792, cînd a fost reprezentantul orașului Mitau din Kurlanda (astăzi Jelgava în Letonia) la Seimul de Patru Ani. Descrierea sa acoperea toate aspectele orașului Varșovia, de la arhitectură, biserici, hoteluri și spitale la teatru, jocuri de noroc, picnicuri și prostituție. De fapt, imaginea Varșoviei din secolul al XVIII-lea era atît de vie și de completă, încît, după ce cartea a fost republicată în Germania nazistă în 1941, următoarea ei ediție a apărut în Polonia de după război, în 1956, cînd vechea Varșovie era reconstruită cu mari eforturi după distrugerea ei totală de către naziști în 1944.²³ Ca și Fichte, Schulz a comentat despre contrastele orașului: „Așa că palatele și colibele, prinții și cerșetorii formează temelia fizică și morală a Varșoviei.” Cît despre străzi, „cînd plouă par inundate de gunoaie, iar măsurile care sînt luate ca să fie curățate nu merită pomenite”. I-a avertizat pe vizitatori „să nu dea atenție mulțimii murdare de evrei” și astfel le-a atras el însuși atenția asupra lor. Schulz a menționat și prostituatele orașului, explicînd că la Varșovia prostituția făcea dovada „grosolăniei vechilor moravuri poloneze”. El considera că „aici legăturile imorale ale ambelor sexe sînt de o frecvență, de o notorietate, de o varietate și de o toleranță, dar și de un grad de provocare, de scumpătate, de perversitate, împreună cu un amestec de nerușinare și de brutalitate, pe care poate nici o altă mare capitală a Europei nu le-a atins”. Schulz localiza Varșovia din punct de vedere cultural și geografic prin „distanța ei față de țările europene mai rafinate”²⁴.

Schulz a venit la Varșovia ca să participe la Seim în septembrie 1791, pe cînd Fichte venise și plecase deja în iunie, așa că perioadele lor de ședere nu au coincis. Dar Seimul fusese în ședință încă din 1788, iar Fichte a părut să nu observe faptul că vizita Varșovia în toiul unei revoluții. Cu doar o lună înainte de sosirea lui, în data de 3 mai, Seimul adoptase constituția salutată de departe de Edmund Burke, dar acest lucru a scăpat atenției lui Fichte, fie pentru că nu era interesat de evenimentele politice din Polonia, fie pentru că era prea preocupat de problemele sale personale și de toaleta îngro-

zitoare de la hotelul unde locuia. Indiferența lui era cu atât mai surprinzătoare cu cât, tocmai atunci, pretutindeni în Germania, exista un interes tot mai mare pentru cauza Poloniei. *Berlinische Monats-schrift*, care în 1785 publicase eseu despre rasă al lui Kant, pe care Forster îl primea la Vilnius ca să rămână la curent cu lumea Iluminismului, lăuda acum, în 1791, Constituția poloneză, cu atât mai ușor cu cât Polonia era momentan aliata Prusiei. În același timp, dat fiind că prin această Constituție electorii din dinastia de Wettin deveniseră succesorii ereditari ai lui Stanisław August, din Saxonia se auzeau laude la adresa „foarte marelui progres” al Poloniei și a „luminării [ei] prin rațiune”. Christian Friedrich Schubart, care în 1774 a publicat în *Deutsche Chronik* un poem despre „Polonia” înlăcrimată după prima împărțire, a celebrat în 1791 Constituția în niște versuri cam prea optimiste: „Bucură-te acum, Polonia! noaptea ta este luminată pentru totdeauna.” Schubart a murit în același an, înainte ca așteptările sale entuziaste să poată fi dezamăgite, dar câțiva tineri germani i-au urmat exemplul, scriind poezii despre victoriile și, în cele din urmă, tragediile Poloniei din ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea. Printre aceștia se numărau Johann Daniel Falk, Johann Christian Gretscher, Aloys Wilhelm Schreiber și Andreas Georg Rebmann, un grup de poeți germani revoluționari care scriau despre Polonia în acest ultim deceniu al secolului al XVIII-lea, anticipând entuziasmul romanticilor din anii '30 ai secolului al XIX-lea.²⁵

În 1794, pretutindeni în Germania și mai ales la Viena, Kościuszko era eroul zilei, portretul lui se găsea peste tot, iar el era omagiat sub numele interesant ortografiat de „Kutschuzky”. Într-un roman german apărut la mijlocul deceniului sub titlul de *Die Peripatetiker des 18-ten Jahrhunderts* (*Peripateticienii din secolul al XVIII-lea*), Isus și Ioan rățăceau prin Polonia, deplângând eșecul Constituției din 1791. Un alt roman german, numit *Szenen aus der polnischen Revolution* (*Scene ale revoluției poloneze*), a fost publicat în 1797, împrumutând detaliile despre Polonia din relatarea lui Schulz, dar imitând structura cărții lui Louvet *Iubirile cavalerului de Faublas*.²⁶ În 1790 au fost publicate în franceză memoriile lui Maurice Beniowski, în care erau povestite aventurile lui prin diverse țări, de la Polonia la Madagascar, și au fost apoi

traduse în germană de nimeni altul decît Georg Forster. Beniowski a devenit curînd după aceea eroul unei drame germane de August Friedrich Kotzebue din 1795 și al unei opere franceze de François-Adrien Boieldieu din 1800.²⁷

Ernst Ludwig Posselt deplîngea în 1796 împărțirile care transformau Polonia într-un „stat antic“, care făceau „istoria și geografia Europei mai scurte cu un capitol“ și distrugeau un stat după atît de multe împărțiri încît aproape o dată la fiecare trei ani era nevoie de o nouă hartă a ei“. Desigur, opinia publică germană nu era în întregime favorabilă Poloniei, iar cartografiile din Nürnberg, urmașii lui Homann, au fost deosebit de grăbiți să scoată Polonia de pe harta Europei. Harta din 1794 a lui Gössefeld a eliminat prematur Polonia prin modul de colorare a țărilor, deși numele ei a fost imprimat. În 1798, Gössefeld a șters de pe hartă și numele.²⁸

În 1791, anul călătoriei lui Fichte, a apărut o povestire germană a unui voiaj imaginar în care călătorul descoperea la Varșovia că „polonezii nu știu că oamenii gîndesc și simt, iar cunoașterea înalță omul“²⁹. Posibilitatea de a-i pune pe polonezi pe o treaptă mai puțin „înaltă“ a umanității putea căpăta și o fațetă politică în această perioadă revoluționară, iar scriitorii germani și-au îngăduit aceeași libertate cu ungurii. În 1792, cînd sentimentele naționaliste încă păreau să amenințe supremația Habsburgilor în Ungaria, un pamflet anonim, scris probabil de Leopold Alois Hoffmann, a fost publicat la Frankfurt și la Leipzig, punîndu-i pe unguri la locul lor cu formulele retorice folosite pentru indicarea poziției inferioare a Europei de Est. Se pretindea incorect că motto-ul fusese luat din traducerea germană a *Considerațiilor asupra guvernămîntului Poloniei* ale lui Rousseau: „Rîd de popoarele nevrednice, acelea care, după ce se înfierbîntă cu băutură, îndrăznesc să vorbească despre libertate.“ Cu greu s-ar fi putut spune că aceasta era perspectiva lui Rousseau asupra polonezilor, iar aici ea era oricum aplicată ungurilor, ca și cum aceste două popoare ar fi putut fi disprețuite exact la fel. Un popor nevrednic, sugera autorul, „care se pretinde civilizată (*Kultur*)“, care are înfumurarea de a se considera egal cu „cele mai luminate națiuni“, este asemeni unui „prost plin de aere printre burghezi“. Numai de cînd Ungaria avusese norocul să fie condusă de Habsburgi, mai insista el, au început oamenii să

facă deosebirea între cuvintele *Ungar* și *Barbar*, ungur și barbar. Ungurii puteau să pretindă că erau un popor luminat (*Aufgeklärt*), dar nesupunerea lor politică „arăta din nou vechea lor sălbăcie scitică“. Nu puteau fi socotiți decît printre „națiunile mai puțin cultivate“, sau, în același paragraf, demascați în fața întregii Europe ca fiind niște „barbari mereu sălbatici, în toată goliciunea lor“.³⁰ Convențiile culturale ale secolului al XVIII-lea, prin care Europa de Est era subordonată Europei de Vest, le-au permis unor scriitori germani din deceniul revoluțiilor să respingă Polonia și Ungaria ca fiind nedemne să facă obiectul unor considerații politice.

În 1791, la Varșovia, Fichte nici nu a minimalizat, nici nu a aprobat revoluția care se desfășura în jurul lui; a părut să nu o observe. În schimb, era foarte preocupat de situația sa personală, care luase o turnură neașteptată și nefericită. Venise la Varșovia ca să accepte un post de preceptor la o familie nobilă poloneză, iar aceasta, în special contesa, nu a fost mulțumită de el cînd s-a prezentat. Problema era că Fichte nu vorbea prea bine franceza, iar ea a considerat că din această cauză nu era destul de competent pentru a fi preceptorul fiului ei. Fichte i-a făcut contesei un portret răutăcios și caricatural la sfîrșitul jurnalului său de călătorie. Avea o anume „rătăcire“ în privire, ceva „răgușit“ în voce; se bîlbîia din „afectare“, folosea prea mult fard și părea că era „mereu beată“. Dar ce putea el să facă? I-a trimis o scrisoare, în franceză, desigur, explicîndu-i că nu ar fi venit niciodată la Varșovia dacă ar fi știut că trebuia să cunoască și altceva decît latina, istoria, geografia, matematica și o franceză mediocră. Spera însă că ea avea să fie destul de generoasă ca să-l despăgubească pentru „timpul meu pierdut, angajamentele nerespectate și cheltuielile drumului de întoarcere“. Dacă binevoia s-o facă, el îi promitea să i-l prezinte pe un abate francez „care cunoaște franceza la perfecție“³¹. Își pierduse slujba, singurul lucru pentru care bătuse atîta drum pînă la Varșovia, iar contesa poloneză, cu privirea ei rătăcită și vocea ei răgușită, îndrăznea să-l trateze condescendent, de parcă ea ar fi aparținut unei culturi superioare.

În 1780, cu zece ani înainte, apăruse un pamflet injurios în limba franceză, cu titlul „L'orang-outang d'Europe ou le Polonais tel qu'il est“ („Urangutanul Europei, sau polonezul așa cum este

el“), care se autoprezenta drept „o lucrare metodică, ce a primit un premiu pentru istorie naturală în 1779“. Era ca și cum speculațiile lui Forster despre „negrul asemănător cu o maimuță“ ar fi fost aplicate polonezilor într-o cheie parodică. Insultînd cu metodă, pamfletul declara că polonezul era „cea mai rea, cea mai demnă de dispreț, cea mai josnică, cea mai respingătoare, cea mai necinstită, cea mai proastă, cea mai murdară, cea mai mincinoasă, cea mai lașă creatură dintre toate maimuțele“. O asemenea ostilitate extraordinară a fost mai întîi atribuită penei lui Frederic, dar mai tîrziu autorul a fost identificat cu mai mare probabilitate în persoana unui anumit ofițer francez care fusese dat afară din armata poloneză.³² Pentru un străin, să fie concediat în Polonia era un lucru care nu putea decît să îi stîrnească un violent dispreț, și dacă sentimentele lui Fichte au fost exprimate cu mai multă moderație, aceasta s-a întîmplat probabil pentru că în cele din urmă și-a transformat călătoria într-un triumf. Fără să mai piardă timpul la Varșovia, a găsit un vas care să-l ducă în josul Vistulei pînă la Gdańsk, iar de acolo a ajuns pe Marea Baltică pînă la Königsberg. Voiajul la Varșovia fusese în sine un eșec, așa că Fichte și-a reconceptuat întreaga călătorie, văzînd Varșovia doar ca pe o scurtă oprire în drumul său spre Königsberg și Kant.

Privind retrospectiv, Fichte, într-o scrisoare către un prieten, făcea din drumul său în Polonia un episod întîmplător și lipsit de importanță:

După o mulțime de aventuri prin Silezia și Polonia, prin care am călătorit timp de trei săptămîni, în general în felul în care îmi place mie, am ajuns la Varșovia; iar casa unde eram menit să lucrez mi-a convenit atît de puțin, încît imediat după sosirea mea m-am folosit de o ocazie ca să rup înțelegerea. Aproape că ar fi putut să urmeze un mare proces, dar m-am lăsat „mituit“ cu vreo cîteva duzini de ducați bine bătuți pe muchie și cu ei am mai călătorit o bucată de drum prin Polonia; iar de acolo m-am dus la Königsberg — ghicești pentru cine.³³

Astfel explicată, călătoria avea un sens pe care oricine îl putea ghici. Polonia nu era decît un spațiu de tranzit, care oferea „aventuri“ — dar nici una demnă de a fi povestită; dezastrul lui Fichte de la Varșovia era doar o întîmplare și, în versiunea lui, el era cel care o potolea pe contesă, rupînd înțelegerea și lăsîndu-se mituit.

Polonia a dispărut complet din scrisoarea pe care Fichte i-a trimis-o lui Kant la Königsberg pentru a se prezenta. I-a scris lui Kant, desigur, nu în franceză, ci în germană: „Am venit la Königsberg ca să învăț să-l cunosc mai bine pe omul pe care toată Europa îl stimează, dar pe care cu siguranță puțini oameni în toată Europa îl iubesc atât cât îl iubesc eu.”³⁴ A scris un eseu filozofic, supunându-l judecății lui Kant. Lui Kant i-a plăcut și l-a ajutat pe Fichte să îl publice în 1792 cu titlul de *Versuch einer Kritik aller Offenbarung* (*Încercare de critică la adresa oricărei revelații divine*). Așa s-a făcut că Fichte a căpătat un statut de filozof, totul ca urmare a călătoriei în Polonia, sau mai degrabă ca o consecință a eșecului acesteia. Străbătuse Polonia pentru a ajunge la glorie în avanpostul estic al Iluminismului german. Pe drum făcuse niște observații antropologice incidentale despre Polonia și Germania, care puteau fi rezumate în propria sa exclamație: „Doamne, ce diferență!”

„De la Civilizație la Necivilizație”

În 1769, anul în care Herder a plecat de la Riga și a profetizat apariția unei noi civilizații în Ucraina, departe, la Hanover, în New Hampshire, a fost fondat Dartmouth College. În 1770, anul în care Fortis s-a dus în Dalmația pentru a studia obiceiurile morlahilor, noua școală din New Hampshire devenea recunoscută ca un centru de învățământ care se ocupa cu așa-ziii sălbatici din America, amerindienii. Programul de la Dartmouth nu-și propunea să pregătească antropologi care să studieze obiceiurile indienilor, ci misionari care să-i convertească la creștinism. În 1772, John Ledyard, un tânăr dintr-o familie de puritani din New England, a venit la Dartmouth pentru a se înscrie la aceste cursuri și a sfârșit prin a petrece ceva timp printre irochezi, înainte să renunțe la școală. În loc de misionar a devenit marinar și în cele din urmă explorator. În 1776, anul în care America și-a declarat independența față de Anglia, Ledyard se găsea în Anglia, alăturându-i-se căpitanului Cook în cea de-a treia și ultima călătorie a sa. Ca și Forster în a doua călătorie, Ledyard a avut ocazia să viziteze Noua Zeelandă și Tahiti; cea mai nenorocoasă destinație a celui de-al treilea voiaj a fost Hawaii, unde în

1779 Cook a fost ucis pe plajă în urma unei întâlniri violente cu băștinașii. Această expediție căutase și trecerea de negăsit prin nord-vest, pe lângă Canada, mergînd prin Strîmtoarea Bering. Ledyard s-a întîlnit cu negustori ruși de piei în Insulele Aleutine și și-a putut da seama cît de aproape se găseau Alaska și Siberia, Imperiul Rus și continentul nord-american.³⁵

La Paris, în 1785, Ledyard a încercat să organizeze o expediție care să meargă prin Rusia și Siberia și apoi să exploreze America de Nord-Vest. S-a consultat cu Thomas Jefferson, trimisul diplomatic american la Paris, cu Friedrich Melchior Grimm, agentul cultural al Ecaterinei în capitala Franței, și cu John Paul Jones, care urma să intre curînd în serviciul Ecaterinei. În 1786 i-a scris vărului său din America, spunîndu-i că totul era aranjat: „Peste vreo paisprezece zile, voi pleca de la Paris, pentru a merge la Bruxelles, Köln, Viena, Dresda, Berlin, Varșovia, Petersbug, Moscova, Kamceatka, Golful Anadîr, coasta Americii, de unde, dacă mai găsesc orașe pînă la New York, îți voi spune numele lor cînd voi ajunge acolo.”³⁶ Această impresionantă viziune a continuității geografice, trecînd din Europa de Vest în Europa de Est și apoi în Asia și America, avea să devină subiectul reflecțiilor lui Ledyard pe măsură ce înainta, nu tocmai așa cum plănuise. În 1787 se afla la Sankt-Petersburg, invocîndu-i pe barbarii antici într-o scrisoare trimisă lui Jefferson la Paris: „Pot doar să spun că nu sînteți deloc în pericol ca odihna voluptuoasă pe care v-o oferă încîntătoarea dumneavoastră climă să fie tulburată de o a doua năvălire a goților, vandalilor, hunilor sau sciților.” Altfel stăteau însă lucrurile la Sankt-Petersburg: „Am avut la masă un sciț, care face parte din societatea regală a doctorilor de aici.” Era o glumă, dar una al cărei umor deriva din asociația convențională făcută în secolul al XVIII-lea între Europa de Est și Sciția antică. La Sankt-Petersburg, Ledyard a intrat în contact cu Pallas, naturalistul german care explora Imperiul Rus în slujba Ecaterinei, și cu ambasadorul francez în Rusia, nimeni altul decît Ségur. Ledyard a căutat să obțină sprijinul lor ca să primească autorizația Ecaterinei pentru călătoria pe care doreau s-o facă prin imperiul ei.³⁷ Poate nu a tratat cu destulă atenție această problemă sau poate cererile lui nu s-au bucurat de destulă atenție, fiindcă în momentul acela Ecaterina și Ségur erau

pe punctul de a pleca în marea lor călătorie în Crimeea. Oricum, autorizația pe care a obținut-o Ledyard s-a dovedit necorespunzătoare și din acest motiv expediția lui avea să se încheie cu un dezastbru comic.

Siberia era un subiect sensibil în Rusia secolului al XVIII-lea. Mark Bassin a sugerat în studiul său „Inventing Siberia“ („Inventarea Siberiei“) că din timpul lui Petru identitatea Rusiei era căutată în împărțirea simetrică în cele două jumătăți, Rusia europeană și Rusia asiatică.³⁸ Tot așa cum Europa de Vest își definea civilizația în funcție de înapoierea semiorientală a Europei de Est, Rusia lui Petru și a Ecaterinei se așeza în rînd cu Europa, insistînd asupra deosebirii ei de domeniul colonial al Siberiei, aflat în întregime în Asia. Această distincție era cea care făcea din Siberia un subiect sensibil. Ecaterina a fost furioasă cînd abatele Chappe d'Auteroche, un astronom francez care s-a dus în Siberia în 1761 ca să vadă trecerea lui Venus prin fața Soarelui, a publicat în 1768 *Voyage en Sibérie (Călătorie în Siberia)*, care critica civilizația din Rusia în general. De fapt, țarina a fost destul de furioasă ca să scrie ea însăși, în limba franceză, un *L'Antidote, ou Examen d'un mauvais livre superbement imprimé (Antidotul sau examinare a unei cărți proaste minunat tipărite)*, în care îl contrazicea și îl ridiculiza pe Chappe.³⁹ Poate la el s-a gîndit cînd a aflat, douăzeci de ani mai tîrziu, că Ledyard își croia drum prin Siberia.

Ledyard a ținut un „Journal of his Travels thro' Siberia, to the Pacific Ocean, in his attempt to circumnambulate the Globe“ („Jurnal al călătoriilor sale prin Siberia către Oceanul Pacific, în încercarea sa de a înconjura globul pămîntesc“) și începea cu drumul de la Kazan, pe Volga, la Tobolsk, dincolo de Urali. Regiunea dintre aceste două orașe, observa el, „care în trecut le-a aparținut polonezilor, trebuie să fie într-adevăr săracă, dacă e să judecăm după înfățișarea nenorocită a locuitorilor ei“⁴⁰. Ca și Chappe înaintea lui, Ledyard și-a făcut o impresie proastă despre imperiul Ecaterinei și căpătase cumva ideea greșită că acel ținut îi aparținuse odată Poloniei. Uniunea Polono-Lituaniană ajunsese, în momentul maximei sale expansiuni, dincolo de Nipru, dar nu s-a întins niciodată pînă la Volga și cu atît mai puțin pînă la Munții Urali. Evident, Ledyard știa că avusese loc o împărțire a Poloniei cu puțin timp în urmă

și că Rusia se mărise pe socoteala Poloniei, dar se arăta cât se poate de ignorant în privința geografiei politice a Europei de Est. De fapt, el nu era prea preocupat de istoria contemporană. Așa cum a dezvăluit curînd jurnalul lui, era interesat mai presus de toate de antropologia raselor, de cînd îi văzuse pentru prima oară pe tătari în apropiere de Kazan:

Gradația fină prin care eu trec de la Civilizație la Necivilizație este vizibilă în orice lucru: moravurile lor, portul lor, Limba lor și mai ales acel remarcabil și important detaliu, *Culoarea*, în privința căreia sînt acum pe deplin convins că provine din Cauze naturale și este efectul unor circumstanțe externe și locale. Cred același lucru despre *Trăsături*. Văd aici gura mare, buzele groase și nasul lat și turtit la fel ca și în Africa.⁴¹

Ideea „gradației fine prin care eu trec de la Civilizație la Necivilizație“ era esențială pentru conceperea iluministă a Europei de Est, dar Ledyard descoperea această gradație în întreaga Eurasie, pînă în Siberia. Diviziunile de pe scara sa gradată pentru măsurarea civilizației erau punctele principale de pe traseul său, așa cum îl schițase la Paris: Bruxelles, Köln, Berlin, Varșovia, Sankt-Petersburg, Moscova, Kamceatka. Herder reprezenta Europa și Asia împreună, din punctul de vedere al geografiei lor fizice, ca pe o „cîmpie înclinată“ dinspre înălțimile din ținuturile tătarești; în schema lui Ledyard, direcția coborîrii era inversată și pur metaforică, de la vest la est, de la civilizație la necivilizație. Moravurile erau primele pe lista de factori în funcție de care se stabilea gradul de civilizație, dar Ledyard a dat o importanță sporită celorlalți factori, „Culoarea“ și „Trăsăturile“, variabilele de rasă. Ca și Forster, părea să creadă că rasa era determinată de „cauze naturale“, clima și mediul înconjurător. Interesul său pentru posibila analogie rasială între tătari și africani avea să facă din Africa următoarea sa destinație, și mai nenorocoasă pentru el decît Siberia.

La vremea cînd a ajuns la fluviul Enisei, Ledyard îi împărțise deja pe „tătari“ (un termen pe care îl aplica într-un sens foarte cuprinzător) în trei clase, după trăsături și culoarea pielii: „Ceea ce numesc eu a treia clasă sînt tătarii blonzi și cu pielea albă, dintre care cred că fac parte cazacii.“ Căutînd deosebiriile dintre tătari și europeni, Ledyard a acordat o atenție meticuloasă urechilor,

„pentru că vîrfurile urechilor tătarilor calmuci și mongoli, la absolut toți dintre ei, sînt mai îndepărtate de cap decît cele ale europenilor“. Această generalizare cam îndrăzneată se baza pe faptul că el măsurase urechile a fix trei indivizi și calculase media statistică a distanțelor lor de la vîrfurile urechii la cap. Pe lîngă asemenea măsurători precise, fascinația lui Ledyard pentru rasă se manifesta în repetate relatări despre copiii rezultați din căsătorii mixte din punct de vedere rasial. A studiat ochii și părul a „patru copii coborîți dintr-un bărbat calmuc și o femeie rusă“. Apoi a studiat o femeie „a cărei mamă era o Sălbatică de lîngă Isciutkoi și al cărei tată era rus“, un caz care „mi-a întărit credința că diferențele de Culoare la Oameni nu sînt urmarea vreunei intenții anume a Creatorului“, ci, mai probabil, „o Operă a Naturii“. Despre ruși observa că „moravurile lor sînt în Linii mari asiatice și nu europene“, dar din punctul de vedere al originii lor etnografice erau europeni, în primul rînd est-europeni. Aici măsurătorile nu jucau nici un rol, permițîndu-i lui Ledyard să dea frîu liber speculațiilor: „Rușii propriu-ziși coboară din polabi, sclavoni, boemi și unguri.“ Aceștia la rîndul lor coborau din greci, grecii din egipteni, iar egiptenii din caldeeni. Ca pentru a confirma acest șir al filiațiilor, Ledyard a făcut ciudata observație că „portul rus din zilele noastre este egiptean“⁴². Doi ani mai tîrziu, întîlnirea sa cu Egiptul și egiptenii va avea ca rezultat moartea sa neașteptată și misterioasă.

La Iakuțk, Ledyard a observat oameni „născuți pe jumătate ruși, pe jumătate tătari“ și i-a considerat „foarte diferiți și mult superiori în Persoana lor și tătarilor, și rușilor“. S-a întrebat dacă nu cumva căsătoriile mixte ar fi putut fi cauza ultimă care „la origine i-a făcut pe europeni diferiți de tătari sau de negri“, cauza naturală a „diferențelor dintre oameni“. A văzut „un Bărbat coborît dintr-un Tată iakut și o Mamă rusoaică și pe fiul acestui Bărbat“, care i-au dat posibilitatea să speculeze asupra transmiterii caracterelor rasiale mai departe de prima generație. A scris încercînd parcă să construiască o știință a rasei: „Concluzionez, prin urmare, că după prima generație Intervențiile Naturii prin Procreare au un efect foarte mic sau nici unul asupra Culorii și observ de asemenea că, oricînd apare această schimbare a Culorii prin procreare, modificarea este de la Culoarea mai închisă la Culoarea

mai deschisă mult mai des decît Invers.“ Cu o stăruință obsesivă, punea laolaltă observații disparate, încercînd să formuleze principii științifice pornind de la ceea ce văzuse în Siberia. Inevitabil, concluzia sa finală făcea aluzie la acea presupusă „gradație“ a civilizației de la Europa la Asia: „Prin aceeași lină gradație prin care am trecut de la culmea Societății civilizate de la Petersburg la necivilizația din Siberia, am trecut de la Culoarea albă a europeanului la tătarul Arămiu.“ Rasa și civilizația erau astfel doi factori corelați pentru Ledyard, amîndoi variînd conform unei gradații de la vest la est. Ipoteza lui putea fi enunțată și într-o formă mai generală: „Se observă îndeobște că cea mai mare parte a oamenilor, comparați cu Civilizația Europeană, sînt necultivați și că această parte a Oamenilor sînt mai închiși la Culoare decît cealaltă parte, adică Europeanii. Nu există Sălbatici albi și există foarte puțini oameni necivilizați care să nu fie cafenii sau negri.“⁴³

În timp ce observațiile lui Ledyard urmau drumul străbătut de el prin Europa și Asia, speculațiile sale se îndreptau spre Africa. Tătarii „arămii“ nu erau negri, desigur, dar cînd a luat în considerare „forma și trăsăturile Feței“ și nu simpla culoare a făcut legătura: „Observ că nu este o Față Europeană, ci foarte departe de ea; este mai degrabă o Expresie Africană.“ Și-a continuat această comparație trăsătură cu trăsătură, discutînd nasuri și nări, buze și guri, ochi și pomeți. Toți tătarii i se păreau la fel lui Ledyard — deși de fapt a întîlnit o varietate de popoare în Siberia, care nu se considerau toate tătare. „Nu cunosc nici o Națiune — observa el —, nici un popor pe Pămînt la care să existe o atît de mare uniformitate a trăsăturilor ca la tătarii asiatici, cu excepția chinezilor, a negrilor și a evreilor.“ Un posibil factor al acestei uniformități era că „ei au fost întotdeauna niște Sălbatici ostili Civilizației și, prin urmare, pînă de curînd nu s-au amestecat cîtuși de puțin cu alte Națiuni, iar acum o fac foarte rar“. În schimb, „au viețuit întotdeauna mai mult printre Fiarele pădurii decît printre oameni“, un fapt care îi părea important lui Ledyard, care credea că rasa era determinată de factori naturali, de mediul înconjurător. Dar recunoștea limitele cunoștințelor sale științifice: „De asemenea, nu știu cît de mult poate influența schimbarea trăsăturilor Feței faptul că un popor trăiește tot timpul cu Fiarele.“ Pînă aici ajungea așa-zisa lui știință, iar

Ledyard cunoștea un anatomist englez care studia „Capul unui Negru“, căutînd asemănările cu maimuța: „Dacă aș putea, i-aș trimite Capul unui Tătar care trăiește din Vînătoare și se află mereu în Compania Animalelor care au Pomeți înalți; și poate că Observîndu-l pe acesta ar găsi o asemănare Anatomică și cu Vulpea, Lupul, Cîinele, Ursul și altele.“⁴⁴ Pentru moment, Ledyard nu putea decît să măsoare urechile unor specimene vii, dar se gîdea deja la o analiză științifică mai radicală.

Identitatea rasială a tătarilor fusese deja discutată de filozofii iluminiști. În *Istoria naturală*, Louis Buffon, descriind în 1749 „Varietățile speciei umane“, îi considera pe tătari un caz particular printre oamenii albi: „Există tot atît de multe varietăți ale rasei negre ca și ale rasei albe: negrii au, ca și albi, tătarii și cerchezii lor.“ Eseul lui David Hume din 1748 despre „National Characters“ („Caractere naționale“) a fost adnotat de autor în 1754 cu o remarcă despre rasă care, la fel, îi socotea pe tătari un caz aparte. Hume declara că „încлина să creadă“ că negrii „le erau în mod natural inferiori albilor“. Era de părere că „nu a existat niciodată o nație civilizată care să nu aibă pielea albă“ și că „pînă și cei mai grosolani și mai barbari dintre albi, precum GERMANII din Antichitate și TĂTARII din zilele noastre, tot au ceva remarcabil“.⁴⁵ Tătarii erau identificați mai adesea cu sciții decît cu germanii antici, dar, oricum, la mijlocul secolului exista o oarecare unanimitate printre savanți în privința faptului că erau albi. Atît Buffon, cît și Hume erau de acord cu aceasta, deși amîndoi îi considerau pe tătari un caz excepțional. Albeața tătarilor era importantă nu numai din cauza legăturii lor fiziografice cu Europa prin cîmpia eurasiatică înclinată din viziunea lui Herder, ci și pentru că unii tătari locuiau chiar în Europa, în Crimeea și pe malurile Volgăi, adică în Europa de Est. Dar Ledyard, dintr-o perspectivă americană, era pregătit să pună la îndoială albeața tătarilor. În esență era de acord cu Hume că toate popoarele civilizate erau albe, dar, negăsind nimic „remarcabil“ la tătari, poate cu excepția urechilor lor, a adăugat corolarul conform căruia „nu există Sălbatici albi“. Ledyard a găsit soluția la această problemă într-o ipoteză îndrăzneță, bazată pe perspectiva sa culturală americană.

În vara anului 1787, Ledyard i-a trimis la Paris lui Thomas Jefferson o scrisoare în care îi împărtășea emoționat o descoperire extraordinară:

Nu voi putea niciodată, fără să vă întâlnesc în persoană și poate nici atunci, să vă spun cum seamănă tătarii de pretutindeni cu aborigenii americani: sînt același popor — cel mai vechi și cel mai numeros dintre toate — și, dacă nu i-ar fi despărțit o mică mare, încă ar fi fost cunoscuți sub același nume. Mantia civilizației le vine tot atît de rău ca și tătarilor noștri americani — sînt tătari de multă vreme și va mai trece mult timp pînă cînd vor fi un alt fel de popor.⁴⁶

Tătarii erau deci, pur și simplu, amerindieni, indienii erau tătari americani, la fel de străini de civilizație, iar Ledyard era cel mai în măsură să stabilească această identitate, pentru că el cunoscuse personal ambele popoare. De la primii tătari pe care i-a întâlnit la Kazan, a fost de părere că podoabele lor nu erau „decît o variantă a *Wampum*-ului“. La Lacul Baikal, a găsit că „au corturi sau *wigwam*-uri acoperite cu scoarță din acelea folosite pentru rogojini sau cu Piei, și care sînt astfel niște adevărate *wigwam*-uri americane“. Era doar o chestiune de terminologie, „Iurtă sau Colibă, cum o numim noi îndeobște, sau, așa cum îi zic aproape toți tătarii americani, *Wigwam*“. A văzut tatuaje care îi aminteau de „tribul mohican din America“ și a auzit că „Țărănimea din Moldova“ folosea semne asemănătoare. A speculat asupra obiceiului de a scalpa al vechilor sciți și al amerindienilor contemporani cu el, amintindu-și chiar că havaienii, adică „indienii de la Owhyhee“, „au adus o parte din capul căpitanului Cook, dar îi tăiaseră tot părul“. A observat ca fiind „foarte remarcabil faptul că atît tătarii asiatici, cît și cei americani au aceleași idei caste sau superstițioase despre Femei în perioada Bolii Menstruale“⁴⁷. Toate aceste mărturii antropologice confirmau ipoteza rasială dedusă din asemănarea dintre înfățișările lor percepută de el. Tătarii, cei americani și cei asiatici, nu aveau decît să fie împărțiți în triburi, „dar Natura a pus un Obstacol în calea acestei Deosebiri și a tuturor Deosebirilor dintre ei, care îi însemnează oriunde se găsesc cu pecetea inconfundabilă a apartenenței lor tătarești: indiferent dacă se află în Novaia Zemlea, Mongul în Groenlanda sau pe malurile fluviului Mississippi, ei sînt aceiași“. Ei erau de asemenea la fel de străini de civilizație,

iar Ledyard se întreba retoric dacă un tătar ar putea vreodată să facă un ceas sau un telescop. „În Statele Unite ale Americii, la fel ca și în Rusia — observa el —, ne-am străduit să-i convertim pe tătarii noștri să gîndească și să se poarte ca noi, dar cu ce rezultat?”⁴⁸ El însuși, în vremea cînd studia la Dartmouth, se gîndise probabil la convertirea indienilor la creștinism, dar acum, după ce călătorise prin toată lumea, ridica problema esențială a convertirii la civilizație.

Fortis a descoperit în Dalmația că morlahii purtau mărgelile sau monede în păr, „în felul tătarilor sau al americanilor“, și chiar și Gibbon părea implicit interesat de asemănările dintre America și Europa de Est cînd scria despre corturile ungurilor, arcurile tătarilor, pieile de neveriță ale rușilor și canoele cazacilor. Ledyard a fost însă cel care a putut să ateste această asemănare folosindu-și observațiile comparative directe și, ca să mai obțină încă o confirmare a ipotezei sale antropologice despre identitatea tătarilor și a indienilor, intenționa să traverseze Siberia pînă în Kamceatka și să-și continue apoi cercetările pe coasta de la Oceanul Pacific a Americii de Nord. Dar pe cînd se afla la o depărtare de două sute de mile de ocean a fost deodată arestat din ordinul țarinei și dus în grabă în cătușe de-a lungul Imperiului Rus către vest, pentru a fi lăsat fără nici o ceremonie în Polonia. Ecaterina se întorsese din Crimeea ca să afle că Ledyard iscodea prin Siberia fără să aibă autorizația necesară. Un contemporan american, proclamîndu-l pe Ledyard un „Geniu excentric“, deplîngea faptul că „Toana unei Femei a făcut probabil ca lumea să nu mai poată primi informațiile noi și importante care ar fi fost rezultatul acestei extraordinare Călătorii dacă ar fi fost terminată”⁴⁹. Pe cînd era transportat, complet împotriva voinței lui, înapoi în Europa de Est, Ledyard însuși a susținut indignat că nu se făcuse vinovat de nimic.

Excentricitatea cercetărilor antropologice ale lui Ledyard în Siberia, care atrăseseră poate suspiciunile autorităților de la Sankt-Petersburg asupra lui, contrasta cu voiajul făcut în Siberia de englezul John Parkinson cinci ani mai tîrziu, care părea mai inofensiv. Parkinson era preot și tovarășul de călătorie al unui tînăr domn pe nume Bootle într-un neconvențional „Tur Nordic“, pentru că Franța nu mai putea fi vizitată din cauza Terorii. Cu toate că își

rezuma călătoria lor cu ajutorul epitetului „nordic“, Parkinson a notat în jurnalul său și distincția dintre Rusia și „Europa de Vest“. La curtea de la Sankt-Petersburg a admirat „mulțimea pestriță“ în care „se amestecau cazaci, kirghizi și tătari, contribuind foarte mult la ciudățenia spectacolului“. A fost amuzat de dansurile ruse și căzăcești, despre care i se părea că „au o savoare“ „sălbatică și barbară“. Parkinson a plecat din capitală ca să vadă puțin din imperiu, comentînd convențional asupra „stării îngrozitoare a drumurilor“. Folosindu-l pe Coxe ca lucrare de referință, Parkinson a notat că ieșea din Europa și intra în Asia cînd a ajuns la Volga și a trecut în Siberia prin munții Urali, mergînd pînă la Tobolsk. Acolo a văzut un dans siberian cu ocazia zilei de naștere a Ecaterinei.⁵⁰ Întorcîndu-se la Volga, Parkinson s-a întîlnit cu Pallas ca să-l călăuzească și i-a găsit pe calmuci, observînd că „nu am văzut niciodată în viața mea niște expresii care să arate o mai adîncă pace a minții, mai multă dragoste de oameni, mai multă mulțumire decît cele ale bunilor oameni de aici“. Această remarcă era foarte departe de observațiile lui Ledyard despre fizionomiile raselor. Parkinson a fost interesat de luptele de gîște, o distracție rusească, a considerat portul popular de pe Volga „o priveliște foarte plăcută și pitorească“ și a fost mai tîrziu „amuzat“ de cerchezi, care au interpretat „o mare varietate de dansuri naționale“. ⁵¹ Aprecierea convențională a pitorescului Europei de Est, rafinată poate de o sensibilitate în ton cu epoca la elementele folclorice, poate sluji pentru a scoate în evidență prin contrast marea originalitate și, uneori, ciudățenia cercetărilor și speculațiilor antropologice ale lui Ledyard.

Cu puțin timp înainte de arestarea sa, cînd încă mai spera să ajungă din Siberia în America, Ledyard știa că în cele din urmă va trebui să-și completeze cercetările asupra raselor în Africa. La Iakuțk, se închipuia la sfîrșitul călătoriilor sale, nu fără un anumit presentiment al nenorocirii: „Africa o dată explorată, mă întind pe pămînt, revendicînd o mică parte din Globul pe care l-am văzut — de nu s-ar întîmpla aceasta mai devreme.“ Grăbita sa întoarcere din Siberia în Europa ca prizonier l-a făcut să-și anuleze pentru moment planurile pentru călătoria prin America de Nord și să se gîndească din nou la Africa. În 4 iulie 1788, i-a trimis o notă lui Jefferson la ambasada din Paris:

Domnul Ledyard îi prezintă complimentele sale domnului Jefferson — a fost arestat și expulzat de Împărăteasa Rusiei din teritoriile ei după ce aproape ajunsese la Oceanul Pacific. Se află acum în drum spre Africa, să vadă ce poate face cu acel continent.⁵²

Jefferson i-a scris în martie 1789 de la Paris ambasadorului american din Spania:

Ultimele mele vești de la Ledyard (un alt îndrăzneț compatriot de-al nostru) erau de la Cairo. Atunci tocmai se avînta în regiunile necunoscute ale Africii, probabil pentru a nu mai ieși niciodată de acolo. Dacă se va întoarce, mi-a promis că se va duce în America și va merge din Kentucky pînă la coasta vestică a continentului.⁵³

Ledyard însă nu avea să exploreze America și nici măcar Africa; Cairo avea să fie ultima sa destinație. A murit acolo la vîrsta de treizeci și opt de ani, iar împrejurările morții sale sugerează că nu era numai un „geniu excentric“, ci suferea poate și de un sever dezechilibru psihic. Relatări despre sfîrșitul lui au ajuns în Anglia de la Cairo, iar Thomas Paine i le-a trimis lui Thomas Jefferson la Paris. Ledyard era pe punctul de a părăsi orașul Cairo cînd vremea rea i-a întîrziat plecarea, iar „domnul Ledyard s-a supărat de întîrziere și a fost cuprins de o furie violentă împotriva călăuzelor sale care a tulburat ceva în corpul lui“. În cele din urmă i-a plesnit un vas de sînge și a murit în cîteva zile.⁵⁴ Pe cînd se întorcea din Siberia în cătușe, fanteziile sale de explorare se concentrau deja asupra nefastei călătorii în Africa, dar înainte să poată pleca acolo a trebuit să fie dus din Siberia în Europa și apoi să meargă singur din Europa de Est în Europa de Vest.

„Între Lumea Estică și cea Vestică“

Anticipînd nerăbdător „Sfîrșitul nefericitei mele Călătorii ca Prizonier fără Vină“, Ledyard a fost mai întîi încîntat să lase Rusia în urma sa și să intre în Polonia liber. „O Libertate! O Libertate! Cît de dulci sînt îmbrățișările tale!“, a exclamat el. „Pentru că te-am întîlnit în Polonia, voi binecuvînta această Țară; într-adevăr, cred că are nevoie de binecuvîntarea tuturor sufletelor caritabile.“ Entu-

ziasmul său era astfel de la bun început temperat de o condescendență ironică și a devenit imediat mai puțin caritabil când s-a văzut nevoit să tragă la casa unui evreu — „o casă mare și murdară plină de jeg și de zgomot și de copii“. De fapt, a găsit întreaga regiune de la frontiera ruso-poloneză „locuită numai de evrei care sînt mereu o pacoste“. Dar nu mulțimea evreilor, ci sărăcia țăranilor a fost cea care l-a convins pe Ledyard să-și retragă binecuvîntarea dată Poloniei. „Aversiunea față de Împărăteasa Rusiei“ a fost cea care l-a făcut pe Ledyard să fie „un partizan al Regelui Poloniei, din clipa în care am intrat pe Teritoriul lui“, dar după trei zile nu mai voia decît să „iasă cît mai degrabă din această Țară“. Era cuprins de oroare la vederea „nu numai a celei mai sărace Țărănime, ci și a celor mai săraci oameni pe care i-am privit vreodată“. Erau „nenorociți, mici de statură și rău croiți, rău hrăniți, rău îmbrăcați și arătau rău“. Cu pasiunea lui pentru măsurători, a estimat că „cinci picioare și doi, patru sau cinci inch* este înălțimea medie a celor pe care i-am văzut; sînt crăcănați, au platfus și picioarele în formă de X“⁵⁵. Oprimarea țăranilor, văzuți ca sclavi, era desigur pentru călătorii din secolul al XVIII-lea una dintre caracteristicile după care Europa de Est putea fi recunoscută, dar pentru Ledyard această chestiune era reconceptuată în limbajul antropologiei și al anatomiei, iar mila se amesteca evident cu repulsia.

Venind direct din Asia, în drum spre Europa de Vest, Ledyard nu putea să nu remarce poziția intermediară a Poloniei pe cînd se grăbea să o traverseze. Firește, Ledyard a interpretat această poziție din punct de vedere antropologic, în așa fel încît teritoriul Europei de Est era reconstituit cu ajutorul obiceiurilor și al moravurilor:

Există aici un Amestec de Porturi și de alte Obiceiuri. Efectele poziției Geografice a Locuitorilor ei între Lumea Estică și cea Vestică sînt greu de descris. Evreii sînt toți complet orientali. [...] Polonezii, pe de altă parte (dacă le pun la socoteală și pe Doamne, despre care înclin să cred că sînt cele mai bune judecătoare și pilde în privința Portului și a Curățeniei), sînt mai mult europeni decît asiatici; dar atît Hainele, cît și Manierele Europei le vin rău.⁵⁶

* Între 1,57 cm și 1,64 cm. (*N. t.*)

Hainele și manierele europene care păreau să le „vină rău“ polonezilor aminteau de „mantia civilizației“ care, după gustul în materie de croitorie al lui Ledyard, le venea rău tătarilor. Cu un gest retoric îndrăzneț separa Europa de Est de Europa de Vest declarînd că „un Gust grosolan, imatur, capricios și ciudat deosebește Polonia și Rusia de Geniul Europei“⁵⁷. Desigur, Ledyard însuși, „geniul excentric“ din America, era cel care le refuza Poloniei și Rusiei „Geniul Europei“, luîndu-se după gustul său, și, cu toate că părerile lui erau uneori și capricioase, și ciudate, de data aceasta se apropia de perspectiva convențională a Iluminismului. Voltaire distingea „partea noastră a Europei“ ca fiind superioară „prin moravurile și geniul ei“ celeilalte părți, care se întindea din Tracia pînă la ținuturile tătărești.

„Astăzi după Cină am părăsit orașul Vilnius, ale cărui împrejurimi din Partea Vestică sînt foarte drăguțe“, nota Ledyard în jurnalul său, dar nu a întîrziat pe acolo, pentru că „Partea Vestică“ a Vilniusului nu era deloc destul de vestică.

L-am părăsit bucuros pentru a mă duce în Ținuturile Dumnezeiești ale Vestului. Dacă m-aș fi mulțumit doar cu Informațiile, fără micul Tur pe care l-am făcut, niciodată nu mi-aș fi putut forma o Idee corectă despre inferioritatea Lumii Estice față de cea Vestică și n-aș fi știut că există o diferență atît de mare în privința calităților Inimilor și chiar Minților oamenilor. Dacă astea sînt efectele pe care le poate produce cultivarea, nu văd nimic romantic în presupunerea că Oamenii din Vest ar putea deveni Îngeri.⁵⁸

„Geniul Europei“ aparținea evident „Ținuturilor Dumnezeiești ale Vestului“. „Micul Tur“ al lui Ledyard, cu puternicul său simț al direcției în privința contrastului dintre est și vest, scoate în evidență anacronismul conceptului lui Parkinson de „Tur Nordic“.

Viziunea lui Ledyard în care „Oamenii din Vest“ apăreau ca niște îngeri era într-un puternic contrast cu felul în care îi privea pe țărani polonezi, „Oamenii de pe treapta cea mai de jos, Sclavii, și nu pot să sufăr să-l văd pe nici unul dintre ei“. Ori de cîte ori vedea un sclav, simțea nevoia „să gîndesc și să acționez pentru el, și nu am timp să fac nici unul dintre aceste lucruri“. Mai ales timpul său era foarte scurt, pentru că se grăbea să iasă din Polonia

cît mai repede posibil, denigrînd-o fără nici o urmă de sentiment caritabil în timp ce pleca:

Vreme Încîntătoare pentru acest Anotimp. Nu pot găsi nici un lucru care să mă intereseze printre polonezi; probabil pentru că sînt prost sau neatent și aș vrea să poată exista o justificare atît de bună în Favoarea lor, dar în Sinea mea mă îndoiesc.⁵⁹

Firește, Ledyard nu putea fi prost, așa că probabil că ei erau; tot așa cum nu gustul lui capricios, ci al lor era cel care îi împiedica pe ei, și pe ruși să se împărtășească din geniul Europei. După ce îi expediase astfel pe polonezi, punîndu-i în aceeași oală cu rușii, nu-i mai rămînea decît să-i asocieze pe toți cu tătarii din Siberia, în conformitate cu părerea lui despre „inferioritatea Lumii Estice față de cea Vestică“. Abordarea lui Ledyard era ca de obicei antropologică și-i mai adăuga și pe evrei („complet orientali“), pentru a fi sigur că-și făcuse datoria cu vîrf și îndesat:

Obiceiul Tinerelor Femei sau Fecioare de a-și purta Părul pe umeri și al celor Măritate de a și-l ascunde este în mod foarte ciudat păstrat de evreii care țin mult la toate Obiceiurile lor, așa încît, dacă ar fi fost de la început un Popor bun, ar fi fost acum cel mai bun de pe Pămînt. Același Obicei este de asemenea Universal printre polonezi, ruși și tătari. Este încă unul dintre acele Obiceiuri Estice, odrasla Geloziei Orientale. În Clipa în care o Femeie se mărită la ei, devine însemnată așa cum facem noi cu un cal pe care l-am cumpărat. Să-și ascundă Părul înseamnă să și-l taie, și să-și fi tăiat urechile în același scop nu ar fi fost mai ridicol. Așa a fost întotdeauna Tratată de către Bărbat acea parte blîndă și demnă de dragoste a Rasei umane în Societățile primitive și necivilizate.⁶⁰

Aici evreii, polonezii, rușii și tătarii erau legați din punct de vedere antropologic prin „Obiceiurile Estice“, judecate apoi ca fiind „ridicole“ și „necivilizate“, obținîndu-se o imagine cuprinzătoare a Europei de Est. Ironia lui Ledyard despre tăierea urechilor era interesantă, ținînd seama că el avea un interes științific pentru acea parte a anatomiei și își îngăduise o dată să contemple (în glumă, poate) trimiterea capului unui tătar la Londra pentru a fi studiat științific.

Continuitatea și uniformitatea „lumii estice“ s-au sfîrșit brusc în ziua cînd Ledyard a trecut granița din Polonia în Prusia. Ségur

o trecuse în sens invers, din Prusia în Polonia, cu trei ani în urmă și simțise că „ieșise complet din Europa“. Ledyard nu avea acum nici o îndoială că se întorsese în sfârșit în „Ținuturile Dumnezeiești ale Vestului“. Și-a folosit toate cunoștințele de antropologie și toată experiența adunată călătorind prin lume pentru a analiza cortina care separa Europa de Est de Europa de Vest:

Trecerea rapidă pe care am făcut-o de curînd din Regat în Regat cu un fel de atenție pasivă la diferitele lor moravuri m-a obișnuit atît de tare să iau aminte la fiecare lucru pe care-l văd și să meditez asupra-i, încît cred în sinea mea că nimic nu-mi scapă; cele mai fine trăsături îmi sînt bine cunoscute și, asemeni unui bătrîn Vînător Indian din America, am Ochi și Urechi adaptate anume la Situația mea. [...] În alte părți ale Călătoriei mele trecerea a fost atît de lină între variatele Caractere ale Popoarelor diferite unele de altele, încît uneori nu am mai observat Gradațiile. [...] Au fost și unele foarte abrupte, dar nici una nu mi se mai pare așa, comparată cu schimbarea pe care o văd astăzi intrînd pe Teritoriul răposatului Rege al Prusiei.⁶¹

Printr-o surprinzătoare schimbare de identitate, care amintea de perioada petrecută la Dartmouth, Ledyard adopta rolul Vînătorului Indian, pornit chiar pe urmele civilizației. Trecerea și gradația lină întîlnite în această căutare erau desigur cele despre care a vorbit în repetate rînduri pe cînd călătorea în direcția opusă, de la vest la est: „Gradația fină prin care trec de la Civilizație la Necivilizație.“ Acum mergea de la est la vest, întorcîndu-se la civilizație, dar gradația nu era tot atît de fină și de lină cum fusese mai înainte. Trecerea din Polonia în Prusia, intrarea în Europa de Vest era „foarte abruptă“.

A rezumat-o într-o enumerare de vicii și de virtuți care constituiau „inferioritatea Lumii Estice față de cea Vestică“, respectiv superioritatea civilizației:

După un Drum de Trei Mile englezești am sărit marea barieră care separă moravurile asiatice de cele europene; de la Slugărnicie, Nepăsare, Murdărie, Vanitate, Necinste, Bănuială, Gelozie, Lașitate, Hoție, Răceală, Ignoranță, Josnicie și nu mai știu cîte am trecut la tot ceea ce este contrariul lor, Hărnicia mereu la lucru, Sinceritate, Curățenie, Mese bine garnisite, politețea obișnuită, amabilitate plină de atenție, Fermitate, Inteligență și, slavă Domnului, Veselie și mai presus de toate Cinstea pe care jur cu mîna

pe inimă că nu am mai văzut-o la Față de cînd am trecut prima oară la est și la nord de Marea Baltică. Încă o dată, Europa, primește îmbrățișările mele cele mai călduroase de bun găsit.⁶²

Impresia lui anterioară că avea de-a face cu o „gradație fină“ dispăruse, lăsînd locul „marii bariere“ pe care o localiza cu deosebită precizie. Că atît de multe calități legate de maniere, de etică și de economie puteau fi citate referitor la țările aflate de ambele părți ale barierei, deosebind geniul Europei de „tot ceea ce este contrariul“ lui, separînd „moravurile asiatice de cele europene“, era un paradox din punct de vedere geografic. La urma urmei, Ledyard călătorise prin Europa încă de cînd traversase din nou, pe drumul de întoarcere, Munții Urali, sau cel puțin de cînd trecuse Volga, pe o distanță de mai mult de o mie de mile. Era un paradox care nu putea fi rezolvat decît cu ajutorul conceptului de Europa de Est.

Nu era o geografie obișnuită, ci, după cum o numea Ledyard, o „Geografie Filozofică“, expresia intelectuală a Iluminismului.

Nu știu unde să încep cu Geografia Filozofică a celorlalte părți ale Europei, dar dacă Vanitatea mea m-ar ispiți vreodată să o fac așa ști sigur un loc unde să-mi înfig Compasul. Există ceva anume în acest teritoriu demarcat de marele Frederic, ceva care mă îndeamnă să mă hotărâsc asupra lui. Cît aș vrea ca el să fi fost tătar; Geniul lui fecund nu ar fi blestemat Asia cu inutilele Cuceriri ale diformului Genghis-Han, ci ar fi alungat din acel colț netrebnic și aproape nefolositor al Lumii cu tot atîta destoinicie și energie Izvoarele otrăvite ale acelor Vicii care pînă în ziua de azi au întîrziat nobilele și îndrăznețele progrese făcute de Fiii Europei către unica stare a Societății care e demnă de omenire și, dacă îndrăznesc să adaug, de încuviințarea lui Dumnezeu.⁶³

Frederic murise cu doi ani în urmă, în 1786, iar în 1788 Ledyard încă mai putea chema amintirea lui, făcînd ca „Geniul lui fecund“ să reprezinte „Geniul Europei“. Ledyard îl invoca pe Frederic tot așa cum Voltaire istorisise aventurile lui Carol al XII-lea, pentru a se putea lăsa în voia unor fantasma de cucerire în Europa de Est și dincolo de ea. Pentru că, atunci cînd își întorcea atenția asupra Europei de Est, geniul Europei se dovedea atît de des un geniu al cuceririi și al dominației și întotdeauna în numele „nobilelor și îndrăznețelor progrese“ ale civilizației. Cînd Ségur credea că ieșise

complet din Europa și când Ledyard, trecînd granița în cealaltă direcție, îmbrățișa Europa cu cea mai mare căldură, amîndoi se refereau la Europa de Vest. Amîndoi au descoperit Europa de Est, pentru că aveau nevoie de ea, ca pe un teritoriu complementar a cărui înapoiere punea în lumină prin contrast Geniul Europei, pe acei Îngeri ai Civilizației din Ținuturile Dumnezeiești ale Vestului.

Concluzie

Inventarea Europei de Est a fost un proiect de sinteză filozofică și geografică realizat de bărbații și femeile din Epoca Luminilor. Evident, țările din Europa de Est nu erau în sine inventate sau fictive; aceste țări și oamenii care le locuiau au fost întotdeauna cît se poate de reali și se aflau într-adevăr la est față de niște țări care, față de ele, se găseau la vest. Inventarea Europei de Est nu a însemnat doar conferirea unor atribute inventate sau mitologice acestor țări, deși un asemenea proces a fost fără îndoială foarte fecund în secolul al XVIII-lea. Relatările iluministe nu erau pur și simplu false sau fictive; dimpotrivă, într-o epocă a călătoriilor tot mai cutezătoare și a observațiilor făcute cu mai mult spirit critic, aceste țări au fost vizitate mai des și studiate mai atent decît oricînd. Inventarea Europei de Est a fost un proces de sinteză, asocierea acestor țări pe baza unor fapte reale și imaginare pentru a obține termenul general Europa de Est. Acest termen reprezenta o sumă de observații generale și de asociații privitoare la un teritoriu ce cuprindea țări și popoare diferite. Acesta este sensul în care Europa de Est reprezintă un construct cultural, o invenție intelectuală a Iluminismului.

A spune că această asociere a fost o invenție nu e totuna cu a afirma că nu există asemănări interesante între țările în discuție; există însă mari deosebiri între ele. Inventarea Europei de Est a însemnat căutarea asemănărilor pentru a obține o anume configurație de relații și trecerea cu vederea a acelor deosebiri care contraziceau această configurație. Un exemplu remarcabil în această privință a fost articolul dedicat Ungariei în marea *Enciclopedie*, în care cunoștințele vremii erau transcrise în conformitate cu standardul

ridicat al științei critice iluministe. Când cititorii din Epoca Lumini-
nilor apelau la *Enciclopedie*, ei aflau că „limba Ungariei este un
dialect al slavei“ și, „prin urmare, are o oarecare legătură cu limbile
vorbite în Boemia, Polonia și Rusia“. Această greșală evidentă nu
era menită să înșele sau să inducă în eroare, dar ea servea scopului
de a institui „o legătură“ între limbi și țări. Valoarea de adevăr a
altor feluri de observații poate părea mai greu de stabilit în mod
absolut, dar orice rubrică de asemănări presupunea inevitabil o
plasare a accentelor și alegerea unei ordini a importanței, structu-
rarea asemănărilor și a diferențelor pentru a obține o anume con-
figurație dintre combinațiile caleidoscopice posibile.

De fapt, harta Europei nu permite tot atâtea combinații ca un
caleidoscop. Punctele cardinale indică direcții după care țările pot
fi grupate, nord și sud, est și vest, iar aceste opoziții binare au fost
învălmășite cu semnificații culturale structurate de configurații de
asemănări și deosebiri și de prezumții ierarhizante. Inventarea Eu-
ropei de Est a fost un eveniment din istoria ideilor care a avut loc
atunci când Iluminismul a investit cu mult mai multe semnificații
ordonarea țărilor Europei pe direcția est-vest, reducând și revizuind
în același timp semnificațiile ordonării renaștentiste de la nord la
sud. Pe hartă, Europa de Est a început să existe în privirea scrută-
toare a spectatorului luminat.

Categoriile analitice cu ajutorul cărora a fost alcătuită Europa
de Est dezvăluiau obiectivul Iluminismului, scoțind în evidență le-
găturile dintre țările componente. Ségur rezuma Sankt-Petersburgul
cu ajutorul unei serii de opoziții binare, „epoca barbariei și cea
a civilizației, secolul al X-lea și secolul al XVIII-lea, moravurile
Asiei și cele ale Europei, sciți neciopliți și europeni rafinați“. Către
mijlocul secolului al XIX-lea, aceste formule deveniseră fixe, iar
Balzac putea, folosind contraste binare, să caracterizeze toate po-
poarele Europei de Est ca aflându-se „între Europa și Asia, între
civilizație și barbarie“. Armătura culturală pe care se sprijinea con-
struirea Europei de Est consta în perechi de categorii analitice anti-
tetice, cu ajutorul cărora se definea un caracter unitar pentru niște
țări diferite. Dacă opoziția dintre Europa și Asia îi conferea concep-
tului de Europa de Est sensul său geografic, cea dintre civilizație și
barbarie îi dădea un sens filozofic de mare importanță și actualitate

pentru Iluminism. Dar aceste două perechi de termeni care se împleteau pentru a defini Europa de Est nu erau ordonate în mod riguros, tot așa cum nici țările respective nu erau la fel în esență. Iluminismul, în ciuda intensului său orientalism, era foarte departe de a identifica în mod absolut Asia cu barbaria. Aceste categorii analitice coincideau doar în parte, iar tensiunile conceptuale care se nășteau din această configurație neregulată a opozițiilor binare, făcea ca artificul asociațiilor între țări să fie în mod esențial instabil.

O asemenea instabilitate în procesul cultural de inventare a Europei de Est face acest concept foarte atrăgător pentru deconstrucția intelectuală practică la sfârșitul secolului al XX-lea. Ținta însă rămîne ciudat de insesizabilă. Cu cât descoperi mai multe despre tensiunile și contradicțiile care au fost antrenate în inventarea Europei de Est, cu atât ești obligat să recunoști că Iluminismul s-a delectat în mod evident cu aceste contradicții, considerându-le cheia de boltă a întregii construcții. Când Ségur a intrat în Polonia simțind că „ieșise complet din Europa“, când prințul de Ligne s-a dus în Crimeea întrebându-se dacă putea să considere ca aparținând Europei o țară care „îi seamănă atât de puțin“, ei defineau Europa de Est ca pe o problemă paradoxală, care sfida relațiile convenționale de asemănare și de înrudire. Nici schimbările de granițe datorate împărțirilor Poloniei și retragerii Imperiului Otoman, nici chiar nesigura și controversata frontieră estică a Europei înseși (Donul, Volga, Munții Urali, fluviul Enisei) nu au subminat ideea de Europa de Est, ci doar au întărit un concept care se hrănea din propria-i instabilitate.

Voltaire propunea „limpezirea acestui haos“, mai întâi ca pe o provocare intelectuală atunci când vorbea despre Petru, apoi ca pe un obiectiv militar atunci când îi scria Ecaterinei, și, în același fel, Peyssonnel dorea să „limpezească amestecul turbure“ al diferiților barbari din istoria antică a Europei de Est. Dar atât Voltaire, cât și Peyssonnel se pricepeau atât de bine să turbure apele subiectului lor, încât e greu de spus dacă inventarea Europei de Est a fost o chestiune de tulburare sau de limpezire. De fapt a fost și una, și alta, filozofii iluminiști amestecând deosebirile și asemănările dintre țările Europei în așa fel încât ei să poată să caute firul conducător și să aleagă configurația. Conceptul de Europa de Est nu a atins

niciodată gradul de „alteritate“ absolută al Orientului, dar părțile ei componente au fost făcute să se îmbine folosind un sistem de caracteristici înrudite care imitau principiile schemelor taxonomice ale lui Linné. Totuși, stabilitatea acestei îmbinări sistematice era subminată inevitabil de influențe venite din ambele părți, de supra-puneri parțiale, tot atât de sigure ca migrațiile tătarilor nomazi peste stepa eurasiatică și migrațiile actrițelor și cîntărețelor de operă nomade de la Paris și Veneția către scenele de la Varșovia și Sankt-Petersburg.

Europa de Est nu este subiectul acestei cărți. Forma gramaticală a titlului scoate în evidență faptul că Europa de Est e privită aici în primul rînd ca un obiect, obiectul unui șir de operații intelectuale efectuate asupra lui de Iluminismul din Europa de Vest. După cum sugerează în continuare titlurile capitolelor, inventarea a constatat în cîteva operații esențiale: pătrunderea, posedarea, imaginarea, cartografierea, sfătuirea și popularea Europei de Est. Fiecare a însemnat o abordare întrucîtva diferită a obiectului, dar toate au contribuit la definirea și construirea a ceea ce era în același timp un teritoriu geografic și o idee filozofică. Intrarea în Europa de Est și posedarea acesteia erau două aspecte ale experienței călătorului, care descoperea granițe și tranziții, care era martorul bățăilor și al opririlor. Dacă pătrunderea și posedarea sugerează o dominație de natură sexuală — perfect plauzibilă în cazul lui Casanova —, ele indică și asumarea unei poziții de dominație intelectuală de pe care Europei de Est i se cerea să se ofere „privirii“ călătorilor precum Ségur, să devină un obiect de analiză pentru Iluminism.

Imaginarea și cartografierea nu au fost operații rivale, ținînd de domeniul fanteziei și, respectiv, al științei, ci două funcții strîns legate; imaginația lui Voltaire găsea inspirație în geografie și cutreiera harta, în timp ce cartografia iluministă a fost profund influențată de o seamă de reprezentări neștiințifice ale Europei de Est. Ficțiunea și călătoriile nu se excludeau nici ele reciproc atunci cînd un aventurier imaginar ca baronul Münchhausen se declara rivalul lui Tott, iar un călător adevărat precum prințul de Ligne își consemna experiențele reale ca pe un triumf al imaginației. În general, cei care vorbeau despre Europa de Est puteau fi împărțiți în călători la fața locului și filozofi de departe, dar ei se întâlneau în scrierile

lor luînd parte împreună la aventura voiajului filozofic. În același fel, conceptul de Europa de Est conținea atît componente geografice cît și filozofice, între care Ledyard a făcut legătura în mod explicit prin conceptul de „Geografie Filozofică“. O asemenea hibridare intelectuală nu caracteriza nici pe departe numai discuția asupra Europei de Est în secolul al XVIII-lea; semnificația filozofică a descoperirii geografice era la fel de clară în cazul insulelor Tahiti așa cum apăreau ele în scrierile lui Bougainville și Diderot. Dar faptul că Europa de Est se învecina cu Europa de Vest, fiindu-i accesibilă în comparație cu îndepărtatul Pacific de Sud, făcea ca aceasta dintîi să fie susceptibilă în mod deosebit de o reprezentare culturală în care se împleteau realitatea și fantezia.

Relația ei de vecinătate cu Europa de Vest făcea și ca Europa de Est să fie accesibilă poștei iluministe, iar formele de adresare epistolară au fost esențiale pentru semnificația politică a inventării Europei de Est. Corespondența dintre Voltaire și Ecaterina sau cea dintre doamna Geoffrin și Stanisław August sugerează că prin sfătuirea Europei de Est filozofia a putut să-și negocieze de departe aspirațiile la putere și relația cu puterea. De la Paris, Europa de Est apărea ca un domeniu ideal pentru monarhia luminată, fiindcă despotismul se afla la o distanță sigură, iar filozofii puteau să contribuie cu păreri și sfaturi, ba chiar, în cazul lui Diderot, cu un „plan de civilizare“. Proiectul lui Rousseau pentru Polonia, spre deosebire de viziunea lui Voltaire despre Rusia, propunea o teorie politică a identității naționale în locul despotismului luminat și avea forma unei adresări directe către o întreagă națiune, și nu către un singur monarh. Proiectele fiziocraților aduc o confirmare în plus a faptului că Europa de Est a fost inventată ca un teren experimental care lăsa Iluminismului toată libertatea să născăască teorii sociale și reverii politice. Rusia lui Voltaire era țara unde totul rămînea încă de făcut, ba chiar „de desfăcut și de refăcut“ după cum spunea, lipsit de tact, Lemercier, în timp ce Polonia lui Rousseau aștepta intervenția „oricui ar dori să conceapă un plan încheiat pentru preschimbarea acestui guvernămînt“.

Rousseau nu numai că li se adresa direct polonezilor, ci avea chiar îndrăzneala să le spună cine erau, să le propună o „fizionomie națională“. Popularea Europei de Est a fost cea mai importantă

dintre operațiile prin care Iluminismul a luat în stăpînire intelectuală acest teritoriu, o operație cutezător concepută și avînd consecințe dramatice. Concentrîndu-și atenția asupra popoarelor, nu doar cartografiînd țările, Iluminismul a descoperit în Europa de Est noi dimensiuni și discipline ale teoriei sociale și a deschis drumuri pentru analiza modernă etnografică, antropologică, folclorică și rasială. Printr-o extraordinară răstălmăcire, disciplina tradițională a istoriei antice a furnizat limbajul și categoriile unei noi antropologii, în așa fel încît barbarii care atacaseră Imperiile Roman și Bizantin au fost redescoperiți, vii și nevătămați, în secolul al XVIII-lea. Ilumiști vedeau sciți și sarmați pretutindeni prin Europa de Est și în cele din urmă slavii au fost identificați ca fiind elementul etnografic cheie pentru întregul teritoriu. Gibbon și Herder au scris despre slavi aproximativ în aceeași perioadă, în contexte complet diferite, și punînd una lîngă alta prezentările lor putem înțelege interferența disciplinelor științifice prin care popoarelor din Europa de Est li s-a dat un nume.

Dacă Europa de Est apare în această carte ca un obiect intelectual în procesul construirii sale — pătruns, posedat, imaginat, cartografiat, sfătuit și populat —, atunci subiectul activ poate fi identificat folosind sursele, călătorii și filozofii ilumiști. Dar și acest subiect se construia atunci, cu propria lui mîină și pană, pentru că inventarea Europei de Est a fost inseparabil legată de procesul reciproc de inventare a Europei de Vest. Ele au intrat în centrul atenției împreună ca jumătăți complementare, pe hartă și în concepția Iluminismului, întrucît cei care studiau Europa de Est cu greu puteau defini diferența ei fundamentală fără să formuleze implicit perspectiva din care o studiau. Voltaire a folosit ca standard „partea noastră a Europei“, care avea ceva special în moravurile și geniul ei; posesivul lui dezinvolt trăda miza personală a celor care vorbeau despre diferențele dintre cele două părți ale Europei în secolul al XVIII-lea. Inventarea Europei de Est a fost în istoria ideilor un eveniment de subtilă autoreclamă și uneori de fătîșă autoelogiere, prin care Europa de Vest se definea și își afirma superioritatea. Dezvoltarea ideii de „civilizație“ a fost esențială în acest proces și a furnizat cel mai important termen filozofic de referință cu ajutorul căruia Europa de Est să fie plasată într-o poziție de

evidentă subordonare. Opoziția binară crucială dintre civilizație și barbarie i-a desemnat Europei de Est un spațiu ambiguu, aflat într-o stare de înapoiere pe o scară comparativă a dezvoltării. Chiar de pe poziția ideologică a Revoluției Franceze, Desmoulins nu concede decît că, „ținînd seama de unde a pornit poporul polonez, se vede că a făcut un pas relativ la fel de mare ca al nostru către libertate“.

O asemenea poziție de relativitate explicită avea inevitabil două tășuri și submina ambele constructe, introducînd o rezervă atît în privința presupusei înapoieri a Europei de Est, cît și a superiorității prezumtive a Europei de Vest. Dezvoltarea și direcția reprezentau niște concepte relative, și era la fel de puțin posibil să etichetezi o țară ca fiind absolut înapoiată ca și să o localizezi ca fiind absolut estică. Dacă fiziocratul Dupont de Nemours trebuia să se ducă în Polonia ca să poată să-i scrie lui Quesnay că Franța era „prima națiune a continentului nostru“, dacă exploratorul Ledyard trebuia să traverseze Siberia ca să ajungă să creadă că „Oamenii din Vest ar putea deveni Îngeri“, aceasta se întîmpla pentru că Iluminismul aplicase deja Franței și „Oamenilor din Vest“ poate cea mai cuprinzătoare critică socială făcută vreodată de o mișcare intelectuală. De la *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu la *Scrisorile poloneze* ale lui Marat era clar că filozofii nu erau dispuși să acorde țărilor lor decît cel mult o superioritate relativă, și asta numai în contextul unui șuvoi de reflecții critice. Cînd Salaberry descoperea în drum spre Constantinopol „un pic de civilizație în plus sau în minus“, el salva din contextul criticii sociale iluministe, deja într-o epocă a revoluțiilor, singura afirmație care rămînea plauzibilă din punct de vedere filozofic. Din acest motiv, o asemenea afirmație era cu atît mai urgentă, iar în construirea Europei de Est s-a investit atît de multă energie intelectuală tocmai deoarece constructul complementar de Europa de Vest era atît de instabil. Pînă și cele mai violente dispute dintre filozofi, de pildă cea dintre Voltaire și Rousseau, îi arată și mai clar ca părtași la același discurs despre Europa de Est, uniți prin apartenența la aceeași autoritate discursivă din perspectiva căreia se ocupau de obiectul considerațiilor lor.

Iluminismul a permis dezvoltarea unor puncte de vedere rivale și contrastante în procesul de construire a Europei de Est și a insistat

chiar asupra paradoxului ca fiind esențial pentru definirea ei, dar această instabilitate fățișă a obiectului discursului avea rolul de a masca instabilitatea internă a subiectului compromis, prins în realizarea celui alt proiect urgent al său, inventarea Europei de Vest. Iluminismul și-a pus la bătaie toate conceptele mai importante, aranjându-le în poziție de luptă pe linia geografică ce împărțea continentul, pentru a le desfășura și dezvolta în construirea Europei de Est: natura omului, legătura dintre moravuri și civilizație, aspirațiile la putere politică ale filozofiei. Așa încât, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, Europa de Est și Europa de Vest se aflau față în față pe hartă și în concepția Iluminismului, datele geografice fiind organizate în conformitate cu prioritățile filozofiei, iar agenda filozofiei fiind elaborată ținând seama de granițele geografice.

Ideea de Europa de Est a fost și mai instabilă din cauză că frontierele mereu în schimbare au redefinit în repetate rînduri componentele ei politice în contextul relațiilor internaționale din secolul al XVIII-lea. Frământările teritoriale care au urmat împărțirilor Poloniei și micșorării Imperiului Otoman au creat o confuzie geopolitică la unul dintre capetele Europei de Est, la fel cum confuzia pur geografică în privința hotarului dintre Asia și Europa a împiedicat orice delimitare clară la celălalt capăt. Dacă relațiile internaționale au contribuit la formarea unei imagini a Europei de Est ca un teritoriu al haosului geopolitic, al granițelor mereu mișcătoare, ale cărui părți erau totdeauna în pericol de a se desprinde, acea imagine a creat la rîndul ei climatul cultural în care relațiile internaționale au fost concepute și descrise. Diplomația, cartografia și filozofia au operat într-o relație triumphiulară de susținere, întărire și justificare reciprocă. Legăturile dintre ele erau chiar explicite atunci cînd geograful filozof se afla într-o misiune diplomatică, precum Ségur la Sankt-Petersburg sau Hauterive la Iași. Într-un mod mai general, agenda politică internațională a determinat inventarea Europei de Est în conformitate cu fantasmele de influență și de dominație. Se poate argumenta că orice cunoaștere oferă putere, că orice discurs este în mod implicit un discurs de dominație, dar în cazul Europei de Est, ca și în cel al Orientului, se găsesc legături mai precise între cunoaștere și putere. *Istoria lui Carol al XII-lea*

de Voltaire, fundamentul filozofic pentru construirea Europei de Est, a reprezentat evident relatarea unei campanii de cuceriri. Doamna Geoffrin îi declara pe polonezi „făcuți să fie subjugăți“, în timp ce Tott îi învăța pe cititorii săi „să-i cunoască pe moldoveni“ punând în scenă o strategie detaliată a pedepselor corporale. Ideea de Europa de Est nu a constituit totdeauna un îndemn direct la cucerire, dar putea fi uneori interpretată ca o invitație subtilă. În mod cert, prin inventarea Europei de Est Iluminismul a creat contextul cultural pentru apariția unor proiecte ambițioase de subjugare în secolul al XVIII-lea și mai târziu.

Fantasmele de cucerire în Europa de Est ale lui Voltaire s-au axat pe rînd asupra unui rege suedez, a unui țar rus și a unei prințese germane. Deși în 1741 o armată franceză a ocupat Praga, în general în secolul al XVIII-lea ambițiile francezilor în ceea ce privea Europa de Est s-au mărginit la exercitarea unei influențe, fie prin corespondența filozofilor, fie prin eforturile agenților diplomatici. Dar la începutul secolului al XIX-lea, Franța a dus o politică imperialistă în Europa de Est, Napoleon creînd „Marele Ducat al Varșoviei“ în 1807, „Provinciile Ilire“ în 1809 și invadînd în cele din urmă Rusia, ocupînd Moscova în 1812. Relevanța politică a conceptului iluminist de Europa de Est a devenit foarte clară cu prilejul controversei din jurul publicării postume în 1807 a lucrării lui Rulhière, *Anarhia din Polonia*. Continuitatea de idei care lega începutul secolului al XIX-lea de sfîrșitul secolului al XVIII-lea a apărut la fel de limpede în memoriile lui Ségur despre experiențele lui din deceniul al nouălea al secolului al XVIII-lea, publicate doar după căderea lui Napoleon, pentru niște cititori care puteau să-și imagineze Moscova arzînd, orașul pe care o armată franceză îl cucerise și apoi îl abandonase.

Ca să înțelegem importanța conceptului de Europa de Est din secolul al XVIII-lea pentru politica imperialistă a lui Napoleon, ne putem îndrepta atenția asupra campaniei din Rusia povestite de Philippe-Paul de Ségur, fiul lui Louis-Philippe. Philippe-Paul fusese general de brigadă și aghiotantul lui Napoleon în timpul acestei campanii. El și-a amintit că Napoleon, invadînd Rusia, citea despre campaniile lui Carol al XII-lea și suspecta că versiunea lui Voltaire nu era întru totul corectă: „Totuși, în această perioadă

critică, numele lui Carol al XII-lea era mereu pe buzele lui.“ Philippe-Paul de Ségur vorbea în numele soldaților francezi care stăteau în fața Moscovei. Formulele prin care a rezumat primele lor impresii despre oraș erau asemănătoare cu cele ale tatălui său și ale generației precedente: „La vederea acestui oraș aurit, a acestei capitale strălucitoare care unea Europa și Asia, a acestui maiestuos loc de întâlnire al opulenței, al obiceiurilor și al artelor, al celor mai frumoase două părți ale lumii, am stat încrămeniți, contemplându-l cu mândrie. Venise ziua noastră de glorie!“¹ Desigur, zilele lor de glorie la Moscova erau numărate.

Imaginea lui Napoleon prezentată de Ségur — împăratul privind cum ardea Moscova și dînd vina pe incendiatorii ruși — rezuma construcția Europei de Est din secolul precedent. După Ségur, Napoleon ar fi exclamat: „Ce priveliște îngrozitoare! Și s-o facă ei înșiși! Toate acele palate! Ce hotărîre extraordinară! Normal, doar sînt sciți!“ Apoi, în timpul groaznicei retrageri de la Moscova, mareșalii francezi murmurau că Napoleon fusese înfrînt în Rusia „precum Carol al XII-lea în Ucraina“, iar Napoleon însuși, „apropiindu-se de țara cazacilor“, se gîndea la același lucru. „Poltava!“, a exclamat el cu disperare, după cum povestea Ségur.² Astfel, trecînd din memoriile tatălui în cele ale fiului, de la serviciul diplomatic al lui Ludovic al XVI-lea la statul-major al lui Napoleon, putem observa formulele intelectuale ale Iluminismului, desfășurate în contextul manevrelor militare ale generației următoare.

Cît despre marea aventură de la mijlocul secolului al XIX-lea, războiul împotriva Rusiei și atacarea Crimeii de către Franța și Anglia sub conducerea lui Napoleon al III-lea și a reginei Victoria, acea campanie a fost considerată uneori un episod a cărui excentricitate se datora teatrului îndepărtat și exotic al operațiunilor militare. Crimeea nu era însă un capriciu născocit de imaginația victorienilor, a lui Palmerson sau a lui Tennyson; era o țară care fusese clar identificată ca un obiect al fantasmelor și un obiectiv de cucerit în anii '80 ai secolului al XVIII-lea și care ajunsese la oamenii de stat din anii '50 ai secolului al XIX-lea ca un teritoriu de interes geopolitic. Imaginativul prinț de Ligne dorea s-o cucerească pe Ifigenia în Taurida, lîngă Sevastopol, cu mult înainte ca armatele Angliei și Franței să asedieze orașul fortificat. Prin Tratatul de la

Paris din 1856 a fost recunoscută autonomia Moldovei, a Țării Românești și a Serbiei și a fost reglementat statutul maritim al Dunării și al Mării Negre. O asemenea rezolvare a problemelor Europei de Est de la Paris înfăptuia fantasmele filozofilor din secolul precedent. Ei au construit primii o hartă a Europei de Est care să invite privirea observatorilor luminați să-și închipuie trufaș de departe, chiar de la Paris, operațiuni, reglementări, delimitări și chiar anexări. La Congresul de la Berlin din 1878 au fost recunoscute independența Serbiei și a României, precum și autonomia Bulgariei și ocuparea de către Habsburgi a Bosniei și a Herțegovinei, toate presupunând reajustări de granițe și reatribuiri de teritorii.

Operațiunile diplomatice efectuate de departe pe harta Europei de Est au devenit o practică obișnuită în secolul al XIX-lea și și-au atins punctul culminant la Versailles după Primul Război Mondial, când geografia politică a Europei de Est a fost revizuită și reorganizată de la nord la sud. Trebuie remarcat că semnificațiile acestui lucru nu au fost nici pe departe complet negative pentru țările și popoarele afectate, tot așa cum Iluminismul nu a fost complet unit în modul său de apreciere și în simpatiile sale pentru Europa de Est. Lucrul care a rămas constant a fost un anume dezechilibru fundamental în conceperea subiectului și a obiectului: cine asupra cui opera și din ce perspectivă filozofică și geografică. La Versailles, unde idealurile înalte și bunele intenții au jucat, fără îndoială, rolul lor, acest dezechilibru esențial a fost și mai evident din rolul dominant asumat de „Cei Patru Mari” — Woodrow Wilson, Lloyd George, Georges Clemenceau și Vittorio Orlando —, Rusia bolșevică fiind complet exclusă.

Dilema excluderii sau includerii Rusiei era anterioară bolșevismului și fusese exprimată filozofic înainte de apariția celor mai importante ramificații diplomatice ale ei. Conceptul iluminist de Europa de Est nu se baza nici pe o excludere definitivă și nici pe o includere fără rezerve, ci mai degrabă pe puternica prerogativă de a formula această dilemă. Filozofii, geografi și călătorii din secolul al XVIII-lea își rezervau dreptul de a hotărî singuri sau de a pune problema și de a o lăsa nerezolvată. Una dintre cele mai influente relatări de călătorie din secolul al XIX-lea, *La Russie en 1839* (*Rusia în 1839*) a marchizului de Custine, a fost ea însăși

profund influențată de formulele și prerogativele consacrate de secolul precedent. Custine a sesizat „contrastele“ Sankt-Petersburgului, „unde Europa și Asia se arată una altelea într-un dublu spectacol“. Cu o fascinație aproape erotică i-a studiat pe „bărbații de rasă slavonă pură“, privind adînc în ochii lor de o „formă ovală asiatică“ și descoperind cele mai subtile nuanțe de expresie în „acele tonuri schimbătoare, care variază de la verdele șarpelui și cenușiul pisicii la negrul gazelei, deși culoarea de fond rămîne albastrul“. Privirea lui triumfa asupra ochilor lor, pe cînd Custine își avertiza cititorii că „aici este foarte ușor să fii înșelat de aparențele civilizației“, explicîndu-le că studiind cu atenție moravurile rușilor „distingi existența unei adevărate barbarii“.³

Custine insistă asupra prerogativei absolut personale de a-i deosebi pe ruși de el însuși și de cititorii lui: „Nu le reproșez rușilor că sînt ceea ce sînt, ce condamn eu la ei este faptul că pretind că sînt ceea ce sîntem noi.“ Invoca numele lui Voltaire și Diderot pentru a formula dilema liminară a unui popor „desprins din starea de sălbăticie, dar căruia îi lipsesc cele necesare civilizației“. Cu un aplomb aristocratic perfect, plasa Rusia în contextul Europei de Est fără să țină seama de geografie, folosind în schimb standardul reprezentat de civilizație: „Între Franța și Rusia există un zid chinezesc, limba și caracterul slavon. În ciuda ideilor pe care Petru cel Mare li le-a insuflat rușilor, Siberia începe de la Vistula.“⁴ Aproape toate elementele fundamentale ale conceptului de Europa de Est inventat de secolul al XVIII-lea se găseau în această fantasmagorie din secolul al XIX-lea, ale cărei asociații și imagini urmau un fel de logică a visului ajungînd la concluzia împărțirii continentului.

Se poate observa că „zidul chinezesc“ al lui Custine din 1839 prefigura „cortina de fier“ din 1946 ca o barieră de separare între Europa de Est și Europa de Vest. Analogia apare deosebit de importantă cînd ne gîndim la succesul uimitor al lui Custine în perioada Războiului Rece. În 1946, cartea a apărut repede într-o nouă ediție în Franța, iar în anii '50 a ajuns la cunoștința publicului american cu o introducere semnată de Walter Bedell Smith, ambasadorul de după război al Statelor Unite în Uniunea Sovietică. Smith a afirmat că *Rusia în 1839* reprezenta o „percepție politică fără vîrstă și atît de pătrunzătoare, încît ar putea fi numită cea mai bună lucrare

scrisă pînă acum despre Uniunea Sovietică“. Vorbind în numele personalului ambasadei, Smith declara că „scrisorile lui Custine au fost cartea care ne-a ajutat cel mai mult să deslușim în oarecare măsură misterele ce par să învăluie Rusia și pe ruși“. Mai mult, Smith a sugerat că în calitate de ambasador „aș fi putut să iau multe pagini cuvînt cu cuvînt din jurnalul lui și, după ce aș fi pus nume și date din prezent în locul celor de acum un secol, aș fi putut să le trimit Departamentului de Stat ca rapoartele mele oficiale“. Această ediție a fost republicată de curînd, în 1987, chiar la sfîrșitul Războiului Rece, cu recomandarea lui Zbigniew Brzezinski pe coperta a patra: „Nici un sovietolog nu a făcut încă observații mai bune decît cele ale lui Custine asupra caracterului rus și a naturii bizantine a sistemului politic rus.“⁵ Asemenea comentarii, în timp ce afirmă în mod anistoric caracterul neschimbat al Rusiei, scot în evidență și mai clar caracterizarea statornică a Rusiei de către observatorii străini cu ajutorul unor formule fixe. Observațiile din secolul al XIX-lea ale lui Custine, care urmau atît de îndeaproape formulele iluministe, au fost reciclate, celebrate și folosite ca argument în perioada Războiului Rece.

Custine și-a transmis mesajul mai întîi secolului al XIX-lea, iar sugestiile sale cele mai amenințătoare au intrat într-o mitologie de coșmar a Europei de Est. În 1769, Herder a auzit „bolborositul“ „popoarelor sălbatice din Europa de Est“ și a avertizat împotriva stîrnirii unei „revărsări“ demografice viitoare. Un secol mai tîrziu, în 1871, filozoful francez Ernest Renan și-a notat propriile teme apocaliptice:

Slavul, ca balaurul din Apocalipsă a cărui coadă tîrăște a treia parte din stelele cerului, va trage într-o zi după el turmele din Asia Centrală, vechii clienți ai lui Genghis-Han și Tamerlan. [...] Închipuiți-vă ce greutate va trage în balanța lumii în ziua în care Boemia, Moravia, Croația, Serbia, toate populațiile slave din Imperiul Otoman se vor grupa în jurul marelui conglomerat moscovit.⁶

Asemenea închipuiri înfierbîntate ale unor francezi își găseau în deceniul al optulea al secolului al XIX-lea o paralelă în climatul politic public din Anglia, dezlănțuit pătimaș asupra problemei orientale a statutului Rusiei și al Imperiului Otoman în Balcani. Angaja-

rea lui Gladstone de partea Bosniei și a Bulgariei contrasta cu scopul lui Disraeli de a împiedica expansiunea Rusiei. Gladstone cerea alungarea otomanilor „cu cățel și cu purcel” din Bulgaria ca reparație pentru „civilizația care a fost ofensată și rușinată”, în timp ce ambasadorul englez la Constantinopol făcea și el apel la „civilizație” când adopta atitudinea opusă, susținând că politica Angliei nu trebuia schimbată doar pentru că „niște bașbuzuci au ucis câțiva bulgari ghinionști și fără importanță”. Cît despre regina Victoria, ea a fost de partea lui Disraeli și împotriva Rusiei, declarînd că nu ar vrea „să rămîn suverana unei țări care se coboară ca să sărute picioarele marilor barbari”, exclamînd: „Ah, dacă regina ar fi bărbat, i-ar plăcea să se ducă și să le dea rușilor acelora al căror cuvînt nu poate fi crezut o asemenea bătaie!”⁷ Aproape că am putea crede că Victoria, în indignarea ei, era influențată de mitologia împămîntenită despre barbaria rușilor și eficacitatea cnutului.

În 1914, William Sloane, profesor de istorie la Columbia University din New York, care deja scrisese o biografie a lui Napoleon, a publicat o nouă carte, *The Balkans: A Laboratory of History (Balcanii, un laborator al istoriei)*. Sloane era și călător, nu numai profesor, și începea cu o relatare despre ce văzuse în Balcani:

În privința civilizației, era trecutul trăind în prezent, un sistem social și semipolitic proiectat trei secole mai tîrziu. Europa cea mai sălbatică era mai pitorească și mai instructivă decît Mid West-ul* nostru, pentru că acolo frontiera dintre barbarie și civilizație nu numai că e dens populată, ci, mai mult, e populată de albi. Nici chinezii galbeni, nici pieile roșii și nici negrii nu reprezintă o problemă.⁸

Toți termenii cu ajutorul cărora erau definite problemele de interes ale Europei de Est aparțineau secolului al XVIII-lea: barbarie și civilizație, sălbăticie și frontieră, pitoresc și instructiv și, în cele din urmă, o notă de candidă surpriză că locuitorii erau de fapt albi. Profesorul avertiza în continuare că în final, din cauza puterii crescînde a statelor balcanice, „Europa vestică va fi obligată să formeze un fel de uniune mai strînsă pentru a se proteja de o năvălire dușmănoasă a civilizației inferioare caracterizate prin sorgintea

* Vestul Mijlociu (în SUA, între Munții Stîncoși și Alleghany). (N. t.)

slavă, religia greco-catolică și guvernământul oriental“. Sloane afirmă nu numai că Europa de Sud-Est era un laborator, ci și un „muzeu etnologic“, și își începea destul de firesc discuția asupra etnologiei cu sciții.⁹

Primele decade ale secolului al XX-lea au fost extrem de importante pentru studierea științifică a Europei de Est, care s-a concretizat în Franța și în Anglia prin lucrări mai serioase și care au dat dovadă de mai multă înțelegere decât cea a lui Sloane, deși nu erau mai puțin implicate personal, iar scopurile lor politice erau chiar mai ambițioase. De fapt, profesorii din secolul al XX-lea au rivalizat cu filozofii iluminiști în dorința lor de a influența harta, intrând cu patimă partizană în controversele dintre statele și națiunile rivale din Europa de Est în timpul Primului Război Mondial și la Versailles. Ernest Denis de la Sorbona, autorul lucrării *La Bohême depuis la Montagne-Blanche (Boemia după bătălia de la Muntele Alb)* din 1903, a fost în 1917 editorul fondator al revistei *Le Monde slave (Lumea slavă)*, care își propunea să influențeze politica Franței din timpul războiului în privința lumii slave. R. W. Seton-Watson, care publicase înainte de război, printre altele, *Racial Problems in Hungary (Probleme rasiale în Ungaria)* în 1908 și *The South Slav Question and the Habsburg Monarchy (Problema slavilor de sud și monarhia habsburgică)* în 1911, a fondat jurnalul *The New Europe (Noua Europă)* în 1916 și a fost sfătuitoarea delegației britanice la conferința de pace din 1919. Harold Nicolson, un membru al acestei delegații diplomatice, a scris că „gîndul la noua Serbie, noua Grecia, noua Boemie, noua Polonie era cel care ne îndemna inimile să cînte imnuri la poarta raiului“, ca o consecință a „studierii îndelungi și pasionate a jurnalului *The New Europe*“. Nicolson a afirmat că „nu am făcut niciodată un pas fără să mă consult în prealabil cu experți de autoritatea doctorului Seton-Watson care se afla la Paris la vremea aceea“¹⁰.

Erau multe de admirat în munca științifică și politică a acestor experți, în devotamentul lor față de idealurile autodeterminării naționale. Sfaturile lor pentru redesenarea hărții și trasarea granițelor la Versailles, cu toate defectele acordului final, au marcat un punct de maxim succes în istoria modernă a studierii științifice a Europei de Est și a influenței savanților asupra condiției ei geopolitice.

Acești profesori sînt strămoșii în linie academică ai celor care studiază acum subiectul la sfîrșitul secolului al XX-lea. Archibald Cary Coolidge, profesor de istorie la Harvard, a făcut cercetări asupra Europei de Est pentru Woodrow Wilson și pentru colonelul House, iar Harold Nicolson a spus despre Coolidge că „au fost clipe cînd acel mărinimos și strălucit bărbat a fost singura sursă de informație demnă de încredere pe care o avea Conferința de Pace”¹¹. Coolidge a fost profesorul lui Robert Kerner la Harvard; Kerner a fost profesorul lui Wayne Vucinich la Berkeley, iar Vucinich a fost propriul meu îndrumător științific la Stanford.

Între cele două războaie mondiale se pot discerne primele semne ale unei priviri critice asupra formelor și a formulelor analizei cu care Europa de Vest a dominat discuția asupra Europei de Est. Printre capodoperele literaturii, putem să ne oprim la *Muntele vrăjit* al lui Thomas Mann din 1924, care privea retrospectiv la boala și la instabilitatea Europei de dinainte de război reprezentate de microcosmul social al unui sanatoriu din Alpi, în al cărui restaurant se găseau o masă a „rușilor bine” și o masă a „rușilor de rînd”, aleși după maniere. Eroul, Hans Castorp, se simte fără putere în fața „ochilor de kirghiz”, mai întîi cei ai colegului său de școală Pribislav Hippe, iar apoi cei ai oaspetelui sanatoriului Clavdia Chauchat, venită de undeva din stepă. În același timp Settembrini, umanistul italian, privește cu suspiciune „fizionomia tătară” a Clavdiei și în general pe „parții și sciții” de la cele două mese rusești. Settembrini crede că progresul uman a căpătat un curs direcțional, „cucerea Europa și începea să pătrundă în Asia”. El poate detecta ceva asiatic și neprogresiv care dă de bănuir pînă și în pomeții lui Martin Luther: „N-aș fi deloc surprins dacă s-ar dovedi că este în joc un element vandalo-slavo-sarmatic.”¹² Thomas Mann păstrează distanța ironică a autorului față de jocul acestor formule și sentimente din opera sa.

Dar literatura de călătorie era mult mai importantă decît ficțiunea pentru tradiția deja venerabilă a perspectivei Europei de Vest asupra Europei de Est; o nouă privire critică asupra acelei tradiții și-a găsit inevitabil expresia în povestea unui călător. În 1937, Rebecca West s-a dus în Iugoslavia, iar relatarea acelei călătorii din

Black Lamb and Grey Falcon (Mielul negru și șoimul cenușiu). Încă mai rămîne cea mai emoționantă încercare de a ajunge la o înțelegere a ceea ce însemna să contempli Europa de Est ca un intelectual din Europa de Vest. Figura englezoaicei în Balcani nu era nouă. Lady Mary Wortley Montagu studiase poezia arabă la Belgrad în 1717, iar în 1863 Georgena Muir Mackenzie și Paulina Irby au călătorit prin Bulgaria, Serbia și Bosnia, aducîndu-și cu ele cada de baie, și au publicat mai tîrziu *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (Călătorii prin provinciile slavone ale Turciei europene). Ele doreau să studieze „regiunile din interiorul unei țări pe jumătate civilizate”, citînd criticile lui Gladstone la adresa otomanilor considerați dușmani ai „progresului civilizației” și prevenindu-și cititorii că „înainte de a încerca să estimăm capacitățile raselor slavone din sud, trebuie să înțelegem pe deplin efectele unei ocupații turcești de mai mult de patru secole”. În Serbia au căutat „relicve care să ateste că a fost odinioară o țară creștină și civilizată”, găsind arhitectura bisericească bizantină „în mijlocul sălbăticiiei satelor albaneze”.¹³ Dacă aceste călătorești victoriene creștine sperau într-adevăr că slavii aveau să-și găsească drumul către progresul și civilizația Europei de Vest, în anii 1930 Rebecca West a urmat un itinerar asemănător, fiind în schimb convinsă că civilizația bolnavă a Europei de Vest avea nevoie urgentă să se împărtaşească din resursele spirituale ale slavilor. „Este chiar atît de minunat acolo?” a întrebato soțul ei, iar ea i-a răspuns mistic: „Ei bine, acolo se găsește totul. În afară de ceea ce avem noi. Dar ce avem noi pare foarte puțin.” El a întrebato dacă voia să spună că Anglia avea foarte puțin, iar ea i-a replicat: „Tot Occidentul.” Barul hotelului ei din Belgrad oferea o scenă „pe care aș fi putut s-o văd la Londra sau la Paris sau la New York” aproape în întregime. „Dar în nici unul dintre acele mari orașe nu am văzut ușile hotelului deschizîndu-se încet ca să lase să intre, fără grabă și în largul lui, un țaran ținînd un miel negru în brațe.” Îl descria cu dragoste, refuzînd romantismul condescendent, pînă la ultimul detaliu, acel detaliu identificator pe care toți călătorii iluminiști îl observaseră ca pe un semn al înapoierii Europei de Est: surtucul lui din piele de oaie. În piața din Sarajevo a privit o femeie mai bătrînă, care părea plină de înțelepciune, și a numit-o „Voltaire al acestei lumi”¹⁴.

Rebecca West credea că Europa nu era completă fără Europa de Est și mai știa că acest lucru era recunoscut aproape prea târziu. În 1937, ea înțelegea deja amenințarea Germaniei la adresa Europei de Est, iar personajul german negativ al cărții, detestabila Gerda, ridică obstacole și obiecții neînduplecate în calea pelerinajului spiritual al autoarei: „Eu nu vă înțeleg, tot spuneți ce țară minunată este aceasta, dar știți cu siguranță că aici nu există nici un fel de ordine, nici un fel de cultură, ci doar un mișmaș de popoare diferite care sînt toate inferioare și foarte primitive.“¹⁵ Cuvîntul „mișmaș“, folosit în Iugoslavia în anii 1930, ar fi putut fi scos dintr-una din scrierile lui Georg Forster din Lituania din deceniul al nouălea al secolului al XVIII-lea. Sloganele despre „nici un fel de ordine“ și „nici un fel de cultură“ aveau să devină peste foarte puțin timp componenta ideologică a cuceririi naziste a Europei de Est. La vremea la care Rebecca West își încheia manuscrisul, întoarsă în Anglia în 1941, naștii bombardau deja atît Londra, cît și Belgradul.

Atacarea de către germani a Cehoslovaciei în 1938 și a Poloniei în 1939, urmată de invadarea Iugoslaviei și a Uniunii Sovietice în 1941, sugerează amploarea geopolitică a politicii lui Hitler împotriva întregii Europe de Est, cucerirea și ocuparea țărilor ei, înrobirea și exterminarea popoarelor ei. Aceste scopuri nu erau numai strategice și economice, ci și violent ideologice, precum și academice, profesorii germani fiind mobilizați să se ocupe de problemele Europei de Est pentru a sprijini politica lui Hitler în această regiune. Tot așa cum profesori englezi, francezi și americani au avut un cuvînt de spus în elaborarea acordului de la Versailles în privința Europei de Est, profesorii germani au jucat un rol în încercarea de a răsturna acel acord; cucerirea *Ostraum*-ului a fost susținută de cercetările grupate sub numele de *Ostforschung*. Albert Brackmann, profesor de istorie medievală, vorbea în numele experților specializați în Europa de Est cînd declara în 1935 că „cercetările noastre științifice vor fi implicate oriunde va fi necesar să sprijinim și să promovăm interesele poporului german“. După izbucnirea războiului, cînd a fost însărcinat să pregătească o broșură pentru SS despre „destinul Poloniei și al Europei de Est“, a rezumat problemele istorice în felul următor: „Poporul german a fost singurul care a adus civilizația în Est și, ca principala putere din

Europa, a apărat civilizația vestică și a adus-o națiunilor necivilizate.“ O asemenea pioasă invocare a „civilizației“ în favoarea politicii naziste în Europa de Est poate părea complet grotescă, dar formulele pe care le folosea Brackmann erau bine ancorate într-o lungă tradiție de judecăți asupra Europei de Est. Moștenirea secolului al XVIII-lea era la fel de evidentă într-o altă operă științifică, la fel de dezagreabilă, aparținându-i lui Otto Reche, expert în „situația antropologică din Polonia“, care în 1939 era îngrijorat că pînă și germanii din Europa de Est se aflau în pericol de a fi contaminați de „mișmașul rasial, cu puternice elemente asiatice“. Reche încerca să prezinte Europa de Est ca pe un teritoriu coerent din punct de vedere rasial, observînd „tendința comună către capete mai scurte și mai late, fețe mai joase și mai late, pomeți proeminenți, nasuri de formă primitivă și păr des și lins“¹⁶. Asemenea observații științifice pătrunzătoare au susținut fiecare aspect al politicii germane față de Europa de Est în timpul celui de Al Doilea Război Mondial.

Am fi ispititi să vedem lucrările acestor experți germani ca pe fundătura ideologică la care au condus anumite abordări științifice ale Europei de Est, un capăt de drum, dar de fapt profesorii știu să supraviețuiască, iar formulele filozofice sînt remarcabil de adaptabile. Unii dintre bătrînii profesori care susținuseră cu entuziasm politica naziștilor în Europa de Est au reapărut în forurile științifice germane de după război ca să pronunțe aceleași vechi formule, care erau departe de a fi discreditate și erau perfect adaptate la nevoile ideologice ale Războiului Rece. În 1952, în *Zeitschrift für Ostforschung* (*Revista de studii est-europene*) se declara că „frontierele a două sfere distincte de civilizație trec drept prin Europa“¹⁷. Ceea ce a făcut din Războiul Rece o perioadă atît de remarcabilă în istoria intelectuală a ideii de Europa de Est a fost nu numai capacitatea sa de a-și însuși și de a aplica un discurs care data din Epoca Luminilor, ci și capacitatea de a camufla originile culturale ale acestei idei. Tocmai pentru că blocul sovietic a dat ideii de Europa de Est o semnificație geopolitică palpabilă, pentru că Stalin a reușit mult mai bine decît Ecaterina să alcătuiască imperiul pe care Voltaire doar și-l imagina, a devenit posibil, după cel de Al Doilea Război Mondial, să se negligeze, să se uite și să se ascundă faptul că împărțirea Europei era și o operă continuă de artificiu intelectual și con-

strucție culturală. Cortina de fier a lui Churchill din 1946 cădea pe o linie de demarcație deja stabilită, „de la Stettin pe malul Mării Baltice pînă la Trieste pe Malul Mării Adriatice“, iar această linie a fost apoi transmisă literaturii științifice despre Europa de Est a următoarei generații. Cel mai respectabil manual din perioada imediat următoare războiului, *A History of the Modern World (O istorie a lumii moderne)* de R. R. Palmer și Joel Colton, publicată pentru prima oară în 1950 și încă prețuită, introduce un capitol despre „Transformarea Europei de Est, 1648–1740“ cu observația că „pentru Europa ca întreg o linie reală deși nedefinită mergea de-a lungul Elbei și al munților Boemiei pînă în nordul Mării Adriatice“¹⁸. Acest ecou al vorbelor lui Churchill oferea o justificare implicită pentru tratarea „Europei de Est“ ca un subiect real și coerent, în loc de o rubrică anacronică și artificială, care era însă destul de convenabilă din punct de vedere analitic și ideologic.

Una din operele literare fascinante din perioada Războiului Rece este o lucrare juvenilă americană din 1962, intitulată *Slavic Peoples (Popoarele slave)*, care era parcă o aluzie parodică la secțiunea lui Herder despre „Slawische Völker“ („Popoarele slave“) în *Idei cu privire la filozofia istoriei omenirii*. Desenele jalnice ale unor oameni în costume populare păreau să sugereze o tratare folclorică globală a slavilor, din nou poate ca o parodie la Herder, care își închipuia celebrarea „vechilor sărbători“ ale slavilor. Autorul, Thomas Caldecot Chubb, își aborda subiectul plin de înțelegere, începînd cu un capitol numit „Din țara lui Gog și Magog“ și încheind cu întrebarea „Ce au făcut slavii pentru noi“. Dorea să știe: „De exemplu, ce a moștenit micul Piotr din Rusia de la lungul lui șir de strămoși care s-au ridicat din mlaștinile lor primitive? Tatăl lui fabrică tractoare sau focuase nucleare în bazinul Donețk sau la Novosibirsk, dincolo de Munții Urali.“¹⁹ În America, în 1962, anul crizei rachetelor nucleare din Cuba, rușii erau reprezentați ca un popor care ieșise din mlaștinile primitive. Desigur, „micul Piotr“ trebuia să evoce imaginea lui Petru cel Mare, care își construisese capitala pe mlaștini și introdusese aceste mlaștini în mitologia Iluminismului despre Rusia. Relevanța acestei mitologii pentru fantasmеle din timpul Războiului Rece era de asemenea evidentă în perlele de înțelepciune ale lui James Bond din *From Russia with Love (Din Rusia,*

cu dragoste), roman publicat în 1957: „Sînt complet de acord în privința rușilor. Ei pur și simplu nu înțeleg recompensele. Numai pedepsele au efect. Sînt fundamental masochiști. Iubesc cnutul. De aceea au fost atît de fericiți sub Stalin.“ Cînd irezistibila Tatiana Romanova îl roagă pe Bond să o bată dacă mănîncă prea mult, el acceptă cu plăcere: „Sigur că am să te bat.“²⁰

Sfîrșitul Războiului Rece a stimulat deja meditații politice și academice serioase asupra împărțirii conceptuale a Europei. Atît oamenii de stat, cît și profesorii au ajuns să recunoască faptul că dispariția cortinei de fier nu promite o reconciliere imediată sau rapidă a celor două jumătăți din punct de vedere politic, economic sau cultural. Ce nu se înțelege încă la fel de bine este că împărțirea conceptuală a Europei este mult mai veche decît Războiul Rece, că ideea de Europa de Est era la origini și în mod fundamental o operă de artificiu cultural și că istoria intelectuală a două secole încă mai influențează profund configurația asemănărilor și deosebiriilor percepute pe continent. În august 1991, după eșecul loviturii de stat din Uniunea Sovietică, cînd Gorbaciov s-a întors la Moscova din Crimeea, prima pagină a ziarului *New York Times* îi declara pe ruși gata „pentru colosala sarcină de a-și civiliza țara“. Acest citat probabil inconștient din *Petru cel Mare* al lui Voltaire sugerează clar puterea vechilor formule, după care Rusia, în secolul al XVIII-lea sau în secolul al XX-lea, rămîne mereu pe punctul de a deveni civilizată. În septembrie titlurile ziarului *Neue Zürcher Zeitung* din Elveția anunțau „Speranța europenizării Rusiei“, în timp ce în Italia *Corriere della Sera* formula dilema într-un mod și mai explicit, salutînd Rusia ca pe „O Mare Mamă aflată veșnic între Orient și Occident“. În *Boston Phoenix* era prezentată problema profesorilor: „From Red to Crimson: Why Harvard's big thinkers disagree over how to transform the Soviet Union“ („De la roșu la purpuriu: de ce marii gînditori de la Harvard nu sînt de acord asupra felului în care să fie transformată Uniunea Sovietică“).²¹ Impulsul fiziocraților din secolul al XVIII-lea de a prescrie rețete pentru Europa de Est încă mai supraviețuiește nevătămat la Cambridge, Massachusetts.

În martie 1992, *New York Times* comenta: „Privind la Est, Europa de Vest știe că haosul din fostul bloc sovietic va provoca o revărsare de imigranți și de refugiați.“ Haosul din Europa de Est

era, desigur, una dintre formulele favorite ale lui Voltaire. Problema dezvoltării era anunțată dramatic de *The Times* în aprilie într-un titlu de pe prima pagină: „East Bloc Treading Water in a Sinkhole of Lethargy“ („Blocul estic dă din mâini ca să nu se scufunde în mlaștina letargiei“). Un articol despre „luptele interetnice“ din mai reamintea ideea de barbarie, enumerînd popoare fără să țină seama de vreun criteriu etnografic: „Catalogul naționalităților care se războiesc pare ieșit dintr-un manual uitat despre triburile războinice din întunecatul Ev Mediu: oșeți, georgieni, abhazi, daghestanezi, azeri, armeni, moldoveni, ruși, ucrainenii, găgăuzi, tătari, tadjici.“²² Pînă și rușii erau un trib din întunecatul Ev Mediu în acel „manual uitat“, al cărui catalog de triburi războinice părea fără sfîrșit. Era poate o pagină din Peyssonnel?

Între timp, în mai 1992, departe de luptele interetnice din Europa de Est, Mihail Gorbaciov s-a dus la Fulton în Missouri, ca să vorbească acolo unde vorbise Churchill în 1946, ca să proclame sfîrșitul Războiului Rece și să tragă un vâl retoric peste cortina de fier. Dar construcția culturală prin care harta Europei era împărțită apăruse cu mult înaintea Războiului Rece, iar această împărțire persistă, în general neanalizată, în principal greșit înțeleasă. Gorbaciov însuși este unul dintre cei care au privit cortina de fier din partea cealaltă și au meditat asupra consecințelor ei culturale. „Noi sîntem europeni“, a declarat el în *Perestroika* în 1987. „Istoria Rusiei este o parte organică a marii istorii europene.“ Și el a strigat catalogul popoarelor, dar nu pentru a invoca triburile războinice din Evul Mediu: „Rușii, ucrainenii, bielorușii, moldovenii, lituanienii, letonii, estonii, karelii și alte popoare din țara noastră au adus cu toții o contribuție însemnată la dezvoltarea civilizației europene.“²³ Folosind cuvîntul „civilizație“, Gorbaciov arunca mînușa și ne provoca pe toți să regîndim hărțile noastre mentale ale Europei.

„În Europa de Vest — scrie Czesław Miłosz — este suficient să fi venit din teritoriile în cea mai mare parte nevizitate din Est sau din Nord ca să fii privit ca un vizitator din Septentrion, despre care un singur lucru se știe: că este rece.“ În memoriile sale *Rodzinną Europą* (*Europa natală*) încearcă să se prezinte, un poet polonez din Lituania, în relație cu Europa ca întreg: „Fără îndoială, puteam

numi Europa casa mea, dar era o casă care refuza să se recunoască unită; în schimb, ca și cum ar fi respectat un tabu autoimpus, își clasifica populația în două categorii: membri ai familiei (certăreți, dar respectabili) și rude sărace.²⁴ Imperativul său autobiografic era lupta cu refuzul Europei de Vest de a-l privi ca pe un membru al familiei cu drepturi depline, nu ca pe un simplu vizitator venit de la hotarul înghețat al continentului. Așa că trebuia să-și spună povestea: „Dacă vreau să arăt cum este un om care vine din estul Europei, ce altceva pot să fac decât să vorbesc despre mine?”

Cartea mea se referă la intelectualii din Europa de Vest care au inventat Europa de Est: După cum sugerează Miłosz, intelectualii din Europa de Est au fost nevoiți să răspundă la imaginile și formulele impuse concepute în Europa de Vest. Istoria intelectuală a acestui răspuns ar fi o altă carte, o prezentare a strategiilor culturale complexe de rezistență, apropiere, deferență, complicitate și contraatac urmate în diferitele țări ale Europei de Est. După ce am scris o carte avînd drept subiect Europa de Vest, mi-ar plăcea cel puțin să las ultimul cuvînt Europei de Est. A cui voce este atît de impunătoare, ce operă este atît de răscolitoare încît să poată contrabalansa inteligența strălucitoare, erudiția, siguranța filozofilor iluminiști? Nu poate fi vorba decât de Tolstoi; nu poate fi vorba decât de *Război și pace*. Care este subiectul romanului, dacă nu înfumurarea Europei de Vest invadînd Europa de Est?

Dramatic împletită cu firul narațiunii despre invazie este relația tensionată a lui Tolstoi cu sursele sale franceze (precum memoriile lui Philippe-Paul de Ségur, printre multe altele); depinde de ele pentru a construi perspectiva franceză, pe care însă în final refuză să o accepte. Citează chiar din sursele sale franceze, dar mereu ironic, de pildă atunci cînd numește Moscova o „capitală asiatică”, cu bisericile ei asemănătoare cu „pagodele chinezești”. În *Război și pace*, Napoleon însuși exclamă, la vederea Moscovei, „acest oraș asiatic, cu nenumărate biserici”, și își imaginează apoi orașul ca pe o „frumusețe răsăriteană”, o fecioară pe care se pregătește să o siluiască. Cere o hartă: „În lumina vie a dimineții se uita cînd la oraș, cînd la plan, verificînd amănuntele, iar siguranța posesiunii îl tulbura și-l înfiora.” Interesul lui Napoleon față de hartă și legătura implicită între cartografiere și posedare sugerează

cît de bine înțelegea Tolstoi ideea iluministă de Europa de Est. De fapt, înfățișîndu-l pe Napoleon cum se uita de la hartă la oraș, Tolstoi arăta și mai clar modul ironic în care înțelegea această idee. Îl descria pe Napoleon privind „fostele monumente ale barbariei și despotismului“ din Moscova și hotărînd să le arate rușilor „însemnătatea adevăratei civilizații“.²⁵

În epilogul la *Război și pace*, Tolstoi, rezolvînd scurt controversa istorică în privința cauzelor invaziei franceze în Rusia, a găsit răspunsul în direcțiile fundamentale indicate de acul busolei. „Faptul fundamental, esențial, al evenimentelor europene de la începutul acestui secol este — după Tolstoi — mișcarea războinică, în masă, a popoarelor europene, dinspre apus spre răsărit și apoi dinspre răsărit spre apus.“ Astfel, el a eliminat toate asociațiile culturale atașate „apusului“ și „răsăritului“, le-a eliberat de povara relațiilor precum cea dintre civilizație și barbarie, lăsînd numai simplii vectori ai mișcării, egali și de sensuri opuse, reciproci și reversibili. După ce descoperise un adevăr științific atît de simplu, nu putea să privească decît ironic atenția acordată de istoria modernă „binelui poporului francez, german, englez“ sau chiar „binelui civilizației întregii omeniri, noțiune prin care se înțeleg de obicei popoarele ce ocupă micul colț nord-vestic al unui continent întreg“.²⁶ Tolstoi, scriind din colțul său de continent, înțelegea chestiunile de perspectivă geografică și aroganță filozofică ce împărțeau Europa în Est și Vest.

Introducere

1. Winston Churchill, „The Iron Curtain“, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Speeches of Winston Churchill*, ed. David Cannadine, Houghton Mifflin, Boston, 1989, pp. 303–305.

2. P. Cornelius Tacitus, *Despre originea și țara germanilor*, în *Opere*, vol I, trad. rom. Teodor A. Naum, p. 110.

3. William Coxe, *Travels into Poland*, în *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark: Interspersed with Historical Relations and Political Inquiries*, Londra, 1785; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1971, prefață.

4. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859; și John Ledyard, *John Ledyard's Journey Through Russia and Siberia 1787–1788: The Journal and Selected Letters*, ed. Stephen D. Watrous, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1966.

5. Abel Mansuy, *Le Monde slave et les classiques français aux XVIe–XVIIe siècles*, prefață de Charles Diehl, Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris, 1912, pp. 8, 10.

6. Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage Books, New York, 1979, pp. 1–3.

7. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol. I, *The Fabrication of Ancient Greece 1785–1985*, Rutgers Univ. Press, New Brunswick, N. J., 1987; Federico Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*, Editori Laterza, Bari, 1965, pp. 82–121; Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh Univ. Press, Edinburgh, 1968, pp. 117–127; Jean-Baptiste Duroselle, *L'Idée d'Europe dans l'histoire*, Denoël, Paris, 1965, pp. 77–133; vezi și Janusz Tazbir,

„Poland and the Concept of Europe in the Sixteenth–Eighteenth Centuries“, *European Studies Review* 7, nr. 1, ian. 1977, 29–45.

8. Wolfgang Amadeus Mozart, *Briefe*, ed. Horst Wandrey, Diogenes, Zürich, 1982, p. 371.

9. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, New York, 1974, p. 97.

10. *Ibid.*, p. 301.

11. Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Univ. of California Press, Berkeley, 1989, pp. 1–15.

12. Harold B. Segel, *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism 1470–1543*, Cornell Univ. Press, Ithaca, N. Y., 1989, p. 13; vezi și Antoni Mączak, „Progress and Under-Development in the Eyes of Renaissance and Baroque Man“, *Studia Historiae Oeconomicae* 9, 1974, 77–94.

13. Mansuy, *op. cit.*, pp. 32, 56–57.

14. *Ibid.*, pp. 14–15.

15. Jacques Margeret, *The Russian Empire and Grand Duchy of Muscovy: A 17th-Century French Account*, trad. Chester S. L. Dunning, Univ. of Pittsburgh Press, Pittsburgh, Pa., 1983, pp. 8, 10, 23.

16. John Smith, *Travels and Works of Captain John Smith: President of Virginia, and Admiral of New England, 1580–1631*, ed. Edward Arber, partea a II-a, John Grant, Edinburgh, 1910, pp. 805, 857, 866–868.

17. Adam Olearius, *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, trad. Samuel H. Baron, Stanford Univ. Press, Stanford, Calif., 1967, pp. 126–147; vezi și Walter Leitsch, „Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat“, în *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reise-forschung*, ed. Antoni Mączak și Hans Jürgen Teuteberg, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, 1982, pp. 153–176.

18. John Milton, *A Brief History of Moscovia: And of Other Less-Known Countries Lying Eastward of Russia as far as Cathay*, Blackmore Press, Londra, 1929, p. 32.

19. James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, ed. Frank Brady, New American Library, New York, 1968, pp. 236–237.

20. Norbert Elias, *The History of Manners*, trad. Edmund Jephcott, Pantheon Books, New York, 1978, pp. 44–50; Joachim Moras, *Ursprung und Entwicklung des Begriffs der Zivilisation in Frankreich (1756–1830)*, în *Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen*, vol. 6,

Seminar für romanische Sprachen und Kultur, Hamburg, 1930, pp. 4–8, 32–43, 46–47, 55–57, 63; și Lucien Febvre, „Civilisation: Evolution of a Word and a Group of Ideas“, *A New Kind of History: From the Writings of Febvre*, ed. Peter Burke, trad. K. Folca, Harper & Row, New York, 1973, pp. 219–257.

21. Ségur, I, *op. cit.*, pp. 329–330.

22. Honoré de Balzac, *Cousin Bette*, trad. Marion Ayton Crawford, Penguin, Londra, 1965, pp. 229–230.

23. Larry Wolff, *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions: Diplomatic and Cultural Encounters at the Warsaw Nunciature*, Columbia Univ. Press, East European Monographs, New York și Boulder, 1988, p. 178.

24. Timothy Garton Ash, „Does Central Europe Exist?“, *The New York Review of Books*, 9 oct., 1986, republicat în *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, Random House, New York, 1989, pp. 179–213; Timothy Garton Ash, „Mitteleuropa?“, *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 119, nr. 1, iarnă, 1990: *Eastern Europe... Central Europe... Europe*, pp. 1–21; vezi și Krishan Kumar, „The 1989 Revolutions and the Idea of Europe“, *Political Studies* 40, 1992, pp. 439–461; R. J. W. Evans, „Essay and Reflection: Frontiers and National Identities in Central Europe“, *The International History Review* 14, nr. 3, august 1992, pp. 480–502; Robin Okey, „Central Europe/Eastern Europe: Behind the Definitions“, *Past and Present* 137, noiembrie 1992, pp. 102–133; și Iver B. Neumann, „Russia as Central Europe's Constituting Other“, *East European Politics and Societies* 7, nr. 2, primăvară, 1993, pp. 349–369.

25. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, 1987; Harper & Row, Perennial Library, New York, 1988, pp. 177, 180.

1 ♦ Intrarea în Europa de Est

1. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 288–289, 293.

2. *Ibid.*, I, p. 293.

3. *Ibid.*, I, p. 300.

4. *Ibidem*.

5. *Ibid.*, I, p. 301.

6. *Ibid.*, I, p. 302.

7. *Ibid.*, I, p. 301.

8. *Ibid.*, I, pp. 316–317.

9. *Ibid.*, I, pp. 329–330.

10. *Ibid.*, I, pp. 332–333.

11. *Ibid.*, I, p. 333.

12. *Ibid.*, I, p. 399.

13. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. II, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, p. 93.

14. *Ibid.*, II, p. 93.

15. Ségur, *op. cit.*, I, p. 356.

16. Peter Putnam, ed., *Seven Britons in Imperial Russia 1698–1812*, Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1952, pp. 237–241; vezi și „Coxe, William“, *Dictionary of National Biography*, Oxford Univ. Press, vol. IV, pp. 1346–1347.

17. William Edward Mead, *The Grand Tour in the Eighteenth Century*, Houghton Mifflin, Boston, 1914, p. 4.

18. William Coxe, *Travels into Poland*, în *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark: Interspersed with Historical Relations and Political Inquiries*, Londra, 1785; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1971, p. 122.

19. *Ibid.*, p. 125.

20. *Ibid.*, pp. 148–149.

21. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, To His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI*, Dublin, 1789; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, p. 158.

22. Coxe, *Travels into Poland*, pp. 186–187.

23. Ségur, *op. cit.*, I, p. 329; Coxe, *Travels into Poland*, p. 150.

24. Coxe, *Travels into Poland*, pp. 191, 197, 199.

25. *Ibid.*, p. 193.

26. *Ibid.*, pp. 142, 188, 201, 205.

27. *Ibid.*, pp. 143–144.

28. *Ibid.*, p. 209.

29. *Ibidem.*

30. *Ibid.*, pp. 209–210.

31. *Ibid.*, p. 205; Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, I, p. 251.

32. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, I, pp. 255–256, 272; vezi și Anthony Cross, „British Knowledge of Russian Culture, 1698–1801“, *Canadian-American Slavic Studies* 13, nr. 4, iarnă, 1979, pp. 412–435.

33. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, I, pp. 267, 270.

34. *Ibid.*, I, pp. 271–272, II, pp. 68–69.

35. *Ibid.*, I, p. 268.

36. *Ibid.*, I, p. 277.

37. *Ibid.*, I, p. 283.

38. *Ibid.*, I, pp. 283–285.

39. *Ibid.*, I, pp. 287–289.

40. *Ibid.*, I, pp. 306–307.

41. *Ibid.*, II, pp. 66, 69, 70.

42. *Ibid.*, II, pp. 62, 64, 67, 72.

43. *Ibid.*, II, pp. 77, 91–94.

44. *Ibid.*, II, pp. 97–98.

45. *Ibid.*, II, p. 107.

46. *Ibid.*, II, pp. 104, 134.

47. *Ibid.*, II, pp. 121–122.

48. *Ibid.*, II, pp. 140, 156.

49. Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, ed. Robert Halsband, vol. I, 1708–1720, Clarendon Press, Oxford, 1965, pp. 293–296.

50. *Ibid.*, pp. 295–297.

51. *Ibid.*, p. 297.

52. Gyula Antalfy, *A Thousand Years of Travel in Old Hungary*, trad. Elisabeth Hoch, Kner, Ungaria, 1980, p. 220.

53. Lady Mary Wortley Montagu, *op. cit.*, pp. 297–299.

54. *Ibid.*, pp. 301–303.

55. *Ibid.*, p. 305.

56. Antalfy, *op. cit.*, pp. 114–118.

57. Lady Mary Wortley Montagu, *op. cit.*, p. 307.

58. *Ibid.*, pp. 304, 316.

59. *Ibid.*, pp. 313–314, 320.

60. *Ibid.*, pp. 309–310, 312.

61. *Ibid.*, p. 337.

62. „Salaberry“, *La Grande Encyclopédie*, Librairie Larousse, Paris, 1886–1902, vol. 29, pp. 326–327; Jean Louis Carra, *Histoire de la*

Moldavie et de la Valachie, Société Typographique des Deux-Ponts, Iași, 1777, p. xv.

63. Charles-Marie, marquis de Salaberry d'Irumberry, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Imprimerie de Crapelet, Paris, 1799, pp. 65–66, 69.

64. *Ibid.*, pp. 76, 81.

65. *Ibid.*, pp. 82–83.

66. Antalfy, *op. cit.*, pp. 189–192.

67. Salaberry, *op. cit.*, pp. 86, 91–92.

68. *Ibid.*, pp. 97–98.

69. Antalfy, *op. cit.*, pp. 194, 201.

70. Salaberry, *op. cit.*, pp. 102–104, 110.

71. *Ibid.*, pp. 100–101.

72. *Ibid.*, p. 124.

73. *Ibid.*, pp. 82, 125; Lady Mary Wortley Montagu, *op. cit.*, p. 340.

74. Salaberry, *op. cit.*, pp. 134, 138.

75. Salaberry, *op. cit.*, p. 143.

76. Lady Mary Wortley Montagu, *op. cit.*, p. 358; Salaberry, *op. cit.*, p. 145.

77. Salaberry, *op. cit.*, pp. 214–216.

78. *Ibid.*, p. 167.

79. *Ibid.*, pp. 184–186.

80. *Ibid.*, p. 152.

81. *Ibid.*, p. 148.

2 ♦ Posedarea Europei de Est

1. Giacomo Casanova, *History of My Life*, trad. Willard Trask, vol. 10, Longman, Londra, 1971, p. 99.

2. Casanova, *History of My Life*, pp. 110–112.

3. Casanova, *History of My Life*, pp. 112–113.

4. R. R. Palmer și Joel Colton, „The Transformation of Eastern Europe, 1648–1740“, în *A History of the Modern World*, ediția a treia, Alfred A. Knopf, New York, 1965, p. 174; vezi și Jerome Blum, „The Rise of Serfdom in Eastern Europe“, *American Historical Review* 62, nr. 4, iulie 1957, pp. 807–836.

5. Casanova, *History of My Life*, pp. 113–114.

6. Voltaire and Catherine, *Correspondence*, in *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, ed. W. F. Reddaway, 1931; Russell & Russell, New York, 1971, p. 159.

7. Casanova, *History of My Life*, p. 135.

8. *Ibid.*, pp. 114–116; Casanova, *The Life and Memoirs of Casanova*, vol. I, trad. Arthur Machen, ed. George Dunning Gribble, 1929; republicat. Da Capo, New York, 1984, p. 320.

9. Casanova, *History of My Life*, pp. 114–115.

10. *Ibid.*, pp. 114–116.

11. *Ibid.*, p. 119.

12. Casanova, *The Life and Memoirs*, p. 138.

13. Casanova, *History of My Life*, p. 120.

14. *Ibid.*, p. 130.

15. *Ibid.*, p. 118.

16. *Ibid.*, p. 121.

17. *Ibid.*, pp. 121–122.

18. Marquis de Sade, *Juliette*, trad. Austryn Wainhouse, Grove Press, New York, 1968, p. 891.

19. Casanova, *History of My Life*, pp. 124–125.

20. *Ibid.*, p. 125.

21. *Ibid.*, p. 127.

22. *Ibid.*, pp. 129–130.

23. *Ibid.*, p. 131.

24. *Ibid.*, pp. 138–142.

25. *Ibid.*, p. 132.

26. *Ibid.*, p. 133.

27. *Ibid.*, p. 154.

28. *Ibid.*, p. 156.

29. *Ibidem.*

30. *Ibidem.*

31. *Ibid.*, p. 177.

32. *Ibid.*, p. 202.

33. *Ibidem.*

34. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, in *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 300, 329.

35. *Ibid.*, I, p. 331.

36. *Ibid.*, I, p. 432.

37. *Ibid.*, I, p. 343.

38. *Ibid.*, I, p. 345.

39. *Ibid.*, I, pp. 338–340.

40. *Ibid.*, I, pp. 341–343.

41. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. II, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 9–10.

42. *Ibid.*, I, pp. 336–337.

43. *Ibid.*, II, p. 79.

44. *Ibid.*, II, p. 80.

45. *Ibidem.*

46. *Ibid.*, II, pp. 165–168.

47. Samuel Eliot Morison, *John Paul Jones: A Sailor's Biography*, 1959; Time Incorporated, New York, 1964, pp. 388–393.

48. Morison, *op. cit.*, p. 13.

49. *Ibid.*, pp. 406–409; Ségur, *op. cit.*, II, p. 166.

50. Ségur, *op. cit.*, II, pp. 170, 178.

51. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, ediția a doua, Oxford Univ. Press, Oxford, 1968, pp. 48–49.

52. François de Tott, *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1785, „Discours préliminaire“, pp. vii–xxi; Tott, „Première partie“ (I), p. 5.

53. Tott, „Seconde partie“ (II), p. 6; vezi și A. M. F. Verdy du Vernois, *Essais de Géographie, de Politique et d'Histoire sur les possessions de l'Empereur des Turcs en Europe: pour servir de suite aux Mémoires du Baron de Tott*, Londra, 1785.

54. Tott, *op. cit.*, II, p. 11.

55. *Ibid.*, II, pp. 12–13.

56. *Ibid.*, II, pp. 14–15.

57. Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, ed. Robert Halsband, vol. I, 1708–1720, Clarendon Press, Oxford, 1965, p. 311.

58. Tott, *op. cit.*, II, p. 17.

59. *Ibid.*, II, pp. 12–13.

60. *Ibid.*, II, pp. 21–23.

61. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, To His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI*, Dublin, 1789; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, pp. 372, 382.

62. William Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, I, pp. 389–390.

63. *Ibid.*, I, p. 391.

64. *Ibid.*, I, pp. 392–393.

65. *Ibid.*, I, p. 392.

66. *Ibid.*, II, p. 74.

67. *Ibidem.*

68. *Ibid.*, I, p. 390.

69. Gyula Antalffy, *A Thousand Years of Travel in Old Hungary*, trad. Elisabeth Hoch, Kner, Ungaria, 1980, pp. 198–201.

70. Charles-Marie, marquis de Salaberry d'Irumberry, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Imprimerie de Crapelet, Paris, 1799, p. 89.

71. *Ibid.*, p. 95.

72. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, III, pp. 116–117; vezi și Anthony Cross, „The Philanthropist, the Travelling Tutor, and the Empress: British Visitors and Catherine II's Plans for Penal and Medical Reform“, în *Russia and the World of the Eighteenth Century*, ed. R. P. Bartlett, A. G. Cross și Karen Rasmussen, Slavic Publishers, Columbus, Ohio, 1988, pp. 214–228.

73. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, III, p. 110.

74. *Ibid.*, III, pp. 110–111.

75. *Ibidem.*

76. Sade, *Juliette*, pp. 882, 885.

77. Joseph Marshall, *Travels Through Germany, Russia, and Poland in the Years 1769 and 1770*, Londra, 1772; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1971, pp. 126, 167, 243.

78. John Parkinson, *A Tour of Russia, Siberia, and the Crimea, 1792–1794*, ed. William Collier, Frank Cass, Londra, 1971, p. II.

79. Marshall, *op. cit.*, pp. 142, 147, 151.

80. Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, vol. I, trad. rom. Armand Roșu, Editura Științifică, București, 1964, p. 300.

81. Marshall, *op. cit.*, pp. 146, 196.

82. *Ibid.*, p. 188.

83. *Ibid.*, pp. 122, 270–271, 308.

84. Peter Putnam (ed.), *Seven Britons in Imperial Russia 1698–1812*, Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1952, pp. 125–140; și „Richardson, William“, *Dictionary of National Biography*, Oxford Univ. Press, vol. XVI, p. 1139.

85. William Richardson, *Anecdotes of the Russian Empire: In a Series of Letters Written, a Few Years Ago, from St. Petersburg*, Londra, 1784; republicat: Frank Cass, Londra, 1968, pp. 51–54, 203–206.

86. *Ibid.*, pp. 6, 475.

87. *Ibid.*, pp. 68–70, 215, 247.

88. *Ibid.*, pp. 374–375; vezi și Franco Venturi, „From Scotland to Russia: An Eighteenth-Century Debate on Feudalism“, în *Great Britain and Russia in the Eighteenth Century: Contacts and Comparisons*, ed. Anthony Cross, Oriental Research Partners, Newtonville, Mass., 1979, pp. 2–24.

89. Richardson, *op. cit.*, p. 193.

90. *Ibid.*, pp. 193–196, 222.

91. *Ibid.*, pp. 39, 417.

92. *Ibid.*, p. 233.

93. *Ibid.*, p. 197.

94. *Ibid.*, p. 199.

95. *Ibid.*, p. 239.

96. *Ibid.*, pp. 240–241.

97. *Ibid.*, pp. 242–243.

98. *Ibid.*, p. 241.

99. *Ibid.*, pp. 244–249.

100. *Ibid.*, pp. 253–254, 453; și David Brion Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture*, Cornell Univ. Press, Ithaca, N. Y., 1966, capitolul XIII.

101. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, III, p. 133.

102. *Ibid.*, III, p. 135.

103. *Ibid.*, III, pp. 134–135, 152–153.

104. *Ibid.*, III, p. 158.

105. *Ibid.*, III, p. 156.

3 ♦ Imaginarea Europei de Est

1. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Garnier-Flammarion, Paris, 1968, p. 44; vezi și Lionel Gossman, „Voltaire's *Charles XII*: History into art“, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, ed. Theodore Besterman, vol. XXV, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1963, pp. 691–720; J. H. Brumfitt, *Voltaire: Historian*, Oxford Univ. Press, Londra, 1958, pp. 5–25; și Furio Diaz, *Voltaire Storico*, Giulio Einaudi, Torino, 1958, pp. 77–109.

2. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, p. 49.

3. *Ibid.*, pp. 53, 68–72.

4. *Ibid.*, pp. 118, 123–124.

5. *Ibid.*, p. 126; Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, Vintage Books, New York, 1973, p. 144.

6. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, pp. 129–130.

7. *Ibid.*, p. 125.

8. *Ibid.*, pp. 157–158.

9. *Ibid.*, p. 115.

10. *Ibid.*, pp. 202–203; Charles-Marie, marquis de Salaberry d'Irumberry, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Imprimerie de Crapelet, Paris, 1799, p. 146.

11. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, pp. 60, 97, 124, 130; Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trad. Alan Sheridan, Vintage Books, New York, 1979, p. 215 [vezi și Foucault, *A supraviețuire și a pedepsii. Nașterea închisorii*, trad. de Bogdan Ghiu, Humanitas, București, 1997 — n.t.].

12. Carolus Linnaeus, *Systema Naturae, 1735: Facsimile of the First Edition*, ed. M. S. J. Engel-Ledeboer și H. Engel, B. de Graaf, Nieuwkoop, 1964, p. 19.

13. Gotthold Ephraim Lessing, „Zeitungsartikel und Rezensionen: Berlinische privilegierte Zeitung, 1751“, *Werke*, vol. VII, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 1970, pp. 159–160.

14. Gotthold Ephraim Lessing, „Der Horoskop“, *Werke*, vol. VIII, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 1970, pp. 196–204.

15. Johann Gottfried Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, ed. Katharina Mommsen, Philipp Reclam, Stuttgart, 1976, p. 78.

16. Voltaire, „Le Russe à Paris“, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 10, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, pp. 119–131.

17. Jean-Paul Marat, *Polish Letters*, Boston, 1905; republicat: Benjamin Blom, New York, 1971, I, p. 200.

18. *Ibid.*, I, pp. 101, 122–123, 147, 167.

19. *Ibid.*, I, pp. 168, 172, 180, 211.

20. *Ibid.*, II, pp. 1–3.

21. Miss Jane Porter, *Thaddeus of Warsaw: A Tale Founded on Polish Heroism*, A. L. Burt, New York, fără dată, p. ix; Honoré de Balzac, *Cousin Bette*, trad. Marion Ayton Crawford, Penguin, Londra, 1965, p. 73; George Eliot, *Middlemarch*, ed. W. J. Harvey, Penguin, Londra, 1965, p. 895; Louisa May Alcott, „My Boys“, în *Aunt Jo's Scrapbag*, ed. Helen Martin, Little, Brown, Boston, 1929, p. 326.

22. Marat, *Polish Letters*, I, pp. 106, 114, 181; II, pp. 65, 136–137, 199.
23. *Ibid.*, II, pp. 211–212.
24. Jean-Jacques Rousseau, *Contractul social*, trad. rom. H. H. Stahl, Editura Științifică, București, 1957, pp. 82–83; Marat, *Polish Letters*, II, p. 213.
25. Rudolf Eric Raspe, *The Travels and Surprising Adventures of Baron Munchausen*, Dedalus, Londra, 1988, p. 9; „Raspe, Rudolf Eric“, *Dictionary of National Biography*, Oxford Univ. Press, vol. XVI, pp. 744–746; Percy G. Adams, *Travelers and Travel Liars, 1660–1800*, Univ. of California Press, Berkeley, 1962, pp. 216–217.
26. Raspe, *op. cit.*, pp. 10–13.
27. *Ibid.*, pp. 13, 17.
28. *Ibid.*, pp. 23–24.
29. *Ibid.*, p. 23.
30. *Ibid.*, p. 75; Marquis de Sade, *Juliette*, trad. Austryn Wainhouse, Grove Press, New York, 1968, p. 875.
31. Raspe, *op. cit.*, p. 29.
32. William Richardson, *Anecdotes of the Russian Empire: In a Series of Letters Written, a Few Years Ago, from St. Petersburg*, Londra, 1784; republicat: Frank Cass, Londra, 1968, p. 177.
33. William Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, II, pp. 244–245; Raspe, *op. cit.*, pp. 32–37.
34. Raspe, *op. cit.*, p. 82.
35. *Ibid.*, pp. 191–192.
36. *Ibid.*, pp. 240–248.
37. *Ibid.*, p. 253.
38. Wolfgang Amadeus Mozart, *Briefe*, ed. Horst Wandrey, Diogenes, Zürich, 1982, pp. 370–371.
39. Paul Nettl, *Mozart in Böhmen*, neubearbeitete und erweiterte Ausgabe von Rudolph Freiherrn von Prochazkas *Mozart in Prag*, Verlag Neumann, Praga, 1938, pp. 96–97.
40. Friedrich Melchior von Grimm, „The Little Prophet of Boehmischbroda“, în *Source Readings in Music History: The Classic Era*, ed. Oliver Strunk, Norton, New York, 1965, pp. 60–61.
41. Hester Lynch Piozzi, *Observations and Reflections: Made in the Course of a Journey Through France, Italy, and Germany*, ed. Herbert Barrows, Univ. of Michigan Press, Ann Arbor, 1967, p. 383.

42. Nettl, *op. cit.*, pp. 57–65.

43. Eduard Mörike, „Mozart on The Way to Prague“, trad. Walter și Catherine Alison Philips, în *German Novellas of Realism*, I, ed. Jeffrey L. Sammons, Continuum, New York, 1989, p. 255; Wolfgang Amadeus Mozart, *Mozarts Briefe*, ed. Wilhelm A. Bauer și Otto Erich Deutsch, Fischer Bücherei, Frankfurt, 1960, p. 149.

44. Giacomo Casanova, *Casanova's Icosameron*, trad. Rachel Zurer, Jenna Press, New York, 1986, pp. 20–22.

45. Nettl, *op. cit.*, p. 158.

46. Lorenzo Da Ponte, *Memorie*, în *Memorie, I libretti mozartiani: Le Nozze di Figaro, Don Giovanni, Così fan tutte*, Garzanti, Milano, 1981, p. 129.

47. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Yale Univ. Press, New Haven, Conn., 1981, p. 534; Andrew Steptoe, *The Mozart – Da Ponte Operas: The Cultural and Musical Background to Le Nozze di Figaro, Don Giovanni, and Così fan tutte*, Clarendon Press, Oxford, 1988, p. 39.

48. Nettl, *op. cit.*, pp. 79–80.

49. *Ibid.*, p. 193.

50. *Ibid.*, pp. 201–202.

51. *Ibid.*, pp. 216–221.

52. Da Ponte, *Memorie*, pp. 168–169.

53. *Ibid.*, pp. 141–142.

54. Nettl, *op. cit.*, pp. 207–208.

55. *Ibid.*, p. 238.

56. Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières: Etude de Cosmopolitisme*, Editions Ophrys, Paris, 1952, p. 462.

57. Da Ponte, *Così fan tutte*, în *Memorie, I libretti mozartiani: Le Nozze di Figaro, Don Giovanni, Così fan tutte*, Garzanti, Milano, 1981, p. 622.

58. *Ibid.*, p. 680.

59. *Ibid.*, p. 685.

60. Johann Pezzl, *Sketch of Vienna*, în H. C. Robbins Landon, *Mozart and Vienna*, Schirmer, New York, 1991, pp. 65–66.

61. Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, conte d'Hauterive, „Journal inedit d'un voyage: de Constantinople à Jassi, capitale de la Moldavie dans l'hiver de 1785“, în *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: Présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive*, L'Institut d'arts graphiques

Carol Göbl, București, 1902, p. 286; vezi și „Hauterive“, *La Grande Encyclopédie*, Librairie Larousse, Paris, 1886–1902, vol. 19, pp. 935–936.

62. Hauterive, *op. cit.*, pp. 301, 305.

63. *Ibid.*, p. 295.

64. *Ibid.*, p. 299.

65. *Ibid.*, pp. 293, 304.

66. *Ibid.*, pp. 302–304.

67. *Ibid.*, p. 305.

68. *Ibid.*, pp. 306–307.

69. *Ibid.*, pp. 307–308.

70. *Ibid.*, pp. 309–310.

71. *Ibid.*, pp. 310–311.

72. *Ibid.*, p. 312.

73. *Ibid.*, pp. 311–313.

74. *Ibid.*, p. 315.

75. *Ibid.*, p. 317.

76. *Ibid.*, p. 318.

77. *Ibid.*, p. 323.

78. *Ibid.*, p. 327.

79. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI*, Dublin, 1789; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, pp. 361–362; vezi și „Anspach, Elizabeth“, *Dictionary of National Biography*, Oxford Univ. Press, vol. I, pp. 508–509.

80. Craven, *op. cit.*, pp. 372, 377, 380.

81. *Ibid.*, pp. 392–396.

82. *Ibid.*, pp. 401–409.

83. *Ibid.*, p. 5.

84. *Ibid.*, pp. 146, 153, 156–157, 161–162.

85. *Ibid.*, pp. 171–172.

86. *Ibid.*, pp. 167–171.

87. *Ibid.*, pp. 168, 174–175.

88. Johann Wolfgang von Goethe, *Călătorie în Italia*, trad. rom. Gh. I. Ciorogaru, Editura pentru Literatura Universală, București, 1969, pp. 126–127.

89. Johann Wolfgang von Goethe, *Ifigenia în Taurida*, în *Opere*, vol. III, trad. rom. Al. Philippide, Editura Univers, București, 1986, pp. 34–35.

90. Craven, *op. cit.*, pp. 184, 191.

91. *Ibid.*, pp. 194, 200, 205, 214–217.

92. *Ibid.*, p. 225.

93. *Ibid.*, pp. 233–234.

94. *Ibid.*, p. 234.

95. *Ibid.*, p. 247.

96. *Ibid.*, pp. 248–249.

97. *Ibid.*, p. 249.

98. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. II, in *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, p. 87.

99. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, in *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 428–429.

100. *Ibid.*, I, p. 425.

101. *Ibid.*, II, pp. 34, 41.

102. *Ibid.*, I, p. 429.

103. *Ibid.*, I, pp. 429–430, 434.

104. *Ibid.*, I, p. 436.

105. *Ibid.*, I, pp. 436–437.

106. *Ibid.*, I, p. 438–439.

107. *Ibid.*, II, pp. 1–2.

108. *Ibid.*, II, p. 4.

109. *Ibid.*, II, p. 6.

110. *Ibid.*, I, pp. 422–423; II, p. 14.

111. *Ibid.*, II, pp. 13, 30.

112. Charles-Joseph, prince de Ligne, *Correspondance et pensées du prince de Ligne*, in *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, p. 72.

113. Ségur, *op. cit.*, II, p. 21.

114. *Ibid.*, II, pp. 30–36.

115. *Ibid.*, II, pp. 32, 41–43; Ligne, p. 69.

116. Ségur, *op. cit.*, II, p. 44.

117. *Ibid.*, I, p. 423; Ligne, *op. cit.*, pp. 70–71.

118. Ségur, *op. cit.*, II, pp. 51, 55; Ligne, *op. cit.*, p. 75.

119. Ségur, *op. cit.*, II, p. 47.

120. *Ibid.*, II, p. 54.

121. *Ibid.*, II, pp. 57–58; Goethe, *Călătorie în Italia*, p. 343.
122. Ligne, *op. cit.*, p. 71; Goethe, *Călătorie în Italia*, p. 350.
123. Ségur, *op. cit.*, I, p. 374.
124. *Ibid.*, II, p. 60; Ligne, *op. cit.*, p. 88.
125. Ségur, *op. cit.*, II, pp. 63–65.
126. *Ibid.*, II, p. 64.
127. Ligne, *op. cit.*, pp. 73–74.
128. *Ibid.*, p. 92.
129. Ségur, *op. cit.*, II, pp. 67–70; John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1989, p. 260.
130. Ligne, *op. cit.*, pp. 77–81; Goethe, *Călătorie în Italia*, pp. 127, 137.
131. Ligne, *op. cit.*, p. 82.
132. *Ibid.*, pp. 82–85.
133. Ségur, *op. cit.*, II, p. 72.
134. *Ibid.*, II, pp. 72–74.
135. Ligne, *op. cit.*, p. 89.
136. Ségur, *op. cit.*, II, p. 85.
137. *Ibid.*, II, pp. 96–97.
138. *Ibid.*, II, p. 97.
139. Ligne, *op. cit.*, p. 86.
140. Ségur, *op. cit.*, II, p. 88.
141. *Ibid.*, II, p. 90.
142. *Ibid.*, II, pp. 87–89.

4 ♦ Cartografierea Europei de Est

1. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Garnier-Flammarion, Paris, 1968, p. 113; J. B. Harley, „Maps, Knowledge, and Power“, în *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*, ed. Denis Cosgrove și Stephen Daniels, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1988, pp. 277–312.

2. Nicolas Sanson, *Nouvelle introduction à la Géographie pour l'usage de Monseigneur le Dauphin: Par laquelle on peut apprendre en peu de temps et avec facilité la Géographie et la Division de toutes les parties du Monde: les Empires, les Monarchies, Royaumes et Etats qui le composent séparément*, Chez Hubert Jaillot, Paris, 1695, p. 25.

3. Leo Bagrow, *History of Cartography*, ediția a doua, ed. R. A. Skelton, trad. D. L. Paisey, Precedent Publishing, Chicago, 1985,

pp. 174–175; vezi și Leo Bagrow, *A History of Russian Cartography up to 1600*, ed. Henry W. Castner, Walker Press, Ontario, 1975; și Leo Bagrow, *A History of Russian Cartography up to 1800*, ed. Henry W. Castner, Walker Press, Ontario, 1975.

4. Robert și Robert de Vaugondy, *Atlas universel*, vol. I, Paris, 1757, p. 22.

5. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, p. 212.

6. William Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, III, pp. 210–211.

7. M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*, St. Martin's Press, New York, 1958, p. 80.

8. Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières: Etude de Cosmopolitisme*, Editions Ophrys, Paris, 1952, pp. 380, 486, 669, nota 62.

9. Fabre, *op. cit.*, p. 381.

10. Joseph Marshall, *Travels Through Germany, Russia, and Poland in the Years 1769 and 1770*, Londra, 1772; republicat Arno Press și New York Times, New York, 1971, pp. 179–180.

11. Marshall, *op. cit.*, pp. 179, 183.

12. Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to His Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith, Written in the Year MDCCLXXXVI*, Dublin, 1789; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, pp. 249–250, 409.

13. Robert, *Atlas universel*, p. 30.

14. *Ibid.*, pp. 21, 30.

15. *Ibid.*, p. 30; vezi și François de Dainville, S. J., *Le Langage des Géographes: Termes, Signes, Couleurs des Cartes Anciennes 1500–1800*, Editions A. et J. Picard, Paris, 1964.

16. Robert, *Atlas universel*, p. 30.

17. Adam Zamoyski, *The Polish Way: A Thousand-Year History of the Poles and Their Culture*, Franklin Watts, New York, 1988, figura 112; Marshall, *op. cit.*, p. 184.

18. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, vol. I, Columbia Univ. Press, New York, 1984, p. 542.

19. Piotr S. Wandycz, *The United States of Poland*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1980, p. 49.

20. Sanson, *op. cit.*, pp. 3–7.

21. W. H. Parker, „Europe: How Far?“, *The Geographical Journal* 126, partea a III-a, sept. 1960, p. 285.

22. Abel Mansuy, *Le Monde Slave et les Classiques Français aux XVIe–XVIIe siècles*, prefață de Charles Diehl, Librairie Ancienne Honoré Champion, Paris, 1912, pp. 10–11; Parker, *op. cit.*, p. 281.

23. Mansuy, *op. cit.*, p. 16.

24. Samuel Fiszman, „The Significance of the Polish Renaissance and Baroque for Eastern Slavic Nations“, în *The Polish Renaissance in Its European Context*, ed. Samuel Fiszman, Indian Univ. Press, Bloomington, 1988, pp. 238–242.

25. Mark Bassin, „Russia Between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space“, *Slavic Review* 50, nr. 1, primăvară, 1991, pp. 5–7.

26. Philipp Johann von Strahlenberg, *An Historico-Geographical Description of the North and Eastern Parts of Europe and Asia; But more particularly of Russia, Siberia, and Great Tartary; Both in their Ancient and Modern State; Together with an Entire New Polyglot-Table of the Dialects of 32 Tartarian Nations; As Also, a Large and Accurate Map of those Countries; and variety of Cuts, representing Asiatick-Scythian Antiquities. Written Originally in High German by Mr. Philip John von Strahlenberg, a Swedish Officer, Thirteen Years Captive in those Parts*, J. Brotherton, J. Hazard, W. Meadows, T. Cox, T. Astley, S. Austen, L. Gulliver, and C. Corbet, Londra, 1738, pp. 16–17.

27. Parker, *op. cit.*, p. 287.

28. Homann, „Europa“, Nürnberg, 1720, Harvard Univ., Colecția de hărți; Desnos, „L'Europe divisée selon l'étendue de ses principales parties“, Paris, 1772 (Harvard).

29. Delisle, „L'Europe“, Paris, 1700 (Harvard); Hass „Europa“, Nürnberg, 1743; republicat: 1777 (Harvard).

30. Robert, *Atlas universel*, p. 21.

31. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 16, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, p. 408.

32. Gyula Antalfy, *A Thousand Years of Travel in Old Hungary*, trad. Elisabeth Hoch, Kner, Ungaria, 1980, pp. 117–118.

33. Béla Köpeczi, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle: Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1971, pp. 537–538; Antalfy, *op. cit.*, p. 177.

34. Anderson, *op. cit.*, p. 62.

35. Strahlenberg, *op. cit.*, pp. 5–6.

36. Anderson, *op. cit.*, p. 85; Mohrenschildt, *op. cit.*, p. 187; Edward Godfrey Cox, *A Reference Guide to the Literature of Travel*, vol. I, Univ. of Washington Publications in Language and Literature, vol. 9, nov. 1935; republicat: Greenwood Press, New York, 1969, p. 194.

37. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951, p. 61.

38. Köpeczi, *op. cit.*, pp. 376, 528.

39. *Ibid.*, pp. 381, 585–586.

40. *Ibid.*, p. 458.

41. *Ibid.*, pp. 455, 464, 470, 473, 481, 485–486.

42. *Ibid.*, pp. 346–349, 546.

43. *Ibid.*, pp. 386, 488.

44. *Ibid.*, p. 593.

45. Moll, „A New Map of Germany, Hungary, Transylvania, and the Suisse“, 1712 (Harvard); Zürner, „Europa“, 1712 (Harvard); Delisle, „Carte d'Europe“, Paris, 1724 (Harvard); De Witt, „Accuratissima Europae“, Amsterdam, 1730 (Harvard).

46. Homann, „Europa“, Nürnberg, 1720 (Harvard); Homann, „Europa“, Nürnberg, 1730 (Harvard); Hass „Europa“, Nürnberg, 1743; republicat: 1777 (Harvard).

47. Nicolas Gueudeville, „Dissertation sur la Hongrie et sur la Bohême“, in *Atlas Historique ou Nouvelle Introduction à l'Histoire, à la Chronologie et à la Géographie Ancienne et Moderne*, vol. II, Henri Abraham Châtelain, Chez l'Honoré & Châtelain, Amsterdam, 1720, pp. 71–72.

48. „Carte Ancienne et Moderne: Des Différents Etats et Pays au long du Danube“, *Atlas Historique ou Nouvelle Introduction à l'Histoire, à l'Chronologie et à la Géographie Ancienne et Moderne*, vol. II, Henri Abraham Châtelain, Chez l'Honoré & Châtelain, Amsterdam, 1720.

49. „Carte Généalogique des Rois de Hongrie et de Bohême; et l'Abrégé du Gouvernement de ces deux Royaumes“, *Atlas historique*, 1720.

50. Gueudeville, *Atlas historique*, 1720, p. 83.

51. „Carte du Royaume de Bohême“, *Atlas historique*, 1720.

52. „Nouvelle Carte de la Hongrie“, *Atlas historique*, 1720.

53. Köpeczi, *op. cit.*, pp. 522–524.

54. Gueudeville, *Atlas historique*, pp. 68–71.

55. Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1982, p. 44.

56. *Ibid.*, p. 52.

57. *Ibid.*, p. 57.

58. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, pp. 89–90; Theodore Besterman, Voltaire, ediția a treia, Univ. of Chicago Press, Chicago, 1976, p. 640.

59. Jean Fabre, „Stanislas Leszczyński et le mouvement philosophique en France au XVIIIe siècle“, în *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle: Le Pragmatisme des Lumières*, ed. Pierre Francastel, Mouton, Paris și Haga, 1963, pp. 25–41; vezi și Emanuel Rostworowski, „Stanisław Leszczyński et les Lumières à la Polonaise“, în *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle: Le Pragmatisme des Lumières*, ed. Pierre Francastel, Mouton, Paris și Haga, 1963, pp. 15–24.

60. Louis de Jaucourt, „Pologne“, *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751–1780, Friedrich Frommann Verlag, Stuttgart, 1967, vol. XII, p. 931.

61. Robert, *Atlas universel*, p. 35.

62. Robert de Vaugondy, „A New and Accurate Map of Europe“, Londra, 1770 (Harvard).

63. Roider, *op. cit.*, pp. 72–73, 80.

64. Anderson, *op. cit.*, p. 83; Robert, *Atlas universel*, p. 30.

65. Voltaire, *Histoire de la guerre de 1741*, Editions Garnier Frères, Paris, 1971, p. 33.

66. *Ibid.*, pp. 33–34.

67. Jan Lavicka, „Voltaire et la Bohême“, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 219, Voltaire Foundation, Oxford, 1983, p. 109.

68. Köpeczi, *op. cit.*, p. 553.

69. Anderson, *op. cit.*, pp. 139–140; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 405.

70. Georges Gusdorf, *Les Principes de la pensée au siècle des lumières*, Payot, Paris, 1971, p. 128.

71. Frédéric II, roi de Prusse, *L'Histoire de mon temps*, în *Oeuvres posthumes de Frédéric II, roi de Prusse*, vol. I, Chez Voss, Berlin, 1788, p. 69.

72. Oliver Goldsmith, *The Citizen of the World*, ed. Austin Dobson, J. M. Dent, Londra, 1934, cap. LXXXVII, pp. 240–241.

73. James Porter, *Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter*, vol. I, Hurst and Blackett, Londra, 1854, p. 8.

74. Mrs. James Porter, „Letter from Lady Porter to her sister, Mdlle de Hochepied, at Pera, containing an account of Sir James Porter's journey

from Constantinople to London, with two children, Greek nurse and servant, and accompanied by several gentlemen; among others, the learned Jesuit, Father Boscowitz, who has published a detail of this journey“, in James Porter, *Turkey; Its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter*, vol. I, Hurst and Blackett, Londra, 1854, p. 379.

75. Mrs. James Porter, *op. cit.*, p. 374.

76. „Boscovich“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. XIII, Roma, 1971, pp. 221–230.

77. Ruggiero Giuseppe Boscovich, *Giornale di un Viaggio da Costantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich*, Giordano Editore, Milano, 1966, p. 5.

78. *Ibid.*, pp. 86, 110.

79. *Ibid.*, pp. 3–4.

80. *Ibid.*, p. 6.

81. *Ibid.*, p. 8.

82. Rocque, „Carte Générale des Postes de l'Europe“, 1758 (Harvard).

83. Boscovich, *op. cit.*, pp. 21–22.

84. *Ibid.*, p. 31.

85. *Ibid.*, p. 34.

86. *Ibid.*, p. 35.

87. *Ibid.*, pp. 37–42, 50.

88. *Ibid.*, pp. 59–62.

89. *Ibid.*, p. 62.

90. *Ibid.*, pp. 69–71.

91. *Ibid.*, pp. 74, 79, 87, 102.

92. *Ibid.*, pp. 72–75, 89–90.

93. *Ibid.*, pp. 90–92, 106–107.

94. *Ibid.*, pp. 125–126.

95. *Ibid.*, pp. 122, 127–128.

96. *Ibid.*, p. 65.

97. Mrs. James Porter, *op. cit.*, p. 377.

98. *Ibid.*, p. 390.

99. Boscovich, *op. cit.*, p. 9.

100. Hass, „Europa“, Nürnberg, 1743; republicat: 1777 (Harvard); „Le Voyage d'un Danois“, 1744 (Harvard).

101. Boscovich, *op. cit.*, pp. xx, 190–191.

102. Robert Darnton, *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie 1775–1800*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1979, p. 8.

103. „Bohême“, *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751–1780, Friedrich Frommann Verlag, Stuttgart, 1967, vol. II, p. 294.

104. „Bulgarie“, *Encyclopédie*, II, p. 462.

105. John Lough, „Louis, Chevalier de Jaucourt (1704–1780): A Biographical Sketch“, *The Encyclopédie in Eighteenth-Century England and Other Studies*, Oriel Press, Newcastle upon Tyne, 1970, pp. 25, 49–51.

106. Louis de Jaucourt, „Hongrie“, *Encyclopédie*, VIII, p. 284.

107. Jaucourt, „Hongrie“, *Encyclopédie*, VIII, pp. 284–285.

108. *Ibid.*, VIII, p. 285.

109. *Ibidem.*

110. *Ibid.*, VIII, pp. 285–286.

111. *Ibid.*, VIII, p. 286.

112. Jaucourt, „Pologne“, *Encyclopédie*, XII, p. 925.

113. *Ibid.*, XII, pp. 928–933.

114. *Ibid.*, XII, pp. 925, 929, 934.

115. *Ibid.*, XII, pp. 930–931.

116. *Ibid.*, XII, pp. 931.

117. Coxe, *Travels in Poland and Russia*, III, pp. 369–376.

118. Jaucourt, „Pologne“, *Encyclopédie*, XII, pp. 931–934.

119. Jaucourt, „Russie“, *Encyclopédie*, XIV, p. 442; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 403.

120. Jaucourt, „Russie“, *Encyclopédie*, XIV, p. 443; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, pp. 419–421.

121. Jaucourt, „Russie“, *Encyclopédie*, XIV, p. 445.

122. Jaucourt, „Tartares“, *Encyclopédie*, XV, p. 926; vezi și Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Hoover Institution Press, Stanford, Calif., 1978.

123. Sanson, *op. cit.*, pp. 3–5.

124. Delisle, „L'Europe“, Paris, 1700 (Harvard); Zürner, „Europa“, 1712 (Harvard).

125. Jaucourt, „Tartares“, *Encyclopédie*, XV, p. 920.

126. *Ibid.*, XV, p. 921.

127. Robert de Vaugondy, *Novel atlas portatif*, Chez Robert, Paris, 1762, hărțile III, IV.

128. Jaucourt, „Tartares“, *Encyclopédie*, XV, pp. 921–923.

129. *Ibid.*, XV, pp. 924–926.

130. Jaucourt, „Europe“, *Encyclopédie*, VI, pp. 211–212.

131. Robert de Vaugondy, „Géographie“, *Encyclopédie*, VII, pp. 611–612.

5 ♦ Rusia lui Voltaire

1. Voltaire and Catherine, *Correspondence*, în *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, ed. W. F. Reddaway, 1931; Russell & Russell, New York, 1971, pp. 58, 77.
2. Rocque, „Carte Générale des Postes de l'Europe“, 1758 (Harvard).
3. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, pp. 79, 124.
4. *Ibid.*, p. 133.
5. *Ibid.*, p. 181.
6. *Ibid.*, p. 186.
7. *Ibid.*, p. 1.
8. *Ibid.*, p. 2; vezi și David Griffiths, „To Live Forever: Catherine II, Voltaire, and the Pursuit of Immortality“, în *Russia and the World of the Eighteenth Century*, Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1988, pp. 446–468; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Yale Univ. Press, New Haven, Conn., 1981, pp. 327–342; și John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1989, pp. 97–142.
9. Carolyn H. Wilberger, „Voltaire's Russia; Window on the East“, în *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, CLXIV, ed. Theodore Besterman, Voltaire Foundation at the Taylor Institution, Oxford, 1976, pp. 54, 141.
10. Jean-Jacques Rousseau, *Contractul social*, trad. rom. H. H. Stahl, Editura Științifică, București, 1957, pp. 147–148.
11. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 16, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, pp. 377, 427.
12. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 3.
13. Theodore Besterman, *Voltaire*, ediția a treia, Univ. of Chicago Press, Chicago, 1976, p. 406.
14. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, pp. 3–6.
15. *Ibid.*, pp. 48, 51.
16. *Ibid.*, pp. 6–7.
17. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951.
18. Lortholary, pp. 74–76; Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, pp. 275–280.
19. Wilberger, *op. cit.*, p. 27.

20. Mohrenschildt, p. 32; Louis de Rouvroy, duc de Saint-Simon, *Memoirs of Louis XIV and his Court and of the Regency*, vol. III, Collier, New York, 1910, p. 1011.

21. Lortholary, *op. cit.*, pp. 23–25.

22. Wilberger, *op. cit.*, p. 76.

23. Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Garnier-Flammarion, Paris, 1968, p. 51.

24. Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, vol. I, trad. de Armand Roșca, Editura Științifică, București, 1964, pp. 379–380.

25. Montesquieu, *op. cit.*, I, p. 380.

26. Lortholary, *op. cit.*, p. 33; Béla Köpeczi, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle: Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées*, Akadémia Kiadó, Budapesta, 1971, pp. 603–604.

27. Wilberger, *op. cit.*, p. 32.

28. Voltaire, „Anecdotes sur le czar Pierre le Grand“, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 23, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, pp. 281–293.

29. Wilberger, *op. cit.*, pp. 34, 49.

30. Lortholary, *op. cit.*, p. 48.

31. Wilberger, *op. cit.*, p. 41.

32. *Ibid.*, p. 43.

33. *Ibid.*, pp. 124–127; Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation: The Science Of Freedom*, W. W. Norton, New York, 1977, p. 67.

34. Wilberger, *op. cit.*, pp. 52–53.

35. *Ibid.*, pp. 37–38, 54–61.

36. *Ibid.*, pp. 119–120; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 586.

37. Wilberger, *op. cit.*, pp. 120–122; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 589.

38. Wilberger, *op. cit.*, p. 46.

39. *Ibid.*, pp. 45–47.

40. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, pp. 408, 415, 427.

41. *Ibid.*, pp. 506–509.

42. Wilberger, *op. cit.*, pp. 278–279.

43. Voltaire, „Le Russe à Paris“, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 10, Paris, 1878; republicat: Kraus Reprint Limited, Liechtenstein, 1967, p. 121.

44. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, pp. 456, 468.

45. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, pp. 9–10, 15.
46. *Ibid.*, pp. 15–18.
47. Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 408.
48. Voltaire and Catherine, pp. 17–19; Voltaire, *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*, p. 377.
49. Peter Gay, *Voltaire's Politics: The Poet as Realist*, ediția a doua, Yale Univ. Press, New Haven, Conn., 1988, p. 180.
50. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 20.
51. *Ibid.*, p. 23.
52. *Ibid.*, pp. 25–27.
53. *Ibid.*, pp. 28–29.
54. *Ibid.*, p. 33–34.
55. *Ibid.*, p. 34.
56. *Ibid.*, p. 35.
57. *Ibid.*, pp. 38, 48.
58. *Ibid.*, p. 60.
59. *Ibid.*, pp. 73, 81–83, 90, 97.
60. *Ibid.*, pp. 93, 100–101.
61. *Ibid.*, pp. 117, 123–126.
62. *Ibid.*, pp. 148–150.
63. *Ibid.*, p. 162.
64. *Ibid.*, p. 172.
65. *Ibid.*, pp. 186–187.
66. Karl A. Roeder, *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton Univ. Press, Princeton, N. J., 1982, pp. 132, 156–157.
67. Voltaire, *Essai sur les mœurs*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. III, Chez Furne, Paris, 1835, pp. 607–609.
68. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, pp. 84, 187.
69. *Ibid.*, pp. 118–119.
70. *Ibid.*, pp. 138, 149.
71. *Ibid.*, pp. 154–161.
72. *Ibid.*, pp. 161–163.
73. *Ibid.*, p. 171.
74. *Ibid.*, pp. 169, 176, 186.
75. Lortholary, *op. cit.*, pp. 174–176.
76. Giacomo Casanova, *History of My Life*, trad. Willard Trask, vol. 10, Longman, Londra, 1971, pp. 103, 141–142.
77. Rudolf Eric Raspe, *The Travels and Surprising Adventures of Baron Munchausen*, Dedalus, Londra, 1988, p. 75.

78. Mohrenschildt, *op. cit.*, p. 145; Lortholary, *op. cit.*, pp. 90–91; Alexander, *op. cit.*, p. 14.
79. Lortholary, *op. cit.*, pp. 97–98.
80. Mohrenschildt, *op. cit.*, p. 94.
81. Lortholary, *op. cit.*, pp. 179–181.
82. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 203; Lortholary, *op. cit.*, pp. 184–186; Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859; pp. 442–443.
83. Lortholary, *op. cit.*, pp. 212–213.
84. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 192; Maurice Tourneux, *Diderot et Catherine II*, Calmann-Lévy, Paris, 1899, pp. 75–76.
85. Tourneux, *op. cit.*, p. 83.
86. Denis Diderot, „Entretiens avec Catherine II“ (1773), în *Oeuvres politiques*, ed. Paul Vernière, Editions Garnier Frères, Paris, 1963, pp. 257–258, 326.
87. Diderot, „Entretiens“, p. 260; vezi și Arthur Wilson, „Diderot in Russia, 1773–1774“, în *The Eighteenth-Century in Russia*, ed. J. G. Garrard, Clarendon Press, Oxford, 1973, pp. 166–197; și Isabel de Madariaga, „Catherine and the Philosophes“, în *Russia and the West in the Eighteenth Century*, Oriental Research Partners, Newtonville, Mass., 1983, pp. 30–52.
88. Diderot, „Entretiens“, pp. 265–266.
89. Mohrenschildt, *op. cit.*, pp. 257–258.
90. Diderot, „Entretiens“, pp. 266–267; Tourneux, *op. cit.*, p. 492.
91. Mohrenschildt, *op. cit.*, p. 55.
92. Diderot, „Entretiens“, p. 301.
93. *Ibid.*, p. 302.
94. *Ibid.*, pp. 309–310.
95. Lortholary, *op. cit.*, pp. 217–218.
96. Diderot, „Entretiens“, p. 326.
97. Tourneux, *op. cit.*, p. 472.
98. *Ibid.*, pp. 475–476.
99. *Ibid.*, pp. 477, 481–482.
100. *Ibid.*, 482.
101. *Ibid.*, pp. 485–489.
102. *Ibid.*, p. 492.
103. Lortholary, *op. cit.*, pp. 236, 379, nota 146.
104. Ségur, I, *op. cit.*, pp. 444–445.

105. Diderot, „Observations sur le Nakaz“ (1774), în *Oeuvres politiques*, ed. Paul Vernière, Editions Garnier Frères, Paris, 1963, pp. 343–345.
106. Diderot, „Observations“, p. 349.
107. *Ibid.*, pp. 350–351.
108. *Ibid.*, p. 351.
109. Voltaire and Catherine, *op. cit.*, p. 190.
110. *Ibid.*, p. 194.
111. *Ibid.*, p. 195.
112. *Ibid.*, p. 196.
113. *Ibid.*, pp. 198–201.
114. *Ibid.*, pp. 206, 213.

6 ♦ Polonia lui Rousseau

1. William Richardson, *Anecdotes of the Russian Empire: In a Series of Letters Written, a Few Years Ago, from St. Petersburg*, 1784, Londra; republicat: Frank Cass, Londra, 1968, pp. 401–403; John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1989, p. 98.
2. Jean-Jacques Rousseau, *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, în *Discours sur l'économie politique, Projet de constitution pour la Corse, Considérations sur le gouvernement de Pologne*, ed. Barbara de Negroni, Flammarion, Paris, 1990, p. 163.
3. Rousseau, *op. cit.*, p. 163.
4. *Ibidem.*
5. *Ibid.*, pp. 164–165.
6. *Ibid.*, pp. 165–166, 211.
7. *Ibid.*, pp. 170–171.
8. *Ibid.*, p. 171.
9. *Ibid.*, p. 173.
10. *Ibidem.*
11. *Ibid.*, p. 177.
12. *Ibid.*, p. 178; vezi și Jerzy Michalski, *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Varşovia, 1977.
13. Jean Starobinski, *Jean-Jacques Rousseau: Transparency and Obstruction*, trad. Arthur Goldhammer, Univ. of Chicago Press, Chicago, 1988, p. 145.
14. Rousseau, *op. cit.*, p. 261.
15. Marietta Martin, *Une Française à Varsovie en 1766: Madame Geoffrin chez le roi de Pologne Stanislas-Auguste*, Bibliothèque

Polonaise, Paris, 1936, pp. 27, 42; Pierre, marquis de Ségur, *Le Royaume de la rue Saint-Honoré: Madame Geoffrin et sa fille*, Calmann-Lévy, Paris, 1897, p. 288.

16. Marie Thérèse Rodet (Madame Geoffrin) și Stanislas-Auguste Poniatowski, *Correspondance inédite du roi Stanislas-Auguste Poniatowski et de Madame Geoffrin*, 1764–1777, ed. Charles de Mouy, Plon, Paris, 1875, p. 239; Martin, *op. cit.*, p. 78.

17. G. P. Gooch, „Four French Salons“, în *Catherine the Great and Other Studies*, 1954; republicat: Archon Books, Hamden, Conn., 1966, p. 117.

18. Martin, *op. cit.*, p. 12.

19. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 102–103.

20. *Ibid.*, p. 103.

21. *Ibid.*, p. 108.

22. *Ibid.*, pp. 114–115.

23. Martin, *op. cit.*, p. 27.

24. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 115, 137, 140–142.

25. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, p. 432; Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *Correspondance*, p. 131.

26. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, pp. 434–436.

27. *Ibid.*, pp. 437–438.

28. *Ibid.*, pp. 442–443.

29. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, p. 143.

30. *Ibid.*, pp. 147–148.

31. *Ibid.*, p. 150; Ségur, Pierre, *Le Royaume*, p. 235.

32. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 151–152.

33. *Ibid.*, p. 135.

34. *Ibid.*, pp. 154–156.

35. *Ibid.*, p. 158.

36. Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières: Etude de Cosmopolitisme*, Editions Ophrys, Paris, 1952, pp. 630–631, nota 68; Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951, pp. 162–163.

37. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 162–163, 167.

38. *Ibid.*, p. 168.

39. *Ibid.*, pp. 112, 167.

40. *Ibid.*, p. 174.

41. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, p. 447.

42. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 177–178.

43. *Ibid.*, pp. 180, 193.
44. *Ibid.*, pp. 205–207, 223–224; Martin, *op. cit.*, p. 33.
45. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, pp. 264–267, 281.
46. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, p. 233.
47. *Ibid.*, pp. 239–241.
48. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, p. 272.
49. *Ibid.*, p. 273.
50. Jacques Derrida, *Of Grammatology*, trad. Gaytri Chakravorty Spivak, Johns Hopkins, Baltimore, 1976, pp. 118–140.
51. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, pp. 242–244.
52. *Ibid.*, p. 349.
53. Martin, *op. cit.*, p. 35.
54. Stanislas-Auguste Poniatowski, *Mémoires du roi Stanislas-Auguste Poniatowski*, vol. I, l'Académie Impériale des Sciences, Sankt-Petersburg, 1914, pp. 567–568.
55. Martin, *op. cit.*, pp. 53–54; Fabre, *op. cit.*, p. 305.
56. Ségur, Pierre, *Le Royaume*, pp. 273–274.
57. *Ibid.*, pp. 230, 461.
58. Rousseau, *op. cit.*, p. 259.
59. Martin, *op. cit.*, p. 76.
60. Mme Geoffrin și Stanislas-Auguste, *op. cit.*, p. 250.
61. *Ibid.*, p. 276.
62. *Ibid.*, pp. 265–274, 294.
63. *Ibid.*, pp. 315–316.
64. *Ibid.*, pp. 321, 329.
65. *Ibid.*, p. 355.
66. *Ibid.*, p. 364.
67. *Ibid.*, pp. 365–366.
68. *Ibid.*, pp. 326–327, 336.
69. *Ibid.*, pp. 343–344.
70. *Ibid.*, pp. 359, 382, 387, 432.
71. *Ibid.*, pp. 349, 379–380.
72. *Ibid.*, p. 443.
73. *Ibid.*, pp. 451, 456.
74. *Ibid.*, pp. 464–466.
75. *Ibid.*, pp. 470–471, 475–477.
76. Rousseau, *op. cit.*, p. 172.
77. Voltaire, *Candid sau optimismul*, trad. de Al. Philippide, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969, p. 138; Wanda Dzwigala, „Voltaire's Sources on the Polish Dissident Question“, *Studies on Voltaire*

and the Eighteenth Century, vol. 241, Voltaire Foundation, Oxford, 1986, pp. 191–192; Emanuel Rostworowski, „Républicanisme «Sarmate» et les Lumières“, în *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, ed. Theodore Besterman, vol. XXVI, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1963, p. 1417; Fabre, *op. cit.*, p. 316; vezi și Stanisław Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, Cracovia, 1919; Ryszard W. Wołoszynski, „La Pologne vue par l'Europe au XVIIIe siècle“, *Acta Poloniae historica*, 1965, pp. 22–42; și Wołoszynski, *Polska w opiniach francuzów: Rulhière i jego współczesni*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varşovia, 1964.

78. Voltaire, „Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne“, 1767, *Oeuvres de Voltaire: Mélanges Historiques*, vol. II, P. Pourrat Frères, Paris, 1839, pp. 57–60; Fabre, *op. cit.*, p. 634, nota 144.

79. Emanuel Rostworowski, „Voltaire et la Pologne“, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, ed. Theodore Besterman, vol. LXII, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1968, p. 114; Fabre, *op. cit.*, p. 323.

80. Voltaire, „Discours aux confédérés catholiques de Kamienieck en Pologne, par le major Kaiserling, au service du roi de Prusse“, 1768, *Oeuvres de Voltaire: Politiques et Législation*, vol. II, P. Pourrat Frères, Paris, 1839, pp. 154, 165–166.

81. Voltaire and Catherine, *Correspondence*, în *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767*, ed. W. F. Reddaway, 1931, Russell & Russell, New York, 1971, p. 109; Dzwigala, *op. cit.*, p. 198.

82. Jean-Paul Marat, *Les Aventures du jeune comte Potowski*, ed. Claire Nicolas-Lelièvre, Renaudot, Paris, 1989, pp. 118, 130.

83. Marek Tomaszewski, „L'Univers héroïque polonais dans *Les Amours du chevalier de Faublas* et son impact sur l'imaginaire social à la fin du XVIIIe siècle“, *Revue de Littérature Comparée*, nr. 2, aprilie–iunie 1990, pp. 430–431.

84. Voltaire, *Les Lois de Minos*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 5, Théâtre, Perronneau, Paris, 1817, p. 296.

85. Fabre, *op. cit.*, p. 249.

86. Marat, *Les Aventures*, p. 256; Dzwigala, *op. cit.*, p. 201; M. Romain-Cornut, *Voltaire: complice et conseiller du partage de la Pologne*, ediția a doua, Jacques Lecoffre, Paris, 1846, pp. 17–21.

87. Ambroise Jobert, *Magnats polonais et physiocrates français (1767–1774)*, Librairie Droz, Paris, 1941, p. 20.

88. Jobert, *op. cit.*, pp. 51, 86; Larry Wolff, *The Vatican and Poland in the Age of the Partitions: Diplomatic and Cultural Encounters at the Warsaw Nunciature*, Columbia Univ. Press, East European Monographs, New York și Boulder, 1988, cap. VII.

89. Jobert, *op. cit.*, pp. 24–27.

90. *Ibid.*, pp. 27–32.

91. *Ibid.*, pp. 36–38; vezi și Kasimir Opalek, „Les Physiocrates et leur rôle dans le renouveau culturel au siècle des Lumières en Pologne“, în *Utopie et Institutions au XVIIIe siècle: Le Pragmatisme des Lumières*, ed. Pierre Francastel, Mouton, Paris și Haga, 1963, pp. 169–184.

92. Jobert, *op. cit.*, pp. 45–48. Rousseau, *op. cit.*, p. 220.

93. Jobert, *op. cit.*, p. 57; Wolff, *op. cit.*, cap. V.

94. Jobert, *op. cit.*, pp. 60–62.

95. *Ibid.*, pp. 64–66.

96. *Ibid.*, pp. 67–71.

97. *Ibid.*, pp. 72–73, 77.

98. *Ibid.*, pp. 79–82.

99. Adam Smith, *Avuția națiunilor*, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei R.P.R., București, p. 166.

100. *Ibid.*, p. 308.

101. Claude Carloman de Rulhière, *A History or Anecdotes of the Revolution in Russia in the Year 1762*, Londra, 1797; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, p. 1.

102. Alice Chevalier, *Claude Carloman de Rulhière, premier historien de la Pologne: sa vie et son oeuvre historique*, Les Editions Domat-Montchrestien, Paris, 1939, pp. 105–114; Pierre Ségur, *Le Royaume*, pp. 220–224.

103. Rulhière, *Anecdotes of the Revolution in Russia*, pp. viii–ix, 52; Chevalier, *op. cit.*, pp. 74, 115–116.

104. Chevalier, *op. cit.*, pp. 43–44.

105. Claude Carloman de Rulhière, *Révolutions de Pologne*, vol. I, ed. Christien Ostrowski, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1862, p. 1.

106. Rulhière, *Révolutions de Pologne*, I, pp. 6–7.

107. Chevalier, *op. cit.*, pp. 121–122.

108. *Ibid.*, pp. 152–154.

109. *Ibidem*.

110. *Ibid.*, p. 155.

111. *Ibid.*, pp. 160–162, 166, 175.

112. *Ibid.*, pp. 233, 330–333.

113. Giacomo Casanova, *Istoria delle Turbolenze della Polonia*, ed. Giacinto Spagnoletti, Guida Editori, Neapole, 1974, pp. 100, 447.
114. Casanova, *op. cit.*, p. 54; Chevalier, *op. cit.*, p. 250; Fabre, *op. cit.*, p. 7.
115. Chevalier, *op. cit.*, pp. 244, 295.
116. *Ibid.*, pp. 168–169, 182–183.
117. *Ibid.*, pp. 372–380.
118. Fabre, *op. cit.*, p. 571, nota 42.
119. Marquis de Sade, *Aline et Valcour*, în *Oeuvres*, ed. Michel Delon, vol. I, Gallimard, Paris, 1990, pp. 852–853.
120. Fabre, *op. cit.*, p. 510; vezi și Emanuel Rostworowski, *Ostatni Król Rzeczypospolitej: geneza i upadek konstytucji 3 maja*, Wiedza Powszechna, Varşovia, 1966.
121. Marcel Handelsman, „La Constitution polonaise du 3 mai 1791 et l'opinion française“, în *La Révolution Française*, vol. LVIII, Paris, 1910, pp. 416, 425, 429, 433.
122. Fabre, *op. cit.*, pp. 27, 575, nota 28.
123. M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*, St. Martin's Press, New York, 1958, pp. 165–169.
124. Lortholary, *op. cit.*, p. 263; Anderson, *op. cit.*, p. 193; Robert Arnold, *Geschichte der Deutschen Polenlitteratur: von den Anfängen bis 1800*, Max Niemeyer, Halle, 1900, p. 168.
125. Thomas Campbell, „Poland“, în *English Romantic Writers*, ed. David Perkins, Harcourt, Brace & World, New York, 1967, p. 603.
126. Lortholary, *op. cit.*, pp. 263–264.
127. Elisabeth Vigée-Leburn, *The Memoirs of Elisabeth Vigée-Le Brun*, trad. Siân Evans, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1989, pp. 161, 189; Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, pp. 25–26.
128. Vigée-Le Brun, *op. cit.*, pp. 208, 366; Fabre, *op. cit.*, p. 552.
129. William Cobbett, *Letters to the Right Honourable Lord Hawkesbury*, ediția a doua, Cobbett and Morgan, Londra, 1802, p. 82.
130. George Kennan, *Memoirs 1925–1950*, Pantheon Books, New York, 1967, pp. 29–30.
131. Cobbett, *op. cit.*, p. 83.
132. Kennan, *op. cit.*, p. 26.

**7 ♦ Barbarii în istoria antică
și în antropologia modernă**

1. Nicolae Iorga, *Les Voyageurs Français dans l'Orient Européen*, Boivin, Paris, p. 105.

2. Charles de Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, Chez N. M. Tilliard, Paris, 1765, pp. 1–2.

3. *Ibid.*, pp. 4–7.

4. *Ibid.*, p. 30.

5. *Ibid.*, p. 39.

6. *Ibid.*, pp. 50–51.

7. *Ibid.*, pp. 194–195.

8. Robert și Robert de Vaugondy, *Atlas universel*, vol. I, Paris, 1757, hărțile 4, 12.

9. Jean-Baptiste d'Anville, *A Complete Body of Ancient Geography*, Robert Sayer, Londra, 1771, hărțile 1, 3.

10. François Hartog, *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, trad. Janet Lloyd, Univ. of California Press, Berkeley, 1988, p. 30.

11. Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951, p. 297, nota 87; Albert Gyergyai, „Un correspondant hongrois de Voltaire: le comte Fekete de Galanta“, în *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 25, ed. Theodore Besterman, Institut et Musée Voltaire, Geneva, 1963, p. 789.

12. Peyssonnel, *op. cit.*, pp. vii–ix, xv–xvi.

13. *Ibid.*, pp. xxxvi–xl.

14. *Ibid.*, pp. 9–10, 71.

15. Pierre-Charles Levesque, *Histoire de Russie*, Chez Pierre-François Fauche, Hamburg și Braunschweig, 1800, pp. viii–ix.

16. Claude Carloman de Rulhière, *Révolutions de Pologne*, vol. I, ed. Christien Ostrowski, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1862, pp. 1–2; Levesque, *op. cit.*, I, pp. 1–6.

17. Levesque, *op. cit.*, I, pp. 55–56.

18. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, p. 227.

19. Claude-Louis de Sacy, *Histoire générale de Hongrie: depuis la première invasion des Huns, jusqu'à nos jours*, vol. I, Yverdon, 1780, pp. vii, xxxi.

20. Iorga, *op. cit.*, pp. 104–108; Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1968, pp. 98–100; Jean-Louis Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Société Typographique des Deux-Ponts, Iași, 1777, pp. ix, xvi–xvii, 220.

21. Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, comte d'Hauterive, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive*, L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, București, 1902, pp. 20–22.

22. Jean-Jacques Rousseau, *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, în *Discours sur l'économie politique, Projet de constitution pour la Corse, Considérations sur le gouvernement de Pologne*, ed. Barbara de Negroni, Flammarion, Paris, 1990, pp. 170–177.

23. Hauterive, *Mémoire*, pp. 42–44; Hauterive, „La Moldavie en 1785: faisant suite au journal d'un voyage de Constantinople à Jassy“, în *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie: présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar régnant, en 1787, par le comte d'Hauterive*, L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, București, 1902, pp. 357–358.

24. Hauterive, *Mémoire*, p. 236.

25. *Ibid.*, p. 176; Hauterive, „La Moldavie“, p. 359.

26. Hauterive, „La Moldavie“, pp. 331–332.

27. Hauterive, *Mémoire*, pp. 252, 258.

28. *Ibid.*, pp. 264–266.

29. *Ibid.*, pp. 266–270.

30. *Ibid.*, p. 78.

31. Louis-Philippe, comte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. I, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XIX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp. 329–330.

32. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Modern Library, New York, fără dată, I, p. 6.

33. Gibbon, *op. cit.*, I, pp. 211–214.

34. *Ibid.*, I, p. 214.

35. Voltaire, *Essai sur les mœurs*, în *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. III, Chez Furne, Paris, p. 583.

36. Gibbon, II, *op. cit.*, pp. 245–247, 254, 263.

37. *Ibid.*, II, p. 591.

38. *Ibid.*, II, pp. 591–594.

39. *Ibid.*, III, p. 61.

40. *Ibid.*, III, p. 316.

41. *Ibid.*, III, pp. 317–318.

42. *Ibid.*, III, pp. 318–319, nota 8.

43. *Ibid.*, III, pp. 321–322.

44. *Ibid.*, III, pp. 322–323.

45. *Ibid.*, III, pp. 322–323, nota 22; Janos Gulya, „Some Eighteenth Century Antecedents of Nineteenth Century Linguistics: The Discovery of Finno-Ugrian“, *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, ed. Dell Hymes, Indiana Univ. Press, Bloomington, 1974, pp. 260–263.

46. Gibbon, III, *op. cit.*, pp. 324–326, 329.

47. *Ibid.*, III, pp. 330–331, nota 45.

48. *Ibid.*, III, pp. 332–333, 335, nota 58, 337.

49. *Ibid.*, III, p. 343.

50. *Ibid.*, III, pp. 343–344; David Spadafora, *The Idea of Progress in Eighteenth Century Britain*, Yale Univ. Press, New Haven, Conn., 1990, pp. 223–224; Roy Porter, „Civilization, Barbarism, and Progress“ (cap. 6), *Edward Gibbon: Making History*, Weindenfeld and Nicolson, Londra, 1988, pp. 135–157.

51. Johann Gottfried Herder, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, ed. Katharina Mommsen, Philipp Reclam, Stuttgart, 1976, p. 7.

52. *Ibid.*, p. 15.

53. *Ibid.*, pp. 38–39.

54. *Ibid.*, pp. 77–78.

55. *Ibid.*, pp. 80–81.

56. *Ibid.*, p. 90.

57. *Ibid.*, pp. 91–92.

58. *Ibid.*, pp. 101–102; Konrad Bittner, „Die Beurteilung der russischen Politik im 18. Jahrhundert durch Johann Gottfried Herder“, în *Im Geiste Herders*, ed. Erich Keyser, Holzner-Verlag, Kitzingen am Main, 1953, p. 47.

59. Robert T. Clark, *Herder: His Life and Thought*, Univ. of California Press, Berkeley, p. 60.

60. Bittner, *op. cit.*, pp. 50–51.

61. *Ibid.*, pp. 68–69.

62. Herder, „Von Ähnlichkeit der mittlern englischen und deutschen Dichtkunst“, *Herders Werke*, vol. II, ed. Regine Otto, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1982, p. 289.

63. Herder, „Von Ähnlichkeit“, p. 290.

64. Rousseau, *op. cit.*, pp. 171–173.
65. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, în *Herders Werke*, vol. IV, ed. Regine Otto, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1982, pp. 385–386.
66. *Ibid.*, p. 393.
67. *Ibid.*, pp. 393–395.
68. *Ibid.*, p. 395.
69. Herder, *Outlines of a Philosophy of the History of Man*, trad. T. Churchill, Bergman, New York, pp. 483–484.
70. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte*, p. 395.
71. *Ibid.*, pp. 396–397.
72. *Ibid.*, pp. 463–464.
73. Immanuel Kant, „Der Charakter des Volks“, *Die anthropologische Charakteristik*, în *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik, und Pädagogik*, 2, *Werkausgabe*, vol. XII, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1977, p. 670.
74. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*, trad. de Petru Drăghici și Radu Stoichiță, Editura Academiei R. S. R., București, 1968, p. 332.
75. Alberto Fortis, *Travels into Dalmatia: Containing General Observations on the Natural History of that Country and the Neighbouring Islands; the Natural Productions, Arts, Manners and Customs of the Inhabitants*, Londra, 1778, republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1971, p. iv.
76. Michèle Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Diderot*, François Maspero, Paris, 1971; Giuseppe Cocchiara, *The History of Folklore in Europe*, trad. John N. McDaniel, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia, 1981.
77. Voltaire, *Essai sur les mœurs*, pp. 607–609.
78. P. J. Marshall și Glyndwr Williams, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, J. M. Dent, Londra, 1982, epigraf; Spadafora, pp. 253–320.
79. Gianfranco Torcellan, „Profilo di Alberto Fortis“, în *Settecento Veneto e altri scritti storici*, G. Giappichelli, Torino, 1969, pp. 273–279.
80. Torcellan, *op. cit.*, p. 283; Voltaire, *Essai sur les mœurs*, p. 561.
81. Fortis, *op. cit.*, pp. 45–47.
82. *Ibid.*, p. 44.
83. Gibbon, II, *op. cit.*, p. 593; Fortis, *op. cit.*, p. 44.
84. Duchet, *op. cit.*, p. 12.
85. Fortis, *op. cit.*, pp. 51–58.

86. *Ibid.*, pp. 60–61.
87. *Ibid.*, pp. 61–62.
88. Carlo Ginzburg, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*, trad. Raymond Rosenthal, Pantheon Books, New York, 1991, pp. 207–225.
89. Fortis, *op. cit.*, p. 63.
90. *Ibid.*, pp. 66–67, 70–75.
91. *Ibid.*, pp. 77, 82.
92. Giovanni Lovrich, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis*, Francesco Sansoni, Venezia, 1776, pp. 79, 81, 116.
93. Torcellan, *op. cit.*, p. 288.
94. *Ibid.*, pp. 290–291.
95. Fortis, p. 82.
96. *Ibid.*, p. 83.
97. *Ibidem*.
98. Johann Wolfgang von Goethe, „Klaggesang: von der edlen Frauen des Asan Aga, aus dem Morlackischen“, *Sämtliche Werke*, vol. I, Artemis Verlag, Zürich, 1977, p. 301.
99. Stephen Clissold, ed., *A Short History of Yugoslavia*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1968, p. 119.
100. Ruggiero Giuseppe Boscovich, *Giornale di un Viaggio da Constantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich*, Giordano Editore, Milano, 1966, pp. 6, 37–38.
101. Fortis, *op. cit.*, p. 84; Cocchiara, *op. cit.*, pp. 135–140.
102. Fortis, *op. cit.*, p. 85.
103. *Ibid.*, p. 86.
104. *Ibidem*.
105. Desnos, „L'Europe divisée selon l'étendue de ses principales parties“, Paris, 1772 (Harvard); Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes, par le comte de Ségur*, vol. II, în *Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, vol. XX, ed. M. Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, p. 66.
106. Bittner, *op. cit.*, p. 60.
107. William Coxe, *Travels in Poland and Russia*, în *Travels in Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, ediția a cincea, Londra, 1802; republicat: Arno Press și New York Times, New York, 1970, I, pp. 273–274.
108. *Ibid.*, I, pp. 392–393.
109. *Ibid.*, II, pp. 74–75.
110. Fortis, *op. cit.*, pp. 88–89.

8 ♦ Moravuri și antropometrie rasială

1. Robert Arnold, *Geschichte der Deutschen Polenliteratur: von den Anfängen bis 1800*, Max Niemeyer, Halle, 1900, p. 145.
2. *Ibid.*, p. 52.
3. *Ibid.*, p. 87.
4. Johann Gottlieb Fichte, *Briefwechsel*, vol. I, ed. Hans Schulz, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967, pp. 171–175.
5. Arnold, *op. cit.*, pp. 8–15, 40–56; Wolfgang Wippermann, *Der „Deutsche Drang nach Osten“: Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1981, p. 22.
6. Arnold, *op. cit.*, pp. 27–29, 31–33, 95–96.
7. Fichte, *op. cit.*, p. 175.
8. *Ibid.*, p. 176.
9. *Ibid.*, pp. 176–178, 181–183.
10. Joachim Christoph Friedrich Schulz, *Reise nach Warschau: Eine Schilderung aus den Jahren 1791–1793*, ed. Klaus Zernack, în *Polnische Bibliothek*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1982, pp. 10–13, 24–25, 32–33.
11. *Ibid.*, pp. 348–349.
12. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge Univ. Press., Cambridge, 1988, pp. 26–28, 105–107, 176–179.
13. Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, în *Herders Werke*, vol. IV, ed. Regine Otto, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1982, p. 472.
14. Gerhard Steiner, *Georg Forster*, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1977, pp. 8–46.
15. Georg Forster, *Briefe*, în *Werke*, vol. IV, ed. Gerhard Steiner, Insel Verlag, Frankfurt, 1970, p. 320.
16. Arnold, *op. cit.*, pp. 108–109; Wippermann, *op. cit.*, p. 21.
17. Arnold, *op. cit.*, p. 109.
18. *Ibid.*, pp. 113–114.
19. Georg Forster, „Noch etwas über die Menschenrassen“, în *Forsters Werke*, vol. I, Aufbau-Verlag, Berlin și Weimar, 1968, pp. 3–4, 16–17.
20. *Ibid.*, pp. 22, 25.
21. *Ibid.*, p. 33.
22. Fichte, *op. cit.*, pp. 183–184.
23. Schulz, *op. cit.*, p. 370; Arnold, *op. cit.*, p. 90.
24. Schulz, *op. cit.*, pp. 40, 43, 68, 70, 136, 177–178.

25. Arnold, *op. cit.*, pp. 78, 119–121, 161, 167–177.
26. *Ibid.*, pp. 127, 179–181.
27. *Ibid.*, pp. 190–191.
28. *Ibid.*, p. 161; Güssefeld, „Europa“, Nürnberg, 1794 (Harvard); Güssefeld, „Charte von Europa“, Nürnberg, 1798 (Harvard).
29. Arnold, *op. cit.*, p. 113.
30. Leopold Hoffmann, *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte*, Frankfurt și Leipzig, 1792, pp. ii, xi–xii, xvii, xxi, xxv.
31. Fichte, *op. cit.*, pp. 185–187.
32. Arnold, *op. cit.*, pp. 63, 144.
33. Fichte, *op. cit.*, p. 214.
34. *Ibid.*, p. 196.
35. John Ledyard, *John Ledyard's Journey Through Russia and Siberia 1787–1788: The Journal and Selected Letters*, ed. Stephen D. Watrous, Univ. of Wisconsin Press., Madison, 1966, pp. 3–10.
36. *Ibid.*, p. 19.
37. *Ibid.*, pp. 123–124.
38. Mark Bassin, „Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century“, *American Historical Review* 26, nr. 3, iunie 1991, pp. 767–770.
39. Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, pp. 112–114; Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Boivin, Paris, 1951), pp. 191–197; Chappe d'Auteroche, *Voyage en Sibirie*, 4 volume, Chez Debure, Paris, 1768.
40. Ledyard, *op. cit.*, p. 143.
41. *Ibid.*, p. 144.
42. *Ibid.*, pp. 145, 153, 156–158, 161.
43. *Ibid.*, pp. 174, 177–178.
44. *Ibid.*, pp. 178–180, 193.
45. Michèle Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Diderot*, François Maspero, Paris, 1971, p. 258; P. J. Marshall și Glyndwr Williams, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, J. M. Dent, Londra, 1982, p. 246; David Hume, „Of National Characters“, în *Essays: Moral, Political, and Literary: By David Hume*, vol. I, ed. T. H. Green și T. H. Grose, Londra, 1882; republicat: Scientia Verlag Aalen, 1964, p. 252.
46. Ledyard, *op. cit.*, p. 127.

47. *Ibid.*, pp. 144, 164, 177, 182, 194–195.
48. *Ibid.*, pp. 145, 180.
49. *Ibid.*, p. 257.
50. John Parkinson, *A Tour of Russia, Siberia and the Crimea 1791–1794*, ed. William Collier, Frank Cass, Londra, 1971, pp. 56, 63, 66, 98, 109, 118, 138.
51. *Ibid.*, pp. 148, 151, 153, 188.
52. Ledyard, *op. cit.*, pp. 167, 252–253.
53. *Ibid.*, p. 257.
54. *Ibid.*, pp. 30–31.
55. *Ibid.*, pp. 201–205.
56. *Ibid.*, p. 210.
57. *Ibid.*, p. 211.
58. *Ibid.*, p. 223.
59. *Ibidem.*
60. *Ibid.*, pp. 223–224.
61. *Ibid.*, pp. 227–228.
62. *Ibid.*, p. 228.
63. *Ibid.*, pp. 228–229.

Concluzie

1. Philippe-Paul, comte de Ségur, *Napoleon's Russian Campaign*, trad. J. David Townsend, Time/Life Books, New York, 1965, pp. 43, 97.
2. *Ibid.*, pp. 109, 228–231.
3. Astolphe, marquis de Custine, *Empire of the Czar: A Journey Through Eternal Russia*, trad. anonimă, introducere de George Kennan, Doubleday, New York, 1989, pp. 123, 128.
4. Custine, *Empire of the Czar*, pp. 128, 155.
5. Custine, *Journey for Our Time: The Russian Journals of the Marquis de Custine*, trad. Phyllis Penn Kohler, introducere de Walter Bedell Smith, Gateway Editions, Washington, D. C., 1987, pp. 7, 9, 11.
6. Apud Ernst Birke, „Die französische Osteuropa-Politik, 1914–1918“, *Zeitschrift für Ostforschung*, 1954, caietul 3, p. 322.
7. R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*, Norton, New York, 1972, pp. 75, 244, 267.
8. William M. Sloane, *The Balkans: A Laboratory of History*, Eaton & Mains, New York, 1914, p. vii.
9. *Ibid.*, pp. viii, 3, 56.

10. Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, Grosset & Dunlap, New York, 1965, pp. 33, 126; vezi și Hugh și Christopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Univ. of Washington Press, Seattle, 1981; Domenico Caccamo, „Presupposti e obiettivi della storiografia sull'Europa orientale“, în *Introduzione alla Storia dell'Europa Orientale*, La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1991, pp. 9–21; și Larry Wolff, „French Policy Towards Eastern Europe During the First World War: From *Dragon de l'Apocalypse* to *Cordon Sanitaire*“, în *Essays in History: The E. C. Barksdale Student Lectures*, Phi Alpha Theta, Univ. of Texas, Arlington, Texas, 1980, pp. 177–190.

11. Nicolson, *op. cit.*, p. 27.

12. Thomas Mann, *Muntele vrăjit*, trad. de Petru Manoliu, RAO International Publishing Company, București, 1994, pp. 145, 187, 270, 271, 341, 620.

13. Georgena Muir Mackenzie și Paulina Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, Bell and Daldy, Londra, 1867, pp. xx, xxix, xxx.

14. Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*, Penguin Books, 1982, pp. 23, 328, 483; vezi și Larry Wolff, „Rebecca West“, *The New York Times Book Review*, 10 februarie 1991.

15. West, *op. cit.*, p. 662.

16. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1988, pp. 137, 151, 167, 242; vezi și Larry Wolff, recenzie la *Germany Turns Eastwards*, de Michael Burleigh, *Harvard Ukrainian Studies* 15, nr. 3/4, dec. 1991, pp. 456–459.

17. Burleigh, *op. cit.*, p. 306.

18. R. R. Palmer și Joel Colton, „The Transformations of Eastern Europe, 1648–1740“, în *A History of the Modern World*, ediția a treia, Alfred A. Knopf, New York, 1965, p. 174.

19. Thomas Caldecot Chubb, *Slavic Peoples*, World Publishing Company, Cleveland, 1962, p. 105.

20. Ian Fleming, *From Russia with Love*, Pan Books, Londra, 1959, pp. 142, 184.

21. *New York Times*, 22 aug. 1991, p. 1; *Neue Zürcher Zeitung*, 7/8 sept. 1991, p. 1; *Corriere della Sera*, 8 sept. 1991, „Corriere Cultura“, p. 5; *Boston Phoenix*, 13 sept. 1991, secțiunea I, pp. 32–33.

22. *New York Times*, 25 mar. 1992, p. 1; 8 apr. 1992, p. 1; 24 mai 1992, p. 10.

23. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*, 1987, Harper & Row, Perennial Library, New York, 1988, p. 177.

24. Czesław Miłosz, *Native Realm: A Search for Self-Definition*, trad. Chaterine S. Leach, Doubleday, New York, 1968, p. 2.

25. Lev Tolstoi, *Război și pace*, trad. de Ion Frunzetti și N. Parocescu, E. S. P. L. A., București, 1959, pp. 109, 259.

26. *Ibid.*, pp. 513, 557.

Indice de nume

- Alcott, Louisa May, 139
Alembert, Jean Le Rond d', 273,
292–294, 310, 320, 337, 404
Aleksei, țarevici, 275
Alethof, Ivan, 135
Alexandru cel Mare, 274, 303, 368
Alexandru I, țar, 366
Ali-Aga, 103, 108
Altangi, Lien Chi, 231
Anhalt-Zerbst, Johanna Elizabeth,
prințesă de (mama Ecaterinei),
269, 321
Anteroche, Jean-Chappe d', 255,
449
Anville, Jean-Baptiste d', 199, 202,
378–380, 390, 398
Archetti, Giovanni, 31–32
Argenson, René-Louis de Voyer,
marchiz de, 345
Artois, contele d' (Carol al X-lea),
370
Ash, John, 30
Ash, Timothy Garton, 33
Attila Hunul, 391–392
Attlee, Clement Richard, 196
August, principe elector al Saxo-
niei, 218
August al II-lea, rege al Poloniei,
225–226, 434, 436
August al III-lea, rege al Poloniei,
226–227, 434
Bach, Carl Philipp Emanuel,
302–303
Balzac, Honoré de, 31, 139, 465
Bassin, Mark, 449
Batu, Han, 254
Baudeau, Nicolas, abatele, 30,
351–356, 358
Bayle, Pierre, 223
Beaumarchais, Pierre-Augustin
Caron, 260, 360
Beauplan, Guillaume Le Vasseur,
sieur de, 201, 227
Beccaria, Cesare, 161
Beniowski, Maurice, 443–444
Bernal, Martin, 23
Bernardin de Saint-Pierre, Jacques-
Henri, 291–292
Bittner, Konrad, 405
Blackstone, William, 112
Boieldieu, François-Adrien, 444
Bond, James, 483–484
Bonnac, marchizul de, 216
Boscovich, Ruggiero Giuseppe,
232–245, 258, 425–426, 429
Boswell, James, 29
Boufflers, Stanislas-Jean de, 288

- Bougainville, 468
 Bourdillon, Francis William, 346
 Brachmann, Albert, 481–482
 Brandenburg, Anspach și Bayreuth, margraf de, 170
 Branicki, familia (din Polonia), 48, 91
 Breteuil, abate de, 334
 Brown, Edward, 66, 146
 Brzezinski, Zbigniew, 476
 Buffon, Georges-Louis, 256, 391, 453
 Burke, Edmund, 147, 368–369, 372, 414–415, 442
 Burney, Charles, 151
 Bute, John Stuart, conte de, 413, 423
 Byron, George Gordon, Lord, 194–195

 Calas, Jean, 345
 Callimachi, Grigore, 241
 Campbell, Thomas, 370
 Carol cel Mare, 378
 Carol Quintul, 19
 Carol al VIII-lea, regele Franței, 19
 Carol Frederick, 355
 Carol al XII-lea, rege al Suediei, 126–132, 134, 141, 150, 172–174, 193, 197–198, 201, 211–212, 216–217, 225, 260, 270, 318, 320, 390–391, 399, 462, 472–473
 Carra, Jean-Louis, 68, 383
 Casanova, Giovanni Jacopo, 77–93, 96–101, 107, 111, 114, 153, 155–156, 187, 189, 292, 293, 299, 359, 364, 405, 467
 Cazimir cel Mare, 50
 Cathcart, Charles, Lord, 118
 Cezar (August), 303, 386
 Chabod, Federico, 23
 Chancellor, Richard, 27
 Chavannes, Alexandre-César, 418
 Châtelain, Henri Abraham, 220–221
 Châtelet, marchiza de, 226
 Cherubini, Luigi, 348
 Choiseul, Étienne-François de, 227, 312, 359, 361–362
 Christie, Agatha, 68
 Christina, regină a Suediei, 283
 Chub, Thomas Caldecot, 483
 Churchill, Winston, 15–21, 46, 195, 373, 408, 483, 485
 Cicero, 386
 Cyrus cel Mare, 188
 Clairon, mlle, 339
 Clemenceau, Georges, 474
 Clement al XIV-lea, papă, 146
 Cobbett, William, 371–373, 400
 Cobenzl, contesa de, 99
 Colton, Joel, 483
 Columb, Cristofor, 39
 Comte, Auguste, 30
 Condorcet, 30, 369
 Constantin Porphyrogenetos, împărat, 396
 Cook, James, 21, 438, 447–448, 454
 Coolidge, Archibald Cary, 479
 Correggio, Antonio, 167
 Cortés, Hernán, 127, 128
 Condray, Jean-Baptiste Louvet du, 137
 Coxe, William, 20, 45–61, 63, 81, 90, 108–111, 113–115, 120, 123–125, 131, 141, 143, 146, 149, 160, 200, 398, 420, 428–430, 436, 456

- Coyer, Gabriel-François, 226, 249, 253
- Craven, Lady Elizabeth, 48, 107, 167–176, 186, 195, 202, 204
- Craven, Lordul, 170
- Custine, Astolphe, marchiz de, 474–476
- Czartoryski, familia, 91, 243, 355, 357, 441
- Daniens, Robert-François, 113
- Da Ponte, Lorenzo, 153–160
- David, Jacques-Louis, 145
- Deffand, marchiza du, 320
- Defoe, Daniel, 217, 371
- Delisle, Guillaume, 199, 205, 209, 215, 218
- Delisle, Joseph-Nicolas, 199, 230, 258
- Denis, Ernest, 478
- Derrida, Jacques, 334
- Des Alleur, Pierre, 216
- Descartes, René, 283, 295
- Desmoulins, Camille, 368, 470
- Desnos, 209
- Desportes, Philippe, 27
- De Witt, 218
- Diderot, Denis, 23, 41, 102, 104, 151, 245–246, 278, 290–310, 319–320, 322, 325–326, 342, 346, 359–360, 370, 372, 404–405, 468, 475
- Disraeli, Benjamin, 477
- Duchet, Michèle, 414
- Dupont de Nemours, Pierre-Samuel, 354–357, 366, 438, 470
- Ecaterina a II-a, cea Mare, 21–23, 32, 44, 55–56, 77, 80, 85, 91, 94, 96, 100, 101, 112, 114, 118, 123, 126, 132, 144–146, 151, 172, 174, 176–184, 186, 189–191, 193–195, 198–200, 206, 210, 259–268, 277–311, 318–319, 321, 324–325, 329–332, 337, 341, 344, 346–347, 352, 354, 359–361, 364, 366–371, 373, 375, 382, 385, 390, 394, 398, 400, 403–405, 410, 438, 448–449, 456–458, 466, 468, 482
- Elias, Norbert, 32, 43
- Eliot, George, 139
- Elisabeta, țarină, 112, 230–231, 262, 271–273
- Erasm din Rotterdam, 27
- Eugeniu de Savoia, prinț, 62–64, 217, 224, 228, 232
- Euripide, 190
- Fabre, Jean, 200, 336
- Falconet, Étienne-Maurice, 145, 276, 293–294, 337, 352
- Falk, Johann Daniel, 443
- Fekete, János, 378
- Ferguson, Adam, 414
- Ferriol, Charles, 217
- Ferté-Imbault, doamna de la, 327
- Fichte, Johann Gottlieb, 432–436, 438–439, 441–442, 444–447
- Fidias, 276
- Fischer, I. E., 396–397
- Fontenelle, Bernard de, 268–269, 271, 294, 320–321
- Forster, Georg, 438–441, 443–444, 446–447, 450, 481
- Fortis, Alberto, 413, 415–429, 431
- Foucault, Michel, 39, 113, 129
- Franklin, Benjamin, 233, 364
- Franz Leopold, împărat, 156

- Frederic al II-lea, cel Mare, 35–36, 38, 206, 228–229, 231, 349–350, 357, 400, 434, 439, 446, 462
- Gay, Peter, 280
- Genghis-Han, 257, 416, 462
- Geoffrin, doamna (Marie Thérèse Rodet), 23, 91, 282–283, 293, 319–334, 336–343, 351, 354, 356, 359–360, 365, 371, 432, 468, 472
- George, Lloyd, 474
- Gibbon, Edward, 376, 388–401, 403, 409, 417, 428, 438, 455, 469
- Gilibert, Jean-Emmanuel, 49, 200, 202
- Ginzburg, Carlo, 420
- Gladstone, William, 476–477, 480
- Gluck, Christoph Willibald, 190
- Gmelin, Johann Georg, 208
- Godunov, Boris, 27
- Goethe, Johann Wolfgang von, 172, 175, 185–186, 189–190, 400, 424–426, 432–433
- Goldsmith, Oliver, 231
- Gorbaciov, Mihail, 34, 484–485
- Gozzi, Carlo, 422
- Gretschel, Johann Christian, 443
- Grimm, Friedrich Melchior von, 151–152, 155, 295, 304, 307, 334, 338–339, 343, 359–360, 369, 382, 448
- Grisogono, Pietro Nutrizio, 421
- Gueudeville, Nicolas, 215–216, 220–222
- Güsefeld, 444
- Hakluyt, Richard, 27
- Hartknoch, Johann Friedrich, 428
- Hartog, François, 378
- Hass, Johann, 219, 244
- Hauterive, Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte, conte de, 160–168, 366, 383–390, 393, 471
- Hawkesbury (Lord Liverpool), 371
- Haydn, Franz Joseph, 152
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 412
- Hennin, Pierre-Michel, 345, 365
- Henric al III-lea, rege al Franței, ca rege al Poloniei, 27
- Henric al IV-lea, 371
- Henry, Patrick, 368
- Herberstein, Sigmund von, 207–208
- Herder, Johann Gottfried, 135, 281, 376, 399–416, 424–426, 428, 433, 436–438, 440, 447, 453, 469, 476, 483
- Herodot, 28, 378
- Hitler, Adolf, 33, 481
- Hoam, Fum, 231
- Hobsbawm, Eric, 25
- Hoffmann, Leopold Alois, 444
- Hoffmannsegg, Joachim von, 70–72
- Homann, Johann, 219, 444
- Hume, David, 414, 453
- Hus, Jan, 229
- Inocențiu al XI-lea, papă, 211
- Iosif al II-lea, împărat, 169–170, 178, 184, 186, 190–191, 202, 206, 281, 367, 394
- Ipsilanti, Alexandru, 384
- Irby, Paulina, 480
- Iustinian, 392
- Jaucourt, Louis de, 226, 246–254, 256–258, 276, 303, 344, 397

- Jagiello, Ludovic, 221
 Jaquin, Gottfried von, 149
 Jefferson, Thomas, 206, 368, 448, 454, 457
 Johnson, Samuel, 29–30
 Jones, John Paul, 100–101, 448
 Jordan, John Christopher de, 395

 Kames, Henry Home, Lord, 414
 Kant, Immanuel, 400, 411–412, 437–438, 440, 443, 446–447
 Karadžić, Vuk, 425
 Katona, Istvan, 396
 Kaunitz, Wenzel Anton von, 287
 Kennan, George, 372–374
 Kerner, Robert, 479
 Kirilov, Ivan, 199
 Kleist, Alexander von, 154–155
 Kościuszko, Tadeusz, 139, 201, 443
 Kotzebue, August Friedrich, 444
 Köpeczi, Bela, 215
 Krum (han bulgar), 395
 Kuhn, Walter, 437

 La Barre, 345
 Lafayette, marchiz de, 96, 368
 LaFeber, Walter, 16
 Larroque, Fraissinet de, 157
 Ledyard, John, 21–22, 447, 448–463, 468
 Lemerrier de la Rivière, 294, 299, 350–353, 358, 405, 468, 470
 Le Noble, Eustache, 215–216
 Leopold al II-lea, împărat, 69, 154–156
 Le Riche, Marie-Félicité, 97–98, 100
 Lessing, Gotthold Ephraim, 133–136, 157
 Leszczyńska, Maria, regină a Franței, 128, 255
 Leszczyński, Stanisław, rege al Poloniei, duce de Lorena, 128, 216, 225, 228, 233, 249, 258, 265, 288, 345, 432
 Levesque, Pierre-Charles, 380–382, 389, 393, 398
 Lévy-Strauss, Claude, 334
 Licurg, 274
 Ligne, Charles-Joseph, prinț de, 180–181, 183–184, 186, 188–192, 209, 278, 466–467, 473
 Linné, Carl von, 129–130, 132, 200, 256, 315, 467
 Liverpool, Lord (Robert Banks Jenkinson), 371
 Lomonosov, Mihail, 263, 274–275
 Lortholary, Albert, 267
 Louvet, 443
 Lucrețiu, 121, 122
 Ludovic cel Mare, rege al Ungariei, 248
 Ludovic al IX-lea (cel Sfânt), 387
 Ludovic al XIV-lea, rege al Franței, 198, 215–216, 404
 Ludovic al XV-lea, rege al Franței, 128, 225, 229–230, 249
 Ludovic al XVI-lea, rege al Franței, 244, 343, 357, 361–362, 370, 473
 Louvet du Coudray, Jean-Baptiste, 137, 348
 Lovrich, Giovanni, 421–422
 Luini (cîntăreț de operă la Sankt-Petersburg), 77, 87
 Lunin (ofițer rus), 82–83
 Luther, Martin, 479

 Mably, Gabriel Bonnot de, 313, 347, 353, 358–359, 362–363
 Macartney, George, 310

- Machiavelli, 19–20
 Macpherson, James, 426
 Mandeville, John, 200
 Mann, Thomas, 479
 Marat, Jean-Paul, 136–141, 150, 312, 347–349, 352, 358, 470
 Margeret, Jacques, 27, 200
 Maria Antoaneta, regină a Franței, 147–148, 331, 370–371
 Maria Luiza, împărăteasă, 155
 Maria Tereza, împărăteasă, 228–230, 249, 252, 287, 331, 382, 434
 Marlborough, John Churchill, duce de, 18, 197, 217–220, 232
 Marborough, Sarah Churchill, ducesă de, 197
 Marmontel, Jean-François, 319–320, 323, 333, 336, 339, 365, 368
 Marshall, Joseph, 115–118, 122, 202, 205, 414
 Marsigli, Luigi Ferdinando, 228
 Massalski, Ignacy, episcop de Vilnius, 351, 354, 356
 Mauro, Fra, 207
 Mazzei, Filippo, 368
 Méhée de la Touche, Jean-Claude-Hippolyte, 369
 Miechowita, 208
 Millar, John, 414
 Miłosz, Czesław, 485–486
 Milton, John, 29, 355
 Mirabeau, Victor Riqueti, marchiz de, 26, 30, 294, 350–351, 355–356
 Mohammed al IV-lea, 161, 168
 Molière, 136, 289
 Moll, 219–220
 Montagu, Lady Mary Wortley, 61–69, 71, 73–74, 102, 104–107, 224, 331, 480
 Montaigne, 27
 Montesquieu, 23, 102, 116, 136–137, 270–272, 294, 329, 404–405, 410, 470
 Morison, Samuel Eliot, 100
 Mörike, Eduard, 152
 Mozart, Wolfgang Amadeus, 24, 107, 148–160, 162, 183, 187, 189, 194
 Muir Mackenzie, Georgena, 480
 Mussolini, Benito, 759
 Müller, Gerhard, 263, 396
 Myslivetschek, Joseph, 152
 Nagun (fiul adoptiv al lui Ségur), 99–100
 Napoleon, 24, 44–45, 69, 74, 162, 179, 198, 365–366, 371, 380–381, 423, 436, 472–473, 477, 486–487
 Napoleon al III-a, 473
 Naumann, Friedrich, 33
 Necker, doamna, 335, 363
 Nettl, Paul, 156
 Newton, Isaac, 269
 Nicefor, împărat, 395
 Nicolson, Harold, 478–479
 Niemetschek, Franz Xaver, 155
 Nogai, 377
 Nugent, Thomas, 46
 Olearius, Adam, 28
 Orlando, Vittorio, 474
 Orlov, Aleksei, 56
 Orlov, Grigori, 77–78, 310
 Ossian, 426
 Paget, John, 64
 Paine, Thomas, 457
 Pallas, Peter Simon, 49, 199–200, 202, 456

- Palmer, R. R., 483
 Palmerson, Henry John Temple, 473
 Paradise, John, 369
 Parkinson, John, 115, 455–456, 459
 Pavel, mare duce al Rusiei, 190
 Pench, Albrecht, 437
 Perry, John, 252, 274
 Perthées, Charles de, 200, 202, 206
 Petru I, cel Mare, 30, 40, 43, 124, 127, 131–132, 135–136, 141, 193, 198–199, 208, 210–212, 214–216, 230, 253–254, 258, 262, 264–265, 267–280, 283, 285, 292, 303, 314, 317, 355, 359, 382, 396, 405–406, 410, 449, 483
 Petru al III-lea, soțul Ecaterinei, 231, 262, 293, 311, 325
 Peyssonnel, Charles de, 364, 374–380, 383, 385, 389–390, 392, 413, 416, 466, 485
 Pezzl, Johann, 159
 Piattoli, Scipione, 367
 Pictet, François, 281
 Piozzi, Hester Lynch, 152
 Pitt, William, cel tânăr, 369
 Pliniu, 375
 Pocahontas, 28
 Pompadour, Jeanne Antoinette Poisson, marchiză de, 181, 227
 Poniatowski, Stanisław, tatăl lui Stanisław August, 133, 241–242, 320
 Pope, Alexander, 63, 66
 Porter, James, 231–233, 239
 Porter, doamna, 236, 243
 Porter, Jane, 139
 Posselt, Ernst Ludwig, 444
 Potemkin, Grigori, 55, 98–100, 171, 181, 183, 185–186, 191, 193, 200
 Pray, George, 396
 Procopiu, 393
 Ptolemeu, 207
 Pugaciov, Emelian, 307–308
 Pulaski, Casimir, 364–365
 Pușkin, Aleksandr, 145
 Quesnay, François, 294, 350, 356–357, 470
 Rabelais, 27
 Rákóczi, Francisc, 102, 205, 214–218, 220–221, 223, 225, 230, 249, 344
 Raspe, Rudolf Erich, 141–142, 146, 150
 Raynal, Guillaume, 294
 Rebmann, Andreas Georg, 443
 Reche, Otto, 482
 Renan, Ernest, 476
 Repnin, Nikolai Vasilievici, prinț, 87
 Richardson, Samuel, 97, 118–125
 Richardson, William, 141, 145
 Rinaldi (arhitect italian la Sankt-Petersburg), 89–90
 Robert (autorul *Atlasului universal*), 202, 227, 378
 Robespierre, Maximilien, 369
 Rocque, John, 235
 Roider, Karl, 223
 Roosevelt, Franklin Delano, 195
 Rousseau, Jean-Jacques, 27, 102, 136, 141, 147, 177, 262, 264–265, 268, 288, 310–320, 328, 331, 334, 338, 340, 344, 346–347, 349, 351, 353, 358–359, 364,

- 365, 370, 384–385, 387, 401,
404–405, 407, 410, 418–419,
444, 468, 470
- Rulhière, Claude-Carloman de,
358–366, 373–374, 380–381,
436, 472
- Ruric, 180
- Sacy, Claude-Louis de, 382
- Sade, marchiz de, 85–86, 114,
143–144, 367
- Said, Edward, 22
- Saint-Pierre, Bernardin, abate de,
291–292, 333
- Saint-Simon, Louis de Rouvroy,
duce de, 269
- Salaberry, Charles-Marie, marchiz
de, 69–76, 104, 111, 131, 160,
470
- Sanson, Nicolas, 198, 212, 227
- Schoonebeck, Adriaen, 199, 210
- Schreiber, Aloys Wilhelm, 443
- Schubart, Christian Friedrich, 443
- Schulz, Joachim Christoph
Friedrich, 436, 441–443
- Ségur, doamna de, 97–98
- Ségur, Louis-Philippe, conte de,
35–46, 48–51, 54, 69, 75, 81,
91–101, 107, 120, 131, 142,
176–193, 196, 198, 278, 294,
304–305, 328, 373, 376, 388,
428, 448, 460, 462, 465–466,
471–472
- Ségur, Philippe-Paul, conte de, 21,
30, 45, 472–473, 486
- Seton-Watson, R.W., 478
- Sévigné, doamna de, 211
- Sinan, pașă, 74
- Sirven, 345
- Sloane, William, 477–478
- Smith, Adam, 358, 414
- Smith, John (căpitan), 27–28
- Smith, Walter Bedell, 475–476
- Soliman Magnificul, 65
- Solon, 281
- Spadafora, David, 414
- Soltyk, Kajetan, episcop de Craco-
via, 336
- Stackelberg, Otto Magnus, 354
- Stalin, Iosif Visarionovici, 16, 99,
132, 195–196, 482, 484
- Stanisław August, Poniatowski,
rege al Poloniei, 91, 171, 184,
200–202, 206, 241, 243, 321–322,
324–326, 329–333, 335–343,
345–347, 349, 354, 364, 367–368,
371, 443, 468
- Starobinski, Jean, 319
- Stowe, Harriet Beecher, 122
- Strahlenberg, Philipp Johann von,
208, 212–213, 255, 274, 396
- Suetoniu, 239
- Süssmayr, Franz Xaver, 156–157
- Swift, Jonathan, 147, 217–218
- Şahin Ghirai, han, 187
- Şuvalov, Ivan, 262, 273, 276
- Tacit, 20, 118, 379
- Talleyrand-Périgord, Charles-
Maurice, 360, 365
- Tardieu, Jacques-Nicolas, 200, 206
- Tatişcev, Vasili, 208, 396
- Tennyson, Alfred, Lord, 195, 473
- Thomas, Antoine, 268, 292, 295
- Thomas, Leonard, 363–364
- Titus, împărat roman, 154
- Tollius, Jacob, 211
- Tolstoi, Lev, 45, 486–487
- Torelli, Giacomo, pictor, 87

- Tourneux, Maurice, 296
 Tott, François de, baron, 102–110,
 146, 160, 287–288, 307, 309,
 364, 374, 420, 467, 472
 Townson, Robert, 70–71
 Traian, împărat, 387
 Truman, Harry, 16, 196
 Turgot, Anne-Robert, 357

 Valck, Gerald, 215
 Vanel, Jean de, 211
 Vaugondy, Robert de, 227, 256, 258
 Vergennes, Charles Gravier, 234,
 362
 Victoria, regină, 473, 477
 Vigée-Lebrun, Elisabeth, 370–372
 Villars, Claude de, 216
 Villeroi, Marshall, 269
 Virgiliu, 118, 268
 Vladimir, 180
 Volney, Constantin-François, 30,
 370
 Voltaire, 20, 21, 24, 26, 40, 70, 80,
 82, 104, 112, 126–135, 147, 174,
 177–178, 182, 193–194, 196,
 213–214, 217, 225–226, 229–231,
 249, 253, 259–268, 270–296,
 298–301, 303, 306–312, 315–321,
 323–325, 329, 333–335, 339,
 341, 343–347, 349–350, 357,
 364–365, 369–370, 373, 375,
 378–379, 382, 385, 390–391,
 404–405, 408, 410, 414–415,
 459, 462, 466–470, 472, 475,
 480, 482, 484
 Volz, Wilhelm, 437
 Vucinich, Wayne, 479

 Waldstein, conte, 153
 Wallerstein, Immanuel, 24–25
 Washington, George, 35
 West, Rebecca, 479–481
 Wielhorski, Michal, 312–314, 316,
 347, 359, 362–363
 Wilberger, Carolyn, 276
 Williams, Glyndwr, 414
 Wilson, Woodrow, 474
 Wippermann, Wolfgang, 434

 Yergin, Daniel, 16

 Zaire (sclava lui Casanova), 80–84,
 86–90, 96–99, 111, 114, 187, 189
 Zanoni, 234
 Zerbst, prințesa de, 266
 Zürner, 218, 255

Cuprins

<i>Mulțumiri</i>	7
<i>Introducere</i>	15
Capitolul 1 Intrarea în Europa de Est: călători din secolul al XVIII-lea la frontieră	35
Capitolul 2 Posedarea Europei de Est: sexualitate, sclavie și pedepse corporale	77
Capitolul 3 Imaginarea Europei de Est: ficțiune, fantezie și călătorii imaginare	126
Capitolul 4 Cartografierea Europei de Est: geografie politică și cartografie culturală	197
Capitolul 5 Sfătuirea Europei de Est. Partea I: Rusia lui Voltaire	259
Capitolul 6 Sfătuirea Europei de Est. Partea a II-a: Polonia lui Rousseau	310
Capitolul 7 Popularea Europei de Est. Partea I: Barbarii în istoria antică și în antropologia modernă	374
Capitolul 8 Popularea Europei de Est. Partea a II-a: Moravuri și antropometrie rasială	432

<i>Concluzie.</i>	464
<i>Note.</i>	489
<i>Indice de nume</i>	531

Subiectul cărții lui Larry Wolff, profesor de istorie la Boston College, este definirea și caracterizarea Europei de Est de către gânditorii occidentali din ultima parte a secolului al XVIII-lea. Cei mai celebri sînt Voltaire și Rousseau, care au comentat țări unde n-au fost niciodată: Rusia și, respectiv, Polonia. Mulți alții au călătorit însă în țările despre care au scris, lăsînd posterității observații pătrunzătoare, dar și opinii subiective sau jumătăți de adevăruri.

Larry Wolff, specialist în secolul al XVIII-lea european, oferă o magistrală sinteză a două secole de interacțiune simbolică între Vest și Est.

Alte apariții în aceeași serie:

Arthur Gould Lee Elena, regina-mamă a României

Guy Gauthier Missy, regina României

Constantin C. Giurescu Istoria românilor din cele mai vechi timpuri
pînă la moartea regelui Ferdinand

Maria Todorova Balcanii și balcanismul